ATATÜRK'ÜN SIRDAŞI

kılıç ali'nin anıları

Derleyen: Hulûsi Turgut

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

9. Baskı

ATATÜRK'ÜN SIRDAŞI

KILIÇ ALİ'NİN ANILARI

DERLEYEN

HULÛSİ TURGUT

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2005

GÖRSEL YÖNETMEN

BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI, OCAK 2005, İSTANBUL

9. BASKI: 1500 ADET, AĞUSTOS 2007, İSTANBUL

ISBN 978-975-458-617-6

BASKI

ŞEFİK MATBAASI

(0212) 472 15 00

MARMARA SANAYİ SİTESİ M BLOK 291

İKİTELLİ 34306 İSTANBUL

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL

Tel. (0212) 252 39 91

Fax. (0212) 252 39 95

www.iskultur.com.tr

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

ATATÜRK'ÜN SIRDAŞI

kılıç ali'nin anıları

Derleyen
Hulûsi Turgut

Anı

İçindekiler

Bu anıları neden yazdım? 11
Babam Kılıç Ali 13

I. Bölüm
ULUSAL KURTULUŞ MÜCADELESİ

İmparatorluğun çöküşü 21
İttihatçılar, Türk-Alman Anlaşması'nı neden yapmışlardı? 23
Kayıtsız şartsız teslim antlaşması 27
Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkıyor 28
Alman generalden rüşvet 30
Mustafa Kemal-Vahdettin görüşmesi 32
"Allah'a sığındık, gidiyoruz" 35
Samsun'dan Erzurum Kongresi'ne 37
Adını açıklamayan Rauf Bey 39
Ali Kemal'in perişanlığı 40
Sine-i millette bir ferd-i mücahit 45
Mustafa Kemal'le nasıl tanıştım 51
Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek için 6 bin altın 56
Mandacılar arasında kimler yoktu ki... 63
Damat Ferit Paşa öldürülecekti 65
Sivas'ta bir Amerikalı general 69
Mustafa Kemal'in gözleri neden nemlendi? 75
Er meydanı çağrısı 78
Sözlü emirle Samsun'a gidiş 79
"Kılıç!.. Kendini ateşe atabilecek misin?" 80
Maraş-Antep cephesi milis kuvvetleri komutanlığı 82
Maraş'ta yazılan destan 85

İçindekiler

Bu anıları neden yazdım? 11
Babam Kılıç Ali 13

I. Bölüm
ULUSAL KURTULUŞ MÜCADELESİ

İmparatorluğun çöküşü 21
İttihatçılar, Türk-Alman Anlaşması'nı neden yapmışlardı? 23
Kayıtsız şartsız teslim antlaşması 27
Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkıyor 28
Alman generalden rüşvet 30
Mustafa Kemal-Vahdettin görüşmesi 32
"Allah'a sığındık, gidiyoruz" 35
Samsun'dan Erzurum Kongresi'ne 37
Adını açıklamayan Rauf Bey 39
Ali Kemal'in perişanlığı 40
Sine-i millette bir ferd-i mücahit 45
Mustafa Kemal'le nasıl tanıştım 51
Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek için 6 bin altın 56
Mandacılar arasında kimler yoktu ki... 63
Damat Ferit Paşa öldürülecekti 65
Sivas'ta bir Amerikalı general 69
Mustafa Kemal'in gözleri neden nemlendi? 75
Er meydanı çağrısı 78
Sözlü emirle Samsun'a gidiş 79
"Kılıç!.. Kendini ateşe atabilecek misin?" 80
Maraş-Antep cephesi milis kuvvetleri komutanlığı 82
Maraş'ta yazılan destan 85

Mustafa Kemal neden büyük adamdır? ... 96
Antep'in üzerinde kara bulutlar ... 98
Birinci Antep kuşatması ... 105
"Sil gözyaşlarını çocuk!" ... 111
Ya bizim kahraman Antep'imiz? ... 112
Yozgat ayaklanması ve Boğazlıyan baskını ... 115
"Senin boyun mu uzadı?" ... 121
Anadolu ateşler içinde ... 122
Mustafa Kemal ilk kez millet önünde ... 125
Ali Fuat Paşa, piyanonun kapağını bir vuruşta kırdı ... 128
Sığır sürüsünü isyancılar sandık ... 130
Çerkez Ethem'in Mustafa Kemal'i öldürme planı ... 133
"Ethem'i bu gece yok edeceğim!" ... 136
"Görüşmelere Ankara'da devam edelim!" ... 140
Bizi bile tutuklatacaktı ... 141
Milli Mücadele'de ilk ve tek yenilgi ... 145
Başkumandan Mustafa Kemal ... 147
Mareşal (müşir) Mustafa Kemal ... 150
"Bir haftaya kadar düşmanı yok edeceğim" ... 153
"Kesin zaferi kazanamazsam yaşayamam" ... 158
Zaferden sonra... ... 160

II. Bölüm
CUMHURİYET VE DEVRİMLER

Birinci Büyük Millet Meclisi ... 165
Hacı Şükrü'nün yediği tokat ... 167
Komünist Partisi neden kuruldu? ... 169
Mustafa Kemal'e Meclis'te muhalefet ... 174
Gazi, *"İsmet Paşa'yı bırakmam" d*iyor ... 178
Birinci Meclis'te irtica fırtınası ... 181
Saltanat tarihe karışıyor ... 183
Meclis'i sarsan olay ... 187
Çadır bezine sarılı ceset ... 190
Ali Şükrü Bey'i iple boğmuşlardı ... 192
Seçimler ve halkın sağduyusu ... 196
"Her zaman hızır gibi yetişirsin" ... 201
Gazi'nin önerisiyle istiklal madalyası alıyorum ... 204

İki genç inkılapçının hazin kaybı 206
İsmet Paşa'nın cevapsız bıraktığı soru 207
Halk Partisi'nin kuruluşu 210
Ankara, İsmet Paşa'nın önerisiyle başkent oldu 211
Fethi Bey Kabinesi'nin sonu 213
"Yaşasın cumhuriyet!" 215
İlk muhalefet partisinin doğuş sancıları 219
Hilafetin de sonu geliyor 224
Paşaların ordudan istifaları 228
İlk muhalefet partisinin doğuşu 230
Doğu'da Kürt ayaklanması 238
Fethi Bey gidiyor, İsmet Paşa geliyor 241
Terakkiperver Fırka'nın kapatılması 245
Yüce Divan'a gönderilen ilk bakan 246
Serbest Fırka denemesi 255
Nuri Conker'e yapılan haksızlık 258
"Reisicumhurluk görevim bitince
partimin başına geçeceğim" 262
İktidar-muhalefet düellosu 267
İzmir'de Fethi Bey'in önüne konulan çocuk cesedi 269
İsmet Paşa'nın fotoğraflarına kurşun sıkılıyor 271
Halk Fırkası Serbest Fırka'ya yenilmişti 273
İsmet Paşa benim için,
"yanımda kalan tek arkadaşım" diyordu 275
"İlelebet iktidarda kalacak değiliz" 276
Atatürk'ün hiddeti: "Böyle idare olmaz!" 280
Atatürk'ü kızdıran maskaralıklar 286
Dr. Reşit Galip olayı 289
Celal Bayar'ı istifanın eşiğine getiren olay 298
Renkli Antalya gezisinin öyküsü ve
Atatürk'ün işgal edilen köşkü 300
Kâzım Karabekir'in yakılan kitabı 305
"Mussolini bizzat başvursun!" 308
"Kararlar sofrada alınıyor!" 311
İsmet Paşa'nın başbakanlıktan
uzaklaştırıldığını ilk ben öğrendim 316
"Bunca yıldır beni tanıyamamış!" 321
"Daima arkadaşız" ve atlatılan fırtına 325

Vefa örnekleri 328
Meşhur "stadyum olayı" 330
"Meclis'te kaç kel var?" 331
"Hatay meselesi benim şahsi davamdır" 333
Mersin ve Adana'da ölümle dans 345
İmpeks ve Satic olayları 350

III. Bölüm
İSTİKLAL MAHKEMELERİ VE İZMİR SUİKASTI

İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluş nedenleri ve amaçları 357
İstiklal Mahkemeleri nasıl çalışırdı? 367
"Her ümidin dayanağı idiler" 374
İkinci dönem İstiklal Mahkemeleri 376
Ankara İstiklal Mahkemesi 380
Bir paşanın dramı 386
Süt kardeşime ağır ceza 389
Mahkemenin kapısında asılan caniler 390
Ankara'da bir İngiliz casusu 392
Casuslar... Casuslar 402
Kurşuna dizilmeyi bekleyen gencin heyecanlı öyküsü 404
Cezalandırılan başhekim binbaşı 407
Bir "zamane anarşisti"nin hazin sonu 408
Gazi'ye suikast haberi ile
beynimizden vurulmuşa dönmüştük 410
Beş yıldır hazırlık yapılıyordu 413
İttihat ve Terakki'yi ihya edeceklerdi 418
Gizli liderleri Rauf Bey'di 419
"Beni öldürürlerse vatandaşlarım intikamımı alır" 422
İsmet Paşa için tutuklama emri 424
Ali Fuat Paşa tutuklanışını anlatıyor 428
Sanıkların portreleri 430
Gazi'yi Meclis'te öldürmeyi planlamışlardı 431
Otuz yıl sonra açıklanan gerçekler 437
Suikast, üç yol ağzında yapılacaktı 440
Giritli Şevki'nin ihbarı 441
Tarihi bir belge: Savcının iddianamesi 446
Kara Kemal, tavuk kümesinde intihar etti 460

Ziya Hurşit'in müthiş itirafları 464
Gazi'ye bizi şikâyet eden milletvekili 471
Sanıkların son savunmaları 474
Kararlar ve idamlar 477
Son İttihatçıların sonu 485
Bazı paşaların suikastten haberi vardı 493
Hiç kimseden emir almadık 496

IV. Bölüm
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Yörük kökenliydi 501
Nazik, sıkılgan bir çocuktu 507
Hapis de yatmıştı 511
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden İttihat ve Terakki'ye 513
İttihat ve Terakki ile yolları neden ayrıldı? 516
"Doktoru dışişleri bakanı yapacağım" 518
Mert ve âlicenaptı 519
Mustafa Kemal'i kurtaran mucize 523
Halep'ten İstanbul'a gelmek için
tren bileti alacak parası bile yoktu 525
Hepimizi şaşırtan evliliği 527
Latife Hanım'ın kraliçe tavırları 532
Sarıkamış'ta kopan fırtına 535
"Bu evi gaz döküp yakacağım!" 540
Büyük bir aşkın hazin öyküsü 542
Fikriye Hanım kimi öldürecekti? 546
İlhamını milletinden alan lider 547
"Kuvvet birdir, o da milletindir" 556
Gerçek bir "halk adamı"ydı 558
"Laiklik, adam olmak demektir" 562
Mesut bir dünyada mesut bir Türkiye ideali 565
İran Şahı, Atatürk'e "menim birader" derdi 568
Felaketlerden bile yararlanır,
vefasızlığı ve dedikoduyu sevmezdi 571
Çankaya'da mutlu değildi 575
Çocukları çok severdi 577
Atatürk Lisesi'nin zeki çocukları 580

Bağdaş kurarak otururdu 585
Sofrası "akademi" gibiydi 586
Sevdiği şarkı, türkü ve gazeller 594
Hediye vermekten hoşlanırdı 596
Fırtınada zeybek oyunu 598
"Kanunlar günün birinde gülünç olurlar" 602
Atatürk'ü kızdıran prenses 604
"Mussolini iyi bilmelidir ki, ben ölmeyeceğim" 608
Atatürk maalesef hastaydı 612
"Yahu bu hastalıktan adam ölür!" 618
Savarona'nın gelişine nasıl da sevinmişti 625
İsmet Paşa'dan özel mektuplar 626
Hasta haliyle bile ne kadar yakışıklıydı! 628
"Ne olacaksa artık olsun" diyordu 632
Vasiyetini kendi eliyle yazdı 638
"Bak ben ne haldeyim!" 644
"Beni bir an önce Ankara'ya götürün" 646
İsmet Paşa son görevini neden yapamadı? 650
Dünya savaşı çıkacağını biliyordu 652
"Bu doktorlar adamı yaşatıyorlar!" 653
Son istediği "enginar"dı, fakat yemek nasip olmadı 657
"Koca bir tarih göçüyor!" 658
Ölüm döşeğinde çenesi bağlanmış yatarken 661

Notlar 663
Dizin 667
Belgeler 675
Albüm 687

Bu Anıları Neden Yazdım?

Tarihin henüz ele almadığı, tarihin malı olmamış olaylardan, kahramanlardan söz etmek hiç kolay değildir; aksine, hatalıdır. Bu olaylar bizden biraz uzaklaşmalı ve belirli duruma gelmeli, bütün aydınlığıyla görülebilmeli ki, gelecek nesiller ona göre hüküm versin ve gerçek tarihçi de bunları tespit etsin. Tarihi olayları elbette o tarihi yapanlar yazamaz.

Ardı gelmeyen Atatürk devrimlerinin gerçek bir tarihi henüz yazılmamıştır. Bu nedenle de, o büyük Türk devriminin mahiyeti hakkında bilim ve tarih açısından önemli olabilecek hiçbir düşünce şimdiye kadar ileri sürülememiştir. Yazılanlar hep hikâye türündendir. Kısmen değiştirilerek, kısmen duygulara kapılmak suretiyle anlatılan olaylardan ve anılardan ibarettir.

Bu yüzden, bugün uluorta yazılan şeylerin yarın herhangi bir yalanlamayla karşılaşması kaçınılmaz gibidir.

Oysa devrimimizin dünya tarihinde büyük ve önemli bir yeri vardır. Bu nedenle konu çok çetindir, hassastır. Bütün bu kuşkuları gerektiren neden ve düşüncelere rağmen o devrin olaylarını açıklayacak anılar yazmak cüret olsa bile bir görevimiz vardır ki o da, içinde yaşadığımız olayları, gördüklerimizi, tanıklıklarımızı gerçeklere uygun bir dürüstlükle tarihe emanet etmektir.

Ben, söz edeceğim olayları *tarihtir* diye anlatmayacağım. Bu, gelecek nesillerin işidir. Benim yazdıklarım tarih gerçeklerini aydınlatacak bir kaynak olursa ne mutlu bana.

Ayrıca şurasını özellikle belirtmek isterim: Bu anılardaki olaylara adları karışan bazı tanınmış kişiler, hatta dava yoldaş-

larım ve en yakın arkadaşlarım bile olsalar, bundan en çok üzüntü duyacak ben olduğum halde gerçekleri açıklamaktan, yanlışları düzeltmekten, eleştirilerimi ortaya koymaktan geri durmayacağım. Yapacağım bu tarih görevinden hoşlanmayacak, sinirlenecek, bana küsecek kimseler de olacaktır. Bunları bilerek işe başlıyorum. Türk devriminin nasıl ve ne gibi güçlükler içinde başladığını ve başarılarını anlatabilmek için önce o günlerde içinde bulunduğumuz durumu göz önüne kısaca sermekte yarar görüyorum.

KILIÇ ALİ

Babam Kılıç Ali
(1888-1971)

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde *"Kılıç Ali"* diye anılan babamın asıl adı *"Asaf"*tı. Baba tarafı Rodos'tan gelmiş. Evlad-ı Fatihan'dan (Rumeli'nin fethinde bulunanların soyu) *"Hüsrevoğulları"* sülalesine mensup. Onlara, *"Yeşilimamoğulları"* da derlermiş.

Babamın ana tarafı ise Kafkasya'dan, 1890'larda Hendek'e göçen Abhazlardan. Babasının adı Tevfik Bey. Asker olmuş ve Saray Muhafız Kıtası'nda miralaylığa kadar yükselmiş. Anası Demsaz Hanım ise genç yaşta Osmanlı Sarayı'na verilmiş, orada yetişmiş, daha sonra "çırağ" edilerek Tevfik Bey'le evlendirilmiş. Babam, ailenin tek erkek ve büyük çocuğu. Üç de kızkardeşi var: Vesiret, Naime ve Nedime.

Babamla birlikte dayısının oğlu Ahbaz kökenli Muzaffer Kılıç'ın Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal'e katılmaları ve *"Padişah'a başkaldırma"*ları saltanata bağlı olan dedem Tevfik Bey için büyük üzüntü kaynağı olmuş.

Dedem, babamın Mustafa Kemal'le birlikte gıyaben idama mahkûm edildikleri haberini Bostancı'da bir eczanenin önünde otururken haber almış. Şeyhülislam fetvası ve padişahın irade-i seniyyesi (emri) ile alınan bu karar, dedemin hemen oracıkta *"fücceten"* (ansızın) vefatına neden olmuş.

Babam Asaf Bey, Gedikli Küçük Zabit Mektebi'nden 1906 yılında mezun olmuş. Harp Okulu mezunu olmamasına rağmen, başarılı hizmetleri nedeniyle 1909'da teğmenliğe, 1915'te üsteğmenliğe yükselmiş. Balkan Savaşı sırasında Çanakkale Cephesi'nde görev yapmış. Bu arada bacağından yaralanmış.

Asaf Üsteğmen, İstanbul'da görev yaparken, karargâh ça-

dırının hemen yakınında bulunan bir konaktaki Hümeyra adlı genç kızı görüp kendisine uzaktan âşık olmuş. Bacağındaki yaranın tedavisi için Almanya'ya gitmiş. 1916 yılında yurda dönüşünde Bakırköy'deki konakta yaşayan güzel kızı bulup evlenmiş.

1918 yılında yüzbaşılığa terfi etmiş. Bu arada *"Birinci Sınıf Harp Nişanı"* ile taltif edilmiş. Ardından, Genelkurmay Başkanı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın yaveri olarak İslam Ordusu'yla Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye gitmiş.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin hezimete uğraması üzerine İstanbul'a dönmüş. 1917 yılında *"Fahir"* adını verdiği oğlu dünyaya gelmiş. Fahir ağabeyim daha sonra *"Yalın"* adını almış. 1919 yılında ise *"Gündüz"* ağabeyim (ünlü futbolcu Baba Gündüz) doğmuş. Asaf Bey'in üçüncü oğlu *"Mahmut Keskin"* ise, cephe komutanı olarak görev yaptığı Maraş'ta, Fransızları yendiği 9 Şubat 1920 günü dünyaya gelmiş.

Birinci Dünya Savaşı'nda uğranılan hezimet, vatanperver Türk subaylarını perişan etmiş. İstanbul'da huzur bulamayan, içi içine sığmayan genç subaylardan Yüzbaşı Selim (Yörük), Yüzbaşı Osman (Tufan) ve Yüzbaşı Asaf (Kılıç Ali) birlikte hareket etmeye karar vermişler. Bu arada eski komutanları Nuri Paşa kendilerine bir haber yollamış. O tarihte Orta Asya'da bulunan Enver Paşa'nın genç subaylar istediği kendilerine duyurulmuş. Babam ve arkadaşları bu haber üzerine derhal karar vermişler, *"Turan'a gideceğiz, vatanı o yoldan, Turan'ı gerçekleştirmek suretiyle kurtaracağız"* demişler.

Turan yolcusu genç subayların seyahat etmeleri için elde para yokmuş. O sırada para aramaya koyulmuşlar. Hemen akıllarına, geçmiş yıllardan tanıdıkları İttihat ve Terakki'nin eski mesul muhasibi Celal Bey (Bayar) gelmiş. Onda para olduğunu öğrenmişler. Akhisar'a kadar ulaşmışlar. Celal Bey'le buluşmuşlar. Celal Bey kendilerine şunları söylemiş: *"İstediğiniz parayı vereyim. Orta Asya'ya gidin. Enver Paşa'nın ordusuna katılın, ama iyi düşünün; geri döndüğünüzde acaba Anadolu'yu yerinde bulabilecek misiniz?"*

Kurtuluş Savaşı yıllarında *"Galip Hoca"* diye anılan Celal Bey, karşısındaki bu üç genç subaya yukarıdaki soruyu yönelttikten sonra cümlesini şöyle tamamlamış: *"Bana kalırsa siz Sivas'a gidip Mustafa Kemal'e katılın."*

Galip Hoca'nın söyledikleri babam ve arkadaşlarına makul gelmiş. Orta Asya'ya, Turan mücadelesine gitmekten vazgeçip 1 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal'in Sivas'taki karargâhına ulaşmışlar. Gazi Paşa bu üç genci *"Enver Paşa'nın adamları"* olarak bildiği için, kabul etmek istememiş.

Enver Paşa'yı hiç onaylamayan Mustafa Kemal Paşa, *"İttihatçı Takımı"*nın Anadolu harekâtını engellemesinden endişe ediyormuş; hatta bu üç genç subayı *"Enver Paşa'nın casusları"* olarak görüyormuş.

Babam Yüzbaşı Asaf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği görevleri başarıyla yerine getirmiş, sonra da huzurunda büyük bir sınavdan geçmiş ve başarmış. Paşa, babamın o günlerde *"Asaf"* olan adını her nedense beğenmemiş. Kendisine, nereli olduğunu sormuş. *"İstanbulluyum. Beşiktaş Valideçeşme Kılıç Ali Mahallesi'ndenim"* cevabını almış. O yıllarda soyadı olmadığı için, kişiler oturdukları mahallenin adını soyadı gibi kullanırlarmış. Kılıç Ali Mahallesi'nden Yüzbaşı Asaf Bey de *"Asaf Kılıç Ali"* diye anılırmış.

Mustafa Kemal Paşa, Yüzbaşı Asaf'ı dinledikten sonra *"Tamam"* demiş, *"Bundan sonra senin adın Kılıç Ali. Seni iki arkadaşınla birlikte Güney Cephesi'nde Ayıntab (Antep) ve Maraş'ta memur ediyorum."*

Babam Kılıç Ali, yanında Osman Tufan ve Selim Yörük olduğu halde güneye, Pazarcık yolu ile Ayıntab'a gitmiş. O günlerde büyükbabasının adını kullanmaya başlamış; yani, *"Zahire Taciri Emrullah"* olmuş. Ancak, kısa zamanda deşifre etmişler. *"Mustafa Kemal'in Komutanı Kılıç Ali Paşa geldi"* sözleri yayılmaya başlamış.

Kılıç Ali, Ayıntab-Maraş ve Havalisi Kuvayı Milliye komutanı olarak Fransızlara ve Ermenilere karşı savunmayı örgütlemiş. Bu arada, bölgede bulunan Fransız işgal kuvvetlerinin komutanına yazdığı mektuplarla ona meydan okumuş. Bur-

han Cahit'in, Gaziantep ve Kahramanmaraş savunmalarına ait yazdığı kitabın başlığındaki *"Gazi'nin Dört Süvarisi"*nden biri olan Kılıç Ali, bölgede gerçekten bir destan yazmış.

Babam Kılıç Ali, 4 Nisan 1920'de yapılan Büyük Millet Meclisi seçimlerinde Ayıntab mebusu (milletvekili) seçilmiş. Ancak cephedeki görevini bırakmamış ve Meclis'ten izinli sayılmış. Kurtuluş Savaşı'nın en kritik döneminde Yozgat'ta Çapanoğullarının isyan çıkarması üzerine, askeri kuvvetleriyle birlikte bölgeye intikal etmiş. Aynı amaçla görevlendirilen Çerkez Ethem kuvvetleriyle birlikte söz konusu isyanın bastırılmasında çok önemli bir rol oynamış. Bu arada, bölgenin sıkıyönetim amirliğini yapmış.

Kılıç Ali, 25 Temmuz 1920 tarihinde Ankara'ya gelip BMM çalışmalarına katılmış. 22 Eylül 1920 tarihinde ise Ankara İstiklal Mahkemesi'ne üye seçilmiş. Bu görevini, İstiklal Mahkemesi devam ettiği sürece, aralıklarla yürütmüş.

Babam Kılıç Ali, Büyük Millet Meclisi'nin ilk beş döneminde görev yaptı. Önce *Ayıntab*, sonra *Gaziantep mebusu* olarak anıldı. Atatürk'ün 1938 yılında ölümünden sonra, Cumhurbaşkanı İnönü, 1939 seçimlerinde kendisini aday göstermedi.

Kılıç Ali, İş Bankası'nın kurucu üyesiydi. Banka Yönetim Kurulu'nda 1960 yılına kadar görev yaptı. Atatürk döneminde izlediği siyaseti 1960'lı yıllarda da sürdürmek istedi. Bir ara Yeni Türkiye Partisi'nden seçimlere girdi ama sonuç alamadı.

Babam Kılıç Ali, 14 Temmuz 1971'de İstanbul'da vefat etti. Tam dört kez evlenmişti. İlk eşi Hümeyra Hanım'dan dört erkek çocuğu vardı. Son evlat olarak, 1924 yılında ben dünyaya gelmişim.

Bizlere çok az maddi miras, ama değeri ölçülemeyecek derecede çok şerefli bir isim bıraktı. Ailemizin gurur kaynağı olan bu şerefli ismin yanı sıra, çeşitli savaş madalyaları, miraslarının en görkemlisiydi. Bu nişanlardan bir tanesi ise, bizim için dünyaya bedeldi. Bugün evimizin en seçkin köşesini şereflendiren kırmızı-yeşil şeritli İstiklal Madalyası, evlatlarının gurur kaynağı olmaya devam ediyor.

Babam Kılıç Ali 1919'dan 10 Kasım 1938'e kadar, kelimenin tam anlamıyla kendisini Atatürk'e adamış, O'nun yanından hiç ayrılmamıştı. Atatürk'ün manevi evladı Sabiha Gökçen Hanımefendi'nin bir televizyon programında ifade ettiği gibi, Kılıç Ali, Atatürk'ün en denenmiş ve sadık arkadaşıydı.

Tarihi Park Otel'in sahibi olan Ermeni asıllı vatandaşımız, yıllar önce bana şu öyküyü anlatmıştı: *"Atatürk, otelde arkadaşlarıyla yemek yerken, birden elektrikler söndü. Birkaç dakika sonra yine geldi. Ortalık aydınlandığında görünen manzara şu idi: Atatürk'ün yanında bulunan Kılıç Ali ve diğer kişiler, ellerinde çıplak tabancaları, Gazi'nin üzerine vücutlarını siper etmiş, bekliyorlardı."*

Atatürk'ün son yıllarında, gazeteler, daima yanında bulunan kişilerden söz ederken *zevat-ı mutade* tanımlamasını yaparlardı. Babam Kılıç Ali en çok bu unvanı ile iftihar etmişti.

Merhum babamın hatıralarına esas olan not ve belgelerin çoğu eski harflerle, bazıları da yeni harflerle yazılmış ve bunların çoğu da benim kontrolüm olmadan parça parça yayımlanmıştı. Bütün not ve belgeleri 1989 yılında, çok itimat ettiğim dostum Hulûsi Turgut'a teslim ettim.

Eski Türkçe belgeler, Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. İbrahim Özdemir ve Başbakanlık Devlet Arşivleri uzmanı Dr. Hüseyin Özdemir tarafından aslı muhafaza edilerek günümüz Türkçesine çevrildi. Hulûsi Turgut bu çevrilen belgeleri metodolojik tasnife tabi tuttu. "Kılıç Ali'nin Anıları" İş Bankası Kültür Yayınları tarafından kitap halinde yayımlanmadan önce 30 Ekim-10 Kasım 1999 tarihleri arasında, Hulûsi Turgut tarafından hazırlanan bir gazete yazı dizisiyle kamuoyuna sunuldu.

1919'da Mustafa Kemal'e katıldıktan sonra 1938'deki ölümüne kadar O'nun yanında olan babam Kılıç Ali'nin anılarını, özellikle genç kuşaklara ulaştırdıkları için, hem İş Bankası Yayınları'na, hem de titiz ve içten çalışması için Hulûsi Turgut'a teşekkür borçluyum.

ALTEMUR KILIÇ

I

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi

İmparatorluğun çöküşü

1908'de Sultan Abdülhamid'in istibdadına son verilerek meşrutiyet ilan edilmişti. İkinci Meşrutiyet, padişahın istibdadına son vermiş, ama onun yerine bir partinin istibdadını ve baskısını getirmişti; yani ülkede bir şey değişmemişti. Başlangıçta bir hükümdar ve iki meclis var idiyse de, bunların hepsi sözden ve gölgeden ibaretti.

31 Mart olayından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tahta çıkarılan Sultan V. Mehmed Reşad, ülkenin kaderiyle ilgili işleri ancak her şey olup bittikten sonra öğrenebiliyordu. Hiçbir işe karıştığı yoktu. Tek marifeti gösterişle cuma selamlığına gitmekten ibaret olan aciz bir adamdı.

Meclis'teki mebuslar parti listesinden seçilir, sonra da Meclis dışında *Merkez-i Umumi* (Genel Merkez) denilen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beyni durumundaki merkez komitesi tarafından yönetilirlerdi.

1913'te sadrazamlığa (başbakanlığa) Hıdiv soyundan Sait Halim Paşa getirilmişti. Mısır hükümdar soyu demek olan hıdivlerden birinin başbakanlığa getirilmesi görülmüş şey değildi. Uzun süre bu görevde kalan Sait Halim Paşa'nın yaptığı tek iş, başbakanlık makamını temsil etmekten ibaret kaldı. Bütün işleri İttihat ve Terakki Cemiyeti çeviriyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'na girildikten bir süre sonra bu maskelemeye de gerek kalmamış, Sait Halim Paşa istifa ettirilerek başbakanlık Talat Paşa'nın eline geçmişti. Paşa aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin gerçek lideriydi. Bütün silahlı

kuvvetlere hâkim iki bakanlık, bu cemiyetin etkili iki üyesinin elindeydi.

Bunlardan biri Harbiye Nazırı Enver Paşa'ydı. Genelkurmay başkanlığını da üzerine almıştı. Bahriye Nazırı Cemal Paşa ise aynı zamanda 3. Ordu komutanıydı. Kısacası, komite bütün kabineye hâkimdi ve komitenin gizli toplantılarında alınan kararlar asker-sivil bütün devlet memurlarına zorla tatbik ettiriliyordu. 1913 yılından beri süregelen örfi idare (sıkıyönetim), komitenin işini kolaylaştırıyordu. Bu patırtı arasında, bir yandan da ordunun ve adliyenin yeni baştan düzenlenmesi, ekonomik kaynaklardan yararlanılması işleri ele alınıyordu.

Ülke sınırları saldırıya açıktı; etrafı, istekleri bitmeyen korkunç düşmanlarla sarılıydı. Doğu Trakya'da, Edirne'nin hemen batısındaki sınırlar üzerinde Bulgarlar vardı. Ege'deki adalarımızın akıbeti henüz halledilmemişti. Oniki Ada İtalyanların, kalanı Yunanlıların işgali altındaydı. Çanakkale ve İstanbul boğazları gerçi ordu birlikleri tarafından tahkim edilmişti ama Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi'ndeki kıyılarımız korunamayacak kadar uzundu. Bunları koruyacak deniz ve kara kuvvetlerinden yoksunduk. Sınırlarda güvenlik yoktu. Balkan Savaşı'ndan yenik çıkan devletin asıl yarası orduydu. Ordu, idaresizlik yüzünden, bu savaşta kendisinden beklenen görevi yerine getirememişti. Vaktiyle Fransa ordularının üstün düşman kuvvetleriyle mücadelesinde destek olan hürriyet fikri, bizde tersine işlemiş ve 10 Temmuz inkılabından (İkinci Meşrutiyet'ten) sonra siyaset hastalığı orduya da bulaşmıştı.

Bu yüzden orduda anarşi başlamıştı. Ne disiplin kalmıştı ne de büyüklere saygı ve itaat; dolayısıyla ordunun ele alınıp düzenlenmesi gerekiyordu. İlk iş bu olacaktı. Bu bir zaruretti. Bu amaçla Almanya'dan von Sanders başkanlığında bir heyet getirildi. Heyetin gelmesi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın telaşlanmalarına, şiddetli protestolarına yol açtı. Von Sanders, yapılan anlaşma gereğince 1. Ordu'nun komutasını fiilen üzerine aldı. Hükümet, protestoları *"Türk ordusunun idaresi Türkiye'ye ait bir meseledir"* gerekçesiyle reddetti.

İttihatçılar Türk-Alman Anlaşması'nı neden yapmışlardı?

Avusturya Veliahtı Arşidük Rudolf'un Saraybosna'da öldürülmesi ortalığı karıştırmıştı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, cinayet suçlusunu Sırbistan topraklarında kendi polisleri tarafından aratmak için bir ültimatom vermişti. Sırbistan bunu reddedince Birinci Dünya Savaşı patlamış oldu.

Bu durumda, İttihat ve Terakki hükümeti fırsatı ganimet bilerek ülke hesabına yararlar sağlamak sevdasına düştü. Kabine ikiye, hatta üçe bölündü. Bir yanda acele edilmeyerek askeri durumun gelişmesini beklemek taraflısı ihtiyatlılar, bir yanda Fransa ile Rusya'nın kurduğu itilaf devletlerine katılmayı isteyenler, öte yanda üçüncü taraf, yani Alman askeri gücüne körü körüne hayran olan, Almanların savaşta mutlaka kazanacağına inanan Harbiye Nazırı Enver Paşa vardı.

Enver Paşa, Alman sefirinin başbakan üzerindeki baskısından da yararlanarak Almanların yanında savaşa katılma fikrini sonunda kabul ettirmişti.

Başlangıçta bu anlaşma Sait Halim, Enver, Talat ve Cemal Paşalar dışındaki kabine üyelerinden gizli tutulmuştu. Türkiye, bu anlaşma gereğince 2 Ağustos 1914'te resmen seferberlik ilan etti.

Alman Amirali Souchon da 29 Ekim'de ayrı bir oldu bitti yaptı. *Göben* ve *Breslau* adlı zırhlıları Karadeniz'e çıkararak Odesa ile Sivastopol'u bombardıman ettirdi. Bu olay Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Türkiye ile bütün ilişkilerini kesmesine yol açtı. Hiçbir hesaba dayanmayan ve vaktinden önce girilmiş olan Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle yenilmiş olarak çıktı. Bu sonuç hem ülkeyi, hem de İttihatçıları felakete sürükledi.

Savaş böyle bitince, Başbakan Talat Paşa 7 Ekim 1918'de istifa etmek zorunda kaldı. Padişah Vahdettin bu makamı Mareşal Ahmet İzzet Paşa'ya verdi. Savaşın tek galibinin kendileri olduğuna inanan İngilizler, Türkiye'nin Fransa'ya

yaptığı müzakere tekliflerine engel olarak Irak'taki çıkarlarını sağlama bağlamadıkça barış masasına oturulmasını önlediler. Fransa ile İtalya'nın ve savaşa katılan öteki devletlerin aynı şartlar altında müzakere hakkını tanımıyorlardı.

Bu durumda bir kısım kabine üyeleri, İzzet Paşa'ya doğrudan doğruya İngiltere ile müzakereye girişilmesi için baskı yapmaya başladılar. Irak'taki Kut-ül Amare'nin düşmesinden beri esir olarak Büyükada'daki Hamson Köşkü'nde oturan General Townshend'e başvurulmasına karar verildi. Bu İngiliz generali, Irak'taki Türk-İngiliz savaşları sırasında Kut-ül Amare'yi uzun süre korumuş, sonunda teslim olmuş ve esir edilmişti.

General Townshend, Askerlik Tarihi Encümeni tarafından dilimize çevrilerek yayımlanmış olan *Irak Seferim* adlı anılarında bu müzakereleri şöyle anlatır:

"Saat 10.30'da Büyükada'daki köşke o zamanki Bahriye Nazırı Rauf Bey gelerek iki saat kadar süren bir görüşme yaptı. Bana Türkiye'nin mütareke şartlarını bildirdi. Kahve ve sigara içerken bunları tartıştık. Rauf Bey'in önerileri şöyleydi:

1. Türkiye, İngiltere ile dost olmak arzusundadır ve İngiltere'nin koruyuculuğunu istemektedir.

2. İngiltere, askeri hareketlerini derhal durduracaktır.

3. Osmanlı hükümeti, itilaf ordularının işgali altında bulunan araziye Zat-ı Şahane'nin hükümranlık hakları altında muhtariyet (özerklik) vermeye hazırdır. İngiltere, bu idare şeklini koruyacaktır.

4. Türkiye, maliye, siyaset ve sanayi bakımından bağımsız olacaktır.

5. İhtiyaç halinde buhranı gidermek için Türkiye'ye mali yardım yapılacaktır.

Rauf Bey, Almanların, İstanbul'da bulunan iki siyasi parti arasında bir iç savaş çıkarmaya çalıştığını ve bunu fırsat bilerek savaş gemileriyle asker sokup duruma el koymak istediğini anlattı. Almanların Karadeniz donanması hazırladıklarını, ama bu donanmayı Karadeniz boğazından geçirmemek için hükümetin birtakım gizli önlemler almayı düşündüğünü de söy-

ledi. Anladığıma göre bu askerlik tertibatı gerektirdiği takdirde İngiliz donanmasından da yardım istenecekti. Rauf Bey ayrıca, 'Türkiye yalnız İngiltere ile dost olmak arzusundadır. Bu dostluğu cesaretlendirmek elbette İngiltere'nin çıkarınadır. Bütün bunlar daha etrafa yayılmadan bir oldu bitti haline gelmelidir. Yardıma ihtiyacımız olursa Çanakkale Boğazı'nı açar, İngilizlerden yardım isteriz. Yakında gelirseniz bize insan muamelesi yapınız. Biz de size bağlı kalırız, dedi.

Rauf Bey bana Halep'in henüz düşmediğini, ama İngilizlerin yaklaşmakta olduğunu, şehre mukavemet görmeden girebileceklerini söyledi ve dedi ki: 'Biz mukavemet etmiyoruz. Zira Allenby'nin 80 bin kişilik kuvvetine karşı koyacak 20 bin erimiz bile yoktur. Üç ordumuzdan yedinci ve sekizinci ordularımız ya mahvolmuş ya da esir düşmüştür. Yalnız dördüncü ordudan bir kalıntı vardır. İngilizlerle savaşta askeri birliklerin çoğu kaçıyor, savaşmak istemiyor.'

Rauf Bey, pek dostça bir vedalaşmadan sonra benden ayrıldı ve istimbotla İstanbul'a döndü. Bana şerefimi koruyacak şekilde davrandıklarını hatırlatarak elimden geldiği kadar Türkler lehine çalışmamı rica etti."

İngiliz Generali Townshend, anılarının bir yerinde şu önemli noktayı da kaydeder:

"Bahriye Nazırı Rauf Bey, Başbakan İzzet Paşa'nın İstanbul'u bir serbest liman yapmaya da hazır olduğunu söyledi. Bundaki büyük ticaret menfaatleri, Karadeniz'e serbestçe çıkmak; Çanakkale, Gelibolu ve Boğaziçi'nin elimizde bulunmasındaki büyük faydalar düşünülürse, bütün stratejik imkânlarıyla Türkiye elimizde demektir."

Townshend, anılarının bir başka yerinde ise mütarekenin imzalandığı dakikayı şöyle anlatır:

"Agamemnon zırhlısına geldiğim zaman mütarekenin hemen imzalanmış olduğunu haber aldım. Gerek İngiliz delegeleri, gerek Türk delegeleri son derece memnundular. Rauf Bey neredeyse elimi koparacak gibi sıkarak, 'Barış yapmak imkânını hazırladığınızdan dolayı Türkiye size daima teşekkür ve minnet borçlu olacaktır. Sizden yalnız bir ricamız var. Eşiniz

Bayan Townshend'le İstanbul'u ziyarete gelmeniz' dedi. Bana söyleyecek özel bir sözü olduğundan bahsederek kamarasına birlikte gitmemizi rica etti. Kamarasına indiğimiz zaman ise şöyle dedi:

'Dönüşünüzde Lord Curzon'u görerek Türkiye'nin İngiltere için sadık bir müttefik olacağını lütfen söyleyiniz. İstanbul'dan ayrılırken Zat-ı Şahane mutlaka barışı sağlamamızı emir buyurmuşlardı. Bize mali yardımda bulunacağınızı da umarız. Bize herhalde güvenebilirsiniz. Rumlarla Ermenilere her konuda eşit haklar tanıyacağız. Bu bizim hayati çıkarlarımız gereğidir. Bu konuların Lord Curzon'a izahını sizden rica ederiz. Türkiye, Arap işlerine karışmak niyetinde değildir. Bunlara özerklik verilebilir.'"

İngiliz Generali Townshend'in anılarının bu bölümlerini okuduktan sonra, acze düşmüş insanların nasıl yalvara dilene bir yardım isteme, bir koruyucu arama siyaseti takip etmiş olduklarını görmemek ve bir Türk olarak bundan üzüntü duymamak imkânsızdır.

Townshend, ordusuyla zaptedemediği Bağdat'a diplomasi yoluyla giriyordu. Buna kim bilir ne kadar şaşmıştır. Ama aslında şaşacak bir şey yoktu; çünkü yardımcıları, uzun süredir büyük diye baş tacı ettiğimiz, o devrin İzzet Paşa gibi, Rauf Bey gibi kahraman tanınmış politikacıları, yetkilileriydi.

İngiliz Generali Townshend anılarının bir yerinde *"Türkler Allenby'ye dört-beş ay, hatta daha uzun süre kolayca direnebilirlerdi"* demektedir.

"O zamanki Fransa Başbakanı Mösyö Clemenceau, hizmetlerimden ve bilhassa Türkiye'yi savaşan devletler arasından çıkararak milyonlarca para, binlerce can kurtarmış olduğumdan dolayı beni hararetle tebrik etti." sözleri de yine İngiliz generalinin anılarında yazılıdır.

Bu acı gerçekleri, bu dikkate değer ve şaşılacak noktaları belirttikten sonra, aziz Atatürk'ün büyük sözlerinden birini buraya almayı uygun buldum. Aziz Atatürk şöyle buyurmuşlardı:

"Rica ile, merhamet dilenmekle millet işleri, devlet işleri götürülemez, bir milletin ve devletin şeref ve istiklali temin edilemez. Türk milleti ve Türkiye'nin müstakbel çocukları bunu bir an hatırdan çıkarmamalıdır."

Kayıtsız şartsız teslim antlaşması

İşte yukarıda kısaca anlattığımız acı şartlar altında İzzet Paşa kabinesi tarafından istenen mütarekeyi gerçekleştirmek üzere Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığında Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Reşat Hikmet, kurmay albaylardan (sonradan denizyolları genel müdürü ve milletvekili olan) Sadullah Bey'lerden kurulu heyet Mondros'a giderek Türk Devleti'nin şeref ve nüfuzunu silip süpüren, baştanbaşa ağır şartlarla dolu mütarekeyi imzalamışlardı.

Mondros Mütarekesi, Türkiye'yi kayıtsız şartsız düşmanların eline teslim etmişti; hatta düşmanların ülkeyi daha rahat istila edebilmeleri için onlara yardım bile vaat ediyordu.

Bu konu ile ilgili gördüğüm için aziz Atatürk'ün bir direktifini Türk milletine hatırlatmak ve genç kuşaklara devretmek isterim. O direktif şudur:

"Necip Türk milletine tavsiyem şudur ki, sinesinde yetiştirerek başının üstüne çıkaracağı adamların kanındaki, vicdanındaki cevher-i asliyi tahlil etmek dikkatinden bir an feragat etmesin."

○

İzzet Paşa kabinesi, Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığındaki heyet tarafından kabul ve imza edilen mütarekeyi uygulamaya söz verdikten sonra, orduya şu bildiriyi yaydı:

"Genel Karargâh
2729
İtilaf devletleriyle yaptığımız mütareke şartları aşağıdadır. Bilgi edinilerek her ordunun kendisini ilgilendiren noktaları

derhal tatbik etmesi gerekmektedir. Bu konuda gerektikçe izahat ve bilgi verilecektir.

Sadrazam ve Başkomutan Vekili
Genelkurmay Başkanı İzzet"

Bu genelgeden sonra yüz kızartıcı antlaşma hükümleri uygulanmaya başlandı. Dört yüz yıl Türk kanı döküp koruduğumuz topraklar İngiliz kuvvetlerince işgal ediliyordu. Devletin bütün silahlı kuvvetleri, askeri birlikleri dağıtılıyor, silah ve cephaneler galip devletlerin denetimine bırakılıyordu. Savaş yıllarında düşman kuvvetlerine kılavuzluk eden Ermeni komiteleri, şimdi, silahtan tecrit edilmiş Türklerden intikam alırcasına Anadolu'nun birçok yerinde ayaklanmışlardı.

Türk milleti kıpırdanacak durumda değildi. Eli ayağı bağlı, hakkında verilecek idam kararını bekliyordu. İttihat ve Terakki ileri gelenleri ise bütün güçlerini kaybetmişler, her şeyden sorumlu duruma gelmişlerdi.

Savaş sorumluluğunu kabul etmeyen Saray, galip devletlerle birlikte millete karşı cephe almıştı. Türkiye, yüzyıllarca süren devlet hayatında hiçbir zaman bu kadar ümitsiz bir duruma düşmemişti. Aziz Atatürk, *Büyük Nutuk*'ta bu mütareke hakkında şöyle der:

"Mondros Mütarekenamesi, Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle birlikte uğradığı acı yenilginin yüz kızartıcı sonucudur. O mütarekename şartlarıdır ki, Türk topraklarını yabancıların işgaline sundu. O mütarekenamede kabul edilen şartlardır ki, Sevres Anlaşması'nın şartlarının da sühuletle kabul ettirileceği fikrini yabancılara mümkün ve makul gösterdi."

Kısacası büyük bir imparatorluk çöküyordu. Ülkede tutunacak bir tek destek kalmamıştı.

Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkıyor

Ülkenin bu hazin çöküntüsünün çatırtıları kulakları ve yürekleri sızlatırken, bu enkazdan eski şerefine layık bir millet çı-

karan, ülkenin makus talihini yenecek olan bir Mustafa Kemal ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal'in zuhuru, tarihin az görülmüş mucizelerinden biridir; çünkü Ali Rıza Efendi'yle Zübeyde Hanım'ın bu çocuklarını ileride memleketin kurtarıcısı yapacak herhangi bir soy işareti de ortada yoktur. Babasının ölümü üzerine tahsil hayatı yarıda kalan küçük Mustafa, sonradan bu devre ait hayatını şöyle anlatır:

"Dayım Hüseyin Efendi'nin Rapla köyündeki çiftliğinde çalıştım. Annemle birlikte dayımın yanına gittik ve oraya yerleştik. Dayım köy hayatı yaşıyordu, ben de bu hayata karıştım. Bana da vazife verdi. Başlıca vazifem, tarla bekçiliği idi. Kardeşim Makbule ile beraber bakla tarlasının ortasındaki kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmakla uğraştığımızı unutamam."

İşte bu çocuk, sonradan yurdunun kurtarıcısı olacaktı.

Matematik öğretmeni Mustafa Bey, sanki içine doğmuş gibi, bu dersin en iyi öğrencisini, kendi isminden ayırmak bahanesi ile *olgun, yetişkin* kişilerin halini belirten *Kemal* adıyla isimlendirdiği zaman, sanki onun gelecekteki kemalini de önceden haber vermiş oluyordu. Mustafa Kemal, gizli gizli gittiği *"Frere"*ler mektebinde Fransızca öğrenmekle, o devir öğretiminin yetersizliğine pratik bir çare bulmakla kalmamış, maksadına erişmek için her imkânı sağlayacak olan liderlik vasfının gereğini yerine getirmişti.

Öğrenciliğinde Türkçe el yazısı düzgün olmayan Mustafa Kemal'e, öğretmeni Osman Tevfik Efendi daima tam not verir, böylece derecesinin haklı olarak yükselmesine yardım ederdi. Bunu, bir gece O'nun ağzından dinlemiştim.

Bir gece, Ankara'da Karpiç'in lokantasına gitmiştik. Tanınmış gazeteci yazar Ahmet Emin Bey (Yalman) ve eşi de oradalardı. Bir ara Atatürk, kendilerini masalarına davet etmişlerdi. İşte o gece, bir sırasını getirmiş, Ahmet Emin Bey bu hatırayı anlatmış ve demişti ki:

"Tuhaf değil mi? Emin Bey'in babası benim Türkçe yazı hocamdı... O zaman el yazım hiç düzgün değildi. Buna rağmen sınavlarda bana tam not verirdi. Oysa oğlu Ahmet Emin

Bey, yaptığımız bunca düzgün işlere rağmen bizi kusurlu buluyor ve sıfır vermek istiyor..."

Ahmet Emin (Yalman), bu olaydan bir hayli sıkılmış ve üzülmüştü. Şu İstiklal Mahkemesi davalarından sonra bıraktığı gazetecilik mesleğine, Ahmet Emin Bey, işte o gecenin tatlı sohbetlerinden sonra yeniden dönebilmiştir. Bununla ilgili anımı, kitabımın dördüncü bölümünde daha ayrıntılı anlatacağım.

Mustafa Kemal'in siyasi hayatı Şam'da sürgün olduğu sırada başlamıştı. Birkaç arkadaşı ile kurduğu *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'ni staj bahanesi ile gönderilmesini istediği Kudüs ve Yafa'daki subaylar arasında bir teşkilat haline getirmişti. Edirne müdafii Şükrü Paşa'yla dolaylı temasları sonunda önce Mısır'a, sonra İzmir'den vazgeçerek doğrudan doğruya Selanik'e gitmesi, Ömer Naci, Hüsrev Sami ve Hakkı Baha Beylerle cemiyetin Selanik'te de bir şubesini kurması siyasi faaliyetinin başlangıç noktalarını oluşturur. Bunları takip eden askeri hayatı, Bingazi'ye gidişi ve Çanakkale'deki başarıları ise herkesçe bilinmektedir.

Ancak, hayatının bu aşamalarında Mustafa Kemal'in bana bizzat anlattığı olaylardan bir tanesini, O'nun milli şeref ve haysiyetini ne derece taassupla koruduğunu gösterdiği için kendisinin ağzından nakledeceğim:

Alman generalden rüşvet

"7. Ordu, yani Yıldırım Ordusu komutanlığına tayin edildikten sonra, bu ordunun dahil olduğu grup komutanı Alman Generali Falkenhein'ın askerlik ve iç siyaset bakımından güttüğü usul, aramızda sert bir tartışmaya yol açmıştı. Bu tartışma, nihayet daha yüksek makamlara aksetti. Ben, çok önemsediğim düşüncelerimin dikkate alınmadığını görünce susamadım. Her türlü sonucu göze alarak isyancı bir davranışla istifa ettim. Hatta ordu komutanlığı vekilliğine kolordu komutanlarından Ali Rıza Paşa'yı getirerek kendi görevime son verdim. Bu olupbittiyi de Başkomutanlığa bildirdim. Beni bu hareketten vazgeçirmek için Falkenhein ve öteki komutanlar çok uğ-

raştılar. Sonunda durumu kabul ettiler. İstifamın gerçek amacını gözlerden gizlemek ve alelade bir sebeple çekilmiş olduğumu yaymak için beni merkezi Diyarbakır'da bulunan eski ordumun, 2. Ordu'nun komutanlığına tayin ettiler. Sudan mazeretler göstererek bunu da reddettim. Bunun üzerine bir ay kadar izinli olduğumu söylediler.

Halep'te yerime ve görevime son veren bu harekete giriştiğim ve Ordu Komutanlığı'nı reddettiğim sırada İstanbul'a gitmek için tren bileti alacak kadar bile param yoktu. Halbuki evvelce, Yıldırım Ordusu Komutanlığı'nı üzerime alıp İstanbul'dan hareket edeceğim sıralarda Falkenhein, karargâhtaki bir Türk subayının yanına genç bir Alman subayı katarak Akaretler'deki 76 numaralı evime göndermişti. Bu subay ufak ve zarif sandıklar içinde, bana Falkenhein tarafından bir şeyler getirdiğini söyledi.

'Bunlar nedir?' dedim.

Alman subayı cevap verdi:

'İstanbul'dan ayrılıyorsunuz. Mareşal Falkenhein tarafından size bir miktar altın gönderilmiştir.'

Tercümanlık eden Türk subayına kimseye ihtiyacımdan bahsetmediğimi, bu paranın ordu ihtiyacı için gönderilmiş olması gerektiğini, sandıkların bana herhalde yanlışlıkla getirildiğini söyledim. Ordu levazım reisine teslim edilmesini istedim. Alman subayı, 'Onlar da başka' deyince Türk subayına, onun yanında bir senet yazmasını, imzalayacağını bildirdim. Türk subayı emrimi yaptı ama, Alman subayı senedi almak istemedi. Kesin olarak senedi almasını, Mareşal'e vermesini, paraları da götürüp levazım reisine teslim etmesini emrettim. Tabii iş de böyle yapıldı.

7. Ordu Komutanlığı'ndan kendi kendimi affettiğim zaman komutanlığa vekil bıraktığım Ali Rıza Paşa'ya bu sandıkları teslim ettim. Kendisinden aldığım senedi, o zaman yaverlerim olan Salih (Bozok) ve Cevat Abbas (Gürer) Beylere vererek kendilerine karargâha gidip Falkenhein'ı bizzat görmelerini, bu senetle benim onda bulunan senedimi değiştirmelerini emrettim.

Yaverler gittiler. Bir süre sonra bana gelerek Mareşal'i güç-

lükle gördüklerini, kendisinin, böyle bir para gönderip senet aldığını hatırlayamadığını söylediler.

'Ali Rıza Paşa'nın senedini kabul etmiyor,' dediler.

Yaverlerime yeniden emir verdim:

'Şimdi size çok ciddi bir emir veriyorum. İkiniz tekrar Falkenhein'in odasına gideceksiniz. Diyeceksiniz ki, verdiği altınlar olduğu gibi levazımda muhafaza edilmektedir. Buna karşılık size senet verilmiştir. Senet olmadığını iddia etmek altınların varlığını yok edemez. Belgeyi kaybetmiş olabilirsiniz. O halde verdiğiniz altınları size iade edeceğiz. Aldığımıza dair bir makbuz veriniz, dersiniz. Bizi buraya gönderen komutanın altın karşılığında ülke çıkarları konusunu hoşgörüyle karşılayacak bir insan olmadığını çoktan öğrenmiş olmalıydınız, dersiniz. Olumlu bir sonuç almadan karşıma gelmeyin,' dedim.

Emir verdiğim yaverler beni çok iyi tanıyan gençlerdi. Onun için bir süre sonra Falkenhein'ın elinden, benim imzalı senedimi alıp getirdiler.

Kolaylıkla anlaşılır ki, Falkenhein, beni ve benden başka birçoklarını böyle sandık sandık altın vererek aldatmak yolundaydı."

Mustafa Kemal-Vahdettin görüşmesi

Mütarekenin karanlık günleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yürekler acısı son yıllarını tamamlayan hazin bir tablodur. İzzet Paşa'nın sadaretten istifa ederek yerine İngiliz taraftarı Tevfik Paşa'nın getirilmesi ise yaraya tuz biber ekmişti.

Mustafa Kemal, İzzet Paşa'nın istifa ederek çekilmesini doğru bulmamıştı. Bu konuda kendilerinden defalarca dinlediklerimi aktarıyorum:

"Bir gün İzzet Paşa tarafından telgraf makinesi başına davet olundum. Paşa, kabineden istifa ettiğini bildirdikten sonra, benim İstanbul'da bulunmamın uygun olacağını söyledi. Ben bu imadan İstanbul'un buhranlı durumda olduğunu anlayarak, zaten komuta ettiğim grup kaldırılmış olduğundan İstanbul'a hareket ettim.

Hatırımda kaldığına göre İzzet Paşa ile ilk kez Fuat Paşa türbesi karşısındaki sadrazamlık konağında görüştüm. İzzet Paşa bana kabineden neden çekildiklerini izah etti. Ama ben, çekilmiş olmalarını doğru bulmadım. Kendisine tavsiye edilen Tevfik Paşa kabinesini engellemek ve yeniden İzzet Paşa'nın sadrazamlığında bir kabine kurulmasını sağlamak gerektiğine inandığımı söyledim. Bu önerim kabul edildi. Hatta aramızda bir de kabine listesi yapıldı. Sadaret konağında verdiğimiz bu karardan sonra ilk hedef yeni kabineyi düşürmek olduğuna göre, ben hemen sivil giyinerek Meclis-i Mebusan'a (Millet Meclisi) gittim. Öteden beri tanıdığım mebuslarla konuştum. Görüşümü açıkladım. O günlerde de Tevfik Paşa kabinesine güven oyu vermek söz konusuydu. Ben güven oyu verilmemesi fikrindeydim. İnancımı orada tanıdığım ya da yeni tanıştığım mebuslara anlatıyordum. Bir kısım mebuslarda şu tereddüt vardı: Eğer güven oyu vermezsek Meclis dağıtılır. Ama Tevfik Paşa kabinesine güven oyu verip zaman kazanırsak, belki faydalı işler görmek de mümkün olur.

Bense Meclis'in zaten ve mutlaka dağıtılacağına inanıyordum. Dağıtacak olanın da bizzat Tevfik Paşa olacağını tahmin etmiştim. Bu kararı uygulamak için tabii önce Meclis'ten güven oyu almak ve Sadrazamlık mevkiine oturmak lazımdı. Bir kere bunu sağladıktan sonra hiç fırsat vermeden Meclis'i dağıtacaklardı. Madem sonuç bu olacaktı, öyleyse kabineye güven oyu vermeyip, oylamayı tekrarlatarak zaman kazanmak daha elverişliydi. İşte bu kazanılacak zaman içinde belki İzzet Paşa başkanlığında bir kabine kurulması mümkün olurdu.

Meclis salonlarında ayaküstü yapılan tartışmalar şu sonucu verdi:

Önemli sayıda mebusla Meclis salonlarından birinde toplandık. Hepsine açıklamada bulunmam istendi. Durumu ve içinde bulundukları şartları, yapılması gerekli hizmeti gücüm yettiği kadar kendilerine izah ettim. Kabineye mutlaka güvensizlik göstermelerini tavsiye ettim. Önerimi kabul ettiler ve böylece ayrıldık.

Bundan bir süre sonra Cuma selamlığına gittim. Namazdan sonra Vahdettin beni salona davet etti. Bir görüşme yaptı. Bu görüşme epey uzunca olmuştu. Ben, ülkenin içinde bulunduğu tehlike üzerinde onu aydınlatmak ve uyarmak için giriş yaparken; o benden çabuk davranarak dedi ki:

'Ordunun komutan ve subayları eminim ki seni çok severler. Bana güvence verir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir?'

Ordu tarafından aleyhinde davranışlara dair işittikleri olup olmadığını sordum. Evet, ya da hayır demedi. Kendi sorusunu tekrarladı. Derhal cevap verdim:

'Ben İstanbul'a geleli birkaç gün oldu. Buradaki durumu yakından bilmiyorum. Ama ordu başında bulunan komutanların Zat-ı Şahanenizle karşı karşıya bulunması için bir sebep olabileceğini de sanmıyorum. Onun için temin ederim ki bir fenalık beklemeyiniz.'

Hemen ilave etti:

'Yalnız bugünden söz etmiyorum. Bugünden ve yarından?..'

Son cümlesi bende bir şüphe uyandırdı. Demek, yarın padişahın öyle bir hareket yapması ihtimali vardı ki, ordunun yurtsever komutan ve subayları bundan üzüntü duyabilirler. Padişah beni aldatarak benim aracılığımla onlardan emin olmak istiyordu.

Karşımdaki adam kararını çoktan vermiş bulunuyordu. Biz ise bu kararın ne olduğunu anlamayan veya anlamak istemeyen kimselerle temasta kalmış, hiçbir karşı önlem almaya fırsat bulamamış durumdaydık.

Çok ümitsiz ve üzgün durumda Vahdettin'in salonundan çıktım. Üzülmekte haklıymışım. Bir-iki gün sonra her sırrı öğrenmiştim. Meclis-i Mebusan dağıtılmıştı.

İzzet Paşa ve bazı arkadaşlarla verdiğimiz karar da böylece suya düşmüş oldu. Bunun üzerine Şişli'deki evime çekildim. Yeni durumu düşünmeye başladım."

Mustafa Kemal, Şişli'deki evinde yaptığı durum değerlendirmesini şöyle özetliyordu:

Millet ve ordu padişahtan habersizdir. Sadece geleneğe da-

yanan bir saygı besler. Vatanı kurtarmaktan önce halifeyi kurtarmayı düşünür. Öte yandan, kurtuluş çareleri arayanlar İngiltere, Fransa, İtalya gibi galipleri gücendirmemeyi öngörüyorlar. Bu şartlar içinde aydınlar da dahil, herkesin aklına gelebilen kurtuluş çareleri, İngiltere veya Amerika'nın *"manda"*sını, koruyuculuğunu kabul etmekten ibaretti. Bunu isteyenler Osmanlı İmparatorluğu'nu bütünüyle kurtarmak davasında olanlardı.

Bazı bölgeler ise, Osmanlı Devleti'nin taksim edileceğini önceden kabul ederek kendilerinin bu taksim dışında tutulmasını sağlamak için çabalıyorlardı.

Mustafa Kemal bu kararların hiçbirini beğenmiyordu; çünkü bunların dayandığı sebepler çürüktü, mantıksızdı. Gerçekte Osmanlı Devleti tarihi ömrünü tamamlamıştı. Suni olarak yaşatılamazdı. Ciddi ve gerçek karar, ancak yepyeni bağımsız bir Türk Devleti kurmak olabilirdi.

İşte, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'da karaya çıktığı andan itibaren gerçekleşmesine çalışacağı karar buydu.

Gerçek kurtuluşu isteyenlerin parolası *"Ya istiklal, ya ölüm!"* olacaktı. Bu karar uygulandı. Millet ve ordu, yüce komutanın kendisine gösterdiği hedefe şan ve şerefle ulaştı.

"Allah'a sığındık, gidiyoruz"

15 Mayıs 1919 günüydü.

İstanbul'da Kız Kulesi açığında demirli bulunan ve hareketinden önce muayene edilmek üzere işgal kuvvetleri tarafından tevkif olunan *Bandırma* vapuruna motorla gelen birisi, kaptana, olanca süratiyle hemen hareket emrini verdi:

"Karadeniz'e!"

Bu emri veren, ondan üç yıl üç ay sonra da ordularının bütün kükreyişiyle hücum kumandası verecekti:

"Akdeniz'e!"

Bir kahraman, Karadeniz'den Akdeniz'e yeni bir tarih yazıyordu.

Bandırma vapuru, Karadeniz'in çılgın ve heybetli dalgalarıyla göğüs göğüse gelmişti. Fakat hangi güç, hangi çılgın ve azgın dalga, bu vapurdaki güçle karşılaşabilir ve o gücü durdurabilirdi?

Bandırma vapurundaki kahramanın ruhunda sınırsız vatan sevgisi ve millet aşkı yanardağ gibiydi. Denizleri bile kurutacak bir yanardağ!..

Deniz yol verdi ve kahramanı taşıyan *Bandırma* vapuru Samsun'a ulaştı.

Son yüzyıl Türkleri için yeni bir Ergenekon'un kapısı açılmıştı ve yeni bir devrin tarih başına gelinmişti.

Samsun'da destanın ilk sayfası yazılacaktı. Güneş her sabah ufuktan Türk bayrağı ve şehit kanı kırmızılığıyla doğarken, bu onur ve kahramanlık destanından ikinci bir sayfa daha çıkıyordu. Karadeniz'deki kapıda kara baht ile mücadeleye girişen ulusal kahraman, Akdeniz'deki kapıda milletine ak bahtı müjdeleyecekti.

İzmir'in işgali günü hareket ederek 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal'in karargâh erkânını oluşturan kişiler şunlardı:

Ordu Kurmay Başkanı Albay (ilerde tümgeneral) Kâzım Dirik, 2. Kurmay Başkanı Yb. (ilerde albay) Mehmet Arif (Ayıcı), I. Şb. Md. Bnb. Hüsrev Gerede, Topçu K. Bnb. (ilerde korgeneral) Kemal Doğan, Sıhhiye Bşk. Dr. Alb. İbrahim Tali Öngören, Sıhhiye Bşk. Yardımcısı Dr. Bnb. Refik Saydam, Başyaver Yzb. Cevat Abbas Gürer, Emir Subayı Yzb. Ali Şevket Öndersev, Emir Subayı Tğm. Muzaffer Kılıç, Karargâh Komutanı Yzb. Mustafa Vasfi Süsoy, Müfettişlik Büro Şefi Ütğm. Hayati, Müfettişlik Mülhakı Yzb. Mümtaz Tümay, Kurmay Mülhakı Yzb. İsmail Hakkı Ede, Müfettişlik Mülhakı Ütğm. (İlerde hakim tümgeneral) Arif Hikmet Gerçekçi, İaşe Şb. Ütğm. Abdullah, Şifre Kâtibi Faik Aybarsi, Şifre Kâtibi Yardımcısı Memduh Atasever, ayrıca Kolordu Komutanı Alb. (İlerde tümgeneral) Refet Bele.

Köhne *Bandırma* vapuru, fırtınalı bir gecede Karadeniz'in iri dalgalarıyla didişerek ilerliyordu. Hiç şüphesiz böy-

le bir gemiyi Karadeniz'in kudurmuş dalgalarına salıvermek bir cinayetti ve hiç şüphesiz bu cinayet bile bile işlenmişti.

19 Mayıs'ta, fırtına dinmediği halde zar zor karaya çıkan Mustafa Kemal'in en ayırıcı niteliği, vatan ve millet meselelerinde maceradan kaçınmasıdır. Her şeyi önceden gayet iyi düşünen, her yanıyla inceleyen, ondan sonra kesin kararını verip mutlaka uygulayan bir insandı.

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin bütün safhalarını aziz şef, kendi nutuklarında ayrıntılarıyla ve belgeleriyle anlatmışlardır. O'nun ışıklı izler bırakarak sürmüş olan bütün hayatını yakından izlemek şerefine erişmiş kimselerden biri olduğum için, ben yalnız kendi görüş açımdan bildiklerimi ve kendisinden dinlediklerimi yazmakla yetineceğim.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçtikten sonraki çalışma evrelerini beşe ayırabiliriz.

Birincisi, Samsun'dan Erzurum Kongresi'ne kadar sürer.

İkincisi, Erzurum Kongresi'nden Sivas Kongresi'nin toplanmasına kadar geçen günler.

Üçüncüsü, Sivas Kongresi'nden 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışına ve hükümetin kurulmasına kadar süren zaman.

Dördüncüsü, 23 Nisan'dan Lozan Barışı ile vatan ve milletin tam bağımsızlığına kavuştuğu güne kadar geçen devre.

Beşincisi, ondan sonra açılan devrimler devresidir.

Samsun'dan Erzurum Kongresi'ne

Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastığı zaman *vaziyet ve manzara-i umumiye* son derece kötüydü. Ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'na sürükleyenler kaçmış, padişah anavatanı düşman işgaline açık bir alan sayarak ellerine teslim etmişti. Ordunun elinden her türlü silah alınmış, asker terhis edilerek dağıtılmıştı. İşgaller bölge bölge gerçekleşmişti. Yunan ordusu da bu arada İzmir'e çıkmış, sonsuz cinayetlerine başlamıştı.

Ülkedeki Hıristiyan halk, çeşitli yardımlar görerek amacını gerçekleştirmek üzere var gücüyle çalışıyordu. Sonradan ele

geçen belgeler, İstanbul'daki Patrikhane'nin *Mavri Mira* heyetini kurarak illerde çete faaliyetlerini bu yoldan desteklediğini ispat etmiştir. Yunan Kızılhaç'ı, resmi Göçmenler Komisyonu, Rum okullarının izci teşkilatı, yirmi yaşını geçmiş her Hıristiyan gencinin eline silah vererek çete faaliyetlerine ortak olmasını sağlıyordu.

Bu arada Ermeni Patriği Zaven Efendi de Mavri Mira örgütüyle ortaklaşa çalışıyordu. Trabzon ve bölgesinde kurulan Rum Pontus Cemiyeti'nin kazandığı aleyhimizdeki kolay başarılar, etkisini göstermekte gecikmedi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, bu yok edici hareketlerin bir tepkisi olarak kendiliğinden meydana geldi.

O sırada Anadolu'da başlıca iki ordu müfettişliği kurulmuştu. Mütareke yapılır yapılmaz savaşçı kuvvetleri dağıtılan, silah ve cephanesi elinden alınarak boş birer kadro toplamı haline getirilen bu müfettişliklerden 2. Ordu Müfettişliği'nin merkezi Konya idi. 3. Ordu Müfettişliği ise Sivas'ta bulunan 3. Kolordu'ya ve Erzurum'daki 15. Kolordu'ya bağlı kuvvetlerden meydana gelmişti. 15. Kolordu merkezi Erzurum'du ve Kâzım Karabekir'in komutasında bulunuyordu.

Mustafa Kemal'in çabaları iki doğrultuda gelişti: Ülkeyi yok etmeye çalışan kuvvetleri ortadan kaldırmak ve siyasi bakımdan ufak parçalar halinde kurulmuş protesto ve savunma güçlerini tek elde toplamak.

İstanbul, bu hareketlere seyirci kalmıyordu. Karşı önlemlerle büyük kurtarıcının başarı yolunu kesmeye çalışıyordu. Bu önlemler arasında, bütün telgraf yazışmalarını merkeze bağlamak ve Anadolu'da kımıldamaya başlayan milli hareketi dilsiz hale getirmek, illerin belediyelerine emirler göndererek İstanbul'da kurulan İngiliz Muhibleri (Dostları) Cemiyeti'nin bu devleti, imparatorluğun koruyucusu haline getirmeye çalıştığını ileri sürerek yardımcı olmaya zorlamak da vardı.

Mustafa Kemal, harekât planını şöyle yapmıştı: Duruma hâkim olabilmek için ordu komuta erkânı ile sürekli muhabere ve temas halinde bulunacak, Rumeli ve Anadolu'da ortaya çıkan hukuki kuruluşları birleştirecek, Anadolu'da ge-

nel bir kongre toplayacak, düşman kuvvetlerine karşı –hükümet istemese de– güçlü bir korunma cephesi kuracak, içeride güvenlik ve asayişi gerçekleştirecekti.

Bu program bütün güçlükler yenilerek harfi harfine gerçekleştirilmiş, askeri kuvvetlerin Erzurum'da toplanacak kongreye vilayetlerden gelecek temsilcileri koruma, güvenliklerini sağlama görevi verilmiş ve bu kongre toplanmıştır.

Adını açıklamayan Rauf Bey

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi müzakerelerini yakından izlemek için Havza'da bir süre kaldıktan sonra 13 Haziran 1919 tarihinde buradan Amasya'ya hareket etmişti. Orada, Erzurum'a gitmekte olan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa ve beraberindeki Rauf Bey'le buluştular.

Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İstanbul'da tutunamamış ve uzaklaşmak zorunda kalmıştı. İşin başında hiçbir zaman Mustafa Kemal'le işbirliği yapmayı, O'nun tarafına katılmayı düşünmemişti. İzmir bölgesinde çalışırsa daha faal olacağını sanıyordu. Bu nedenle Manisa yakınlarındaki Çerkezler çevresine gitmeyi tercih etmişti. Ama orada da tasarladığı ve umduğunu bulamamıştı. Bu kez adını değiştirdi ve Ankara'da bulunan Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya sığınarak şahsi güvenliğini sağladı. Rauf Bey'in bu tutumu hakkında Mustafa Kemal şunları söylemiştir:

"Daha Havza'da bulunduğum sırada 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'dan bir şifre telgraf almıştım. Bu telgrafta, 'Tanıdığınız bir zat, bazı arkadaşlarla İstanbul'dan buraya gelmiştir, hareket tarzları hakkında ne emir buyuruyorsunuz?' diye soruluyordu. Bir bilmeceyi andıran bu telgraf, beni fazlasıyla meraka sürükledi. Gelen zatı tanımıyordum. Ama benden ne yapması gerektiği soruluyordu. Ankara'daydı, arkadaşım olan bu komutanın yanında bulunuyordu ve telgraf da şifreliydi. O halde adını şifre içinde yazmaktan neden çekiniyordu? Epeyce düşündükten sonra anlar gibi oldum. Tahmin bu-

yurursunuz ki, bilmece çözecek kadar bol vaktim yoktu. Ama Fuat Paşa'yı yakından görmek, bölgesi, çevresi ve düşünceleri üzerinde görüşmek bence çok istenen bir şeydi. Bu bilmeceli telgrafın ilhamıyla kendisinden şu ricada bulundum: 'Ankara'dan ayrıldığınızı belli etmeyecek tedbirler aldıktan sonra, adınızı ve kılığınızı değiştirerek birkaç gün içinde çarçabuk bana ulaşınız. İstanbul'dan gelen arkadaşınızı beraber getiriniz...'

Gerçekten de, dediğim gibi Fuat Paşa Havza'ya hareket eder. Ama ben, bazı zorlayıcı sebepler dolayısıyla hemen Havza'yı bırakıp Amasya'ya gitmeye mecbur olmuştum. Havza yolunda durumu öğrenen Fuat Paşa, Amasya'ya gelir. İsmi şifrede açıklanmayan kişi, Rauf Bey'di."

Anlaşıldığına göre Rauf Bey, cesaretsizliğinden dolayı adını saklamıştı.

Ali Kemal'in perişanlığı

Sadrazam Damat Ferit, beyanatında, bir Ermeni muhtariyetini kabul ettiğini belli etmekteydi. İstanbul'da toplanmış olan Şûrayı Saltanat da, Hürriyet ve İtilaf Reisi Miralay Sadık Bey'in önergesi üzerine resmen İngiliz mandası istemişti.

Bu Miralay Sadık, Meşrutiyet ilanında büyük yararlılıkları görülmüş ve kahraman sayılmış bir adamdı. Sonradan İttihatçıların karşısına geçti; Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin ateşli bir havarisi oldu. O kadar ki, muhaliflikteki şiddeti ve ihtirası yüzünden, ispat edilmiş olmamakla beraber, İttihatçıları devirmek için Rus çarına telgraf çekerek İstanbul'u işgale davet ettiği bile söylenmiştir.

Mustafa Kemal davasını kazandıktan sonra bu Miralay Sadık yurda girememiş ve Romanya'da yaşamaya başlamıştı. Atatürk'ün ölümünü izleyen günlerde ilk kez ülkeye girebilmiş ve Ankara'ya gelmişti.

Durum bu merkezdeyken, zamanın Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Ali Kemal, vilayetlere bir genelge gönderdi. Bu genelgede amaç, Mustafa Kemal'in kolunu kanadını kırmaktı. Günümüz Türkçesine aktararak genelgeyi buraya alıyorum:

"Mustafa Kemal Paşa, büyük bir asker olmakla beraber zamanın siyasetini o derece iyi bilmediğinden, bütün memleket sevgisine ve çalışkanlığına rağmen yeni görevinde asla başarılı olamadı. İngiliz Olağanüstü Komiseri'nin istek ve ısrarıyla azledildi. Azlinden sonra yaptıkları ve yazdıklarıyla bu kusurlarını daha çok meydana vurdu. Redd-i İlhak cemiyetleri gibi Karesi (Balıkesir) ve Aydın bölgelerinde Müslüman ahaliyi yok yere kırdırmaktan, ama bunu fırsat bilerek milleti haraca kesmekten başka bir iş görmeyen, saygısız ve kanun dışı kurulmuş bazı cemiyetler için çektiği telgraflarla da siyasetten anlamadığını gösterdi.

Dahiliye Nezareti'nin size kesin emri, artık o zatın yetkisiz olduğunu bilmek, kendisiyle hiçbir resmi işleme girişmemek, onun hükümete yönelik hiçbir hareketini kabul etmemektir. Bu emir çerçevesinde hareket etmekle ne gibi sorumlulukların def olunacağını takdir buyurursunuz. Bu önemli dakikalarda memur, vatandaş, her Osmanlı'ya düşen en büyük görev, barış konferansınca kaderimize dair karar verilirken ve beş yıldır işlediğimiz cinayetlerin hesapları görülürken artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi göstermek, akıllı ve tedbirli hareketlere itibar etmek, parti, mezhep ve örf ayrılıklarını gözetmeksizin her ferdin hayatını, malını, ırzını korumak, medeniyet nazarında memleketi bir daha lekelememek değil midir?"

Ali Kemal bu genelgeyle, İstanbul Hükümeti'nin, Mustafa Kemal'in Samsun ve çevresindeki hareket ve faaliyetinden ne kadar ürkmekte olduğunu açığa vuruyordu.

Mustafa Kemal bir taraftan Samsun, Havza ve Amasya'da karşılaştığı birtakım güçlükleri aşarak yoluna devam etmeye çalışırken, bir taraftan da İstanbul Hükümeti'nin kendisi aleyhindeki hareketlerini etkisiz kılmaya çalışıyordu. Bu kritik aşamada, İstanbul Hükümeti tarafından Elazığ Valiliği'ne tayin edilip Sivas'a gönderilmiş olan miralaylıktan emekli, Hürriyet ve İtilafçılardan Kayserili (Ali) Galip, Mustafa Kemal'i Sivas'a gelir gelmez tutuklamak için birtakım önlemler alıyordu.

Mustafa Kemal'in durumu oldukça sıkışıktı. Bir yandan Ali Kemal'in halk üzerinde ve devlet teşkilatında meydana getirmeyi başardığı kuşkuların giderilmesi, öte yandan Sivas'a gelmiş olan Elazığ Valisi Kayserili Galip'in hain hareketini önlemek için hızla önlem alınması gerekiyordu.

Mustafa Kemal, Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in genelgesinin etkilerini gidermek amacıyla askeri ve sivil yetkililere bir tebliğ gönderdi. Bu tebliğle vatan sevgisini ve ulusal onuru hatırlattıktan sonra, bir müfrezenin Sivas'a gönderilmesi için 5. Fırka Komutanı'na gerekli emirleri vererek, 27 Haziran 1919 sabahı kimsenin haberi olmadan Amasya'dan Tokat'a geldi. Geceyi Tokat'ta geçirdi. Buradan Sivas Valisi Reşit Paşa'ya aşağıdaki telgrafı çekti ve yalnız yaverlerini yanına alarak otomobille Sivas'a hareket etti.

"Sivas Valisi Reşit Paşa Hazretleri'ne
Tokat

Şimdi Tokat'tan Sivas'a gelmek üzere hareket olunduğu ve zat-ı devletleriyle teşerrüf imkânının gerçekleşmek üzere bulunduğundan dolayı samimi şekilde memnuniyetimi arz ederim.

3. Ordu Müfettişi
Mustafa Kemal"

Bu telgraf Sivas Valisi Reşit Paşa'ya makamında iken verildiğinde, Elazığ Valisi Galip ile Hürriyet ve İtilaf temsilcisi Halid de yanındaydı. Mustafa Kemal'in tutuklanması için önlem alınması veya kendilerine tutuklama yetkisi verilmesi için tartışma yapılıyor ve Reşit Paşa sürekli sıkıştırılıyordu.

Merhum Reşit Paşa, bu telgrafı aldığı sıradaki manzarayı anılarında şöyle anlatır:

"Bir yandan güler görünerek onları (yani Galip ve Halid'i) kızdırıyor, bir yandan da kendilerini yanımdan uzaklaştırmanın yollarını arıyordum. İşte bu sırada Sivas Merkez Telgraf Müdürü alt al moru mor biçimde odaya girdi. Titrediği belli olan elleriyle adeta sımsıkı tuttuğu telgrafı bana uzattı.

Bu umulmadık haberi alır almaz ilk düşündüğüm, 23 Haziran'da azledildiği bize bildirilen Mustafa Kemal Paşa'nın 27 Haziran'da '3. Ordu Müfettişi' unvanını kullanmaya devam etmesi ve müfettişlik bölgesinde geziye çıkması oldu. Harput Valisi ile Hürriyet ve İtilaf'ın Sivas Temsilcisi tarafından tutuklanmak istenen Mustafa Kemal Paşa, Sivas'a gelmek suretiyle kendine olan müthiş güveni bir kez daha göstermişti.

Ben özellikle bu düşünceden aldığım şevkle telgrafı bir kez daha okuduktan sonra Ali Galip Bey'e uzattım.

'Buyurun,' dedim. 'Sonra da kalkın tertibatı alın. 3. Ordu Müfettişi'ni yakalayın.'

Ali Galip Bey'in telgrafa kapanan gözlerinin nasıl bir değişiklikle açıldığını, renginin nasıl sarardığını, dudaklarının nasıl titrediğini tarif edemem.

Teklifsizce fakat telaşla telgrafı okuyarak gözden geçiren Halid Bey'in durumu da farksız değildi ve gerçekten gülünçtü. Uzun süreden beri canımı sıkan bu iki ayak politikacısından hıncımı almak için kaşlarımı çattım.

'Beyefendi,' dedim. 'Bir şey söylemiyorsunuz. Mustafa Kemal Paşa üç dört saat sonra Sivas'ta olacak. Burada niçin oturuyorsunuz? Düşündüklerinizi yapsanıza.'

Ali Galip Bey, pek mahçup ve üzüntülü, telgrafa bir daha göz attı. Sonra silkinir gibi oldu. Hayretle ve dikkatle satırları muayeneye başladı. Saatine baktı.

'Geliyor değil, geliyor değil,' dedi. 'Sivas'a hemen hemen girmiş. Çünkü telgrafın çekiliş saati üzerinden altı saat geçmiş...'

Ben bu noktanın farkında değildim. Telgrafı alarak inceledim. Elazığ Valisi'nin keşfinin doğru olduğunu anladım. Cevap vermedim.

'Ben Paşa'yı karşılamaya gideceğim. İsterseniz siz, Halid Bey'in sağlayacağı kuvvetle kendisini tevkif edin.'

Ali Galip, rüyadan uyanır gibi başını kaldırdı:

'O'nunla Elazığ'da karşılaşsaydık dediğimi mutlaka yapardım. Ama burada sorumluluk size aittir.'"

Reşit Paşa, anılarında bu konuya şöyle devam eder:

"3. Kolordu dairesi önünde otomobilden iniyorduk. Ben, Paşa'nın bir subaya şu emri verdiğini duydum:

'Burada bulunan Harput Valisi Ali Galip'le İstanbul'dan beraberinde getirdiği kimseleri buldurun ve buraya getirin.'

Olayın sonu ibret alınacak şeydir. Ali Galip, beraberinde getirdiği memurlarla birlikte adeta muhafaza altında Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıkarılmıştı."

Mustafa Kemal'in, karşısında ayakta tutarak Ali Galip'e söyledikleri, Reşit Paşa'nın anlattığına göre, tokatlamaktan beterdi:

'Paşa, asık bir yüzle, çatık kaşla onları kabul etti. Bir süre ayakta tuttu. Azarlamaktan ibaret ağır bir nutuk çekti. Kelimelerin tokattan farkı yoktu. Ama bu utandırıcı ve harap edici nutuk, sadece bir hakaret yağmuru değildi. Ali Galip'in Sivas'ta günlerce oturarak saman altından su yürütmesini bayağılıkla nitelendirmiş, kendisini azarlamakla, tahkir etmekle birlikte şaşılacak ilişkiler bularak ulusal hareketin içeriğini, hedefini ve kutsallığını anlatmıştı.

Süt dökmüş kediye dönen Ali Galip'in durumu yanında Paşa, kükreyen bir arslan yavrusuna benziyordu. Ali Galip öylesine perişandı ki, boyuna ter döküyor ve yutkunuyordu.

Ali Galip birkaç kelime söylemek istedi. Ama Mustafa Kemal Paşa müsaade ve müsamaha etmedi. Kızgın kızgın ayağa kalktı:

'Size daha ağır muamelede de bulunabilirdim. Emekli bir asker olduğunuza saygı gösterip bu kadarla yetiniyorum. Aklınızı başınıza almaz, haddinizi bilmezseniz, dilinizi de tutamazsanız sonunuz kötü olur. Haydi, buyurun yerinize gidin, derin derin düşünün. Harput'a mı gitmek, yoksa İstanbul'a geri mi dönmek gerektiğine kendiniz karar verin' dedi."

Mustafa Kemal'in bu acı hakaretleri karşısında sendeleyen Ali Galip, huzurdan çıktıktan sonra tekrar kabul edilmesini rica etmişti. Mustafa Kemal de bu konuda şunları söylemişti:

"Bu Ali Galip, gördüğü kötü muameleden sonra gizli söyleyecekleri olduğunu ileri sürerek gece, yalnızca yanıma gelmek istedi. Kabul ettim. Yaptıklarında görünüşe önem verme-

mekliğimi rica etti. Elazığ Valiliği'ni kabul etmekten maksadının benimle çalışmak olduğunu ve Sivas'ta durmasının beni görüp benden talimat almak maksadından ileri geldiğini binbir delille ispata çalıştı. Sonunda başardığını itiraf etmeliyim."

Ali Galip, yakasını Mustafa Kemal'in elinden kurtardıktan sonra Elazığ'a gitmiş; Diyarbakırlı Cemil Paşa'nın oğlu Ekrem'le Bedirhanlı Kürtleri silahlandırmaya kalkışmış; bir İngiliz binbaşısını aralarına almış; Elbistan, Behni, Malatya yörelerindeki Kürtlerden toplayacakları kuvvetle Sivas üzerine yürümeyi, kongreyi dağıtmayı tasarlamıştı.

Sine-i millette bir ferd-i mücahit

Erzurum Kongresi'ne çok önem veren Mustafa Kemal, yanındakilerle bir gece kaldığı Sivas'tan hemen oraya hareket etmişti. Askeri ve sivil makamlarla telgraf yoluyla haberleşip gerekenleri yapmıştı. Bu yürüyüşte Rauf Bey, Sivas'tan aldığı Süreyya Yiğit, Doktor Refik (Saydam), Hüsrev (Gerede), Binbaşı Kâzım (Dirik) de vardı. Erzurum'a 15 kilometre mesafedeki Ilıca mevkiinde Kâzım Karabekir ve şehrin ileri gelenleri onları tezahüratla karşılamıştı. Mustafa Kemal, arkadaşlarıyla hemen bir toplantı yaptı. Bu toplantının özü mevcut tehlikelerin izahı, artık hükmü kalmamış resmi paşalık sıfatıyla bu işe devam edilemeyeceği, açıkça ortaya çıkmanın ve millet adına hareket etmenin lüzumu noktalarında ifadesini buluyordu.

Mustafa Kemal, *"Her halde memleket evlatlarından birinin ortaya atılması zaruri olmuştur. Benden başka bir arkadaş da düşünmek mümkündür"* diyordu. Bu önemli konuda düşünmek ve karar vermek üzere ayrıldılar. Sonra tekrar bir araya gelerek hepsi bu işi O'na bıraktıklarını, kendisini sonuna kadar destekleyeceklerini bildirdiler.

Bunun üzerine Mustafa Kemal, padişaha ve Harbiye Nezareti'ne telgraflar çekerek görevinden istifa ettiğini bildirdi. Valiliklere de bir bildiri gönderip *sine-i millette bir ferd-i mücahit* olarak çalışacağını açıkladı.

Atatürk, bu demokrat yurtseverlik hareketinden söz ettiği zaman *"Resmi sıfat ve yetkileri bırakmış olarak, yalnız milletimin yiğitliğine güvendim. Milletimin bitmez tükenmez kudret kaynaklarından ilham ve kuvvet alarak görevime devam etmeyi başardım"* derdi.

Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla yaptığı bu ön toplantıda kayda değer iki düşündürücü olay vardır. Aldıkları karar gereğince Binbaşı Kâzım (Dirik) orduda kalacaktı. Toplantı biter bitmez koltuğunda bir dosya tomarıyla gelmiş ve şifreleri kime teslim etmesi gerektiğini Mustafa Kemal'den sormuştu. Buna karşılık Konya'daki Kolordu Komutanı Selahattin Bey, kendisine bağlı kalacağına söz verdiği halde ailesini görmek üzere on beş günlük izin alıp İstanbul'a gitmiş, bir daha geri gelmemişti.

Erzurum'daki ön toplantıya katılanlardan biri de Kâzım Karabekir Paşa'ydı. Kolordu Komutanı, Mustafa Kemal'in istifa edeceğini anlayınca mevki ve sıfatı ne olursa olsun, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da emrinde bir ast gibi çalışacağını bildirmişti.

Karabekir, İsmet Paşa ile Edirne'den tanışırdı. Diyarbakır'da bulunduğu sıralarda İsmet Paşa onu Mustafa Kemal'le tanıştırmıştı. Daha sonra Karabekir, Mustafa Kemal'in Şişli'deki evine gelmişti. Ruşen Eşref ve bazı arkadaşların yanında konuşmak istemediğinden onları dışarı çıkarttırıp *"Ben 15. Kolordu Komutanlığı'yla Doğu'ya gidiyorum. Orada bütün kuvvetlerimi hazırlayıp kuracağım hükümetin bir çekirdeğini meydana getireceğim. Seni de milli bir reis olarak tanıyacağım. Hep beraber bunun askeri bir ihtilal değil, milli bir mücadele olduğunu anlatacağız"* demiş ve Mustafa Kemal'le mutabık kalmıştı.

Erzurum ve sonradan da Sivas kongrelerini toplamak için geceli gündüzlü çalışan, illerle sürekli temas halinde kalarak delege toplamaya uğraşan Mustafa Kemal'i, daha şimdiden arkadan vurma ve baltalama hareketleri görülmeye başlamıştı. Erzurum Kongresi'ni bizzat kendisi hazırladığı halde şimdi bu kongreye girip girmemesi söz konusu ediliyordu. Hırs-

lar ve gizli emeller yavaş yavaş meydana çıkmaktaydı. Mustafa Kemal'in çalışmalarını çekemeyenler türemeye başlamıştı. Bunlardan bazıları Mustafa Kemal'in içkiye düşkün bir insan olduğunu ileri sürüyorlar, Kâzım Karabekir lehinde propaganda yaparak ikisinin arasını açmaya bakıyorlardı. Başlarında da, sonradan vatan haini olduğu meydana çıkan Trabzon delegesi Ömer Fevzi vardı. Daha samimi görünmek isteyen bir takımı da kurtuluş ve mücadele hareketi milletten geldiğine göre bunun başına halifelik ve saltanat makamının asi ilan ettiği Mustafa Kemal'in geçirilmesini amaca aykırı göstermek istiyorlardı. Bu grubun başında da Rauf Bey vardı. Onlar da Karabekir'i başta görmek istiyorlardı.

Kâzım Karabekir'in askeri mevkii dolayısıyla böyle bir kongreye başkanlık etmesinin askeri isyan sayılacağını göremeyecek kadar gözlerini hırs bürümüştü. Karabekir ise bu sözlere aldırmamış, Ömer Fevzi'yi tehditle Erzurum'dan uzaklaştırmış, *"Bir reis lazımsa ben değil, bu ancak Mustafa Kemal olabilir"* diye kestirip atmış, Rauf Bey'in düşüncesine iltifat etmemişti.

Kâzım Karabekir, kendisini ziyarete gelen kongre heyetine şunları söylemişti:

"Büyük bir enerji kaynağı olarak ve memlekete yaptığı değerli hizmetlerle daha genç yaşında ordu kumandanlığı kademesine kadar yükselmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa gibi değerli bir kumandan bu felaketli zamanda milletine sımsıkı sığınıyor ve milletin bir ferdi oluyor. Sonra halk O'nu kendisine vekil yapmakta tereddüde düşüyor. Bu, ne acı bir durumdur. Mustafa Kemal Paşa hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Çalışmalarının memleket için yararlı sonuçlar yaratacağına inanmalı ve güvenmeliyiz. Mustafa Kemal Paşa kongreye delege seçilmeli ve kongrede kendisi başkanlığa getirilmelidir."

Bu konuda Karabekir'in en yakın arkadaşı Cafer Tayyar Paşa'yla bir görüşmemiz olmuştu. Kendisine *"Bazı kimseler Mustafa Kemal hakkında neden kongreye girmesin, girerse başkan olmasın fikrindedirler?"* diye sormuştum. Cafer Tay-

yar Paşa bana *"Mustafa Kemal'in diktatör olmasından korkulduğu için"* cevabını vermişti. Bu korkunun ne gibi bir duyguya veya görgüye dayandığını sorduğumda ise hiçbir tatmin edici cevap verememişti. Veremezdi, çünkü verecek cevabı yoktu. Asıl sebep bu korku değil, çekememek, haset ve kıskançlıktı. Mustafa Kemal'in o güne kadar yaptıkları bile bin bir güçlükle elde edildiği, şahsi prestijle sağlandığı halde, sırf olabildiğinden dolayı bunları kolay ve kendileri tarafından da gerçekleştirilebilecek başarılar sayıyorlardı.

Diktatörlük, bilindiği gibi bütün kişilik haklarının ortadan kaldırılmasını gerektirir. Fikir ve vicdan özgürlüğünü yok eder. Oysa Mustafa Kemal, bu işe karar verip programını çizdiği zaman, ulusların kendi kaderlerini kendileri tayin etmeleri sayesinde kişi özgürlüğü ile güvenliğinin gerçekleştirilebileceği temeline dayanıyordu. Yeni açacağı ufukta savaş ve diktanın geçmişe karışmış bir kâbus olarak kalmasını prensip edinmişti.

Mustafa Kemal'in içki sevmesi hakkındaki propaganda da, bilhassa Erzurum'da enkaz altında kalmış İttihat ve Terakki artıklarının eseriydi. Mustafa Kemal'i yakından tanımış olanlar, O'nun hiçbir zaman İttihatçılarla fikir beraberliği yapmadığını bilirler. Bu nedenle İttihatçılar da kendisini hiç sevmemişlerdir; hatta Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ile sonradan suikast sanığı olarak idam edilen Abdülkadir, İttihatçılar hesabına O'nu öldürmekle görevlendirilmişler, ama O'nun cesareti ve uzak görüşü sayesinde bunu başaramamışlardı. Bir akşam, sofrasında bulunan Halil Paşa'ya:

"Halil Paşa, Halil Paşa, Selanik'te aldığın görevi yapamadın, yapamazdın da. Çünkü buna izin vermezdim." diye kendisine hazırlanan suikastı hatırlattığı zaman Halil Paşa ellerine sarılmış:

"Paşam gerçekten yaptırmadınız, biz de yapamadık..." diye iki elini öperek başka bir cevap verememişti. İşte O'nu Selanik'ten gayet iyi tanıyan bu zat, Erzurum'da ancak bu şekilde aleyhte propaganda yapmaktan başka bir iş becerememişti.

Mustafa Kemal bu propagandaya hiçbir zaman önem vermedi. Bu nedenle gizlenmek ihtiyacını da duymadı. Eğlencesini herhangi bir vatandaş gibi herkesin gözü önünde, herkesle birlikte yaptı; içkisini herkesin gözü önünde, herkesle birlikte içti. Sofrasını daima arkadaşlarına açık tuttu; hatta bu sofrayı ciddi meselelerin tartışıldığı bir toplantı şekline getirerek faydalı hale koydu.

Bir akşam, yeni harflerin kabul edildiği sıralarda, Mustafa Kemal İstanbul'da, Gülhane Parkı'nda bulunuyordu. Binlerce insan arasında, hep beraberdik. Çok neşeliydi. Kadehini alarak ayağa kalktı ve millete hitabetti:

"Arkadaşlar, bu rakıyı vaktiyle padişahlar da içerdi. Onlar da her türlü eğlenceyi yapardı. Yalnız aramızdaki fark, onlar saraylarının dört duvarı arasına gizlenip müraice içerlerdi. Ben ise aziz milletimin huzurunda yapıyorum ve şerefimle içiyorum."

Bu sözlerin sebep olduğu çılgınlık derecesindeki sevgi tezahüratını hiçbir zaman unutamam.

○

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919 günü lise binasının mütevazı salonunda toplandı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları üç araba halinde kongreye geldiler. Saat 10.30'a doğru kongrenin yapılacağı binanın bahçe kapısına varan arabalardan öndekinde Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir ve yaveri, diğer iki arabada da Rauf Bey, Mazhar Müfid (Kansu) Bey, İbrahim Süreyya Bey, bazı maiyet memurları ve subayları bulunuyorlardı.

Lise bahçesinin kapısında delegeler tarafından büyük gösterilerle karşılanan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bahçede bir süre oturarak sohbet ettiler. Salona gidileceği sırada Kâzım Karabekir veda ederek ayrıldı ve makamına gitti.

Kongre başkanlığına Mustafa Kemal seçildi. On dört gün süren kongrede ülkenin hayrına olacak çok esaslı ve kapsamlı bazı kararlar alındı. Bu kararlarla önemli bir adım atılmış oluyordu:

1. Milli sınırlar dahilindeki bütün vatan toprakları bir bütündür. Yekdiğerinden ayrılık kabul etmez.

2. Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı, Osmanlı Hükümeti'nin dağılması halinde, millet bir bütün olarak kendini savunacak ve direnecektir.

3. Vatanın ve bağımsızlığın korunması ve sağlanmasına merkezi hükümet muktedir olmadığı takdirde, amacın temini için geçici hükümet oluşturulacaktır. Bu hükümetin üyeleri milli kongre tarafından seçilecektir. Kongre toplanamamışsa bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

4. Kuva-yı Milliye'yi etkin ve milli iradeyi hâkim kılmak esastır.

5. Hıristiyan unsurlara siyasi üstünlüğü ve sosyal eşitliği bozan ayrıcalık tanınamaz.

6. Manda ve himaye kabul olunamaz.

7. Milli meclisin derhal toplanmasının ve hükümetin icraatının meclisin denetimine verilmesinin sağlanmasına çalışılacaktır.

Kongrenin kararları vali ve askeri komutanlar vasıtasıyla bütün ülkeye yayıldı ve bildirildi. Yabancı devletlere de bazı vasıtalarla tebliğ edildi. Mustafa Kemal bir taraftan da İstanbul Hükümeti'ni milli davaya sadakate davet etmekle uğraşıyordu. Buna karşılık İstanbul Hükümeti, gazeteleriyle Mustafa Kemal'e saldırıyor ve O'nu bir asi olarak göstermek istiyordu.

Kongre dağılırken alınan kararlar ve hazırlanan tüzük gereğince bir *Heyet-i Temsiliye* oluşturuldu. Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye'nin üyeleri, Rauf Bey, eski Erzurum Mebusu Raif, eski Trabzon Mebusu İzzet, eski Trabzon Mebusu Servet, Erzincan Nakşi Şeyhi Fevzi, Beyrut eski valisi Bekir Sami, eski Bitlis Mebusu Sadullah ve Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Beylerdi. Atatürk bu heyet hakkında *Büyük Nutuk*'ta şöyle der:

"Bu kişiler hiçbir zaman bir araya gelip birlikte çalışmış değildir. İzzet, Servet ve Hacı Musa Beyler ve Sadullah Efendi hiç gelmemişlerdir. Raif ve Şeyh Fevzi Efendiler, Sivas Kong-

resi'ne katılmamışlar ve ardından biri Erzurum'a, diğeri Erzincan'a dönmüşler, Bekir Sami Bey İstanbul'da Meclis-i Mebusan'a gidinceye kadar beraber bulunmuşlardır."

Mustafa Kemal, herkesin acılar içinde olduğu ve her yurtseverim, her komutanım diyenin kafasına göre hareket ettiği o sıralarda, toplantılarla hedefe varılamayacağını biliyordu. Öte yandan da ülke, ordu ve siyaset işleriyle hiçbir ilgileri ve liyakatları olmayan, tecrübe edilmemiş, gelişigüzel seçilmiş Erzincanlı bir Nakşi şeyhi ve Mutkili bir aşiret reisi gibi kişilerden oluşan bir heyetten isabetli bir karar çıkmayacağını da kuşkusuz biliyordu. Buna rağmen bütün güçlüklere göğüs gererek, İstanbul'dayken tek başına karar verdiği *"milli hâkimiyet esasına dayanan kayıtsız şartsız bir Türk Devleti kurmak"* kararını yine tek başına uygulayacaktı.

Mustafa Kemal'le nasıl tanıştım?

Çanakkale Alçıtepe savaşlarında yaralanmıştım. Bursa Askeri Hastanesi'nde dört aylık tedaviden sonra, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın komutanlığına getirildiği Mavera-yı Kafkas Ordusu kumandanlık yaverliğine tayin edilmiştim.

Tarih 1918 haziranı idi. Rusya'da Bolşevik ihtilali olmuş, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştık. Ruslar, Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarımızı boşaltmışlardı. Kars-Ardahan-Sarıkamış için plebisit yapılacaktı. Bizim görevimiz, "Turan" yolunu açmak için Kafkasya'da dövüşen kuvvetlerimizin, yeni kurulmuş Azerbaycan-Gürcistan devletleri topraklarında kalmış olanını mümkün olursa geri çekmekti.

1914'ten 1918'e kadar dört yıl sürmüş Birinci Dünya Savaşı'nda müttefiklerimiz Almanlar, Avusturyalılar, Macarlar ve Bulgarlarla birlikte kesin yenilginin eşiğindeydik.

Hareket hazırlığımız uzun sürdü ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak silahları bıraktık.

Komutanımız Nuri Paşa, kurmay heyetiyle Bakü'ye geçmiş, ben, harekât şubesi müdürü Kaymakam (Yarbay) Bekir Sami Bey'le Habiye Nezareti'nin mütareke komisyonu ile karar-

laştıracağı hükümleri almak için kalmıştım. Özellikle İngilizler, Kafkasya'daki kuvvetlerimizin Anadolu'ya geçmelerini istemiyorlar, oyalıyorlardı. Günler geçiyordu. 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edilmiş, bir gün sonra 16 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa, ordu müfettişi unvanıyla Samsun'a hareket etmişti.

Dayızadem Muzaffer, Paşa'nın ikinci yaveri olarak yanındaydı.

Resmen değil ama fiilen işgal altındaki İstanbul'da durulacak ve yaşanacak hal yoktu. Üç arkadaş, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Yüzbaşı Dayı Mesud, Yüzbaşı Yörük Selim ve ben Yüzbaşı Emrullahzade Asaf Tevfik (Kılıç Ali), Yunan işgaline karşı yerel savunmalar oluşturmuş Ege cephesindeki durumu da görerek, Erzurum'dan Sivas'a yola çıkacağını duyduğumuz Mustafa Kemal'e ulaşmaya karar verdik. Ben oradan Bakü'ye geçecek, yaveri olduğum Nuri Paşa'yı bulacaktım.

Ege'de Yunanlılar, Akhisar cephesinde durdurulmuşlardı. Bu cephenin kumandanı Mahmut Celal (Bayar) Bey'di. Teşkilat-ı Mahsusacı Dayı Mesud, kendisini İttihat ve Terakki Ege kâtib-i mesullüğü döneminden tanıyordu. Bandırma'dan güçlükle Akhisar'a geldik ve Celal Bey'i bulduk. Bizi konuk etti, ilgi gösterdi. Mustafa Kemal'e gitmekte olduğumuzu öğrenince Ege cephesi hakkında bilgi verdi, bu bilginin kendisine aktarılmasını istedi. Paramız yoktu. İkinci Balıkesir Kongresi ile adeta orada devlet kurmuş olan teşkilatın kasasından ihtiyacımızı temin etti. Celal Bey'le sabaha kadar dertleştikten sonra yola çıktık.

Salihli'de Çerkez Ethem karargâhında dört gün konuk kalışımızın ardından Afyon'a hareket ettiğimiz sırada ilk ciddi tehlike baş gösterdi. Afyon ve Eskişehir'de İngiliz kuvvetleri vardı. Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ise topladığı bir kuvvetle Sivrihisar üzerinden Eskişehir'e iniyordu.

Sağladığımız sahte kimlik belgeleriyle Eskişehir'e indik. Eskişehir sevinç içindeydi. Birkaç gün önce İngiliz işgali altındayken Ali Fuat Paşa'nın kumandasındaki milli kuvvetlerin müdahalesiyle işgalden kurtarılmıştı. Burada birkaç gün kal-

dıktan sonra dört günlük yorucu bir araba yolculuğuyla Ankara'ya geldik. Ankara'da, daha sonra Düzce isyanında şehit düşen kahraman Tümen Komutanı Mahmut Bey'le görüştük. Ankara'ya gelişimizin ikinci günü Mahmut Bey'in yardımıyla Sivas'a harekete hazırlanırken, Eskişehir'den muzaffer dönen Ali Fuat Paşa ile tanıştık. Ali Fuat Paşa bizi içtenlikle ve dostça kabul etti. *"Ben de Sivas'a gideceğim, bir iki gün bekleyin, birlikte gidelim"* dedi. Bekledik. İki gün sonra da Ali Fuat Paşa, Hakkı Behiç (eski İçişleri Bakanı) ve Ali Fuat Paşa'nın yaveri Saim Bey kumandasında bir süvari müfrezesi de beraberimizde olduğu halde Sivas'a hareket ettik.

Böylelikle, kendi kaderine terk edilmiş Anadolu'yu aşarak 1 Eylül 1919'da Sivas'a varabildik.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sivas'a üç gün önce gelmişler ve kongre hazırlıklarına başlamışlardı.

Sonradan öğrendim: Mustafa Kemal Paşa, dayızadem Muzaffer'den Kafkasya'ya ordu yaverliği göreviyle gideceğimi öğrenince, *"Benimle konuşmadan gitmesin. Bir sebep bul, çağır"* demiş.

Paşa'yı, Anafartalar zaferini kazanmasından sonraki geçit resminden beri görmemiştim. İdadi (lise) binasının üst katındaki Heyet-i Temsiliye odasına girdiğimde, yarı sivil-yarı asker kıyafeti içinde, ama hangi şart içinde olursa olsun karşısındakine kendisini kabul ettiren tavrı ve bakışı ile karşılaştım. İlk sözü, gülerek:

"Maşallah... Siz Muzaffer'in iki katısınız!.." demek oldu. Karşısında yer gösterdi. Maroken eskisi dar sandalyeye ancak sığabildim.

"Batum'a gidiyormuşsun. Niçin?"

Görevimi anlattım. Dikkatle dinledi. Başını sallayarak, biraz üzgün bir tavır ve ses tonuyla konuştu:

"Biz burada yetişmiş dost insan ihtiyacı ile kıvranıyoruz. De ki Kafkasya'ya gittin, döndün... Döndüğünde burada işgal edilmemiş vatan toprağı bulabilecek misin? Yorgunsun... Bu gece düşün, yarın konuşuruz."

Karargâhtakilerin çoğu eski dostlardı.

Dayızadem Muzaffer aynı zamanda iaşe amiriydi.

"Karargâh tabldotundan yiyeceğine göre iki yüz kuruş vereceksin ağabey..." dedi ve yaverlik odasının rafına sıralanmış sarı defterlerden birini çıkararak adımı son sayfaya yazdı. Bu sarı defterler, başkası bulunamadığı için Heyet-i Temsiliye'nin boş sayfalarını doldurduğu *Resmi Arşiv*'di!

Nasıl inanılmaz olanaksızlıklar içinde, nasıl olanaksız gibi görünen kutsal bir amacın kucaklanmakta olduğunun tablosu olarak...

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa ve mücadelesine bir *ferd-i mücahit* olarak devam kararından sonra, Ordu Müfettişliği kadrosunda olan subaylar başka yerlere tayin edilmişlerdi. Biri hariç hiçbirisi O'nu yalnız bırakmamıştı. Başka hiçbir dayanakları olmayan bu çoğu genç ve aralarında evliler de, bakmakla yükümlü oldukları insanlar da olan yiğit askerler, gözlerini kırpmadan, *"Bu vatan kurtulacaktır"* diyen muzaffer komutanın çevresinde kenetlenmişlerdi.

Şehri dolaşıyordum. Yoksulluk elle tutuluyordu, ama güvendikleri bir insanın ardında harikalar yaratma fıtratına sahip büyük bir milletin azim ve iman havası teneffüs ediliyordu. Beden yapım içinde kıyafetimin düzgünlüğü ve özeni dikkati çekiyordu. Olumlu cevap aldıklarında memnun olacaklarmışçasına soranlar oldu:

"Paşa'nın karargâhına mı geldiniz?"

Bana *"Bu gece düşün de yarın konuşalım"* demişti ama buna hiç gerek yoktu.

Akşam yemeğinde Reşit Paşa da vardı. Zaten her akşam bir iki sivil şahsiyet bulunuyormuş. Sarı deftere onlar *Paşa Hazretleri'nin misafirleri* olarak kaydediliyordu. İdadinin yatılı öğrencileri için yapılmış olan yemek salonu büyük ve rahattı. Birleştirilmiş masalarda karşılıklı oturuyorduk.

Yer olmadığı için Başyaver Cevat Abbas ile İkinci Yaver kardeşim Muzaffer beni odalarına aldılar. Her üç saatte bir, ikisinden biri, iki saat için elinde silah dışarı çıkıyor, dönünce de sadece çizmelerini çıkararak tahta kerevet üzerindeki sa-

man yatağa uzanıyordu. Gerçeği ertesi sabah öğrendim: Ordu Karargâhı'nı koruyacak nöbetçiler yeterli değildi. Yanımızdaki odada yatan Binbaşı Hüsrev (daha sonra Berlin ve Tokyo Büyükelçisi olan Hüsrev Gerede) ve Yüzbaşı Kemal (daha sonra Korgeneral Kemal Doğan) bizimkilerle nöbetleşe elde silah bekliyorlardı. Daha sonra bu görevi de paylaştık.

Uykusuz geçen bir gecenin şafağında, kalıyorum demek için Mustafa Kemal Paşa'nın karşısındaydım. Hiç yadırgamadı. Sadece hafifçe güldü. Olumlu olmasını dilediği cevapları istediği gibi almak, tanık olduğum güzel kaderiydi.

Şimdi bu sayfalarda satırlaşanlar, hayat boyu sürmüş *yanıbaşında kalabilmiş olma* mutluluğunun, gönlünden geçenleri dilediğince cümleleştirmesini pek beceremeyen eski bir askerin ciltlere sığmayacak duygularıdır.

Karşısında yer göstermişti.

Önündeki kâğıdı uzattı. Bu, benim kısa bir özgeçmişimdi. Ve *İsmi* karşısındaki, asıl adım *Asaf Tevfik* silinmiş, onun yanındaki, Harbiye'nin geleneği gereği nüfusa kayıtlı olduğum Beşiktaş'ın *Kılıç Ali* semt adı kalmıştı. Beğendiği bir şeyi yaptığı zaman gözlerini daha da renklendiren bakışı üzerimde dolaştı:

"Artık Asaf Tevfik yok... Sadece Kılıç Ali var... Ne güzel isim... Malumundur ki, Hazret-i Ali'nin diğer adı da Kılıç'tır. Hem de Allah'ın keskin kılıcı... Böyle bir birleşme olur da insan Asaf'ı falan nasıl taşır? Hele senin gibi savaşmış bir asker olursa..."

O kadar mahçup olmuştum ki, kızardığımı ve terlediğimi hissediyordum. Benim ardı ardına *"Aman Paşam, iltifat buyuruyorsunuz"* dememi dinlemedi bile. Ordu Müfettişliği'nin harekât şube müdürü olarak kendisiyle Samsun'a çıkmış Hüsrev Bey'i çağırttı:

"Benden arkadaş istiyordun. İşte sana değerli, tecrübeli bir dost... Kılıç Ali!.. Tanırsın değil mi?"

Hüsrev Bey'in adımı duyduğu andaki şaşkınlığı hâlâ gözlerim önündedir. Paşa güldü:

"Asaf masaf değil, Kılıç Ali!.."

Soyadı Kanunu çıkınca da *"Ali Kılıç"* diyecekti.

Hüsrev Bey'le birlikte yanından ayrılırken:

"Nuri Paşa'ya kararının nedenlerini ayrıntısıyla bildir. Yurtsever adamdır, memnun olması lazım" dedi.

Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek için 6 bin altın

Hüsrev Bey'le, binanın arka tarafındaki depo iken tadil edilerek büro haline getirilmiş, geniş tek odalı çalışma yerine geldiğimizde Dr. İbrahim Tali (Öngören) Bey'i bizi bekler bulduk:

"Ali Galip yola çıkmış... Malatya'dan haber var..." dedi.

Hep birlikte Paşa'nın yanına döndük ve durumu anlattık. İbrahim Tali Bey'i yanında alıkoydu ve bize şu emri verdi:

"Malatya'daki 12. Süvari Alayı kumandanından gerçeği öğrenin ve gerekirse buradaki mevcudu alarak, gelenleri şehrin mümkün olduğu kadar dışında durdurun. Bu mel'un adam böyle bir çılgınlıkta bulunabilir."

Zaten ayaktaydım. Selam durumunda emirlerini alıp ayrılmak üzereyken şu uyarıyı yaptı:

"Kılıç!.. Bu tilki gibi bir adamdır. Beni burada aldattı ve Harput'a gitme imkânı buldu. Sizleri de oyalayabilir, çok dikkatli olun..."

Daha sonra öğrenecektik ki, Ali Galip, Mustafa Kemal'e verdiği namus ve şeref sözünü çiğneyerek, bağımsız Kürt hükümetini kurmak için, İngiliz binbaşısı meşhur casus C.E. Noel'i ve yine İngiliz himayesinde kurulmuş bir cemiyetin temsilcilerini de yanına alarak, çevreden topladığı aşiret kuvvetleriyle Sivas'ı basıp Mustafa Kemal'i tutuklamak ve kongrenin toplanmasını önlemek için Malatya'ya doğru yola çıkmıştı.

Sivas telgrafhanesi, karargâh subaylarının kordonu altındaydı. Hüsrev Bey beni bekliyordu. Malatya'da 12. Süvari Alay Komutanı Binbaşı Cemal Bey'i makine başına davet ettik ve önce, telgrafhane müdür ve memurlarından görüşmelerin tamamen gizli kalacağı yolunda yeminli güvence alınmasını istedik. Sonra Ali Galip ve yanındakilerin durumunu sorduk. İbrahim Tali Bey'in aldığı haber doğruydu.

Öğrendiklerim cidden ibret vericiydi. Adı *alay* olan birliğin, bütün kuvveti nazariye haline gelmişti. Mevcudu olan sadece karargâh bölüğüydü. O da ancak on beş, yirmi askerlik kuvvet çıkarabiliyordu. Subay kadroları da bomboştu. Alay kumandanı, bu kadarcık kuvvetle Elazığ valisi ile ona katılmış Malatya mutasarrıfını, İngiliz binbaşısını ve Kürt Teali Cemiyeti mensuplarını tutuklayamayacağını, mutlaka kuvvete ihtiyacı olduğunu bildiriyordu.

İttihat ve Terakki dağılmış, yerine muhalifi Hürriyet ve İtilaf şehirlerde duruma hâkim olmuştu; bunlar iktidarda olan Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin taraftarı idiler. İşgallere karşı direnişin olanaksız olduğu inancıyla karşı safta bulunuyorlardı. Nitekim alay kumandanı, gelenlerin karşılandığını ve halen Malatya Hürriyet ve İtilaf Fırkası başkanının evinde ziyafet verildiğini bildirdi.

Zaman yoktu ve durum gerçekten nazikti. Paşa'nın verdiği emri yerine getirebilir, beni tanımadıkları için İstanbul'dan gelmişçesine onları oyalayabilirdim. Hüsrev Bey'i orada haberleşme için bırakıp sonucu arz etmek için çıkmak üzereydim ki, önce Cevat Abbas, ardından hemen Paşa geldi. Durumu kısaca arz ettim. Paşa, haberleşme salonunda servis kâğıtlarından birini aldı, üzerine yazdığı cümleyi okumadan ve tekrarlamadan emretti:

"Bunu hemen alay kumandanına şifre ediniz. Alay kumandanı Malatya telgrafhanesini kontrol altında tutsun. Adamları da adım adım izlettirsin. Cevat burada kalsın. Sen Hüsrev'le bu notu şifrele, sonra hemen gel!.."

İçeriğini yüksek sesle tekrarlamadığı için, aynı dikkatle, Malatya'daki alay kumandanına ilettiğimiz mesaj şuydu: *"Kuvvet yoldadır..."*

Böyle bir kuvvet yoktu ve yolda değildi. Ama alınan bütün önlemlere ve hatta yeminlere rağmen Malatya'dakiler, ne miktarı ne de içeriği belli olmayan *yola çıkmış kuvvet* haberi karşısında kararsızlığa düşeceklerdi.

Fakat hissediyordum ki, Mustafa Kemal Paşa, kongrenin güvenlikle toplanabilmesi için çözülmesi gerekli bu kronik so-

runun kökünden hallini sağlayacak kuvveti, gerekirse bizi göndererek bulup çıkaracaktı.

Buhranlar içinde, insanların başlarındaki kişiye böylesine güvenmeleri ne güzel şeydi.

İdadi binasına geldiğimizde Paşa, iki gün sonra toplanacak kongreye katılmak üzere ülkenin örneğin Denizli, Aydın, Manisa gibi işgal edilmiş yerlerinden bile gelmiş delegelerle, kongre için acele hazırlanmış salonda görüşme halindeydi.

Çalışma odasına geçtiğimizde hemen konuya girdi:

"Şimdi siz ikiniz başta, üç subay arkadaş daha seçiniz. Benim otomobilimi alacaksınız. Refet'in bilgisi var. Size mümkün olduğunca efrad (erler) verecek. Yanınıza makineli tüfek mekkareleri de (kira ile tutulmuş beygir, merkep) katılacak. Yani, sefere çıkmış olma şekli içinde şehirden çıkacaksınız. Biraz uzakta konaklarsınız. Akşam üzeri karanlıkta, ayrı ayrı yönlerden ve mümkün olduğunca seyrek gruplar halinde şehre esas görevlerinize döneceksiniz."

Sonra bana döndü:

"Kılıç... Sen Malatya'ya doğru mümkün olan hızla gideceksin... Sen kal..."

Emirleri açık ve basitti. Beni gerçekten tanımıyorlardı ve üzerimde Kafkas Ordusu yaverliği resmi belgesi vardı. İstanbul'dan yeni geliyordum. Sivas'a doğru yürümelerini engelleyecek haberleri iletirken, süvari ve piyade kuvvetlerinin yolda olduğunu söyleyecek ve öğreneceklerimi Sivas'a ulaştıracaktım. Çevredeki birliklerin kumandanlarının adları, şifre miftahları yanımdaydı. Kuvvetlerin bulundukları merkezlerden, verilecek yeni talimatı alacaktım.

Her şey Sivas'tan Malatya'ya kuvvet gönderildiği haberinin oradakilere ulaştırılmasını sağlayacak şekilde hazırlanmıştı. Otomobilin içinde beş subay ve bir makineli tüfek ve cephane, arkamızda gece dönecekleri için mümkün olduğunca derlenmiş atlı-yaya kuvvet, yola çıktık. Bizi Refet Bey uğurladı. Aradan zaman geçecek, hazırlanan senaryoya, inandırılmak istenenlerin tam inandıklarını, Hürriyet ve İtilaf Başka-

mı Halid Bey'in, Malatya'daki partisinin başkanına bizi koyuna benzeterek *"Başlarında çobanlarıyla iki yüze yakın bir sürü yolda..." diye* telgraf göndereceğini öğrenecektik. Sivas'taki telgrafhanede sansür olmasına rağmen bu masum haberin içyüzünü ancak böylesine şartlar içinde doğruluğuna inandıkları davalarını yürütenler anlayabileceklerdi.

Sivas'la Malatya arası o günlerin ulaşımına göre üç günlük yoldu.

Konvoyumuz kararlaştırıldığı gibi gece karanlığında, ayrı ayrı şehre dönerken, ben yol üzerindeki bir köyde şafağı bekledim ve altımdaki cins atın sürati ile ikindiye doğru, ilk kaza merkezi Kangal'a eriştim. Burada kadrosu yine nazarileşmiş bir tabur vardı. On dört olması gereken subay kadrosu sadece üç mevcutlu idi. Elazığ'dan, gerçekten de, Alay Kumandanı İlyas Bey'in kumandasında doksan kişilik bir kuvvet Malatya'ya doğru yola çıkmıştı.

Hiçbir yerde durmadan Malatya'ya ulaşmam emrediliyordu. Sivas'tan hareketimde, Malatya'ya kadar izleyeceğim güzergâhı, çevreyi iyi bilen Jandarma Kumandanı Asım Bey'le belirlemiş ve Hüsrev Bey'e bildirmiştim. Paşa'nın bir talimatı olacaksa Hekimhan Askerlik Şubesi'ne ve üçüncü durağım Akçadağ'a şifrelenecekti.

Yolları bugünün nesline anlatmak güçtür, hatta olanaksızdır. Yüzyıllarca huzur ve güvenlik içinde yaşayan azınlıklar vahşileşme ile nitelendirilebilecek şekilde şımarmışlardı. Dağlar eşkıya doluydu. Jandarma ve polis yetersizdi. Geceleri seyahat adeta olanaksızlaşmıştı. Belki bundan yararlanarak, Kangal'dan şafakla çıktım ve gecenin ileri saatinde Hekimhan'a arızasız ulaştım.

Zamanın deyimiyle *Ahz-ı Asker Dairesi Reisi* Balkan Savaşı malulü Yüzbaşı Esad Bey'di. Eski tanıdık çıktık. Beni beklediğini ve miftahını (anahtar) çözemediği bir şifre olduğunu söyledi. Bu konuda hobi sınırını aşkın merakı olan Hüsrev Bey'in düzenlediği şifremizi basit anahtarı ile çözerek öğrendiklerimle huzur ve ferahlık duydum. 15. Alay Kumandanı İlyas Bey, makineli tüfekli iki manga ve elli iki atlı ile Kâhta üze-

rinden Malatya'ya hareket etmişti. Güzergâhımı değiştirerek kendileriyle buluşmam bildiriliyordu.

Hiç zaman kaybetmedim ve bildirilen yönde yoluma devam ettim. Askerlik Şubesi başkanından, Ali Galip ve beraberindekilerin Malatya'dan civar kazalara gönderdikleri genelgenin suretini alarak şifreledim. Genelgede, Dahiliye Nezareti'nin bölgede hükümetin emir ve kararlarını uygulamaya yetkili Harput (Elazığ) Valisi Ali Galip Bey'i memur ettiği, kendisine azami yardım için Harbiye Nezareti'nin askeri makamlara emir verdiği bildiriliyordu.

Böyle bir emir gelmemişti. Şifremde bunu da belirttim.

Gerçekten büyük bir şans eseri, İlyas Bey'in kumandasındaki kuvvet Kâhta'dan hareket etmek üzereyken kendisine yetiştim.

Beni ve görevimi bilmediğinden bir yanlışlığa meydan verilmemesi için gelişim hakkında kendisine bilgi verilmişti. Kanaatini şöylece açıkladı:

"Malatya civarında kalabalık aşiretler vardır. Bunlardan Hacı Kaya ve Hacı Bedir Ağalar üç bine yakın atlı çıkarabilirler. Ali Galip'in ve özellikle Malatya Mutasarrıfı Halil'in bunları elde etmiş olmalarından endişe ediyorum. Yanımdaki kuvvetin yetersizliğini görüyorsunuz. İngiliz Binbaşısı Noel de bunlarla beraberdir. Bu adamın daima kalabalık silahlı adamları olduğu bilinmektedir. Biz Aziziye'den mevcut kuvvet ne bulursak alacağız. Bence siz, yine münferit olarak ve planınız üzere, kendinizi İstanbul mensubu gösterip, yolda büyük kuvvetler gördüğünüzü ifade ederek beldeyi terke ikna etseniz daha uygun olacağı düşüncesindeyim."

Durum gerçekten nazikti.

Karşımızdaki Ali Galip, tecrübeli bir askerdi. Harp-darp görmüş kurmay albaydı. Atak ve pervasızdı. Mustafa Kemal çapındaki insanı kelimenin tam anlamıyla kandırabilmiş, elinden sıyrılmış, Harput'a geldikten sonra da verdiği sözün tam aksi doğrultuda hareket etmiş, kongreye engel olmak ve Paşa ile beraberindekileri tutuklayıp İstanbul'a götürmek üzere yine yola çıkmıştı. Bu kararda olan bir adamın, hele kar-

şısındakini tanıdıktan sonra hazırlıksız olması mümkün müydü?

Paşa bunları bildiği için, beni, İstanbul'dan doğruca kendisine gelmiş gibi, aşırı cesur ve aynı ölçüde tehlikeli görevle yola çıkarmıştı.

İlyas Bey'le şunu kararlaştırdık: Ben daha önceden gidecektim. Karşımızdakilerin kuvvet durumunu öğrenmeye çalışacaktım. Eğer tahminlerimizin dışında hazırlıklı değilseler veya hazırlıklarını tamamlayamamışlarsa, baskın şeklinde harekete geçerek kendilerini elde etmeye çalışacaktık. Başa çıkamayacağımız kuvvete sahipseler şahsen teşebbüse girişecektim.

Ali Galip, Malatya Mutasarrıfı Halil, İngiliz Binbaşısı Noel ve beraberindekiler, Hürriyet ve İtilaf Reisi Değirmenci Mehmet Efendi'nin konağında ziyafette imişler. İlyas Bey'in yakın arkadaşı Jandarma Kumandanı Halis Bey'den bunu ve yanlarında ürkülecek kadar kuvvet olmadığını öğrendik. Alay kumandanına Karahan geçidinde katılarak, Halis Bey'in tavsiyesi üzerine önce Mutasarrıf Halil'in evini sarıp telgraf hatlarını kestik. Şehirde bazı şeyler olduğundan şüphelenen Ali Galip, yanına Noel'i alarak hükümet binasına gelmiş ve adeta zorla getirdiği mal müdürüne vezneyi açtırarak mevcut parayı almak istemişti. Mutasarrıf, evini jandarmanın manyetolu telefonu ile aratmıştı. Hatların kesildiğini anlayınca öylesine telaşlanmışlardı ki, hükümet konağının önünde bekleyen atlarına binerek, yanlarında altı muhafızla şehri terk etmişlerdi.

İlyas Bey memnun ve rahattı, ben değildim.

Paşa'nın, Ali Galip'i ve bu arada İngiliz Binbaşısı Noel'i ele geçirmek istediğini biliyorduk. İlyas Bey'in kaygılarına katılmamak mümkün değildi. 13. Kolordu Komutan Vekili Miralay (Albay) Cevdet Bey, Paşa'ya şifresinde civarda bazı kumanda değişiklikleri yapılmadan kesin bir hareket yapmanın doğru olmayacağını bildirmişti. Bu da İlyas Bey'in kaygısına haklılık kazandıracak düşündürücü bir durumdu.

İlyas Bey şehrin başlıca merkezlerini elindeki mütevazı kuv-

vetle, bir-iki askerle tutarken, ben yanımda dört asker, hükümet konağına elimizde fenerler girdiğimizde köşeye sinmiş yaşlı bir siville karşılaştık. Bu, ziyafetin sahibi Hürriyet ve İtilaf reisi, un fabrikatörü Mehmet Bey'di. Titrek sesiyle, yemeğin sonuna doğru mutasarrıfın evinin kuşatıldığını öğrendiklerini, vali ile mutasarrıfın ve yanındakilerin ellerini yıkamaya bile fırsat bulamadan atlarına binip hükümet dairesine geldiklerini, bir gün önce almayı kararlaştırdıkları ve mal müdürü'ne senet vererek çıkın yaptırdıkları altı bin altını vezneden çıkarttıklarını, fakat nal seslerini duyunca paranın da, senedin de veznede kaldığını söyledi.

Hürriyet ve İtilaf reisinin söyledikleri doğruydu.

Masanın üzerinde bulduğumuz senette aynen şu satırlar yazılıydı:

"Mustafa Kemal ve avenesinin yakalanıp katledilmesi karşılığı altı bin altın alınmıştır."

Senedin altında, bir tarafta Vali Ali Galip'in, öte tarafta Mutasarrıf Halil Rami'nin imzaları vardı.

Altı bin altın, her biri biner liralık altı çıkın halinde sıralanmıştı.

Malatya telgrafhanesinden durumu Sivas'a kısa bir şifre ile bildirdim. Paşa, kaçakların mümkünse kovalanmalarını istiyordu. Yakalanmalarının inandırıcı bir kuvvet gösterisi olacağına ben de inanıyordum.

Ne yazık ki mümkün olmadı.

Kısa sürede Sivas'a dönmem emredildi. Yorgundum ama mutluydum. Malatya'dan Sivas'a altı bin altın lirayı da götürdüm. Paşa'nın emriyle altın çıkınını Heyet-i Temsiliye kasasına teslim ettim. Bu servet, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin adeta sermayesi olacaktı. Paşa, paranın miktarını duyunca gülerek şunları söyledi:

"Bu, çok büyük bir para. Bizimkilere birdenbire söyleme. Yüreklerine iner."

Ali Galip olayının son perdesi de böylece kapanmıştı.

Mandacılar arasında kimler yoktu ki...

Mustafa Kemal'in Erzurum'dan sonra Sivas'ta karşılaştığı güçlükler, çektiği acılar, girişilen mücadelenin çok güç şartlarda başladığını gösteriyordu.

Direniş hareketine canla başla atılmış olan arkadaşların o zamanki ifadesine göre, Mustafa Kemal ülkeyi kurtarmak için harekete geçtiği günden itibaren önce Erzurum'da, sonra Sivas'ta arka arkaya birçok engelle karşılaşmış ve bunları aşmak zorunda kalmıştı.

Sivas'ta kolordu komutanı olan Selahattin Bey'in (Çolak Selahattin), Mustafa Kemal'in faaliyetlerini onaylar gözükmekle birlikte cüretkâr bir tavır sergilemesi, Vali Reşit Paşa'nın, yurtsever ve iyi niyetli bir insan olmasına rağmen memur zihniyetiyle ve bin bir kuşku içinde kararsızlık göstermesi, bin bir güçlükle toplanan kongre üyelerinden bazılarının İstanbul Hükümeti'yle iyi geçinmek, bazılarının da mandaterlik taraftarı olmak gibi düşünceleri ve bu düşüncelerinin gerçekleşmesi için gösterdikleri çabalar Mustafa Kemal Paşa'yı sürekli uğraştırıyor ve yoruyordu.

Kongre başladıktan sonra en çok tartışılan, üyeler arasında görüş ayrılığını belirginleştiren ve Mustafa Kemal'i en çok üzen konu, bu mandaterlik meselesi olmuştu.

Manda, mütarekenin ardından ortaya atılan, Dünya Savaşı'ndan sonra siyasi maske halini alan, en çok dile düşen ve kullanılan sözcüklerden biriydi.

Bu sözcüğü icat eden diplomatlara göre, manda, henüz bağımsızlığa layık olmayan uluslara, bu liyakatı kazanıncaya kadar, güçlü bir devletin yardımı veya vesayet etmesi anlamına gelmekteydi. Bilindiği gibi o tarihlerde İngilizler Irak ve Filistin'i, Fransızlar da Suriye'yi bu manda sözüne sığınarak yönetmeye başlamışlardı. İşte Türkiye'de de, İstanbul'da odaklanan bazı tanınmış fikir, politika ve yazı adamları, o karanlık günlerde ülke için esenliği manda'da, bir büyük devletin korumasına sığınmakta arıyorlardı.

Ben Sivas'tayken Bekir Sami Bey'in de bir iki arkadaşıy-

la birlikte bu görüşü benimsediği, hatta kendi kendine Amerikan büyükelçisiyle görüşerek anlaşma sağladığı iddia ediliyordu. Böyle bir anlaşmaya varmak için yetkiyi nereden aldığını soranlar, sinirlenenler ve hiddetlenenler o kadar çoktu ki...

Neden sonra Atatürk'ün *Büyük Nutuk*'undan öğreniyoruz ki, Bekir Sami Bey'e gelinceye kadar manda yandaşı olarak kimler yoktu, kimler...

Manda yandaşlarından başka, Türkiye'nin doğu sınırı üzerinde Ermenilerin işine yarayabilecek bir toprak parçasını terketmeyi uygun gören ve buna paralel görüşler ileri süren şaşkın insanlar da yok değildi.

Yoksa inanmıyor musun?

Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında tehlikeli bir durum alan Ali Galip olayını kendine özgü tarz ve önlemlerle halletmişti. Bunu yakından biliyorum; çünkü verdiği emri ben yerine getirmiştim.

Zaferden sonra bir zatın, bu başarıyı kendisi kazanmış gibi anlatması, hatta yazması üzerine dayanamadım, hatırlatacak oldum. Güldü:

"Aldırma," dedi, *"böylelikle nefsine inancı artıyor. Böyleleri çoğaldıkça memnun oluyorum. Çünkü günün birinde bensiz de benzer işleri başarmakla karşı karşıya kalabilirler. Mesele, ülkenin böylesine hizmetlerden yoksun kalmaması..."*

Cevabın beni tatmin etmediğini anlamış, teselli de etmişti:

"Üzülme Kılıç!.. Gerekirse ben aynı işi, başka tedbirlerle de halledebilirim. Yoksa buna inanmıyor musun?"

Nasıl inanmazdım.

İnandım ve sustum.

Sivas Kongresi, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi tarihinin olumluya doğru bir dönüm noktası olabilecek kararlarla görevini ta-

mamlamıştı. Saray, Babıâli ve özellikle işgal makamlarının bu sonuca sessiz kalmayacakları doğaldı. Nitekim, Samsun'dan *güvenli bir kaynaktan* kaydı ile, İngilizlerin şehre yeni kuvvet göndererek içerilere doğru ilerleyecekleri haberi geldi.

Damat Ferit Paşa öldürülecekti

Ben, bu Ali Galip denen kişinin sahneden çekilip geldiği yere döneceği kanaatindeydim. Bu düşüncemi Paşa'ya arz ettiğimde başını sallamış ve şöyle demişti:

"Hiç zannetmem. Bu adam mücadeleden kolay kolay vazgeçecek tipte değil. Beni mükemmel kandırdı. Kötülüklerine devam edecek. Arkasını bırakmamak lazım."

Olaylar O'nu bir kez daha haklı çıkardı. Aşiretlerin yerleşmiş olduğu Beydağı'na çekilen Ali Galip, Urfa'ya giden Binbaşı Noel ile haberleşmeye başlamıştı. Kâhta telgrafhanesinde bulunan vatanperver bir memurun kopyasını gönderdiği telgrafı alınca, subay arkadaşlarımızdan Teğmen İsmail Hakkı'yı Sivas Telgraf Başmüdürlüğü'ne tayin ettirerek sivil kıyafetle oraya gönderdik. Binbaşı Noel, Ali Galip'e Urfa'dan şu haberi gönderiyordu:

"Buradan Halep'e geçmek arzusundayım. Siz, İstanbul'la Sivas üzerinden haberleşemezsiniz. Hat, Sivas'tan geçiyor. Halep telgraf hattı bizim, İngilizlerin elindedir. Sizinle Antep'te buluşalım. İstanbul'la serbestçe haberleşir ve kararlarımızı birlikte alırız."

Ali Galip'in cevabı şuydu:

"Bir imkân bulup Zat-ı Şahane'yi ve Sadrazam Paşa Hazretleri'ni, bu eşkıya hareketini ortadan kaldırmak amacıyla kesin şekilde harekete geçirmek için ikna edeceğime güveniniz. Ales-Sultan (padişaha karşı gelme) hareketinin başarılı olması asla mümkün değildir. Bunu kanıtlamak, benim için kutsal görevdir."

Ali Galip, şekli rütbesi binbaşılık, asli görevi Intelligence Servis'in yetkili temsilcisi olan bu uluslararası casusa, Malatya bölgesindeki aşiretlerden kuvvet topladığını, bunun için

Sadrazam Ferit Paşa'nın imzasıyla vali, mutasarrıf ve kaymakamlara tebligatta bulunulduğunu bildiriyordu.

Görülüyordu ki, kötülüğün kaynağı, odak noktası padişahın enistesi, Damat Ferit Paşa'nın kendisiydi.

Bu gerçekti; kendisini yakından tanıyanların dediğine göre *manyak, psikopat,* hatta İttihat ve Terakki'nin dağılmasından sonra Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Sadrazam Müşir Ahmet İzzet Paşa'nın teşhisiyle *deli* idi. Vatanın bu buhranlı devresinde Sadaret makamına (Başbakanlığa) getirilmesi ülke için cidden felaket olan bu garip adamın kendi isteğiyle iktidardan ayrılmayacağı anlaşılmıştı. Bir arkadaşımız sohbet sırasında muhatabına *"Bu adamı öldürmekten başka çare yok"* demiş, o da bu öneriyi öylesine benimsemişti ki, bizlere açtı. Karakter olarak da, cesaret ve silah kullanmadaki ustalığı ile de bu işi başarabilecek durumdaydı.

Hiçbirimiz bu fikri Mustafa Kemal Paşa'ya açmak cesaretini kendimizde göremiyorduk. İçtenlikle söyleyeyim ki, kendi ölçülerimiz içinde başka çare bulamayınca belki böyle bir şeyi düşünebilirdik ama, O, böylesine fikirlere hiçbir zaman itibar ve iltifat etmemiş, hatta sonuna kadar karşı çıkmıştı.

Düşünceyi bir nedenle duyan Refet Paşa da buna iltifat etmemiş, hatta eğer duyarsa Mustafa Kemal'in üzüleceğini ve fikrin sahibine kırılacağını anlatmak istemişti. Genç arkadaşımız bu uyarıları bir süre dinlemiş, fakat Ali Galip'in, Ferit Paşa'nın imzasıyla yaptığı tamimde bizleri şaki, haydut, devlet karşıtı ilan etmesine öylesine içerlemişti ki, dayanamamış, ama şifahen de söylemeye cesaret edemeyerek, yazı ile bildirmişti.

Biz bunu biliyorduk.

Zannederim 1919 yılının 17 veya 18 Eylül günüydü; yani kongrenin çalışmalarını tamamlamasının üzerinden bir hafta geçmişti. Yemekten sonra Paşa bizi odasında topladı. Günlük işlerle ilgili açıklamalardan sonra konuya girdi, isim vermeden dedi ki:

"Bir genç arkadaşımız, Sadrazam Ferit Paşa'nın öldürülme teşebbüsü için benden onay istiyor. Bu adamın bir adalet

divanında ihanetinin sabit olacağına hiç şüphe yoktur. Büyük fenalıklarına devam ediyor ve elinden geldiği kadar da devam edecektir.

Burası böyle...

Fakat biz, mahkeme değiliz, hâkim de değiliz. Adaleti uygulama yeri ve yetkisinde de değiliz. Ancak, adalet isteyebiliriz. Bunu da her fert yapar. Kaldı ki bu adam, halen nazariyede bile olsa şeklen meşru durumda sadrazam, çünkü Padişah' ın güvenine sahip... Faaliyet halinde Meclis-i Mebusan yok ki, güvensizlik beyan etsin ve düşürsün. O halde onunla ancak, şimdilik onu oraya getireni ikna ederek, yarın da bu ülkede böyle sonuçlara meydan vermeyecek yolları kapayarak mücadele edebiliriz.

Şimdi el birliğiyle bunları başarmaya uğraşıyoruz.

Başaracağız da...

Buna da emin olunuz. Çünkü hak da, mantık da, akıl da, tarih de bizimle beraberdir.

Bu yolun dışındaki hiçbir tarz, ne vatana ve ne de sahiplerine hayır getirir. Anlaştık değil mi?"

Bizim yanımızda hiçbir isimden söz etmedi. Oysa düşüncenin sahibini hepimiz biliyorduk. Sonra ona şöyle demiş:

"Sen ne dersin çocuk? Bir şaşkını kahraman veya kurban mı yapmak istiyorsun? Bırakın bu komitacı kafasını..."

Mustafa Kemal, meşruiyetten bir kez bile ayrılmayı denememiş, denenmesine de izin vermemiştir.

O buhranlı günlerde vatanı dış düşmanlardan daha tehlikeli olan esarete boyun eğme kadrosundan kurtarabilmek için, o güne kadar denenmemiş çarelere başvurdu. Bunlar arasında, yurdun işgalden kurtulmuş yerlerinden, doğrudan doğruya padişahın şahsına dönük şikâyetler ve protestolar vardı. Bu seslenişler görünürde sadrazama karşıydı. Fakat aslında onu ısrarla tutan Vahdettin'in şahsınaydı. Protestoları öyle usta bir üslup içinde hazırlıyor, şehirlerin dertlerini öylesine dile getiriyor, bunları güvenilir dostlarının ısrarlı izlemeleriyle öylesine düzenliyordu ki, kongrenin dağılmasından sonra sanki her yerleşim yerinde kurtuluş mitingleri yapılmış-

çasına İstanbul, boyun eğmeye karşı şahlanmış Anadolu'nun etkisi altında kaldı. Bunun en canlı sonuçlarına her gün kafileler halinde aramıza katılan yeni arkadaşlarımızın saflarımızı güçlendirmesiyle tanık oluyorduk. Bunlar arasında yakın zamana kadar ısrarlı davetlere katılmakta kararsızlık edenler vardı. Paşa, her zaman nazik ev sahipliği ile onları karşılıyor, iltifat ediyor, ama derhal de görev veriyordu. O mütevazı kadro ile adeta devlet idare etmek ne demekti?

Sivas'ta *İrade-i Milliye* gazetesinin yayımlanmaya başlaması kongrenin kapanışından sadece üç dört gün sonra, 14 Eylül 1919'dadır.

Gazetenin adının nasıl seçildiği, Mustafa Kemal'in rejim üzerindeki değişmez inancının ibretle hatırlanacak belirtisidir.

Yanında Rauf Bey, Refet Paşa, Dr. İbrahim Tali Bey, Alfred Rüstem Bey, Babıâli'nin görevine son vermesine rağmen Paşa'nın emriyle yerinde kalan Reşit Paşa vardı. Kendilerinden kongrece çıkarılmasına karar verilmiş gazete için isim rica etmişti. Rauf Bey *Halas* (Kurtuluş), Refet Paşa *Hakikat* (Gerçek), Alfred Rüstem Bey *İntibah* (Uyanış), Reşit Paşa *Yeni Sivas* adlarını bulmuşlardı.

Kendi tercihi *İrade-i Milliye* idi.

Kavganın asıl nedeni ve amacı bu değil miydi?

İstisnasız benimsendi. Fakat Rauf Bey, *"Sadece 'İrade' desek olmaz mı?"* deyince, Alfred Rüstem Bey şu espriyi yaptı:

"O zaman da Zat-ı Şahane'nin veya Damat Ferit Paşa'nın iradesi olur!.."

Ankara'ya gelişinden sadece yirmi üç gün sonra çıkaracağı gazeteye de, *Hâkimiyet-i Milliye* diyecekti. Birincisinde, millet iradesini tecelli ettirdiği, ikincisinde de bu iradeyi ülke kaderine hâkim kıldığı için...

İkisinin de başyazarlığını uzun süre kendisi yapmıştır.

"Benim gazeteciliğim de vardır. Mütarekeden önce İstanbul'da Ali Fethi (Okyar) ile Minber *adlı bir gazete çıkarmış, savaş yıllarında biriktirebildiğim altınımı batırmıştım"* derdi.

Sivas'ta bir Amerikalı general

Denilebilir ki, yüzyılımızda hiçbir gizli konuşma, 22-24 Eylül 1919 gün ve gecelerinde devam eden Sivas Mülakatı kadar, olayların akışını değiştirmemiştir.

Bir yanda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, karşılarında ise Amerikan Major Generali James C. Harbord vardı.

Bir gün gelir de, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk günleri hislerden arınmış ve gerçek değeriyle yazılırsa, bu buluşma, Türkiye Cumhuriyeti'ne imkân veren temel olaylardan biri olarak yerini koruyacaktır.

Gözlerimiz yollarda Amerikan generalini heyecanla beklemiştik; çünkü her an vazgeçebilir, Sivas'a uğramaz, yoluna devam ederdi.

Bu yol, Amerika-İngiltere-Fransa'nın kurulmasını kararlaştırdıkları ve sınırlarının içinde bugün yedi ile sığabilmiş aziz topraklarımızın da bulunacağı Büyük Ermenistan'la noktalanıyordu.

Acı gerçek kısaca şuydu: 1914'ten 1918'e kadar dört yıl sürmüş Dünya Savaşı'nda, bizim de kendilerine karşı dövüştüğümüz İtilaf Devletleri, yani İngiltere-Fransa-Rusya-İtalya ve daha sonra Amerika'nın da bulunduğu bloğun kesin zaferinin asıl sahibi, savaşa son olarak katılan Amerika'ydı. Karşımızdakiler, onun karşı konulmaz savaş gücüne dayanarak bizimle birlikte müttefiklerimiz Almanya-Avusturya-Macaristan-Bulgaristan'ı silahlarını bırakmaya mecbur etmişlerdi.

Sınırları içine yedi Türk vilayetini alan Yeni Ermenistan Devleti'nin kurulması kararı, Amerikan Senatosu'nun onayından geçmişti. Başkan Wilson'ın Paris'te başkanlık ettiği ve İngiltere'yi Lloyd George Fransa'yı Clemenceau, İtalya'yı Orlando'nun temsil ettiği Dörtler Meclis-i Âlisi Yakındoğu ve Ortadoğu'da kararlaştırılan hükümleri uygulama görevini üzerine alan Amerika'ya, Ermeni Devleti'nin kurulacağı yerde alınacak tedbir ve yapılacak uygulamalar için tam yetki tanımıştı.

İşte, 1 Eylül 1919'da, emrinde 17 savaş gemisi, 9.000 deniz askeri, cebinde rakamı dokuz sıfırlı ödeme çek defteri, Av-

rupa savaş sahnelerindeki Amerikan Kuvvetleri Başkomutanı General Pershing'e tanınmış uygulama yetkileriyle İstanbul'a gelmiş olan Major General James G. Harbord'un görevi, yeni Ermeni Devleti'nin kurulacağı yerleri görmek, incelemeler yapmak ve raporunu Kongre'ye sunmaktı.

Tehlike gerçekten büyüktü; çünkü Bolşevik ihtilalinden sonra Rus sınırları içinde kurulmuş Ermeni Devleti'nin kuvvetleri de sınırımıza yığılmıştı.

İstanbul'da Türk milliyetçileri harekete geçmişler, Harbord'la temas kurmuşlar, İstanbul'daki Robert Kolej'in Türk dostu müdür ve öğretmenlerinin aracılığıyla, kafası efsanelerle doldurulmuş Amerikalı generale gerçekleri anlatmaya çalışmışlar, durumdan da Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal'i, Halide Edip (Adıvar) Hanım ve Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey'in ayrıntılı mektuplarıyla haberdar etmişler, Amerikalı generalle mutlaka buluşması tavsiyesinde bulunmuşlardı.

Uzun uğraşlardan sonra Harbord'un Sivas'a uğraması sağlanmıştı. İtiraf edeyim ki, Amerikalı generalin Sivas'a geleceği öğrenildikten sonra, Paşa'nın bu ziyarete verdiği farklı önemi ve yaptığı hazırlıkları bizler yadırgamıştık. Paşa adeta bütün zamanını muhatabına gerçekleri açık seçik anlatabilmeye ayırmıştı. Görüşmeler için idadi binasının öğretmenler odasını düzenledik. Geceleri için de Kitapçızadelerin evini hazırladık.

Görev gereği sivil giyinenlerimizin bile askeri kıyafet içinde karşılamada bulunması emrini almıştık. Paşa, konuğunu askeri törenle karşılayacaktı. 3. Kolordu'nun takviyeli bandosu, şehrin ileri gelenleri, heybetli bir kişi olan Sivas Valisi Reşit Paşa'nın kendisine pek yakışan –*jaketatay*'a benzeyen– istambulinli kılığı, elverdiğince temiz giydirilmiş kız-erkek öğrenciler ve bunlar içinde biri kız biri erkek iki minik öğrencinin konuğa sunacakları çiçek buketi ve arka planda da Sivas'ın yerel kıyafetler içinde atlı yörükleri yer alıyorlardı.

Paşa'nın yanında, İngilizcesi çok mükemmel olan Hüseyin Rauf (Orbay) ve dört Avrupa dilini anadili gibi konuşmasıyla ün yapan Alfred Rüstem Bey vardı.[1]

Harap ve adeta başıboş yerlerden geçerek geldiği, coğrafyası nedeniyle savaşın tahribatından bir ölçüde korunmuş Sivas'ta böyle bir karşılamayı beklemediği her halinden belli olan Amerikan generalinin çehresi hâlâ gözlerimin önündedir. Tören bölüğünün başındaydım. Kendisine doğru ilerleyen Rauf Bey, Paşa'yı takdim etti. Harbord'un, dünyada kim olursa olsun, ilk gördüğünde mutlaka etkisi altında kalacağı, hiç değilse inceleme ihtiyacı duyacağı Mustafa Kemal'in, hele gençlik çağının o olgun devresindeki Mustafa Kemal'in sarışın çehresine hayret içinde daldığına tanık oldum. Hakkında çok şey dinlediği belliydi. Paşa, o bir anda her şeye hâkim olan mizacı ile generalin elini sıktı ve onu, bizim saf tuttuğumuz tören kıtasına doğru ilerletti. Selam ti'si, önce ordu karargâhı, daha sonra Heyet-i Temsiliye'nin hemen hemen bütün kadrosunu oluşturan, çoğunluğu subay olan, eğitim disiplinine sahip tören bölüğü önünden geçinceye kadar sürdü. Reşit Paşa'yı, hükümeti temsil eden kişi olarak generale bizzat Mustafa Kemal takdim etti. Böylelikle, Sivas'ta, kendisinin başında olduğu hareketin, ülkeyi ve milleti temsil ettiğini anlatmak istiyordu. Daha sonra milletvekili olan Sivas İdadisi öğretmenlerinden İsmail Kemal Bey'in iki minik yavruya öğrettiği İngilizce "Hoşgeldiniz"le ellerindeki çiçek buketini sunmaları üzerine konuk general durdu, hem buketi aldı, hem de onlara doğru eğildi, çehrelerine kendisine anlatılanlarla gerçekleri öğrenmek istercesine bir süre baktı, dudaklarında tebessüm, teşekkür etti.

Bu konukseverliğin eksiksiz yerine getirilmesine neden bu kadar önem verildiği bizlerce bilinmiyor değildi. Haksız iftiraların ve olumsuz propagandaların etkilerini Yeni Dünya insanlarının kafasından silmek zorundaydık.

Paşa'nın, Harbord'un gelişine neden bu kadar hassasiyet gösterdiğini, zaferden sonra, Amerika'nın yine bir asker olan ilk Büyükelçisi General Sherrill'ı kabul ettiği günün ertesinde kendisinden dinledim. Amerikan büyükelçisine Türk Ulusal Mücadelesi'ni bütün evreleriyle anlatmış olan Paşa, soruma şu yanıtı vermişti:

"Amerika, sahip olduğu olanaklarla bir dünya devleti... Temsil ettiği özgür düşünce felsefesiyle de bize yakın... Türkleri ve Türkiye Cumhuriyeti'ni olduğu gibi tanırsa aramızda gerçek bir dostluk kurulur ve bu dostluk iki taraf için olduğu kadar dünya için de hayırlı olur. O günlerde General Harbord'a gerçekleri anlatmayı başaramasaydık çözümü güç oldubittilerle karşılaşabilirdik."

General Harbord'la Mustafa Kemal arasındaki görüşmeler iki gün sürdü. Kalabalık Amerikan heyetinin Erzurum'a gitmesine karar verildi. Ermeni vahşetinin asıl sahnelendiği yer, Erzurum'du. Durum Kâzım Karabekir Paşa'ya ayrıntılı olarak bildirildi. Paşa, Amerikan heyetine refakate Hüsrev (Gerede) ve beni memur etti.

Biz bu zorlu ve tehlikeli engelleri aşmaya çalışırken, İstanbul'dan, Saray ve Babıâli'nin nasıl ümitsizlik içinde olduğunu gösteren dehşet verici bir haber geldi. Padişah Vahdettin, ülkeyi ve devleti İngiliz himayesine teslim eden anlaşmayı 12 Eylül 1919'da imzalamıştı. Londra'nın resmi onayına kadar gizli tutulan anlaşmanın metninin bize ulaştığı 26 Eylül'de, General Harbord ve heyeti ile Erzurum yolundaydık.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'tan ayrılırken Hüsrev'e ve bana, Amerikalı generale her şeyi olduğu gibi ve yerinde göstermeye çok dikkat etmemizi emretmişti.

Kalabalık Amerikan heyeti yavaş yol alıyordu; bizler de bundan memnunduk, çünkü ücra köyler bile Ermenilerin vahşetinden kurtulamamıştı. Ermeniler zaman zaman birbirine de saldırmışlardı. Cinayetlerin kendi eserleri olduğunu, haksızlığa uğramış Ermenilerin tanıklığıyla kanıtlıyorduk.

Amerikan heyetinde Ermeni asıllı görevliler de vardı. Gerçekleri anlatabilecek Ermeniler arasından özellikle yaşlıları seçiyor, doğruları onların ağzından dinlemelerini tercih ediyorduk.

Kâzım Karabekir Paşa, Sivas'takine benzer bir törenle Amerikan generalini karşıladı. Erzurum'daki kolordumuz diğerlerine göre dolgun kadroluydu. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını izleyen günlerde, Kâzım Karabekir ve Ali

Fuat Paşalar, biri Mavera-yı Kafkas (Kafkas ötesi), diğeri Yıldırım Orduları Grubu'nun erimemiş güçlerini hızla Anadolu içine çekmişler ve merkezi Erzurum'daki 15, merkezi Ankara'daki 20. Kolordular, o dağılma ve erime sürecinde ulusal mücadelenin dayandığı iki sağlam varlık olabilmişti.

Kâzım Karabekir, Hüsrev'le benden, General Harbord'un Sivas'taki resmi görüşmeler dışındaki yaşantısı hakkında da bilgi aldı. Bizim Erzurum'a hareketimizden önce, sonraları Trabzon Milletvekili olarak Meclis'e katılan Deniz Binbaşısı Ali Şükrü Bey'i Trabzon'dan getirtmişti. İhtisasını Amerika'da yapmış olan Ali Şükrü Bey, İngilizce'yi mükemmel bildiği gibi, bilgili bir aydındı da. O kadar ki, General Harbord kendisine, Sivas'taki görüşmeleri yürüten Rauf ve Alfred Rüstem Beyleri kastederek:

"Mesela İtalya'da İngilizceyi siz Türkler kadar güzel konuşan subaylara rastlamadım. Hayret ediyorum..." demişti.

Rus kuvvetlerinin önünde Erzurum'a giren Ermenilerin başında, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum'u temsil eden Karakin Pastırmacıyan vardı. Savaşla birlikte Rusya'ya kaçan bu adam *Arman Garo* (Ermeni kahramanı) adını almış, topladığı Rus asıllı Hınçak-Taşnak komitacılerıyla Erzurum'da yapmadığı vahşeti bırakmamıştı. Karakin Pastırmacıyan'dan sonra Erzurum'a Antranik gelmiş ve vahşeti, Rus Generali Rudçevsky'nin kendisini şehirden uzaklaştırmaya mecbur bırakacak kadar korkuç boyutlara ulaştırmıştı. Antranik'in zulmünden, kendilerine katılmayan Ermeniler de kurtulamamıştı. Çevredeki dağlara, kuytu yerlere gizlenebilmiş olan bu Ermeniler, Türk ordusunun şehri geri almasından sonra meydana çıkmışlardı. Kâzım Karabekir Paşa, ancak görüldükten sonra inanılabilecek bu sert gerçeklerle Amerikan generalini karşı karşıya getirmişti. Kafileden bir durak önce ayrılarak onlardan önce şehre girmiş, Mustafa Kemal'in özel mektubunu Kâzım Karabekir Paşa'ya vermiştim. Paşa, mektubu yanımda okumuş, bana Amerikan generalinin Sivas temasları hakkında tamamlayıcı sorular sormuştu. Özellikle yollarda gördüğü yanık ve yıkık beldelerin kimler tarafından bu hale getirildi-

ğini, yerlerini terk etmemiş Ermenilerden öğrendiğini anlattığımda:

"Gerçekleri burada, yerinde görecek..." demişti.

Erzurum'a gelişimizin ikinci günü, Amerikan heyetinin konuk edildiği Dumluzadelerin konağına Erzurumlu Türk kadınlarının giydiği, bedeni tamamen örten *Car* içinde bir kadının girdiğini gördük. Öyle tek başına gelebilen bu kadının kim olduğunu merak ettik.

Daha sonra öğrendik ki, Ermeni'ymiş ve Merzifon Amerikan Koleji'nde hemşire olarak çalışıyormuş. Ermeni komitacıları Rus kuvvetlerinin önünde şehre girerken onlara sağlık personeli olarak katılmış. Fakat şehirde yapılan vahşeti görünce dayanamamış, karşı çıkmış; ölümle tehdit edilince, iki Türk çocuğunu yanına alarak Rus kumandanlığına sığınmış. Rus hastanesinde hizmet görmüş. Şehir kuvvetlerimiz tarafından geri alınınca, hayatlarını kurtardığı iki çocuğun ailesi de onu himayelerine almış... Olayların içyüzünü öğrenmek için bir Amerikalı generalin geldiğini öğrendiğinde, Türk kadını kılığında kendisinin yanına girebilmiş ve olanı biteni anlatmış...

Harbord'un heyetinde Ermeni asıllı Amerikalı iki kişi ile İstanbul'dan, Patrikhane'nin verdiği üç tercüman vardı. İngilizce de bilen bu Ermeniler, Türkçe metinleri İngilizceye çevireceklerdi. Sivas'ta Rauf ve Rüstem Beyler, Erzurum'da Ali Şükrü ve İrfan Beyler, metinleri diledikleri biçimde aktaracak bu Ermenileri sürekli kontrol altında bulundurmuşlardı. Nitekim heyetteki Ermenilerden biri, kıyafetinden Türk zannettiği hemşirenin yanında arkadaşına Ermenice:

"Tercümeleri istediğin gibi yap!.. Dikkatli ol!.." deyince Ermeni hemşire bunu da Harbord'a söylemiş ve general kendisini Erzurum'dan ayrılıncaya kadar yanından ayırmamıştı.

○

Bizim camilerimiz, medreselerimiz, hatta kabristanlarımız haraptı. Buna karşılık Ermeni kiliseleri, okulları, mezarları olduğu gibi yerindeydi.

Bazı Türk mahallelerinde taş üstünde taş kalmamıştı. Buna karşılık Ermenilerin kalabalık olduğu mahalleler olduğu gibi duruyordu. Kâzım Karabekir, Harbord'un Erzurum'dan Kars'a, oradan Erivan'a kadar uzanacağını öğrenince, geçeceği yolları, Ermeni vahşetinin kümelendiği yönde belirledi. Zaten şehirler ve kasabalar bu doğrultudaydı ve Rus ordusunun izlediği aynı yol üzerindeki yerleri Ermeni komitacıları yakıp yıkmışlardı.

Harbord, geldiği gün nasıl samimi ve saklanacak bir günah veya ayıbı olmayanların rahatlığıyla karşılanmışsa, giderken de davasında haklı olan insanların iç rahatlığıyla uğurlandı.

Karabekir'in elini sıkarken, yüksek sesle:

"Gerçekleri yerinde gördüm..." demişti.

General Harbord, Erzurum'dan Kars doğrultusunda ayrıldığı gün, Hüsrev Bey'le ben Sivas'a döndük.

Amerika-İngiltere-Fransa'nın Ermenilere bırakılmasını kararlaştırdıkları Türk toprakları üzerinde uygulama planı hazırlayacak olan Amerikan generali gerçekleri yerinde görmüştü. Buralar her haliyle Türk'tü ve kendisine anlatılanlar ustalıkla uydurulmuş bir masaldı. Yok edilmiş olanlar Ermeniler değildi; yok edilmesine çalışılmış olanlar Türklerdi. İnsafsızca ve vahşetle yakılıp yıkılan Türk'ün öz yurduydu.

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya götürülmek üzere mektubunu verirken:

"Benim için kendisini kucaklayınız. Haklarımızı artık kendi kudretimizle koruyabiliriz..." dedi.

Nitekim öyle oldu. Ulusal Mücadele'nin ilk zaferini Doğu Cephesi'nde kazanacaktık.

Mustafa Kemal'in gözleri neden nemlendi?

Sivas'a gece yarısına yakın dönmüştük. Atlarımızın nal seslerini dinleyerek boş sokakları aşıp idadi binasına varınca, bakışlarımız Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci katın sağ bitimindeki çalışma odasında ışık aradı. Karanlıktı.

Cevat Abbas'ın sorumlu olduğu inzibat karakolundan, Pa-

şa'nın, onu ve Muzaffer'i de yanına alarak Vilayet Matbaası'na gittiğini öğrendik. Hiç yadırgamadık. Adını kendisinin koyduğu *İrade-i Milliye* gazetesi Vilayet Matbaası'nda çıkıyordu.

İdare işlerine Recep Zühtü'yü (Soyak) memur ettiği gazetenin "İrade-i Milli" başmakalesini kendisi yazar ve bizlerden birisine dikte ederdi. Kısa ve açık cümlelerle fikrini kusursuz anlatabilme yeteneği vardı. Çok sonraları, zamanın ünlü kalemlerinden, ilk anda yadırganan devrimlerine ilişkin düşüncelerini yazıya dökmelerini istediğini, ama bunları yine kendisinin yazdığını veya dikte ettiğini hatırlarım. Böylesini tercih zorunda kaldığında, karşısındakinin kırılmamasına dikkat eder:

"Bu pek âlimane olmuş. Ben de bizim Mehmet Dayı ve Ayşe Bacı için bir şeyler karalayayım!.." derdi.

Vilayet Matbaası'nın vaktiyle medrese olan taş binasından ışık geliyordu. Paşa, tek baskı makinesinin bulunduğu alt kattaydı. Hemen oracıkta bir sandalyeye oturmuş, ilk baskıları yapılan gazeteyi okuyordu. Hiçbir zaman doğru dürüst çalışmayan köhnemiş elektrojenli cereyan kesildiği için baskı makinesi kolla çevriliyordu. Tek kişiye yük olmaması için karşılıklı iki kişinin yapışacağı uzunluktaki kolun bir başında, daha o günlerde de dolgun bedeniyle Miralay (Albay) Manastırlı Kâzım Bey (İzmir Valisi ve daha sonra Trakya Umum Müfettişi Kâzım Dirik), karşısında makineci ustası vardı. Paşa'nın bizi beklediği anlaşılıyordu.

Elimizde gaz lambası, ikinci kata, bir tahta masa ile üç hasır iskemleli müdüriyet odasına girdiğimizde, önce Kâzım Karabekir Paşa'nın özel mektubunu dikkatle okudu. Tahmin ettiğimizden daha uzun olan mektubu tamamlayınca, lambanın titrek ışıkları arasında yüz hatlarının memnuniyetini tamamlayan ses tonuyla:

"Bu yabancılara her hareketinizle ülkenin sahibi olduğunuzu hissettireceksiniz. Asıl göreviniz budur..." dedi.

Bu görevimizi istediği gibi yerine getirdiğimizi böylesine kesin kanaatle neye dayanarak söylemişti? Baş başa kaldığımızda, O'nun mizaç ve yöntemini emrinde uzun süre çalıştığı için çok iyi bilen Hüsrev Bey yavaşça bana açıkladı:

"İnanmalısın ki, Karabekir'e yazdığı mektupta bize verdiği görevin nasıl yerine getirildiğini belirleyecek bir iki cümle vardır."

Daha sonra bu görev takipçiliğinin bin bir örneğine tanık olacaktım. Ve, karşısındakinden beklediği hizmetler yerine getirildiğinde, onları sevindirecek, bütün çetin emekleri gönül rızasıyla armağan edecek, daha büyük çabalara destek olacak ümitlerle bezendirmesini bilirdi. Liderlik vasıflarının erişilmez yönlerinden biri de buydu.

Şafağa kadar anlattıklarımızı dinledi. Kâzım Karabekir Paşa'nın *"Benim için kendisini kucaklayınız. Haklarımızı artık kendi kudretimizle koruyabiliriz."* cümlesini gözleri nemli tekrarlattı.

"Yorgunsunuz... Haydi biraz uyuyun..."

Ve bana emretti:

"Öğlen sonu bana gelesin. Sana yine yolculuk var."

Nereye ve niçin merakını zerrece duymadığımı rahatlıkla söyleyebilirim.

Deliksiz sekiz saat uyuduktan sonra huzurundaydım. Artık havalar soğuduğundan, İstanbul'dan ayrılırken yolum Kafkasya olduğu için üzerimde o meşhur kürk vardı.

"Ne de güzel!.. Bunun içinde bir derebeyi gibisin!.." demiş, tüm ısrarıma rağmen kürkü kendisine hediye etmemi kabul etmemişti.

Malatya'ya gidecektim. Daha bir ay önce Ali Galip'in en çok güvendiği Hacı Bedir ve Hacı Kaya ağalara özel bir mektubunu götürecektim. Çalışma masasının üzerinde her vilayetin ayrı ayrı haritası vardı ve başlıca yerleşim merkezlerine birer numara konulmuştu. Bunların altında da isimler bulunuyordu. İsimlerin yanına kırmızı kalemle anlamları ancak kendisince bilinen işaretler sıralanmıştı.

Giderken bana:

"Göreceksin... Seninle gelecekler ve istediklerimizi yerine getirecekler... Biz istisnasız devlet otoritesine ve arkasından gidilecek inanılan insana alışmış milletizdir" demişti.

Nitekim öyle oldu.

Üç bin atlı gibi, bizim Sivas'taki 3. Kolordu'nun yoksun olduğu kuvveti çıkartan bu iki aşiretin beyi, yüreklerine ve kafalarına yerleşmiş üslup ve mantıkla kendilerini vatan kurtarma davasına çağıran Mustafa Kemal'in mektubuna olumlu cevap verdiler. Hacı Bedir Ağa'nın kendisi geldi. Hasta olan Hacı Kadir Ağa da oğlunu gönderdi. Mustafa Kemal Paşa, her beldedeki söz ve karar sahipleriyle bir bir meşgul oluyordu. O'nunla yüz yüze geldikten sonra safından ayrılmış insan görmedim.

Er meydanı çağrısı

Padişah VI. Mehmet Vahdettin'i hedef alan protesto bombardımanı, Sivas Kongresi ile Anadolu ve Rumeli Heyet-i Temsiliyesi olarak ülkenin kaderine el koymuştu. Aslında Mustafa Kemal'in şahsında toplanmış olan bu güç odağı, işgalden kurtulmuş vatan topraklarıyla İstanbul'un haberleşmesini kesince Saray öylesine telaşa düştü ki, Padişah sevgili enişte-sini fedaya mecbur kaldı. Damat Ferit Paşa'nın ikinci kabinesi istifa etti, yerine eski Harbiye Nazırı Müşir Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu.

Tarih 1 Ekim 1919'du.

Ali Rıza kabinesi 2 Ekim'de göreve başlamıştı. Bir gün sonra, 3 Ekim'de Mustafa Kemal, daha sonra çetin tartışmalara sebep olacak ve ilk kez *"Üzerinde resmi makamı ve üniforması kalmamış bir kişi, Anadolu'da bağımsız devlet kuruyor"* hükmünü, zaferden sonra halkın İzmit istasyonunda linç edeceği Ali Kemal'in kaleminden ülkeye duyurulmasına neden olan bildirisini yayınlayacak ve:

"Anadolu'nun bağrında Türk milletinin namus, şeref, haysiyet ve devletini kurma ve koruma kavgası başlamıştır. Bundan sonra büyük küçük, millet ve ülke hizmetinde olan her görev alanında, bu amaç ve inanç aranacaktır. Yüreksizlerin, yabancı hayranlarının, umutsuzların ve korkakların Anadolu'nun bağrında yeri yoktur" gür sesi, vatan ufkunda yankısı zafere kadar sürmüş er meydanı çağrısı olacaktı.

Karargâhta Amasya'ya hareket hazırlığı başlamıştı.

Ali Rıza Paşa kabinesi Saray'ın ve işgal kuvvetlerinin sürekli baskısı altında, yapabileceğini ardına koymuyordu. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye nazırlığına getirilen Mersinli Cemal Paşa ile, bu konuya çok meraklı Hüsrev Bey'in yeni düzenlediği şifreyle sürekli haberleşiyordu. Eninde sonunda elde edeceği sonuçlar üzerinde esnek hareket ediyor, ipleri koparmıyor, aksine pekiştiriyordu.

Refet Paşa *"Biz, sadece askerliğin, O ise, bütün hayatın erkân-ı harbidir"* derken çok haklıydı.

Tamamen ellerinde sandıkları İstanbul'un, Saray'ın ve Babıâli'nin –zoraki de olsa– her an Anadolu'ya meyledecek tutum takınması işgalcileri, bu arada başı çeken İngilizleri derlenip toparlanmaya zorlamıştı. Karaya çıkardıkları kuvvetlerini gemilerine bindirerek Samsun'a boşaltacakları haberi geldiği zaman inanmak istememiştik.

Sözlü emirle Samsun'a gidiş

Aşırı sakin, sır saklamayı doğal, hatta ahlaki şart sayma, az konuşma ve çok dinleme tercihim mi, verilecek görevi yapamayacaksam öncesinden özür dileme, omuzladığımı da sonuna dek elimden geldiğince başarma gayretim mi, bilmiyorum... Maraş-Antep cephesine gönderileceğim tarihe kadar diyebilirim ki, ardı ardına üç gün bile karargâhta kalmadım.

Nitekim, İngilizlerin Samsun'u boşaltacakları haberi gelince, Paşa beni Samsun'a hem haberin doğruluk derecesini yerinde görmeye, hem de fırka kumandanı Şefik Avni Bey'den kıyı durumu ve Rumların elinde olduğunda ısrar edilen silah ve cephanelerle Samsun'un bazı ileri gelenlerinin şahsi durumlarını öğrenmeye gönderdi.

Gittim. Artık karargâh değil de, gerçek ve fiili adı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi (Anadolu ve Rumeli Hakları Savunma Yetkili Kurulu) olan, Sivas Kongresi'nde gizli oy, açık sayma ile seçilmiş, Millet Meclisi yapısında bir topluluk olmasına rağmen bizlerin hâlâ "karar-

gâh" dediğimiz Paşa ve beraberindekiler Sivas'tan ayrılacak ve Amasya'ya geçeceklerdi. Oradan? Evet, oradan? Ben iddia ediyorum ki, Ankara ani ilham değildi; üç seçenekten biriydi: Kayseri, Konya, Ankara...

Mustafa Kemal giderken elime hiçbir yazılı emir vermedi. İsteklerini önündeki sarı deftere not etmişti. Bunları birkaç kez okudu. Bana da tekrar ettirdi. Bir bakıma ezberletti.

Bir istisna olarak neden bu tarzı tercih etti, hâlâ bilmiyorum.

Yanından ayrıldıktan sonra bunları yazdım, tekrar tekrar okudum ve de sonra yırttım.

Samsun'da sadece iki gün kalıp emirlerini tamamlamış olarak döndüğümde, beni sarı defterin sayfalarındaki o notları izleyerek dinledi. Eksiğim yoktu. Her zamanki o nazik, kadirbilir tavrıyla teşekkür etti.

"Kılıç!.. Kendini ateşe atabilecek misin?"

Gammazlık ve çekememezlik her büyük insanın çevresinde kaçınılamaz hastalıktır. Mustafa Kemal Paşa bu illeti en aza indirmişti.

Bu gerçeği, bana maddi olmaktan çok ruhi acı veren ve yapısında biraz saflık, hatta çocuksu haysiyet duygusu olan, belki milyonların varlığında yaşanmamış bir biçimde tecrübe ettim.

Olay şöyle cereyan etti:

Samsun'dan döndüğümün ertesi günüydü. Yavaş yavaş derlenip toparlanıyorduk. Çoğu kimse nereye doğru gittiğimizi bilmiyordu.

Gecenin ilerlemiş saatiydi. Yatmak üzereydim. Ali Çavuş, Mustafa Kemal Paşa'nın beni emrettiği haberini getirdi. Tek başına ve düşünceliydi. Masanın üzerinde altı sedef kolonlu sekiz numara lamba yanıyordu. Her zamanki gibi *"otur"* demeden:

"Kılıç!.. Sana vereceğim tehlikeli bir görevi kucaklayabilir misin? Kendini ateşe atabilir misin?" sorusunu sordu.

Parmağıyla yanan lambayı işaret ediyormuş gibi geldi ba-

na... Cevap vermeden ani hareketle sağ elimde yanan lambanın şişesini kavradım. Saatlerce yanan ve eskilerin deyişiyle nâr-ı beyza haline gelmiş şişeye elim yapıştı. Yanık bir et kokusu bir anda çevreye yayıldı. Kavrulan derimi sert bir hareketle şişeden nasıl kurtardığımı bilemiyorum. Yalnız sesini duydum:

"Çocuk... Ne yaptın?"

Ne yaptığımı ben de bilmiyordum.

Neden böylesine bir soruya cevap almaya ihtiyaç duymuştu?

Belli ve somut bir olay, kendisine ulaştırılmış ve içinde benim görev aldığım, O'nu huzursuz eden bir ihbar mı vardı?

Mustafa Kemal'in emrine girmeden önceki görevim, Mavera-yı Kafkas Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın yaverliğiydi. Nuri Paşa, bilindiği gibi, Enver Paşa'nın kardeşiydi. Enver Paşa o tarihte henüz Rusya'dan Buhara'ya geçmemişti. Bakü'de toplanan Şark Kongresi'ne katılmıştı. Kongrede, değişen rejimi ne olursa olsun, Türkiye ve Türkler üzerinde değişmeyecek politikasının gereği Rusya, Anadolu'nun bağrında başlamış ulusal hareketi etkisi altına almak istiyordu ve Enver Paşa bu açıklanmayan istek adına Moskova için en mükemmel kozdu.

Ama ben bu olayların tamamen dışındaydım ve bunu kanıtlamıştım. Acaba Paşa'ya ulaştırılan bu muydu?

Zannetmiyorum. Ne o gün, ne de ondan sonra asla üzerinde durmadım ve her şeyi en büyük hakem olan zamana bıraktım.

O da, hassas ruhunu hiç şüphesiz derinden etkilemiş, ama o ani hareket içinde, ruha hâkim ebedi kararı tescil ettirebilmiş olmanın inancını aziz hayatının sonuna kadar zerrece zedelememiş, iddiasız ömrümün tek övüncü sevgi ve güvenini esirgememiş olmakla gösterdi.

○

Biz Sivas'tan ayrılış hazırlığı içindeyken özellikle İstanbul'dan, hatta Yunan işgaline düşmüş Ege beldelerinden Sivas'a gelen-

ler çoğalmaya başlamıştı. Artık bu topraklarda bağımsız bir Türk Devleti'nin var olabileceğine inananları, O'nun benzersiz kişiliği bir mıknatıs gibi çekiyordu.

Amasya'ya hareketinden üç gün önce, *İrade-i Milliye*'de, gazetenin kendi tespitiymişçesine şu haber çıktı:

"Bir süreden beri şehrimizde, vatanın kurtuluşu yolunda Kongre'nin aldığı kararların uygulanmasına ait hazırlıkları tamamlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi'nin Sivas'taki çalışmasını tamamlayarak, benzer sonuçları almak için şehrimizden ayrılma hazırlığında olduğu haber alınmıştır."

Nereye gidileceği açıklanmıyordu. Bizler biliyorduk ki, ilk uğrağımız Amasya'ydı ve yeni kabinenin Bahriye (Deniz İşleri) Nazırı Hulûsi Salih Paşa oraya gelecekti.

Maraş-Antep Cephesi Milis Kuvvetleri Komutanlığı

Tarih iyi hatırımdadır: 12 Ekim 1919... Not defterimdeki kayıt şu: *"Paşa yarın şafakla çalışma odasına gelmemi emretti. Demek yine sabahlayacak ve yeni bir görev alacağım. Haydi hayırlısı..."*

Mustafa Kemal Paşa'nın yanına girdiğimde, masanın üzerinde Kiepert haritasının Güney Anadolu bölümü seriliydi. Bir yanda da çözülmüş şifreler, telgraflar, yazışmalar duruyordu.

Akıl almaz dikkatli ev sahibiydi. Resmi görevle de olsa, kabul ettiği kimselerin unutmadığı alışkanlık ve tercihlerine göre ikramda bulunurdu. Sordu:

"İnşallah kahveni içmişsindir?.."

Benim sabahları fincanla değil de bardakla sade kahve içtiğime dikkat etmiş, nedenini de sormuştu. Hiç düşünmeden:

"Kafamı topluyorum Paşam..." cevabını verince, gülmüş:

"İnsanın bardakla kahve içince toplanacak kafası olması ne saadet!.." demiş, birkaç gün sonra da:

"Kılıç, senin bardakla kahve formülün fena değil!.." deyince denediğini anlamıştım.

Kahvelerimizi getiren Ali Çavuş'a emir verdi:

"Kimse gelmesin!.."

Ve, üste koyduğu telgrafı uzattı:

"Şunu oku!.."

Önce telgrafın gönderildiği yere göz attım. Antep'ten geliyordu ve şöyle diyordu:

"Paşam! Emriniz üzerine şehrimizde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Fransızlarla Ermenilerin Maraş'tan Antep'e yürümeye hazırlandıkları, Halep'ten yeni kuvvetler getirdikleri öğrenilmiştir. Telgrafhane, iki Fransız ve üzerinde Fransız üniforması olan iki Ermeni subayı tarafından sürekli kontrol altındadır. Bir fırsat bulup bu haberi vermekle bendeniz görevlendirildim. Aman Paşam, başımıza teşkilat yapacak güç ve yetenekte subaylar gönderin. Paşam, dışarıda ayak sesleri var, zannederim geliyorlar. – Telgraf Memuru Mahmut Mahir."

Telgrafın okunmasını tamamlamıştım. Mustafa Kemal Paşa emrini tebliğ etti:

"Seni, Maraş-Antep havalisinde milli kuvvetler teşkilatını yapman için oraya gönderiyorum. Biliyorsun, her savunma beldesi bir cephedir ve burada görev alanlar, cephe komutanlığı yetki ve sorumluluğuna sahiptirler. Hizmet birliklerinden mümkün olan yardım yapılacaktır. Düşmanların amacı, Ege'de Yunan işgalini serbest bırakırken, kendi ellerindeki toprakları bizden koparacaklarıyla genişletmek ve bağımsız Türk Devleti'ne imkân vermemek... İlk anda Fransızları karşımızda buluyoruz. Telgrafı okudun. Bu millet esir olur mu? Her yer, arkasından gidebileceği asker-sivil insan arıyor. Bu gün için en buhranlı bölge Urfa-Maraş-Antep... Bu konuda tecrüben var. O bölgenin halkını bilirim. Yiğit, sadık, fedakâr insanlardır."

Gerçekten heyecanlanmıştım. Adeta gözlerim dolmuştu ve zannederim sesim titriyordu:

"Elimden geleni yapacağım Paşam... Güveninize ve ilginize layık olacağım. Allah bizimledir."

Başıyla onayladı:

"Tabii bizimledir. Biz meşru haklarımızın, vatanımızın kurtuluş mücadelesini yapıyoruz. Bana günü gününe haber vereceksin. Teşkilatını halkın içinde ve onlarla birlikte yap. Onlara hiç çekinmeden gerçekleri söyle... Bu milletin en büyük meziyetlerinden birisi, devletine ait gerçekleri, ne kadar acı olursa olsun bilmesi ve kendinden açık gönülle hizmet istenmesini kucaklamasıdır. Biliyorsun, Ali Rıza Paşa Hükümeti daha Damat Ferit'in ordu birliklerinin başına getirdiği ulusal mücadele aleyhtarı kumandanları yerinden tamamen alamadı. Bazılarına göre de kararsızlıklar devam ediyor. Onun için sen, onların tarzını dikkate alarak ihtiyatlı ol... Başardıkça yanında müttefik bulursun... Hiç de geç kalma... Mümkün olan süratle hareket et. Gerekenleri Hüsrev'le görüş, hallet, ondan yeni bir şifre al. Miftahı da Malatya'da olduğu gibi Muzaffer'e vermeyi unutma..."

Ne muhteşem hafızası vardı.

Malatya'ya Ali Galip olayı için giderken yeni şifrelerin icatcısı olan Hüsrev Bey'den aldığım çözüm tablosunu dayızadem Muzaffer'e vermeyi unutmuştum da, halledebilmeleri için Hüsrev Bey'e başvurmaları gerekmişti.

İki elini öptüm. Beni kucakladı. Gülerek omuzumu sıvazladı:

"Bak Kılıç!.. Başaramazsan ismini geri alırım!.."

Karargâhta yeni görevimin Paşa tarafından öğle yemeğinde açıklandığı saatlerde, Hüsrev Bey'in odasında, Sivas Kongresi'ne Antep'i temsilen katılmış olan Hafız Şahin Efendi'nin yanında getirdiği, havalinin durumunu bildiren rapor üzerinde çalışıyordum. İlk izlenimlerim olumlu değildi. Halep'in düşmesiyle birlikte Antep-Maraş çevresinden Suriye'nin içerilerine gitmiş Ermeniler yerlerine dönmeye başlamışlardı. Mondros Mütarekesi hükümlerine göre, şehirleri dolaşan İngiliz subayları asli kuvvetlerinden önce Antep'e gelmişler ve başta topların kamaları olmak üzere, bir savunmaya imkân verecek silahları toplamışlardı. Halk içinde de ustaca propaganda yapmışlardı: Eğer İngiliz-Fransız işgaline engel olunmaya kalkı-

şılırsa, Ermeniler bu işi Halep önlerine yığdıkları tepeden tırnağa kadar silahlı elli bini aşkın kuvvetleriyle yapmaya kalkışacaklar ve işte o zaman kan gövdeyi götürecek, şehirlerde taş üstünde taş kalmayacaktı. Ne yazık ki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası da gerçekle zerre kadar ilişiği olması imkânsız bu propagandayı destekliyordu.

Hareket edeceğim sabah, beklemediğim bir konuğum geldi. Benim Sivas'ta olduğumu öğrenen ve benden önce Bakü'ye giden Mavera-yı Kafkas Ordu Kumandanlığı Başyaveri Kaymakam (Yarbay) Mümtaz Bey'in durumu öğrenmek üzere gönderdiği Batumlu mücahit Ali Çavuş... Bu yaşlı, fakat çok cesur ve çok çevik, gerilla savaşlarında usta Teşkilat-ı Mahsusacıyı da yanıma alarak Elbistan'a doğru yola çıkmadan önce, son emirlerini almak ve elini öpmek üzere Paşa'nın huzuruna çıktım. Görevimin önemini ve başarılı olacağıma inandığını anlattıktan sonra, bütün mücadelemde bana güç veren şu cümleyi ekledi:

"Haydi Allah yüzünüzü ak etsin!"

Maraş'ta yazılan destan

Sivas'tan 16 Ekim 1919'da çıkmıştım. Beş gün sonra, 21 Ekim'de Elbistan'a vardım. Heyet-i Temsiliye, görevimi yerel Müdafaa-i Hukuk Merkezlerine bildirmiş, bütün olanaklarıyla yardımcı olmalarını ve kararlarımın yerine getirilmesini istemişti.

Elbistan'da halk şaşkın ve ümitsizdi. Fakat bu görünüm altında ırkına has kükreyiş için öncü bekliyordu. Fransızlar Urfa gibi Maraş'ı da işgal etmişlerdi. Durumu, Sivas'tan Amasya'ya gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdim. Aldığım cevap kesin bir emirdi:

"Fransızları Antep'e sokmayınız!.."

Teşkilatımızı bilinçli ve mantıklı bir şekilde oluşturabilmek için, düşman tarafından kandırılarak aleyhimize çevrilen Çerkez ve Kürt ileri gelenlerinin ve ulusal mücadeleye karşı gibi görünen Elbistan kaymakamının oradan uzaklaştırılması

gerekiyordu. Bu konuda önlemler aldık. Fransız müfrezesiyle birlikte Pazarcık'a gelen Maraş Mebusu Hırlakyan'ın damadı Ohannes'i müfrezesiyle birlikte tutukladık. Bölgenin genel Kuva-yı Milliye Kumandanı olarak duruma el koydum ve aşağıdaki 1 numaralı bildiriyi yayınladım:

"Muhterem kardeşlerim,

Fransızların kimseye sormadan, yerden göğe kadar haksız olarak kendi başlarına işgal kararlarına karşı, biz vatanın asıl sahipleri ses çıkarmayacak olursak, Anadolu'muzun en güzel yerlerini işgal ve istilaya devam edeceklerdir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bu konuda aldığı kararlara uygun olarak, milletimiz bütün gücüyle bu haksız işgali reddetmez ve silaha sarılmazsa, Paris Barış Konferansı'nın bir diyeceği olmaz. O zaman medeni âlem, 'Eğer Türkiye Müslümanları Fransız işgalini hoş görmemiş olsalardı, Fransızları kendi topraklarından fiilen çıkarırlardı' demeye mecbur kalacaktır.

Fedakâr kardeşler! Ey Müslümanlar! Gafil durmak, uyumak zamanı değildir. Fransızlar, 'Maraş, Antep, Urfa ve Adana vilayetlerini geçici olarak işgal ediyoruz' diyerek bizleri aldatırken, diğer taraftan Ermenileri silahlandırıp üzerimize saldırtıyorlar. İşte Haruniye olayı. Haruniye'de Müslümanların evleri yakılıp yıkılmıştır. Fransızlar bu mübarek toprağımızı Ermeni nüfuz ve idaresine vermek ve bu şekilde buralardaki Müslümanları ortadan kaldırmak istiyor.[2]

Kardeşler! Artık hiç durmayınız ve bu haksızlığa sessiz kalmayınız. Düşmanlarımızın zalimane haksızlıklarına hiçbir Müslüman göz yummamalıdır. Allah'ın yardımıyla başarıya ulaşacağımıza iman edelim. Bu kutsal görev için kuvvetlerimiz hazırdır.

Anadolu'nun her tarafında bu kutsal amaç uğrunda büyük bir arzu ve kararlılıkla halk sürekli silahlanıyor. İşte bunlardan bir kısmı, siz kardeşlerini kurtarmak üzere binlerce kilometre uzak yerlerden kalkıp Pazarcık ve Maraş'a geldiler. Sizler de hemen hazırlanın. Teşkilatınızı tamamlayın ve genişle-

tin. Size gösterilecek yerlerde toplanmak gayret ve fedakârlığını gösterin. Aynı amaçla ben de bütün gücümle yanınızdayım. Bir avuç Müslüman'ı mahvetmek isteyen zalim düşmanı Allah'ın yardımıyla içimizden sürüp çıkaralım. Allah yardımcımız olsun. Hepinize saygılar sunar, teşkilatımıza hazır olduğunuza dair bilgi beklerim.

Maraş ve Antep Havalisi
Umum Kuva-yı Milliye komutanı
Kılıç Ali"

Teşkilatlanmanın ve harekâtın sağlıklı şekilde yürütülmesi için, Maraşlı ve Antepli üçer kişiden oluşan heyet kurdum. Maraş'tan eski milletvekili Arslan, şehit merhum Evliya ve ulemadan Hafız Ali Efendilerle, Antep'ten Heyet-i Merkeziye'den Sadık, Kasım ve Mülazım (Teğmen) Mustafa Efendileri çağırttım. Küçük kongre niteliğinde bir toplantı yaparak her iki şehirde hareket tarzımızı belirledik. Yeni semt ve mahalle savunma teşkilatları ile herhangi bir kuşatmaya karşı alınacak önlemleri görüştük. Bu kararlarımızla, şehirlerin savunma ve direnme yeteneklerini güvenilir bir şekle sokmuş oluyorduk.

Fransızların silahlandırdığı Ermeniler o günlerde iyice azmışlardı. Ve Maraş ayaklanma ve direniş hareketini doğuran olay da o sırada başladı.

Biz Elbistan'da silah dağıtıp teşkilatımızı tamamlamaya çalışırken Osmaniye'deki Fransız hükümet temsilcisi, Osmaniye Jandarma Kumandanı Binbaşı Sıtkı Bey'i ve gönüllü Çerkez süvarileriyle ileri gelenlerden Sakçagözlü Hurşit Ağa ve maiyetini yanına alarak Maraş'a geldi.

Fransız hükümet temsilcisi, mutasarrıfa bir nota verdi. Ertesi gün öğleye doğruydu. Bir Fransız müfrezesi kaleye giderek Türk bayrağını indirdi, yerine Fransız bayrağını çekti.

O gün cuma idi.

Yüzyıllardan beri Maraş kalesinde dalgalanmakta olan bayraklarını göremeyen halk, çıldırmış gibiydi. Sokakları, meydanları doldurmuştu. Büyük bir kalabalık, müthiş bir uğul-

tu halinde kaleye doğru aktı. Yollarda kendilerini engellemek isteyen Fransız müfrezelerini ve Çerkez gönüllülerini çiğneyip geçerek kaleye vardılar.

Tepe üzerinde yüzyılların gururunu taşıyan şanlı Türk bayrağı bir dakika içinde çekilmiş ve artık ok yaydan çıkmıştı. Bu olay, Kayzer ordularına benzeyen Fransız askerinin saldırgan ve küstah kumandanını tam bir acz ve utanç içinde bıraktı.

Maraş'ta ansızın ve bir volkan şiddetiyle patlayan bu olay, Maraş'ın fedakâr telgrafçıları tarafından hemen bana haber verilmişti. Maraş mutasarrıfını makine başına çağırdım. Durum hakkında bilgi istedim. Önce bu olay hakkında bilgi vermek istemedi. Dedim ki:

"Millet davası için millet adına sorulan soruya cevap verecek cesaretin yoksa çekil! Milli azim ve cesareti temsil eden belediye başkanı gelsin!"

Bunun üzerine mutasarrıf, önemli bir olay olmadığını, asayişin sağlanması için çalışıldığını söylemek zorunda kaldı. Fakat bu cevap da durumu idare etmekten ibaretti.

○

Elbistan'ı hareket merkezi olarak uygun görmediğim için, Pazarcık'ta karargâh kurmuştum. Pazarcık'taki bu faaliyetler Fransızları telaşlandırmaya başladı. Maraş ve Antep'teki işgal güçlerini sürekli takviye ediyorlardı. Bir amaçları da beni cazalandırmak ve Pazarcık'tan uzaklaştırarak teşkilatlanmaya engel olmaktı. Buna karşılık biz de köylerde, aşiretler arasında teşkilatımızı güçlendiriyorduk. Gerçek tehlikeyi gören halk, öküzünü, hububatını satarak silah ve cephane temin ediyordu. Depolardaki mevcut silah ve cephaneyi de halka dağıttırdım. Kısa bir süre sonra köyler silahlı hale geldi. Düşmanın gelmesi muhtemel yollar üzerine gerekli kuvvetler yerleştirildi. Bir taraftan bu çalışmaları sürdürürken, bir taraftan da düşmanın takviye kuvvet getirmesini ve halka zulmetmesini hemen her gün çeşitli yerlerde düzenlenen gösterilerle protesto ettiriyorduk.

Antep ve Maraş'taki teşkilatla sağlıklı bir şekilde haberleşebilmek için Fransız askerlerinin uyku saatlerinde şehir dışındaki telgraf hatlarını kesiyor, bunlara telefon bağlayarak haberleşme olanağı sağlıyorduk. Bu dikkate değer faaliyetlerimizin yanı sıra, düşmanın moralini iyice bozmak için toplu kuvvetlere ihtiyacımız vardı. Bu kuvvetleri oluşturmak kolaydı, ama onların ihtiyaçlarını sağlamak çok zor olacaktı. Bölgedeki ağalar ve seçilmiş kimseler arasından yardım toplandı ve kendi aralarından seçtikleri heyetler vasıtasıyla bu da gerçekleştirildi. Bu sayede düşmanın bağlantı yolları üzerine ve Kayabıyıklı bölgesine ihtiyat subaylarının komutasında birer müfreze yerleştirmeyi başardım.

Fransızlar Maraş'a takviye kuvvetleri göndermeye devam ediyorlardı. Bunun üzerine Maraş mutasarrıfını ve oradaki Fransız kumandanını makine başına çağırdım. Yalnız asayişin korunmasından sorumlu olduklarını söyledikleri halde, kuvvetlerini günden güne yoğunlaştırmaları ve yollarda masum insanların kanına girmeleri, ırza, namusa saldırmaları aklın almayacağı rezillik boyutuna ulaştığından, bu şekilde devam olunduğu takdirde aynen karşılık vereceğimizi söyledim.

Düşman artık istediği gibi hareket etmeye cesaret edemiyordu. İslahiye'den Maraş'a gelmekte olan ve yol üzerindeki köylerde halka işkence yapan bir Fransız müfrezesi, 3 Ocak 1920'de Eloğlu müfrezemizin şiddetli saldırısına uğradı. Bu ilk çatışmada verdikleri bir ölü, iki yaralı Fransızları büsbütün ürküttü. 10 Ocak 1920'de daha güçlü bir Fransız müfrezesi, Eloğlu üzerinden Maraş'a sevkedilirken, takviye edilen kuvvetlerimiz tarafından yine Eloğlu'nda karşılandı. İki gün süren bir çatışmadan sonra yedi ölü ve yirmi yaralı vererek Maraş'a girebildiler.

Maraş ve Antep yolunun Karabıyıklı'da kuvvetli bir müfreze ile tutulduğunu anlayan Fransızlar, Eloğlu'ndaki perişan olmuş birliklerini takviye için, bu kez de Antep'ten Sakçagöz ve İslahiye yoluyla Maraş'a bir müfreze göndermek istediler. Bu müfreze de 12 Ocak 1920'de Küçük Arabdar'daki ulusal kuvvetlerimiz tarafından yapılan baskınla ağır kayıplar vere-

rek dağıldı. Bu çatışmada ilk kez ganimet alındı. Bunlar iki makineli, çok sayıda piyade tüfeği, cephane ve hayvandı.

Bu olaylar üzerine Fransızlar, hedefleri olan Pazarcık'ı vurmak ve oradaki kuvvetlerimizi dağıtmak için hazırlığa başladılar. Maraş Mutasarrıflığı aracılığıyla dağıtılan bildiride, *"Eşkıyadan Kılıç Ali Bey'i cezalandırmak amacıyla, Türk jandarmasıyla ortaklaşa bir Fransız kuvveti gönderileceği, halkın işiyle gücüyle meşgul olması ve heyecana kapılmaması, amacın asayişin sağlanması olduğu"* bildiriliyordu. Ben de hemen cevabi bir bildiri yayınladım. *"Eşkıya gibi gösterilmek istenen kuvvetin, haksız işgaller karşısında hürriyet ve bağımsızlığını mutlaka elde etmek için silaha sarılmış bir millet olduğunu, Pazarcık'a gönderilecek Fransız kuvveti tek bir askerden ibaret bile olsa mutlaka kurşun ile karşılanacağını"* ihtar ettim. Fransız kumandanına bu hareketin tehlike ve sorumluluğunu da hatırlattım.

Pazarcık'a Maraş ve Antep'ten aynı anda iki kuvvet sevk edilebileceğinden, her ihtimale karşı Maraş-Pazarcık yolu üzerindeki Dehliz noktasını tuttum. Maraş ve Antep yolu üzerindeki Aksu civarına da ayrıca bir kuvvet gönderdim. Bu müfrezelere, Pazarcık'ı işgal etmek üzere gelecek düşman kuvvetlerinin mutlaka imha edilmesini emrettim. Bir tek Fransız'ın bile Pazarcık sınırından geçebilmesinin büyük sorumluluk olacağı uyarısını yaptım. Hürriyet ve bağımsızlık aşkıyla dolu kahramanlar bu emir ve uyarılarımı harfiyen yerine getirdiler. 18 Ocak 1920'de Maraş'tan Dehliz'e ve 19 Ocak'ta Antep'ten Aksu civarına ilerlemekte olan düşman müfrezeleri ağır kayıp vererek yenilgiye uğratıldı. Aksu yoluyla ilerlemekte olan 70-80 kişilik piyade müfrezesi de, gönderdiğim Karayılan müfrezesi tarafından tamamen yok edildi.

Fransızlar pabucun pahalı olduğunu anlamaya başlamışlardı. Bu başarılar ayrıca Antep ve Maraş halkının moralini yükseltmiş, teşkilatlanmaya ve savunma düzenine hız verilmesine sebep olmuştu. O günlerde Antep teşkilatımız, Şahin Bey adında gayet cesur, her türlü güçlüğü yenebilecek güç ve yetenekte bir arkadaşın kumandasında Kilis-Antep yolu üze-

rine bir müfreze çıkardı. Bu müfreze, ilk karşılaştığı erzak koluna saldırarak Kilis'e dönmeye mecbur etti.

Teşkilatımız mümkün olduğu kadar tamamlanmış ve durumumuz açıklığa kavuşmuştu. Kozan dağlarında bulunan Doğan Bey'in (Miralay Kemal) Urfa civarında harekete geçmek üzere olduğunu haber aldım.

Bütün faaliyetlerimizi Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte 3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey'e de yazıyordum. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, *"Yürütmekte olduğum kahramanca hareket takdirle karşılanmıştır. Başarılarımı devamını dilerim"* diyordu. Selahattin Bey ise sürekli olarak bizi soğukkanlılığa davet ediyordu. Saldırıya geçilmemesini, zorunlu durumlarda bile ateşle değil, düşmanın silahlarını toplayarak karşılık verilmesini öğütlüyordu. Henüz genel teşkilatlanma sağlanamadığı için, hareketimizin saman alevi gibi sönmeye mahkûm olduğunu iddia ediyordu. Elbistan'daki kolordunun askeri temsilcisi de uykudaydı. Bu kadar çatışmaya, bu kadar çabaya ve bu kadar başarıya karşılık, kolordudan bir tek fişek bile alınamamıştı. Gerektiğinde yapılan yardım çağrılarına kuru bir cevap bile verilmiyordu. Selahattin Bey'in emir ve bildirilerine hiç önem vermedim. Aksine bütün bölgede başlayan kutsal ihtilali sürdürebilmek için, teşkilatıma, nerede rastlanırsa rastlansın, Fransızlara sürekli saldırılması emrini verdim.

Teşkilatlandırma ve silahlandırma çalışmalarındaki başarılarımızdan ürken Doğu Bölgeleri Komutanı General Querette, karargâhını 20 Ocak 1920'de Antep'ten Maraş'a nakletti. Generalin Maraş'a gelmesiyle düşman faaliyetleri daha da yoğunlaştı. Ermeniler aileleriyle birlikte kiliselerde toplanıyor, Fransızların işgalindeki bölgelerde yoğun bir faaliyet gözleniyordu. General Querette, bir bildiri yayınlayarak gün batımından sonra şehre girecek herkesin sorgusuz sualsiz kurşuna dizileceğini ilan etti.

Ben de hemen karşı önlemler almaya başladım. Maraş Heyet-i Merkeziyesi'nden iki kişiyi çağırdım. Evliya Efendi ile Hafız Ali Efendi geldiler. Bir iki gün içinde kanlı bir çatışmanın

başlayacağı anlaşılmıştı. Böyle bir durumda şehrin her köşesinde saldırıya geçilmesi ve ilk silah patlar patlamaz görülecek her Fransız devriyesinin esir alınması, sokakların ısrarla savunulması emrini verdim. Ermenilerin şehirde bir yerden başka yere gitmesine izin vermeyecektik. Fransızların işgalindeki evler ve kiliseler kuşatılacaktı. Fransızların işgalindeki kışlanın batı ve güneyi ile Maraş'ın güneyindeki Mercimek tepesine güçlü müfrezeler yerleştirdim. Harekâtı bizzat izlemek ve yönetmek için kuvvetlerimle birlikte karargâhımı Maraş yakınlarındaki Dehliz bölgesine naklettim.

General Querette, Maraş'ta terör havası estirmeye başlamıştı. Şehrin ileri gelenlerini çağırtmış, onlara, Kılıç Ali adındaki eşkıyanın ortadan kaldırılması için herkese görev düştüğünü söylemişti. Müftü Rafet Bey, Fransız işgalinin haksız olduğunu, Kılıç Ali'nin ortadan kaldırılması gerekiyorsa bunu kendisinin gidip yapması gerektiğini söyleyince de toplantıyı terk etmiş, kapıdaki muhafızlara, içeride olanların tutuklu olduğunu bildirmişti.

Bu tutuklama halkın yoğun tepkisine yol açtı. Heyecanlı bir bekleyiş içinde olan halk, bu haksız tutuklama kararından sonra artık ayaklanmaya başlamıştı. General Querette'in emriyle Fransızlar Maraş'ı top ve makineli ateşine tuttular. Yirmi gün sürecek ve Fransızların belkemiğini kıracak Maraş direnişi başlamış oldu. Bütün kuvvetlerimle hemen Maraş'a gittim. Haznedarlı mahallesinde karargâh kurdum. Kanımızın son damlasına kadar çarpışacağımıza ve Fransızları Maraş'tan kesinlikle atacağımıza dair bir bildiri yayınladım. Harekâtı fiilen yönetmeye başladım. İtilaf devletlerine ve Amerika'ya halkın tepkisini belirten protesto telgrafları çektirdim. Fransız Generali Querette'e de aşağıdaki ültimatomu verdim:

"Kumandan Efendi! Askerlerinize derhal ateş kestirmez ve haksız olarak işgal ettiğiniz topraklarımızı yirmi dört saat içinde terk etmezseniz, sizi kuşatmış olan Müslüman savaşçıların şiddetli saldırılarına maruz kalacaksınız. Dökülecek kandan siz sorumlu olacaksınız. Önerimi kabul ettiğiniz takdir-

de, hiçbir saldırıya uğramadan ülkemizden çıkmanızı sağlayacağını garanti ediyorum.

Umumi İslam Mücahitleri Reisi
Kılıç Ali"

Verdiğim süre dolduğu halde Fransızlarda bir teslim belirtisi görülmüyordu. Sadece çatışmanın ilk günü kışlada hapsettikleri mutasarrıf vekilini serbest bıraktılar. Bütün kuvvetleriyle şehri bombardıman etmeye devam ediyorlardı. Maraş sokaklarında şiddetli çarpışmalar oluyordu. Antep'ten Fransız takviye birliklerinin gelmesini engellemek için, Antep-Maraş yolu üzerindeki köprüleri tahrip ettirdim. Gönderdiğim müfreze, Aksu köprüsünü korumakla görevli Fransız müfrezesini tamamen imha etti.

Çarpışmaların üçüncü günü, 25 Ocak 1920'de, İslahiye-Maraş yolu üzerinden güçlü bir Fransız birliğinin gelmekte olduğunu gözlemledim. Bu durum canımı sıktı, çünkü bu birliğe karşı koyabilecek gücümüz yoktu. Yanımda bulundurduğum iki hafif makineliyi, düşmanın geleceği alana hâkim olan Haznedarlı Camii'nin önüne yerleştirdim. Belli etmeden şu andan buradan topladığım kuvvetlerin bir bölümünü şehrin doğu tarafındaki şose girişinin iki yanına, Zeytinlik ve Şeyh Adil mezarlığına mevzilendirdim. Posta görevi için bulundurduğum Kürt süvarilerinden bir kısmını da ilerlemekte olan düşmanın arkasına düşecek şekilde Haznedarlı'nın kuzey sırtlarına sürdüm. Bunlar varlıklarını düşmana belli etmeyeceklerdi.

Şehrin girişine kadar direnişle karşılaşmadan yaklaşan Fransız kuvvetlerine yapılan ani baskın onları şaşkına ve bozguna uğratmıştı. Gerideki süvarilerin de katılmasıyla perişan olan düşman müfrezesi imha edilmiş, kurtulabilenler Haznedarlı çiftliğine sığınmıştı. Onlar da bir baskınla imha edildi. Bu çatışmanın lehimize sonuçlanması, hiçbir yerden destek alamayan mücahitlerimizin moralini yükseltmişti.

Her taraftan kuşatılmış olan düşman kuvvetlerinde yorgunluk belirtileri görülmeye başladı. Şehrin önemli yerleri tek

tek elimize geçiyordu. Ermeni komitacılarıyla General Queretteye, Amerikan Koleji'ne sığınmışlardı.

Fransızlar son bir ümitle, 12 Şubat 1920'de güçlü bir takviye birliğini Maraş'a soktular. Birlik, şehrin güneyindeki Elbistan kuvvetlerini oradan atarak tepeyi ele geçirdi ve şehirde kuşatılmış durumdaki askerlerini ateşle koruyarak kaçırmayı başardı.

Fransızları Maraş'tan çıkarmıştık. Şehirde asayiş ve güvenliği sağladık. Çeşitli yerlere sığınarak inatla direnen Ermenileri de bertaraf ettik. Şehrin denetimini sağlamak için hemen sıkıyönetim ilan ettim. Sıkıyönetim Komutanlığı'na Göksu Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Cemil Bey'i atadım.

○

Asil göğsünü Aşağıova'nın uzaklardaki ufuklarına kadar gererek Ahırdağı'na yaslanmış olan Maraş, her evinde bir şadırvan, her sokağında bir dere akan, yeşilliklere gömülü bu Türk beldesi, sırtlan ruhlu emperyalizmin istila programında bir kilometre taşı, sömürge yolunda bir aşamaydı.

İşgalci kuvvet, daha doğrusu o bölgeyi istilaya yeltenen devlet, kendini kolaylıkla üstesinden geleceği bir fütuhat karşısında sanırken, asil ruhlu ulusumuzun, varlığına ve bağımsızlığına saldıranlara karşı ne kadar amansız olduğunu tarih boyunca nasıl kanıtlamış olduğunun farkında değildi. Kuvvetleri 1920 yılının Ocak ayının son haftasında ateş yağdıran kahramanlarla karşılaşınca gafletten uyandı, emperyalist düşleri bir anda boğucu bir kâbusa dönüştü. Bir zafer yürüyüşü içinde yola çıktıklarını zannedenler, nasıl çetin bir kayaya çarptıklarını o zaman anladılar.

İşgal kuvvetleri ilk darbeyi bu kahramanlar kaynağında yemişti. Maraş'ın kahraman çocukları amansızca saldırıyorlardı. Kanlı çarpışmalar yalnız kırlarda değil, dağlarda değil, şehrin sokaklarında da oluyordu. Otuz gün süren bu kahramanca kavga, aslanlar gibi kükreyen bir halkın ayaklanışı, düşmanı ezmeye ve Maraş'ı tamamen temizlemeye yetmişti. Maraşlılar varlıklarını, şehirlerini, meşru haklarını savunmak için

dünyayı hayrete ve dehşete düşüren kahramanca hamlelerle Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin de yolunu açtılar.

Topumuz yoktu. Tüfeğimiz azdı. Düzenli ordumuz yoktu. Cephanemiz kıttı. Maraş Türkleri bu harikaları soylu kanındaki cevherle yaptı.

Maraş'ın Şekerli Camii civarında şiddetli bir sokak çatışması oluyordu. Bir aralık yanımda bir kadın belirdi. Bir eliyle bir gaz tenekesi taşıyor, öteki elinde birkaç altın tutuyordu. Halinde büyük bir telaş ve heyecan vardı. Yalvarır bir sesle:

"Aman Paşam" diyordu, *"evimin bitişiğindeki evde Fransız ve Ermeni kuvvetleri var. Oradan size ateş ediyorlar. İşte şu bir teneke gazı getirdim. Benim evimi yakın ki, onların barındığı ev de yansın! Bu paraları da yakan yiğide ödül olarak verin!"*

Maraş'ın ünlü Aya Rabaş Kilisesi civarında bir sokağa yardımcı kuvvet gönderilene kadar kendi kendilerine savunma yapan ve düşmanı kayıplara uğratanlar da sadece kadınlardı.

Kadın, erkek, çoluk çocuktan ibaret Maraş'ın bir avuç yiğit evladı, bütün bir düşman dünyasına karşı ayaklanmıştı. Her Maraş ihtiyarı ateşli bir delikanlı, her Maraş delikanlısı tam donanımlı ordu kesilmişti. Analar, gelinlik kızlar kükremiş kaplanları hayrete düşürecek bir kahramanlıkla dövüşüyordu.

Bu diyarın yalnız evlatları değil, havası da, suyu da, toprağı da, hatta gündüzü ve gecesi de dövüşüyordu.

Kahraman Maraşlılar kadını erkeği, yaşlısı genciyle kendi şehirlerini kurtardıktan sonra Antep'teki kardeşlerinin yardımına da koştular. Gerek şehir dışındaki çarpışmalarda, gerekse şehir içinde büyük yararlılıklar ve kahramanlıklar gösterdiler.

Maraşlılar Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin başlangıcında gerçek bir destan yazdılar.

Fransızlar yenilip çekildikten sonra Maraş'ta kalan Ermeniler adına Maraş Ermeni Protestan Ruhani Başkanı Abraham Badvil, Ermeni Katolik Delegesi Başpiskopos Avidis, Ermeni Delegesi Haçador Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı çekmişlerdi:

"Ankara'da Müdafaa-i Milliye Kumandanı Şanı Büyük Devletlû Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

Fransızların geri çekilişinin hemen ardından can güvenliğimiz korumanız altına alınarak sağlandı. Bu konuda şükran ve bağlılığımızı sunar, sonsuz yüce ilginizin devamını dileriz."

Mustafa Kemal neden büyük adamdır?

Biz ancak zaferden sonra öğrenebildik: Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi konusundaki ayrıntılı plan, 1917 başında Fransa'da, İngiltere-Fransa-İtalya arasında imzalanmış, ABD Başkanı Wilson'ın aynı yıl Paris'e gelişinde onaylanmıştı. Avrupa'nın tecrübeli sömürgecileri, daha sonra kendi vatandaşlarının da hayali bularak reddettikleri Wilson Prensipleri'ni hırslı çıkarlarına uygun yorumlayarak ele geçirdikleri Osmanlı yönetimindeki topraklardan Anadolu içlerine sızıp nüfuz bölgelerini genişletmeyi denemişler ve Antep'e İngilizler, Fransızlardan önce gelmişlerdi. Önce işgal havası vermeden, Mondros Mütarekesi gereğince silahları toplamak için geldikleri görüntüsündeydiler. Bir süvari ve makineli tüfek bölüğüyle gelmişler, sonra yaralı ve hasta askerlerine kışı geçirtmek için Amerikan Koleji'ni hazırlatmışlardı. Bir gece piyadelerini de şehre sokarak köşe başlarını tutmuşlar, sıkıyönetim ilan etmişlerdi. Bu arada silahları toplamışlardı.

İngilizlerin asıl hedefi, zengin petrol yatakları olan Musul bölgesiydi. Paris'teki son anlaşmada Fransızlara Suriye'nin yanı sıra İskenderun, Antakya, Adana, Maraş, Urfa ve Antep'i bırakmışlar; Filistin, Irak ve Hicaz'ı kendi yönetimleri altına almışlardı. Antep'i İngiliz kuvvetlerinden devralacak Fransız birlikleri, Kilikya olarak adlandırdıkları İskenderun, Antakya, Adana, Mersin'i, daha güneyde de Urfa ve Maraş'ı ele geçirecekler ve hâkimiyetlerini El-Cezire'nin Kapısı denilen Antep'te mühürleyeceklerdi.

Alman Kumandanı Liman von Sanders'ten Yıldırım Orduları grup kumandanlığını alan Mustafa Kemal, Arap ayaklanmasını ve İngiliz baskınını Halep önlerinde durdurduğu za-

tının, Arapların Hatay, Adana, Mersin, Antep, Urfa, Maraş üzerindeki hak iddialarını çürütmek amacıyla merkezi Adana'da kurulmuş ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde Antep'i temsil eden eski Ticaret Bakanı Gaziantep Milletvekili Ali Cenani Bey'i yanına çağırtır ve der ki:

"Yakında bütün bu Türk beldeleri kendi varlıklarıyla kendilerini savunmak zorunda kalabilirler. Bu acı akıbeti bekleyin ve hazırlıklı olun. Bir yenilgi halinde düşmanlarımız elimizde silah bırakmazlar. Şehirlerinizdeki askerlik şubeleri emrine eldeki silahlardan verdirteceğim. Sahip çıkın ve hazırlıklarınızı bunlara dayandırın."

Ve, üzerinde önce Arapların, sonra onları temsilen Fransızların, daha sonra da Ermenilerin hak iddia ettikleri Türk şehirlerinin savunma ihtiyaç ve durumlarına göre silah depo edilmesi için gizli emir verir.

İşte, bu vatan köşelerinin düşman istilası karşısında kendi öz evlatları ile yapabildikleri savunmanın temeli, bu silahlar olmuştur. Gaziantep'in payına düşen de 4.000 mavzer, 26 makineli tüfek ve 8 toptur. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'da Gaziantep milletvekili olan ve İngilizlerce tutuklanarak Malta Adası'na sürülen Ali Cenani Bey, İkinci İnönü Zaferi'nden sonra sağlanan esir değişimi sonucu Birinci Millet Meclisi'ne katıldığı günlerde, artık *"Gazi"* unvanına sahip şehrinin şanlı savunmasını dinlerken ağlar:

"Şu anda, başında olduğu Yıldırım Orduları Grubu'ndan ayrılmış birlikleri, üstün İngiliz-Arap kuvvetleri önünde vatan içerlerine çekerek Ulusal Mücadele'yi mümkün kılan o şanlı savunmasını hatırlıyorum. Kilis'in Katma istasyonunda birleri kabul etmiş:

'Hükümet kayıtsız şartsız mütarekeyi kabul edebilir. Millet, vatanı için ayağa kalktığı zaman silahı şimdiden sağlamanız temel göreviniz ve zaferin ilk şartıdır. Mitinglere, protestolara, bildirilere devam ediniz. Ama elinizde silah olarak... Ele geçmeyecek yerlerde o günler için saklamayı temin ediniz. Size, milletin silahlarını, düşmanın eline geçmeden verdireceğim' demiş ve verdirmişti. Sadece Antep değil, İstanbul Hü-

kümeti'nin düşmana açık bölge kabul ettiği bütün bölgenin savunması, işte bu silahlarla mümkün olmuştur..."

Mustafa Kemal neden büyük adamdır?

Cevapların içine, tarihlerin yazmadığı ve kendisinin –birçok hizmetinde olduğu gibi– söylemediği bu ibretli gerçeği de ekleyiniz.

Amerikan Generali Harbord'un Sivas-Erzurum ziyaretleriyle gerçekleri görmesinden sonra önlediği Türk sınırları içinde Ermenistan kurulması planı uygulamaya geçirilememişti. Bunun gerçekleşmesini Fransızların ilerleyişinde bulan Ermeniler, savaş içinde nasıl Rus güçlerinin önünde iseler, aynı şekilde Fransızların da yanındaydılar. Zulmün en vahşisi onlardan geliyordu. Fransızlar da, İngilizlere kaptırdıkları Irak-Filistin-Hicaz hâkimiyetiyle kaybettikleri ve sadece Suriye ile yetinmeye mecbur kaldıkları Arap ülkeleri halkı yerine Ermenileri kendilerine tabi görmeyi denge unsuru sayıyorlardı. Şimdi karşımıza çıkanlar, topraklarımızın üzerinde hak iddiasında ısrarlı ve kararlıydılar; Fransızların önündeydiler.

Paşa'ya tespitlerimi, karargâh haline getirdiğim Pazarcık'tan bildirdim ve emirlerini bekledim. Aldığım cevap, daha sonra Sakarya Meydan Savaşı'nda söylediklerinin aynıydı:

"Her karış vatan toprağı şehit kanıyla sulanmadıkça ve savunacak bedenler var oldukça, feda edilemez. Bunun en faydalı ve tedbirli tarzı, sizlerin omuzlarındaki kutsal emanettir."

Antep'in üzerinde kara bulutlar

Maraş'ı Fransız işgalinden kurtarmıştık ama Antep'ten gelen haberler iyi değildi. Benim Maraş'taki Fransız-Ermeni güçlerini geriye atmak için bekleme mecburiyetinde kalmam, Urfa ve Antep'teki savunma güçlerine hazırlık için zaman bırakmamıştı. Eğer bu bölgeye en az iki ay önce gelmiş ve teşkilatımı tamamlayabilmiş olsaydım, özellikle kadroları nazarileşmiş olmasına rağmen 13. Kolordu birliklerinin silah ve subay yardımıyla, düşmanın bu kadar hızlı ve pervasız ilerlemesi

mümkün olmayabilirdi. Yazık ki Damat Ferit Hükümeti *mütarekenin hükümlerine harfi harfine baş eğme* yolunda öylesine baskı kurmuş ve arzusunu yerine getirecek kişileri köprübaşlarına öylesine titizlikle yerleştirmişti ki, bunları tasfiye etmeden her biri merkezden kopmuş yerel savunmalar arasında koordinasyon mümkün olamadı.

Nitekim Maraş'ı, tahmin ettiğim gibi kısa fakat şiddetli çatışmadan sonra düşmandan temizledik. Urfa ve Antep'te ise benzer hareketler gerçekleşemedi.

Fransızların bu yenilgiyi kabul etmeyeceklerini ve büyük kuvvetlerle şehre yeniden gireceklerini tahmin ediyordum. Benim amacım, düşmanın yenilmez olduğu yolundaki ustaca propagandaların geçersizliğini kanıtlamaktı.

Bunda da başarılı olmuştuk.

Urfa ve Antep'ten heyetlerin Maraş'a gönderilmesini istedim. İki heyet de geldi. Antepliler şehrin ayrıntılı haritasını da yanlarında getirmişlerdi. Fransızların istila planlarını tamamlayabilmeleri için Antep'i ne pahasına olursa olsun elde etmeye çalışacakları belliydi. Düzenli kuvvet yoktu ve mevcuttan yararlanmak da güçtü. O zaman karşımızdakiler, resmi hükümetin savaşa devam ettiğini iddia ve üstün kuvvetleriyle ortaklaşa harekete geçebilirlerdi. Geride halkın şeref, din ve namusunu kendi gücüyle korumak, olmazsa bu yolda mertçe ölmek seçenekleri kalıyordu. Kahraman beldelerin yiğit insanları, hiçbir uyarıya gerek kalmadan kendi ruhlarının yapısı olarak er meydanına dökülmüşlerdi.

Antep haritası üzerinde, benim şahsen kaçınılmaz saydığım Fransız işgaline karşı, yerel savunmaları oluşturacak semtleri ayırdık ve numaraladık. Sayısı 27'yi bulan bu odaklar adeta birer cephe kimliğinde olacaklardı. Askerliğin bilim ve kuralları içinde yadırganacak bu deyim, aslında gerçeğin ifadesiydi, çünkü merkezi bir kurmay heyetinden yoksundu. Başlarında tecrübeli subaylar yoktu.

O sıralarda Antep, Kilis ve Birecik'in durumu her gün değişiyor ve kaygı verici bir şekil alıyordu. Birecik'te bulunan Basravi aşireti harekâtımıza ihanet etmişti. Kilis kaymakamı

ve jandarma kumandanı ise Fransız emellerine eğilimlerini açığa vurmaya başlamıştı.

Antep-Kilis yolunu tutan Şahin Bey, Fransızların güçlü bir birliğini önce yenilgiye uğratmış, ama müfrezesinin dağılması üzerine kahramanca çarpışarak şehit düşmüştü. Adı adeta efsaneleşen Şahin Bey'in şehit düşmesi durumu olumsuz etkilemişti. Hemen Antep'e gitmem gerekiyordu. İslahiye cephesini tüm mevcut kuvvetleriyle Sarılar'da bulunan arkadaşım Yörük Selim'in emrine vererek, 25 Mart'ta Antep civarındaki Burç nahiyesine doğru yola çıktım. 28 Mart'ta Burç'a vardım.

Ben daha yola çıkmadan, Mustafa Kemal Paşa, 5. Tümen Komutanlığı'na tayin edilen Cemil Cahit Bey'e şu telgrafı çekmişti:

"Cemil Cahit Beyefendi'ye

Kılıç Ali Bey en değerli mücahit arkadaşlarımızdandır. Maraş başarısının sebep ve kahramanıdır.

Kendisinden azami istifade edilmek üzere zat-ı âlinize özel şekilde takdim eder, yeni başladığınız görevde başarılar dilerim.

Mustafa Kemal"

Antep cephesinde durum hiç de iyi değildi. Şehit düşen Şahin Bey'in kuvvetleri dağılmıştı. Aynı anda Antep'ten çıkan bir Fransız müfrezesi de Kilis'ten gelen müfreze ile birleşerek harekete geçmişti. Bu müfrezelerin çatışmaya girdiği Kızılhisar'daki müfrezemiz de maalesef geri çekilmek zorunda kalmıştı. Önlerini boş bulan iki düşman kuvveti Antep'e girmeyi ve çok miktarda erzak toplamayı başarmıştı. Atmacakırlığı'nda düşmanı kuşatmış olan müfrezemizin de dağıldığı haberi alınmıştı.

Hemen önlem almalıydım. Önce dağıtılmış kuvvetlerin toplanması gerekiyordu. Fransızların, müfrezelerimizin dağılması üzerine doğan boşluktan yararlanarak Kilis'ten kuvvet getirmeleri ihtimali vardı. Bu ihtimale karşı Kazıklı ve Küçük

Kızılhisar bölgelerini küçük birer müfreze ile tutturdum ve derhal korunaklı hale getirmeye başlattım. Bir kısım kuvveti de gerektiğinde bu iki noktayı takviye etmek üzere Burç ve Karakuyu'ya yerleştirdim. Nizip kuvvetlerinin Akçakoyunlu'ya yanaşmalarını, Nizip ve Antep yolu üzerindeki Arıl nahiyesi kuvvetlerinin Akçakoyunlu'ya, Nizip'in kuzeyindeki Kertişe kuvvetlerimizin Nizip'in kuzeybatısındaki Arıl'a hareket etmelerini, Antep-Köçeke yolunun kuzeyindeki kuvvetlerin de Köçeke ve Dülük'te toplanmalarını emrettim. Antep Askerlik Şubesi Başkanı Binbaşı Abdurrahman Bey'i, kuvvetleri yönetmek üzere Akçakoyunlu Kuva-yı Milliye komutanlığıyla görevlendirdim. Gerektiğinde bu kuvvetlere yardım edilmesi için, Suruç'ta bulunan Şahin Beyzade Bozan Bey'e, bütün kuvvetleri toplu olarak bulundurması ve vereceğim emri beklemesini bildirdim.

Şehrin, korkaklıkları ve kararsızlıklarıyla harekâtımızın sonuçsuz kalmasına yol açabilecek ileri gelenlerini, bir mescitte gizleyip sonra Antep'e soktuğum küçük bir müfreze aracılığıyla evlerinde gözaltına aldırdım ve topluca karargâhıma getirttim. Hareketlerinin karşılığını benden gördükten sonra, önce bize güvenemediklerini, düşman kuvvetlerine ve propagandasına kandıklarını, bundan sonra ne emredilirse onu yapmaya hazır olduklarını söylediler. Fransız kumandanına bir ültimatom yazdırıp altını hepsine imza ettirdim. Verdikleri söze güvenerek hepsini serbest bıraktım. 13. Kolordu Kumandanlığı'na da şu telgrafı çektim:

"*13. Kolordu Kumandanlığı'na*

Kilis'ten hareket eden oldukça kuvvetli Fransızlar, kumandasız Kuva-yı Milliye kuvvetleri tarafından yapılan savunmaya rağmen bugün Antep'e girmeyi başarmışlardır. Bu kuvvetin Antep'teki kuvvete katılmasının Antep için kötü sonuçlar doğuracağı tabiidir. Tecavüz elinin kolordu bölgesine kadar uzanacağı apaçık görünen bu tehlikeli eylemin Müslüman kalplerinde bırakacağı acıklı sonucun daima gözyaşı dökülmesine sebep olacağı şüphesizdir. Dolayısıyla buraya düzen-

li bir kuvvet ile iki topun gönderilmesi konusunda süre verilmesini ve ihmale imkân bırakmayacak acil önlemler alınmasını ve durumun dört beş saat önce geldiğim Burç nahiyesine bildirilmesini önemle bekliyorum.

28-29 Mart 1920

Kılıç Ali"

Burç'a varışımdan bir süre önce, Antep'te erzak toplayarak Kilis'e dönmekte olan Fransız kuvveti, Küçük Kızılhisar'da ve 2 Nisan 1920'de Bostancı civarında müfrezemizin baskın ve saldırısıyla ağır kayıplara uğratılmışsa da, şiddetli topçu bombardımanı korumasında Kilis'e çekilmeyi başarmıştı.

Bu düşman kuvvetinin Kilis'e doğru çekilmesi sırasında Kolej tepesinden Karataş sırtlarına atışa başlaması üzerine, şehirde yuvalanan Ermeniler taşkınlığa başlamışlar ve Müslüman mahallelerine ateş açmışlardı. Derhal harekete geçtim. Büyük ve heyecanlı bir kalabalığın karşıladığı törenle şehre girdim. Morali bozulmuş olan halka şu bildiriyi yayınladım:

"Bütün Müslüman Kardeşlerime,

Şimdiye kadar fiilen uyguladıkları mezalim ve tecavüzleriyle hat ve hareketlerini açığa vurmaktan geri durmayan Fransızların Antep'e yeni bir kuvvet soktuklarını işittim. Müslüman kardeşlerimin her yerde ve bu arada Antep'te her zaman korumaya çalıştıkları ağırbaşlılık ve sükûnete karşı hiç gereği olmayan ve sırf Müslüman halka Maraş, Urfa, Birecik ve diğer bölgelerdeki gaddarlığı uygulamak arzusuna dayanan bu yığınaktan etkilenmemenizi rica ederim.

Müslümanların her kuvvetten çok dayanağı Cenab-ı Hakk'ın yardımı ve Hazret-i Peygamber'in ruhaniyetidir. Elde böyle büyük dayanağı olan Müslümanlar, bundan başkasına boyun eğmez ve eğemez.

Allah'ın razı olup hoşlandığı, dinini, namusunu, vatanını korumak amacıyla kollarını sıvayan ve bütün azmini bu uğura yönelten değerli kardeşlerimin azim ve kararlılığını hiçbir kuvvet ezemez ve kıramaz. Dolayısıyla Antep ve çevresinde-

ki kardeşlerimden rica edeceğim bir şey varsa, o da Fransızların Antep'e girmesiyle, sıkıyönetim ilanına ve yapacakları her türlü uygulamaya kesinlikle boyun eğmemeleri ve kutsal haklarımıza tecavüz anlamına gelecek her türlü duruma karşı Müslümanlığa, vatanseverliğe yakışan savunma ve karşılıkta bulunmaları ve bildiğim bazı korkak insanların yapacakları Fransız propagandasına kesinlikle kulak asmayarak, bu gibi kişileri lanetlemeleri ve Büyük Allah'ın af ve yardımına güvenmeleridir.

29 Mart 1920"

Antep ileri gelenlerinde, Ermenilerin bizimle anlaşmak istedikleri ve Ermeniler vasıtasıyla Fransızların kovulmasının mümkün olacağı görüşü vardı. Gerçi herhangi bir nedenle Ermenileri Fransızlardan ayırmak ve Fransızları yalnız bırakmak doğru olacaktı. Ancak Maraş'taki durum ortadayken bunun olabileceğini düşünmek mümkün müydü? Ben yine de Ermenileri Fransızlardan ayırmak için çok çalıştım.

Müslüman ve Ermenilerin bazı ileri gelenleriyle, Ermenilerin koruyucusu durumundaki Amerikalı Mr. Merril, dokuz kişiden oluşan bir karma heyet halinde benimle görüşmeye geldiler. Onlara, Kuva-yı Milliye'nin Ermeniler için hiçbir kötü niyeti olmadığını, düşmanca davranmadıkça eşit muamele göreceklerini, fakat iyi niyetlerini kanıtlamak için öncelikle silahlarını teslim etmeleri gerektiğini açık bir şekilde anlattım. Bunun üzerine, benim şehir dışında bulunmam koşuluyla, o gün saat 10'da düşmanlığa son vereceklerini, Ermeni ileri gelenleri ve Amerikalı Mr. Merril, garanti ettiler. Ermenilere kesinlikle güvenemeyeceğimi söyledim. Fakat ısrarlar karşısında karargâhımı Kızılhisar'a naklettim. Gafiller belki uyanabilir, gerçekleri görebilirlerdi. Harekâtımıza kayıtsız kalmakta ısrar eden 13. Kolordu Komutanı'na şu telgrafı çektim:

"13. Kolordu Komutanlığı'na

Durum, Antep'te Fransızlarla çatışmanın başlamak üzere olduğunu göstermektedir. Eldeki imkânlarla karşı koymak ke-

sinlikle mümkün değildir. Milli hareketin tek dayanağı olan civar kolorduların ilgisiz kalması cidden endişe vericidir. Bu vurdumduymazlık, gerekli hareketlerin devamını aksatmaktan çok, asıl hedef olan din ve vatan için tehlike doğurur. Göz önünde olan şu tehlikeyi gidermek yardımınıza bağlıdır. Dolayısıyla en yakın yerden ikişer top ve makineli tüfek ile yeteri miktarda cephanenin olağanüstü çabuklukla yetiştirilmesi veya dini ve vatani duygular karşısında sorumlu durumda kalmamam için kesin cevabın verilmesi makine başında beklenmekte ve rica olunmaktadır.

3 Nisan 1920

Kılıç Ali"

Durumu Heyet-i Temsiliye'ye de bildirdim. Ben şehirden uzaklaşır uzaklaşmaz bütün cephelerden ateş ve saldırı başladı. Amaçlarının beni şehirden uzaklaştırmak olduğu anlaşılıyordu. Hemen Antep'e döndüm ve duruma hâkim oldum. Ermenilerle Fransızların sürekli tecavüzlerine karşı halk sonuna kadar karşılık vermeden bekleyebilir miydi? Halkın yoğun tepkisinden de yararlanarak, şehir içindeki bütün kuvvetlerimize şiddetli karşı saldırı emri verdim. Amacım, düşman dışarıdan daha fazla kuvvet almadan Maraş'ta olduğu gibi kesin sonucu elde etmekti. Şiddetli sokak çatışmaları başladı. Cephedeki milli müfrezelerden *Şimşek* ve *Yıldırım* adlarında iki tabur oluşturuldu. Maraş'a geldiğini öğrendiğim 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey'den seri ateşli toplar istedim. Cevap alamadım. Yalnız 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, Antep Askerlik Şubesi başkanına çektiği şifrede, *"Kılıç Ali adında birisinden aldığım telgraflara cevap verme imkânım yoktur. Kendisine bildiriniz, Heyet-i Temsiliye ile temas etsin"* diyordu. Şube başkanı ve maiyetiyle diğer fedakâr subaylar çoktan emrime girip cephede görev almış, Antep yerinden oynamış, kahraman Antepliler silaha sarılarak ayaklanmış, Cevdet Bey ise hâlâ bizimle ilişki kurmakta sakınca görüyordu. Kendisine bir telgraf daha çekerek görev ve sorumluluğunu hatırlattım.

Ne cevap, ne de yardım geliyordu. Buna rağmen tüm önlemlerimi almış, Antep-Nizip, Antep-Akçakoyunlu yollarını çevreden oluşturulan müfrezelerle tamamıyla tutmuş, güçlü bir duruma gelmiştim. Bu sırada Urfa'da kuşatma altında bulunan Fransızların silahlarıyla birlikte kaçmalarına izin verildiği haberini aldım. Bu, bizim için büyük tehlike demekti. Urfa'dan silahlarıyla birlikte çıkacak düşmanın Antep'e sarkması ve buradaki durumu düzelttikten sonra tekrar Urfa'ya saldırması kaçınılmazdı. Bu durumu Siverek ve Urfa Kuva-yı Milliye kumandanlarına birer telgraf çekerek hatırlattım.

Birinci Antep kuşatması

Maneviyatı ve kutsal bağları olmayan bazı kişiler, Antep'teki kuvvet yığılmasını durdurmak için alttan alta halkı kandırmaya çalışıyorlardı. Kendi geleceklerini düşünüyor, şehrin yıkıntıya uğramasından çekiniyorlardı. Heyet-i Merkeziye'de bir tembellik ve umursamazlık vardı. Heyet-i Merkeziye'yi hemen dağıtarak, halkın sevgisini kazanmış yurtseverlerden yeni bir Heyet-i Merkeziye oluşturdum. Kuva-yı Milliye'nin amacının Türk vatanının ve bağımsızlığının korunması olduğu ve bu uğurda kanlar aktığı bir zamanda milli geleceğimizin istenilen emeller dahilinde gelişmesine engel olmaya ve bozgunculuğa asla izin verilmeyeceği gibi, şu ve bu şekilde karşı harekette bulunanların şiddetle cezalandırılacağını ilan ettim.

Kilis'te yoğunlaştırılan Fransız kuvvetlerinden bir kısmı 14 Nisan 1920'de demiryoluyla Nizip'e geldi. Gece Nizip'te kalarak ertesi gün Antep'e doğru hareket edeceklerini haber aldım. Bu kuvvetin durdurulması için bir müfreze ile hemen Antep merkez ilçeye bağlı Sinanlı köyüne hareket ettim. Sinanlı'da düşmanla çatışmaya başladım. Önceden Nizip'in kuzeybatısındaki Arıl'da topladığım yerel kuvvetleri de Keferbostan-Sinanlı boğazını tutmak üzere yanıma çağırdım. Halkın morali bozuktu. Düşman ağır toplara ve büyük bir güce sahipti. Bu nedenle, sözünü ettiğim sırtlarda ancak bir gün bir gece tutunabildim. Kuvvetlerim ağır bombardımana dayana-

mayarak çekilmek zorunda kalmış, ama Fransızlar da şehre aynı günde girmeyi başaramamışlardı. Kilis'ten bir Fransız kuvvetinin Antep'e doğru hareket ettiğini çarpışma sırasında haber almıştım. Bu kuvvete de engel olunamadı. Kilis'ten ve Nizip'ten gelen desteklerle düşmanın maddi ve manevi gücü artmıştı. Düşman kuvvetinin bu şekilde şehre akması, halkın moralini bozmuş, ileri gelen memurlardan bazıları şehri terk etmek istemişlerdi. Bunu kesinlikle engelledim ve göçü yasakladım. Emre uymayanları cezalandırmaya başladım.

Şuradan buradan toplayabildiğim çok az kuvvetle güçlü bir düşmana karşı direnmeye ve hatta saldırıya hazırlanırken aldığımız bazı acı haberler, aslında güçlükle ve siyasetle yönettiğim kuvvetlerin, özellikle de halkın moralini bozuyordu.

İstanbul'un işgali haberi gelmişti.

Bu haber, Heyet-i Temsiliye'den bütün merkezlere bildirildiği için yalanlanmasına imkân yoktu.

Kilis'ten ve Nizip'ten gelen düşman kolları şehri bombardıman ediyor, binaları yıkıyordu. Fransız kumandanı silahların teslimi için ültimatom vererek para ve zahire istedi. Hiçbir yerden yardım alamadan düşmanın mükemmel imkânlara sahip kuvvetlerine nasıl karşı koyacaktık? Düşman kuvvetleri karşısında hiç sayılabilecek kuvvetlerimizle milli emellerimizi gerçekleştirmemiz mümkün değildi. Maraş'ta elde ettiğim başarı ve zafere bir yenilgi eklemekten çekiniyordum. Durumu aynı ifadelerle Heyet-i Temsiliye'ye de bildirdim ve yardım edilmesi için kolordu kumandanlarına emirlerini rica ettim. 13. Kolordu kumandanına da şu ağır telgrafı çektim:

"13 Kolordu Kumandanı Cevdet Beyefendi'ye
(Önemli ve çok aceledir.)

Anlaşmalara aykırı olarak topraklarımızı işgal edip, milletimizi ve vatanımızı zulüm ateşleri içinde yakan düşmanı def etmeyi ve Türk diyarının kurtuluşunu kendisine ülkü edinen Kuva-yı Milliye mensupları top mermilerine göğüs gererek mücadelesine devam etmesine rağmen, düşman Nizip-Kilis yollarından aynı günde Antep'e yeni kuvvetler sokmuş, şehri içe-

riden ve dışarıdan topa tutmuştur. Yanan evler, namusa tecavüzler ve mahvolmuş insanların dilinden size kin ve esef kelimeleri fırlamaktadır.

Bir Türk kolordusunun kumandanı olmak haysiyetiyle Türk şehirlerinin böyle düşman topları altında inlemesinden elbet birazcık üzüntü duyarsınız zannederim. Birçok kez istenen yardımdan eğer birazını olsun göndermiş olsaydınız, bugün Antep, Anadolu'nun bu mamur şehri ateşler içinde kalmaz, Türk'ün alnı kirlenmezdi. Siz savaşa girmeye bile cesaret edemediniz. Kolordunun taburlarını, silah ve araçlarını zannederim kullanacak bir yer bulamayacaksınız. Zira bugün Antep'i işgal eden düşman, yakında Anadolu'nun içlerine sarkacaktır. Yüz binlerce insan sizin ihmal, başıbozukluk, korkaklık ve ilgisizliğinizle inlemektedir.

İslam'ın şehirleri yanar ve Türk milleti mahvolurken bir Türk Kolordusu'nun, bir İslam kumandanının boş bir endişe ve gereksiz kuruntularla yardım yapmaktan çekinmesi, kaçamak hareketlerle vatanı düşman ayakları altında çiğnetiyor. Milletin tarihi bunu pek acı kelimelerle kaydedecektir. Ben milli ve dini görevimi fiilen yaptığım gibi, peşpeşe başvurularımla da vicdan huzuru içinde bulunmaktayım, efendim.

17 Nisan 1920

Kılıç Ali"

Şehrin kuzeydoğu ve batı çıkışlarını kuşatan ve işgal eden düşmanı atmanın tek bir yolu vardı. O da, Maraş'taki nizamiye taburu ile seri ateşli bataryaları getirmek, şehir dışındaki bütün kuvvetleri şehrin kuzey kenarındaki Dülükbaba sırtlarında toplayıp, Norman kıtasına bir baskın yapmak ve düşmanı dağıtmak...

Mustafa Kemal Paşa'ya yazdım. O'nun emriyle Maraş'taki 9. Alay'ın bir nizamiye taburu ile seri ateşli bataryaları Dülük'e, emrime gönderdiler. Civardaki kuvvetleri de toplamaya başladım. Alay Kumandanı Hamdi Bey'le görüşerek gerekli önlemleri aldım. Fransız kumandanına da şu ültimatomu verdim:

"Kolonel Saint-Marie Cenapları'na,

Efendi!

İnsanlık dünyasını zalim ve mazlum diye iki sınıfa ayıran ve Çanakkale'deki parlak zaferine rağmen Türk Ordusu'nun yenilgisiyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı, insaniyetin bütün milletlerini hür ve serbest bir hayat döneminden yoksun bırakmakla aşamalarını tamamlayacaksa, yeryüzünün doğal rengi yine kırmızıya boyanacak ve insanlığın mevcut nesillerinden yüz binlercesinin hayatını sona erdirecektir.

Tarihin beş yüz yıl önce kaydettiği Türk-Fransız dostluğunun bugünkü durumu, geçmiş tarihçileri ne kadar incitecek ve Büyük Süleyman'a dostluğunu arz eden Büyük Fransuva'yı ne kadar üzecek ve düşündürecektir bilir misiniz?

Irkların serbestliğini ve ulusların bağımsızlığını bir ülkü sayan Dünya Savaşı, yedi yüz yıllık bir bağımsızlığa ve serbestiye sahip olan ve tarihinde yetmiş hükümetin hizmetçisi ve yıkıcısı olarak adını yücelten Türk milletini esir yerine koyacaksa, insanlık ülküsü için ne feci bir alay ve insanlar için de acıklı bir yıkıntıdır!

Efendi!

İstatistiklerin, coğrafya koleksiyonlarının apaçık sayfalarına ve tarihin, etnografyanın ve diğer bilinen kayıtlarına göre Antep ve havalisinin Türk ülkesi olduğu, Türk medeniyeti, Türk ve İslam hayatı ile insanlık tarihince bilindiği halde, insan haklarına imza koyduğunu iddia eden Fransızlar tarafından zalim bir şekilde işgal ve istila edilmesi bilmem ki medeni dünyada ne kadar acı ve iğrenç izlenimler bırakacaktır.

Efendi!

İşgaller tarihinde, siz Fransızların işgali en adi ve çirkin bir nitelik göstermektedir. Şerefli bir ordunun ve onurlu bir subayın yapmaktan sakınacağı hareket, pek bayağı istekleri Fransız ordusunun ve bir Fransız albayının yapması, beş yıl Türklerle savaşmış bir ordu ve subayı için ne onursuz bir karşılıktır.

En vahşi toplulukların, en bedevi ülkelerde bile saygı gösterdikleri ibadethaneleri medeni Fransız ordusunun, o din öz-

gürlüğü ilkesini ortaya koyan Fransız ulusunun, ibadet sırasında bombardıman etmesi, tüm Fransız halkının yüzünü kızartacak bir ayıptır.

Masum çocukları, zavallı ve saygıdeğer kadınları korumaksızın şehri bombardıman eden bir ordu şan ve şerefe değil; horlanmaya ve aşağılanmaya layık bir sürüdür. Kuşattığımız şehirde para, erzak ve eşya istemek pek adi bir dilencilik, yol kesen, köy basan eşkıyanın alışkanlığı olan pek bayağı bir alçaklıktır.

Osmanlı vatanının çeşitli unsurları, Türklerin dikkate değer fedakârlığıyla korunduklarından size yapılacak en ağır işlemler, alçaklığınıza gösterilecek en şiddetli savunmalar, o unsurların hayatlarını korumak için ertelenmektedir.

Haksız ve izinsiz, dövüle dövüle, kovula kovula girmek istediğiniz Osmanlı şehirlerine sizi sokmak istemeyen Kuva-yı Milliye'yi eşkıya diye adlandırmanız ne kadar gülünç bir şeydir bilir misiniz?

Vatan için savunma yapan bir millet eşkıya olmayıp; yakarak, yıkarak, masum insanları öldürerek, köyler basarak gelen insanlar ancak eşkıya kabul edilirler. Saygılarımı kabul buyurunuz miralay bey!

25 Nisan 1920

Kılıç Ali"

Ben bu ültimatomu Fransız kumandanına vermeden iki gün önce, 23 Nisan 1920'de, Ankara'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'dan, Milli Meclis'in açıldığını bildiren bir telgraf aldım. Bu, ülkenin kurtuluşu için atılmış çok önemli bir adımdı. Milli Meclis'in hayırlı ve uğurlu olması dileğiyle Mustafa Kemal Paşa'ya şu cevabı yazdım:

"Ankara'da Mustafa Kemal Hazretleri'ne,

Yedi yüzyıllık Osmanlı ve yetmiş yüzyıllık milli iftiharımızın saldırıya uğraması, vatanın her karış toprağını atalarının kanıyla belirleyen bütün Türkleri ve Allah'ın kelamını yüce tutmak uğrunda yüz binlerce şehit veren bütün müca-

hitleri gazaba ve harekete geçirmiş, yüce saltanat ve hilafet makamının düşman eline geçmesi millette kızgınlık ve kin meydana getirmiştir. Nüfuz ve yetkisini milletin imanından alan milletvekilleri meclisinin açıldığı günü bütün müminler cuma namazından sonra tazimle karşılayarak, başarılarının devamı ve Allah'ın yardımı için dualarını Allah katına göndermişlerdir.

Vatanın kurtuluşu ve ulusun bağımsızlığı ulvi endişesiyle kendini gösteren Kuva-yı Milliye, millet tarihinin en hayati olayı olan bu açılışı, bütün samimiyetimle selamlar ve tebrik ederim.

24 Nisan 1920

Kılıç Ali"

Durumumuzdan Paşa'ya aralıksız haber veriyordum. Burada fedakâr telgrafçılarımızın cesaretlerini şükranla anıyorum. İşgal altındaki sahalardan bizim şifrelerimizi her çareye başvurarak Ankara'ya gelmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni toplamayı başarmış, böylelikle de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adıyla meşru devlet kurabilmiş Mustafa Kemal'e ulaştırıyorlardı. Antep savunmasının, bütün ülke için nasıl umut kaynağı olduğunu aldığım cevaplardan anlıyordum.

Milletvekili seçimlerinde, Gazi belde halkı, büyük bir vefa ile beni milletvekili seçmişti. Meclis, beni izinli sayıyordu. Benimle birlikte Antep Tahrirat Müdürü Ragıp Bey, Eytam Müdürü Hafız Şahin Efendi, Rumkale eşrafından Sait Efendizade Yasin Efendi ve Antep Evkaf Memuru Kilisli Hocazade Abdurrahman Efendi de milletvekili seçilmişlerdi.

25-26 Nisan sabahı Antep'i kuşatan Fransızlar, kuzeydoğudan iki zırhlı ile şehre girmek istediler. Kahraman savunmamız düşmanı geri püskürttü. Fransızlar yirmi ölü verdiler.

Nizamiye kıtasının gelmesi ve civardaki Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin toplanması üzerine 27-28 Nisan sabaha yakın düşman mevzilerine şiddetli bir saldırıya karar verdik. Kuzey ve kuzeydoğu taraflarıyla Antep'in güneyindeki Sarımsakte-

pe'yi tamamıyla geri aldık. İhtiyat kuvvetleriyle de Nizip ve Akçakoyunlu yollarını tuttuk. Kolej'de yuvalanan Fransızlara bir ültimatom vererek 3 Mayıs 1920 günü saat 12.00'den önce kenti terk etmelerini ihtar ettim.

Verdiğim ültimatoma süresi geçtiği halde cevap alamadığım için, topçu bombardımanına başladık. Fransız siperlerini tahrip ettik. Antep'in güneyinde, düşmanın güçlü bir şekilde tahkim ederek elinde bulundurduğu Kurbanbaba'ya 3 Mayıs'ta yaptığımız saldırı başarıyla sonuçlandı. Burada mevzilenen düşmanı tamamıyla siperlere gömerek, oraya ve Antep'e hâkim olduk. Bu zaferin ardından ilk kez Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) İsmet imzasıyla aldığım bir telgrafta toplam kuvvetlerimizin miktarı soruluyordu. Bu telgraftan Genelkurmay'ın oluşturulduğu anlaşılıyordu.

Fransızların 9 Mayıs'ta Kilis'ten önemli bir kuvvetle Antep üzerine yürümekte olduklarını haber aldım. Nizamiye ve milli kuvvetlerle hemen düşman üzerine yürüyerek Kilis-Antep yolu üzerindeki Kızılhisar-Gökgün'ün batısındaki sırtlarda düşmanla karşılaştık. Akbaba ve Elma tepelerindeki şiddetli çarpışma sonunda düşmanı geri çekilmeye mecbur ettik.

Tam bu sırada Mustafa Kemal Paşa'dan ve Genelkurmay Başkanlığı'ndan aldığım telgrafta, yanıma alacağım kuvvetle birlikte ve hızlı bir yürüyüşle Ankara'ya gitmem emrediliyordu.

"Sil gözyaşlarını çocuk!"

Yiğitlerin harman olduğu Antep'ten ayrılacağım için üzgündüm. Aksakallı dedelerden, bıyığı henüz terlemiş ergenlik çağındakilere kadar üç nesil, kendi karar ve tercihiyle, Antep'in savunulmasında görev almıştı. Bunlar, Maraş'tan sonra Antep'te de gerçek bir kahramanlık destanı yazmışlardı.

Fransızlar Antep'i işgal ve orada yerleşmek için inat ediyor, ellerindeki bütün modern araçlarla Antep'i ateşe gömmek is-

tiyorlardı. Fakat karşılarındaki olağanüstü ve benzersiz direniş onları eziyor, mahvediyordu.

Babalar düşüyor, çocuklar kalkıyor; erkekler ölüyor, kadınlar ayaklanıyordu. Silahlar elde, gözler ufuktaydı. Antep, yenilmemeye yemin etmiş bir kahraman gibi daima ayaktaydı.

Kim demiştir Antep'e *"Türk Verdun'u"* diye?[3] Fransa'nın Verdun'da bütün bir ordusu, tam kadrolu kumandanları ve kurmay heyeti; İngiltere, Amerika ve İtalya gibi üç müttefiki, müstemlekesi olarak elinde bulunan bir dünya parçasından toplayıp kurbanlık koyun gibi cepheye sürdüğü yüz binlerce değil milyonlarca askeri vardı. Fransa Verdun'da, Alman ordusunu bu güçlü müttefikleriyle, özellikle Amerika'nın karşı konulamaz maddi kudretine ve silah yardımına dayanarak sadece durdurabilmiştir. Verdun, Fransız vatanının devlet merkezine sınır başlangıcından yakın bölgesidir. Almanlar oraya kadar ilerlemiş, orada karşılarına çıkan üç büyük devletin orduları önünde duraksamışlardır.

Ya bizim kahraman Antep'imiz?

Ne düzenli ordusu, ne devleti, ne topu tüfeği, hiçbir şeyi yoktu. Sadece dinini, imanını, namusunu, yurdunu kurtarma veya bu uğurda yok olma cehdi vardı. Antep'te bu kahramanlığı gören ve onun önünde eğilen Fransız Koloneli Abadie'nin Gazi şehre *"Türk Verdun'u"* demesinin içörgüsünde, erişilememiş ve erişilmesine olanak olmayan bir kahramanlık menkıbesine, kendi varlığında benzetiş aramanın hasreti, gıptası, hatta hasedi yatar. Bu şehir, dört yanı kuşatılmış olduğu halde on bir ay dayanmıştır ve üzerine basarak söylüyorum, gazi beldenin düşmana teslim olmasının tek nedeni açlıktır. Eski Türk şehirlerinin güzelim geleneklerinden olan yaz mevsiminden kışın ihtiyaçlarını hazırlamak ihtiyatkârlığıyla, 1919 yazında evlerinin kilerlerini, ticarethanelerinin ardiyelerini dolduran Antepliler, bu ecdat yadigârı basiretlerine dayanarak, on bir ay yarı aç-yarı tok karşı koymuşlar, sonunda yavrularının feryadının dayanılmaz acısına boyun eğerek, ama onurlarının

korunması için zalim düşmandan güvence alarak şehri teslim etmişlerdir. *"Doğacaktır sana vaadettiği günler Hakk'ın"* inancı içinde...

○

Gaziantep'ten ayrılırken fedakâr mücadele arkadaşlarıma gözyaşları içinde:

"İnanıyorum ki, milli misak sınırları içindeki vatan topraklarını karışına kadar kurtaracağız" demiştim.

Sakarya'dan sonra dünya, Türk zaferine inanır olmuştu. Fransız eski Sömürgeler Bakanı Franklin Bouillion, Ankara'ya Sakarya'dan önce gelmiş, durumu görmüş, anlaşma imzasını uzatmış, Sakarya başlayınca kararını, bir kader savaşı olan bu çatışmanın sonucuna bırakmıştı.

Türk zaferi, Fransız diplomatını yeniden masa başına oturtmuştu.

Gazi, sınırların Maraş-Antep'le ilgili kısımlarının belirlenmesinde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'e yardımcı olmamı emretmişti.

Şimdi düşündükçe dudaklarımda acı ile tatlı arası iz bırakmış bir tebessüm dolaşıyor. Yusuf Kemal Bey, Paris'te hukuk öğrenimini tamamlamış Kastamonulu bir halk çocuğuydu. Sanırım ilk yaşlarında kafasına sarık da sarmıştı. Açık yürekli, güzel konuşan, hukuk biliminin kuramlarını iyi sindirmiş kişilerin inandırıcı mantığını taşıyan, konuşma kadar dinlemesini de bilen, ancak Mustafa Kemal'i gördükten ve tanıdıktan sonra Ulusal Mücadele'nin zaferle sonuçlanacağına inanmış, bu inanca da sonuna kadar sadık kalmış, yurtsever ve dürüst bir devlet adamıydı. Osmanlı Meşrutiyet Meclisi'nin son iki devresinde Kastamonu ve Sinop milletvekili olarak bulunmuştu. Fransızca konuşurken bile K'ları G diye söylemesi meşhurdu.

İşte bu zatla, Antep-Maraş sınırlarını çizerken öylesine ayrılığa düştük ki, özellikle Kilis'in en verimli ve ovanın uzantısı topraklarını Suriye'ye bırakma konusunda Franklin Bouillion'un ısrarına karşı koyamadığını söylediği gün hırsım-

dan önce –lütfen beni affedin– kalkıp boğazına sarılmamak veya avaz avaz bağırıp, *"Orada ölenler senin beceriksizliğin için mi can verdiler? Okumaz olsaydın Paris'te de, bu heriflerin hayranı olmasaydın. Defol, yıkıl!.. Müstemleke çaresizi!"* diye haykırmamak için gülmeye başladım. Ellerim de, avuçlarımı acıtacak kadar kendi cildimi sıkıyordu. İri cüssem; yüzümü çepeçevre çeviren kapkara sakalım, kafamda asgari otuz santimlik –sakalımla çelişki oluşturan– beyaz Buhara kalpağı vardı. Bu görünümdeki bir kişinin yüksek sesli gülüşüne tanık olunca beni çıldırdı zanneden Yusuf Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya:

"Bu sizin Kılıç Ali, Maraş-Antep'le Suriye arasındaki sınırın Antakya-İskenderun Sancağı adı altında özerk bir idareye bırakılmasına karşı çıkıyor. Kendisine imkânın sonunu elde ettiğimizi anlatmaya çalıştığımda da delirmiş gibi kahkahalarla gülüyor. Sanırım biraz da deli bu adam, Paşam... Buna bir başka görev verseniz iyi olur" demiş.

Paşa bana konuyu sordu. Her şeyi ayrıntılarıyla anlattım ve iznini alıp harita üzerinde düşüncemin savunmasını yaptım.

Başıyla bana hak verircesine onay işaretleri yapıyordu. Sıra, bağımsız statü ile Fransız mandasına terk edilecek Antakya-İskenderun'a gelince yüzüme uzun uzun baktı. Paşa'nın yanında gülemezdim. Nasıl oldu bilmiyorum, ağlamaya başlamışım...

Bakışları üzüntü ve sevgi doluydu.

O tarihlerde ceketin üst cebinde taşınan beyaz mendilini çıkardı ve zannederim, evet zannederim, hatta ısrar ederim, gözyaşlarını belli etmemek için güldü:

"Al sil şu gözyaşlarını çocuk!.. Gerek yok buna. Hepsini karışına kadar geri alacağız. Önce şu işgali başımızdan def edelim. Yunan'ı ezmek için güneyde rahat etmeye ve o topraklara sahip olmaya mecburuz."

Rahatlamıştım.

Neyin, ne zaman, nerede yapılacağını kim O'nun kadar bilebilirdi ki...

20 Ekim 1921'de Fransızlarla işgalleri altındaki vatan topraklarımızın boşaltılması anlaşması imzalandı ve 25 Aralık

1921'de Gazi belde, her şeyden önce evlatlarının kanı karşılığı kurtuldu.

Benim rüyam da gerçek olmuştu.

Yozgat ayaklanması ve Boğazlıyan baskını

Aralarından ayrılacağım haberi, Antepli mücahit kardeşlerimin gönüllerinde üzüntü yaratmıştı. Benim gıyabımda toplanan Müdafaa-i Hukuk Heyeti, yerimde bırakılmam için doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya başvurma kararı almıştı.

Hakkımda kullandıkları lütufkâr cümleleri sonradan öğrendim. Elinden geleni yapmaya çalışmış vatandaş olmaktan başka bir iddiası olmayan bir emektar için ortaya konulan güven hissine karşı Paşa'nın cevabı, eğer ruh yapısını bilmesem beni üzerdi.

Bu cevapta, O'nun, değeri kendi indinde ne ölçüde takdir kazanmış olursa olsun, ülke sorunlarının kişilere asla bağlanamayacağının ibret dersi olmaya layık açıklaması vardır:

"Kılıç Ali Bey'in Gazi şehrin savunulmasında gösterdiği şecaat ve dirayet malumdur. Bugünkü olaylar kendisinin ülkenin diğer bölgelerinde görevlendirilmesini gerektirmiştir. İçinizde çok Kılıç Ali'ler vardır. Bu gerçeğin tecellisine kani olarak hepinizin gözlerinden öperim."

Mücadele arkadaşlarıma, Paşa'nın bu ümidini gerçekleştirmiş olmanın, O'nun vatana adadığı ömrünün en büyük ödülü olacağını anlattım ve siyasi hayattan çekilinceye kadar milletvekili olmaktan onur duyduğum Gazi şehre veda ettim.

Maraş-Antep Bölgesi Genel Kuva-yı Milliye Komutanlığı vekâletini Nizamiye Tabur Komutanı Binbaşı Reşit Bey'e verdim. Kendisini aynı zamanda kaçmakta olan düşmanı izlemekle görevlendirdim.

Ertesi gün Maraş'a hareket ettim. Maraş'ta iki gün kaldıktan sonra Kayseri'ye geldiğimde, Mustafa Kemal Paşa tarafından makine başında *"Yenihan'da başlayan isyanın Yozgat iline sıçramakta olduğu"* bildiriliyor ve *"derhal olay yerine giderek duruma hâkim olmam"* emrediliyordu. Ayaklanmalar o

kadar tehlikeli bir hal almıştı ki, emirler doğrudan Mustafa Kemal Paşa ve genelkurmay başkanı tarafından veriliyordu. O tarihte Genelkurmay Başkanı, İsmet İnönü'ydü. Mareşal Fevzi Çakmak ise, hem Milli Savunma bakanlığı, hem de başbakanlık anlamına gelen İcra Vekilleri Heyeti başkanlığı yapıyordu.

Maiyetimde bulunan elli süvariyle birlikte Kırşehir üzerinden Mucur'a, oradan da 1 Haziran 1920'de Yozgat'a yetiştim.

Hayret, hatta dehşet içindeydim. Ali Galip olayı Sivas Kongresi'nin toplanmasını bile tehdit ederken, yollar bu kadar tehlikeli değildi. Yanımda Maraş-Antep savunmasının seçkin fedaileri vardı. Hepimiz dişimizden tırnağımıza kadar silahlıydık. Yol üzerinde karşılaştığımız her vatandaşın ilk kaygısı, ülke içindeki bu kana ve kine dönüşmüş ayrılığın nasıl giderileceğiydi. Ne olmuştu bu ülkeye? Dünya yüzünde bağımsız bir Türk Devleti bırakmamak için yemin etmiş olan düşmanlarımızın amaçlarına ister istemez alet olma felaketinin asıl kaynağı neydi? İhanet tahriklerinin sahipleri kimlerdi?

Bunlar Anadolu'da zaman zaman huzuru bozmuş eşkıyalık hareketleri de değildi. Bu, devlet otoritesi denilen kutsal varlık elden gitti mi, ardından neler gelebileceğinin acı tablosuydu. Çocukluğumdan bilirim. Bizim Beşiktaş'ta Kılıç Ali semtinde, daha sonra oturduğumuz Bakırköy'de, Ermeni komşularımız vardı. Gül gibi geçinirdik. Hatta bir Ermeni papazı bana Fransızca dersi vermişti. Ermeni arkadaşlarımın Türkçeden başka dil konuştuklarını hatırlamam. Evlerinde de öyleydi. Bende bu birlik ve beraberlik duygusu öylesine yer etmişti ki, Antep'te, Ermenilerin Fransızların önünde bir intikam fırtınası gibi estiklerini görünce, bu kin ve gazabın içyüzünü araştırmak ihtiyacını duydum. Maraş'ta da benzer durum olunca, iki Ermeni papazı ile görüştüm. Onlar birbirlerinden bile çekinerek yalnız kaldıklarında bana şöyle demişlerdi:

"Bunlar bizim Ermeniler değil!.. Bunlar Rus Ermenisi... Allah belalarını versin... Beyinleri yıkanmış! Ne yaptıklarını, ne istediklerini bilmiyorlar. Bunların beynini her önüne gelen Türk düşmanlığıyla doldurmuş."

Antep savunmasının ilk günlerinde Fransızları barındıranlar Antep Ermenileriydi. Antepliler de bizim kadar hayretteydiler. Yüzyıllarca kardeş gibi yaşadıkları, huzur ve refah içindeki bu insanlara ne olmuş, kim bunları böylesine canavarlaştırmıştı?

Maraş'taki Ermeni papazlarını, gerçekleri burada daha rahat anlatabilecekleri düşüncesiyle Antep'e getirttim. Ermeniler kitle halinde Fransızların elindeki Amerikan Koleji'nin çevresindeydiler. Aramızda adeta silahtan arınmış bölge vardı. Ellerinde beyaz bayraklar, oraya gittiler ve gerçekten bize verdikleri sözü yerine getirerek nasihat ettiler. Hatta çok yaşlı ve kıdemlisi, *"Buradan Türkler gitse bile biz birbirimizi yeriz. Dışarıdan Ermeni diye gelenlerin bizlere benzer nesi var? Bunlar bizden değil! Atalarımız burada huzur içinde yaşadı. Türk buradan gitmez ve kovulamaz. Gelin aklımızı başımıza alalım da pişman olmayalım"* demiş; fakat üzerine saldırıp neredeyse öldüreceklermiş.

○

Kayseri'de emrime verilen milis kuvvetlerini beni bekler bulmuştum. Bunlar her bakımdan yetersizdi. Ankara'nın kaygısı, bu yer yer ayaklanmaların durdurulması güç bir hareket haline gelerek, ülkenin ümit odağı haline gelmiş Millet Meclisi'nin çalışmalarını imkânsız hale getirmesiydi. Daha sonra öğrenecektim ki, mesela Yozgat ayaklanmasında olduğu gibi, ayaklananların içinden sızan bazı gözü pekler, Mustafa Kemal Paşa'nın çalışma yeri yaptığı Keçiören yolu üzerindeki Ziraat Mektebi'nin yanına kadar gelebilecekler, silahlarını binaya boşaltacaklardı.

Elimde ayaklanmaların nerelerde odaklaştığını belirleyen şifreli bilgiler vardı. Nispeten sükûn içinde olan Kayseri merkezinin ilçelerinde bile huzursuzluk kımıldanmaları başlamıştı.

Planım, Çerkez Ethem Bey kuvvetlerinin ayaklanmayı bastırmak için harekete geçtiği Yozgat'ı arkadan sarmaktı. En tehlikeli başkaldırmanın burada olduğunu Ankara bildirmişti. İti-

raf edeyim ki, asayişi sağladığım yerlerde ayaklananlar arasında silahlılara sadakat yemini yaptırarak, önceki hareketlerini bir kalemde siliyor, arkama takıyordum. Çoğu, ustaca hazırlanmış tahriklerin kurbanıydılar. Bir tek sağlam bedenin bayrak kadar değer taşıdığı o insan yokluğu içinde, kardeşi kardeşe kırdıran gafletin nedenlerini araştırmak, geleceğin sorunuydu. O günün ilk hedefi, ihaneti durdurmaktı.

○

1 Haziran 1920'de Yozgat'a vardığımda durum şöyle idi:

Bu bölgede maalesef teşkilatlanmaya önem verilmemiş ve başlangıçta ayaklanma hareketi önemsenmemiş, ihmal edilmişti. Asiler bölgede rahat hareket ediyorlardı. Bütün şehir halkı zehirlenmişti. Askerlik ve vergi muafiyeti vaadiyle kandırılan halk, asilerin tarafına geçmişti. Hükümet zayıf, isyancılar güçlü görülüyordu.

Yozgat'ta Çapanzade Halit ve kardeşi Ziya'nın asilere katılmaları ve haklarında hiçbir işlem yapılmaması, halkın kafasını karıştırmıştı. Çerkez Deli Mustafa ile Postacı Nazım adlı başıboşlar, çevrelerine topladıkları önemli kuvvetlerle Yenihan (Yıldızeli) ve Zile havalisinde, Deli Ömer adlı asi ise Akdağmadeni'nde faaliyet gösteriyorlardı.

Hemen şehrin ileri gelenlerini, önde gelen devlet memurlarını topladım ve bana katılarak, halka önayak olmak üzere görev almalarını istedim. Başlangıçta kabul ettiler. Çapanzade Halit'in kardeşi Celal'in tezviratıyla, ertesi gün, bana katılmaktan vazgeçtiklerini bildirdiler.

Durum tehlikeliydi. Seksen altı kişiden ibaret olan müfrezemle bu çevredekileri kanunlara boyun eğdirmek mümkün değil idiyse de, hiç olmazsa şurada burada toplanmaya başlamış asileri dağıtmak ve bu şekildeki güç gösterisiyle bozuk olan halkın moralini yükseltmek gerekiyordu. Bunun için önce Akdağmadeni'ne gidip duruma hâkim olmak ve o civarda Deli Ömer'in faaliyetlerine izin vermemek gerekiyordu. 4 Haziran 1920'de Yozgat'tan hareket ederek iki gün sonra Akdağmadeni'ne vardım. Durumu Genelkurmay'a da bildirdim.

Öncelikle Yozgat'ta bulunan Çapanlardan Celal'in tutuklanıp vatana ihanet suçuyla cezalandırılması, bu bölgede üç günlük genel af ilan edilmesine izin verilmesi ve bu süre geçtikten sonra teslim olup af dilemeyenlere gerekli şiddette cezaların verilmesi için bana geniş yetki tanınmasını ve derhal sıkıyönetim ilan edilmesini rica ettim.

Büyük Millet Meclisi 9 Haziran 1920'de sıkıyönetim ilan etti ve beni fırka kumandanı yetkisiyle sıkıyönetim amirliğine getirerek duruma hâkim olmamı emretti. Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'ndan mutasarrıflığa gelen emirname şöyle idi:

"Asayiş için görülen acil durum üzerine Yozgat ilinde sıkıyönetim ilan edilmiş ve Akdağmadeni'nde bulunan Kuva-yı Milliye Komutanı Kılıç Ali Bey fırka kumandanı yetkisiyle sıkıyönetim amiri tayin edilmiştir. Durumun tarafınızdan bütün memurlara tebliği ve her konuda Kılıç Ali Bey'le işbirliği etmelerinin sağlanmasını rica ederim."

Bu emir üzerine ilde hemen sıkıyönetim ilan ettim. Akdağmadeni'nde bir savaş divanı, Yozgat ve Boğazlıyan'da birer araştırma heyeti oluşturdum. Yozgat ve Akdağmadeni mevki kumandanlıklarına şube başkanlarını, Boğazlıyan Mevki Kumandanlığı'na ise jandarma bölük kumandanını memur ettim.

Maden ile Yozgat arasında faaliyet gösteren ve telgraf hatlarını keserek Boğazlıyan'a doğru sarkmak isteyen Çerkez Deli Ömer'in iki yüz kişilik çetesini takibe başladım. Çeteyi 11 Haziran'da Karamağara civarındaki Divanlı sırtlarında yakaladım. Karamağara, Çorum, Kargalı, Karallı da tümüyle asilere katılmıştı. Beş saat süren çatışma sonunda altı ölü, dokuz yaralı ve on iki esir bıraktırarak asileri dağıttık. Karamağara'ya tamamen hâkim olduk. Kargalı ve Karallı Çerkez köyleri af diletilerek teslim alındı.

İki bölük ve iki yüz mevcutlu piyade taburunu oluşturanların tamamı Yozgat ve Boğazlıyanlıydı. Bu nedenle firar olay-

ları çoğaldı ve taburun mevcudu yüz yirmiye düştü. Mevcut subay ve askerlerin de morali bozuktu. Taburu Boğazlıyan'a çektim. Buradaki bütün ihtiyatları ve subayları taburun kadrosunun tamamlanması için göreve çağırdım.

Asiler çevredeki köyleri kuşatmaya başladılar. Günden güne kuvvetlerini ve baskılarını artırıyorlardı. Yozgat'ın içinde, Zile ve Yenihan'da yoğunlaştıkları görülüyordu.

Boğazlıyan'da hiç ihtimal vermediğimiz bir baskına uğradık. Tümüyle yok olmamız mümkündü. Bizim kılık değiştirmiş Ermeniler olduğumuza varıncaya kadar karşımızdakileri aldatmışlardı. Aralarındaki, Medine'de çavuşum olan Hidayet'ten bunları dinlediğimde dehşet içinde kaldım.

Çerkez Ethem Bey emrindeki kuvvetler Yozgat ayaklanmasını bastırmayı başarmıştı. Biz de, isyancıların arkalarındaki bölgeden yeni kuvvet almalarını önlemiştik Genelkurmay'ın emri, yolun güvenliğini sağlaya sağlaya Ankara'ya gelmemizdi. Boğazlıyan ve çevresinde asayişin sağlandığını bildirdiğimde yeni bir emir aldım. Zile-Yenihan ayaklanmaları sahasına hızla ulaşmamız isteniyordu.

Yollarda, eli silah tutanlarla kuvvetimi artırarak isyan bölgesine eriştiğimde, Cemil Cahit Bey (daha sonra Genelkurmay Başkanı olan Orgeneral Cemil Cahit Toydemir) kumandasındaki birliklerin Amasya'dan yola çıktığını öğrendim. İki kuvvet arasında kalanlar teslim oldular. Padişahı da, hilafeti de, dini de, imanı da karıştırıp bizim komünist olduğumuza kadar uzanan iftiralarla masum halkı kandırmışlardı. Din adamları bile iki kutba ayrılmıştı. Bir kısmı Saray'ın yanında saf tutmuş; şeyhülislamın Ulusal Mücadele'ye *padişaha ve meşru hükümete isyan* damgasını vuran suçlamasına inanmış ve karşımızda yer almıştı. Çok şükür ki büyük çoğunluğu ile Anadolu uleması Kurtuluş Savaşı'mızın manevi öncüleri olarak yanımızda, hatta başımızda idiler. Nitekim Erbaa'da, Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi'yi bir elinde namaz seccadesi, bir elinde mavzerle görünce hiç hayret etmedim. Burada, bu mübarek insanların yurtseverliğini şükranla anmayı bir görev sayarım.

Mustafa Kemal Paşa'dan *"Ankara'ya dön"* emri aldığımda, esirgenmemiş güvenin hesabını verecek vicdan rahatlığı içindeydim.

"Senin boyun mu uzadı?"

Ankara'daydım. Ayrılık hiç de kısa sürmemişti. Çankaya'da, o günkü adı Papaz'ın Bağı olan iki katlı evin sağ tarafındaki çalışma odası haline getirilmiş bölüme girdiğimde, Mustafa Kemal Paşa notlar çıkardığı kalın dosyayı kapattı, beni şöyle bir süzdü, gülerek kucaklarken:

"Kılıç... Senin boyun mu uzadı?" dedi.

Elbette boyum uzamamıştı. Fakat ayağımda yüksek ökçeli Çerkez çizmesi ve yüzümde değirmi simsiyah sakalım vardı.

Dünyada hiçbir insanda görülmeyeceğine yemin edebileceğim tertemiz, insanın ruhunu yıkayan, ümitsizlikleri alıp götüren, sadakat ve vefayı aşılayan dost ve insan bakışının üzerimde dolaştığını minnetle görüyordum:

"Eh, anlat bakalım... Herhalde çok söyleyeceklerin vardır..."

Anlattıklarım arasında asıl üzerinde durduğu iç isyanlardı. Biri bastırılamadan, hiç umulmayan yerden bir başkasının patlayıverdiği isyanlar arasında gizli bir bağ aradığı belliydi. Ayaklanmaların bastırılmasında başvurulan yöntemler, Müdafaa-i Hukukların emrindeki ulusal kuvvetlerin yönetimi üzerinde durdu, sorular sordu. Kafasının içinde bir şeyler olduğunu hissettim. Açıklamalarım tamamlanınca bir an düşündü. Sonra adeta kendi kendine söylenircesine:

"Düzenli orduyu bir an önce kurmalıyız..." dedi.

○

Paşa'nın karargâh kurduğu Ankara tren istasyonunda, müdür lojmanı olan binanın ilerisindeki malzeme ambarını Cevat Abbas, Hüsrev ve dayızadem Muzaffer'in yatakhane olarak kullanıyorlardı. Bu ambarın, üzerindeki kilitten başka içinde hiçbir şeyin kalmamış bölümlerinden sonuncusunu yatak oda-

sı haline getirdim. Bu can ve gönül dostlarından olan bitenleri uykusuz geçen bir gecede dinledim. Ben bin bir yokluk içinde dört yanı kuşatılmış şehirlerde savunmanın kavgasını yaparken, onlar neler çekmişlerdi neler... Hüsrev Bey içini çekiyor, *"Sen hiç olmazsa düşmanlarını biliyordun. Bizler, iyilikle kötülüğün nerede ve kimden geleceğinin bilinmezliği içindeydik. Hâlâ da öyle"* diyordu.

Dedikleri doğruydu.

Ama ne de olsa büyük bir değişme vardı şu yedi ay içinde... Devlet meşru mekanizma içinde kurulmuştu. Milli iradeyi temsil eden bir Millet Meclisi vardı ve bu meclis, –daha sonra anlayacaktık ki– dünya parlamentolar tarihinde görülmemiş azim ve başarıyla görevini yürütüyordu. Bağımsız sayılabilecek bir devletin tüm önlemleri alınmıştı. Otorite kurulmuştu. Henüz *millet sinesinde mücahit bir fert* olmakla birlikte, herkesin dilinde ve yüreğinde Reis Paşa Hazretleri olan Mustafa Kemal Paşa, bu derlenip toparlanmanın tek mimarıydı.

İlk dönemlerle, yani Sivas Kongresi'nin toplanmasından önceki çalkantılı günlerle bugünü karşılaştırıyorum. Aradan ne kadarcık zaman geçmişti? Bir yıl bile değil!.. Ama hareketin meşruiyetini dünyaya kabul ettirmiş bir Millet Meclisi vardı. Adı gibi gerçekten milletindi. Çeşitli düşünceler, görüşler, duyuşlar senteziydi. Ama temel meselede, yani vatanın kurtuluşunda, bölünmez kement halinde sımsıkı, aşılmaz bir blok gibi tahriplerin önüne dikiliyordu. Özel hayatlarında, normal günlerinde birbirleriyle bağdaşması mantığın reddindeki bu insanların vatanın kurtuluşu konusunda gönül gönüle ve kol kola olduğunu görmek insana hayranlık veriyordu.

Anadolu ateşler içinde

Bugünün nesline o ilk günlerin saatlerine sıkışmış olayların çapını anlatabilmek sadece güç değil, imkânsızdır. Çünkü miyarlar ve mikyaslar kökünden değişmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, milletin güvenini kaybetmiş olan Damat Ferit hükümetiyle her türlü ilişkinin kesilmesi emrini ver-

mişti. Fakat bu o kadar kolay olmadı. Çünkü bazı komutanlar, hatta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bazı üyeleri, İstanbul'la bu şekilde ilişkinin kesilmesini fazla tehlikeli ve cüretkâr buluyorlardı. Mustafa Kemal ise kısmen hafif, kısmen de şiddetli cevaplarla bunların muhalefetini önlemiş, kendilerini duruma uydurmaya mecbur etmişti. Nitekim bu kararlılığı sayesinde Damat Ferit Paşa'yı istifaya mecbur etmişti. Ferit Paşa'nın istifasından sonra yeni kabineyi kuran Ali Rıza Paşa'nın ve kabine üyelerinden çoğunun kararsız, kafalarının bulanık olduğu anlaşılıyordu. Bunlar Mustafa Kemal'i muhatap almaktan çekindikleri ve korktukları için İstanbul Hükümeti'yle Anadolu direnişi arasındaki kopukluk devam ediyordu.

Uzun süren bir kararsızlıktan ve araya girenlerin çabalarından sonra Ali Rıza Paşa, Harbiye Nazırı Mersinli Cemal Paşa aracılığıyla çektiği bir telgrafla, *"Kabinenin Heyet-i Temsiliye ile aynı görüşte olduğunu, milli iradenin hâkimiyetini kabul ettiğini"* bildirmek ihtiyacını hissetmişti. Mustafa Kemal'in örgütlemeye başladığı direniş hareketinin giderek sertleşmesi karşısında boyun eğmekten başka çare olmadığını anlayan Ali Rıza Paşa, bu kez Mustafa Kemal'le anlaşmanın yolunu bulmak için, Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında Amasya'da bir görüşme yapılmasını kararlaştırmak zorunda kalmıştı.

Salih Paşa Amasya'ya gelmiş, Mustafa Kemal'le iki gün görüşmüştü. Bu görüşmelerde milletvekili seçimlerinin yapılması gibi bazı anlaşmalara varılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa Amasya'da Salih Paşa ile görüşürken, Sivas'ta Şeyh Recep, çevresine topladığı kişilerle bazı hareketlere kalkmıştı. Padişaha Mustafa Kemal aleyhinde telgraflar çekiyordu. Şeyh Recep'in, o sırada Adapazarı'nda ve Bozkır'da başgösteren ayaklanma hareketleriyle de ilişkisi vardı. Mustafa Kemal Paşa, Ali Galip olayında olduğu gibi Şeyh Recep olayında da hemen harekete geçmiş ve ayaklanmacıları etkisiz hale getirmişti.

○

Mustafa Kemal, Millet Meclisi'nin İstanbul'da toplanmasına karşıydı. Düşman işgali altında ve düşman gemilerinin toplarının tehdidi altındaki bir şehirde, Meclis görüşmelerinin rahat ve özgür yapılamayacağını söylüyordu. Bu nedenle de Meclis'in Anadolu'da toplanmasını istiyordu. İstanbul Hükümeti ve aralarında Rauf (Orbay) Bey'in de bulunduğu birçok kimse, Meclis'in kesin olarak İstanbul'da toplanmasını gerekli görüyorlardı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan Kâzım Karabekir Paşa'yı, Ankara'dan Ali Fuat Paşa'yı ve Sivas'taki Kolordu Komutanı Selahattin Bey'i Sivas'ta toplantıya davet etmişti.

İşte ben tam o sıralarda Sivas'a gelmiştim.

Sivas'ta yapılan toplantıda, Meclis'in İstanbul'da toplanmasının gerektiği sonucuna varılmıştı. Seçimler yapıldı. Mustafa Kemal, Anadolu'dan seçilen milletvekillerini İstanbul'a gitmelerinden önce şahsen tanımak istiyordu. Hepsini 29 Aralık'ta Ankara'da buluşmak ve görüşmek üzere davet etti. Kendisi de Heyet-i Temsiliye ile birlikte Sivas'tan Ankara'ya hareket etti.

Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye ile birlikte Ankara'ya yerleşip burada çalışmaya başladıktan sonra, can sıkıcı olaylar da birbirini izlemeye başlamıştı. Doğu'da Eşref adında biri peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmıştı. *Mehdi-i Muntazır* ve *Sahib-i Şeriat* imzalarıyla bildiriler dağıtıyor, ulusal harekete karşı halkı ayaklanmaya çağırıyordu. Gönderilen müfreze ile girdiği çatışmada yalancı peygamberle oğulları ve avenelerinden bazıları öldürülerek olay olduğu yerde bastırılmıştı. Diğer yandan Düzce'de, Bolu'da hilafet lehine ayaklanmalar oluyordu. Bastırılmasında benim de görev aldığım Bozkır, Yozgat ve Zile çevresindeki ayaklanmalar da can sıkıcı nitelikteydi.

Aydın cephesinden başka Adana, Mersin, Maraş ve Antep çevresindeki Fransız işgal kuvvetlerinin halka yaptıkları baskı ve zulüm ağırlaşmıştı. İngilizlerin İzmir'de Yunanlıları ve diğer Rumları alet etmesi gibi Fransızlar da işgal ettikleri yerlerdeki Ermenileri silahlandırarak Türkler aleyhine kullanı-

yorlardı. Fransız işgal kuvvetleri Komutanı General Gauraud bir bildiri yayınlamış, padişahın onayıyla Kilikya ve Doğu topraklarıyla Suriye'nin Fransız korumasına verildiğini ve herkesin silahlarına saygı göstermesi, işiyle gücüyle meşgul olması gerektiğini ilan ediyor, *"Namuslu olanlar Fransızların muzaffer silahlarının himayesine sığınsın"* diye çağrılar yapıyordu.

İçten ve dıştan gelen bütün bu sıkıcı ve üzücü tehlikeler, baskılar ve karışıklıklar, padişah lehine ayaklanmalar karşısında Mustafa Kemal'in elinde düzenli bir ordu yoktu. İzmir, Aydın, Ayvalık cephelerinden kuvvet çekemezdi. Adana, Maraş ve Antep'te Fransızlarla dövüşen ulusal kuvvetleri yerinden oynatamazdı. Çerkez Ethem'in, Miralay (Albay) Nazım Bey'in, Miralay Ayıcı Arif'in, Çolak İbrahim'in ulusal birliklerinden azami şekilde yararlanma olanakları arıyor, bir yandan direnişi örgütlerken, diğer yandan yer yer ortaya çıkan ayaklanmaları bunlarla bastırmaya çalışıyordu.

Mustafa Kemal ilk kez millet önünde

Mustafa Kemal, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'ın mutlaka yabancı kuvvetlerin saldırısına uğrayacağından ve dağıtılacağından emindi. Bu ihtimale karşı da gerekli önlemleri almıştı. Hatta İstanbul'da toplanacak milletvekilleri tutuklanacak olursa, buna karşılık Anadolu'da bulunan bazı yabancı subayların tutuklanması için önceden emir vermek gibi en ince ayrıntılara varıncaya kadar her şeyi düşünüyordu. Kendisi milletvekili seçildiği halde İstanbul'a gitmemişti. Milletin bu şekilde kendisine gösterdiği güvene dayanan Mustafa Kemal, *"En büyük tehlikeler karşısında uçurumun kenarına gelmişken, bu kadar büyük duyarlılık ve güvenle kabiliyet, kararlılık ve dayanıklılık gösteren milletimizin emin ve mutlu yaşamaya hakkı vardır. Karşımıza ne kadar engel çıkarırlarsa çıkarsınlar, hepsini yıkacağız"* diyordu.

Aynı günlerde Aznavur adında bir Çerkez, *Aznavur Paşa* namıyla Biga, Balıkesir ve çevresinde tehlikeli bir durum ya-

ratmıştı. Bir yandan da Yunanlılar İzmir'e yeni kuvvetler getirerek Bozdağı'nı da işgal etmişlerdi.

Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen gizli bir telgrafta, İstanbul'daki Kuva-yı Milliye ileri gelenlerinin İtilaf devletleri tarafından tutuklanmak üzere oldukları bildirildi. Ve bu haber doğru çıktı. İngilizler 16 Mart 1920'de, Şehzadebaşı'ndaki bir karakola baskın yaparak, askerlerimizi uykuda vurdukları gibi İstanbul'da toplanan Meclis'i dağıttılar, bazı yurtseverleri tutuklayarak Malta adasına sürmeye başladılar.

Bu sonucu daha önceden gördüğü için gerekli önlemleri almış olan Mustafa Kemal, hemen harekete geçti. Ankara'da Birinci Büyük Millet Meclisi'ni toplamaya karar verdi. Milletvekili seçileceklerde aranan yasal şartları, seçim tarzını, vilayetlerden kaçar milletvekili seçileceğini valilere, kumandanlara, Müdafaa-i Hukuk temsilcilerine bildirdi. Olaylar Meclis'in acele açılmasını gerektirdiği için ülkenin her tarafında hemen seçim başladı ve kısa sürede seçilen üyeler Ankara'da toplandı.

Öte yandan, İngilizlerin elinden kurtulan milletvekilleriyle Fevzi Paşa (Çakmak) gibi ileri gelen bazı askerler de İstanbul'dan kaçmayı ve Mustafa Kemal'e katılmak üzere Ankara'ya gelmeyi başarmışlardı. Miralay İsmet Bey (İnönü) de Ankara'ya gelmişti. Mustafa Kemal, İstanbul'da olan İsmet Bey'e 10 Ocak 1920'de şu mesajı göndermişti:

"Kardeşim İsmet,

Mukadderat-ı memleketin taayyün etmek üzere olduğu şu mühim zamanda pek kıymettar olan vüzuh-ı nazar ve selamet-i muhakemelerinden istifade etmeyi pek ziyade arzu ediyoruz. İçtimaı kuvve-i karibeye gelen (toplanması yaklaşan) Meclis-i Mebusan'ın selamet-i vatanı kâfil olacak veçhile ibraz-ı mesai edebilmesi ve hassaten şahsi endişelerden tecerrüd ederek gaye-i milliyeyi bihakkın temine hasr-ı vücud edebilecek evsaf ve mezayada bir heyet-i hükümetin meydana getirilmesi bugünün en mühim mesailini teşkil etmektedir. Gerek bu hususta ve gerekse sair bilumum teferruat hak-

kında müdavele-i efkârda bulunmak üzere iki gün için Ankara'ya teşrif buyurmanızı bilhassa rica eder, gözlerinizden öperim."

Birinci Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920'de 115 milletvekilinin katılmasıyla Ankara'da ilk toplantısını yaptı. Meclis binası, İstasyon Caddesi'nde, etrafı duvarlarla çevrili bir bahçe içerisinde, o zaman Ankara'nın en göze çarpan yapısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü idi.

Meclis'in ilk açıldığı 23 Nisan 1920 Cuma günü, Ankara şehri o güne kadar görmediği, bilmediği, alışmadığı cidden tarihi bir olaya sahne olmuştu. Ülkenin her yanından seçilerek arka arkaya gelen milletvekilleriyle İstanbul'dan kaçabilenler, bütün hükümet memurları, Ankara halkı Hacıbayram Camii'nde toplanarak cuma namazını kıldıktan sonra, ellerinde sancaklarla Meclis'in önüne gelmişler ve kapı önünde dualar okumuş, kurbanlar kesmişlerdi. Daha sonra, üzerinde ayetler ve hadisler yazılı sancakları kürsü üzerine koyarak dualar etmişlerdi. Meclis'in bu ilk toplantısında, geçici başkanlığa milletvekillerinin en yaşlısı olan Sinop Milletvekili Şerif Bey'i seçmişlerdi.

Vatanı kurtarmak görevi artık Büyük Millet Meclisi'nindi. Her kararı o alacak, her önlemi o düşünecekti. Tek yetkili artık o olacaktı. Ulusal Kurtuluş mücadelesini halka dayandırmak ve bir halk hareketi olarak yürütmek isteyen Mustafa Kemal'in de amacı buydu. O daha işe başlarken, meşru bir gücün devlet işlerini ele almasının ve yönetmesinin gerekli olduğuna inanıyordu.

Geçici başkanın yönetiminde ilk oturumuna başlayan Büyük Millet Meclisi hemen seçimlere geçti ve Mustafa Kemal Paşa'yı başkanlığa seçti. Mustafa Kemal sancaklarla dolu kürsüye geldi. Henüz kırk yaşında genç bir generaldi ve ilk kez o gün, Meclis kürsüsünde millet önüne çıkıyordu. Ankara milletvekili seçilmişti.

Mustafa Kemal Paşa ilk kez çıktığı Meclis kürsüsünde saatlerce konuştu. Önerisiyle, yasama ve yürütme görevlerinin

Meclis'te toplanması kabul edildi. Kurulacak yeni devletin tamamen ulusal bir siyaset izlemesi, o siyasetin iç teşkilatlanmaya uygun olması ve o temel üzerine bina edilmesi temel ilke olarak benimsendi. İzlenecek siyaset, ulusal sınırlarımız içinde her şeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımızı korumak, ülkenin gerçek mutluluğuna ve imarına çalışmak şeklinde tarif edildi.

Artık Meclis'in üstünde bir güç olmayacaktı. Yürütme için, Meclis kendi içinden seçeceği üyelerle bir İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) oluşturacaktı. Bu vekiller, ayrı ayrı ve ortaklaşa Meclis'e karşı sorumlu olacaklardı.

Büyük Millet Meclisi başkanı aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti'nin de başkanı olduğu için, Büyük Millet Meclisi başkanı sıfatıyla Meclis adına imza atmaya, kararları onaylamaya yetkili olmakla birlikte, o da yürütme ile ilgili konularda Meclis'e karşı sorumluydu.

Büyük Millet Meclisi tarafından ilk kez oluşturulan İcra Vekilleri Heyeti'nde Şer'iyye (Din işleri) Vekâletine Karacabey Müftüsü Mustafa Fehmi Efendi, Hariciye'ye (Dışişleri) Bekir Sami Bey, Dahiliye'ye (İçişleri) Cami Bey, İktisat'a (Ekonomi) Yusuf Kemal Bey, Sıhhiye'ye (Sağlık) Dr. Adnan Bey, Milli Müdafaa'ya (Milli Savunma) Fevzi Paşa, Nafıa'ya (Bayındırlık) İsmail Fazıl Paşa, Adliye'ye (Adalet) Celâlettin Arif Bey, Maliye'ye Hakkı Behiç Bey, Maarif'e (Eğitim) Dr. Rıza Nur Bey, Erkân-ı Harbiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanı) Miralay (Albay) İsmet Bey getirildi.

Ali Fuat Paşa, piyanonun kapağını bir vuruşta kırdı

Ali Fuat (Cebesoy) ile Refet (Bele) Paşalar, İsmet Bey'in (İnönü) Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmesine karşı çıktılar. Bunlar, kendilerinden sonra Anadolu'ya gelerek Ulusal Mücadele'ye katılmış olan İsmet Bey'in birdenbire en yüksek askeri makama getirilmesini doğru bulmuyorlardı.

Dün gibi hatırlarım. Ali Fuat Paşa o günlerde Ankara'day-

dı. Ben, Ankara istasyonu müdürüne ait özel binanın salonunda Genelkurmay Başkanı olan İsmet Bey'in onuruna bir akşam yemeği vermiştim. Mustafa Kemal Paşa'dan bu yemeği onurlandırmasını rica ettim. Kabul etti. Bursa Milletvekili Muhittin Baha, Elazığ Milletvekili Hüseyin, Cebelibereket[4] Milletvekili İhsan ve İzmir Milletvekili Celal (Bayar) Beyler de davetliler arasındaydı. Bir ara Hüseyin Bey, bilmem hangi nedenle İsmet Bey hakkında övücü birkaç söz söyledi. Ali Fuat Paşa buna dayanamayarak –aldığı birkaç duble alkolün de etkisiyle olacak– öfkesini ve duygusunu zaptedemedi. Odanın bir köşesinde duran ve çevresinde bulunduğumuz piyanoya yumruğuyla vurarak, hatta piyanonun kapağını bir vuruşta kırarak öfkesini gösterdi.

Mustafa Kemal, her şeye rağmen Ali Fuat Paşa'yı çok seviyordu. Ondan bir türlü vazgeçmek istemiyordu. Ali Fuat Paşa'nın Ulusal Mücadele'nin başlangıcından itibaren kendisine gösterdiği yardımı ve bağlılığı unutamıyordu. Zaten vefakâr bir insandı. Bu nedenle Paşa'yı feda etmek ve silmek istemiyordu.

Bu olaydan bir süre sonra Moskova'ya bir elçi göndermek gerekmişti. Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'nın ordudan ayrılarak Moskova büyükelçisi olmasını uygun gördü. O da kabul ederek Moskova'ya gitti.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya gitmesinden sonra, kumanda ettiği cepheyi ikiye ayırdı. Bir bölümüne Garp (Batı) Cephesi adını vererek kumandasına –Genelkurmay Başkanlığı da üzerinde kalmak üzere– İsmet Paşa'yı, diğer bölümüne de Cenup (Güney) Cephesi adını vererek kumandasına İçişleri Bakanı da olan Refet (Bele) Paşa'yı atadı.

O tarihte Milli Savunma Bakanı olan Fevzi Paşa, aynı zamanda Genelkurmay Başkanlığı'na vekâlet ediyordu. Batı cephesi çok ciddi ve dikkatli takibi gerektirdiği için, İsmet Bey bir süre sonra Genelkurmay Başkanlığı'ndan çekilecek, yerine Fevzi Paşa getirilecekti.

Sığır sürüsünü isyancılar sandık

Meclis'in açıldığı günlerde İzmir çevresi de Yunanlılar tarafından işgal edilmişti. Akhisar ve Salihli'de Yunanlılara karşı milli cephe oluşturulmuş, Balıkesir'deki Fırka Kumandanı Albay Kâzım Bey (Özalp) bu cephenin, Ali Fuat Paşa da Batı cephesinin kumandanlığını yapıyorlardı.

Aydın cephesinin kumandanı Miralay (Albay) Mehmet Şefik Bey'di. Milli kuvvetlere de Demirci Mehmet Efe ile Yörük Ali Efe kumanda ediyorlardı. Fransızlara karşı Adana, Mersin, Tarsus cephesinde Sinan Tekelioğlu (Adana Milletvekili), Doğu Adana bölgesinde Topçu Kemal (Kemal Doğan Paşa) ve Osman Bey (General) faaliyette bulunuyorlar, Ali Saip de (Urfa Milletvekili) Urfa'daki milli kuvvetlere kumanda ediyordu. Ben de Maraş ve Gaziantep çevresindeki milli kuvvetlerin kumandanıydım.

Ankara'da Meclis'in toplanması ve Büyük Millet Meclisi hükümetinin kurulması, padişahı ve sadrazamı çileden çıkarmıştı. Ülkenin iç ve dış düşmanlarıyla açık bir şekilde işbirliği yaparak, bütün güçleriye saldırıya geçtiler. İlk kararları Mustafa Kemal ve arkadaşlarını gıyaben idama mahkûm ettirmek oldu. Ayrıca, düşman parasıyla oluşturdukları ve silahlandırdıkları çetelerle Anadolu'da isyanlar çıkardılar. Akıllarınca Büyük Millet Meclisi'ni dağıtacaklardı. Bu amaçla İzmit'te *Kuva-yı İnzibatiye* adı altında bir ordu kurmaya kalktılar.

Bandırma, Gönen, Susurluk, Biga, İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Gerede, Nallıhan, Beypazarı ve Bolu çevresinde, Bozkır, Konya, Ilgın, Karaman, Kadınhanı, Seydişehir, Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa ve Çorum havalisinde meydana gelen ayaklanmalar bütün ülkeye yayılma eğilimi gösteriyordu. O kadar ki, ayaklanma hareketleri adeta Ankara'nın kapısına dayanmıştı. Bunlar arasında en tehlikelisi, İzmit'te toplandığını söylediğim Kuva-yı İnzibatiye, diğer adıyla Hilafet Ordusu'ydu. Kuva-yı Milliye bunların tümünü temizlemeyi başaracaktı. Saray, asilerin yenilmesi üzerine Süleyman Şefik'i (Yüz Elliliklerden) İzmit'teki ordudan azletmiş, yeri-

ne Suphi Paşa adında birini göndermişti. O da çok geçmeden Kuva-yı Milliye'ye yenilecekti.

Sana yenilmek için...

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi kazanılmış, aradan bir süre geçtikten sonra genel af ilan edilmişti.

Mustafa Kemal Paşa ile bir geziye çıkıyorduk. Ankara istasyonunda uğurlamaya gelenler arasında Suphi Paşa da vardı. Hiç sıkılmadan ilerledi, Paşa'nın elini öpmek istedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, çok eskiden tanıdığı Suphi Paşa'ya:

"Suphi Paşa! O mahut görevi ne amaçla kabul ettin? Senden bunu hiç de ümit etmezdim" dediğinde, Suphi Paşa'nın verdiği cevap kısa oldu:

"Sana yenilmek için efendim!.."

Mustafa Kemal'in emrindeki milli kuvvetler üstün fedakârlıklarla bu ayaklanmaları bastırmaya çalışırken, ayaklanmaları bastırmak ve asileri cezalandırmak amacıyla, Büyük Millet Meclisi de ilk kez İhanet-i Vataniye (vatana ihanet) ve İstiklal Mahkemeleri Kanunları'nı çıkarıyor; İstiklal Mahkemeleri'ni faaliyete geçiriyordu.

İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa, Müşir İzzet Paşa ile Salih Paşa'yı da kabinesine alarak adeta bir sadrazamlar hükümeti meydana getirmişti. Bu kabine, Anadolu ile bir an önce ilişki kurulması için Mustafa Kemal'le herhangi bir yerde görüşülmesini istiyordu. Nitekim 10 Aralık 1920'de Bilecik'te bir görüşme yapılması kararlaştırıldı.

İşte tam o günlerde, ben de Yozgat çevresindeki görevimi tamamlayarak Ankara'ya gelmiş, Gaziantep milletvekili olarak yasama görevime başlamıştım.

Ankara'ya 70 kişilik bir süvari müfrezesiyle gelmiştim. O tarihte Ankara'da bu kuvvetten başka hemen hemen hiç kuvvet yoktu. Bu müfreze o gün için gerçekten önemliydi. Hatta Genelkurmay Başkanlığı Harekât Şubesi Müdürü Salih Bey'in

(Sonraları Genelkurmay Başkanı olan Salih Paşa) gerek görmesi üzerine bu müfreze, fena halde sıkışmış olan askerleri bir okul binasında diri diri kesecek kadar vahşetini artıran Bolu asilerinin üzerine gönderildi ve orada Çolak İbrahim Bey müfrezesiyle birleşerek görevini başarıyla yerine getirdi.

Ankara'ya geldiğim o günlerde Yunanlılar Bursa'yı da işgal etmişlerdi. Durum o kadar karışık ve tehlikeliydi ki, Mudurnu çevresinde başgösteren ayaklanma, Ankara kapılarına yaklaşmış bulunuyordu.

Meclis'teydim. Vakit akşam üzerini geçmişti. Görüşmeler ateşli bir şekilde devam ediyordu. Mustafa Kemal o sırada beni Meclis binasının arkasındaki küçük başkanlık odasına çağırdı. Ayakta, pencerenin kenarında, eliyle işaret ederek, Etlik sırtlarından şehre doğru inmekte olan bir kuvveti gösterdi. Dürbün olmadığı için kuvvetin niteliğini ve miktarını belirlemek güçtü. Meclis'i telaş ve heyecana düşürmeden, Genelkurmay'daki müfrezemi alarak asileri eteklerden aşağı inmeden durdurmamı emretti. Bu göreve koşmadan önce, ikimiz birlikte bir kez daha kuvveti incelemeye koyulduk. Bir de ne görelim, bizim kuvvet sandığımız topluluk, meğer Ankara halkının otlaktan dönen sığırları değil miymiş! Bu duruma Paşa ile birlikte o gün bir hayli gülmüştük.

Yine Meclis'e ilk girdiğim o günlerde, Bursa Yunanlılar tarafından işgal edilmiş olduğu için, Bursa Milletvekili Muhittin Baha ile Hamdullah Suphi Bey'in pek hazin konuşmalarını dinlemiş, çok üzülmüştüm. Bursa Milletvekili Muhittin Baha (Pars), kürsüye çıkmış, gözyaşları içinde şöyle haykırıyordu:

"Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini,
Yok mudur kurtaracak bahtı kara maderini?"

Görüşmeleri milletvekilleri arasında izleyen Mustafa Kemal, oturduğu yerden celadetle kalkarak, Muhittin Baha Bey'e şöyle haykırdı:

"Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini,
Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini."

O günkü hazin manzarayı asla unutamam.

Bazı milletvekilleri, Bursa Valisi Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey'in şehri vakitsiz terk ettiğinden söz ediyor, cezalandırılmasını istiyorlardı. Hatta idam edilmesini isteyenler bile vardı. Hacim Muhittin Bey'in aleyhine her an bir karar çıkabilirdi. Hava çok gergindi. Mustafa Kemal bu haksızlığa daha fazla dayanamayarak yerinden fırladı:

"Efendiler! Hacim Muhittin Bey'i gerçekten cezalandırmalı. Fakat vakitsiz şehirden çıktığı için değil, daha önce şehri terk etmesi yolundaki emrimi dinlemeyerek, son güne kadar şehirde inatla kaldığı için cezalandırılmalı!"

O, mert bir insandı. Bu mertçe davranışıyla da bütün Meclis'i kendisine hayran bırakmıştı.

İsmet Paşa (İnönü) ile de o günlerde tanıştım. Ankara'ya geldiği gün müfrezemi Ziraat Okulu'nun yanında kurulmuş çadırlara, açık ordugâha yerleştirdikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gitmiştim. Beni içtenlikle kabul etmişti. Bu, kendisiyle Sivas'tan sonra ikinci görüşmemdi. Albay İsmet Bey de yanındaydı. Beni övücü sözlerle kendisiyle tanıştırdı.

Çerkez Ethem'in Mustafa Kemal'i öldürme planı

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin o çetin günlerinde Mustafa Kemal Paşa'yı en çok uğraştıran kişilerden biri de Çerkez Ethem oldu.

Çerkez Ethem, mütareke zamanında İzmir Valisi Rahmi Bey'in küçük yaştaki oğlunu dağa kaldırarak fidye isteyen ünlü bir eşkıya idi. Yüzbaşılıktan istifa eden kardeşi Reşit ve diğer kardeşi Yüzbaşı Tevfik'le birlikte astığı astık kestiği kestik bir çete kurmuştu. İki asker kardeş, ilkel bir adam olan Çerkez Ethem'in o günkü durumundan ve gücünden yararlanarak, onu kendilerine bayraktar yapmış, çevrelerine topladıkları çoğu Çerkezlerden oluşan büyük bir kuvvetle görünüşte Ulusal Mücadele'yi destekliyorlardı. Ayaklanmala-

rın bastırılması sırasında yararlıkları da oldu. Mustafa Kemal, onları ustalıkla kullanıyor ve kendilerinden yararlanıyordu.

İsmet Bey'in (İnönü) Garp Cephesi Kumandanlığı'na getirilmesi, o sırada Kütahya civarında Kuva-yı Seyyare adlı bir kuvvetin başında bulunan Çerkez Ethem ve kardeşlerinin hoşlarına gitmemişti, İsmet Paşa'nın kumandasına girmeyi bir hakaret gibi görüyor ve kabul etmiyorlardı.

Çerkez Ethem'i şımartan ve kendisine olağanüstü güç vehmettiren olaylar da olmuyor değildi. Bir gün Meclis'e gelmiş, dinleyici locasında görünmesiyle birlikte bütün Meclis kendisini ayakta alkışlamıştı. Çerkez Ethem'e yakın görünen bazı milletvekillerinin önayak olmasıyla gerçekleşen bu olaydan sonra taşkınlıkları ve şımarıklıkları daha da artmıştı. Hatta Mustafa Kemal'i bile küçük görmeye başlamıştı. Kardeşlerinin ve çevresinin kışkırtmasıyla, bağımsız bir Çerkez devleti kurarak başına geçmeyi bile hayal ediyordu. Bu hayalinin önündeki en büyük engel ise Mustafa Kemal Paşa'ydı. Öyleyse O'nun ortadan kaldırılması gerekiyordu.

Mustafa Kemal Paşa bir gün, böbreklerinden rahatsız olduğu için, istasyondaki konutunda yatıyordu. Çerkez Ethem, güven vermek amacıyla, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey'i de yanına alarak, Paşa'nın konutuna geldi. Güya Paşa'yı ziyaret edecekti. Doğruca Mustafa Kemal Paşa'nın yattığı odaya girdi. Yanında daima hazır gezdirdiği adamlarını da binanın kapısına ve merdiven başlarına yerleştirdi.

Amacı, İsmet Bey'i Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan uzaklaştırması için Mustafa Kemal Paşa'ya baskı yapmaktı. Bu amacını gerçekleştiremediği takdirde Paşa'yı kendi yatak odasında vuracaktı. On beş silahlı adamını yanında getirmesinin sebebi buydu.

Mustafa Kemal şüphelenmişti. Çerkez Ethem'in güvenilemeyecek biri olduğunu biliyordu. Üstelik böyle randevu almadan, hiçbir bilgi vermeden gelmesi ve kimseye sormadan doğruca odasına dalması hayra alamet değildi. Yastığı altında bulundurduğu tabancasına belli etmeden elini uzattı.

Mustafa Kemal'in aşağıda bulunan maiyeti de kuşkulanmıştı. Çerkez Ethem, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gelmişse, her an ateş edeceklermiş gibi duran ve yürüyen silahlı adamlarına kapıyı ve merdiven başlarını neden tutturmuştu?

Başyaver Salih (Bozok) Bey, o civarda oturan Recep Zühtü Bey'i (Soyak) çağırdı. Ne yapılması gerektiğine birlikte karar verdiler. Muhafız Takım Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) Bey haberdar edildi. İsmail Hakkı Bey, yanında getirdiği askerlerle konutu sardı. Silahların doldurulması ve bir olay halinde dışarı çıkanların vurulmasını emretti. Salih Bey, Recep Zühtü Bey, yaver Muzaffer Kılıç ve Özel Kalem Müdürü Hayati Bey de binanın içinde gerekli yerleri tutarak önlem aldılar.

Çerkez Ethem, İsmet Bey'in kumandadan çekilmesi önerisini ortaya atmış, Mustafa Kemal *"Hayır, olmaz!"* diyerek karşı çıkmıştı. Oda dışındaki hareketlerden, askerlerin ayak ve silah doldurma seslerinden önlem alındığını hisseden Çerkez Ethem:

"Nasıl isterseniz öyle olsun Paşam!" diyerek yüz seksen derece çark etti. Odaya yanında soktuğu arkadaşlarına da Çerkezce *"Durum tehlikelidir, vazgeçelim"* dedi. Biraz daha oturduktan sonra izin istedi ve çıkıp gitti.

○

Çerkez Ethem bir yolunu bulup Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmayı kafasına koymuştu. Mustafa Kemal, bir gece geç vakit, yanında yalnız Recep Zühtü Bey olduğu halde otomobille istasyona gidiyordu. Taşhan'ın önünden geçerken, Çerkez Ethem'in maiyetindeki Küçük Ethem, yanındaki on-on beş adamıyla birlikte aniden otomobilin önüne çıkmış ve otomobili durdurmaya kalkışmıştı. Şoför, durumun farkına varan Recep Zühtü Bey'in emriyle gaza basmış, son sürat ilerlemişti. Projektörün gözlerine dikilmesi de saldırganları şaşırtmıştı. Bir süre sonra öğrendik ki, bunların amacı Mustafa Kemal'i durdurmak, bir kahve içmek ricasıyla Taşhan'da bulu-

nan Ethem Bey'in yanına götürmek ve oradan da bilinmeyen bir yere kaldırarak yok etmekti.

○

Çerkez Ethem, Yozgat ayaklanması sırasında benimle de kapışmak istemişti. Olayı haber alan Mustafa Kemal Paşa'nın ikimize de birer tabanca hediye ederek bizi barıştırmasından sonra Yozgat'a gitmişti. Orada, Kuva-yı Milliye'ye başlangıcından beri bütün yüreğiyle bağlanmış olan Ankara Valisi Yahya Galip Bey'i idam etmek amacıyla Yozgat'a çağırmak cüretini bile göstermişti. Hatta Yozgat'tan Ankara'ya geldikten sonra, Mustafa Kemal'i bile asacağını söylemekten çekinmeyecek kadar küstahlaşmıştı.

Miralay (Albay) İsmet Paşa (İnönü) ile bir gün eski Meclis binasının bahçesinde kol kola geziyorduk. Çerkez Ethem'in kuvvetleri de Meclis önünden geçiyordu. İsmet Bey bunlara hazin bir bakış fırlattıktan sonra bana döndü ve şöyle dedi:

"Kılıç Ali! At benim, silah benim, kuvvet benim, yalnız kumanda benim değil!"

"Ethem'i bu gece yok edeceğim!"

Çerkez Ethem ve kardeşleri Garp Cephesi Kumandanı'nın emrindeydiler. Buna rağmen Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'yı dinlemiyor, sözleri ve hareketleriyle onu sinirlendiriyorlardı. Ne yapacağını şaşırmış durumda olan İsmet Paşa, durmadan Mustafa Kemal'den yardım istiyordu. Çerkez Ethem ve kardeşleri sadece İsmet Paşa'yı değil, Cenup (Güney) Cephesi Kumandanı Refet Paşa (Bele) ile Süvari Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa'yı (Altay) da çekemiyor, taşkınlıkları ve şımarıklıklarıyla onları da rahatsız ediyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa, Çerkez Ethem'le kardeşlerini istediği anda etkisiz hale getirebilirdi. Bu güce sahipti. Ancak Ulusal Mücadele'ye katkıları nedeniyle onlara kıymak istemiyordu. Çerkez Ethem'i uğraşılacak bir sorun haline getirmemek ve onun kuvvetlerinden yararlanmak için özen gösterdiği belliydi.

Eskişehir'e giderek orada İsmet Paşa ile Çerkez Ethem ve kardeşlerini bir araya getirmeye, onları görüştürüp uzlaştırmaya karar verdi. O günlerde zaten Bilecik'e gidecek, İstanbul'dan İzzet Paşa başkanlığında gelecek heyetle görüşecekti.

Mustafa Kemal Eskişehir'e giderken Çerkez Ethem, Kâzım Paşa (Özalp), Hacı Şükrü Bey (Albay, Diyarbakır Milletvekili), Celal Bey (Bayar), Eyüp Sabri Bey (Eskişehir Milletvekili), Hakkı Behiç Bey (Bayiç) ve beni de yanında götürmeye karar vermişti. Hazırlanan özel bir trenle 3 Aralık 1920 günü hareket edecektik. Çerkez Ethem, hastalığını bahane ederek bizimle gelmek istemedi. Hacı Şükrü Bey'le birlikte Çerkez Ethem'in kaldığı Taşhan'daki odasına gittik. Başını sarmıştı. Gerçekten hastaydı ve yatıyordu. Dr. Adnan Bey (Adıvar) tarafından da muayene edilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine ve emrine karşı gelmenin nezakete uymayacağını, hemen bize katılmasının doğru olacağını anlatarak kendisini ikna ettik. Yataktan kaldırıp trene getirdik.

Trende Mustafa Kemal'in müfrezelerinden birinin komutanı olan Topal Osman da vardı. Topal Osman, Mustafa Kemal Paşa'ya o kadar bağlıydı ki, Ethem'in şımarıklıklarına dayanamıyor, her an bir olay çıkarmak istiyordu. Onun Mustafa Kemal'le birlikte gelmek istemeyişini büyük nezaketsizlik ve münasebetsizlik sayıyordu. Beni ve Recep Zühtü'yü bir kenara çekerek şöyle dedi:

"Uygun görürseniz ben bu Ethem'i bu gece yok edeceğim!"

Ederdi de. Pervasız bir adamdı. Fakat biz karşı çıktık. Böyle bir harekete asla kalkışmamasını, kalkıştığı takdirde Mustafa Kemal'in üzüleceğini ve sinirleneceğini söyledik. Sözümüzü dinledi.

Eskişehir'e ertesi sabah vardık. Oradan Bilecik'e doğru yolumuza devam edecektik. Mustafa Kemal, kompartımanında henüz uykudaydı. Tren en az bir buçuk saat sonra tekrar yola çıkacağı için, arkadaşlarla birlikte istasyonun karşısındaki otele kahvaltı yapmaya gittik. Bu fırsattan yararlanan Çerkez Ethem de, Hacı Şükrü Bey'le birlikte Eskişehir'deki Kuva-yı Seyyare karargâhına, kardeşlerinin yanına gitmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın uyandığını ve trenin hareket etmek üzere olduğunu haber verdiler. Hepimiz trene gittik. Fakat Çerkez Ethem ve Hacı Şükrü Bey ortalıkta yoktu. Bunu gören Mustafa Kemal Paşa emir verdi:

"Maksat görüşmekti. Madem ki Ethem Bey yoktur, şimdiden Bilecik'e gitmeye de gerek yoktur. Bu gece burada kalalım ve görüşelim."

Mustafa Kemal Paşa'nın sezgileri de mantığı kadar güçlüydü. Çerkez Ethem'in neden gelmediğini hemen anlamıştı. Fakat soğukkanlı hareket ediyor, kızgınlığını belli etmiyordu.

Hareketin ertelenmesi üzerine otellere dağıldık. Ben de Madam Dadyo'nun oteline gittim.

Mustafa Kemal'in yaptığı programa göre, önce Eskişehir'deki Garp Cephesi karargâhında İsmet Bey ve diğer arkadaşların katılacağı bir görüşme yapılacaktı. Ben de Çerkez Ethem'in karargâhına giderek orada durumu ve amaçlarını yakından inceleyecektim. Kararlaştırıldığı gibi onlar Garp Cephesi karargâhına gittiler. Ben de Ethem'in karargâhına geldim. Hacı Şükrü Bey de buradaydı. Gece yarısına kadar orada kaldım.

Çerkez Ethem hastalık bahanesiyle Garp Cephesi karargâhındaki toplantıya gitmemişti. Benimle konuşurken durumunda belirgin bir sinirlilik vardı. Çok iyi döşenmiş bir evde kurulmuş olan karargâhında bir olağanüstülük göze çarpıyordu. Cephane yüklü merkepler hareket ettiriliyor, bazı elebaşıların bir kenara çekilerek kulaklarına gizli talimatlar verildiği görülüyordu.

Çerkez Ethem ve Hacı Şükrü Bey'le sabaha kadar sohbet ettik. Ertesi gün tekrar görüşmek üzere oradan ayrılarak otele döndüm.

Ertesi sabah kalktığımda otel sahibi Madam Dadyo, Hacı Şükrü Bey tarafından getirilip bana bırakılmış bir kart verdi. Kartta şunlar yazılıydı:

"Kuva-yı Seyyare'ye yapılan haksızlıkları yerinde incelemek için Ethem Bey'le birlikte Kütahya'ya gidiyorum. Arkadaşlara arz-ı veda ederim."

Bu Hacı Şükrü Bey, garip bir adamdı. Albaydı. Meşrutiyetten sonra ülkeye mitralyöz geldiğinde ilk mitralyöz subaylarından biri olmuştu. Yurtsever bir insandı. Ulusal Mücadele'de önce Demirci Efe'nin yanında çalışmış, sonra onunla arası açılarak Afyon'a çekilmiş, orada Ulusal Mücadele'ye devam etmişti. Sonunda milletvekili seçilerek Ankara'ya gelmişti. Kabadayı tipliydi. Arkadaşlığımız süresince hiçbir zaman paltosunu arkasına giymiş görmedim. Sürekli paltosunu omuzlarına atarak gezer, camedan yeleğini göstermekten hoşlanırdı. Özel mektuplarında, tavsiye yazılarında, hatta Meclis'e verdiği önergelerde imzasını atarken adının üstüne *milletvekili ve komutan* diye bir unvan koymaktan pek gururlanırdı. Başlıbaşına bir âlemdi. Taşhan'daki odası duvarlara asılmış el bombalarıyla, çeşitli tüfekler, tabancalar ve bıçaklarla adeta bir silah müzesi gibiydi.

İLİM-İRFAN KAYNAĞI...

Hacı Şükrü Bey, kurmay subayları hiç çekemezdi.

Mustafa Kemal Paşa bir gün Meclis toplantısına başkanlık ediyordu. Hacı Şükrü Bey askeri bir konuda konuşmak üzere kürsüye çıktı. Kurmay subaylara çatmak istedi ve sözü üniformaya getirerek, *"Bunların üstünlükleri yakalarındaki vişne çürüğünde midir? Bu vişne çürüğünün manası nedir?"* dedi.

Mustafa Kemal dayanamadı. Elini başkanlık kürsüsünün üzerine vurarak Hacı Şükrü Bey'i susturdu ve şunları söyledi:

"Hacı Şükrü Bey! Onun manası ilim-irfan kaynağı demektir, ilim-irfan kaynağı!"

Garp Cephesi karargâhındaki toplantıda Çerkez Ethem'in kardeşi Reşit, İsmet Bey'e karşı saldırgan bir konuşma yapmış, sürekli olarak kardeşinin soyluluğundan ve kahramanlığından söz etmişti. Mustafa Kemal'in canı çok sıkılmıştı. Reşit'e dönerek şunu sordu:

"İsmet Bey'i çektiğimizi kabul edelim. Yerine kim geçecek?"

Reşit, küstahlığı daha da ileri götürücü bir cevap verdi:

"İşte mesela Kâzım (Özalp) Bey! O da olmazsa nihayet ben!"

Reşit'in bu öneriyi, Kâzım Bey hakkında bazı kuşkular uyandırmak için yaptığı belliydi; çünkü Kâzım Bey, Ulusal Mücadele'nin temel taşlarından biriydi.

Çerkez Ethem ve arkadaşlarıyla anlaşmanın mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Zavallı Hacı Şükrü ise onlarla gittikten bir süre sonra durumun içyüzünü ve ciddiyetini anlamış, hemen dönerek tekrar bize katılmıştı.

"Görüşmelere Ankara'da devam edelim!"

Mustafa Kemal, Eskişehir'deki görüşmeden bir sonuç çıkmayınca Bilecik'e hareket etti. İzzet Paşa'nın başkanlığında Salih Paşa, büyükelçilerden Cevat Paşa, büyükelçilerden Cevat Bey, Ziraat Nazırı (Tarım Bakanı) Hüseyin Kâzım Bey, Hukuk Müşaviri Münir (Ertegün) Bey ve Fatin Hoca'dan (Rasathane Müdürü) oluşan heyet bizden bir gün önce Bilecik'e gelmiş bulunuyordu.

Bilecik'e vardığımızda İzzet Paşa ve heyeti tarafından karşılandık. Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa ile birlikte istasyonda tören kıtasını denetledi. Hep birlikte istasyon binasının üstündeki odaya çıktık. Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'ya kendini takdim etti:

"Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal!"

Ve devam etti:

"Kimlerle müşerref oluyorum?"

Mustafa Kemal, bu soru ile, İstanbul Hükümeti'ni tanımadığı için böyle bir hükümet tarafından gönderilen heyetle görüşmenin meşruiyetini kabul etmek istemediğini anlatıyordu.

Mustafa Kemal'in amacının farkına varamayan heyet üyeleri kendilerini Bahriye, Dahiliye, Ziraat Nazırları diye tanıtınca Paşa hiddetlendi. Ciddi ama nazik bir şekilde, İstanbul'da bir hükümetin varlığını kabul etmediğini, kendilerini de o hü-

kümetin mensupları olarak tanımadığını hatırlattı. Doğal olarak toplantının başkanlığını ve yönetimini de hemen eline aldı. Gelen heyet üyeleri gerçekten ulusal hareketin amacını anlayamadıkları gibi, oraya niçin geldiklerini de bilmiyorlardı. Belliydi ki Anadolu'nun durumunu şimdi, bu görüşmeden sonra öğreneceklerdi.

Ulusal hareketle ilgilenmekten çok, İtilaf Devletleriyle aradaki anlaşmazlığın nasıl giderilebileceğini anlatmak, bu konuda bilgi almak istiyorlardı. Mustafa Kemal sözü, Celal (Bayar) Bey'e verdi. O da etkileyici bir ifadeyle ulusal amacın bir özetini yaptı. Onların çok korktukları Rus siyaseti hakkında açıklamalarda bulundu.

Mustafa Kemal'e göre bu heyetle uzun uzadıya görüşmek vakit kaybından başka bir şey değildi. Kendilerinin tekrar İstanbul'a dönmelerinin sakıncalı olabileceğini anlayarak, hiç beklenmeyen ve umut edilmeyen bir emrivaki yaptı. Görüşmeleri kesti ve şöyle dedi:

"Görüşmeye Ankara'da devam ederiz! Buyurun gidelim!"

Ayağa kalktı. Trene hareket emri verdi. Başta İzzet Paşa olmak üzere İstanbul'dan gelen heyet üyeleri kompartımanlarına çekilmişlerdi. Hayret ve heyecan içindeydiler. Mustafa Kemal'in yaptığı sürpriz karşısında ne diyeceklerini şaşırmışlardı.

Ankara'ya dönüldüğünde Mustafa Kemal, İstanbul heyetiyle bir daha görüşmeye artık hiç gerek duymadı. Heyeti Ankara'nın eski büyük konaklarından birinde, her ihtiyaçlarını karşılayarak konuk etti. İzzet ve Salih Paşalarla heyetin diğer üyeleri, basın aracılığıyla, Kuva-yı Milliye'ye katılmış olduklarını ilan ettiler. Böyle hareket etmeyi zamana ve duruma daha elverişli görmüşlerdi.

Bizi bile tutuklatacaktı

Çerkez Ethem konusu henüz bir sonuca bağlanamamıştı. Çerkez Ethem ve adamları, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin "kimsenin yardım ve asker toplayamayacağı" hakkındaki ka-

rar ve emirlerini kendi çıkarlarına aykırı görerek yerine getirmiyorlardı. Garp Cephesi kumandanına baskıyı ve muhalefetlerini o kadar artırmışlardı ki, İsmet Bey artık iyice bunalmıştı.

Mustafa Kemal buna rağmen son bir büyüklük daha yaptı. 22 Aralık 1920 akşamı Celal Bey (Bayar), Kâzım Bey (Özalp), Eskişehir Milletvekili Eyüp Sabri Bey, Dr. Adnan Bey, eski Eğitim Bakanı Vehbi Bey, Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey, Cebelibereket Milletvekili İhsan Bey, Sivas Milletvekili Emir Bey, Bolu Milletvekili Yusuf İzzet Bey, Fevzi Paşa (Çakmak) ve beni Ankara'nın eski hükümet binasında toplantıya çağırdı. Toplantıya çağrılanlar arasında Çerkez Ethem'in büyük kardeşi Çerkez Reşit de vardı.

Sorunun nasıl çözüleceği uzun uzun tartışıldı. Sonunda, aralarında Çerkez Reşit'in de bulunacağı bir heyetin Kütahya'ya gitmesi kararlaştırıldı. Bu heyet, Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik'e son bir nasihatte bulunacak, onları ikna etmeye çalışacaktı. Beş kişilik bir heyet oluşturuldu. Heyette Celal, Eyüp Sabri, Vehbi ve Reşit Beylerle ben vardık. Reşit, bu heyete Miralay (Albay) Kâzım Bey'in de (Özalp) girmesini ısrarla istiyordu. Kâzım Bey de bunu istiyor görünüyordu. Mustafa Kemal, bu üç kardeşin Kâzım Bey'i aralarına almak ve başlarına geçirmek eğilimini bildiği için, masanın altından ayağına basarak Kâzım Bey'i uyardı ve heyete girmesine izin vermedi.

24 Aralık 1920'de Eskişehir'e, oradan Kütahya'ya gittik. Kütahya'ya vardığımızda Kuva-yı Seyyare başındaki üç kardeş pek sinirli görünüyorlardı. Kendileriyle saatlerce görüştük, tartıştık. İkna edilmeleri mümkün değildi. İsmet Bey'in emrine asla girmeyeceklerini bağıra bağıra söylüyorlardı. Biz onları ikna etmeye çalışıyorduk, onlar da bizi kendilerine katılmaya çağırıyorlardı. İsmet Bey'i savunduğumuz için açıkça bizi kınıyor, hatta yarı şaka yarı ciddi bizi tutuklamakla tehdit ediyorlardı. Aldıkları önlemler de göze çarpmıyor değildi. Hatta Balkan Savaşı'ndan beri silah arkadaşlığı yaptığım, şimdi Kuva-yı Seyyare'nin kurmay başkanı olan

kurmay yüzbaşı Halil de, birlikte çalıştığı bu kardeşlerle birlikte beni bir kenara çekerek kendilerine katılmamı, bunu bir bildiriyle Maraş ve Antep çevresine ilan etmemi öneriyordu.

Oradan kurtulmaktan başka çare kalmamıştı. Çerkez Ethem ve kardeşlerine hak verir gibi göründük. İstedikleri telgrafları Mustafa Kemal Paşa'ya çektik. Ama bunları Meclis kürsüsünde de savunmak için Ankara'ya gitmemizin yararlı olacağını söyledik. Kabul ettiler.

Hızla oradan ayrıldık. Kütahya istasyonundan ayrıldığımızda, bazı müfrezelerin mevzilere sokulduğunu ve Eskişehir yönünden gelecek muhtemel bir kuvvete karşı önlem alındığını gördük. Daha önce yaptığım araştırmaya göre, kuvvetleri 700-800 süvariyi geçmiyordu.

Biz Kütahya'da böylesine sıkıntılı ve tehlikeli anlar yaşarken, Garp Cephesi Kumandanlığı da bazı askeri önlemler almış; hatta önemli bir kuvveti yürüyüşe bile geçirmişti. Garp Cephesi'yle Çerkez Ethem kuvvetleri arasında adeta düşmanlık ilan edilmişti.

Sabuncupınar istasyonuna geldik. İsmet Bey'i bir servis vagonunda uykusuz, yorgun durumda bulduk. Yanında Harekât Şube Müdürü Tevfik Bey vardı. Tavrından ve heyecanından sabırsızlıkla bizi beklediği anlaşılıyordu. Hep birlikte servis vagonuna girdik. Şunu hemen kaydetmeliyim ki, heyetin Celal Bey'le benim dışındaki üyeleri, Çerkez Ethem ve kardeşlerini çileden çıkarmakla suçladıkları İsmet Paşa'yı haksız görüyorlardı. Hele eski Eğitim Bakanı Vehbi Bey, Ethem'le kardeşlerinin savunucusu durumuna geçmişti. Bunlar, İsmet Bey'i sıkıştırarak, Kuva-yı Seyyare'ye karşı bir hareketi önlemeye çalışıyorlardı. Bu eleştirilerin İsmet Bey'in alacağı kararı etkileyeceğini görüyordum. Hemen salondan çıktım. Başka bir kompartımandaki Harekât Şubesi Müdürü Tevfik Bey'in yanına gittim. Ona şunları söyledim:

"Ben her fırsattan yararlanarak Kuva-yı Seyyare'nin içyüzünü öğrendim. Hatta toplam kuvvetlerini bile inceledim. Kuvvetleri blöften, sözleri ve hareketleri palavradan ibarettir. Hiç-

bir direniş gösterebileceklerini sanmıyorum. İsmet Bey ürkmesin. Bunların sözlerine bakarak kararını değiştirmesin. Ethem ve kardeşlerinin kuvvetleri bunların anlattıkları ve İsmet Bey'in anlattığı gibi çok değildir. Bu bilgileri küçük bir kâğıda yaz. Ben içeri girdikten sonra, başka bir meseleymiş gibi İsmet Bey'e gönder."

Tekrar salona, heyetin yanına döndüm. Tevfik Bey dediğim gibi yaptı. Söylediklerimi küçük bir kâğıda yazdı. Bir posta eriyle içeri gönderdi. Er, kâğıdı İsmet Bey'e verdi. İsmet Bey heyecanla okudu, gözleri parladı. Verdiğim bilgilerin tam zamanında imdadına yetiştiği anlaşılıyordu.

İsmet Bey, ayağa kalktı. Elinde oynadığı otuz üçlü kehribar tesbihini masanın üzerine şiddetle fırlattı. Öfkeyle konuşmaya başladı:

"Efendiler! Ben Ethem kuvvetlerini söylediğiniz ve abarttığınız miktarın çok daha üstünde ve değerde kabul ediyorum. Fakat yedi bin dediğiniz bu kuvveti yedi kişilik eşkıya derecesine indireceğim ve yola getireceğim!"

Bu sert çıkıştan sonra, salona giren Tevfik Bey'e dönerek, önceden kararlaştırılan taarruz emrinin uygulanması için Fırka Kumandanı İzzettin Bey'e (Çalışlar) verilecek emri not ettirdi.

Heyetimiz bir tartışma havası içinde İsmet Bey'le vedalaştı ve ayrıldı.

Sonunda harekâta başlandı. Yenilen Çerkez Ethem ve adamları kaçtılar. O güne kadar savaştıkları Yunan ordusuna sığınarak düşmanla işbirliğine başladılar. Mustafa Kemal'in kendilerine güvenmemekte ve tasfiye etmek kararında ne kadar haklı olduğu bir kez daha ortaya çıktı.

Çerkez Ethem, Atina üzerinden Almanya'ya gitti. Oradan Mısır'a, Mısır'dan Ürdün'e geçti. 150'liklerle birlikte vatandaşlıktan çıkarılmıştı. 1938 yılında çıkarılan genel aftan sonra kardeşleri Türkiye'ye döndü, o dönmedi. 1948 yılında Amman'da öldü.

Milli Mücadele'de ilk ve tek yenilgi

Mustafa Kemal Paşa, bir yandan isyanlar ve Çerkez Ethem gibi çetelerle uğraşırken, bir yandan da büyük bir kararlılıkla Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ni sürdürüyor, Türk topraklarını düşman işgalinden kurtarmaya çalışıyordu.

Birinci ve İkinci İnönü zaferleri kazanılmış, Yunanlılar geri çekilmek zorunda kalmışlar ve cephelerde nisbi bir sükûnet başlamıştı. Bu, düşmandan çok bizim lehimizeydi. Çünkü vatanımızdaydık ve binbir yoksulluk içinde olmamıza rağmen her geçen gün biraz daha derlenip toparlanıyorduk.

Fakat Yunanlılar, geri çekildikleri hatta yeniden toplandılar, kuvvetlendiler ve tekrar saldırıya geçtiler. Kütahya-Altıntaş muharebelerinde yenilmiş, geri çekilmiştik. Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa hemen Eskişehir'e hareket etti. Karacahisar istasyonundaki Garp Cephesi Karargâhı'na gitti. Cepheden gelen kötü haberler sanki beynimize yıldırım gibi inmişti. Meclis'teki kurmay arkadaşlar ve kumandan milletvekilleri, yenilgi ve perişanlığın orduyu sevk ve idarede gösterilen hatalardan kaynaklandığını söylüyorlardı.

Bu durumu benim de üyesi olduğum Meclis'in Milli Müdafaa Encümeni'nde uzun uzun görüştük.

Mustafa Kemal Paşa cepheye koşmuş olduğu için O'nunla görüşmek mümkün değildi.

Komisyon Mazhar Müfit, Topçu İhsan, Hacı Şükrü ve benden oluşan bir heyet seçti. Komisyon adına Milli Savunma'ya gittik. Refet Paşa makamında yoktu. Müsteşar Selahattin Adil Paşa ile görüştük. Aldığımız haberler maalesef doğruydu. Eskişehir'i terk ederek Sakarya gerisine çekilmiştik. Eskişehir hattından Sakarya gerisine kadar uzanan yüzlerce kilometrelik mesafe üzerinde bütün bir ordudan kalanların ağırlıkları ile nakli, yerleştirilmesi, günün şartları ve imkânsızlıkları içinde başlıbaşına bir meseleydi.

Eldeki ordu, ülkenin büyük fedakârlıklarla ve zorluklarla meydana getirdiği tek orduydu. Şimdi yenilen de işte bu son kuvvetti.

Heyet olarak Milli Savunma müsteşarına şöyle bir protestoda bulunduk: Düşmanın hazırlığı biliniyordu. Düşmanın durumu öğrenilerek zamanında ve doğru önlemler alınsaydı, bu felakete uğramayabilirdik. Savaş bölgesindeki köylerde hiç değilse yaralılarımızı geriye nakledecek kadar at, araba, vesaire yok muydu? Meclis'teki asker arkadaşların dedikleri gibi, faciaya büyük bir hata ve ihmal sebep olmuştu.

Birkaç gün sonra Başyaver Salih Bey (Bozok) cephe karargâhından özel olarak Milli Müdafaa Encümeni'yle görüşmeye geldi. Mustafa Kemal Paşa'nın selamını getirdi. Paşa, durum hakkında bizlere şu açıklamayı yapması için onu görevlendirmişti:

"Durum gerçekten kritiktir. Paşa Eskişehir'e yetişti ve durumu müdahale etti, cephe kumandanına gereken talimatı verdi. Paşa, 'Onlar da pekâlâ bilirler ki savaşın bütün aşamaları daima aynı tarafın zaferiyle sonuçlanmaz. O kadar telaşa gerek yoktur. Durum, bizi işbaşında bulundurmak istemeyenlerin yaygara koparmalarına elverişlidir. Onlar için (yani bizim için) yapılacak iş, sükûnet ve soğukkanlılık göstermektir.' diyor ve gözlerinizden öpüyor."

Başyaver Salih Bey, Eskişehir bozgunu üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın ani olarak oraya gidişini ve oradaki durumu da şöyle anlattı:

"Mustafa Kemal Paşa, Eskişehir'in güneybatısında Karacahisar istasyonundaki Garp Cephesi Karargâhı'na gitti. Önce cephe kumandanının moralini düzeltmek istedi ve ona hiç beklemediği bir şekilde hitap ederek, 'Tebrik ederim, tebrik ederim. Deja başarılısın!' diyerek elini sıktı. Onu karargâhtaki odasına götürdü. Orada da bu sözleri tekrar edince kumandan, 'Ben ne zaman güç durumda kalsam, elimden tutar, beni kaldırırsın! Fakat bu kez durum ağırdır' dedi. Paşa'nın cevabı şu oldu: 'İsmet, yaptığın muharebe Eskişehir muharebesi değil, istiklal muharebesidir. Muhakkak muvaffak olacaksın!' Sonra Harekât Şubesi Müdürü Tevfik Bey'e bazı emirler verdi ve 'Bu önlemleri aldıktan sonra Eskişehir'in boşaltılması işlemine başlarsınız' dedi.

Mustafa Kemal Paşa'nın not ettirdiği emir şuydu:

'Dağılan ordu, Eskişehir'in kuzey ve güneyinde toplandıktan sonra Sakarya'nın doğusuna kadar çekilecektir.'"

Salih Bey'in anlattıkları burada bitti.

Bu emir üzerine önce 80 bin kişi tahmin edilen Batı Ordusu'ndan ancak 17 bin kişi kadarlık bir kuvvet toplanarak Sakarya'nın doğusuna gidilebildi ve oradaki mevzilere yerleşildi.

○

Ordunun uğradığı bu bozgunun ilk etkileri Büyük Millet Meclisi'nde hemen gözükmekte gecikmedi. Feryatlar başladı. Kötümser nutuklar atıldı. Milletvekilleri kürsüde ve koridorlarda *"Ordu nereye gidiyor? Millet nereye sürükleniyor? Bu bozgunun elbet bir sorumlusu vardır. O nerededir, onu göremiyoruz"* diye bağırıyorlardı. Bunların başında da Mersinli Cemal Paşa, Çolak Selahattin Bey ve Kara Vasıf gibi muhalif askeri ileri gelenler vardı. Bunlar diyorlardı ki:

"Ankara önünde yapacağımız muharebede uğrayacağımız yenilgi bize davayı kaybettirir. Dolayısıyla Mustafa Kemal ordunun kumandanlığını üstlenmelidir. Bu felaketi ancak Mustafa Kemal önleyebilir!"

Başkumandan Mustafa Kemal

Meclis'in küçük başkanlık odasındaydık. Topçu İhsan, Eğitim Bakanı Necati, ben ve başka arkadaşlar bir arada oturmuş konuşuyorduk. Mustafa Kemal Paşa geldi. Meclis'teki muhalif grubun kendisinin başkumandan olması önerisinden söz ederek bizlere sordu:

"Ne dersiniz?"

Mustafa Kemal'in hiç kimsede görülmeyen büyük meziyetlerinden biri de, inkılap ve devlet işlerini arkadaşlarıyla görüşmekten ve bu işleri tartışmaktan, görüş almaktan büyük zevk duymasıydı.

O, zekâsının kudretine, herhangi bir olayı tahlil etme ve de-

ğerlendirmedeki kudretinin benzersizliğine dayanarak ve gururlanarak başkalarının görüş ve düşüncelerine değer vermeyen, üstünlük taslayıcı bir karaktere asla sahip değildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın *"Ne dersiniz?"* sorusu da yersiz değildi. Çünkü muhaliflerin kendisine yaptıkları başkumandanlık önerisinde samimi olmadıkları biliniyordu. Onların amacı, Mustafa Kemal'i içinden çıkılması hemen hemen imkânsız bir soruna sürükleyerek yıpratmak, yenilgisini görmek, bunlardan yararlanarak kamuoyunu aleyhine çevirmek için önemli bir koz elde etmekti. *İkinci Grup* adı altındaki muhaliflerin o günkü hareket tarzları hepimizde bu kuşkuyu uyandırıyordu.

Arkadaşım Bahriye Vekili (Denizcilik Bakanı) Topçu İhsan Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söyledi:

"Paşam, mucize devrinde değiliz. Köyleri Sakarya gerisinde olduğu için dağılamamış olan on yedi bin kişilik perakende bir kuvvetle, bu işi, sonsuz gücünüz yok ki başarabilesiniz. Kumandada idaresizlik varsa, bizzat emir ve kumandayı alınız. Fakat adınız başkumandan ilan edilmesin. Çünkü Başkumandan Mustafa Kemal eğer bu savaşta yenilirse, davayı tamamen kaybetmek endişesi kuvvetlidir."

Topçu İhsan Bey çok vatansever, aynı zamanda tok sözlü olduğu için en nazik durumlarda bile, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın önünde dahi düşündüğünü söylemekten asla çekinmezdi.

Paşa, Topçu İhsan'ın sözlerine şu cevabı verdi:

"Eğer Meclis, kendisinden isteyeceğim yetkiyi bana verirse, başkumandanlığı üstleneceğim ve düşmanı durdurup mağlup edeceğim!"

Mustafa Kemal'in yapamayacağını söylemek âdeti olmadığı gibi, söylediği sözleri eyleme dönüştürerek gerçekleştirmemesi de mümkün değildi. O'nun en güçlü yanı, en büyük gücü, mantığıydı. En önemli kararları verirken, ilhamını daima büyüklüğüne iman ettiği milletinin iradesinden almayı ilke edinmişti. Belliydi ki, başkumandanlığı üstlenme kararını milletin gücüne, ondan alacağı ilhama dayandırıyordu.

Durumun nezaketini, kendisine has ölçüleriyle kavramış-

tı. Meclis'ten, üstleneceği yetkileri belirli bir zaman için istedi. Böylelikle kendisinin kararnameleri kanun gücünde olacaktı.

O yapıdaki bir Meclis'ten bu yetkileri alabilmek kolay, hatta mümkün görünmüyordu. 4 ve 5 Ağustos 1921'de, iki gün ve iki gece devam eden çetin tartışmalardan sonra, Meclis, *Başkumandanlık Kanunu* adı altında, ordu ve savaşla ilgili yetkileri reisine emanet etti.

○

Ankara, bu olağanüstü günlerini yaşarken, yeni ellerine geçirdikleri Kütahya'da kralları Konstantin'in başkanlığında toplanan Yunan Yüksek Askeri Meclisi'nin, *Ankara'ya doğru genel saldırıya* karar verdiği haberi geldi.

Megali-idea (büyük ülkü) ihtirası, zamanın ve şartların elverişli olduğu inancı içinde ayaklanmıştı.

Görünürde haklı idiler.

Mustafa Kemal Paşa, kendisiyle Samsun'a, Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı olarak çıkan Albay Kâzım Bey'i (Dirik), kuruluş ve görevlerini eliyle hazırladığı *"Tekâlif-i Milliye" (Ulusal Yükümlülükler)* komisyonunun başına geçirdi. Bu komisyon, vatandaşın varının yoğunun gerektiğinde yüzde kırkını, parası zaferden sonra ödenmek üzere alacaktı. Zafere öylesine güveni vardı ki, bildirilerinin birkaç yerinde bu kelimeyi kullandı.

Beni çağırttı:

"Sen savaş sırasında bir askerin üzerinde olması şart şeyleri tecrübe ile bilirsin. Mekkâre kollarındaki ihtiyaçları da nasıl temin edebileceğimizi denemiş olmalısın. Bir süre Kâzım'ın yanında ol..." emrini verdi. Bu bir süre, Sakarya'nın sonuna kadar sürdü.

Gözlerimle görmüşümdür: Elinde arşın, top taşıyacak bir kadananın ne kadar kolona ihtiyacı olduğunu ölçüyor, tekâlif-i milliye ihtiyaç listesine alıyordu. Her ev, Mehmetçiğe bir mintan, bir çift yün çorap, bir çift çarık verecekti. Ne acıydı ki, Mehmetçik arasında gerçekten mintansız ve çarıksız olanlar vardı.

Mareşal (müşir) Mustafa Kemal

Yunanlılar Sakarya'da önce ordumuzun sol kanadını kuşatmaya çalıştılar. Başkumandan Mustafa Kemal, başından beri düşmanın muhtemel girişimlerine karşı gereken önlemleri almış, planlarını ona göre yapmıştı.

Mustafa Kemal, bu büyük muharebede, yedekleri gerektiği anda ve istediği yerde kullanmak sayesinde bütün kuşatma girişimlerini altüst etti, sonuçsuz bıraktı.

Kuşatma imkânını bulamayan düşman, bu kez cepheden yarmak için, ordusunun son güç ve yeteneğini de kullanarak, sürekli taarruzlara geçti. Savaşın bu şekilde cereyan etmesi başlangıçta hazırlanan plana tamamen uyuyordu. Düşmanın savaş alanındaki bütün girişimleri alt üst edildi. Düşman, ordumuzun geleneksel kahramanlığı, cansiperane fedakârlığı karşısında âciz bir durumda kaldı.

Bütün cephede, özellikle sol kanadına yöneltilen karşı saldırılarla perişan edilen düşman, Sakarya'dan atıldı. Harekât aralıksız devam etti. Düşman ordusu maddi ve manevi hezimete uğramıştı. 13 Eylül 1921'de Sakarya'nın doğusunda düşmandan eser kalmamıştı.

23 Ağustos 1921'de başlayan Sakarya Meydan Muharebesi, 22 gün 22 gece aralıksız devam ettikten sonra, zaferimizle noktalandı. *"Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. Bu satıh, bütün vatandır. Vatan, her karış toprağı vatandaş kanıyla sulanmadıkça, terkedilemez"* tarihi emrini veren Başkumandan, kolordu kumandanlarının askerlerle omuz omuza dövüştüğü o kader muharebesi için *kan seli* tabirini kullanmıştı. Gerçekten de zaman zaman Sakarya'nın suları rengini değiştirerek akmıştı.

○

Paşa, yanında Fevzi ve Halit Paşalar, diğer subaylarla yaverleri olduğu halde, savunma hattının belirlenmesi için Yıldıztepe'den Katrancı'ya geldiğinde, araziyi incelemek için ata binerken hafif bir baş dönmesiyle yere düşmüştü. Çevresinde-

kiler telaşlanmış, civardaki doktorları çağırmışlardı. Doktorlar *adale ezikliği* teşhisi koymuşlardı. Paşa'nın ıstırabı giderek artmış ve Ankara'ya gelmek zorunda kalmıştı. O sırada Ankara'da bulunan Operatör M. Kemal (Öke), Paşa'yı muayene etmiş, adalesinin ezilmediğini, aksine kaburga kemiklerinden birinin kırık olduğunu belirlemişti. Mustafa Kemal, savaşı, o kırığın ıstırap ve sıkıntısı içinde yönetmişti.

BİR KURUŞA KIZ VERMEM...

Mustafa Kemal Paşa'nın muayene için Ankara'ya geldiği gün, bir rastlantı olarak kızkardeşim Naime'nin, Maraş Mebusu Mithat Bey ile nikâhı yapılacaktı. Paşa, muayeneden sonra, Rauf Bey'i de yanına alarak nikâha gelmek nezaketini göstermişti. Hatta kendisi kızkardeşimin vekili, Rauf Bey de şahidi olmuşlardı. Gazi, sevdiklerinin özel hayatıyla ilgilenmekten ayrı bir zevk alırdı. O tarihlerde eski usul nikâh kıyıldığı için *mihr-i müeccel* ile *mihr-i muaccel* olarak bir kuruştan bahsolunuyordu. Paşa:

"Vekâletim hasebiyle ben bir kuruşa kız vermem!" demiş ve nikâhı on lira üzerinden kıydırmıştı.

O gün, çok ıstırap çekmesine rağmen, geceyi de bizimle geçirmek lütfunda bulundu. Hiç unutmam: Kendisi minderin üzerinde oturuyordu. Rahatsız olmaması ve acısının azalması için, etrafını yastıklarla doldurmuştuk. Bu şekilde gecenin geç saatine kadar bizimle kaldı. Ertesi gün de tekrar cepheye, Başkumandanlık görevinin başına, karargâhı olan Alagöz'e hareket etti.

Mustafa Kemal, o güne kadar millet sinesinde *mücahit bir fert* idi. Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar hiçbir askeri rütbe taşımıyordu. Bu muharebeden sonradır ki, 19 Eylül 1921'de Büyük Millet Meclisi kendisini Müşir (Mareşal) yaptı ve *Gazi* unvanını verdi.

Muzaffer Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cepheden Ankara'ya dönüşü görkemli oldu. Sessiz sedasız ka-

rargâhından ayrılmış, Ankara'ya gelmekte olduğu, gelişinden ancak bir saat önce haber alınmıştı. *"Mustafa Kemal Paşa geliyor! Başkumandan geliyor!"* sözleri hemen çevreye yayılmıştı. Sakarya boyunda koca bir devleti ölümden kurtaran kurtarıcıyı karşılamak ve selamlamak için, bir anda meydanlar, caddeler, ağaçlar, pencereler, evlerin damları genç, ihtiyar, kadın, erkek büyük bir kalabalıkla dolmuştu.

Tren istasyona zamanında geldi. Mustafa Kemal, o muazzam zaferi sanki kendisi kazanmamış gibi, sade bir vatandaş alçakgönüllülüğüyle trenden indi. Yanında Refet Paşa vardı. Uzatılan samimi ve minnettar elleri tek tek sıktı. Tören kıtasını denetledi. Kendisini karşılayan bakanlar, milletvekilleri ve hükümet ileri gelenleriyle kısa görüşmeler yaptıktan sonra, yaverlerini alarak Çankaya'daki köşküne gitti.

HESAP HATASI OLABİLİR...

Mareşal Gazi Paşa, muzaffer bir kumandan olarak Ankara'ya geliyordu. Meclis O'nu karşılamak için kura ile bir heyet belirledi. Ben de kura dışında olarak heyetle birlikte karşılamaya gitmiştim.

Gazi, cepheden Biçer istasyonuna otomobille, oradan Ankara'ya trenle gelecekti. Çünkü Biçer istasyonuna kadar bütün demiryolu hattı savaşta tahrip olmuştu.

İstasyon büyük bir kalabalıkla doluydu. Gazi geldi. Trenden indi. Karşılamaya gelen heyetle birlikte kendisine doğru ilerliyorduk. İhsan ile beni görünce güldü:

"Recep'in (Peker) evinde ben size bir haftaya kadar düşmanı yok edeceğim demiştim. Affedersiniz. Hayatta bazı hesap hataları olabilir. Biz bu işi bir haftada değil, beş-altı günde yapıverdik."

O karışıklıkta, üstelik alkollü iken, İhsan'ın telaşına cevap olarak söylediği sözleri unutmamıştı.

Ne garip rastlantıdır ki, Mustafa Kemal'in muzaffer komutan olarak Ankara'ya döndüğü 18 Eylül'de, *"Anadolu'yu fethe-*

deceğim" diye milletini avutan Kral Konstantin, yenilmiş durumda, yanına dışişleri bakanını da alarak Mudanya'dan Averof zırhlısına binmiş, Atina'ya doğru yüzgeri etmişti.

"Bir haftaya kadar düşmanı yok edeceğim"

Adana, Maraş, Antep, Merzifon ve Antalya gibi işgal altındaki yerlerimiz yavaş yavaş düşmandan temizlenmişti. Sakarya'dan atılan düşman, karargâhını ülkenin bağrında kurarak, kuvvetlerini Afyonkarahisar hattında sağlama almıştı.

Mustafa Kemal, ülkenin bütün güçlerini bir araya getirmeye çalışırken, bir yandan da yokluk ve yoksunluklar içinde çırpınarak taarruz için orduyu hazırlamakla meşguldü. O sırada, içinde bulunulan şartları ve Gazi'nin çekmekte olduğu güçlükleri görmek istemeyen Büyük Millet Meclisi'ndeki muhalif asker milletvekilleri, bu kez de durmadan *"Ordu nerede?"* diye bağırıyorlar, *"Uyuştu kaldı mı?"* diye soruyorlardı. Paşa, büyük bir soğukkanlılıkla bunlara cevap vermiyordu.

Fakat ilhamını ancak milletinin iradesinden alarak, kararlarını ona dayandırmayı iyi bilen Paşa'nın günün birinde ordularına *"İlk hedefiniz Akdenizdir, ileri!"* emrini vermesi, Meclis'i ve tüm dünyayı bir anda şaşkınlık içinde bırakacaktı.

Bu zafere ait ayrıntılar yetkili kimseler tarafından yazıldığı için, ben burada o günlere ait notlarımı aktarmak istiyorum:

18 TEMMUZ 1922 – Hacı Bayram-ı Veli Şeyhi Ankara Milletvekili Şemsettin Efendi, bu akşam bize dergâh binasında içkili bir ziyafet verdi. Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşa (Özalp), ben, Topçu İhsan, Aksaray Milletvekili Neşet, Basın Yayın Genel Müdürü Ağaoğlu Ahmet, Tekel Genel Müdürü Mithat (eski Maraş Milletvekili) Beylerle Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilof yoldaş da davetliydiler. Ağaoğlu Ahmet Bey, Abilof'un her fırsattan yararlanarak Bolşevik propagandası yapmasına dayanamadı. Tersledi, kendisine çok iyi bir ders verdi. Hepimiz çok beğendik. Kâzım Paşa bir ara beni bir köşeye çekti. Ordunun yakında taarruza geçeceğini, hazırlık sıra-

sında çok yorulduğunu, hatta o günlerde cepheye gidip orduyu denetleyeceğini söyledi. Hiç kimseye sezdirmeden *"Ben kaçıyorum, yatacağım. Sen idare et"* dedi, gitti.

8 AĞUSTOS 1922 – Gazi, bugün cepheden Ankara'ya döndü. Yanında, denetlemek için önceden cepheye gitmiş olan Kâzım Paşa da vardı. Bu gün Fevzi Paşa da cepheden döndü.

25 AĞUSTOS 1922 – Gazi, yarın akşam Çankaya Köşkü'nde Ankara'da bulunan ileri gelen siyasetçilere önemli bir yemek verecekmiş. Sabah gazetelerinde, *"Gazi'nin Ağustos'un 21. Pazartesi günü Çankaya Köşkü'nde Ankara'da bulunan ileri gelen siyasetçilere bir ziyafet vereceği ve birçoğuna bugünden davetiye gönderildiği"* bildiriliyor.

Recep Bey (Peker) beni ve İhsan Bey'i bu akşam evine akşam yemeğine çağırdı. Ayağım burkulmuştu ve alçıdaydı. Koltuk değnekleriyle gittim. Gazi Paşa da Refet Paşa'nın evindeymiş. Bizim Recep Bey'in evinde olduğumuzu haber almış. Yaver Muzaffer telefonla beni çağırdı. Kendilerine katılmamızı söyledi.

Gazi, geceyarısından sonra geldi. Alkollüydü.

"Vakit geç oldu. Oturmayacağım, gideceğim" dedi. Giderken beni, İhsan'ı ve Recep Bey'i başbaşa getirdi, ellerini omuzlarımıza atarak şöyle dedi:

"Ben doğruca cepheye gidiyorum. Düşmana taarruz edeceğim!"

Hepimiz şaşırdık ve telaşlandık. İhsan Bey sordu:

"Paşam, ya başaramazsan?"

Mustafa Kemal şu cevabı verdi:

"Ne?.. Bir hafta içinde onları mahvedip denize dökeceğim!"

O gün Bakanlar Kurulu'yla siyasi durumu görüşüp her konuda mutabık kaldıklarını söyledi ve o arada Maliye Bakanı Hasan Bey'in taarruz için yaptığı mali kolaylıklardan memnuniyetle söz etti.

Yapılacak taarruzdan hükümetten başka kimsenin haberi yoktu. Sabahleyin duyduk ki Gazi, kimseye haber vermeden sabaha karşı otomobiliyle Ankara'dan Konya'ya, oradan da Akşehir'e gitmiş. Herkes O'nun Çankaya'da vereceği ziyafeti beklerken, meğer O şimdi Kocatepe'de kurulmuş olan ça-

dırının içinde, 26 Ağustos 1922 sabahı saat 05.30'da ordusuna taarruz emrini vermiş.

26 AĞUSTOS 1922 – Herkes telaş ve kaygı içinde sabırsızlıkla haber bekliyor. Asker milletvekillerinin her biri aklına göre görüş yürütüyor.

28 AĞUSTOS 1922 – İnanılır kaynaklardan haber aldık ki, önemli bir topçu ateşiyle başlayan taarruz, başarılı oluyormuş. Düşman sökülmüş. Gazi, kurmaylarıyla birlikte Kocatepe'den bizzat savaşı yönetiyormuş.

30 AĞUSTOS 1922 – Düşmanın beş fırkasının Dumlupınar'a gitmesi engellenmiş. Kütahya yönünde güneye gideceği yollar da kesilmiş. Yalnız Muratdağı'nın kuzeyindeki Kızıltaş deresi içinde kalmaya mecbur edilmiş ve derenin içinde bulunan bu beş düşman fırkası tamamen kuşatılmış.

31 AĞUSTOS 1922 – Bütün ülke neşe ve heyecan içinde. Kuşatılan düşman kuvvetleri, başlarında Başkumandanları General Trikopis olduğu halde çok kötü ve sıkışık durumda kalmışlar. Teslim olacak bir birlik ararlarken orada bir istihkâm subayımıza rastlamışlar. Kendisini çağırarak törenle teslim olmuşlar. Ülkede şenlikler yapılıyor.

Gazi, bir yıl önce Başkumandan seçildiği zaman Meclis kürsüsünden şöyle demişti:

"Memleketimizi çiğnemek için topraklarımızı işgal eden Yunan ordusunu harem-i ismetimizde boğacağım!"

Milletine verdiği sözü yerine getirmişti.

HER BÜYÜK ADAMDAN BİR PARÇA

Kut-ül Amare Muharebesi'nde esir edilen İngiliz Generali Townshend, 12 Haziran 1922'de Adana'ya gelmiş, oradan İstanbul'a geçerken Konya'ya uğrayarak, Batı cephesi karargâhından dönen Mustafa Kemal'le buluşmuştu.

Uzun uzun konuştular. Townshend, ayrılırken, Türk Başkumandanına şöyle dedi:

"Ben sizi Napolyon'a benzetiyordum. Hayır! Tam değil... Belki kesin ka-

rarlılığınız, strateji dehanızla onunla rahatça mukayese edilebilirsiniz. Ama sizde öyle başkalıklar var ki, şu anda kararımı verdim: Her büyükten bir parça almış bir büyüksünüz!.."

Townshend, kısa bir süre sonra, Yunan ordusunun konuğu olarak, Afyon-Eskişehir hattındaki tahkimatı görünce şunları söyleyecekti:

"Bu istihkâmlar tahrip gücü yüksek bir ordu tarafından ancak altı ayda bertaraf edilebilir. Fakat Türk Ordusu ve Başkumandanı Sakarya sınavından geçmişlerdir."

Büyük zaferin ayrıntılarını, savaşta bizzat yanında bulunanlardan şöyle öğrendik:

Gazi taarruzun tam sırası olduğunu görmüş, Akşehir'de kumandanlarını toplamış, onların da görüşlerini almak istemişti. Toplantıya katılan kumandanlardan kimi, siyasi sorunların halli için ordunun elde bulunması gerektiği görüşünü savunmuş, kimi de araçsızlık ve parasızlık yüzünden bu taarruzun mümkün olmayacağını söylemiş. Kumandanlardan Yakup Şevki Paşa daha ileri giderek *"Böyle bir taarruzda başarılı olunamazsa millet bizi asar"* demiş. Mareşal Fevzi Paşa ise, bu görüşlerden hiçbirine katılmayarak, aksine siyasi sorunların zaferle halledilebileceğini, bunun için de taarruz kararının alınmasından yana olduğunu bildirmiş.

Büyük Gazi, baskın, çevirme ve sonunda düşmanın yok edilmesiyle elde edilen bu büyük zafer hakkında demişti ki:

"Bu eser Türk milletinin hürriyet ve istiklal fikrinin ölmez abidesidir. Bu eseri meydana getiren bir milletin bir evladı, bu ordunun Başkumandanı olduğumdan ilelebet mesut ve bahtiyarım."

30 Ağustos Zaferi, ülkeyi kurtaran ve ona bağımsızlığın ve devrimlerin yolunu açan bir meşale gibi parlamaktaydı.

○

Özel notlarımdan:

30 Ağustos'u 31'e bağlayan gece...

Dumlupınar'da köy evlerinden birinin küçük ve harap bir odasında, Gazi, üşümemek için üzerine çadır bezlerini örtmüş, yatıyor. O sırada, bütün kumanda kademelerinde görülerek gönderilmiş bir telgraf geliyor. Bir kurmay subayın geceyarısı getirdiği bu telgrafı yattığı yerde okutup dinleyen Başkumandan, subaya, telgrafta adları geçen kumanda kademelerinin harita üzerinde işaret edilerek getirilmesini emrediyor. Harita getiriliyor. Yattığı yerde düzelerek haritayı önüne alıyor, inceliyor ve kurmay subaya dönerek:

"Düşman çevrilmiştir" diyor.

O dakikaya kadar kimsenin göremediği, anlayamadığı bu durum, kurmay subay dahil yanındaki herkesi şaşırtıyor. Yattığı yerden kalkan Başkumandan, hemen otomobilin hazırlanmasını emrederek cepheye, Ordu Kumandanı Nurettin Paşa'nın karargâhına gidiyor. Kumandandan durum hakkında bilgi alıyor. Düşmanın ve kuvvetlerimizin durumunu soruyor. Ordu kumandanı bu uyarı karşısında hemen durumu kavrayarak:

"Düşman kuşatmadadır" diyor.

Başkumandan, emrini veriyor:

"O halde görevinizi yapınız. Bulunduğum yer Başkumandanlık karargâhıdır!"

Hemen hemen avcı siperlerinin yakınında Başkumandanlık karargâhının kurulması, Ordu Kumandanı'nın daha ileriye atılarak düşmanı yok etme hareketine geçmesinin bir emri, bir işaretiydi.

O

Büyük Taarruz sırasında Gazi'nin yanında bulunan arkadaşlar, Yunan kuvvetleri kumandanı General Trikopis'in Başkumandan karargâhına nasıl getirildiğini şöyle anlattılar:

Trikopis, II. Kolordu Komutanı General Digenis ve diğer tutsak fırka kumandanlarıyla birlikte Uşak'ta karargâh olarak kullanılan bir evde (bu ev şimdi müzedir) Gazi'nin huzuruna çıkarıldığında heyecanlı ve bitkin haldeymiş. Gazi, onları oturtmuş, teselli için bu gibi yenilgilerin tarihte örnek-

leri olduğunu, sevk ve idarede görevlerini eksiksiz yapmış iseler vicdanen rahat olmaları gerektiğini söylemiş. Trikopis ise:

"Askeri görevimi tam olarak yaptığıma eminim. Fakat asıl görevimi maalesef yapamadım" diyerek intihar edemediğini anlatmak isteyince, Gazi sözünü kesmiş:

"O size ait bir düşüncedir."

Sonra harita üzerinde bazı eleştiriler yapmış:

"Şurada bir fırkanız vardı. Niçin onu şuraya almadınız? Filan yerdeki kuvvetlerinizi falan yere sürmeseydiniz daha iyi olmaz mıydı?"

Bu konuşmalar sırasında bir fırka kumandanı yanındaki subaya usulca sormuş:

"Bizimle konuşan bu general kimdir?"

"Başkumandan Mustafa Kemal!"

"Niçin yenildiğimizi şimdi anladım. Bizim Başkumandan İzmir'de vapurda oturuyordu!"

"Kesin zaferi kazanamazsam yaşayamam"

Meclis'in ordu ve savaşla ilgili yetkilerini olduğu gibi Mustafa Kemal'e veren *Başkumandanlık Kanunu* 30 Ekim 1921'de üç ay uzatılmıştı. Sakarya öylesine muhteşem sonuçlar vermişti ki, onu sağlayan kahramana verilmiş yetkilerin süresi üzerinde durmak kimsenin aklına gelmemişti. Kanun 4 Şubat 1922'de üçüncü kez uzatıldı. Fakat 6 Mayıs 1922'de dördüncü kez üç aylık uzatılırken 11 ret, 13 çekimser, 177 evet oyu ile kabul edilmişti. 20 Temmuz 1922'de kanunun süresi dolmuştu ve Mustafa Kemal, Büyük Taarruz planları üzerinde çalışmalarını tamamlamak için cepheye hareket hazırlığındaydı.

Meclis'te *İkinci Grup* adını alan muhalefet, sürenin uzatılmasına karşıydı. Doğrudan oya başvurulursa sonucun yine olumlu olacağı biliniyordu. Fakat O, son uzatılmada 11 ret, 13 çekimser oy çıkması nedeniyle üzgündü.

Gizli celse çok tartışmalı geçiyordu. Bir milletvekili, toplantıda O'nun bulunmadığı bir anda, *"Şahıslar yoktur, heyet-i içtimaiye vardır"* cümlesini kullanmıştı.

Herkes tatmin edilmiş ve sekiz saat süren görüşmelerden sonra Başkumandanlık Kanunu, hedefe erişilinceye kadar, yani, yine kendisinin o güzelim söyleyişiyle *"düşman vatanın harim-i ismetinde (tertemiz bağrında) yok edilinceye kadar"* uzatıldı.

Sonuç, parlamento kurallarına göre büyük zaferdi. Ve O, tartışmaların açık yapılmasını can ü gönülden isteyen adamdı. Açıklığa, samimiyete, eleştiriye, tartışmaya gerçekten bayılırdı. Bunu bir değil, bin örnekle anlatabilirim.

Fakat O, yapılan eleştiriler, suçlamalar arasında neye, niçin, kime veya kimlere üzülmüş, kırılmıştı bilmiyorum. Sofrada geç saatlerde dağılacağımıza yakın, adeta kendi kendine söylenir gibi:

"İnsan gerçekten çiğ süt emmiş... Bu atasözünün değerini bugün anladım..." dedi.

Ne ben, ne o gece sofrada bulunanlar, hangi olayı ve kimi veya kimleri kastettiğini anlayamadık. İcra Vekilleri Reisi (Başbakan) Rauf (Orbay) bana, şahsıma her sorulanın bende kalacağını bilmenin inancı içinde, Gazi'ye bu kadar çok dokunmuş olan olayın ne olduğunu sordu. Bilmediğimi söyledim. O da bilmiyordu.

Hâlâ da bilmiyorum.

○

Ben hiç kuşkusuz tarihçi değilim. Hatta tarihe kaynak olabilecek kronolojik tespitler, kıyaslamalar yapmış olmak iddiasını da aklımdan geçirmem. Eğer Atatürk'ün ölümünden sonra yaşamamış olsaydım, aşağıdaki satırlara da anılar bile diyemeyeceğim bu notlar içinde yer vermezdim. Fakat Ata'nın ölümünden sonra, devri için öylesine şeyler söylendi ve yazıldı ki... Bunlardan bir bölümü, açıkça kaydedilmemiş olsa bile, zaferden ve Çankaya'ya devlet başkanı olarak yerleşmesinden sonra çevresinin çok değiştiği yargısında toplanıyor. Bunun içinde, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele arkadaşlarından zaferden sonra ayrıldığı, hatta onları feda ettiği yargısı da vardır.

Bu, yanlıştır.

Atatürk, daha milli mücadele devam ederken, bizim en karamsar olduğumuz günlerde bile zaferden ümidini kesmemişti. Bunun tipik örneği, vatandaşın varının yoğunun yüzde kırkının ordu için toplandığı sırada düzenlenen Tekâlif-i Milliye makbuzlarında kullandığı cümledir. Hazinede para yoktu ve alınanların bedeli sonra ödenecekti. Sonra, ne zaman?

Makbuzların son cümlesi şöyleydi:

"Tafsilatı (ayrıntıları) yukarıda yazılı ve Başkumandanlık Kanunu'nun verdiği selahiyet (yetki) ile alınan eşya ve mal bedeli yekûnu olan ..... lira ..... kuruş zaferden sonra azami (en fazla) bir yıl içinde Maliye Vekâleti tarafından ödenecektir."

Zaferden sonra...

Savaşın bitiminde, barışın imzalanmasında falan değil, zaferden sonra... Çünkü Mustafa Kemal, savaşın bitimini de, barışın imzasını da zafere bağlamıştır. Hatta şahsi hayatını bile...

"Düşündüğüm kesin zaferi kazanamazsam, yaşamam..." dediğini bilirim.

Ve zaferden sonra şöyle dediğini de bilirim:

"Zaferle sonuçlanan bu hareket, Türk Ordusu'nun, Türk subayının ve kumanda heyetinin yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir kez daha tesbit eden muazzam bir eseridir. Bu eser, Türk milletinin ve istiklal fikrinin ölmez abidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evladı, bir ordunun başkumandanı olduğumdan ilelebet mesut ve bahtiyarım."

KURTULUŞA KADAR...

Zaman zaman Mustafa Kemal'in şahsına dönük suikast haberleri gelirdi. Özellikle o mücadele günlerinde...

Sakarya sonrasında da İstanbul'dan böyle bir haber geldi. Suikast, alınan önlemlere rağmen, Allah korusun, gerçekleştirilebi-

lirdi. İlgili makamlar ve kişiler gerekli soruşturmaları yaparken, O, her zamanki mütevekkil ve sakin haliyle, dudaklarında ender görülen tebessümle şöyle demişti:

"Acaba memleketin kurtuluşuna kadar müsaade etmezler mi?"

Bu suikast haberleri zaman zaman tazelendi. Ama ta 1926 İzmir suikastı olayına kadar adalete intikal eden olmadı.

Savaşın en kritik günlerinde, zaferden sonra vatan için düşündüğü hizmetlerde kimlere hangi görevleri vereceğini bile belirlemişti. Bu güç inanılır gerçek için şu örneği vereceğim: İngilizlerin İstanbul'u işgal etmelerinden sonra birçok tanınmış asker ya da sivil devlet, fikir, idare ve ilim adamını mahkeme kararı olmaksızın, hatta sorgu-sualsiz yakalayıp, siyasi mahkûmlar kampı haline getirdikleri Malta Adası'na götürmüşlerdi. Bunlar arasında devrinin tanınmış ilim adamı Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Efendi de vardı.

Ürgüplü Hayri Efendi, görev yıllarında medreseleri, modern birer üniversite haline getirmek için *Medreselerin Islahı* adını verdiği reform programını uygulamaya koymuştu. Savaş çıkınca çalışma yarıda kalmıştı.

Mustafa Kemal, dini ve manevi hayatta bu kadar köklü yeri olan bir müessesenin yaşanılan zamana ne ölçüde uyabileceğini öğrenmeden karar verir miydi? Malta'dakiler Sakarya zaferi öncesinde özgürlüklerine kavuştuklarında Hayri Efendi'yi Ankara'ya davet etti. İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda Niğde milletvekili olan Hayri Efendi Büyük Millet Meclisi'nde de görevine devam edebilecekti. Ne yazık ki ağır hastaydı, gelemedi ve vefat etti.

İyi hatırlıyorum: Bu haberi alınca, *"Eyvah!.. Kendisinden medreseleri ıslah için hizmet ve himmet isteyecektim. Yazık oldu"* demişti.

Daha o günlerde, vatanı, kurulacak devlette emekleri aranacak insanlara kavuşturmak için hazırlıklıydı.

Çankaya'nın asıl terkibi işte budur.

Kime, nerede, ne zaman, nasıl görev vereceğini inanılmaz

isabetle tesbit edebilmek, Mustafa Kemal'in liderlik yapısının temel vasfını teşkil ediyordu.

Ufuktaki karanlıklar içinden zafer, sislerden sıyrılıp aydınlık ümit olduğu ölçüde, Çankaya halkası genişledi. Gerçek bir lider için, her sahada güvenilecek, inanılacak insanlara ihtiyaç vardı. Özellikle altı yüz yıl süregelmiş monarşiden cumhuriyete geçmeye daha ilk günden kararlı bir devrimci için...

II

Cumhuriyet ve Devrimler

Birinci Büyük Millet Meclisi

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi kazanılmış, vatan toprakları düşman işgalinden kurtarılmıştı. Şimdi, şehit kanıyla yoğrulmuş bu kutsal topraklarda yeni ve modern bir devlet kurmaya sıra gelmişti. Fakat bu, o kadar kolay değildi. Hatta Ulusal Kurtuluş Mücadelesi kadar zordu.

İşe Meclis'ten başlamak gerekiyordu. Çünkü Birinci Büyük Millet Meclisi başlı başına bir âlemdi.

Entarisinin üstüne ceketini çekmiş, başına fes giymiş tutucu ve bağnaz insanlardan tutun da Kürt, Çerkez kıyafetlerine bürünmüş milletvekilleri, başları kalpaklı milliyetçiler, doktor, eczacı, kumandan, aydın, hâkim, derviş, şeyh, avukat, telgraf memuruna kadar her türden, her meslekten paşa, bey, efendi, ağa, hacı, hoca, bir toplumun her türünden insanını orada bulabilirdiniz. Bu Meclis, vatan topraklarının yer yer düşmanlar tarafından işgal edilmesi üzerine ayaklanmış insanlardan oluşmuş, devleti çökmekten kurtarmak amacından doğmuş bir kuruluştu. Tek bir amacı vardı: Düşmanı vatan topraklarından atmak... Devletin varlığını, bağımsızlığını ve tarihi onurunu kurtarmak...

Bu Meclis'in tek bir kusuru vardı ki, o da üyelerinin, ülkenin muhtaç bulunduğu sosyal ve siyasi devrimler konusundaki görüş ve düşüncelerinin birbirinden hayli farklı olmasıydı.

Ne yazık ki, vatan topraklarını düşman işgalinden kurtarmak amacıyla toplanmış olan bu Meclis'te, çok geçmedi, bir-

takım emellerin belirtisi olan bazı çabalar ve hareketler ortaya çıkmaya başladı. Bazı milletvekilleri ve aydınlar dikkat çekmek, benzersiz olmak ve sivrilmek arzusuyla her işe muhalefet etmeye, her fırsattan yararlanarak kürsüye fırlamaya, kendilerini göstermeye, kolay şöhret olma hevesiyle ağızlarına geleni söylemeye başladılar.

Giderek bazı grupların, hiziplerin filizlenmeye başladığı görülüyordu. Çolak Selahattin, Hüseyin Avni (Ulaş) ve Samsun Milletvekili Emin Beylerle bazı arkadaşları birleşerek muhalif duruma geçmişlerdi. Kurmay yüzbaşılardan Afyonkarahisar Milletvekili Hulûsi, Canik Milletvekili Nafiz, Sinop Milletvekili Hami Beyler bu grubun başlıca ve ateşli mensuplarındandı. Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi, Kastamonu Milletvekili Tevfik Hoca, Balıkesir Milletvekili Basri ve Vehbi Beylerle Abdülgafur Hoca ve arkadaşları gibi geriye gitmek, "devr-i saadet"i geri getirmek amacında görünenlerle, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey gibi bu köhne düşünceye değer kazandırmak isteyenlerin Meclis'e hükmetme çabaları almış yürümüştü. Ülkede iskambil, tavla, domino ve benzeri oyunlarla keyif verici her türlü maddenin kullanılması Meclis kararıyla yasaklanmıştı.

Bir gün Meclis'e henüz gelmiştim. Koridora girerken, genel kurul salonundan çığlıklar geldiğini duydum. Sıra kapakları vuruluyordu. Büyük bir gürültü kopmuştu. Hemen salona girdim. Hoca Tevfik Efendi ile Ankara Milletvekili Hacıbayram-ı Veli Şeyhi Şemseddin Efendi ve Yozgat Milletvekili (aynı zamanda Yozgat Müftüsü) Hasan Efendi, Konya Milletvekili Fehmi ve Ankara Milletvekili Hacı Mustafa Hocalar, Bursa Milletvekili Dr. Emin Bey'e saldırmışlardı. Emin Bey tek başına, adeta gırtlak gırtlağa, cesur bir şekilde kendini savunuyordu. Koştuk, araya girdik. Hocaları bertaraf ettik. Meğer bu olayın nedeni, Emin Bey'in, evlenecek kadınların sağlık muayenesinden geçirilmesi hakkında verdiği yasa önerisiymiş! Hocalar, nasıl olur da kadınlar muayene edilir diye isyan etmişler.

Hacı Şükrü'nün yediği tokat

Hariciye Vekili (Dışişleri Bakanı) Muhtar Bey, bir gün Meclis'te dış politika konusunda açıklama yapıyordu. Ülkeyi çepeçevre sarmış olan düşmanlardan acı bir dille söz etmiş ve yakınmıştı. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey söz alarak kürsüye geldi. Muhtar Bey'in olumlu etki bırakan açıklamalarını çürütecek iddialarda bulunmaya başladı. Sözlerini doğrulamak için de eline geçirdiği bir Fransızca gazeteden bazı pasajlar okuyarak *"Ehl-i salip (Haçlı) muharebesine mi giriyoruz?"* dedi. Yanımda oturan Cebelibereket Milletvekili İhsan Bey, dayanamayarak oturduğu yerden bağırdı:

"Hay gözün kör olsaydı da, o gazeteyi okuyamasaydın!"

Ali Şükrü Bey hemen cevap verdi:

"Sen de kahrolsaydın da buraya gelip bunu dinlemez olsaydın!"

Bu cevaba İhsan Bey'in fena halde canı sıkıldı:

"Niçin böyle hareket ediyor? Ve niçin bana böyle cevap verdi? Bunu kendisinden soracağım" dedi.

Yerinden kalktı. Kürsüden inmiş olan Ali Şükrü Bey'in yanına gitti, oturdu. Aralarındaki tartışma hemen kavgaya dönüştü. Meclis karmakarışık oldu. Herkes birbirine girdi. Kâtip Haydar Bey sürekli bağırıyordu:

"Efendiler, görüşmelere devam edelim!"

Başkan da sürekli çan çalıyordu. Araya girdik. Şükrü Bey'in tabancasını elinden aldık. Görüşmelere devam etmeye imkân yoktu. Başkan oturumu kapatmak zorunda kaldı.

Birinci Büyük Millet Meclisi salonu hayli küçüktü. Oturulacak siyah boyalı sıraların bir kısmı orta yere, başkanlık kürsüsüne dönük olarak konulmuştu. Diğer sıralar ise bunların sağ ve sol yanına karşı karşıya yerleştirilmişti. Sağdakilere *muvafık* (iktidar yanlısı) soldakilere *muhalif* milletvekilleri otururlardı. Orta sıraları da tarafsızlar ve yaşlı milletvekilleri işgal ediyordu. Bu orta sırada oturan milletvekilleri muvafıklarla muhalifler arasında sanki bir çeşit *tarafsız bölge* idi. Öyle durumlar olurdu ki, sağ ve sol taraftakiler ayaklanıp birbi-

rine girdiklerinde, ortadaki milletvekilleri araya girer, hemen olayların önüne geçerlerdi.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nde dayaklı olaylar, zaman zaman tabanca çekmeler eksik olmazdı. Hiç unutmam: İlk kez Londra'ya giden heyetimize katılan Zekâi Bey (Eski Milli Savunma Bakanı), yurda dönüşünde, Avrupa'daki görüşmeleri hakkında kürsüden bilgi veriyordu. Bunu ayakta dinleyen Hacı Şükrü Bey kendini tutamadı ve *"ihanet ettiniz"* diye bağırdı. Zekâi Bey kürsüde soğukkanlılığını korudu ve cevap vermedi. Sözlerini bitirerek kürsüden indi. Çok mağrur olan Hacı Şükrü Bey'in yanına gitti. *"Biz memlekete ihanet edecek adam değiliz"* dedi ve Hacı Şükrü'ye bir tokat attı. Bunu hiç beklemeyen Hacı Şükrü şaşırmış kalmıştı.

Malta'dan gelerek sonradan Meclis'e katılan Diyarbakır Milletvekili Fevzi ve Erzincan Milletvekili Sabit Beylerin, çevrelerine topladıkları arkadaşlarla hükümeti tehdit eder gibi bir tavır aldıkları görülüyordu. Afyonkarahisar Milletvekili Şükrü, Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali (Öğütçü), Kırşehir Milletvekili Müfit Hoca günün kürsü kahramanlarıydı. Rauf Bey (Orbay) henüz tarafsız, Kara Vasıf Bey ise ikinci gruba, yani muhaliflere eğilimliydi.

Meclis'ten hükümetin herhangi bir kararı çıkarabilmesi adeta imkânsız hale gelmişti. Bu nedenle Meclis'te bir topluluk, bir grup oluşturmak kaçınılmaz olmuştu. Müdafaa-i Hukuk Grubu böyle oluştu. Bu oluşumdan sonra Çolak Selahattin ve Hüseyin Avni Beyler de *İkinci Grup* adı altında faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Artık açıkça muhalefet ediyorlardı. Hükümet ancak Müdafaa-i Hukuk Grubu'na dayanıyordu. Konya Milletvekili Refik, Necati (Eğitim Bakanı), Refik Şevket (İnce), Dr. Tevfik Rüştü (Aras) (Dışişleri Bakanı), Aydın Milletvekili Mazhar, İhsan (Denizcilik Bakanı) Beyler Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun en ateşli ve mücadeleci sözcüleriydi.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (Anayasa) görüşmeleri muhalefetin rengini daha çok meydana çıkardı. Özellikle 25. madde uzun ve heyecanlı tartışmalara yol açtı. Bilim, deneyim, inceleme ve tahlil konusu olması gereken bu ve buna benzer

maddeler maalesef duygularla, heyecanla ve coşkuyla çözülmek isteniyordu.

Komünist Partisi neden kuruldu?

Mustafa Kemal, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk günlerinde, bir yandan ülkeyi düşman işgalinden kurtarmaya çalışıp bunun için hazırlıklar yaparken, bir yandan da Meclis'te türemiş olan bazı grupların muhalefetine göğüs germek ve bunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. O sırada ülkede bir *Yeşil Ordu,* bir de *komünizm* cereyanı ortaya çıkmıştı. Yeşil Ordu, Tokat Milletvekili Nazım, Eyüp Sabri, Şeyh Servet Efendi ve benzeri bazı kişiler tarafından yönetiliyordu. Celal Bayar ve Hakkı Behiç'in de bu kuruluşa eğilimleri vardı.

Bunlar *Yeşil Ordu* adı altında bir çeşit komünist program hazırlamışlardı. Ulusal davaya aykırı prensipleri ve hareketleri ortaya çıkınca, bu kuruluş Mustafa Kemal tarafından hemen kapattırıldı. Kapatıldıktan sonra yönetim merkezine bir gün Celal Bayar uğramış, Nazım Bey'den başka kimseyi bulamayınca, diğer üyelerin nerede olduğunu sormuş, o da şu cevabı vermişti:

"Onların hepsi korkak. Kapatma kararından korkup dağıldılar."

"Dağılmayıp da ne yapacaklardı?"

"Kalacaklardı. Mustafa Kemal'le sonuna kadar mücadele edecektik."

Yeşil Ordu'cular gerçek komünizmin peşindeydiler. Rus makamları ile temasta oldukları, oradan talimat aldıkları anlaşılmıştı.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin o karışık ve ateşli günlerinde bir de *Bolşevik (Komünist) Partisi* olayı ortaya çıktı.

Eskişehir'de kurulmakta olan *Halk İştirakiyun Fırkası* Meclis'te ilgi uyandırmıştı. Bazı milletvekillerinin bu partiye eğilimleri vardı. Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi, bu partinin başlıca temsilcilerinden biri gibiydi.

Türkiye'nin bütün cephelerde düşmanla savaştığı ve hu-

sumet dünyasının Türkiye'ye karşı birleştiği günlerde, Bolşevikler Ankara'ya ilk kez temsilci göndermişlerdi. Bu nedenle ülkede Bolşeviklere karşı bir sempati hissediliyordu. Bu arada Afyon Milletvekili Şükrü ile Tokat Milletvekili Nazım Beylerin Rus Büyükelçiliği'yle sıkı bir ilişki kurmuş oldukları da gözden kaçmıyordu. Öte yandan Ankara'ya gelen Vakkas namındaki mülkiye kaymakamlarından biri, İzmit Milletvekili Sırrı Bey ve diğer bazı milletvekilleriyle birleşerek onlarla birlikte bir *Komünist Partisi* kurmak istiyordu. Bunlar o zaman Çerkez Ethem'i de aralarına almış görünüyorlardı. Hatta Çerkez Ethem bu amaçla Eskişehir'de *Yeni Dünya* adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Bunlar Çerkez Ethem'i partilerinin başına getirmek niyetindeydiler. Vakkas tarafından Ankara'da düzenlenen bir toplantıda, Yozgat'tan gelmekte olan Çerkez Ethem'i karşılamak üzere parlak bir program yapılması ve Ethem'in bu nedenle *ulusal kahraman* ilan edilmesi konusu görüşülmüştü. Davetliler arasında bulunan, Mustafa Kemal Paşa'nın Trablusgarp'tan itibaren güvenini kazanmış yakın arkadaşı, Kocaeli Milletvekili Süreyya Bey (Yiğit) dayanamayarak ayağa kalkmış ve şöyle haykırmıştı:

"Başımızda koskocaman bir ulusal kahraman dururken bu unvanı başkalarına vermek doğru olamaz! Bunun görüşülmesi bile abestir!"

Süreyya Bey'in bu hiddet ve tepkisi üzerine toplantı Vakkas'ın istediği kararı alamayarak dağılmıştı.

Rus Büyükelçisi Aralov ve Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilof'un milletvekillerine sık sık yemek vermeleri, ülkenin çeşitli yerlerine yaptıkları gezilerde komünizm propagandasını yoğunlaştırmaları giderek ciddiyet kazanmaya başlamıştı. Doğu sınırımızdan girmek üzere olan bu tehlikeli akımı önlemek gerekiyordu. Bunu şiddetle veya yasal yollarla önlemek o günün dış politikasına uygun değildi. Durumu dikkatle izleyen Mustafa Kemal Paşa, buna da çare bulmakta gecikmedi. Şöyle diyordu:

"Biz dışarıdan gelecek herhangi bir telkine uyarak değil,

kendi bünyemizi göz önüne alarak, gerekiyorsa partiyi kendimiz kurabiliriz."

Henüz kurulmakta olan orduda da bu cereyanın başladığını ve büyüme ihtimali olduğunu görünce, Fevzi ve İsmet Paşalara da danışarak –gerektiği zaman kapatmak şartıyla– bir *Komünist Partisi* kurulmasını yararlı gördü. Bu kararını Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bir şifre ile bildirip onun görüşünü sordu. Kâzım Karabekir Paşa onayını şu şekilde bildirdi:

"Madem ki orduda böyle bir cereyan hissedilmiştir, bunu önlemek için alınan bu kararın faydalı olacağında ben de hemfikirim. Ancak zamanı geldiğinde bu partiyi derhal feshetmek şarttır."

Çok geçmeden danışıklı olarak, ben de dahil olduğum halde, Hakkı Behiç (Bayiç), İhsan (Denizcilik Bakanı), Refik (Koraltan), Eskişehir Milletvekili Eyüp Sabri (Akgöl) ve Süreyya (Yiğit) Beylerden bir merkez kurulu oluşturuldu. Hakkı Behiç Bey genel sekreterliğe getirildi. Kurul, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası'nın üstündeki küçük bir odada işe başladı. Hatta o sırada Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilen Ali Fuat Paşa'ya (Cebesoy) bir güven mektubu vermiş, durumu Komünist Enternasyonal'e bildirmiştik. Fakat Ruslar, bunun danışıklı bir kuruluş olduğunu sezdikleri için, partiyi tanımadılar.

Rusların gözünü boyamak ve faaliyetlerine imkân bırakmamak için girişilen bu danışıklı parti kurma olayı üzerine Vakkas ve arkadaşlarının *Komünist Partisi* kurma girişimi sonuçsuz kaldı. Bir süre yaşayan partimiz, istenen amacı sağladıktan sonra yine Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle kendi kendini feshetti.

"Anam babam Bolşeviklik!"

Çok sert bir kış günüydü. Sürekli kar yağıyordu. Hâkimiyet-i Milliye Matbaası'nda, soğuk bir odada toplanmış ve işimizi bitirerek

dağılmıştık. Refik (Koraltan) ve Topçu İhsan (Eryavuz) Beylerle birlikte sokağa çıkmış, yürüyorduk. Refik Bey'in paltosunun yakasında bir kürk vardı. İhsan Bey palto giymiş. ayağına da yanından yamalı bir çizme çekmişti. İhsan Bey bir ara durdu, Refik Bey'e dönerek şöyle dedi:

"Sende kürk palto, bende yamalı çizme, anam babam Bolşeviklik!"

Bu sözler bizi hayli güldürmüştü.

Bu olaylar cereyan ederken, İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş olanlar da arka arkaya serbest bırakılmaya ve anavatana dönmeye başladılar. Mustafa Kemal'in kazandığı başarılar ve bu başarılara dayanarak yaptığı baskılar sonuç vermeye başlamıştı.

Malta'dan dönenler arasında Fethi (Okyar), Rauf (Orbay), Kara Vasıf ve Ali (Çetinkaya) Beyler de vardı. Rauf Bey'le Kara Vasıf Bey'in İnebolu'ya çıktıklarını haber alan Gazi, onların gelişinden çok memnun olmuş, bir telgrafla sevgilerini ve esaretten kurtuldukları için tebriklerini bildirmişti. Rauf ve Kara Vasıf Beyler bu telgrafa gayet samimi olarak şu cevapla karşılık vermişlerdi:

"Ankara Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

Azimkâr milletimizin çalışkanlığını ve fedakârlığını hakkıyla temsil eden Büyük Millet Meclisimiz ve onun değerli başkanı, bizi intikamcı devletlerin esaretinden şanlı bir şekilde kurtardı. Vatan toprağına ilk adımı atarak dahil olduğumuz hür dünyamızda, özel tebrik ve samimi duygularınızı içeren telgraf ile karşılaşmak bizi bir kat daha memnun ve minnettar kıldı. Pek derin ve kalbî olan şükran duygularımızın kabulünü ellerinizi öperek rica, özellikle Meclis'teki değerli ileri gelenlere saygılarımızın arzını istirham ederiz efendim."

Gazi, Erzurum ve Sivas kongrelerinde bu kişilerle arasında geçen anlaşmazlıkları unutmuştu. Rauf ve Vasıf Beyleri yine eski birer arkadaş olarak sıcak ve samimi şekilde kabul et-

mişti. Nitekim Rauf Bey'i gelişinden hemen sonra Nafıa vekili (bayındırlık bakanı) yaparak kendisi hakkındaki ilgi ve takdirini göstermekte gecikmedi.

Bu seçim şöyle olmuştu: Bakanları Meclis seçiyordu. Meclis'te 167 üye seçime katılmıştı. Biz Rauf Bey'in Hamidiye kahramanlığıyla başlayan şöhreti nedeniyle üyelerin çoğundan oy alacağını tahmin ediyorduk. Oysa kendisi 84 oyla ancak bakan olmuştu. Rauf Bey'in bundan üzüntü duyduğu açıkça belli oluyordu.

Seçimde Rauf Bey'in karşısına Çolak Selahattin çıkarılmıştı. Çolak Selahattin Meclis'te hayli kuvvetliydi. O da hayli oy almıştı. Selahattin Bey, kazansa da Nafıa vekilliğini kabul etmeyerek istifa edeceğini söyledi ve Meclis'ten kendisine oy verilmemesini rica etti. Bu sayede Rauf Bey oturuma katılan 167 üyeden 84'ünün oyunu alarak bakan oldu.

Fakat Rauf Bey, bu seçimden bir süre sonra sağlık durumunu bahane ederek bakanlıktan istifa etti. İstifasının gerçek nedeninin bu olmadığı biliniyordu. Bazı arkadaşlar açık oylama ile seçimin yeniden yapılmasını önerdiler. Rauf Bey'in karşısına bu kez Kayseri Milletvekili Vehbi Bey çıkmıştı. Rauf Bey seçildi ama, Vehbi Bey de 76 oy almıştı. Bir süre sonra yine sağlık durumunu öne sürerek istifa etti.

Kara Vasıf Bey'e gelince; Mustafa Kemal Paşa için o da yabancı bir sima değildi. Ulusal mücadelenin ta başından beri kendisiyle çalışanlardan biriydi. Hizmetleri bilindiği için Gazi onu da severdi. Malta'dan Ankara'ya gelir gelmez Müdafaa-i Hukuk başkan vekilliğine seçtirmeyi ihmal etmemişti. Fakat Kara Vasıf Bey, kendisine verilen bu görevi herhalde küçük görmüş olacak ki, istifa edip bir kenara çekilmeyi tercih etti.

Kara Vasıf Bey kurmay subaylıktan emekliye ayrılmıştı. Yurtsever bir insandı. Düşüncelerinde inatçıydı. Her şeye muhalefet ederdi. Çok aksi oluşu, hareketlerine büsbütün olumsuzluk kazandırıyordu. Hoşnutsuzluğunu bütünüyle açığa vurmuş, hükümetin her yaptığına itiraz etmeye başlamıştı.

Mustafa Kemal'e Meclis'te muhalefet

Kâzım Karabekir Paşa'nın da Mustafa Kemal Paşa'ya karşıymış gibi bir tavır takınması, öte yandan Rauf ve Kara Vasıf Beylerin gayrimemnun ve çekingen tavırları hepimizi haklı olarak üzmeye başlamıştı. Ulusal Mücadele'nin henüz başlangıç devresinde, ileri gelenlerden sayılabilecek kişiler arasındaki anlaşmazlıklar, ayrılma belirtileri elbetteki hoş değildi ve davaya zarar verebilirdi.

Biz bu kaygıların etkisi altındayken, Batı Cephesi Kumandanı Miralay İsmet Bey (İnönü) Ankara'ya gelmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın konuğu olmuştu. Arkadaşım İhsan Bey'le konuştum. İsmet Bey'i ziyaret etmek, günün olayları konusunda kendisiyle görüşme yapmak istedik. Kalktık, gittik. İsmet Bey banyodaydı. Geldiğimizi haber verdiler. Hemen banyodan çıktı. Üzerinde ıslak bir banyo bornozu olduğu halde bizi kabul etti. Bir yanına İhsan'ı, bir yanına beni aldı; banyonun hemen kapısında bir kanapeye oturduk.

Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa arasındaki anlaşmazlığın giderek derinleşmekte olduğunu, Rauf ve Kara Vasıf Beylerin de bu eğilimde görünmelerinin doğuracağı sonuçlardan ürktüğümüzü söyledik. Arkadaşım İhsan Bey, İsmet Bey'den özellikle şu ricada bulundu:

"Ben bilirim. Kâzım Karabekir sizin Edirne'den arkadaşınızdır. Yalnız içtiğiniz su ayrı giderdi. Muhakkak ki, Karabekir Paşa üzerinde yalnız siz etkili olabilirsiniz. Bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya çalışmanız gerekmektedir. Bu, ülkenin sizden beklediği bir görevdir."

İsmet Bey, cevap olarak bize şunları söyledi:

"Ben orduyu, sizler de arkadaşlarımızla Meclis'i tuttukça, bunların bir önemi yoktur. Davayı behemehal yürüteceğiz."

○

Birinci Dünya Savaşı, Mondros Mütarekesi, geçirdiğimiz onca musibet dolu devirler bizim için birer ders olacak diye düşünüyorduk. Kalpler ve ruhlar her türlü gizli düşmanlıktan sıy-

rılacak, ihtiras ve hasetten uzak duran inkılapçılar birbirine sarılacak, mevki ve makam kaygılarından uzak, kutsal bir düşünce ile ülkenin ve ulusun kurtarılması, huzuru, refah ve mutluluğu, nihayet gelişmesi ve yükselmesi için çalışılacaktı. Geleceği kara bulutlarla örtülü olan vatana bir kurtuluş çaresi aramak için kendisini gönüllü olarak ortaya atan büyük adamın çevresinde toplanılacaktı.

Fakat maalesef böyle olmadı. Kara Vasıf ve Çolak Selahattin Beylerle arkadaşlarının oluşturdukları İkinci Grup, kısa sürede tam anlamıyla bir muhalefet grubu haline geldi. Rauf Bey'in bu gruba sempati duyduğu gözden kaçmıyordu. Kâzım Karabekir Paşa gibi vatanın tehlikeli günlerinde Mustafa Kemal Paşa'ya katılmış olan bir kumandanın gururu tahrik ediliyor, kendisi her fırsatta körüklenerek aleyhtarlığa sürükleniyordu.

Oysa o günlerde ülkede, özellikle de Meclis'te birlik isteniyordu. Gazi'nin çevresinde tek amaç için toplanan, en büyük fedakârlıklara katlanmış olan milletin, uğradığı felaketten yakasını kurtarabilmesi için birliğe ihtiyacı vardı. Yurtseverliklerinden hiç kuşku duyulmayan bu insanların, ülkenin en tehlikeli günlerinde bu birliğe önem vermemeleri bir iç acısı halini almaktaydı. Bunlar muhalefette o kadar ileri gidiyorlardı ki, Mustafa Kemal'in milletvekilliğini bile düşürmek istiyorlardı.

Büyük Millet Meclisi'nde 2 Ocak 1922 Cuma günü, Milletvekili Seçim Kanunu görüşülüyordu. Bu sırada 14. maddenin değiştirilmesi için ikinci grup tarafından bir önerge verildi. Önergeyi verenler Mersin Milletvekili Selahattin, Canik Milletvekili Emin ve Erzurum Milletvekili Necati Beylerdi. Önerge Meclis'te fena bir hava yaratmış, heyecanlı ve tartışmalı görüşmelere yol açmıştı. 14. madde şu şekle sokulmak isteniyordu:

"Millet Meclisi'ne üye seçilebilmek için Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki yerel halktan olmak veya milletvekili seçileceği seçim bölgesi içinde bulunmak şarttır. Göç ederek gelenlerden Türk ve Kürtler, oturma tarihlerinden itibaren beş

yıl geçmişse seçilebilirler. Diğer bütün unsurların Türkiye'de doğmuş evlatları bu haktan yararlanabilirler."

Maddenin değiştirilmesinde hedefin doğrudan doğruya Gazi olduğu belliydi. Bu değişiklik önergesi Gazi'yi vatandaşlık haklarından yoksun bırakmak amacına yönelikti. Çünkü Gazi'nin doğduğu Selanik, maalesef bugünkü sınırlar dışındaydı ve kendisi askerlik ve vatan görevi peşindeyken, bir seçim bölgesinde beş yıl oturmak şöyle dursun, uzun bir süre bir yerde rahat etmek, dinlenmek fırsatını bile bulamamıştı.

Bu önerge Meclis'te soğuk duş etkisi yaratmış ve bütün arkadaşları üzmüştü. Gazi, gerek maddenin okunmasını gerekse görüşülmesini büyük bir üzüntüyle izledikten sonra kürsüye geldi ve şunları söyledi:

"Eğer düşmanlar amaçlarında tamamen başarılı olmuş olsalardı, Allah korusun, bu önergeye imza koyan efendilerin bile memleketleri sınır dışında kalabilirdi. Şimdi bu efendilerin istedikleri şartlara sahip bulunmuyorsam, beş yıl sürekli bir yerde oturamamış, bir yerde yerleşmemiş isem, vatana yaptığım hizmet yüzündendir. Yabancı düşmanlar bana kastetmek suretiyle ülkemdeki hizmetlerimden beni ayırmaya çalışabilirler. Fakat hiçbir zaman hatır ve hayalime gelmezdi ki Yüce Meclis'te velevki üç kişi bile olsa, aynı düşüncede bulunsun."

Mustafa Kemal Paşa, önerge sahiplerine dönerek sözlerini şöyle bitirdi:

"Bilmek istiyorum ki, bu efendiler, seçim bölgeleri halkının düşünce ve duygularına ciddi olarak tercüman oluyorlar mı?"

Yanımda oturan İhsan Bey dayanamadı, ayağa kalkarak bağırdı:

"Kime söylüyorsunuz Paşam? İki üç kişinin yanlışlığı genele ait olabilir mi? Siz milletin kurtarıcısı, devletin kurucusunuz."

Hüseyin Avni Bey ve arkadaşları türlü yorumlara kalkıştılar ve kifayet-i müzakere (görüşmelerin yeterli olduğu) fikrini ortaya attılar. Görüşmeler uzadığı ve fena bir şekle gir-

me eğilimi gösterdiği için başkan görüşmeleri kesmeyi yararlı görüyordu. İhsan Bey yine dayanamadı, ayağa kalkarak muhaliflere avazı çıktığı kadar bağırdı:

"Milli bünyede yara açtınız, tedavi ettirmek için söz söyletiniz."

Görüşmeler sonunda Meclis, önergeyi üzüntü ve ıstıraplar içinde reddetti.

Olay ülkenin her yanında heyecan uyandırmıştı. Önergeyi reddeden Büyük Millet Meclisi tebrik ediliyor, Gazi Paşa'ya heyecanlı telgraflarla bağlılık bildiriliyordu. Ankara halkı ve Belediye Meclisi o sıralarda Gazi'yi Hacı Bayram-ı Veli Mahallesi kütüğüne kaydetmiş ve nüfus belgesi Darülmuallimat (Kız Öğretmen Okulu) öğrencileri tarafından yapılan nefis bir altın kese içine konularak Gazi'ye takdim edilmişti. Bundan sonra da kütüklerinde kayıtlı bulunmak onurunu elde etmek için yurdun her köşesinden kendisine telgraflar çekilerek, özel heyetler gönderilerek ricalarda bulunulmaya başlanmıştı.

○

O sıralarda Bolu Milletvekili Yusuf İzzet Paşa, Çorum Milletvekili Ferit, Antalya Milletvekili İsmail Suphi (Soysallı), Dersim Milletvekili Mustafa, Sivas Milletvekili Rasim, Kastamonu Milletvekili Dr. Suat, Maraş Milletvekili Tahsin, Sinop Milletvekili Şevket, Kastamonu Milletvekili Abdülkadir ve Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Beyler de Müdafaa-i Hukuk grubundan ayrılır bir durum alarak Meclis'te birliği sağlamak amacıyla *Tesanüt Grubu* adıyla faaliyete geçmişlerdi. Fakat bu grup gayet ılımlı hareket ediyordu.

Biz bu ayrılıkları memleket davasını zaafa uğratabilecek nitelikte ve tehlikeli görüyor, aradaki anlaşmazlığın kalkması için çalışmayı görev biliyor ve ona göre hareket ediyorduk. Bu amaçla Rauf Bey'e başvurarak ricada bulunduk, yarar sağlamadı. Kara Vasıf ile görüştük, dilimizin döndüğü kadar birlik gereğinden söz ettik, etkisi olmadı.

Rauf Bey, İkinci Gruba, yani muhalefete olan eğilimine rağ-

men, Nafıa vekilliğinden sonra Meclis'in ikinci başkanlığına, ondan sonra da İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) başkanlığına, yani başbakanlığa getirildi.

Gazi, "İsmet Paşa'yı bırakamam" diyor

Mustafa Kemal Paşa'nın *"Ordular! İlk hedefiniz Akdenizdir, ileri!"* emriyle ordumuz İzmir'e girdikten sonra İtilaf Devletleri, bir nota vererek, Yunan askerlerinden kılıçtan kurtulanların çizilecek bir hattın gerisine çekilmeleri konusunu görüşmek üzere bir toplantı yapılmasını istemişlerdi.

Gazi, bu notaya 19 Eylül 1922'de, Meriç nehrine kadar Trakya'nın derhal bize iadesi şartıyla toplantıyı kabul edeceği cevabını verdi.

İtilaf Devletleri Gazi'nin bu şartını kabul ettiler. Mudanya toplantısı yapıldı. İngilizler Harington'u, Fransızlar General Şarpi'yi, İtalyanlar General Monpelli'yi bu toplantıya delege tayin etmişlerdi. Başkumandan Gazi Paşa da, İsmet Paşa'yı olağanüstü yetkilerle görüşmeye memur etti.

Mudanya ateşkesi 11 Ekim'de imzalandı. Gazi'nin istediği gibi Trakya anavatana katılmış oldu. O sırada Rauf Bey (Orbay) icra vekilleri reisiydi (başbakan). İsmet Paşa'nın muzaffer bir komutan durumuna getirilmesi, üstelik Mudanya görüşmelerine temsilci tayin edilmesi muhalifleri sinirlendirmiyor değildi.

Gazi, İsmet Paşa'nın iyi bir devlet adamı olabileceğini çok önceden sezmiş olduğu için, kafasında oluşturduğu devrimlerin ve diğer reformların gerçekleştirilmesi konusunda gelecekte İsmet Paşa'dan yararlanabileceğini düşünerek onu o şekilde yetiştirmek, hazırlamak istiyordu.

İsmet Paşa, itaati ve sadakatiyle Gazi'nin günden güne daha çok güvenini kazanmaya özen gösteriyordu. Zekâsı, kendisini Gazi'ye daha çok yaklaştırıyordu. Gazi, Mudanya ateşkesinden sonra İsmet Paşa'yı Hariciye vekili (Dışişleri bakanı) yapmayı ve barış görüşmelerine memur edilecek delege heyetinin başkanlığına getirmeyi düşünüyordu.

Gazi, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'le görüştü ve ondan seçimin yapılmasının sağlanmasını istedi. Yusuf Kemal Bey, Gazi'nin bu emrini büyük bir yurtseverlik ve feragatle yerine getirdi. Önce kendisi istifa etti, yerine İsmet Paşa'nın seçilmesini sağlamaya çalıştı. Bana öyle geliyor ki Rauf Bey'le İsmet Paşa'nın arasının açılmasına ve bunun ortaya çıkmasına özellikle bu seçim neden oldu. Çünkü biliyorduk ki Rauf Bey, başbakan olarak, gönderilecek delegeleri kendisi seçmek, heyetin başkanlığını da kendisi yapmak istiyordu. İsmet Paşa'yı da müşavir olarak yanına almak ve bunun için Gazi Paşa'ya ricada bulunmak düşüncesindeydi. Hatta Gazi'ye bunu önerdiği bile söyleniyordu. Gazi bu öneriye, *"İsmet Paşa'dan müşavir olarak sağlanacak yarar sınırlıdır. Eğer başkan olursa azami ölçüde yararlanılır. Bunun için de dışişleri bakanı sıfatıyla heyete onun başkanlık etmesi gerekir."* cevabını vermişti.

Bu konu, partinin gizli toplantısında İhsan Bey tarafından açıklanmıştı.

Gazi, İsmet Paşa'ya Dışişleri bakanı seçileceğini ve daha sonra da delegeler heyeti başkanlığına tayin edileceğini söylediği vakit, Paşa önce hayret etmiş ve asker olduğundan söz ederek bu görevi yapıp yapamayacağı konusundaki kararsızlığını gerekçe gösterip itiraz etmiş, sonunda da verilecek görevi bir emir sayacağını söylemişti.

Sonunda bütün formaliteler tamamlanarak heyet İsmet Paşa'nın başkanlığında oluştu. Heyette Dr. Rıza Nur ve Hasan Saka Beylerden başka müşavirler ve kâtipler vardı. Heyet, Lozan'da görüşmelere başlamak üzere 21 Kasım 1922'de Ankara'dan hareket etti. Lozan'daki görüşmeler çok ateşli ve tartışmalı geçiyordu. Bir sonuç alınamadı ve 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı. Heyet de geri geldi.

Olay Meclis'e yansıdı. Görüşmeler ve tartışmalar günlerce sürdü. Muhalifler İsmet Paşa'ya amansız düşman kesilmişlerdi. Onu, hükümetin emirlerine aykırı hareket etmekle suçluyor ve şiddetle eleştiriyorlardı. İstanbul'daki bazı gazeteler, özellikle Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tanin* gazetesi bu eleştirile-

ri destekliyor ve körüklüyordu. Saldırılar o derece şiddetlendi ki, sonunda Gazi görüşmelere katılmaya ve müdahale etmeye karar verdi. Meclis'e bütün aşamaları ve ihtimalleri anlattıktan sonra şunları söyledi:

"Delege heyetimiz, kendisine verilen görevi mükemmel şekilde yerine getirmiştir. Eğer barışı iyi bir şekilde gerçekleştirmek istiyorsak, Meclis tarafından da heyet manen takviye edilmeli, çalışmalarına devam imkânı vermeliyiz. Bu şekilde hareket edilirse ümitvar olabiliriz ki bir barış aşamasına girmek mümkün olabilir."

Gazi, bu görüşmelere katılmak üzere Meclis'e geldiği gün, küçük başkanlık odasında ben de bulunuyordum. Görüşme çıngırağı çalmaya başladığı sırada Gazi orada hazır bulunanlara *"Haydi işbaşına."* diyerek ayağa kalktı. Odanın kapısından çıkarken bir muhalif milletvekili ellerini avuçlarına alarak, *"Paşam, sen bizim her şeyimizsin. Bu işe müdahale etme. İsmet Paşa ile Meclis'i baş başa bırak"* diye ricada bulundu. Gazi, *"Bırakamam"* dedi. Toplantı salonuna girdi ve anlattığım gibi müdahale etti.

○

İsmet Paşa Lozan'dayken ve konferans kesintiye uğrayıp Ankara'ya döndükten sonra, Meclis'teki muhalefet öyle şahlanmıştı ki, ürkmemeye imkân yoktu. Hatta Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde bile muhalifler belirmeye başlamıştı. Hükümetin Meclis'ten bu konuyu geçirmesi imkânsız gibiydi.

Hiç olmazsa Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun birlik ve dayanışmasını korumak gerekiyordu. Bunu sağlamak amacıyla İzmir Milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt), Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi (eski Maliye Bakanı), Van Milletvekili Haydar, Afyon Milletvekili Ali (eski Bayındırlık Bakanı), Cebelibereket Milletvekili İhsan (Denizcilik Bakanı), Bursa Milletvekili Dr. Emin (Erkul) Beylerle Şeyh Fevzi Efendi'den oluşan gizli bir komite kurarak işe başlamıştık. İki günde bir gündüz veya geceleri bir arkadaşın evinde gizlice toplanır, Meclis'teki stratejimizi ve rollerimizi konuşarak çalışmaları-

mıza devam ederdik. Bu gizli çalışmayı sezen bazı muhalifler, bu komiteye *Selamet-i Umumiye Komitesi* adını bile vermişlerdi.

İkinci grup mensuplarıyla iyi ilişkiler kurarak Meclis'teki uyumu sağlamak başlıca amacımızdı. Fakat görüşmelerimiz sırasında Kara Vasıf Bey'in İsmet Paşa'nın çok aleyhinde olduğunu görüyorduk. Ona diyorduk ki:

"Dış politikamız, karanlık ve henüz çıkmaz durumdadır. İç durum da henüz tabii hale dönmemiştir. Bu durumda yapılacak şey, ülkede birliği korumak, metin olmaktır. Muhalefet fikrinin bugün bu şekilde yayılmasına meydan vermemeliyiz. Ülkenin savunma güçlerinin temsilcisi olan Mustafa Kemal'in çevresinde toplanmalıyız Bugünden kendimizi ayrı hissedersek, bu hareket ülkeye kaygı ve acı verir."

Kara Vasıf ve arkadaşlarının sözleriyle hareket tarzları bizi ciddi olarak ürkütmüştü.

Arkadaşım İhsan Bey'le bir kez de Rauf Bey'i, istasyonda oturduğu özel kalem binasına gidip ziyaret ettik. Ona da bütün kaygılarımızı aktardık. Kara Vasıf'ın tavrından şikâyet ettik. Kendisiyle görüşerek birliği sağlamasını rica ettik. Rauf Bey bize, Kara Vasıf ile görüşeceğini, birliğin sağlanmasına çalışacağını vaat etti. Aradan zaman geçti. Bir gün Rauf Bey, İhsan'a rastlamış; *"Ben Vasıf ile görüştüm. Sizin de görüşmeniz daha uygun olur"* yolunda bir cevap vermiş.

Adnan (Adıvar) Bey İstanbul temsilcisiydi. Arkadaşım İhsan Bey'le kalktık, ona da gittik. Özellikle İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki anlaşmazlığı gidermek için Rauf Bey'i ikna etmesini, bizim de İsmet Paşa üzerinde çalışacağımızı söyledik. Adnan Bey, elinden geleni yapmaya çalışacağını, ancak bizim İsmet Paşa üzerinde etkili olacağımızı sanmadığını belirtti.

Birinci Meclis'te irtica fırtınası

Birinci Meclis'te artık ipler kopmaya başlamıştı. Her şeye muhalefet edenler bizlere *Mensuplar* diyorlardı. Bizleri hüküme-

tin adamları, kötülüklerin kaynağı, şahısların savunucusu olmakla suçlamaya çalışıyorlardı. Bize, *"Şuna buna ruhunu kaptırmış esirler"* demek istiyorlardı.

Büyük Millet Meclisi'nin gösterdiği karışık durum gerçekten düşündürücüydü. Gerici bir anlayışın aramızda maalesef giderek güçlendiğine ve gelişmekte olduğuna tanık oluyorduk. Kara düşüncenin bazı aydınlar tarafından bile hoşgörüyle karşılandığı gözümüzden kaçmıyordu.

O sıralarda karakteristik bir olay meydana geldi. Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi Umur-ı Şeriye vekili (Din İşleri bakanı) olmuştu. Meclis kürsüsünden yaptığı şu konuşmayla irtica bayrağını açmakta gecikmedi:

"Efendiler! Umur-ı Şeriye Vekâleti şimdiye kadar tarihi ve dini bir yadigâr sayılıyordu. Bir adı da Hilafet-i İslamiye olan bu devlette Umur-ı Şeriye Vekâleti yalnız tarihi hatıra olarak kalamazdı. Bu makamın devlet teşkilatı içinde önemli ve aktif rolleri vardır. Güveninizi kazanarak ben bu makamda kaldıkça o rolleri yaptıracağım."

Bu konuşma, Meclis'in çoğunluğu tarafından heyecanla ve çok şiddetli alkışlarla karşılanmıştı. Fakat o sırada asıl dikkatimizi çeken olay, milliyetçi bir aydın olarak tanıdığımız Edirne Milletvekili Şeref Bey'in Abdullah Azmi Efendi'den sonra kürsüye gelerek, onu tebrik ve takdir edici bir konuşma yapması, şöyle haykırması oldu:

"Evet efendiler! Resmi dini İslam ve niteliğiyle İslam dünyasının bir parçası olan bu devlette Umur-ı Şeriye Vekâleti'nin göreceği roller vardır ve bu roller bütün devlet teşkilatına emir vermekten ibarettir!"

Bu haykırış da aynı şiddetle alkışlanmıştı. Hamdullah Suphi Bey benimle İhsan Bey'in (Topçu) arasında oturuyordu. İhsan Bey kendisine şöyle dedi:

"Hamdullah! Bu ne hal! Bütün devlet teşkilatına, Milli Savunma'ya, Adliye'ye, Dışişleri'ne demek ki medrese emir verecek! Nereye gidiyoruz?"

Bunun üzerine Hamdullah Suphi Bey, oturduğu yerden yüksek ve sinirli bir sesle haykırdı:

"Şeref Bey, biz seni böyle bilmiyorduk!"

Şeref Bey karşılık verdi:

"Hamdullah Bey! Ben önce Müslümanım, sonra Türküm! Siz beni yanlış anlamışsanız hata ve kabahat bende mi?"

Bu manzara tehlikenin büyük olduğunu açıkça ortaya koymuştu.

Saltanat tarihe karışıyor

Mudanya ateşkesinin imzalanmasının hemen ardından, Büyük Millet Meclisi başkanı ve başkumandan adına Refet Paşa (Bele), Trakya'yı teslim almaya memur edilmişti. Paşa, 20 Ekim 1922'de Mudanya'dan Gülnihal vapuruyla hareket ederek İstanbul'a gelmiş, Kabataş iskelesine çıkmış ve burada coşkun bir tezahüratla karşılanmıştı. Üniversiteliler, öğrenciler, kadın-erkek bütün halk kendisini omuzlarda taşımıştı. Tezahürat sırasında *"Kahrolsun Yıldız'daki herif"* sesleri duyuluyordu. Halkın *"Yıldız'daki herif"* dediği padişah da, veliahtı ile yaverini göndererek Refet Paşa'ya *"hoşgeldin"* demekten utanmıyordu. Bu arada İstanbul'daki Dahiliye nazırı da (İçişleri bakanı) Refet Paşa'yı karşılayanlar arasındaydı. Paşa haklı olarak, kendisine, *"Nezaketinize teşekkür ederim. Fakat hükümetim İstanbul'da bir Dahiliye nazırı bulunduğunu kabul etmiyor"* demişti. Gerek Padişah, gerekse İstanbul'daki hükümet, olaylardan ve kazanılan zaferden hâlâ haberleri yokmuş gibi davranıyorlardı. Bir yandan da İngilizlerle gizli ilişkileri ve entrikaları devam ettiriyorlardı.

Refet Bele'ye yapılan muazzam tezahürat, İstanbul'daki işgal kuvvetleri kumandanını ürkütmüştü. Edirne'ye gidecek olan jandarmalarımızın –panik yaratacağı gerekçesiye– İstanbul'dan geçmemelerini rica etti. Ankara buna sert bir cevap verdi. İstanbul'un hâlâ Türk toprağı olduğunu, jandarmalarımızın mutlaka buradan geçerek Trakya'ya gideceklerini bildirdi. Jandarmalarımız İstanbul'dan büyük bir coşkunluk içinde geçtiler.

Bütün bunlar, ne İngilizlerin bilinen siyasetlerinden, ne de

Saray'ın onlara alet olma zilletinden kurtulamadığını gösteriyordu. Hatta İngilizler, Büyük Millet Meclisi'ni barış konferansına davet ederken, aynı zamanda Babıâli'yi de davet ederek, konferansta Türkiye'yi ikiye bölmeye çalışıyorlardı. Böylelikle Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetini kabul etmediklerini –zımnen de olsa– göstermiş oluyorlardı.

Oysa Tevfik Paşa hükümetinin hatalarını ve günahlarını affettirmesinin tam zamanıydı. Acıklı tarafı şuydu ki, daveti meşru görüyor ve bir sadrazam haşmetiyle Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndererek *"Avrupa'da yapılacak bu barış konferansında görüşülecek konuların önceden beynimizde (yani kendisi ile Gazi Paşa arasında) kararlaştırılarak millet hukukunun birlikte savunulması için Gazi Paşa'nın güvendiği bir kişiyi gizlice İstanbul'a göndermesini"* istiyordu. Gazi bu mektubu cevapsız bırakınca bu kez açık bir telgrafla bunu tekrarlamıştı. Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın, İtilaf Devletleri konferansına katılmamız hakkındaki sözlü notalarını aynı zamanda Babıâli'ye de tebliğ ettiklerini Meclis'e bildirdiği gün kopan kıyamet görülecek şeydi. Meclis çok az görülen heyecanlı günlerinden birini yaşıyordu. Geç saate kadar süren ve ertesi güne bırakılan görüşmeler çok ateşli oldu. Milletvekilleri, İstanbul'daki bu gayrimeşru heyetin cezalandırılmasını istiyordu. Hatta hemen bir İstiklal Mahkemesi kurulmasını ve İstanbul'a gönderilmesini isteyenler bile vardı. Heyecanlı ve yurtseverce konuşmalar yapılıyordu.

Gazi, Meclis'te artık saltanat aleyhinde konuşmak zamanı geldiğine inanmış, Bakanlar Kurulu'nda bu işin yavaş yavaş görüşülmeye başlanmasını istemiş ve bu iş için Celal Bayar sözcü olarak seçilmişti. Zannedersem saltanat aleyhine Meclis'te ilk konuşan Celal Bayar oldu. O gürültülü celsenin yapıldığı gün Kâzım Özalp de resmi üniformasıyla milletvekili olarak toplantıya katılmıştı.

O sırada Kâzım Karabekir Paşa da güzel bir konuşma yapmıştı. Gazi Paşa da tarihi ve olağanüstü bir konuşma yaptı. Görüşmelerin sonunda şu karara varıldı:

1. Büyük Millet Meclisi Babıâli'nin telgrafına cevap vermeyecek,

2. Büyük Millet Meclisi, kanunumuza aykırı hareket eden İstanbul'daki o efendileri cezalandıracaktır.

Ayrıca, Dr. Rıza Nur Bey ve 68 arkadaşımızla birlikte bir önerge verdik. Bu önergemizde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hasta ve yok olmuş hükümeti yerine yeni Türkiye Devleti'nin geçtiğinin; egemenlik hakları millete verildiğinden İstanbul'daki padişahlığın yok olmuş ve tarihe intikal etmiş bulunduğunun bütün dünyaya ilan edilmesini istiyorduk. Bu önergemiz üzerine hayli ateşli tartışmalar oldu. İkinci Gruptan Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ile diğer bazı arkadaşlar tarafından verilmiş önergeler de vardı. Bu önergelerin tümü Kanun-ı Esasi (Anayasa), Şeriye (Din işleri) ve Adliye komisyonlarından oluşan ortak bir komisyonda incelenerek görüşüldü. Sonuçta, bizim önergemizin dayandığı gerekçenin düzeltilerek ve Hüseyin Avni Bey'in önerisinin de değiştirilerek bizim önergeye eklenmek suretiyle iki madde halinde yayımlanmak ve ilan edilmek üzere genel kurula sunulması kararlaştırıldı. Kabul edilen maddeler şunlardı:

"Madde 1 – Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (Anayasa) ile Türkiye halkı, egemenliğin, gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nin manevi kişiliğinde terkedilemez ve ayrılamaz olarak temsiline ve bilfiil kullanılmasına ve millet iradesine dayanmayan hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Milli sınırları içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nden başka hükümet şeklini tanımaz. Dolayısıyla Türkiye halkı, kişi egemenliğine dayanan İstanbul'daki hükümeti 16 Mart 1922'den itibaren ve sonsuza dek tarihe intikal etmiş saymaktadır.

Madde 2 – Hilafet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a ait olup halifeliğe, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen, ahlâken, dine ve doğruluğa en yakın ve uygun olanı seçilir. Türkiye devleti, hilafet makamının dayanağıdır."

Ortak komisyonun hazırladığı bu metin, Meclis tarafından oybirliğiyle kabul edildi. Önergenin kabul edilmesi üzerine ar-

kadaşlarımızdan Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı Bey'in önerisiyle Kırşehir Milletvekili Müfit Hoca Türkçe olarak dua etti ve oturuma son verildi.

○

17 Kasım 1922 günü öğle vakti, çoktan beri beklediğimiz haberi aldık. Padişah Vahdettin, Başhekimi Reşat Paşa'yı, mabeyincisi Ömer Yaver Paşa'yı, kayınbiraderi Kaymakam Çerkez Zeki'yi ve diğer bazı uşaklarını yanına alarak İngilizlere sığınmış ve kaçıp gitmişti. İşlediği cinayetlerin ve yaptığı ihanetlerin hesabını vermekten korkarak yabancı bir devletin himayesine sığınmakla, tarihimizde eşine rastlanmayan bir zilleti göstermişti.

İngilizler şu bildiriyi yayınladılar:

"Zat-ı Şahane, mevcut durum karşısında hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden bütün Müslümanların halifesi sıfatıyla İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini istemiştir. Zat-ı Şahane'nin arzusu bu sabah yerine getirilmiştir. Türkiye'deki İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı Harington, Zat-ı Şahane'yi almaya giderek bir savaş gemisine kadar kendisine eşlik etmiştir."

Ankara bu kaçış hazırlığını biliyordu. Çünkü Saray ile İngiliz işgal makamları arasındaki gizli görüşmeler son günlerde yoğunlaşmıştı. Sarayın çevresine de İngiliz askerleri yerleştirilmişti.

General Harington'un *"Padişah İstanbul'dan ayrılmıştır"* diye yazdığı mektup, Meclis'te okundu ve nefretle karşılandı.

Meclis bunun üzerine, 18 Kasım 1922'de Abdülmecit Efendi'yi halifeliğe seçti ve *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nun birinci maddesini şu şekilde değiştirdi:

"Saltanatın kaldırılmasına ve egemenliğin terk edilemez ve paylaşılamaz ve vazgeçilemez olmak üzere Türkiye halkının gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nin manevi kişiliğinde toplanmış bulunduğuna dair 4 Kasım 1922 tarihli

karara aykırı veya Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine karşı çıkmayı içine alan sözlü veya yazılı veya fiilen muhalefet veya açıklama veya yayımda bulunan herkes vatan haini addolunur."

Halife seçiminden sonra Osmanlı hükümetinin İstanbul'daki bütün bakanlıkları dağıtıldı. İstanbul valiliğine eski Şehremini Ziya ve Polis Müdürlüğü'ne Miralay Esat Beyler tayin edilerek, Trakya gibi İstanbul da Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından yönetilmeye başlandı.

REFET PAŞA'NIN TELGRAFI

Gazi Paşa ve beraberindekilerle birlikte, Ankara'daki eski Türkocağı binasında, Paşa'nın şehit yavruları arasından seçerek yetiştirdiği ve yanında gezdirdiği öğrencilerin bir piyesini seyrediyorduk. Kâzım Karabekir Paşa da Gazi'nin yanındaydı. İstanbul'un fiilen Büyük Millet Meclisi'nin yönetimine geçtiğini bildiren Refet Paşa'nın mektubu o dakikada geldi. Gazi'nin emriyle telgraf orada hazır bulunan halka okutturuldu. Halk, Gazi'ye karşı coşkun, sürekli ve candan bir tezahüratta bulundu.

İstanbul'daki İtilaf Devletlerine mensup işgal kuvvetlerine gelince; bu kuvvetler Lozan barışından sonra birkaç ay daha kaldılar. 6 Ekim 1923'te artık İstanbul'u boşaltmaya ve çekip gitmeye mecbur oldular.

Meclis'i sarsan olay

Ankara'da 29 Mart 1923 Perşembe günü kulaktan kulağa fısıldanan ve türlü yorumlara yol açan bir olay Meclis'i de, Türkiye'yi de sarstı.

Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, salı akşamından beri kayıptı. Salı akşamı çarşıdaki kahvehanelerden birinde oturduğu görülmüş, ondan sonra meydana çıkmaması ailesini en-

dişeye düşürmüş ve hükümete başvurulmuştu. Hükümet de hemen araştırma ve soruşturmaya başlamıştı.

Ali Şükrü Bey'in Meclis'te muhalefet grubuna mensup olması nedeniyle, kaybı çeşitli yorumlara yol açıyordu.

O sabah Meclis'e geldiğimde, gerçekten hazin bir manzarayla karşılaştım. Genel kurul salonunda büyük bir heyecan vardı. Milletvekilleri bu kaybolma olayını çeşitli şekillerde yorumluyor, bir yandan Ali Şükrü Bey'in şimdiye kadar bulunamamasından ötürü hükümeti ağır şekilde eleştiriyorlar, bir yandan da *"Bu kaybolma siyasi ise bu ülkede herhangi bir fikrin önderi ölecektir"* gibi imalı açıklamalar yapıyorlardı.

"Dokunulmazlık istiyoruz! Mücadele etmeliyiz" diye şiddetle bağıranlar vardı. Fakat açık bir suçlamada da bulunamıyorlardı.

Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, bu imalı sözlere ve suçlamalara dayanamayarak ayağa kalktı. Konuşmacılardan birine şöyle bağırdı:

"Sus canım. Açık söyle de anlayalım. Böyle açık olmayan sözlerden kimse bir şey anlayamaz ve hiç kimse de bunu kabul etmez."

"Açık söylüyoruz. Belirsiz değildir. Susmayacağız" diye cevap verenler hâlâ olumlu ve açık bir şey söyleyemiyor, imalı sözlerine devam ediyorlardı.

Ali Şükrü Bey'in kaybından dolayı samimi olarak üzüntü ve acı duyanların sayısı çoktu. Başbakan Rauf Bey, bu arkadaşların tepki ve heyecanını yatıştırmak için, Meclis'in güvenine sahip olan hükümetin, bağımsız yargının, polis ve jandarmanın her etkiden uzak bulundurularak görevini yapacağını ve şimdiden faaliyete geçmiş olduğunu, birkaç gün içinde gerçeklerin ortaya çıkacağını söylüyor, Adalet Bakanı Rıfat Bey de bu sözleri onaylıyordu.

"Sorumlular kim olursa olsun meydana çıkarılsın, cezalandırılsın!"

Hayrettir ki, konuşmacılar bu şekilde acı acı bağırırlarken, bir aralık dinleyici locasında Topal Osman Ağa gözüme ilişti. Manzarayı seyrediyor ve konuşmacıları dinliyordu. Hatı-

rıma hiçbir şey gelmedi. Hatta oturum kapandığında bahçede Osman Ağa'ya rastladım.

"Hayrola Ağa, ne var ne yok?" dedim. Bana hiçbir şey söylemedi. Aksine, o bana bir şey sormak istiyor gibiydi. Yalnız her zamankinin aksine biraz heyecanlıydı. Bu heyecanının nedenini iş ortaya çıktıktan sonra öğrenecektim.

Topal Osman, Milli Mücadele sırasında başlı başına bir tipti. Balkan Savaşı'nda Çatalca cephesindeki çarpışmalarda on beş yerinden yaralanarak sol bacağından sakat kalmıştı. Bu nedenle *Topal Osman* lakabıyla anılıyordu.

Aslen Giresunlu olan Topal Osman, Birinci Dünya Savaşı'nda kendisine bağlı 100 kadar adamıyla gönüllü olarak Kafkas cephesindeki muharebelere de katılmıştı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Karadeniz Bölgesi'nde oluşturduğu gönüllülerle Pontus çetelerine karşı çatışmalara girişmişti. Erzurum Kongresi'nden sonra belediye başkanlığı yaptığı Giresun'da Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek amacıyla emrinde 5.000 kişilik silahlı bir güç toplamayı başarmış, Koçgiri ayaklanmasının bastırılmasında önemli rol oynamış, komutasındaki 47. Alay'la Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılarak yararlık göstermişti.

Osman Ağa, okur-yazar değildi. Milli duygularla dolu, halim selim görünen, fakat ruhen şiddetli bir adamdı. Duygularını hiç belli etmez, aklına her geleni yapar ve yapabilir karakterdeydi.

Giresun Alayı oluşturulduğu zaman ona askeri kaymakam payesi verilmişti. Askeri üniformayı giyerek elinde baston, arkasında müfreze, etrafında bir-iki adam olduğu halde çarşı-pazar dolaşmaktan çok zevk alırdı. Samanpazarı'nda kiraladığı evin üst katında güvendiği iki adamıyla birlikte otururdu. Gazi'nin korunmasıyla görevli Laz müfrezesi ise Çankaya civarında, Ayrancı'da Papazın Bağı denilen bağdaki köşkte bulunurdu.

Hükümetin yaptığı soruşturmadan, Ali Şükrü Bey'in –kaybolduğu akşam– Karaoğlan çarşısındaki Kuyulu Kahve'de oturduğu, daha sonra Osman Ağa'nın müfrezesinden Mus-

tafa Kaptan'la kol kola yürüdükleri belirlenmişti. Ayrıca Şükrü Bey'in kaybolduğu akşam, Osman Ağa'nın Samanpazarı'ndaki evinden çığlıklar duyulmuştu. Hatta evin üst katında oturan diğer kiracılar korkarak komşuya kaçmışlardı. Osman Ağa, ertesi gün komşuların kaçtıklarını duyunca kendilerine, *"Benim müfrezemde iki kişi münasebetsiz harekette bulundu, onları iyice bir dövdüm"* demişti. Aynı günün sabahı Osman Ağa'nın kapısına eşya nakli bahanesiyle bir araba getirilmişti.

Bunlardan şüphelenen adliye, Osman Ağa ve Mustafa Kaptan hakkında tutuklama kararı vermişti. Mustafa Kaptan derhal tutuklanmış, fakat Osman Ağa bulunamamıştı.

Çadır bezine sarılı ceset

Osman Ağa bulunamadığı için hakkındaki tutuklama kararı uygulanamamıştı. Ankara dolayında da araştırma yapılıyordu. Bu araştırmayı yapan Mülazım Kemal o zaman bana şunları anlatmıştı: Her tarafı aramış taramış, ümitsiz olarak şehre döneceği sırada, bir iz dikkatini çekmiş. Sonra başka izler de görmüş. Bu izler onu, üzerinde sineklerin uçuştuğu bir toprak kümesine götürmüş. Kümeyi açtırmış, altından çadır bezine sarılı bir ceset çıkmış. Cesedin Ali Şükrü Bey'e ait olduğu belirlenmiş.

Cinayetin Osman Ağa tarafından işlendiği kanaati kuvvetleniyordu. Arama çalışmaları daha da yoğunlaştırıldı. Sonunda Osman Ağa'nın Papazın Köşkü'nde olduğu tesbit edildi. Fakat öyle kolay kolay teslim olmayacağı biliniyordu.

Cinayeti haber alan Gazi, çok üzülmüştü. Başyaver Salih Bey (Bozok) ile Binbaşı Rauf Bey'i Osman Ağa'ya göndererek, bu işi kendisinin yapıp yapmadığını dürüst olarak söylemesini istedi. Osman Ağa, cinayeti kendisinin işlediği iddiasını kesinlikle reddediyor, böyle bir şey yapmasına imkân olmadığını söylüyordu.

Gazi'ye göre, Osman Ağa derhal tutuklanmalı ve adalete teslim edilmeliydi. Bunun için İsmail Hakkı Bey'e (Tekçe) emir verdi. İsmail Hakkı Bey, kıtasını alarak Topal Osman'ın

bulunduğu evin çevresini sardı. Osman Ağa'ya teslim ol çağrısı yapıldı. Bu çağrı kabul edilmeyince çatışma başladı.

Yarım saat süren çatışma sonunda Topal Osman yaralı olarak yakalandı. Yarası ağırdı. Yirmi dakika sonra hastaneye nakledilirken sedye içinde öldü.

Çatışma sırasında Giresun müfrezesinden 12 ölü, çok sayıda yaralı vardı. İsmail Hakkı Bey'in kıtasından da bir kişi ölmüş, iki kişi yaralanmıştı.

Bu olayın asıl acıklı yanı şuydu: Giresun müfrezesinden ölen ve yaralananların çoğu, askeri kıtanın isyan ederek köşke saldırdığını sanmış, silahını kapan köşk civarına koşmuştu. Orada köşkü korumak düşüncesiyle çatışmaya katılmışlardı. Müfrezenin diğer mensuplarının da aynı düşünceyle çatışmaya katıldıklarını sonradan sağ kalanlardan öğrenmiştik. Gazi, durumu öğrenince çok üzülmüştü.

Gazi Paşa, İsmail Hakkı Bey'e gerekli emri verdikten sonra, köşkte kalmayı tehlikeli gördüğü için, Latife Hanım'la birlikte istasyona, özel kalem binasına gitmiş ve bizleri de oraya çağırmıştı. Rauf Bey de oradaydı.

Gazi, çatışmadan sonra Recep Zühtü Bey'i durumu yerinde görüp ayrıntılı bilgi alması için olay yerine gönderdi. Recep Zühtü oraya gitmek üzere hareket ettiğinde hâlâ ateş kesilmemişti. İstasyon binasından aralıklı silah sesleri duyuyorduk.

Muhaliflerden çoğu bu çatışmayı bir danışıklı dövüş zannediyor, Osman Ağa'ya karşı böyle bir harekete ihtimal vermiyorlardı. Sonunda Kırşehir Milletvekili Müfit Hoca ile Ankara Milletvekili Şeyh Şemsettin Efendi, olayı gözleriyle görmek istemişler; orada bulunan Recep Zühtü Bey'den de bilgi almış, Osman Ağa'nın ölü olarak ele geçirilmesine hayret etmişlerdi.

Meclis, Başbakan Rauf Bey'in yaptığı açıklama ile cinayet faillerinin ortaya çıktığını ve Osman Ağa'nın tevkif emrini dinlemeyerek çatışmada öldüğünü öğrenince, tekrar heyecana ve galeyana geldi. Ateşli konuşmalar yapıldı. Sonunda Van Milletvekili Haydar Bey'in önerisi üzerine Topal Os-

man'ın cesedinin Meclis'in karşısında asılmasına karar verildi. Ali Şükrü Bey'in cenazesi Ankara'dan Trabzon'a nakledildi ve orada defnedildi. Meclis'i temsilen Trabzon Milletvekili Nemlizade Hamdi Bey ile Ziya Hurşit cenazenin Trabzon'a nakledilmesine memur edilmişlerdi.

Ali Şükrü Bey'i iple boğmuşlardı

Ali Şükrü Bey'in kaybolması sırasında ve Osman Ağa tarafından boğdurularak öldürüldüğünün anlaşılmasından sonra, Meclis'teki muhaliflerden bazılarının açıklamalarında ve kulaklara fısıldadıkları dedikodularda dillerinin altında bir şey vardı. Fakat bunu açığa vurmaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü bunların kanıtları olmayan birtakım dedikodulardan ibaret olduğunu kendileri de biliyorlardı.

Onlar şunu ima etmek istiyorlardı:

Daha önce de anlattığım gibi, Yunan ordusu Eskişehir-Afyon hattına çekilmiş, Sakarya'dan sonra bir yıla yakın bir süre taarruz için hazırlıklarla geçmişti. İşte o sırada İkinci Grup arasında bir dedikodu başlamıştı. *"Bu ülkenin mevcut ordudan daha güçlüsünü çıkarmaya artık takatı yoktur. Bu mevcut kuvvetle de Mustafa Kemal düşmanı topraklarımızdan atamayacaktır. Millet bu orduyu, bu yükü daha ne kadar taşıyacaktır? Dolayısıyla bir yol bulunup bu sorun halledilmeli."* diyen milletvekilleri vardı. Ali Şükrü Bey gibi yurtsever bilinen bir kişi de maalesef bu zihniyetin temsilcileri arasındaydı. Hatta bu zihniyeti savunmak amacıyla bir gün kürsüde İngiliz İmparatorluğu'nun büyüklüğünden ve gücünden, İngiliz donanmasının görkeminden söz ederek bazı İngiliz dergilerinin yazdıklarını okumuştu. Meclis'in moralinin bozulduğunu gören İhsan Bey'in müdahalesi, işi dövüşmeye kadar götürmüştü.

Ali Şükrü Bey'le İhsan Bey arasında bu olayın meydana geldiği günün akşamı, Gazi Paşa, Keçiören'deki evime gelmiş ve yemeği arkadaşlarıyla birlikte bizde yemişti. Sıcak yaz günü olduğu için sofra bahçede kurulmuştu. Konu komşu çevreden

gelerek candan sevdikleri Gazi'yi yakından görebilmek için bahçenin etrafında toplanmışlardı.

Sofrada her zaman olduğu gibi açık ve samimi sohbetler oluyordu. Bir ara konuşmalar o gün Meclis'te meydana gelen olaya intikal etti. Hazır bulunan milletvekilleri, Ali Şükrü Bey'in kürsüden Meclis'in moralini bozduğunu ve yanlış bir zihniyetin savunuculuğunu yaptığını belirtmeye çalıştılar. Gazi, Ali Şükrü Bey'in konuşmasını hiç beğenmemişti. Hatta çok üzülmüş, *"Böyle konuşan insanlar gerçekten dövülmeye layıktırlar"* demiş ve bu konu üzerinde uzun uzadıya durmuştu.

Bütün bu konuşmalar, Gazi'yi görmek için çevrede toplanan konu komşunun, sofradaki arkadaşların önünde yapılıyordu. İşte bazı muhalif milletvekillerinin dilleri altında sakladıkları bakla buydu. Güya Gazi'nin, *"Gerçekten dövülmeye layıktırlar"* sözü, Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi için verilen bir emirmiş...

Bunları kulaklara fısıldıyor, durmadan olayın dedikodusunu yapıyorlardı. Bu dedikodular yargı üzerinde de etki yapmış olmalı ki, soruşturmayı Gazi'ye kadar götürmüşlerdi. Hatta İstinaf Mahkemesi Savcısı Ankaralı İbrahim Bey ile Ankara Polis Müdürü Çerkez Neşet Bey köşke giderek bu konuda Gazi'nin de ifadesini almışlardı. Ancak ısrarla yapılan soruşturmaya rağmen sorunun dedikodudan başka bir şey olmadığı anlaşılınca, sofrada hazır bulunanların ne ifadesine ne de tanıklığına gerek görmüşlerdi. Meclis'teki muhalefeti o kadar ileri götüren öyle ele avuca sığmayan milletvekilleri vardı ki, Ali Şükrü Bey onların yanında bin kez zemzemle yıkanmış gibiydi. Onun için, öldürülmesinde siyasi bir kasıt söz konusu olamazdı. Nitekim yargılamalar sonunda da cinayetin içyüzü daha iyi açıklandı ve Osman Ağa'nın suç ortağı olan Mustafa Kaptan beş yıl kalebentliğe mahkûm edildi.

Bu olayla ilgili bütün tahkikat Rauf Bey'in gözetimi altında yapılmıştı. Rauf Bey ise böylesi olaylarda hükümet otoritesini korumada titiz olduğu gibi, o zamanlar muhalif gruba daha yakın görünüyordu. Tahkikata memur Ankara Polis Müdürü Neşet Bey'in de az çok muhaliflere eğilimi vardı.

Hiç unutmam. Bir gün İsmet Paşa ile Recep Peker Atatürk'e, Menteşe Mebusu Halil Bey'den acı acı şikâyet ediyorlardı. Halil Bey yurtsever bir insandı. Düşünce ve görüşlerini ürkmeden, çekinmeden olduğu gibi açıkça söylerdi. Recep Peker, Atatürk'e şöyle şikâyet ediyordu:

"Hükümetin getirdiği bir iş, Meclis'ten çıkacak herhangi bir siyasi mesele yoktur ki Halil Bey'den zorluk görmesin, engellenmesin!"

İsmet Paşa da Recep Peker'i onaylıyordu:

"Bize Meclis'te ot yolduruyor!"

Atatürk ikisine de hayretle baktıktan sonra şu cevabı verdi:

"Davalarınızı, yaptığınız işleri Meclis'te savunamayacak durumda mısınız ki Halil Bey'in itirazlarından bana şikâyet ediyorsunuz? Böyle anlayışı bırakın efendim! Her vekil, hepiniz, elinize bir dosya alır, cebinize birkaç mektup koyarak bana gelir, her şeyi güllük gülistanlık gösterirsiniz! Meclis'te böyle doğruyu söyleyen ve yolsuzlukları gündeme getiren birkaç arkadaş da olmazsa ben söylediklerinizin doğruluğunu nasıl anlayayım?"

Meclis feshedilerek yeni seçimlere gidildiği günlerde Halil Bey, Atatürk'e bir mektup yazarak veda etmişti. Daima hükümete karşı görünen İzmit Milletvekili Sırrı Bey de aynı şekilde bir veda mektubu göndermişti. Atatürk, tam İstanbul'a hareket edeceği sırada aldığı bu mektupları ayaküstü okumuş ve yanında bulunan Genel Sekreteri Hasan Rıza Bey'e (Soyak) şu emri vermişti:

"Halil Bey'e telefon ediniz. Kendilerinin Meclis'teki çalışmalarından çok memnunum. Mutlaka yine aramızda bulunacaklar ve değerli görüşlerinden yararlanacağız."

Sırrı Bey'e de aynı şekilde cevap verilmesini emretmişti.

Atatürk, muhalefete ve karşıtlarına daima değer verirdi.

Gazi'nin Topal Osman Ağa'yı, Ali Şükrü Bey'i öldürtmeye şu veya bu şekilde herhangi bir sözle teşvik ettiği yolunda Meclis koridorlarında bazı muhaliflerin kulaktan kulağa fısıldadıkları sözler, dedikodular tamamen iftira, baştan başa yalandı.

Ali Şükrü Bey aydın ve yurtsever bir insandı. Buna karşılık ruhen menfi yaradılışlı ve dini bir taassup sahibiydi. Kardeşi Şevket Bey'le Maraş cephesinde dostluğumuz nedeniyle beni severdi. Bu nedenle de Meclis'te kendisiyle sık sık görüşürdüm. Gazi'den hoşlanmadığını biliyordum. Gazi'nin içkisini dedikodu konusu yapanlardan biri de oydu.

Osman Ağa Ankara'ya ilk geldiğinde, Ali Şükrü Bey şiddetle onun aleyhindeydi. İşlediği cinayetleri sayıp dökerdi. Hatta bu cinayetten sonra, Mustafa Kaptan'ın yargılanması sırasında, Ali Şükrü Bey'le Osman Ağa arasında eskiden beri sürüp gelen kişisel bir düşmanlığın varlığından bile söz edilmişti. Fakat Sakarya Muharebesi'nden sonra Ali Şükrü Bey'in birdenbire Osman Ağa'nın lehine döndüğünü ve birlikte gezdiklerini gördük. Ali Şükrü Bey bu kez de toplantılarda ve her yerde Osman Ağa'nın kahramanlıklarından, milli hizmetlerinden övgüyle söz eder dururdu. Araları o kadar iyileşmişti ki, Osman Ağa'nın cephede kumanda ettiği Giresun Alayı'nın eksik levazım ve donanımının tamamlanması için Milli Savunma Bakanlığı nezdinde çalışmış ve alaya levazım göndertmeyi de başarmıştı. Cepheden geldiği vakit Osman Ağa Ali Şükrü Bey'i, Ali Şükrü Bey de Osman Ağa'yı arar, birlikte oturur ve gezerlerdi.

Dostluk ilişkileri bu kadar ilerlemişken bu olay nasıl olmuştu? Bu nokta benim için çözülmemiş bir sır olarak kaldı. Ali Şükrü Bey'in menfi yaradılışına ve taassubuna, Osman Ağa'nın ise Gazi'ye ve ülkeye olan bağlılığına kurban gitmiş olduklarına ihtimal veriyorum.

Çünkü, Topal Osman Ağa'nın ölümünden sonra, Mustafa Kaptan'ın yakın arkadaşlarından olup, çatışmada sağ kalanlardan biri olayı bana şöyle hikâye etmişti:

Ali Şükrü Bey, bir gün sokakta Mustafa Kaptan'a rastlar. Bir hemşehrisi ve Osman Ağa'nın bir dostu sıfatıyla, onu eski Adalet Bakanlığı'nın altındaki, kendisinin de ilgili olduğu Tan Matbaası'na götürür. Orada güya Mustafa Kaptan'a, Gazi'nin içkisine artık dayanamayacak duruma geldiğinden, daha başka şeylerden söz eder ve ülkeyi bunun elinden kurtar-

manın tek çaresinin vücudunun ortadan kalkması olacağını söyler. Mustafa Kaptan kendisini gayet soğukkanlılıkla dinler. Şükrü Bey'in bu söylediklerini gidip Osman Ağa'ya haber verir.

Osman Ağa fena halde hiddetlenir. *"Şükrü Bey bu düşüncede ise, bunlar günün birinde Gazi'ye mutlaka bir kötülük yapabilirler. Buna meydan vermeyeyim, ben onları tepeleyeyim"* der. Belki bu kararına, Mustafa Kaptan'ın yargılanması sırasında söylediği gibi, aralarında eskiden beri var olan düşmanlık duygusu da etki yapmış ve işleyeceği cinayeti kafasında tasarlamıştır. En güvendiği iki adamını odasının dışarısında gizli bir yere saklar. Mustafa Kaptan'a da *"Sana söylediği şeyleri görüşmek üzere Şükrü Bey'i bana gönder"* der. Kendisi de hastalık bahanesiyle karyolasına yatar. Karyolanın karşısına bir sandalye koydurur. Ali Şükrü Bey gelir. Sakarya zaferinden sonra aralarında iyi bir dostluk başlamış olduğu için, Mustafa Kaptan'a söylediklerini Osman Ağa'ya da tekrarlamakta bir sakınca görmez. Şükrü Bey tam sözünü bitireceği sırada, dışarıda gizli olarak emrini bekleyen iki adamına işaret verir. Önceden planladığı gibi onlar da ellerindeki ipi Şükrü Bey'in boğazına atarak çekerler ve zavallıyı boğarlar!

Sonra yine Osman Ağa'nın emriyle bir araba getirtirler, cesedi bir çadır bezine sararlar ve kapıya yanaştırdıkları arabaya koyarak şehirden uzaklaştırırlar. Ankara civarındaki Mühye köyünün kenarına götürüp gömerler.

Topal Osman Ağa olayından sonra Giresun Müfrezesi lağvedildi ve Gazi'nin korunması o günden itibaren İsmail Hakkı Bey'in kumandasındaki tabura verildi. Bu tabur daha sonra yine İsmail Hakkı Bey'in kumandasında alay haline getirildi ve *Muhafız Alayı* adını aldı.

Seçimler ve halkın sağduyusu

Birinci Meclis tarihi görevini tamamlamıştı. Artık devam edemezdi. Gazi, Meclis'teki Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu topla-

yarak seçimlerin yenilenmesi gerektiğini anlattı. Gazi'nin önerisi olumlu karşılandı ve meclis, seçimlerin yapılmasına oybirliğiyle karar verdi. Bu arada barış heyeti delegelerini İsmet Paşa'nın başkanlığında tekrar Lozan'a gönderdi.

Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından verilen seçim kararı, Meclis'teki gruplar arasındaki herhangi bir anlaşmazlığın sonucu değildi. Herhangi bir amaçla olduğu da düşünülemezdi.

Birinci Meclis, düşünce ve görüş ayrılıklarına rağmen, gerek içte gerekse dışta kriz yaratabilecek nitelikte bir anlaşmazlığı kapısından hiçbir zaman içeriye sokmadı. Ülkeyi düşmandan kurtarmak için milletten aldığı görevi, üzgün ve ümitsiz günleri zafere ulaştırarak yerine getirdi. Milletin önünde yeni yollar açtı. Şimdi, hangi yolun ne şekilde izlenmesi gerektiğinin belirlenmesi millete aitti. O nedenle tekrar milletin oyuna başvurmak, milletten gelecek ilhama göre hareket etmek milli egemenliği esas alan Meclis için en önemli görev ve şart olarak kendini gösteriyordu.

Dış politika bakımından da seçimlere ihtiyaç vardı. Çünkü Lozan'da barış anlaşması imzalanırsa veya görüşmeler kesintiye uğrarsa, tutulacak yol hakkında yine milletin kararına başvurmak gerekecekti. Barış için kendileriyle masaya oturduğumuz hasımlarımızın karşısına ulusal topluluğu yetkiyle temsil eden bir hükümet olarak çıkmaya da ihtiyaç vardı. Millete dayanarak karşılarına çıkmak, onları hareketlerinde daha hesaplı, daha düşünceli olmaya mecbur edecekti.

○

Seçim kararı üzerine Müdafaa-i Hukuk Grubu, seçimlerdeki tavrını ve stratejisini belirlemek için toplantılar yapıyordu. Gazi ise, ülkenin izlemesi gereken yolu işaret etmek için bir bildiri hazırladı. Böylece, grubun ele alacağı en önemli meseleler, grubun ilkeleri haline getiriliyordu.

Gazi, imzasıyla yayınladığı bildiride, barış ile birlikte başlayacak yeni çalışma döneminde ülke ve milletin refah ve mut-

luluğa kavuşması hedefini belirlemekte; bu hedefe varmak için de milleti aynı amaç etrafında toplayıp birleştirecek, ulusal egemenlik sistemine göre kurulacak bir siyasi örgüte ihtiyaç olduğunu belirtmekte, Halk Fırkası (Partisi) adıyla siyasi bir parti oluşturulacağını, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini açıklamaktaydı.

Yeni kurulacak partinin oluşumuna bakılarak, yeni seçimlere, Gazi'nin ilan ettiği dokuz ilke ile girildi. Gazi bu ilkeleri ülkenin acil ihtiyaçlarını düşünerek, uzmanların görüşlerini, özellikle o sıralarda İzmir'de bütün ülke temsilcilerinin katılımıyla toplanan İktisat Kongresi'nde varılan sonuçları ve alınan kararları dikkate alarak belirlemiş bulunuyordu.

Bu dokuz ilkenin özeti şuydu: Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Saltanat kalkmış, ulusal egemenlik Büyük Millet Meclisi'nin manevi kişiliğine geçmiştir.

Ülkede asayiş ve güvenliğin kesin şekilde korunması en önemli görevdir.

Mahkemelerin hızlı bir şekilde adalet dağıtmaları, aşar usulünün esaslı bir şekilde ıslah edilmesi şarttır.

Tarımcılara, tütüncülere, tüccara kolaylıklar sağlamak için önlem alınması, bunlara destekte bulunulması; mali kurumların yeniden düzenlenmesi; iç üretimin ve sanayinin teşviki; eğitim ve öğretimin birleştirilmesi; okulların ve genel sağlık kurumlarının ıslahı; askerlik süresinin kısaltılması; ordu mensuplarının ve yedek subayların refaha kavuşturulması; halkın işlerinin kolaylıkla görülmesi ve hızla sonuçlandırılması; harap olan ülkenin imar ve kalkındırılması; mali, ekonomik ve idari bağımsızlığımızın mutlaka sağlanması şartıyla barışın geri gelmesine çalışılması ve bu şartları içermeyen herhangi bir barışın kabul edilmemesi de siyasi programın esaslarını oluşturuyordu.

○

Gazi'nin başkanlığında oluşturulan bir kurul seçimi yönetmek için çalışmaya başlamıştı. Adaylar için telgraflar geliyor, ge-

len telgraflar bu kurul tarafından inceleniyordu. Bazı arkadaşlar seçimleri kontrol etmek için yurdun çeşitli yerlerine gönderilmişlerdi. Ben de Maraş, Gaziantep ve Urfa illerine memur edilmiştim.

Meclis'in muhalif üyeleri de tek tek fakat gürültülü bir propaganda ile faaliyete geçmişlerdi. Gazi, *"Halkın kurtardığı Türkiye devletinde diktatörlük yoktur, olmayacaktır, çünkü olamaz"* diye bağırıp dururken, muhalif grup üyeleri Gazi'yi önüne geçilmez, korkunç bir diktatör olarak tasvir ediyor, Gazi aleyhinde haksız ve insafsız propagandalar yapıyorlardı. Böylece İkinci Büyük Millet Meclisi'nin doğuşu da yoğun bir propaganda havası içinde gerçekleşmekteydi.

Seçim arifesinde İstanbul hâlâ düşman işgalindeydi. İstanbul ile Ankara arasında düzenli bir bağlantı bir türlü kurulamamıştı. Bu nedenle de olumsuz propagandalar İstanbul'da almış yürümüştü. Bu propagandaları yapanlar İstanbul'un hâlâ düşman çizmesi altında inlemekte olduğunu sanki fark etmez gibi davranıyorlardı.

Ülkenin başına yeni dertler açma eğilimi gösteren bu hareketlerin iplerini, perde arkasından, özellikle İttihatçıların Kara Kemal'leri elinde tutuyor ve seçim nedeniyle önemli roller oynamaya kalkmış görünüyorlardı. Toplantılar eski Şirket-i Hayriye Kapı Çuhadarı İzzet Efendi'nin oğlu Niyazi Bey'in Beşiktaş'taki evinde yahut Kara Kemal'in Mes'adet Han'daki yazıhanesinde yapılıyor, kararlar buralarda alınıyordu. Yayılan haberlere göre, Kara Kemal ilk kez Ankara'ya geldiğinde Çolak Selahattin ve Kara Vasıf Beyler tarafından ziyaret edilmiş, uzun uzun konuşmuşlar, bir parti kurup ortaya çıkmalarını sağlamak için İttihatçılardan yardım istemişlerdi.

Kara Kemal'in yazıhanesinde alınan kararlar, yeni seçimlerden yararlanılarak Mustafa Kemal'i devirmek ve İttihatçıları duruma hâkim kılmak amacını taşıyordu. Bu durumda İstanbul'daki seçimin ülkenin diğer bölgelerindekinden çok farklı olacağı belliydi.

İstanbul'da bazı entrikaların çevrildiğini haber alan Ga-

zi hemen harekete geçti ve İstanbul halkına şu bildiriyi yayınladı:

"İstanbullular!

Düşmanın gözü üzerinizdedir. Oylarınız parçalanacak mı? Her türlü telkine açık olan İstanbul bölgesi, henüz kurtulamadığını unutarak, izlenecek doğrultu üzerinde kararsızlık gösterecek mi? Bin engel ortasında daima bizi sevgisine layık görmüş olan İstanbul'umuzun düşmana ümit verecek bir parçalanmaya uğramayacağına eminim. Böyle bir parçalanmadan kimlerin faydalanacağını her an dikkatte bulundurmak, özellikle sizin görevinizdir. Toplumumuzun güç kaybetmesinden sevinecek olanlar, felaketli günlerimizde sevinmiş olanlardır ki, bunların kim olduğunu yakından en iyi görenler, yine sizlersiniz. Onun için, parçalanmayınız, birleşiniz ve bize teveccüh ediniz!"

Mütarekenin hemen ardından, Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlık ettiği kongrede İttihat ve Terakki Fırkası, Teceddüt Fırkası'na dönüşmüş ve bütün hukuku, malvarlığı ve 120 bin liradan ibaret olan parası bu fırkaya geçmişti. Teceddüt Fırkası da bir süre sonra kendini feshetmişti. İttihat ve Terakki veya Teceddüt Fırkası üyelerinden önemli bir bölümü Müdafaa-i Hukuk Grubu'na katıldıkları için, Kara Kemal'in İttihat ve Terakki adına söz söylemesi, İttihat ve Terakki adına propaganda yaparak seçimlere katılmak için faaliyete geçmesi doğru değildi. Kara Kemal bu faaliyeti sırasında Kocaeli Grubu Kumandanı Halit Paşa'yı da davet ederek kandırmak istemiş, fakat vatanını her şeyden çok seven Paşa, bu öneriyi reddederek şunları söylemişti:

"İttihat ve Terakki artık faaliyet alanına dönemez. Çünkü varlığı ortadan kalkmıştır. İttihat ve Terakki ileri gelenleri ülke ile birlikte bizi de terkettikleri zaman, arkalarında gelecek için ne bir program, ne de bir ümit bırakmışlardı. Ülkenin namuslu evlatlarından oluşan ve Kuva-yı Milliye adı altında toplanmış olan vatanseverler, her türlü mahrumiyete rağmen ül-

keyi kurtarmaya çalıştılar. Başarılı oldular. Olumsuz güçlerin tekrar ülke kaderini ellerine almalarına kesinlikle izin verilemez."

O arada, ünlü avukatlardan eski İstanbul milletvekili ve eski Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey de milletvekilliğine adaylığını koyarak bir bildiri yayınlamış, İstanbullulara *"Oylarınızı bana veriniz, beni milletvekili yapınız. Ben İstanbul'u tekrar başkent yapacağım"* demişti. Lütfi Fikri Bey bu sözleriyle vaktiyle Lloyd George'un söylediği *"Türkiye başkenti toplarımızın menzili altında, İstanbul'da kalacaktır"* emrini onaylamaktaydı.

Tüm olumsuz propagandalara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aleyhindeki çalışmalara rağmen, İstanbul halkının harap, ümitsiz, silahsız ve savunmasız kalmış vatanı dirilterek Misak-ı Milli sınırlarını sağlamış olanlarla birlikte olduğu anlaşılıyordu.

Nitekim seçim sonuçları alınmaya başlanınca, Müdafaa-i Hukuk'un bütün adaylarının seçimi kazandıkları görüldü. İstanbul halkının bilinci, sağduyusu her propagandayı etkisiz hale getirmişti.

İstanbul halkı o sırada Gazi'yi hemşehrisi ilan ederek, O'na yürekten bağlılığını ve sevgisini de göstermişti. İstanbul hemşehriliği hakkındaki Belediye Meclisi mazbatasını bir heyet Ankara'ya getirmiş, Çankaya'da Gazi'ye takdim etmişti.

"Her zaman hızır gibi yetişirsin"

İsmet Paşa, Lozan Konferansı'ndaki görüşme aşamalarını düzenli olarak hükümete bildiriyordu. Gerek Rauf Bey'de, gerekse kabinedeki bazı arkadaşlarda konferanstaki görüşmelerin iyi götürülmediği kanaati vardı. Hatta İsmet Paşa'nın bu işi başaramayacağını ileri sürerek onu geriye çekmeyi bile düşünüyorlardı. İsmet Paşa'da da Rauf Bey'e ve Bakanlar Kurulu'na karşı bir güvensizlik meydana gelmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya sık sık şifre ile başvurarak, ondan durumu bizzat izlemesini ve duruma müdahale etmesini istiyordu.

İsmet Paşa'nın Bakanlar Kurulu tarafından sık sık güç du-

rumda bırakıldığını anlayan Mustafa Kemal Paşa, Lozan görüşmelerini sonuna kadar Bakanlar Kurulu ile birlikte izlemişti. Delegelere verilecek talimatı bizzat not ettiriyordu.

Konferans temmuz ortalarında sona erdi. İsmet Paşa, konferansın sona erdiğini ve anlaşmanın imzalanacağını Başbakan Rauf Bey'e bildirdiği halde ondan *evet* ya da *hayır* diye bir cevap alamıyordu. Birkaç gün cevapsız kalınca Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çektı. Gazi, bu telgrafa *"Hiç kimsede kararsızlık yoktur. Gösterdiğiniz başarıyı en ateşli ve samimi duygularımla tebrik için usulen imzalayacağınız anlaşmayı bekliyorum"* diye bir cevap vermişti.

İsmet Paşa bu telgrafa cevaben, *"Her dar zamanımda hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış, yaptırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır"* demiş, 24 Temmuz 1923'te anlaşmayı imza etmişti.

Cemil Bilsel'in yazdığı Lozan'la ilgili kitabın başlarında İsmet Paşa şöyle der:

"Lozan, büyük eserin ancak bir sayfasıdır. Eseri yaratana bağlılığımız ebedidir."

"LOZAN'DAN TABUTUM GELECEKTİ"

İsmet Paşa Lozan'dan döneli iki gün olmuştu. Gazi kendisini, Çankaya'daki (eski) köşküne, akşam yemeğine çağırmıştı. Özel bir yemekti. İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur Bey eşleriyle, Fethi Bey (Okyar) eşi Galibe Hanımefendi ile, Bozok Milletvekili Salih Bey (Bozok) eşi ile davetliydiler. Ben de davetliler arasındaydım.

Sofra, eski köşkün havuzlu holünde kurulmuştu. Holün bir kenarında da Ankara'nın en ünlü alaturka çalgıcılarından Kemani Aleksi ile bir udi arkadaşı çalgı çalıyorlardı. Konuşma bir ara Lozan Konferansı'na intikal etti. İsmet Paşa, hükümetten çok acı şekilde şikâyette bulundu. Rauf Bey'in çıkardığı haksız güçlüklerden söz ederek, Bakanlar Kurulu'nu ağır şekilde eleştirdi.

Fethi Bey, Rauf Bey'in kabinesinde Dahiliye vekili (İçişleri

bakanı) olduğu için, İsmet Paşa'nın bu eleştirilerine sinirleniyordu.

İsmet Paşa, Gazi'ye hitaben şöyle bağırdı:

"Güçlükleri çözücüsün. Burada da beni sen kurtardın. Yüksek emirlerinle imdadıma yetişmeseydin Lozan'dan tabutum gelecekti, tabutum!"

Fethi Bey dayanamadı:

"Eleştirdiğin hükümetin içinde ben de varım" dedi.

İsmet Paşa daha da sinirlendi. Fethi Bey'e ağır şekilde karşılık verdi. İki taraf yerlerinden kalktılar. Sofrada bulunan hanımlar bayılacak duruma gelmişlerdi. Araya girerek olayı önledik.

Sofranın tadı kaçmıştı. Canı çok sıkılan Gazi, hemen yemeği emretti. Yemek bitti. Herkes tatsız bir şekilde yemekten ayrıldı. Gazi, yemek boyunca hiç konuşmadı. Bu kavgadan hiç hoşlanmadığı belliydi.

Başbakan Rauf Bey, Lozan başarısından dolayı İsmet Paşa'yı kesinlikle tebrik etmedi. Konferansı gerçekte Gazi'nin idare ettiğini bildiği için, bu siyasi zaferin onurunu hiç kimseye maletmek istemiyordu.

Lozan heyetinin Ankara'ya döneceği gün yaklaşıyordu. Rauf Bey, Gazi Paşa'ya başvurarak seçim bölgesine gitmek için izin istedi. Hiç kuşkusuz bunu, İsmet Paşa'yı karşılamamak, onunla yüz yüze gelmemek için yapmak istiyordu. Bunu hisseden Gazi, ona, bir hükümet başkanı sıfatıyla İsmet Paşa'yı karşılamasının uygun olacağını hatırlattı. Fakat Rauf Bey ısrar ediyordu:

"Kendime hâkim değilim. Ben bunu yapmayacağım. Seyahatime lütfen izin veriniz."

Gazi'nin canı sıkılmıştı:

"Başbakanlıktan istifa etmek şartıyla gidebilirsiniz!"

Bu konuşma üzerine Rauf Bey başbakanlıktan istifa etmişti. O tarihte sağlık bakanı olan Tevfik Rüştü Bey'in (Aras) otomobilini alarak seçim bölgesi Sivas'a gitmiş, İsmet Paşa'yı ne karşılamış, ne de tebrik etmişti. Bu istifadan sonra Rauf Bey'i artık büsbütün ve daima küskün görürüz.

Gazi'nin önerisiyle istiklal madalyası alıyorum

24 Temmuz 1923 Salı günü Büyük Millet Meclisi Hükümeti, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya delegeleri arasında barış anlaşmasına varıldı, İsmet Paşa anlaşmayı imzaladı.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adayları da aynı gün ülkenin her yerinde büyük bir çoğunlukla seçimi kazandılar. Yeni milletvekillerinin peyder pey Ankara'ya gelerek toplanmaya başladıkları günlerde İsmet Paşa da heyetiyle birlikte Lozan'dan hareket etmiş, Ankara'ya geliyordu.

Seçimin sonlarında, İsmet Paşa'nın Lozan'dan hareket edeceği sıralarda Gazi İzmir'de bulunuyordu. İsmet Paşa'nın Lozan'dan hareketinin ardından O da İzmir'den Ankara'ya hareket etmiş ve 2 Ağustos 1923 Perşembe gece yarısı Ankara'ya gelmişti. İkinci Büyük Millet Meclisi de aynı gün açıldı. Fakat çoğunluk olmadığı için oturum 11 Ağustos gününe ertelendi.

İkinci Büyük Millet Meclisi 11 Ağustos 1923 günü çoğunluk olduğu için resmen çalışmaya başladı. En yaşlı üye olan Abdurrahman Şeref Bey bu oturuma başkanlık etmişti. İlk toplantıda Gazi ittifakla başkanlığa seçildi ve bu nedenle kürsüye gelerek Meclis'e teşekkür etti. Gazi yaptığı teşekkür konuşmasında Birinci Meclis'i çok övmüştü:

"Türkiye tarihinde daima yüksek ve onurlu yerini koruyacak ve çocuklarımızın takdirini kazanacak olan ilk Meclisimiz milletin kendi mukadderatına bizzat sahip olduğunu ilan ve ulusal egemenlik esasını temel kural kabul etti. Güçlü bir halk hükümetinin temelini kurdu.

Giden Meclis, iç durumumuzu ve askeri harekâtımızı karma karışık etmek ve barışımızı güçleştirmekten geri durmamış olan bazı sınırlı kimselerin varlığına rağmen görevini iyi yapmış ve genel olarak vatan ve millet için kurtuluşu sağlayıcı ve hayat olmuştur."

Gazi bu sözleriyle biraz da Birinci Meclis'te güçlük çıkarmak isteyen bazı üyelerden ima yoluyla şikâyet etmek istemişti.

Gazi'nin konuşmasının ardından yeni milletvekilleri and içti. Komisyon seçimleri yapıldı. Böylece İkinci Meclis bütün formaliteleri tamamlayarak işe başlamış oldu.

Rauf Bey (Orbay) istifa etmiş olduğu için Heyet-i Vekile başkanlığına (Başbakan) Fethi Bey (Okyar) seçildi. Fethi Bey aynı zamanda İçişleri bakanlığını da üstlenmişti. İsmet Paşa Dışişleri bakanıydı. Zaferin kazanılmasında ve barışın gerçekleşmesinde etkin olan vekiller de (bakanlar) yeniden seçilerek yerlerini korudular.

○

Meclis işe başladıktan sonra söz alan milletvekilleri, selefleri olan Birinci Büyük Millet Meclisi'ni her fırsatta saygı ve şükranla anıyorlardı. Bu duygunun kanıtı olmak üzere, Gazi Paşa'nın Birinci Meclis üyelerine birer istiklal madalyası verilmesi konusundaki teklif tezkeresi ittifakla kabul edildi. Gazi'nin, bir kadirşinaslık örneği olarak içine beni de koymak lütfunda bulunduğu bu takrir tezkeresi şöyleydi:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na,

Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci seçim devresi üyelerinden oldukları halde cephede, bilfiil kıt'ada cesaret ve fedakârlık gösterdiklerinden dolayı Bozok Milletvekili Süleyman Sırrı, Kozan Milletvekili Saip, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali Beylere İstiklal Madalyası Kanunu'nun ikinci ve beşinci maddeleri gereğince, yarısı yeşil ve diğer yarısı kırmızı şeritli istiklal madalyası verilmesini rica ve Meclis'in geri kalan üyelerine de kanunun ikinci maddesi gereğince yeşil kurdelalı madalya verileceği arz olunur.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı
Mustafa Kemal"

Birinci Meclis üyesi olan kıt'a başındaki diğer bazı komutanlarla Sakarya Savaşı'na katılmış ve fedakârlık göstermiş olan Karahisarı Milletvekili Memduh, İzmit Milletvekili Hamdi Namık, Üsküdar Milletvekili Neşet, Kayseri Milletvekili Sa-

bit, Mersin Milletvekili Ziya Beylere de yine yeşil-kırmızı kurdelalı madalyalar verilmişti. İstiklal Madalyası Kanunu'na göre, bilfiil cephede ateş hattında hizmet edenlere kırmızı, geri hizmetlerde bulunanlara beyaz, birinci devre milletvekillerine yeşil, birinci devre milletvekili olup aynı zamanda cephede fedakârlık gösterenlere yarı yeşil-yarı kırmızı kurdelalı madalya verilirdi. Daha sonra Recep Peker'in Meclis'e verdiği bir önerge ile kırmızı kurdelalı madalyanın Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ne katılmış bütün subay ve erlere verilmesi kabul edilmişti.

İki genç inkılapçının hazin kaybı

İkinci Meclis'in çehresi birincisine göre hayli değişmiş ve gençleşmişti. Daha ilk toplantıda, seçim mazbatalarının Meclis'te kabulü sırasında, Gazi Paşa'nın İzmir'den ve Ankara'dan seçilmesi Meclis'te tartışma konusu olmuştu. Her iki seçim çevresinin milletvekilleri Gazi'nin kendi illerinin milletvekili olarak kalmasını istiyorlardı. Bazı milletvekili arkadaşlar da Gazi'nin ayrıcalıklı olarak iki seçim çevresinden de milletvekilliğini üstlenmesi, fakat bir oya sahip olması tezini savunuyorlardı.

Bu konunun görüşülmesi sırasında özellikle Karasi Milletvekili Süreyya ve Feridun Fikri Beyler, diğer toplantılarda da yavaş yavaş Recep Peker, Şükrü Saracoğlu, Vasıf (eski Eğitim Bakanı) Beyler gibi yeni milletvekilleri de kürsüdeki ateşli konuşmaları ve tartışmalarıyla daha ilk günlerde göze çarpıyorlardı.

Özellikle Saruhan Milletvekili Vasıf Bey (Çınar), fanatik bir inkılapçı olarak belirmeye başlamıştı. Vasıf Bey, Eğitim Bakanı (Mustafa) Necati Bey'in çok yakın arkadaşıydı. Bu iki arkadaşın, ulusal hareketin başlangıcından itibaren, o ümitsiz ve karanlık günlerde İzmir'in işgaliyle başlayan vatanperverane hareketleri, hizmetleri İzmir ve Balıkesir cephelerinde olduğu gibi Meclis hayatında da devam etmişti. Necati Bey'in Birinci Meclis'ten, Vasıf Bey'in ise İkinci Meclis'ten itibaren

inkılapçı bir ruh ile başlayan hizmetleri ve aldıkları görevlerdeki başarıları inkılap tarihimize onurla kaydedilecek değerdedir.

Bu iki genç inkılapçı, bütün milli hareketlerde yan yana, aynı duygu, aynı görüş, aynı azim ve iman, hatta aynı görevleri üstlenmiş olarak görülürler. Aslında ruhen anlaşmış, iki samimi kardeş gibi dost oldukları için birbirlerinin ayrılmaz parçası gibiydiler. Bir yerde birine rastlandığı zaman gözlerimiz onun arkasında diğerini arardı. Her iki genç inkılapçı hiçbir şeyden korkmaz, ürkmez, yılmazdı. İkisi de çok neşeli, sağlıklı, samimi ve iyi insandı. Güzel ahlaklarıyla kendilerini takdirle ve sevgiyle kucaklayan bir çevre yaratmışlardı. Yalnız her güzelin bir kusuru olduğu gibi onların da belki kusur sayılabilecek bir özellikleri vardı. O da gençlikleri icabı yalnız kalmak istemeleriydi. Gün geçtikçe ve olgunlaştıkça bu kusurlarını da düzeltmiş ve daha mütevazı bir hale gelmişlerdi. Ne yazık ki tam bir devlet adamı olarak ülkeye daha çok hizmet edebilecekleri henüz genç çağda, her ikisi de –kötü bir rastlantı olarak– geçirdikleri karın ameliyatı sonucunda kendilerini ölümün pençesinden kurtaramadılar. Ve bu iki yurtsever genç, ülke için büyük birer ışık olarak kayboldu.

Yeni milletvekillerin çoğu, çok ateşli ve heyecanlı görünüyorlardı. O sırada hükümetin kuruluşunda Meclis başkanı bakanlıklara aday gösteriyor, Meclis, o adaylar arasından bakanları seçtiği için daha ilk günlerde Meclis'te kendilerini tanıtmak, sivrilmek hevesinde olanlarla, İstanbul Milletvekili Muhtar (eski Bayındırlık Bakanı), Zonguldak Milletvekili Halil, Sivas Milletvekili Halis Turgut, İzmit Milletvekili Mustafa, Gümüşhane Milletvekili Zeki, Saruhan Milletvekili Abidin, Mersin Milletvekili Besim ve Niyazi Beyler hırçın davranışlarıyla dikkati çekiyorlardı.

İsmet Paşa'nın cevapsız bıraktığı soru

İsmet Paşa, Meclis'in açılışından bir gün sonra Lozan'dan Ankara'ya dönmüş ve Fethi Bey kabinesinde Dışişleri bakanı ola-

rak Meclis'e katılmıştı. İsmet Paşa'nın bu kez Lozan'dan dönüşü, Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde Lozan Konferansı'nın kesintiye uğraması üzerine geriye dönüşüne hiç benzemiyordu. İlk dönüşünde ümitsiz ve üzgündü. Hele Birinci Meclis'in saldırı ve eleştirilerine hedef olunca, adeta şaşkına dönmüştü. Bu kez anlaşmayı imzalayarak dönüyordu. Tavrı, konuşması, hatta el sıkma tarzı bile bambaşkaydı. Lozan'da iken aleyhinde bulunanlara, özellikle Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) gibi aleyhinde yazı yazanlara şimdi ateş püskürüyordu. Bunda hakkı da vardı. Gazi'nin emirleriyle hareket etmiş, konferansı iyi yönetmişti. Gerek delegeler, gerekse uzmanlar geceli gündüzlü çalışarak gerçekten başarılı olmuşlardı. Hüseyin Cahit Bey'in yaptığı saldırılar yersizdi.

İsmet Paşa bir gün özel bir görüşmede şunları söylemişti:

"Talihsiz memleket! Herkesin bildiği şöhretlerden yararlanılsın diye Cavit Bey'i (eski Maliye Bakanı) Lozan'a çağırdık ve götürdük. Düyun-ı Umumiye çıkarlarının savunucusu olarak karşımıza dikildiler ve bizi aldatmaya çalıştılar. Cahit Bey İstanbul'da gazetesiyle sürekli bu fikri savundu durdu."

O günlerde partinin gizli bir toplantısında bu kez isim vermeyerek aynı sözleri tekrarladığı zaman arkadaşım İhsan Bey dayanamadı:

"Niçin adlarını açık olarak söylemiyorsunuz? İma etmek istediğiniz Cavit ve Cahit değil midir?" diye bağırdı. Bu uyarı üzerine toplantıda *"kahrolsunlar"* sesleri yükseldi.

Cavit Bey'in Lozan'da Düyun-ı Umumiye meselesindeki tavrı konusunda Cavit Bey'i sevmeyen bir maliyeci bana *"Cavit Bey bu meselede haklıdır"* demişti. Nedenini sorduğumda şu açıklamayı yapmıştı:

"Düyun-ı Umumiye borçları, ancak kıymeti takarrür etmiş bir para üzerinde tespit edilmesi lazımdır. Bizim kâğıt paramız gayri kabil-i tahvil evrak-ı nakdiyedendir (dönüştürülemez kâğıt paralardandır).

Mukabil bedeli altın olarak mevcut değildir. Bu paranın kıymeti daima tahavvül eder (değişir). Avrupalılar, borcumu-

zu tediye edeceğimiz (ödeyeceğimiz) devirde paranın kıymetini düşürürler. Dolar fırlar. Paramızın kıymeti düşerek borcumuz yükselir. Bunu sabit tutmak için borcu altın esasına bağlamak lazımdır ki kıymeti değiştirmek Avrupa'nın elinden gelmesin. O halde kıymeti olduğu yerde kalırdı."

Maliyeci arkadaşın bu düşüncesi doğru muydu, bilemem.

○

Büyük Millet Meclisi, 22 Ağustos 1923 Salı günü, Lozan Anlaşması'nın ivedilikle görüşülmesini kabul etti. Dışişleri Komisyonu'nun raporu okunduktan sonra, önce Komisyon Başkanı Yusuf Kemal Bey bir konuşma yaparak anlaşmayı ve esaslarını anlattı. Mazbata muharriri Dr. Tevfik Rüştü Bey de bazı açıklamalarda bulundu. Birçok konuşmacının eleştirisi dinlendi. İzmir Milletvekili Necati (eski Eğitim Bakanı) ve Vasıf (eski Eğitim Bakanı) Beyler, anlaşmanın eksik yönlerini anlatmaya çalıştılar. Bu eleştirileri Tevfik Rüştü Bey yanıtladı. Sonunda İsmet Paşa uzun bir konuşma yaptı ve Cavit ile Hüseyin Cahit Beyleri kastederek, kendilerinin ülkenin hayati çıkarları aleyhine hareket ettiklerini söyledi. Konuşmasında daha sonra şunları söyledi:

"Olağanüstü karışık, dolaşık, bulutlarda örtülü bir çevrede yol gösteren, isabetle gören, gerek savaş ve gerekse barış hayatında bizi aydınlatan Mustafa Kemal olmuştur. Aldığım görevde başarılı olduysam, bunu Mustafa Kemal Paşa'ya borçluyum."

İsmet Paşa, alkışlarla karşılanan konuşmasını tamamlayarak kürsüden inerken, Vasıf Bey kendisinden, konuşması sırasında güçlük çıkardıklarını ve ülkenin hayati çıkarları aleyhinde bulunduklarını söylediği kişilerin kimler olduğunu sordu ve açıklanmasını istedi. Fakat İsmet Paşa bu soruya cevap vermemeyi tercih etti.

Meclis, barış anlaşmasını büyük bir çoğunlukla kabul ederek onayladı. Bursa Miletvekili (eski Şeriye Vekili) Mustafa Fehmi Efendi, bu anlaşmanın ülkeye mutluluk getirmesi ve Gazi Paşa'ya uzun ömür dileğiyle bir duada bulundu, şehit-

lerin ruhuna fatiha okudu. Bu törenden sonra da anlaşma yürürlüğe girdi.

Halk Partisi'nin kuruluşu

Barışın sağlanmasının ardından, halkçılık esaslarına dayalı *Halk Fırkası* adında siyasi bir parti kurmak ve milletin mütevazı bir bireyi olarak hayatını sonuna kadar vatanın hizmetine adamak Gazi'nin en büyük emellerinden biriydi. Derdi ki:

"Herhangi bir çalışma, yıllarla izlenecek ve uygulanacak bir programa dayandırılmazsa, daima başarısızlığa uğramaya mahkûmdur. Dolayısıyla bir programa dayanmayan girişimler, kişisel ve keyfi olmaktan kurtulamazlar. Programsız girişimler daima sahipleri olan kişilerin değişmesiyle ve hatta kişisel etkilerinin bitmesiyle söner gider."

Gazi, ülkede haberleşme araçlarının sınırlı olduğunu, eğitimin her yerde herkese layıkıyla verilemediğini, cehaletin toplumsal hayatımızın en büyük düşmanı olduğunu çok iyi biliyordu. Faaliyeti bu noktalar üzerinde yoğunlaştırmak üzere kurulacak partinin programına bu nedenle önem veriyordu.

Dış ülkelerdeki bütün siyasi partilerin ilkelerini, programlarını incelemiş ve inceletmişti. Bir yandan Lozan Konferansı'nın en ince ayrıntılarına kadar her şeyiyle meşgul olurken, bir yandan da bu incelemeleri yapmış ve kuracağı partinin dayanacağı ilkeleri belirlemişti. İncelediği programları, ülkenin ve milletin ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli görmemişti. O'nun amacı, milletin bünyesine göre bir programla ortaya çıkmaktı. Ülkenin belli başlı uzmanları ve aydınlarıyla sık sık görüştü. Onları, bir akademi olan sofrasına davet ediyor, halkı ezen ve yoksullaştıran vergi adaletsizliğinin nasıl düzeltileceğini, ticaret ve sanayinin nasıl geliştirileceğini, maden ve orman gibi doğal servetlerden azami şekilde yararlanmak için yasalarda ne gibi değişikler yapmak gerektiğini, ülkede ne gibi inşaat yapılabileceğini, askerlik süresinin kısaltılmasına kadar her şeyi onlarla konuşuyor, görüş ve önerilerini dinliyordu. Saatlerce, günlerce konuşuluyor, tartışmalar yapılıyordu.

Uzun çalışmalardan sonra parti programının projesi belirlenmiş oldu.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adına ilan edilen dokuz ilkeyi kabul ederek milletvekili seçilmiş olanlar toplantıya çağrıldı. Büyük Millet Meclisi salonunda 8 Ağustos 1923'te yapılan bu toplantıya 113 milletvekili katıldı. Katılanların arasında ben de vardım. Gazi bu toplantıda, milli hareketin başından Millet Meclisi'nin kuruluşuna kadar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin geçirdiği bütün siyasi aşamaları anlattı. Yeni kurulacak partiye hangi nedenlerle ve ne amaçla ihtiyaç olduğunu açıkladı. Grubun görüşlerini de aldıktan sonra, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin *Halk Fırkası*'na dönüştürüldüğünü bildirdi. Fırka tüzüğünün hazırlanmasını milletvekillerinden oluşacak bir komisyona havale etti. Program üzerinde ise tekrar haftalarca çalışıldı, incelemeler yapıldı. Tartışmalar, hatta eleştiriler oldu. Sonunda program kabul edildi ve bu programla birlikte *Halk Fırkası*'nın kuruluşu resmen ilan edildi.

Parti, Gazi'yi ittifakla genel başkan seçti. Tüzük gereğince genel sekreterini, Meclis grubu yönetim kurulunu ve genel yönetim kurulunu seçerek resmen işe başladı. Bir süre geçtikten sonra *Cumhuriyet* kelimesinin eklenmesiyle partinin adı *Cumhuriyet Halk Fırkası* oldu.

Ankara, İsmet Paşa'nın önerisiyle başkent oldu

Halk Fırkası'nın kurulmasından bir süre sonra işgal kuvvetleri İstanbul'u boşalttı. Türk ordusu İstanbul'a girdi.

Ancak siyaset cephesi karışmaya başlamıştı.

Halk Fırkası'nın bazı milletvekillerinin, hükümetin icraatından memnun olmadıkları ve Başbakan Fethi Bey'den şikâyetçi oldukları görülüyordu. Fethi Bey hükümeti de Meclis'in eleştirilerinden çekinmiyor, bu eleştirilere fazla önem vermiyordu. Fethi Bey'in hareketleri biraz kabaca idi. Bu kabalığı yüzünden bir gün Meclis başkanlık odasında mali bir yasanın tartışılması sırasında aralarına girmemiş olsaydım İhsan

Bey'le işi tokatlaşmaya kadar götüreceklerdi. Fethi Bey ayrıca çok inatçıydı. Malta'dan beri çok yakın dostu olan Nafıa Vekili (Bayındırlık Bakanı) Fevzi Bey'in çevresinde toplanmış Diyarbakır, Siverek ve diğer bazı illerin doğulu milletvekillerinden oluşan bir hizbe daha çok değer verir gibi görünürdü ki Fethi Bey'in bu tavrı Meclis'te ve hatta partide günden güne antipati yaratmaya başladı.

Fethi Bey aynı zamanda tok sözlüydü. Bu nedenle kendini milletvekillerine pek sevdiremiyordu. Dolayısıyla hükümetin Meclis'ten geçirmek istediği yasa tasarıları ve istediği ödenekler daima güçlüklerle ve itirazlarla karşılanıyordu.

İstanbul'un kurtuluş gününde bulunmak üzere Meclis'in gönderdiği heyetin layık olduğu şekilde karşılanmamış olmasına üzülen bazı genç milletvekilleri Meclis'e bir önerge vererek İstanbul Şehremini Ali Haydar Bey'in görevden alınmasını ve cezalandırılmasını istemişlerdi. O gün Meclis çok heyecanlıydı. Oysa heyecanı gerektirecek bir şey yoktu. Çünkü yapılan araştırmaya göre Ali Haydar Bey, Ankara'dan gelecek heyetin tren saatini Haydarpaşa'dan sormuş, öğleden sonra geleceğini söylemişler. Oysa tren daha önce gelmiş ve karşılama yapılamamış. Fethi Bey bunu açıkladığı halde bazı milletvekilleri hâlâ Meclis'e saygısızlık yapıldığından söz ediyor ve işi büyütüyorlardı. Fethi Bey doğası gereği bütün bu görüşlere alaycı bir tarzda ilgisiz kalıyordu. Milletvekilleri ise *"Fethi Bey bizi önemsemiyor"* diyorlardı.

Meclis binası, üyelere yetmiyordu. Hatta Birinci Büyük Millet Meclisi'nde, görüşmeler sırasında bile ayakta kalan milletvekilleri çoktu. Onun için yeni bir Meclis binası yapılması söz konusuydu. Fethi Bey bunun için Meclis'ten ödenek istediğinde bile çok güçlükle karşılaşmış, *"Bu Meclis, dört yıl diğer arkadaşlara yetmiştir. Verilecek para varsa kış kıyametten evsiz yurtsuz olanlara verelim"* diye demagoji yapanlar bile vardı. Bu parayı vermek için öncelikle hükümet merkezinin nerede olacağının belirlenmesini isteyen milletvekillerinin bu itirazları ve önerilerinin reddedilmekte olması Fethi Bey'i hırçınlaştırıyordu.

O sırada Ankara'nın başkent olması konusu da başlıca tartışma ve eleştiri konusuydu. Devletin merkezinin Anadolu'da Ankara şehri olması gerekiyordu. Özellikle Lozan Konferansı'nda boğazlar için kabul edilen hükümler de ayrıca hükümet merkezinin Anadolu'da olmasının gerekliliğini ortaya koyuyordu. Ülkenin esenliği ve güvenliğinin gereği de buydu. Anadolu'yu geliştirmek bakımından da Ankara'da oturmaktan ve Ankara'yı başkent yapmaktan başka çare yoktu. İşte Gazi'nin Ankara'yı hükümet merkezi olarak tercih etmesinin başlıca nedenleri bunlardı. Bazı gazetelerin patırtıları, inkılapçıların bu konudaki kararlarını ve azmini sarsamamıştı.

Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın Malatya milletvekili sıfatıyla Meclis'e yaptığı öneri kabul edilerek Ankara hükümet merkezi oldu.

Fethi Bey kabinesinin sonu

Barıştan sonra, mübadele ve ülkenin en büyük derdi olan imar işlerinin önemle ele alınması gerekiyordu. Mübadele, imar ve iskân işleriye özellikle uğraşacak bir bakanlığın kurulması ihtiyaç haline gelmişti. Çünkü Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak mübadele başlamıştı. Ülkemize dışarıdan yarım milyon insan gelecek, bunlar nakil, iskân ve iaşe edilecekti. Ayrıca savaş ve işgaller yüzünden harap olan yerlerimiz imar edilmeye başlanacaktı. Bağımsız ve sorumlu bir bakan olmazsa bu işin semere vermeyeceği görüşü Meclis'te hâkim olmuştu. Bu nedenle İmar, Mübadele ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasına karar verildi.

Fethi Bey'e ve bakanlara karşı suçlama ve eleştiriler giderek artıyordu. Necati ve Vasıf Beylerle diğer bazı arkadaşlar suçlama ve eleştirilerinde çok ileri gidiyorlardı. Bakan olmak hevesiyle gizli çalışan bir hizip oluşmuştu. Necati ve Vasıf Beylerin de dahil olduğu bu hizip, geceleri şunun bunun evinde toplantılar yapıyor, taraftarlarını ve oylarını artırmak için önlem alıyorlardı. Partide de çoğunluk sağlamışlardı. Nitekim ye-

ni bir bakanlığın kurulmasına karar verildiğinde, adaylar arasında bulunan Necati Bey büyük bir çoğunlukla İmar, İskân ve Mübadele bakanlığına seçilmişti.

Başbakan Fethi Bey, İçişleri bakanlığını da üstlenmiş bulunuyordu. Bu iki görev kendisine ağır gelmeye başlamıştı. Çünkü bütün zamanını başbakanlığa ayırması gerekiyordu. Bir süre sonra İçişleri Bakanlığı'ndan istifa etti. Gizli hizip hemen faaliyete geçti. Erzincan Milletvekili Sabit Bey'in İçişleri Bakanlığı'na, Ali Fuat Paşa'nın 2. Ordu Müfettişliği'ne tayin edilmesiyle boşalan Meclis ikinci başkanlığına ise Rauf Bey'in (Orbay) seçilmesi için partiden aday kararı almayı başardılar.

Gazi, gerek Sabit Bey'in İçişleri Bakanlığı'na, gerekse Rauf Bey'in Meclis ikinci başkanlığına aday seçilmelerine izin vermedi. Meclis'te başgösteren bu keşmekeşe de artık son vermek zamanı geldiğini anlamıştı. Düşündüklerini uygulamaya koymak için Bakanlar Kurulu'nu toplantıya çağırdı. Başbakan Fethi Bey'e ve bakanlara istifa etmelerini tavsiye etti. Yalnız ordunun kısa bir süre için de olsa komutasız bırakılmaması için, o zaman Bakanlar Kurulu'na dahil bulunan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Mareşal Fevzi Paşa bu istifanın dışında tutuldu.

Fethi Bey, 25 Ekim 1923 Cuma günü, *"Güçlü ve Meclis'in tam güvenine sahip bir Bakanlar Kurulu'na ihtiyaç olduğunu"* gerekçe göstererek arkadaşlarıyla birlikte istifa etti.

Hizipler hemen harekete geçtiler. Meclis üyeleri toplandı. Saatlerce, günlerce görüştü, tartıştılar. Bu çalışmalar 28 Ekim'e kadar devam etti. Uzun çalışmalardan sonra hazırladıkları bir Bakanlar Kurulu listesini Gazi'ye götürdüler. Gazi, getirilen listeyi uygun bulmakla birlikte, listede adı bulunanların onaylarını da almalarını tavsiye etti. Listedekilerin çoğu, böyle bir listeye girmek istemediklerini söyleyerek itiraz ettiler. Bir hükümet kurulamamış, bunalım başgöstermişti. Parti grubu toplandı. Konu uzun uzadıya görüşüldü ve tartışıldı. Bir türlü işin içinden çıkılamıyordu. Sonunda bunalımın giderilmesinin Gazi'ye bırakılması kararlaştırıldı. Gazi,

"Bana bir saat izin verin. Bulacağım çözümü bildireceğim" dedi.

İşte, Gazi'nin istediği bu bir saat, yeni Türk Devleti'nin kaderini belirleyici olağanüstü bir zaman dilimi olacaktı.

"Yaşasın cumhuriyet!"

Parti Genel Kurulu 29 Ekim 1923 günü tekrar toplandı. Gazi geldi, kürsüye çıkıp konuşmaya başladı:

"Hükümet kurulmasında güçlük çekiliyor. Görülüyor ki bu usul bazen çok karışıklığa neden oluyor. Bu güçlüğün çözümüne beni memur kıldınız. Ben de bu arz ettiğim kanaatlerden ilham alarak düşündüğüm şekli belirledim. Onu önereceğim. Önerim kabul edilirse güçlü ve uyumlu bir hükümet kurulması mümkün olacaktır. Devletimizin şekil ve niteliğini belirleyen ve hepimiz için amaç olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun (anayasa) bazı maddelerini düzeltmek gerekmektedir."

Gazi, bunları söyledikten sonra, *"yapılacak değişiklik şudur"* diyerek bir müsvetteyi kâtiplere uzattı ve okutturdu. Önerinin *cumhuriyet* olduğu anlaşılınca tartışmalar ve itirazlar başladı. Adliye Vekili (Adalet Bakanı) Seyid Bey şöyle diyordu:

"Bu öneri yeni bir şey olmayıp mevcut Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (anayasa) bir açıklama ve tesbitidir. Kanunları nazariyat değil ihtiyaç yapar. Zaman ve olaylar her şeye hâkimdir. Kanun, değişmez kesin bir ilke değildir. Önerilen şekilde, bir yenilik yoktur. Mevcut şekli daha açık ifade edersek ülke ve millet yararına hareket etmiş oluruz."

Eski Umur-ı Şeriye Vekili (Din İşleri Bakanı) Abdullah Azmi Efendi ve diğer bazı milletvekilleri görüşmelerin uzatılmasını önerdiler. Fakat amaç anlaşılmış ve konu açıklığa kavuşmuştu. Görüşmeler yeterli görüldü. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun değiştirilmesine dair önergenin ivedilikle ve hemen görüşülmesi benimsendi. Sonunda, *"Yaşasın Cumhuriyet"* sesleri arasında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun değiştirilen maddesi kabul edildi. Böylece yeni Türk Devleti'nin esasını oluş-

turacak temeller atılmış oluyordu. Değiştirilerek kabul edilen maddeler şöyleydi:

"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. İdare şekli halkın kaderini bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayalıdır. Türkiye Devleti'nin şekli Cumhuriyet*'tir.*

Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslamdır. Resmi dili Türkçedir.

Türkiye Devleti, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin kısımlara ayırdığı idareyi İcra Vekilleri (Bakanlar) vasıtasıyla idare eder.

Türkiye Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi genel kurulu tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim devresi için seçilir.

Türkiye Cumhurbaşkanı, Devlet'in başkanıdır. Bu sıfatla gerek gördükçe Meclis'e ve Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder.

Başbakan, Cumurbaşkanı tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçilir. Diğer bakanlar, Başbakan tarafından yine Meclis üyeleri arasından seçildikten sonra, tümü Cumhurbaşkanı tarafından Meclis'in onayına sunulur. Meclis toplanmamışsa, konu Meclis'in toplantısına ertelenir."

Gazi, cumhuriyeti ilanla iki derde aynı zamanda birden çare bulmuştu. Hem hükümet bunalımı giderilmiş, hem de hükümet şekli belirlenmişti.

Meclis, ittifakla, cumhuriyetin başına Mustafa Kemal'i getirdi. İttifakla cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal, kürsüye gelerek şunları söyledi:

"Önemli, evrensel, olağanüstü olaylar karşısında aziz ulusumuzun gerçek uyanıklığının değerli belgesi olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun bazı maddelerini düzeltmek için özel komisyon tarafından yüce heyetiniz önerilen kanun tasarısının kabulü dolayısıyla yeni Türkiye Devleti'nin zaten dünyaca bilinen, bilinmesi gereken niteliği uluslararası, bilinen unvanıyla yâd edildi. Bunun doğal sonucu olmak üzere bugüne kadar doğrudan doğruya Meclis'in başkanlığında bulundurduğunuz

arkadaşınıza yaptırdığınız görevi cumhurbaşkanı unvanıyla aynı arkadaşınıza, bu aciz arkadaşınıza veriyorsunuz."

Gazi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, hakkında gösterdiği sevgi ve güvene teşekkür ettikten sonra sözlerini şöyle tamamladı:

"Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."

Gazi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun cumhurbaşkanına verdiği yetkiyle başbakanlığa İsmet Paşa'yı atadı. İsmet Paşa tarafından oluşturulan ilk cumhuriyet kabinesinin listesi Meclis'e sunuldu. Gazi'nin bu tarihi tezkeresini ve Bakanlar Kurulu listesini aynen aşağıya alıyorum:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilgili maddesi gereğince Başbakanlığa Malatya Milletvekili İsmet Paşa Hazretleri seçilmiştir. Adı geçenin seçtiği diğer bakanların adları aşağıdadır. Yüce Meclis'in onayına arz olunur.

Başvekil ve Hariciye Vekili (Başbakan ve Dışişleri Bakanı) Malatya Milletvekili İsmet İnönü, Dahiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Kütahya Milletvekili Ferit Bey (Tek), Maliye Vekili (Maliye Bakanı) Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey (Ataç), Müdafaa-i Milliye Vekili (Milli Savunma Bakanı) Karesi Milletvekili Kâzım Paşa (Özalp), İktisat Vekili (Ekonomi Bakanı) Trabzon Milletvekili Hasan Bey (Saka), Adliye Vekili (Adalet Bakanı) İzmir Milletvekili Seyid Bey, Maarif Vekili (Eğitim Bakanı) Adana Milletvekili Safa Bey (Özler), Nafıa Vekili (Bayındırlık Bakanı) Trabzon Milletvekili Muhtar Bey (Cilli), Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı) İzmir Milletvekili Necati Bey (Mustafa).

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal"

Büyük Millet Meclisi başkanlığına da Ali Fethi Bey (Okyar) seçilmişti.

Hükümet bunalımının devam ettiği günlerdi. Gazi, Çankaya'da eski kuleli köşkün yeşil salonunda Latife Hanım ve Cevat Abbas'la birlikte oturuyordu. Özel Kalem Müdürü Hayati Bey'den, o zaman daire müdürü olan Hasan Rıza Bey'i (Soyak) yanına göndermesini istedi.

Hasan Rıza Bey'in geldiğini ve hole geçtiğini camekânlı kapıdan gören Gazi, Latife Hanım'la Cevat Abbas'ı salonda bırakarak dışarı çıktı, Hasan Rıza Bey'i karşıladı. Yeleğinin cebinden çıkardığı parmak uzunluğunda iki üç defter yaprağında, karma karışık yazılmış bazı notları uzattı:

"Bu notları aklıma geldikçe bazı düzeltmeler yaparak buraya kaydettim. Sen bunları oku, düzenle. Okuyamadıklarını benden sorarsın. Bunların içeriğini bir sen, bir de ben bileceğiz. Amirlerinin bilmesine bile gerek yoktur."

Gazi, Hasan Rıza Bey'e notları verdikten sonra, onu salonda serbest bırakarak Latife Hanım ve Cevat Abbas'la birlikte bahçeye çıktı. Neşeli bir şekilde bahçede gezdi. Hatta üç ayak atlama oyununu oynadı, eğlendi.

Hasan Rıza Bey, notları düzenleyerek uzaktan göründü. Gazi, yanındakileri bırakarak hemen Hasan Rıza Bey'e doğru yürüdü. Ondan notları aldı. *"Çok iyi düzenlemişsin"* dedikten sonra şu talimatı verdi:

"Bu notları alacaksın, şimdi hemen Adalet Bakanı Seyid Bey'e götüreceksin. Notları okuyacak ve hukuki bakımdan bir şey eklenmesi gerekiyorsa ekleyecek. Ancak senden, benden ve kendisinden başka kimsenin bilgisi olmadığını da söyleyeceksin."

Hasan Rıza Bey, notları Seyid Bey'e götürdü. Seyid Bey, bunları uzun uzadıya inceledikten sonra birkaç kelime eklemekten başka hiçbir değişiklik yapmaya gerek görmedi.

Gazi'nin Hasan Rıza Bey'e verdiği ve Seyid Bey'e gönderdiği müsvedde halindeki notlar, cumhuriyet ilanına ve Anayasa'nın değiştirilmesine ilişkin maddelerdi.

İşte Gazi'nin *Büyük Nutuk*'ta, *"Arkadaşları gönderdim, İsmet Paşa ile yalnız kalarak Anayasa'nın bazı maddelerinin değiştirilmesi için birer müsvet-*

te hazırladık" diye İsmet Paşa'yı bu şerefe ortak etmesinin gerçek iç-yüzü budur.

İlk muhalefet partisinin doğuş sancıları

Ali Fuat Paşa (Cebesoy) o günlerde birdenbire İstanbul'a gitmişti. Cumhuriyetin ilanından bir süre önce orduya dönen Ali Fuat Paşa'nın Rauf Bey'le (Orbay) birlikte İstanbul'a gelmekte olan Kâzım Karabekir Paşa'yı ta Kavaklar'da karşıladığı haberi alınmıştı. Ali Fuat Paşa, gazetecilere, gezisini İstanbul milletvekili sıfatıyla ve hemşehrileriyle görüşmek için yaptığını açıklıyordu. Ancak Ankara'da cumhuriyetin ilanıyla uğraşılırken Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in İstanbul'da toplanmaları, bazı gazetelerde cumhuriyet karşıtı yazıların da tam o günlere rastlaması Ankara'da anlamlı karşılanmıştı. Bu üçlü ile İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlığın, cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni bir aşamaya girmekte olduğu anlaşılıyordu.

İstanbul'daki bazı gazeteler, cumhuriyetin ilanını eleştiren yazılar yayımlıyorlardı. Bu yazılarda deniliyordu ki, *"Herkesten, hatta Meclis başkanından bile gizlenmiş olan cumhuriyet rejiminin bu kadar süratle, adeta yangından mal kaçırır gibi kabul edilmesinde ne isabet, ne de bir dirayet vardır."* Cumhuriyetin ilanını giderek daha şiddetli şekilde eleştirmeye başlayan bu gazeteler, *"Bir ülkenin idare şekli, kimsenin haberi olmadan, sorumsuz eller tarafından bir günde değiştirilebilir mi? Bir günde yapılan bir inkılap kaç gün sürer?"* diye soruyorlardı.

İstanbul'da bulunan Rauf Bey ve arkadaşları da, gazetelere yaptıkları açıklamalarda, eleştirilerini aynı noktalarda yoğunlaştırınca, Ankara'da alınan kararın doğruluğu konusunda kamuoyunda kuşkular uyanmaya başlamıştı. Özellikle Rauf Bey gibi eski bir başbakanın, tanınmış bir siyaset adamının İstanbul'da gazeteleri ziyaret ederek demeçler vermesi Ankara'da siyasi bir hata olarak yorumlanıyor ve eleştiriliyordu. Rauf Bey İstanbul'da gazetecilere şöyle diyordu:

"Cumhuriyet, birkaç kişinin arzusuyla böyle alelacele ilan edilemez. Mesele açık olarak uzun bir incelemeden geçirilmeli, önce millet önünde tartışılmalı, millet çoğunluğunun eğilimi öğrenildikten sonra bir karar verilmeli... Ankara'ya giderek bu görüşümü millet kürsüsünden açık olarak bağıracağım!"

Rauf Bey'in bu sözleri Ankara'yı küplere bindiriyordu. İsmet Paşa, *"Azılı bir muhalefet doğuyor"* diyordu. Artık Gazi ile İsmet Paşa ve Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey üçlüsünün arası büsbütün açılıyordu.

Rauf Bey'le aynı düşüncede olan arkadaşları, cumhuriyet konusunda aldatıldıklarına ve atlatıldıklarına inanıyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve Dr. Adnan Bey (Adıvar) Rauf Bey'le aynı görüşteydiler. Rauf Bey'in, *"Esas itibariyle cumhuriyetçiyim. Fakat Ankara cumhuriyetini kabul etmiyorum"* diyen Hüseyin Cahit Bey'le (Yalçın) birlikte görünmesi herkesin dikkatini çekiyordu.

Yazılar, sözler ve olaylardan anlaşılıyordu ki, cumhuriyet ilanına karşı açık bir suikast vardı. O arada Rauf Bey ve arkadaşlarının Halife'yi ziyaret etmeleri günün önemli dedikodusuydu. İsmet Paşa ise, parti lideri olarak Ankara'da bas bas bağırıyordu:

"Rauf Bey buraya gelsin sorguya çekelim. Yaptıklarının ve söylediklerinin hesabını versin. Gerekirse partiden istifa etsin, gitsin!"

Eski Bahriye Vekili İhsan Bey (Topçu), 20 Kasım 1923 günü partiye bir önerge vererek Rauf Bey'in sorguya çekilmesini istedi. İhsan Bey'in verdiği önerge şöyleydi:

"İstanbul gazetelerinde cumhuriyetin ilan şekline itiraz yollu yapılan açıklamalarla cumhuriyet zaafa uğratılmış, söz konusu açıklamanın sahibi Rauf Beyefendi'nin etrafında bir muhalif parti oluştuğu veya varolduğu kanaati içte ve dışta meydana gelmiştir. Bu muhalif partinin güç ve niteliğinin bilinmesi, ülkenin idare sorumluluğunu taşımakta olan çoğunluk partisini gücü bilinmeyen iki kısma parçalanır göstermekte, par-

çalanmanın cumhuriyet gibi hayati bir ilkeden ileri gelmesi ise cumhuriyeti, Halk Fırkası'nı ve devlet teşkilatını tartışma konusu haline getirmektedir. Konunun acilen parti grubunun müzakeresine arz edilerek durumun aydınlatılmasını teklif ederim."

İhsan Bey'in bu önergesi, benim de dahil olduğum parti grubu yönetim kurulunda görüşüldü. Sorunun önemi göz önüne alınarak parti grubunun hemen toplantıya çağrılması kararlaştırıldı. Parti grubu 22 Kasım 1923 günü İsmet Paşa'nın başkanlığında toplandı. İsmet Paşa ağır bir açış konuşması yaptı:

"Bugün ülke idaresinin temelini oluşturan Halk Fırkası'nın hayatı söz konusudur. Böyle bir sorunu grup yönetim kurulu önemsiz sayamazdı. Sorunun önemi daha ilk bakışta belirgindir ki o da milletimizin halen yaşamak için kabul ettiği devlet şeklinin tartışma konusu haline gelmesidir. Dolayısıyla yönetim kurulu, sorunu partinin görüşüne arz etmeye karar verdi. Takrirde söz konusu İstanbul Milletvekili Rauf Beyefendi yönetim kurulu kararından ayrıca haberdar edildi. Değerli arkadaşlarımın dikkatlerini büyük bir prensip meselesi üzerinde bulunduğumuz noktasına çekmek isterim. İkinci derecede ve özellikle kişisel zeminlerden kaçınmayı öteden beri partimizin ilke kabul ettiğini de hatırlatmak isterim."

Rauf Bey kürsüye geldi. Gazi'ye olan sarsılmaz bağlılığından ve yurtseverliğinden söz etti. Fakat o ne derse desin milletvekilleri yakasını bırakmıyorlardı. Rauf Bey'le birlikte İstanbul'daki bazı gazetelerden de şikâyet ediyorlardı. Recep Bey (Peker) Rauf Bey'e çok saldırıyor, Ağaoğlu Ahmet Bey kürsüden şöyle bağırıyordu:

"Rauf Bey'in Ankara'dan İstanbul'a tepki içinde gittiğini görüyoruz. 'Cumhuriyetçiyim; fakat Ankara cumhuriyetini kabul etmiyorum' diyen Hüseyin Cahit'le, Tevhid-i Efkâr *gazetesi sahibi Velid Bey'le birlikte görüyoruz. Rauf Beyefendi'yi o heyetle birlikte Halife Hazretleri'nin huzuruna gider ve onunla saatlerce görüşür görüyoruz."*

Ağaoğlu, Rauf Bey'den, Halife'ye yaptığı ziyaretin anlamını açıklamasını istiyordu. Rauf Bey Halife'yi ziyaret ettiğini kabul ediyor, ancak onunla siyasi hiçbir meseleyi görüşmediklerini iddia ediyordu. Bir küçüğün bir büyükle görüşmesi gibi görüştüklerine üyeleri ikna etmeye çalışıyordu.

Rauf Bey o gün kendini savunmak için defalarca kürsüye geldi. Fakat çok sıkıştırılıyor, o da amacını açıkça anlatamıyordu. Milletvekilleri oturdukları yerden sürekli ağır hücumlarda bulunuyorlardı.

İsmet Paşa, *"Başı sonu belli olmayan bir ülke gibi herkesin ağzına geleni söylediği bir devirde yaşıyoruz"* diyerek söze başladı ve Rauf Bey'e şöyle hücum etti:

"Rauf Bey, yaptığı açıklamanın yanlış yorumlandığını görünce bunu hemen yalanlasaydı, mesele hallolurdu. Bir siyaset adamının, büyük bir devlet adamının memleket ve millet için bu küçük zahmete katlanmaması affolunmaz bir hatadır.

Bir hilafet fetvasının bizi nasıl dünya savaşı felaketine sürüklediğini hiç unutmayacağız. Türkiye Devleti'nin hilafetle olan ilişkileri kanunla düzenlenmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi hilafetin dayanağıdır. İlişki bundan ibarettir. Tarihin herhangi bir yerinde bir halife, aklından bu ükenin kaderine karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı mutlaka koparacağız. Türkiye Cumhuriyeti'ne, Türkiye Devleti'ne ve Türkiye memleketine karşı durumlarını ve mecburiyetlerini kalben, aklen, vicdanen ve şeklen, her şekilde bir imanla koruyan halifeler daima saygı göreceklerdir. Fakat herhangi bir halife ananeten, fikren, şeklen, kısmen ve açıkça Türkiye'nin kaderiyle ilgiliymiş gibi bir durum almak isterse, Türkiye ileri gelenlerini taltif edermiş, iltifat edermiş gibi bir düşünceyle hareket ederse, bu gibileri memleketin hayatı ve varlığına karşı sayacağız. Hareketlerini vatana ihanet sayacağız.

Çeşitli meseleler üzerinde görüşlerimizin ne olduğunu yeteri derecede söyledik. Sonuç ve karar zamanındayız. Rauf Beyefendi, açıklamalarında, bizim tam zıt olarak gördüğümüz noktaları geri alarak parti içinde yürümek kararında mıdır? Yoksa siyasi açıklamasında bizimle tam zıt noktaları koruya-

rak partimizin dışında ve Meclis'te bizimle karşı karşıya çalışmak kararı mı verecekler? Karar kendilerine aittir."

Rauf Bey fena sıkışmıştı. Çoğunluk İsmet Paşa gibi düşünüyordu. Rauf Bey ise kendini savunmaya devam ediyordu:

"Halk Partisi'nin mütevazı bir ferdiyim. Kabul edilen temel ilkeler üzerinde memleketin mütevazı bir evladı olarak yürüyeceğim ve sonuna kadar yürüyeceğim. Ülke siyasetinin nazik bir döneminde muhalif parti kurulması taraftarı olmayan bir arkadaşınızım. Arkadaşlar, parti kurmayacağım. Beni partiden ihraç ederseniz, yapacağım şey izin alıp gitmektir. Karar sizindir."

Rauf Bey üzgündü. Konuşmasını tamamladıktan sonra toplantıyı terk etti, salondan çıkıp gitti.

Rauf Bey'in salonu terk etmesinden sonra İzmir Milletvekili Celal Bey (Bayar), Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) ve Bursa Milletvekili Osman Nuri Bey şu ortak önergeyi verdiler:

"Raif Bey'in açıklamaları yeterlidir. Arada meydana gelen yanlış yorumları, yaptıkları açıklama aydınlatmıştır. Kuşkuları giderecek bildiri resmen yayınlanmalıdır ve bu bildiride Rauf Bey'in ifadeleri esas tutulmalıdır."

Önerge oylanarak kabul edilmiş, bu mesele de bu şekilde noktalanmıştı.

Gazi'nin en büyük emeli

Cumhuriyet'in ilanından bir hayli önceydi. Bir gece Recep Bey'in (Peker) Keçiören'deki evine davetliydik. Gazi de gelecekti.

İhsan Bey (Topçu), Afyon Milletvekili Ali ve Sivas Milletvekili Rasim Beyler de davetliler arasındaydı. Gazi, davete çok geç geldi. Sohbet sırasında yine cumhuriyetin ilanı zaruretinden söz edildi. Gazi, arkadaşların görüşlerini dinledikten sonra gülümsedi ve aynen şunları söyledi:

"Şimdi filan yerdeydim. Oradan geliyorum. Orada da, rastlantı olacak,

filan filan kişiler toplanmışlar. Konuştuk. Ben cumhuriyetin ilanı fikrindeymişim. Millet bundan dehşetli şekilde üzgünmüş. Herhalde yarın Meclis'te, kürsüden millete hitaben, böyle bir fikir ve kararda olmadığımı ilan etmeliymişim. Arkadaşlar ısrar ettiler, ben de önerilerini kabul ettim."

Gerçekten Paşa ertesi gün kürsüye gelmiş ve bir sırasını getirerek şöyle demişti:

"En büyük emelim, millet arasında bir fert olarak yaşamaktır."

Gazi bu sözlerle, o gece kendisine öneride bulunan kişilerin kaygılarını bir an için de olsa gidermişti.

Hilafetin de sonu geliyor

Rauf Bey ve arkadaşlarının tavrı ile bazı İstanbul gazetelerinin yayını Halife Abdülmecit Efendi'nin ümit ve hayallerini gıdıklamıştı. Padişah gibi davranıyor, yerleştiği Dolmabahçe Sarayı'ndan cuma namazına gösterişli törenlerle gidiyor; mabeyinciler, musahipler, yaverlerle padişahlarınkine benzer bir hayat sürüyordu. Yabancı temsilcilerle padişah gibi görüşüyordu. Debdebeli gezintiler yapıyor, sarayda kabul törenleri düzenliyordu.

Halifenin İstanbul'da bir değil on sarayı vardı. Cumhurbaşkanının yirmi beş katı, yirmi altı bin lira maaş alıyor, bunu da az görerek *"yetişmiyor"* diye Ankara'yı sürekli sıkıştırıyordu.

Gazi, bu durum karşısında halifeliği kaldırmaktan başka çare kalmadığı kanaatine vardı. Harp oyunlarını izlemek üzere İzmir'deydi. Hükümete şu telgrafı çekti:

"Hilafet makamının gerçekte ne dinen, ne de siyaseten hiçbir anlam ve varlık nedeni kalmamıştır. Hilafet makamı sonunda tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir önem taşıyamaz. Türkiye Cumhuriyeti ileri gelenlerinin veya resmi heyetlerin kendisiyle temasta bulunması Cumhuriyet'in istiklaline açık bir saldırıdır. Fransızlar, kral, hanedan ve mensuplarını Fransa'ya sokmakta, ihtilalden yüz yıl sonra, bugün bile bağımsızlıkla-

rı ve egemenlikleri bakımından sakınca görüp dururken, biz, her gün ufuktan saltanat güneşinin doğmasına duacı bir hanedan mensubu hakkındaki işlemimizde, Türkiye Cumhuriyeti'ni, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Hükümetçe ciddi ve esaslı tedbirler alınmalıdır."

Gazi, 23 Şubat 1924 günü İzmir'den Ankara'ya döner dönmez, diğer yakın arkadaşlarını da bu kararından haberdar etmişti.

O sırada Meclis'te bütçe görüşmeleri devam ediyordu. Eski Eğitim Bakanı Vasıf Bey (Çınar), hanedan ödeneği ve Şeriye Vekâleti bütçesi görüşülürken, Türkiye Cumhuriyeti bütçesinde hilafet ve hanedan maaşının yeri olmadığını ve devletin genel siyasetine ordu ile dinin karıştırılmaması gerektiğini ileri sürerek, Şeriye Vekâleti (Din İşleri Bakanlığı) ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin (Genelkurmay Başkanlığı) Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) listesinden çıkarılmasını önerdi.

Gazi, 1 Mart 1924 günü, Büyük Millet Meclisi'nin beşinci yılı nedeniyle Meclis'te yaptığı konuşmada şu üç önemli noktaya parmak basıyordu:

"1. Millet, cumhuriyetin bugün ve yarın her türlü saldırıdan kesinlikle ve sonsuza dek uzak tutulmasını istemektedir. Milletin isteği, cumhuriyetin denenmiş ve olumlu olan bütün esaslarına, bir an önce ve bütünüyle uyulması şeklinde ifade olunabilir.

2. Milletin çoğunluğuyla belirlenen eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin zaman kaybedilmeden uygulanması elzemdir.

3. İslam dininin, yüzyıllardan beri olduğu gibi siyasete alet durumundan uzak tutulması ve yükseltilmesinin gerekli olduğu gerçeğini kabul etmeliyiz."

Parti grubu 2 Mart 1924 günü toplandı. Gazi'nin işaret ettiği konular üzerinde uzun ve heyecanlı tartışmalar yapıldı. Konya Milletvekili Musa Kâzım Efendi ile Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi gibi hocalar, bazı itirazlarda bulundular. Bunun üzerine Adalet Bakanı Seyid Bey kürsüye geldi. Uzun ve bilimsel açıklamalarda bulundu. İtiraz eden-

leri ikna edici cevaplar verdi. Bu açıklamalarına rağmen hâlâ ikna olmayanlar varsa hemen kürsüye gelip neye itiraz ettiklerini söylemelerini, onlara da cevap vereceğini bildirdi. Kimsenin söyleyecek sözü kalmamıştı. Seyid Bey'in mantıklı ve bilimsel açıklamaları sayesinde tam bir görüş birliği sağlanmıştı.

Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ve elli dört arkadaşı, hilafetin kaldırılmasını ve hanedanın Türkiye sınırları dışına çıkarılmasını; Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve elli arkadaşı, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasını, Genelkurmay Başkanlığı'nın Bakanlar Kurulu listesinden çıkarılmasını; Saruhan Milletvekili Vasıf Bey ve elli arkadaşı, eğitim ve öğretimin birleştirilmesini önerdiler. Meclis, bu önergeleri 3 Mart 1924 günü görüştü ve tartıştı. Sonunda her üç önerge de kabul edildi. O andan itibaren hilafet ile Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıyor, Genelkurmay Başkanlığı, Bakanlar Kurulu listesinden çıkarılıyor, bütün eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na devrediliyor ve medreseler kapatılıyordu.

Gazi, hanedandan sadece erkeklerin sınır dışına çıkarılmasına taraftardı. Fakat Meclis buna itiraz ederek, kadınların da erkeklerle birlikte sınır dışına çıkarılmasına karar verdi.

"Utanmadan o sarığı bana nasıl giydirecektin?"

Halk Partisi'nin laik prensiplerinin ateşli savunucularından biri olan Rasih (Kaplan) Hoca, Hindistan gezisini tamamlayarak yurda dönmüştü. Gazi'ye, oradaki Müslümanlar adına hilafeti önerdi. Bazı muhafazakâr arkadaşları da bu öneriyi desteklediler. Gazi, öneriyi reddederek şu cevabı verdi:

"Halkı bu halife hülyasıyla hâlâ işgal ve iğfal etmek, ancak cehalet ve gaflet eseridir. Boş bir hayalperestliktir."

Rasih Hoca ve arkadaşlarının hilafet önerisi Gazi'yi o kadar olumsuz etkilemişti ki, aradan uzun yıllar geçtiği halde bunu unutamadı. Bir Antalya gezisi sırasında akşam yemeğindeydik. Meclis Başkanı Kâzım Paşa (Özalp), İzmir Milletvekili Haydar Rüş-

tü ve Balıkesir Milletvekili Cemal Beyler de sofradaydı. Gazi, bir fırsatını bularak Rasih Hoca'ya döndü ve şunları söyledi:

"Vaktiyle bana hangi cesaretle, hangi kafa ve düşünceyle hilafeti teklif etmiştin? Utanmadan o sarığı bana nasıl giydirecektin?"

Hilafetin kaldırıldığına ilişkin Meclis kararı İçişleri Bakanlığı tarafından derhal İstanbul Valiliği'ne tebliğ edildi. Abdülmecit Efendi ile ailesinin sınırdışı edilmesi hakkındaki emir de gönderildi. 4-5 Mart 1924 gecesi, İstanbul Valisi Haydar, Polis Müdürü Saadettin ve Emniyet Genel Müdürü Muhittin Beyler tarafından gereken önlemler alınmış, sarayın telefonları kesilmişti. Merkez Kumandanı Albay Zafer Bey kumandasında bir müfreze Dolmabahçe Sarayı'nı kordon altına almıştı.

Vali Haydar, Emniyet Genel Müdürü Muhittin, Polis Müdürü Saadettin, Beyoğlu Belediye ve 6. Şube Müdürü İhsan Beyler saraya gittiler.

Sarayda Başyaver Cemal, Yaver Şükrü, Yaver Selim Beylerle, Abdülmecit'in Seccadebaşısı Zeki ile Kilercibaşısı Şükrü Beyler vardı. Abdülmecit Efendi ise o sırada mabeyin dairesi kütüphanesindeydi. Ziyaretçileri olduğu Zeki Bey tarafından haber verildi, o da hemen kabul etti. Kütüphaneye önce Polis Müdürü Saadettin, arkasından Vali Haydar Bey ve heyetin diğer üyeleri girdi. Vali Bey, Meclis'in kararını tebliğ etti ve birkaç saat sonra sınırdan çıkarılacağını bildirdi. Bu tebliğe fena halde sinirlenen Abdülmecit Efendi, yandaki salona geçti, elinde birtakım gazeteler olduğu halde geri döndü. Gazeteleri göstererek, *"Ben hain değilim. Ölsem de buradan gidemem"* gibi sözler söylemeye ve soğukkanlılığını kaybetmeye başlamıştı.

Polis Müdürü Saadettin, kendisini saygılı bir şekilde yatıştırmaya çalıştı. Metin olmasını söyledi. Bugünkü durumun tarihin kararından başka bir şey olmadığını hatırlattı. Abdülmecit Efendi, sükûnet bulduktan sonra hazırlık için iki gün izin istedi. Haydar Bey, kesin bir şekilde, sabaha kadar mutlaka sınır dışına çıkması gerektiğini bildirdi. Abdülmecit, akrabala-

rından kimseyi götürüp götüremeyeceğini sordu. İstediğini götürebileceği söylendi. Heyet görevini gerçekten –Abdülmecit'i de memnun eden– büyük bir terbiye ve nezaket içinde yapıyordu.

Vakit geceyarısı olmuştu.

Abdülmecit Efendi, kürklü paltosunu giydi ve saat 5.00 ile 5.30 arasında harem dairesinden dışarıya çıktı. Oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, eşleri Şehsuvar ve Hayrunnisa hanımlar, doktoru, özel sekreteri Keramet Nigar (Şaire Nigar Hanım'ın oğlu) ve dadısı da onu izliyordu. Kişisel eşyalar otomobile yerleştirildikten sonra, ilk otomobile iki eşi ve kızı, ikinci otomobile oğlu Ömer Faruk, üçüncü otomobile dadısı, özel sekreteri Keramet bindiler. İlk otomobile binecek olan Abdülmecit Efendi, hepsinin otomobillere binmesini bekledi, sarayın tahtını öperek vedalaştı ve otomobiline bindi. Kafile, önden ve arkadan otomobillerle izleniyordu. En arkadaki otomobilde vali, emniyet genel müdürü ve polis müdürleri vardı.

Otomobiller doğruca Çatalca'ya hareket etti. Oradan, Sirkeci'de bekleyen trene nakledildiler. Tren saat 9.05'te hareket etti. Gidecekleri yer, İsviçre'nin Bern şehriydi.

Abdülmecit Efendi'nin hareketinden sonra, saray erkânı hemen sarayı terk etti ve sarayın bütün kapıları mühürlendi. Sarayda 150'den fazla kadın, erkek, bekçi ve haremağası oturuyordu. Sınırdışı edilen hanedan efradı 100 kadardı ve bunları 16'sı damattı.

Paşaların ordudan istifaları

1. Ordu müfettişi, 26 Ekim 1924 günü müfettişlikten istifa etmiş, sivil olarak Meclis'e gelmişti. 30 Ekim 1924 günü de 2. Ordu müfettişi Ali Fuat Paşa'nın istifa ettiği duyuldu.

Ali Fuat Paşa Ankara'ya gelmiş, istasyonda Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa (Özalp) ve Rauf Orbay tarafından karşılanmıştı. O gün istasyondan çıkar çıkmaz doğruca Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı (Çakmak) ziyarete gitmiş, kendi-

siyle bir süre görüşmüştü. Odadan dışarı çıktıktan sonra, önceden hazırlayıp cebinde bulundurduğu istifa mektubunu Fevzi Paşa'nın yaverine vermişti.

Paşa, Ankara'ya geldiği günün akşamı, Gazi'ye, Çankaya'ya davetliydi. Yemek saati hayli geçtiği halde gelmemişti. Bir mazeret göstermeksizin bu davete gelmemiş ve istifası hakkında dostlarına bile bir şey söylememiş olması dikkat çekiciydi. Bir süre sonra işin içyüzü anlaşıldı. Ali Fuat Paşa Gazi ile karşılaşmaktan kaçınıyordu. O günlerde milletvekilliğinden istifa etmiş olan Refet Paşa'nın istifa mektubunun da tam meclise sunulacağı sırada Rauf Bey tarafından alelacele geri alınması ayrıca dikkat çekici görülmekteydi.

Müfettiş paşaların askeri görevlerinden istifa etmeleri, üstelik yerlerini haleflerini devir ve teslim etmeden sivil olarak meclis sıralarında görünmeleri önemli bir olaydı. Bu olay çeşitli yorumlara neden oluyordu. Doğal olarak basında da tartışma konusu olmaya başlamıştı.

Gazi, paşaların istifalarının haberini alır almaz 1-2 Kasım 1924 gecesi, aynı zamanda milletvekili olan Genelkurmay Başkanı Fevzi, ordu kumandanlarından Cevat, kolordu kumandanlarından Ali Hikmet, Fahrettin, İzzettin, Şükrü Naili ve Cafer Tayyar Paşalara –müfettiş paşaların istifa ettiklerini bildirerek– milletvekilliğini mi yoksa askeri görevlerini mi tercih ettiklerini hemen bildirmelerini istedi. Cafer Tayyar Paşa dışındakiler arka arkaya gönderdikleri telgraflarla askeri görevleri başında kalmak üzere milletvekilliğinden istifa ettiklerini açıklıyorlardı. Cafer Tayyar Paşa ise milletvekilliğine devam edeceğini, kolordudan istifa ettiğini bildirdi.

Paşaların haleflerine görevlerini devretmeden yasama görevine başlamalarını Meclis kabul etmedi. Bunun üzerine paşalar tekrar görevleri başlarına döndüler. Alelusul görevlerini devir ve teslim ettiler. Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar, meclisteki yasama görevleri ile meşgul olmak üzere ordudaki görevlerine son verildiğine ilişkin Başbakanlık yazısı üzerine Meclis'e gelebildiler. Paşalarla birlikte Ordu Müfettişi Cevat Paşa da istifa etmiş, Meclis'e gelmişti. Fa-

kat havayı gördükten ve paşaların hareketlerinden bir muhalefet kuruluşu sezdikten sonra Gazi ile görüştü, istifasını geri aldı. Meclis'ten ayrılarak askeri görevine döndü.

İlk muhalefet partisinin doğuşu

Menteşe milletvekili Esat Hoca, Mübadele Vekâleti ile ilgili soru önergesine vekilin verdiği cevabı yeterli görmemiş, 27 Ekim 1924'te Meclis'e sorusunun tekrarına ilişkin başka bir önerge vermişti. Bunun üzerine Başbakan İsmet Paşa (İnönü) 5 Kasım 1924 günü Meclis'te hükümetin bütün çalışma ve programlarının her açıdan ve her yönden incelenmek üzere kapsamlı bir görüşme açılmasını, bu şekilde Esat Hoca'nın sorusunun genişletilmesini isteyerek, Meclis'e meydan okur bir tavırla ortaya atıldı. Meclis öneriyi kabul etti. Tartışmalar ve görüşmeler günlerce sürdü. Bu görüşmelerde artık muhalif olarak cephe almış veya almak üzere olan kişiler ortaya çıktı. Sonuçta İsmet Paşa Hükümeti 147 oyla güven aldı. Ayırım sonucunda 19 muhalif, bir de çekimser oy çıktı. Bu 19 muhalifin, oluşacak muhalefet partisinin kurucuları olacağı anlaşılmıştı.

Halk Partisi durumu daha ciddi bir şekilde inceleme ihtiyacı duydu. Parti ilkelerine aykırı kabul edilen ve iki taraflı siyaset izlediği ileri sürülen Rauf Bey'in partiden çıkarılması bile düşünüldü. Rauf Bey bunu hissedince *"Dışarıdan olsun korumaya çalıştığı birlik olanağının artık kaybolmuş olduğunu"* bildirerek partiden istifa etti.

Hükümete güven oyu vermeyen 19 kişiden Rauf Bey de dahil 11'i, 10 Kasım 1924 günü Halk Partisi'nden istifa ettiler. 13 Kasım 1924 günü de Ali Fuat Paşa ile Niğde Milletvekili Hazım Bey, 15 Kasım 1924 günü Mersin Milletvekili Besim, İzmit Milletvekili Şükrü, Erzurum Milletvekili Hüsrev Münir, Eskişehir Milletvekili Arif, Karahisar Milletvekili Kamil Beyler, 17 Kasım 1924'te Trabzon Milletvekili Ahmet Muhtar (Bayındırlık Bakanı), Erzurum Milletvekili Hoca Raif Efendi, 20 Kasım 1924'te Trabzon Milletvekili Rahmi, Saru-

han Milletvekili Abidin, Kars Milletvekili Ömer Beyler, 22 Kasım 1924'te Bursa Milletvekili Osman Nuri, Ertuğrul Milletvekili Halil Beyler, 26 Kasım 1924'te Kâzım Karabekir Paşa, 27 Kasım 1924'te Eskişehir Millletvekili Abdullah Azmi Hoca (Eski Şeriye vekili) ve nihayet 7 Aralık 1924'te Edirne Milletvekili Cafer Tayyar Paşa, Halk Partisi'nden istifa ederek ayrıldılar.

Esat Hoca'nın soru önergesi, bir yandan Halk Partisi saflarında göründükleri ve hatta *"Partiden ayrılmayacağız"* dedikleri halde bir yandan da bir muhalefet partisi kurmak için hazırlıklara başlayan kişilerin artık kendilerini açıkça meydana atmalarına neden olmuştu. Çok geçmedi; alttan alta hazırlanmış olan bu muhalefet partisine *"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"* adını verdiler. Partinin başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa'yı, genel sekreterliğine de Ali Fuat Paşa'yı getirdiler.

Gazi, Halk Fırkası'nın karşısında bir muhalefet partisinin olmasını olumlu karşılamıştı. Ancak en tanınmış ordu kumandanlarından birkaçının görevlerini bırakarak gösteri şeklinde Meclis'e gelmeleri, politikaya girmelerine asla iyi niyet ifadesi olarak bakmamıştı. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla Rauf ve Adnan Beyler ülkede tanınmış, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları olarak biliniyorlardı.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçmeden önce daha Şişli'deki evinde programını hazırlamakla meşgulken, O'nun bu işi mutlaka başaracağına inananların başlıcalarından birisi de Kâzım Karabekir Paşa olmuştu. O karanlık ve ümitsiz günlerde kolordusu ile Mustafa Kemal'in emrinde olacağını vaat etmiş, başlangıçta büyük bir sadakatle kendisine bağlanmıştı. Mustafa Kemal ordu müfettişliğinden istifa edip bir *"ferd-i millet"* (milletin ferdi) olarak çalışmaya karar verdiğinde, Kâzım Karabekir, *"Sizi milli harekâtımızın başı olarak tanımak, millete ve dünyaya böyle tanıtıp, milletin ve ordunun saygı ve sevgisini üzerinizde tatmak görevimizdir"* diye destek veren vefakâr kumandan o değil miydi?

Mustafa Kemal, *"ferd-i millet"* olarak çalışmak üzere as-

kerlikten istifa ettiğinde, kendisine, 13 Temmuz 1919 tarihli şu mektubu yazan da o değil miydi:

"Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

Hizmetleri ve fedakârlığı bütün dünyaca bilinen, ordu ve milletin övünç kaynağı olan zat-ı âlilerinin istifasından dolayı şahsım ve kolordum son derece üzgündür.

Yalnız mukaddes milli gayemiz için mücadeleden hiçbir an geri durulmayacağı hakkındaki yüksek vaatleriyle teselli bulduğumuzu arz ile vatan ve milletimiz için her türlü çalışmada Cenab-ı Hakk'ın başarılar ihsan buyurmasını niyaz eder ve kolordunun saygılarını takdim eylerim efendim."

Padişah tarafından Sivas'a gönderilip Mustafa Kemal'i tutuklamaya memur edilenlerin başı, Kâzım Karabekir'i bir kenara çekerek, *"Mustafa Kemal öyle bir adamdır ki, iktidarı ele geçirir geçirmez önce senin kafanı koparır. Ben bu kanaatte yalnız değilim. Senin en aziz arkadaşın İsmet ve Samsun'daki Şefik Avni de aynı kanaatte olduklarını bana söylediler. Bize engel olma. Mustafa Kemal'i tutuklayalım"* dediğinde, buna, *"Memleketin durumunu görüyorsunuz. İşin başında güvenilir kaç kişi var? Bu durumda böyle hareket etmenizi değil, Mustafa Kemal'le el ele vererek çalışmanızı beklerdim. Çok üzüldüm"* cevabını veren o değil miydi?

Mustafa Kemal, istifa ettiği gün, en güvendiği arkadaşı olarak yanına alıp Erzurum'a götürdüğü Miralay Kâzım Bey (Dirik), kendisine *"Resmi sıfatınız kalmadı. Gizli evrakı nereye teslim edebilirim?"* diye sorduğunda, *"Siz ne olursanız olunuz, sıfatınız ne olursa olsun, kolordum ile daima emrinizdeyim"* diyen Kâzım Karabekir Paşa değil miydi?

Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşa'yı gerçekten çok severdi. Onun, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin başlangıcında kendisine gösterdiği bağlılıktan ve Doğu cephesindeki başarılarından sırası geldikçe övgüyle söz ederdi. Özellikle Ermeni harekâtını överek *"Bu başarının tek amili Kâzım Karabekir'dir"* derdi. Onun hizmetlerini ve askeri değerini çok tak-

dir ederdi. Bunun sonucu olarak onu –hiç beklemediği halde– ferikliğe (orgeneral) terfi ettirmişti. Bu kadar kendisine yakın, kendisine bu kadar inanmış bir arkadaşının günün birinde kendisinden ayrılıp muhalefete geçmesine, hatta işi muhalif bir parti kurmaya kadar götürmesine şaşıyor ve üzülüyordu.

Sırası gelmişken, Kâzım Karabekir Paşa'yı diğerlerinden ayırmanın tarihi bir borç olduğunu da kaydetmek isterim. Yani o, diğerleri gibi Mustafa Kemal'e zaruretler karşısında veya tesadüfen katılmış değildi. Ah ne olurdu, Atatürk Büyük Nutuk'u 1927'de değil de 1937'de verseydi!

Mustafa Kemal'e bu kadar inanmış, O'nunla kader birliği ederek başarılı olmuş bir insanın, inandığı davayı tehlikeye sokabilecek şekilde, sevdiği, inandığı ve el ele verdiği arkadaşına karşı günün birinde muhalefete geçeceği kimin aklına gelebilirdi?

Rauf Bey'e gelince, o da bambaşka bir politikacıydı. Hamidiye kahramanlığının verdiği gururla kendini daima üstün görürdü. O karışık günlerde Bahriye Nezareti (Denizcilik Bakanlığı) gibi Osmanlı Devleti'nin en yüksek makamlarından birine getirilmiş olmanın verdiği şöhreti sermaye olarak kullanıyor ve mutlaka baş olmak istiyordu. Hatta daha ileri giderek bunu kendisi için bir hak olarak görüyordu.

Sahip olduğu şöhreti sindiremediği için, şöhret sahibi olanlara can düşmanı kesilmişti. Kendisi her şeyden önce saltanat ülküsünün hastasıydı. Meclis kürsüsünden *"Hilafet makamının devamında ne sakınca vardır? Benim damarlarımda saltanatın kanı mevcuttur"* demekten çekinmemişti. Bu nedenle de, Afyon Milletvekili Ali Çetinkaya'nın *"Öyleyse git, defol bu memleketten"* diye ağır saldırılarına uğramıştı.

Rauf Bey, Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra, bu mütarekenin ülke ve millet aleyhine ne feci sonuçlar doğurduğunu görünce, Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı civarında meydana gelen Türk-Yunan deniz savaşı sırasında kazandığı *"Hamidiye Kahramanı"* unvanından yararlanıp, herhangi bir kuvvetin başı olabileceği ümidiyle, Recep Zühtü ve Os-

man Tufan gibi iki fedakâr arkadaşı da yanına alarak İzmir çevresine gitmemiş miydi?

Ancak orada ümit ettiği ve beklediği ilgiyi göremeyince, amacına ulaşmaya uygun olmayan bu alandan hemen uzaklaşarak, Ankara'da Ali Fuat Paşa'ya, oradan da birlikte Amasya'ya gidip, orada bulunan 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'e katılmamış ve birlikte Erzurum'a gitmemişler miydi?

Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ise, ihmal edilmiş olduğunu düşünüyordu ve kırgındı. Kendisine verilen Meclis ikinci başkanlığı görevini az görmüştü. Onun Atatürk'ten ayrılışının nedeni fikir veya görüş ayrılığı değildi. Hırsının kurbanı olmuştu.

Atatürk'ten ve milletvekilliğinden ayrıldıktan sonra günlerini düşkünlük ve yoksulluk içinde geçirmeye başlayacaktı. Bir gün İstanbul'dan Ankara'ya geçiyordum. Nuri Conker de benimleydi. Ali Fuat Paşa ile aynı trende olduğumuzu öğrendik ve kendisini ziyaret etmeye karar verdik. Kompartımanına girdiğimizde, rendelenmiş elma yiyordu. Kendisine şöyle dedim:

"Paşam! Atatürk'le okul yıllarından beri samimi arkadaş olduğunuzu biliyoruz. Birbirinizden ayrılmanıza neden olacak bir fikir ayrılığınızın da olmadığını biliyoruz. Öyleyse bu gerginlik neden devam edip gidiyor?"

"İyi ama ne yapabilirim?"

"Çok basit. Kendisini hiç arayıp sorduğunuz yok. Mesela Ankara'ya geldiğiniz zaman saygılarınızı sunmak amacıyla Köşk'e gitmeniz, böylece dostluk ve vefa göstermeniz doğru olmaz mı?"

"Bu şekilde bir müracaatla hakarete mi uğrayayım?"

"Sizin veya arkadaşlarınızın böyle bir müracaatı oldu da hakarete mi uğradı?"

"Pekâlâ, bunu da deneyelim."

Nuri Conker'le birlikte, bu denemenin çok yararlı olacağını anlatmaya çalıştık. Çünkü biliyorduk ki, Atatürk, Ali Fuat Paşa'yı gerçekten severdi. Ona kızdığı vakit, gıyabında *"budala"* derdi. Bununla, kafasızlık ettiğini anlatmak isterdi.

Trenden inince doğruca Köşk'e gittik. Atatürk'e, Ali Fuat

Paşa ile trendeki konuşmamızın tamamını anlattım. Çok duygulandı ve Başyaver Celal Bey'e, *"Ali Fuat Paşa benimle görüşmek isterse, akşam yemeğine davet ediniz"* emrini verdi.

Gerçekten Ali Fuat Paşa tavsiyemizi dinlemiş, randevu istemiş, akşam yemeğine davet edilmişti. İki eski arkadaş öpüştü, koklaştı.

Ertesi sabah kalkıp, günlük gazetelere baktığımızda, Ali Fuat Paşa'nın milletvekili adayı olarak gayet samimi bir bildiri ile Konyalılara takdim edildiğini görüyorduk.

Cafer Tayyar Paşa'ya gelince, onun ayrılışının gayet açık ve mertçe olduğunu söylemek isterim. Bilemem hangi düşüncenin etkisiyle Atatürk'ün isteğinin aksine ve hatta O'na karşı koymak amacıyla ordudan ayrılmaya karar veren Cafer Tayyar Paşa, milletvekili olarak kimseye tabi olmadan kendi inandığı gibi hareket etmiş, milletvekilliğinden sonraki hayatında da –belki yokluk içinde olduğu halde– ne kimseye dalkavukluk etmiş, ne de kimseye sığınmıştı. Fikirlerine ve kararlarına sadık, mert ve dürüst bir insan olarak yaşadı. Atatürk'ün kendisi için her zaman söylediği *"Değerli ve mert bir arkadaş"* övgüsüne daima layık oldu.

Cafer Tayyar Paşa'yı, albay olarak esaretten kurtulup Meclis'e katıldığı günlerde tanıdım. O günlerde ele avuca sığmaz muhalefet grupları Meclis'te taşkın ve üzücü hareketlerde bulunuyorlardı. Hatta Mustafa Kemal Paşa'yı vatandaşlıktan çıkarmak bile istiyorlardı. İşte böyle buhranlı bir dönemde Cafer Tayyar Paşa'nın gelişinden Mustafa Kemal çok memnun olmuştu. Mert ve samimi bir insan olduğu için, kendisinden çok ümitliydi.

Aradan çok geçmedi. Cafer Tayyar Paşa'nın 7. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edildiğini ve görev yerine hareket etmek üzere olduğunu öğrendik. Mustafa Kemal'in yanında bir güç olarak kalması gereken bu en güvenilir arkadaşının tayinini yadırgamıştım. Mustafa Kemal'e bunun nedenini sorduğumda bana şu cevabı verdi:

"Çocuğum! Kaygıya ve kuşkuya hiç gerek yok. Cafer Tayyar çok mert ve değerli bir arkadaştır. Amacım onu kolordu-

ya gönderip general yapmak, sonra da bir otorite olarak yanıma getirmektir."

Ardından da şunu emretti:

"Antep'e, arkadaşlarına telgraf çek. Bu arkadaşımı iyi karşılasınlar."

Kanaatime göre, Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuat Paşa'nın gereksiz muhalefeti, Cafer Tayyar Paşa'yı da etkilemişti. Mustafa Kemal'in okul yıllarından beri samimi ve çok güvendiği arkadaşları olan bu paşaların tavrı, Cafer Tayyar Paşa'nın da Mustafa Kemal'den ayrılmasına neden oldu.

Bu kişiler Mustafa Kemal'in başkanlığı altında ulusal mücadeleye gönülden katılmışlardı. Bunlar kâh başbakan, kâh bakan, kâh Meclis başkanı, kâh ordu kumandanı olarak ulusal davanın, izlenen ulusal amaç ve emellerin yıllarca savunucusu olmuşlardı. O halde bu ayrılığın nedeni ve anlamı ne olabilirdi? Bu nokta önemli idi.

Bu ayrılığın gerçek nedenini, İsmet Paşa'nın Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barışı'ndan sonra takındığı tavırlarda bulmak mümkündür. O tavırların yarattığı hiddetin etki ve sonuçları da, Terakkiperverlerin hareketlerinde, yavaş yavaş İsmet Paşa'yı aşarak Gazi'nin tuttuğu gelişme yoluna karşı bir çeşit muhalefet şeklinde soysuzlaşmak eğilimi göstermekte de maalesef gecikmedi.

İsmet Paşa bu durumu nereye kadar götürecekti? Böyle bir durumdan yarın neler doğabilecekti? Bunları kestirmek güçtü.

Hiç unutmam: Bir gün Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da yaptığı bir açıklamaya kızarak *"Biz bu ağızlara mühür vurmasını biliriz"* demişti. Gazi, bu sözlerinden ötürü İsmet Paşa'ya kızmış, *"İyi ama nasıl mühürleyeceksin?"* diye sormuş, sorusuna cevap alamamıştı. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı endişelendiriyordu.

Tam o günlerde İsmet Paşa dizanteri hastalığına yakalanmış, eski özel kalem binası olan istasyondaki evinde yatmaya mecbur olmuştu. Doktorlar İsmet Paşa'nın dinlenmeye ihtiyacı olduğunu söylüyorlardı. Gazi, bu durumu hemen değer-

lendirdi. İsmet Paşa'ya bir süre Ada'ya gidip dinlenmesini ve tedavi olmasını tavsiye etti. Bunun üzerine İsmet Paşa, Halk Partisi genel başkan vekilliğine devam etmek kaydıyla başbakanlıktan çekildi. Gazi de başbakanlığa Fethi Bey'i atadı.

Fethi Bey yeni kabinesini kurarken, Maliye Bakanı Abdülhalik Renda ile İçişleri Bakanı Recep Peker'i yerlerinde bıraktı. Milli Savunma Bakanlığı'nı da kendisi üstlendi. Dışişleri Bakanlığı'na Şükrü Kaya, Adalet Bakanlığı'na Mahmut Esat Bozkurt, Milli Eğitim Bakanlığı'na Şükrü Saracoğlu, Tarım Bakanlığı'na Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi (Ataç), Ticaret Bakanlığı'na Gaziantep Milletvekili Ali Cenani, Bayındırlık Bakanlığı'na Diyarbakır Milletvekili Fevzi (Pirinççioğlu), Sağlık Bakanlığı'na da Aydın Milletvekili Dr. Mazhar Beyleri (German) getirdi. Fethi Bey bu kabineyi daha çok yakın arkadaşı olan Fevzi Bey'in grubundan oluşturmuştu. Uyumlu olmadığı için bu kabinenin başarılı olacağına ihtimal verilmiyordu. Bir süre sonra Denizcilik Bakanlığı'nın kurulması üzerine, Fethi Bey, yine Fevzi Bey'in tavsiyesiyle bu bakanlığa İhsan Bey'i (Topçu) atamıştı.

○

Terakkiperver Fırka'nın programındaki bazı maddeler dini siyasete alet etme heveslileri için cesaret vericiydi. Bir maddede açıkça *"Parti dine saygılıdır"* deniliyordu. Bununla, diğer partinin dine saygılı olmadığı mı söylenmek isteniyordu? Gazi'nin gerçekleştirdiği devrimlerden hoşlanmayanlar Terakkiperver Fırka'nın programında ve siyasi varlığında kendilerine bir sığınma yeri, hatta bir faaliyet alanı bulmuşlardı. Sadece program kışkırtıcı değildi, partiyi yönetenlerin ve parti teşkilatına karışanların ülkede yer yer taassubu kışkırttıkları da görülüyordu.

Bazı İstanbul gazeteleri de Terakkiperverleri çoktandır hasretle beklenen bir kurtuluş çaresi gibi görüyorlardı. Bu gazeteler öyle bir yayına başladılar ki, kazara *kadın hürriyeti* diye bir cümle kullanılsa, bu hürriyeti fuhuş ve rezaletin teşvikçisi sayıyorlardı. Ülke çapında yoğun bir propaganda yapı-

lıyordu. Partinin içinde, İstanbul'da tramvay ve vapurlarda erkeklerle kadınların oturdukları yerler arasındaki perdelerin kaldırılmış olmasından dolayı hâlâ hükümete soru soranlara rastlanıyordu. Hükümet bunlara, *"Mikrop yuvası oldukları için sağlık açısından kaldırılmıştır"* cevabını verince, *"Öyleyse koltuklardaki kadifeler de sökülüp yerine neden muşamba konulmuyor?"* karşılığını alıyordu.

Doğu'da Kürt ayaklanması

Yapılan yoğun propagandanın ülkenin başına dert açacağından kaygı duyanlar, tahminlerinde yanılmadılar. 24 Şubat 1925 günü, kendisini *Emir-ül Mücahidin* ilan eden Şeyh Sait, *"Şeriat isteriz"* çığlıkları ve görüntüsüyle Doğu'da bir Kürt ayaklanması başlattı. Şimdiki Bingöl'ün Piran köyünde başlatılan ayaklanma hızla yayıldı. Telgraf hatları kesildi. Genç, Çapakçur, Palu ve Hani hükümet konaklarına baskınlar yapıldı, jandarma müfrezeleri esir edildi. İsyancılar görünüşte şeriatı ve hilafeti geri getirmek, Sultan Abdülmecid'in oğullarından birini halife yapmak istiyorlardı.

Ayaklanmanın şiddetle bastırılacağı kuşkusuzdu. Ancak Fethi Bey Hükümeti, alınan kararları uygulamakta gecikiyordu. Ayaklanmanın yayılmasını önlemek amacıyla Genç ilçesinde ve ayaklanmaya elverişli civar yerlerde sıkıyönetim ilan edildi. 25 Şubat günü toplanan Halk Fırkası Genel Kurulu, hükümete destek ve geniş yetkiler verdi. Fethi Bey Hükümeti buna rağmen cesur ve kararlı davranamıyor, kesin hareketi bir türlü yapamıyordu. Basının eleştirilerinden adeta ürkmüş gibiydi.

○

O gün Gazi'nin başkanlık edeceği Bakanlar Kurulu toplantısında bulunması için Heybeliada'da dinlenmekte olan eski Başbakan İsmet Paşa da Ankara'ya çağrılmış ve toplantıya katılması sağlanmıştı.

Gazi'nin İsmet Paşa'yı Heybeli'den telgrafla davet etmesi

de bir mesele olmuştu. Bu telgraf nasılsa Fethi Bey'in eline geçmiş, bunu Bakanlar Kurulu'nda sorun yaparak arkadaşlarını tahrik etmek istemişti. İhsan Bey aynı günün akşamı bu olayı Gazi'ye nakletmiş, İsmet Paşa'nın *"Yine bana ihtiyaçları oldu"* havasına gireceğini, böyle bir durumda ise İsmet Paşa ile çalışamayacağını söylemişti. Gazi, ona şu cevabı vermişti:

"İlahi çocuk! Fethi Bey kendini hâlâ İttihat ve Terakki genel sekreteri sanarak aklınca kimsenin arkasından gitmek istemiyor. Şaşarım onun akl-ı perişanına! Görüyorsunuz, en yakın dava arkadaşı bildiklerimiz, yaptıklarımızı yıkmakla meşguller. Benim davayı yürütmek için kayıtsız şartsız itaat edecek bir adama ihtiyacım var. Bu da İsmet Paşa'dır. Sana gelince, sen ne İsmet'in, ne de Fethi'nin adamısın. Sen benim arkadaşımsın."

○

Ayaklanma bölgesindeki sivil ve askeri makamlardan alınan raporlardan, Şeyh Sait'in halkı dine saygı propagandasıyla tahrik ettiği anlaşılıyordu. Bunda, Terakkiperverlerin programlarına koydukları *"Dine saygılıyız"* kaydının büyük rol oynadığı belli oluyordu.

Doğudaki ayaklanmaya ve ondan sonra meydana gelebilecek olaylara engel olmak için etkili kararlar alınmalıydı. Bu açıdan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine ek olarak şu iki madde Meclis tarafından kabul edildi:

"1. Dini ve kutsal inançları siyasi amaçlara esas ve alet etmek üzere cemiyetler oluşturulması yasaktır.

2. Bu çeşit cemiyetler oluşturanlar veya bu cemiyetlere girenler vatan haini kabul edilir.

Dini ve kutsal inançları alet ederek devletin şeklini değiştirmek veya devletin güvenliğini bozmak, her ne şekilde olursa olsun halk arasında ikilik ve düşmanlık yaratmak için, gerek tek tek ve gerek toplu olarak sözlü veya yazılı veyahut fiili bir şekilde veya konuşma yapmak, yahut yayın yapmak suretiyle harekette bulunanlar yine vatan haini kabul edilir."

Ayaklanma giderek yayılma eğilimi gösteriyor, Başbakan Fethi Bey ise her nedense bunu lokal bir olay olarak görmekte ısrar ediyordu.

Ayaklanmacılar bu arada Elazığ'ı da işgal etmişlerdi. Orada Yekzade Nuri Bey adında bir kişi, başına topladığı yerli kuvvetlerle asileri Elazığ'dan kaçırmayı başarmıştı. Elazığ'ın bu şekilde kurtarılması da Fethi Bey'in gevşekliğine sebep olmuştu.

Fethi Bey düşündüğü gibi basit önlemlerle olayın önüne geçilemeyeceğini anladıktan sonra, ayaklanmanın kökünü kâzımak için köklü önlemler alınması gerektiğini sonunda kabul etti.

Fakat Diyarbakır'da milli kuvvetlerin bazı başarılar elde etmeleri karşısında, *"Madem ki Elazığ alındı, asiler yok edildi, artık olağanüstü önlemler almaya, İstanbul'da sıkıyönetim ilan etmeye gerek yoktur"* diyen Fevzi Bey, yine Fethi Bey'i etkilemeyi başarmıştı. Bir gece önce alınan Bakanlar Kurulu kararı iptal edildi. Bu, büyük bir hataydı. Fevzi Bey çok nazik, terbiyeli bir adam olmasına rağmen doğuya özgü bir eşraf zihniyetine sahipti. Yönetmeyi, emirler vermeyi, sözünü dinletmeyi severdi. Diyarbakır milletvekillerinden birkaçını, bu arada İstanbul milletvekili olan yakın arkadaşlarımızdan Ali Rıza Bey'i ikna ederek ülkenin her köşesinde heyecan ve nefret uyandıran ayaklanmanın lokal bir olay olduğu, esaslı önlem almaya gerek olmadığı, hükümetin izlediği politikanın onaylanması ve Bakanlar Kurulu'na güvenilmesi hakkında bir önerge verdirmeyi başarmıştı. Fevzi Bey ve arkadaşları sadece bu önergeyi vermekle kalmamışlar, aşağı yukarı altmış imza toplayarak parti çoğunluğunu da hemen hemen ele geçirmişlerdi.

Önergenin parti genel kurulunda yarattığı etkinin giderilmesi için önlem alınması gerekiyordu. Parti Grup Yönetim Kurulu toplandı, konu görüşüldü. Gazi ve diğer partili arkadaşlar da durumdan haberdar edildi. İstenildiği gibi Parti Genel Kurulu da toplandı. Toplantıya Ali Bey (Çetinkaya) başkanlık ediyordu. Önerge okundu. Görüşme açıldı. Ayaklanmanın vehametini gören arkadaşlarımızın bile, önergenin kabulün-

den yana oldukları görülüyordu. Fethi Bey sık sık kürsüye gelerek önergeyi savunuyordu. Recep Peker, İhsan Bey ve çoğu arkadaşlar, konuyu ayrıntılarıyla deştiler ve mantıki açıklamalarla hemen önlem alınmasını istediler. Partideki durum lehimize dönmek üzereydi. Bunun üzerine görüşmenin yeterliliğine, söz konusu önergenin reddine karar verilmesi önerildi. Fakat azınlıkta kalmamız ihtimali belirmişti. Hemen ayağa kalkarak bağırdım:

"Başkan Bey! Yanlış bir yolda gidiyoruz. Başımızda bir şefimiz vardır. Kendisinden rica edelim, buraya gelsinler, ülkenin içinde bulunduğu durumu bize izah etsinler. Durumu anlayalım, oylarımızı ona göre verelim. Aceleyle yanlış bir yola sürüklenmeyelim."

Fethi Bey gidiyor, İsmet Paşa geliyor

Başkan Ali Bey önerimi hemen oya koydu. Muhalefet eden arkadaşlar *"Böyle şey olmaz"* diye bağırıyorlardı. Fakat başkan, önerimin kabul edildiğini açıklayınca hepsi sustu.

Partinin kararı Gazi'ye telefonla arz edildi. Gazi, on beş dakika sonra partiye gelmiş ve kürsüye çıkmıştı. Cebinden küçük bir defter çıkardı. Buraya kaydettiği soruların hepsini birden cevaplandıracağını söyledi.

"Efendiler! Ülkede irtica tehlikesi vardır. Bu irtica bölgesel değil, kapsamlıdır. Buna karşı hemen gereken önlemler alınmazsa ülke için tedavisi güç yaralar açılabilir."

Gazi bunları söyledikten sonra kürsüden indi. Fethi Bey Hükümeti'ne güven bildirilmesi yolunda önerge verenler bir türlü dediklerinden dönmüyor, inatlarını sürdürüyorlardı. Hatta Fethi Bey, hayret edilecek şekilde, yine kürsüye çıkıp konuşuyordu. Bu nedenle arkadaşlarımız Fethi Bey'e de sert eleştiriler yöneltmek zorunda kaldılar. Fethi Bey, o kadar eleştirildi ki, Meclis'in küçük başkanlık odasında oturan Gazi'ye koşarak şöyle dedi:

"Bu durum karşısında izin verirseniz istifa edeceğim!"

Gazi, şu sert cevabı verdi:

"Hayır! Artık istifa söz konusu olamaz. Şimdi seni partiden de atacağım!"

Gazi haklıydı. Çünkü Şeyh Sait isyanı başlar başlamaz, Bayındırlık Bakanı Fevzi Bey'in telkinlerine uyduğunu gördüğü Fethi Bey'e *"Sen bu işi beceremiyorsun, istifa etsen iyi olur"* demiş, Fethi Bey bu tavsiyeyi dinlememişti.

Görüşmeler sonunda, hükümete güven için verilen önerge reddedildi. Fethi Bey istifasını hemen Gazi'ye takdim etti. Gazi de kendisini Londra Büyükelçiliği'ne tayin etmekte gecikmeyecekti.

○

Çankaya'daki eski köşkte, sol taraftaki sedef kakmalı küçük salonda İsmet Paşa, Bahriye Vekili İhsan, Parti Grubu İkinci Başkanı Ali, Siirt Milletvekili Mahmut (Soydan) Beylerle birlikte ben de vardım. Gazi, yeni Bakanlar Kurulu'nun oluşturulması için görüşmeler yapıyordu. İsmet Paşa'ya başbakanlığı önerince, ondan şu cevabı aldı:

"Emrederseniz bu görevi ben yapar, durumun gerektirdiği önlemleri derhal alırım."

Gazi, Kâzım (Özalp) Paşa'ya da bakan olmak isteyip istemediğini sordu. Kâzım Paşa *"Benim durumum iyidir, yerimde kalayım"* diyerek Meclis başkanlığını tercih etti.

İsmet Paşa 3 Mart 1925 günü, hükümeti kurmakla resmen görevlendirildi. Oluşturduğu kabineye Fethi Bey Hükümeti'nden yalnız İhsan, Mahmut Esat ve Ali Cenani Beyleri aldı. Şükrü Kaya ve Şükrü Saracoğlu dahil olmak üzere diğerlerini dışarda bıraktı. Kabine şu şekilde oluşmuştu:

Başbakan İsmet Paşa, İçişleri Bakanı Tekirdağ Milletvekili Cemil Bey (Uybadın), Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Aras), Milli Savunma Bakanı Recep Peker, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Maliye Bakanı Hasan Bey (Saka), Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey, Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Tarım Bakanı Sabri Bey (Toprak), Bahriye Bakanı İhsan Bey (Eryavuz).

İsmet Paşa Hükümeti hemen programını hazırlayarak Meclis'e sundu. Programda, her şeyden önce ayaklanma olayının hızla ve şiddetle bastırılacağı, ülkenin maddi ve manevi kalkınmasının sağlanacağı, huzur ve asayişin korunacağı, devlet etkinliğinin artırılacağı bildiriliyordu.

Terakkiperver Fırka adına Genel Sekreteri Ali Fuat Paşa (Cebesoy), İsmet Paşa Hükümeti'ne güvenoyu vermeyeceklerini şöyle açıkladı:

"İsyanlar, irticalar yok edilmeli, asiler cezalandırılmalıdır. Buna şüphe yoktur. Ancak milletin doğal hukuku olan hürriyetini tehdit ve tazyik edecek önlemlere başvurulmamasını rica ederim. Hükümetin değişmesine sebep ne ise millet önünde tartışılmadıkça maalesef İsmet Paşa Hükümeti'ne güvenmeyeceğiz."

İsmet Paşa tekrar kürsüye geldi:

"Ülkenin bozgundan uzak tutulması, huzur ve asayişin korunması için hızlı ve etkili önlemlerin özellikle alınması kaçınılmazdır. Yüce Meclis bu kanaati desteklerse, programımızda kabul ettiğimiz gibi gerekli bütün önlemleri alacağız."

Ali Fuat Paşa, *"Fethi Bey isyan hareketi karşısında gerekli önlemleri almamış mıdır?"* diye sürekli sorduğu sorularla İsmet Paşa ile Fethi Bey'i kapıştırmak istiyordu. İsmet Paşa şu cevabı verdi:

"Fethi Bey ile beni, rica ederim burada tartışmaya sevk etmeyin. Böyle bir tartışma yersiz olacağı gibi dürüst de olmaz. Olayların hızla ve şiddetle bastırılmasına bütün vatandaşlar taraftardır."

O sırada Kâzım Karabekir Paşa da söz aldı:

"Ayaklanmaya sahne olan bölgede hükümetin yasal önlemler almasına taraftarız. Fakat doğal hukuku tehdit eden hiçbir kanuna taraftar değiliz."

Bu tartışmalardan sonra İsmet Paşa Hükümeti'ne 23 güvensizlik ve iki çekimser oya karşılık 154 oyla güven belirtildi. Hükümetin önerdiği *Takrir-i Sükûn Kanunu* ile ayaklanma bölgesinde ve Ankara'da iki İstiklal Mahkemesi kurulması önerisi görüşüldü. Muhalifler bu önerilere şiddetle karşı çık-

tılar. Gece yarısına kadar devam eden tartışmalardan sonra her iki öneri de alkışlarla kabul edildi.

Bir yandan Silahlı Kuvvetler, bir yandan İstiklal Mahkemeleri kısa sürede ayaklanmaya son vererek duruma hâkim oldular.

"Bana rüşvet verdiler"

Recep Peker Milli Savunma bakanıydı. Peker'e karşı olanlar, Atatürk'ün hassasiyetini bildikleri için, Milli Savunma Bakanlığı'nda büyük suistimaller olduğunu iddia ediyorlardı. Peker'i bu şekilde Atatürk'ün gözünden düşüreceklerdi.

Atatürk bir akşam Çankaya'daki evime gelmişti. Bakanlar Kurulu üyeleri ve bu arada Recep Peker de konuklar arasındaydı. Atatürk birdenbire gülerek, *"Bugün bana bir rüşvet verdiler"* dedi. Ve özel hizmetine bakan adamına dönerek, *"Bekir, bugün bana gönderilen şu pırlantalı tabakayı getir"* emrini verdi.

Biraz sonra tabaka sofraya geldi. Altın olan tabakanın bir köşesinde küçük bir marka vardı. Bu, bir devlet başkanına verilebilecek basit, hatta sıradan bir hediye idi.

Atatürk, bu tabakayı kendisine Bulgaristan ataşemiliterliği sırasında tanıdığı ve şimdi Milli Savunma Bakanlığı'nda taahhüt işlerine giren eski bir arkadaşından geldiğini söyledi ve şu soruyu sordu:

"Bunu bana verirlerse, Milli Savunma Bakanlığı'nda filan efendiye yahut Milli Savunma bakanına acaba ne verirler?"

Recep Peker doğal olarak üzüldü. Ama cevap vermedi. Atatürk de fazla ileri gitmedi. Bunun bir ihtar olduğu belliydi.

Sofra dağıldıktan ve Atatürk gittikten sonra Recep Peker bende kaldı. O kadar üzgündü ki, o halde evine gitmek istemedi ve geceyi benimle dertleşerek geçirdi.

Hakkındaki dedikoduların herkesten çok farkında olduğunu anlamıştım. İddiaların iftira olduğu ve bunlarla uğraşmaktan tiksindiği anlaşılıyordu.

Ne yapması gerektiği konusunda fikrimi sordu. Atatürk'ün ih-

tarını harfi harfine anladığım için, tam bir arkadaş samimiyetiyle *"İstifa et"* dedim. O gece kendisi de bu fikirdeydi ve istifa etmesi gerektiğine inanıyordu.

Fakat ertesi sabah uyandığımda Recep Peker'i dinlenmiş, durulmuş, üzüntüsünden eser kalmamış, rahat rahat kahvaltı yapar durumda buldum ve şaşırdım. Dün geceki perişan ve mustarip halinden eser kalmamıştı.

Ev sahibi olarak usulen *"Rahat uyudun mu?"* diye sordum. *"Çok iyi uyudum"* diye cevap verdi ve ekledi:

"İyi uyudum ve kararımı verdim. İstifa etmeyeceğim. Atatürk'ün sofrada söylediği kulağını çekmek çeşidinden bir ihtardır. Bir suistimale inanmış olsaydı böyle hareket etmezdi. Açıktan açığa 'çekil' derdi. Binaenaleyh benim kendiliğimden istifa etmem Atatürk'e karşı bir saygısızlık olur."

Recep Peker'in bu görüşüne karşı asıl düşündüğümü söylemedim. Yalnız *"Kendinizi ilgilendiren bir işte elbette siz daha iyi düşünürsünüz"* dedim.

Atatürk öğleye doğru beni çağırdı, Köşk'e gittim. Henüz giyinmemişti. *"Benden sonra ne konuştunuz?"* diye sordu. Ben de Recep Peker'le aramızda geçen konuşmayı olduğu gibi anlattım.

"Hele bak şuna... Anına da anlamış ha, her ne hal ise... Madem ki çekilmiyor, kolundan tutup atacak değilim ya, kalsın." buyurdu ve olay da bu şekilde kapandı.

Terakkiperver Fırka'nın kapatılması

Ankara İstiklal Mahkemesi'nin üyelerinden biri de bendim. 12 Nisan 1925 tarihinde hükümet tarafından mahkememize verilen bir davayla ilgili bir bölümün aydınlatılması için Terakkiperver Fırka'nın İstanbul merkezi ile bu merkeze bağlı bazı şubelerin evraklarının incelenmesine gerek görülmüştü. İstanbul Valiliği aracılığıyla bu evrakları istedik. Özellikle Beykoz şubesinde ele geçen evraklar dikkat çekiciydi. Parti, teşkilatına dağıttığı emir ve programlarda, din özgürlüğü için propaganda yapmayı başlıca faaliyet konusu olarak göstermişti.

Mahkememize verilen Terakkiperver Fırka'nın Paşamandıra muhabiri Kamil ile o şubenin aktif üyelerinden Paşo'nun yargılanması sırasında, bunların *"Yeni fırka şeriatı ihya edecek"*, *"Dinsizlik kalkacak"* ve (Şeyh Sait'i kastederek) *"Şeyh babalarımız geliyor. İnşallah dinimize kavuşacağız"* şeklinde propaganda yapmış oldukları kesinleşmişti. Asilerin liderlerinden Şeyh Eyüp, Şark İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadesi sırasında şunları söylemişti:

"Terakkiperver Fırka'nın sorumlu kâtibi Fethi Bey'i önceden tanımıyordum. Sonradan Siverek'e geldi. Evimde on beş gün misafir oldu. Terakkiperver Fırka'yı kurmak için çalışmaya başladı. Siverek'te ilk kez Terakkiperver Fırka'yı ben kurdum."

Fethi Bey de şu itirafta bulunmuştu:

"Bizim fırkayı Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla Rauf Bey kurdu. Mustafa Kemal Paşa'nın da rızası vardır. Terakkiperverler dindardır. Halk Fırkası dini batırıyor. Biz onu kurtaracağız ve koruyacağız."

Mahkememiz, bu açık bilgi ve belgelere dayanarak kanaatini hükümete bildirdi. Siyasi bir partiyi kapatmak hükümet için nazik bir sorundu. Fakat Ankara İstiklal Mahkemesi, Şark İstiklal Mahkemesi ve Mülkiye teşkilatı olmak üzere üç ayrı kaynaktan aldığı belge ve kanıtlar o kadar güçlüydü ki, etkili kararlar almamak ve adımlar atmamak mümkün değildi. Nitekim hükümet, bir kararname yayınlayarak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün merkez ve şubeleriyle birlikte kapatıldığını ilan etti.

Yüce Divan'a gönderilen ilk bakan

Fethi Bey ve İsmet Paşa kabinelerinde Bahriye (Denizcilik) bakanlığı yapan Topçu İhsan, yani İhsan Eryavuz, çok yakın arkadaşımdı. Edirne'de topçu yüzbaşısı iken Meşrutiyet'ten önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, Meşrutiyet'in ilanının ardından Edirne'de ve daha sonra askerlikten ayrılarak çeşitli yerlerde İttihat ve Terakki kâtib-i mesullük görevini üst-

lenmişti. Okumuş, aydın ve yurtsever, aynı zamanda komitacı bir arkadaştı.

İttihat ve Terakki'deki arkadaşlarından Kürt Mustafa'nın Divan-ı Harp'te mahkûm olarak idam edilmesi ve kendisinin de idam edilmek üzere aranması karşısında mütarekeden sonra bin bir güçlükle Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal'e katılmıştı. Atatürk'ün güvenini kazanmış ve Büyük Millet Meclisi'ne Cebelibereket milletvekili olarak girmişti.

Meşhur Hintli Ağa Han, Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılan hilafeti övücü bir mektubu yayımlanmak üzere İstanbul'daki gazetelere göndermişti. Bu mektubu önce hiçbir gazete yayımlamadı. Yalnız Hüseyin Cahit Bey, bir gün bu mektubu *Tanin* gazetesinde yayımladı. Ertesi gün *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri de ondan alıntı yaparak mektuba sayfalarında yer verdiler. İsmet Paşa Hükümeti bunu açık bir vatana ihanet kabul etti ve Meclis'in yalnız bu sorunu incelemek ve sorumlularını yargılamak üzere İstiklal Mahkemesi oluşturmasını önerdi.

Meclis bu öneriyi kabul ederek, Topçu İhsan'ın başkanlığında Refik (Konya), Asaf (Bursa), Cevdet (Kütahya) ve Başsavcı olarak da Vasıf (Saruhan) Beylerden oluşan bir İstiklal Mahkemesi oluşturdu.

Mahkemenin Ankara'dan İstanbul'a hareketi sırasında uğurlayıcılar arasında ben de vardım. İstasyonda İsmet Paşa ile İhsan Bey'in yanında duruyordum. İsmet Paşa, İhsan Bey'in koluna girdi ve *"İhsan, bu yayının hilafet için bir olay çıkarmak amacıyla kasten yapıldığına şüphe etme. Haydutların defterlerinin mutlaka dürülmesi lazım"* dedi. İhsan Bey de, *"Paşam, dendiği gibi bu adamların vatana ihanetlerine kanaat verici bir sonuç alırsam, herhalde gerekeni yapacağıma şüphe etmezsiniz"* cevabını verdi.

Mahkeme heyeti İstanbul'a gitti ve Hüseyin Cahit Bey'i yargılamaya başladı. Mektuptan başka bir delil olmadığı ve Hüseyin Cahit Bey'in sadece bu nedenle mahkûm edilemeyeceğine kanaat getirdi. Bu kanaat İsmet Paşa'yı çok sinirlendirmişti. Fuat (Bulca)'yı İstanbul'a göndererek sanıkların mut-

laka cezalandırılması gerektiğini bildirdi. Fakat mahkeme, sonuçta Hüseyin Cahit Bey'in ve diğer sanıkların beraatine karar verdi.

Atatürk o sırada harp oyunları için İzmir'deydi. İhsan Bey, Atatürk'e bir şifre yazarak, Hüseyin Cahit Bey'in ve diğer bazı gazetecilerin İzmir'e davet edilmelerinin onlar üzerinde olumlu etki yapacağını arz etti. Atatürk, İhsan Bey'in mektubuna 18 Ocak 1924'te şu cevabı gönderdi:

"İstanbul'da İstiklal Mahkemesi Reisi İhsan Beyefendi'ye,

Mektubunuzu aldım. İstanbul gazete sahip ve yazarlarının İzmir'de tarafımdan kabulüne aracı olmalarını rica etmiş olduklarına nazaran kendilerini kabul edeceğim. Yalnız, tarafımdan davet olunmuşlar gibi bir yoruma kalkışmaları tabii doğru olmaz.

Bu noktanın uygun şekilde hatırlatılması ile birlikte kimlerin ve ne vakit geleceklerinin bildirilmesini rica eder, zat-ı âlinizin ve diğer arkadaşların gözlerinden öperim kardeşim."

Atatürk'ün bu şifre mektubuna İhsan Bey'in 26 Ocak 1924 tarihli şifre cevabı şöyle idi:

"Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

Ahmet Emin, Hüseyin Cahit, Asım Velid, İsmail Müştak, Suphi Nuri ve Necmettin Sadak Beyler zat-ı âlilerince kabule mazhar olacakları ümidiyle ziyaret-i davetlerine geleceklerdir.

Cümlesine ve Hüseyin Cahit'e iltifat buyurulması ve hususî mülakata nail olması pek etkili olacağı düşüncesiyle durumu arz eder, kemal-i hürmetle ellerinizden öperim efendim."

Hüseyin Cahit'in beraat etmesi yetmiyormuş gibi İzmir'e, Atatürk'ün yanına götürülmesi İsmet Paşa'yı çileden çıkarmıştı. Aleyhindeki dedikodulardan rahatsız olan İhsan Bey, hemen İzmir'e gitti ve Atatürk'e gerekli açıklamaları yaptı. Atatürk şöyle diyordu:

"Çok haklısın. Bence hiçbir mesele yoktur. Yalnız bunları İsmet Paşa'ya da anlat, onu tatmin et."

İhsan Bey, o günlerde İzmir'de olan İsmet Paşa ile de görüşmek istedi ama başaramadı. Çünkü İsmet Paşa her seferinde *"evde yok"* dedirtiyordu.

İhsan Bey'in Fethi Bey kabinesindeki Bahriye vekilliği, İsmet Paşa kabinesinde de devam ediyordu. İsmet Paşa, İhsan Bey'i kabineden çıkarmak istedi. Fakat Atatürk'ün bu konuda onayını alamayınca, tuttu Bahriye Vekilliği'ni kaldırdı. Bununla da yetinmedi, İhsan Bey'in bir muhalefet hareketi oluşturmaya çalıştığını gidip Atatürk'e söyledi. O sırada Atatürk'ün yanında olan Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret Bey de bunu hemen İhsan Bey'e haber verdi. İhsan Bey çok üzüldü ve İsmet Paşa'ya ağır bir mektup yazdı.

Bir gün Meclis'te Atatürk, İhsan Bey'e soğuk davranmış, o da bana şöyle yakınmıştı:

"İsmet Paşa Atatürk'e kim bilir neler söyledi, neler anlattı ki Meclis'in yukarı koridoruna çıktığım zaman etrafımı sivil memurlar ve yaverler sardı."

İhsan Bey Atatürk'e, *"Bu mektuba neden tepki gösterdiğini"* sormuş, o da *"Çünkü bu mektupta hakaret var, tecavüz var, tehdit var"* demişti. Bunun üzerine İhsan Bey, Atatürk'e şu öneride bulundu:

"Benim size karşı gelmeye ne haddim ne de kudretim vardır. Eğer İsmet Paşa böyle yapmaya devam edecekse, milletvekilliğinden istifa edip çekileyim ve senin başarın için dua edeyim."

Atatürk'ün cevabı ise bir çeşit *"Aranızı düzeltin"* mesajı içeriyordu:

"İsmet Paşa ile aranızda bir olay var. Ben bu işte nötr kalacağım."

○

Gün geldi, bir *"Yavuz-Havuz meselesi"* ortaya atıldı. İhsan Bey'in, Bahriye vekili iken, Yavuz sözleşmesinin tadilinde yetkisi dışında devlet ve hazine aleyhine madde koyduğu id-

dia ediliyordu. İddia aldı yürüdü. Basına ve sonunda Meclis'e intikal etti. Konu bir gün sonra Meclis'te görüşülecekti. Ben de Almanya'dan yeni dönmüştüm. O akşam Çankaya'daki evimde otururken, İhsan Bey telefonla beni aradı:

"Yarın bizim mesele Meclis'te görüşülecek. Gazi buna tarafsız mı kalacak? Beni korumayacak mı? Senin gidip görüşmeni rica edecektim."

Zor bir durumdu. Gazi ile görüşmekten bir sonuç alınacağı şüpheliydi. Ama arkadaşlık görevimi yapmak zorundaydım. Kalktım, Köşk'e gittim. Başyaver Rasuhi Bey tek başına bilardo oynuyordu. Gazi'nin ne durumda olduğunu sordum.

"Kütüphanede İsmet Paşa ve Meclis Başkanı Kâzım Paşa ile birlikte yarın Meclis'te görüşülecek olan İhsan Bey meselesini konuşuyorlar" dedi.

Kütüphaneye çıktım. Gazi, uzaktan beni görür görmez hemen, *"İhsan için geliyorsun, değil mi?"* diye karşıladı. *"Evet Paşam"* dedim. *"Ne istiyor?"* diye sordu. Anlattım:

"Yarın Meclis'te görüşme açılacakmış. Görüşmenin tarafsız yapılmasının sağlanmasını, kendisinin bu şekilde olsun korunmasını rica ediyor."

Gazi bu sözlerime daha cevap vermeden, Meclis Başkanı Kâzım Paşa (Özalp) atıldı:

"Kılıç Ali, biz karar verdik, bu iş bu şekilde devam edecek..."

Sonra Gazi'ye dönerek:

"Değil mi Paşam?" diye sordu. Gazi, bana dönerek şöyle dedi:

"İhsan'ın bu işten açık alınla çıkacağına eminim. Binaenaleyh şimdi onun için yapılacak iş, yarınki görüşmelerde soğukkanlılıkla, mantık çerçevesinde kendini savunmaktır."

Ayağa kalkarak yemek zamanı olduğu için aşağıya, sofraya inmek üzere yürümeye başladı. Ben merdivenden inerken İsmet Paşa koluma girdi:

"Kılıç Ali, görüyorum ki çok üzgünsün."

"Evet Paşam, çok üzgünüm. Nasıl üzgün olmayayım? İnkılap işlerinde arkadaşlık yaptığımız, canla başla çalışan yakın bir arkadaşımız gözümüzün önünde kurban ediliyor."

"Haklısın, ben de üzgünüm."

Sonra ekledi:

"Haklısın, ama baldırından et kesip başkalarına yama yapma!"

İsmet Paşa'nın bu sözünden sonra sofraya oturmadım. Gazi'nin iznini alarak eve döndüm. Hemen İhsan'ı telefonla buldum. Kendisine yalnız Gazi'nin sözlerini aktardım. O'nun tavsiyesine göre hareket etmesini söyledim.

Ertesi gün Meclis'te görüşme başladı. İhsan Bey iyi hazırlanmıştı. Günlerce çalışarak yazdığı savunmasında, hakkındaki bütün iddiaları çürütmeye çalışıyordu. Görüşmeye girmeden önce, hazırladığı savunmayı bir kere gözden geçireyim diye bana verdi. Ben de savunmayı hemen orada Hasan Saka'ya verdim. Merdivenin yanındaki şube odasına girdik. Savunmayı baştan sona okuduk. Hasan Saka bazı noktaları uygun görmedi. Onları çizdik.

Meclis genel kurulu toplandı. Görüşme başladı. Önce İsmet Paşa kürsüye çıkarak uzun bir konuşma yaptı ve İhsan Bey'in Yüce Divan'a gönderilmesini istedi.

İhsan Bey, büyük bir soğukkanlılıkla savunmasına başladı. Savunmasının sonlarına doğru heyecanlandı. Bizim metinden çıkardığımız İsmet Paşa aleyhindeki cümlelere geldiği zaman, *"Merak etmeyin, o cümleleri geçeceğim"* deyince, Afyon Milletvekili Ali Bey oturduğu yerden bağırdı:

"Ne söylersen söyle! Bana ne!"

İhsan Bey bir ara kendinden geçer gibi oldu:

"Ben namus ve haysiyetin değerini bilen adamım!"

Bunu derken elini tabancasına götürür gibi bir hareket yaptı. Ayağa kalkıp bağırdım:

"İhsan, kendine gel!"

Arkadaşım Salih Bozok da aynı şekilde bağırarak bana yardımcı oldu.

Bu müdahalemiz üzerine İhsan biraz kendine gelir gibi oldu. Sözlerini bitirdi. Kürsüden inerek toplantı salonunu terketti, çıkıp gitti.

İsmet Paşa tekrar kürsüye geldi. *"İki milyon lira sarf ede-*

rek çürük bir havuzu milletin başına yıktığından ve bu işte kendisini kandırdığından" söz ederek İhsan Bey'in derhal Yüce Divan'a gönderilmesini istedi. Meclis de bu isteğe uyarak İhsan Bey'in Yüce Divan'da yargılanmasına karar verdi.

İhsan Bey hemen o gece Keçiören'deki evinden polis ve jandarma tarafından alındı, götürülüp tutuklandı.

Yüce Divan toplandı. Mahkeme günlerce devam etti. İsmet Paşa da Yüce Divan'a gidip ifade verdi. Mahkeme devam ederken bir taraftan da Londra ve Almanya'dan getirilen uzmanlar, bahriye teknik kuruluyla birlikte havuzun inşaat planlarını incelediler. İzmit'e gidip havuzu gördüler. Sonunda, havuzun en iyi ve birinci sınıf malzeme ile yapıldığına dair rapor verdiler.

Yüce Divan, *"Bakanlar Kurulu'ndan çıkmadan önce Flander Şirketi'ne mektup yazmakla memuriyet görevini suistimal ettiği"* gerekçesiyle İhsan Bey'i bir yıla, komisyonculuk yapan Sapancalı Hakkı'nın Saint-Nazaire Şirketi'nden aldığı yüz bin liralık komisyon mektubunun İhsan Bey'e ait olması ihtimali de göz önüne alınarak bundan dolayı da bir yıla, yani toplam iki yıla mahkûm etti.

Hapse girdiğinin ilk zamanlarında İhsan'a gösterdiğim ilgi yanlış yorumlara neden olmuştu. Sanki Atatürk'le İhsan arasında bir davanın hesaplaşması yapılmış da biz mahkûm olan İhsan'ın tarafında imişiz gibi dedikodular yapıldı. Bu durumda, hapishanede yatan İhsan'la ilişkimizi içimiz kan ağlayarak kesmeye mecbur kaldık. Onun için, cezasını tamamlayarak hapisten çıkan İhsan Bey bizi aramadığı gibi bizim de onu aramaya yüzümüz yoktu. Fakat bir süre sonra kader bizi yine karşı karşıya getirdi.

Sanatçı Münir Nurettin Selçuk'la birlikte Taksim'den Beyoğlu'na doğru iniyorduk. Tam Fransız Konsolosluğu'nun önündeyken, karşıdan İhsan'ın gelmekte olduğunu görünce birden şaşırdım. Yaz olduğu için başı açıktı ve bıyıkları –bıraktığım gibi değildi– uzamıştı. Hapse girmeden önceki haline göre biraz daha düşkün, bitkin görünüyordu. Biraz daha ihtiyarlamış gibiydi. Şaşıran ve heyecanlanan yalnız ben de-

ğildim. Arkadaşım İhsan da beni görünce aynı heyecana kapılmıştı. Ben *"Acaba nasıl davranacak?"* diye tasalanırken, o duyduğu heyecanı ve sevinci gösterir bir şekilde beni kucakladı, öpüştük. Ayaküstü biraz dertleştikten sonra ayrılırken Gazi'nin sağlığını sordu:

"Gazi nasıldır? Ellerinden öperim."

"Yahu ne söylüyorsun! Gazi falan kaldı mı? Şimdi Atatürk var."

"Ne bileyim birader... Ben O'nu Gazi olarak bırakmıştım."

Vedalaşıp ayrıldık.

Mevsim dediğim gibi yazdı ve Dolmabahçe'deydik. Akşam yemeğinden önce Atatürk'ü çalışma odasında, gözünde gözlüğü, yazı yazarken buldum. Ayak seslerimizden odaya girdiğimizi anlayınca gözlüğünün üzerinden baktı ve bana eliyle yer göstererek oturmamı işaret etti. Oturdum. Elindeki yazıyı bitirir bitirmez sordu:

"Ne var ne yok?"

"Paşam, size acı bir manzara anlatacağım. Bugün Taksim'de İhsan'la karşılaştım."

Elindeki kalemi masaya bıraktı. Yüzüme merakla baktı:

"Eee... Ne oldu?"

"İhsan beni görünce çok heyecanlandı. Kucaklaştık, öpüştük. Sağlığınızı sordu, bilhassa ellerinizden öptü."

Bunları dinlerken Atatürk'ün üzüntüsü çok belirgindi. Ceketinin üst cebindeki beyaz mendilini çıkararak burnuna götürdü. *"Hımm..."* diye bir ses çıkardı. Daha fazla havadis vermeme fırsat bırakmadan *"Başka?"* diye konuyu değiştirdi.

İhsan, ölümüne neden olacak hastalığı sırasında bana, hakkındaki suçlamalara Atatürk'ün inanıp inanmadığını sormuştu. Hiç düşünmeden *"Hayır, asla"* dedim. *"O halde beni niçin feda etti?"* diye sordu. Ben de anlattım:

"İhsancığım, bazı kötü olaylar ve rastlantılar İsmet Paşa ile seni karşıya karşıya getirdi. Aranızda büyük bir uçurum meydana geldi. İsmet Paşa'nın 'Ya o, ya ben' diye ısrarı karşısında Atatürk, onu atıp seni iktidara getiremezdi. Aslında

sen de bunu beklemezdin. İş o hale gelince inkılabın kendine özgü cilvelerine sen kurban oldun."

Bunlar İhsan'ı teselli etmek için söylenmiş sözler değildi, gerçekti.

İhsan Bey Yüce Divan tarafından çoğunluk kararıyla mahkûm olur olmaz, Gazi'ye şu iki satırcık mektubu yazıp göndermişti:

"Aziz Paşam! Aleyhime düzenlenen feci dram bitti. Piyeste rol alan aktörler, gördünüz ki, rollerini ne kadar hatalı ve ne kadar acemice oynadılar. Buna rağmen kendimi size daha iyi tanıtmak için herkesle ilişkimi kesmiş olduğum şu sıralarda, şahsınıza karşı saygım ve bağlılığım ölünceye kadar olduğu gibi devam edecektir."

Cumhuriyet'in Yüce Divan'a gönderilen ilk bakanı olan İhsan Bey'in bu kısa mektubu Gazi'yi çok üzmüştü. Mektubu okuduktan sonra başını pencereden Ankara'nın ovalarına çevirerek bir süre öylece düşünmüştü.

İhsan mahkûm edilip hapse atıldıktan sonra Ankara'da herkes sinmiş, herkes birbirinden korkar olmuştu. İhsan'ın hapishanede adi suçlular ve katillerden ayrı bir yerde yatırılması için cezaevi müdürüne yaptığımız başvurular bile çeşitli yorumlara yol açıyordu. Bu durumda İhsan Bey'in hapishanede bir kazaya kurban gidebileceği ihtimali haklı olarak bizi kaygılandırıyordu. Bu kaygıyı paylaşan arkadaşlar olarak, cezaevi müdürünün dikkatini çekmiş, İhsan'ın uyanık ve tedbirli olması için eşi vasıtasıyla kendisine haber göndermeyi düşünmüştük. Bu konuşmaları yaptığımız arkadaşlar arasında Ağaoğlu Ahmet Bey de vardı. Ahmet Bey, İhsan'ın eşi Nuriye Hanım'a durumu açık olarak anlatmış ve Nuriye Hanım da, içinde yemek bulunan sefertaslarından birisinin arasına bir tabanca gizleyerek hapishaneye götürmüş, İhsan'a vermişti.

İhsan bu tabancayı hapishaneden çıkacağı son güne kadar gizlice yanında sakladığını söylerdi. Ağaoğlu Ahmet Bey'e minnettarlığını ise şöyle ifade ediyordu:

"Tabancayı aldıktan sonra sanki moralim yerine geldi."

İhsan'ın hapse düşmesinden sonra, Nuriye Hanım, genç denebilecek bir yaşta, iki küçük kızı ve bir oğluyla yapayalnız kalmıştı. O iki yıl içinde kimseye güvenmeyerek İhsan'ın yemeklerini kendisi yaptı, kendi eliyle götürdü. Hem çocuklarına baktı, hem de hapisteki kocasına. Fakat bu ağır yüke genç yüreği fazla dayanamadı. Kalp hastalığına yakalanarak yataklara düştü. Ben, arkadaşlarım Hasan Rıza Soyak ve Fuat Bulca ile oğlum Altemur Kılıç, bu vefakâr ve çileli kadının ölümü sırasında başucunda bulunuyorduk.

Serbest Fırka denemesi

İsmet Paşa çok rahatlamıştı. Çünkü Terakkiperver Fırka kapatılmış, mensupları dağılarak sahneden çekilmişti. Üçüncü bölümde anlatacağım gibi, İzmir suikastı sanıkları yargılanıp mahkûm olmuş, böylece gerek İttihatçılar ve gerekse Terakkiperverler tümüyle tasfiye edilmişti. İhsan Bey de Yüce Divan tarafından iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştı.

Meydanın boş kalması, bu boş meydanda İsmet Paşa'nın istediği gibi at koşturması Atatürk'ü rahatsız ediyordu. O'nun en büyük ideali ve özlemi, Meclis'te iktidar partisinin yanında bir de muhalefet partisinin bulunması ve böylelikle denetimin daha etkin şekilde yapılmasıydı. Bir muhalefet partisinin varlığı çok şeyi değiştirecekti. Gerçek halk egemenliği kurulacak, halk egemenliği fikri ve bilinci gelişecek, iktidarın kusurları, yanlışları ve suistimalleri hemen meydana çıkarılacaktı.

Ülkedeki hoşnutsuzluklar ve şikâyetler de Atatürk'ün gözünden kaçmıyordu. Ekonomik durumun bozukluğundan şikâyetçiydi. Tek parti ile ne bunların düzeltilebileceğini, ne de halk egemenliğinin ve özgürlüklerin tam olarak sağlanabileceğini anlamıştı. Bu nedenle ikinci bir siyasi parti kurmaya karar verdi. Her şeyden önce ülkeyi dolaşması, halkın durumunu yakından görmesi gerekiyordu. Bunu da yaptı. Asker-sivil ileri gelenlerle, partili partisiz vatandaşlarla konuştu, görüştü. Şikâyetleri bizzat dinledi ve gördü. Milletin duy-

gu, düşünce, anlayış ve görüş düzeyinin değişmiş, gelişmiş olduğunu belirledi. Ülkede ve Meclis'te yeni bir denetim mekanizmasının oluşturulmasının, dolayısıyla bir muhalefet hareketinin başlatılmasının zamanı geldiğine kanaat getirdi.

Diyordu ki:

"Tek fırkalı (partili) bir mecliste bahusus o fırka hadise ve vakaların şükûhlandırdığı (Şükûh: Ululuk), azameticelal, şevket bir reisin kurduğu teşekkül olunca o teşekküle istinat eden (dayanan) hükümeti mesuliyet esasına dayanan ciddi bir murakabe (denetim) imkânsız olur. Ben inkılap yapmışım, bir devlet kurmuşum, hadisat (olaylar) ismimi ve şahsımı kanunlarla, meclisle, hadisat ile karıştırmış, milletin itimadı (güveni) var. Böylece devam edip gidiyor. Fakat bu doğru bir gidiş değildir. Bizden sonra ne olacak?

Samimi bir murakabe (denetim) teessüs etmedikçe (kurulmadıkça) hükümetler ve işbaşında bulunanlar şuur altlarında saklı ve gizli hususi emel ve heveslerini devletin hakiki (gerçek) ihtiyaçlarından ayıramazlar. Hükümeti hatadan ve bu hatalar yüzünden devleti zararlardan korumak için bir muhalif fırkaya ihtiyaç vardır. Başladığımız inkılabı ikmal edelim (tamamlayalım)."

Atatürk, Türkiye'deki muhalefet hareketlerini çok iyi incelemişti. Muhalefetin, muhalefet partilerinin doğuşlarını, akıbetlerini, bunların ülkede meydana getirdiği ikilikleri, bu ikiliklerin zararlarını çok iyi biliyordu. Bu nedenle, kurulacak muhalefet partisinin *"denetleyeceğim"* derken ülkeyi parçalamamasına dikkat edilmesini istiyordu.

Daha ileri giderek, cumhurbaşkanlığından çekilmeyi ve partisinin başına geçmeyi bile düşünüyordu. Bu şekilde, muhalefet partisiyle karşı karşıya gelmeyi ve iktidarla muhalefeti bir çeşit denge üzerinde tutmayı planlıyordu. Böylelikle, cumhurbaşkanlığı makamına halkın seçeceği herhangi bir kişinin gelebileceğini de halka göstermek istiyordu. Cumhuriyet yönetiminde cumhurbaşkanlığının kendine özgü bir ebedi ayrıcalık ve tekel oluşturamayacağı fikrini, yaratacağı bir örnekle, halka telkin edebileceğini düşünüyordu.

Atatürk'ün bu arzusu sonradan ortaya çıkmış değildi. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (anayasa) hazırlanırken, Cumhurbaşkanlarının yetkilerini ısrarla sınırlandırtmış ve şöyle demişti:

"Siz bana bakmayın. Beni nazar-ı dikkate almayın. Olaylar beni ordu ile, siyasetle, idareyle, her şeyle karıştırdı. Bu bir devrimdi. Siz benden sonra gelebilecek herhangi bir adamı ve o adamın muhtemel karakterini nazar-ı dikkate almalısınız."

Atatürk'ün sofrada birkaç kez şunları söylediğini biliyorum:

"Reisicumhurluktan çekileceğim... Yerime Nuri Bey'i (Conker) aday göstereceğim. Nuri Bey boylu boslu, kelli felli, yabancı dil bilen bir arkadaştır. Mükemmel bir reisicumhur olabilir. Binaenaleyh sağlığımda millete benden başka birinin de cumhurbaşkanı olabileceğini göstermeliyim."

Bu sözleri dinleyenler O'nun latife yaptığını zannederlerdi. Oysa Atatürk bu sözlerinde ciddi ve samimiydi.

Atatürk hiçbir zaman hükümetin işlerine karışmaz, kesin ihtiyaç olmadıkça müdahale etmek istemezdi. Aksine başbakan ve bakanlar, başları sıkışınca, çözemedikleri ve içinden çıkamadıkları bir sorun olunca hemen O'na koşar, O'nun yardımını veya müdahalesini isterlerdi. Bu şekilde gelenlere kaç kez şu sözleri söylemek zorunda kalmıştı:

"Cebine iki mektup koyan, eline bir dosya alanların hepsi bana geliyor. Kendi görüşlerine göre olayı bana anlatıp fikrimi almak istiyorlar. Doğru mu söylüyorlar, yalan mı söylüyorlar anlayamıyorum. Meclis'te bir denetim, bir muhalefet yok ki bana anlatılanların gerçeği yansıtıp yansıtmadığını anlayayım."

Atatürk, kurulacak muhalefet partisinin başına güvendiği bir kişinin gelmesini istiyordu. Fakat partinin başına gelecek kişinin bu işi bir muvazaa şeklinde görmemesi, görevin öneminin ve ülkede bir muhalefetin denetiminin gerekliliğine içtenlikle inanmış, yetkin ve yetenekli bir kişi olması gerektiğine inanıyordu.

Yeni devletin üzerine kurulduğu esaslar ve devrimler henüz istikrar bulmamıştı. Yol üzerindeki tehlike ve arızalar he-

nüz devam ediyordu. Bir devrimci olan Atatürk'ün böyle bir zamanda eserinin yıkılmaması için tedbirli davranması hakkıydı. Dolayısıyla ülkede bir anarşiye meydan vermemek için ipin ucunu da elinde bulundurmak istiyordu.

Güvendiği bir arkadaşı olan Fethi Bey'i (Okyar) Paris'ten çağırdı. Fethi Bey 23 Temmuz 1930 günü Paris'ten Yalova'ya geldi. Bir muhalefet partisinin kurulacağı hakkında kesinlikle bilgisi yoktu. O gün Atatürk'le Fethi Bey baş başa görüştüler. Atatürk, kararını ve amacını Fethi Bey'e uzun uzun anlattı. Kurulacak muhalefet partisinin başına geçmesi için onu teşvik etti, bazı tavsiyelerde bulundu.

Atatürk'le Fethi Bey birkaç gün sonra Büyükdere'de Necmettin Molla'nın yalısında bir kez daha görüştüler. Fethi Bey, Atatürk'ün önerisini bir yurt görevi olarak memnuniyetle kabul etti. Atatürk, yeni partinin kuruluşu için gerekli olan maddi yardımı da şahsen vaat ettiği Fethi Bey'e şöyle dedi:

"Büyük Millet Meclisi'nde, millet işlerinin tartışılması ve iyi niyetli kişilerin fikir ve görüşlerini ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri taraftar olduğum, idealimi oluşturan bir sistemdir."

Sonra, Fethi Bey'i tebrik etti ve üstlendiği görevde kendisine başarılar diledi.

Atatürk'ün Fethi Bey'e yaptığı tavsiyelere göre, kurulacak parti 5-6 maddelik basit bir programla fikirlerini ve ilkelerini yayımlayacak, Fethi Bey milletvekili olarak Meclis'e girecek, fikir ve prensiplerini Meclis kürsüsünden savunarak hükümeti samimi olarak denetim altına alacaktı. Meclis'te ortaya koyduğu fikir ve ilkelere uyacak ve ona katılacak milletvekilleri partinin üyelerini oluşturacaktı. Yani parti ilk günlerinde hemen Meclis dışında bir örgütlenmeye gitmeyecekti.

Nuri Conker'e yapılan haksızlık

Kurulacak yeni partinin genel sekreterliğine –Atatürk'ün onayı ile– Nuri Conker aday gösterilmişti. Conker'in aday gösterilmesi sebepsiz değildi. Nuri Conker, Atatürk'ün en yakın ar-

kadaşlarından biriydi. Selanik'teki gençlik yıllarından beri arkadaş idiler. Kurmay Albay Nuri Bey kıta kumandanlıkları yapmış, Anafartalar'da Mustafa Kemal'in kumandasında savaşmış, yaralanmış, dış ülkelerde ataşemiliterliklerde bulunmuştu. Ulusal Mücadale'nin başlarında Ankara valiliğini ve kumandanlığını üstlenmişti. Sağlam karakterli, düzenli ve mert bir askerdi.

Nuri Conker hoşsohbet bir adamdı. Çok tatlı konuşurdu. Atatürk, onun tatlı sohbetlerinden büyük zevk alırdı. Hatta denilebilir ki, yalnız onunla şakalaşmaktan, onun da kendisiyle şakalaşmasından hoşlanırdı. Akşamları sofraya oturmadan önce gözleri hep onu arardı. Bulamazsa emreder, Nuri Bey neredeyse bulunur, hemen sofraya getirtilirdi. Atatürk, sofrada Nuri Bey'in istediği gibi konuşmasına izin verirdi. Fakat Nuri Bey, Atatürk'ün bu hoşgörüsünü suistimal etmez, saygı ve nezaket sınırlarının dışına çıkmazdı. Şakalaşırken bile belli bir seviyeyi ve mesafeyi korumaya özen gösterirdi. Sofradaki sohbetler sırasında yarı şaka yarı ciddi devlet işlerini de hayli eleştirirdi.

Nuri Conker'in vefatı

Atatürk'ün Hatay sorunu ile uğraştığı günlerdi. Kayseri Ulukışla arasındaydık. Ankara istasyonunda bizi karşılayacağını bildiğimiz Nuri Conker'in bir kalp krizi geçirdiği haberi geldi. Atatürk çok üzülmüştü. Hemen Başbakan İsmet Paşa'ya şu telgrafı çekti:

"Bütün vesaiti feniyeye müracaatla Nuri Bey'in kurtarılmasını rica ederim."

Fakat aldığımız haberler hiç de iyi değildi. Atatürk, Ankara'da sadece bir gece kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. İstanbul'a vardığımızın ertesi sabahı idi. Maalesef arkadaşımızın ölüm haberi geldi. Bunu hiç kimse Atatürk'e söylemeye cesaret edemiyordu. İşin hazin tarafı ise, her an ölüm haberini beklediği halde Atatürk'ün hiçbir şey sormamasıydı.

Sabahleyin berber Mehmet kendisini tıraş ederken haberi verince gözleri sulanmış, içini çekmiş ve artık hiçbir şey söylememişti.

Bir gün yine sofradaydık ve İsmet Paşa da oradaydı. Nuri Bey, Atatürk'ün izniyle konuşmaya başladı ve hükümete çok ağır eleştiriler yöneltti. İsmet Paşa'nın sinirlendiği açıkça görülüyordu. Nitekim bu kez eleştirinin dozunu biraz fazla kaçıran Nuri Bey'e bunun bedelini ağır ödetmekte gecikmedi.

Atatürk'ün çevresinde halka oluşturan insanların bir kısmı, yine Atatürk'ün onayıyla, çeşitli banka ve şirketlerde yönetim kurulu üyeliklerine tayin edilmişlerdi. Bunları eline milletvekilliği maaşıyla birlikte ayda birkaç bin lira geçerdi. Atatürk gece-gündüz birlikte olduğu arkadaşlarının kimseye muhtaç duruma düşmemelerine özellikle önem verirdi.

Fakat İsmet Paşa *"Bunların elinden tüm üyelikleri alacağım"* diyordu. Nitekim, İş Bankası Yönetim Kurulu seçimleri sırasında Siirt Milletvekili Mahmut Bey'i çağırarak Nuri Conker'in yönetime alınmamasını istedi. Mahmut Bey durumu Atatürk'e bildirdi. Atatürk önce ses çıkarmadı. Sonra tepkisini göstermekte gecikmedi.

İki arkadaş bir akşam Yalova'da İsmet Paşa'yı ziyerete gittik. Bahçede ayaküstü konuştuk. Atatürk'ün olaydan pek hoşlanmadığını anlattık. Aralarında bir sorun çıkmaması için Nuri Conker'le ilgili kararını geri almasını rica ettik. Bizi haklı bularak kararını geri aldı. Nuri Conker de tekrar İş Bankası Yönetim Kurulu üyeliğine getirildi.

○

Nuri Conker hem Atatürk'ün yakın arkadaşıydı, hem de O'nun sofrasında hükümete en ağır eleştirileri yöneltebiliyordu. Bu da onu, yeni kurulacak partinin genel sekreterliğine doğal bir aday haline getirmişti.

Fethi Bey İstanbul'a gelerek Atatürk'le iki kez daha görüştükten sonra fiilen işe başladı. Atatürk'ün konuğu olarak Ya-

lova'da bulunan ve İsmet Paşa Hükümeti'ne ağır eleştiriler yönelten Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey de Nuri Conker'le birlikte muhalefet partisine ilk girenlerdendi. Atatürk, kızkardeşi Makbule Hanım'ın da bu fırkaya girmesini istiyordu. Çünkü Makbule Hanım da İsmet Paşa Hükümeti'ni eleştirenlerden biriydi.

Serbest Fırka'nın kuruluşu sırasında Yalova'daydık. Bir akşam sofrada Makbule Hanım bir fırsatını bularak Atatürk'e şunları söyledi:

"Bir muhalefet partisinin kurulması yerinde oldu. Bugün köylülerle görüştüm. Hepsi şikâyetçiydi. Bana evlerini gezdirdiler. Vergi yüzünden altlarında satılmadık döşek, üstlerinde satılmadık yorgan bırakmamışlar."

Gazi de ona şu karşılığı verdi:

"Haydi sen de bu partiye gir. Serbest olarak eleştirilerini yap, mücadele et."

Makbule Hanım bu öneriyi memnuniyetle kabul etti ve hemen o gece partiye girdi.

○

İsmet Paşa, bir süre durumu Ankara'dan izledikten sonra dayanamayarak 2 Ağustos 1930 günü Ankara'dan Yalova'ya hareket etti. Atatürk'ün emriyle, İsmet Paşa'yı karşılamak üzere Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Tevfik Bey'le birlikte Sakarya motoruyla Pendik'e gittik. İsmet Paşa trenden inerken sinirli görünüyordu. Hep birlikte yaya olarak vapur iskelesine indik. Motora biner binmez bize arka arkaya sorular sormaya başladı:

"Ne oluyor? Ne olabilir? Ne olacak?"

İsmet Paşa, Yalova'ya gelerek Gazi ile buluştuğunda hâlâ sinirliydi. Gazi onu bu şekilde görünce teselli edici sözler söyledi:

"Bu yeni parti kurulursa rahat bir nefes alacaksın. Meclis'te iyi niyetle yapılacak eleştiriler hükümetin işini kolaylaştıracak ve emin ol seni başarılı kılacak."

Fakat İsmet Paşa'yı teselli etmek kolay değildi. Fethi Bey'in,

kendisini devirmek için ayağına gelen bu fırsatı sonuna kadar kullanacağını biliyordu. Nitekim Fethi Bey bunu açıkça söylemekten çekinmiyor, *"Elbette iktidara geleceğiz"* diyordu.

○

Yeni partinin kurulması şerefine o günlerde Yalova'da bir balo düzenlendi. Milletvekilleri ve gazetecilerin çoğu baloya davetliydi. Akşam saat 22.00'de, tam baloya gidileceği sırada, Fethi Okyar'la Nuri Conker, Gazi'ye geldiler. Hazırladıkları parti programının taslağını ayaküstü gösterdiler. Gazi taslağı inceledi. Uzun programın çoğu maddesini gereksiz görerek sildirdi. Broşürü andıran programı 5-6 maddelik bir özet haline getirdi.

Yalova'daki balo adeta bir siyasi toplantıya dönüşmüştü. Öteden beri hükümeti eleştirmekle ün yapan Ağaoğlu Ahmet Bey de oradaydı. Gazi'nin onunla uzun uzun görüştüğü görüldü. Ağaoğlu Ahmet Bey'in de yeni kurulan partiye girdiği o gece duyuldu.

"Reisicumhurluk görevim bitince partimin başına geçeceğim"

Gazi, baloda gazetecilere yeni partinin kurulmasını desteklediğini, kendisinin Halk Partisi'nin başında kalmaya devam edeceğini açıkladı. Serbest Fırka'nın kurulması artık kesinleşmişti.

Balonun ertesi günü Fethi Bey ve arkadaşlarıyla İsmet Paşa, Gazi'nin huzurunda toplandılar. Gazi'nin yeni bir parti kurulması konusunda ne kadar samimi ve ciddi olduğu bu toplantıda iyice anlaşıldı. Fethi Bey toplantıdan sonra Gazi'ye bir mektup yazdı. Mektubu şöyleydi:

"Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'ne,

Paris'te bulunduğum beş buçuk yıl içinde dışarıdan ülkemizin durumunu izledim ve inceledim. Hemen her yıl izin ala-

rak vatanımda geçirdiğim kısa süreler esnasında tespitlerimin verdiği izlenimlerle incelemelerimi gözden geçirmekten uzak kalmadım. Oluşturduğum fikir ve görüşlerimi arz etmeme izninizi rica ederim.

İlk bakışta göze çarpan ve genellikle hissedilen bir sıkıntı vardır ki bu da mali ve ekonomik durumumuzun geçirmekte olduğu buhrandır. Gerçi ham maddelerin fiyatlarında meydana gelen düşüş, hemen her ülkenin ekonomisinde az çok bir durgunluk meydana getirmiştir.

Ancak ülkemizde diğer yerlere göre daha fazla hissedilen ekonomik kayıpların bu genel sebepten başka hükümetin beş yıldan beri izlemekte olduğu mali ve ekonomik politikaların etken olduğuna kaniyim.

Hükümet, mali gücümüzle bağdaşmayan ve bugünkü nesil için gereksiz masraflara girmiş ve bu masrafları karşılamak için halkın dayanma gücünün üstünde vergiler koymuş, sanatlarımız ve ürünlerimizin hakkıyla korunmamış ve desteklenmemiş olması yüzünden ihracatımızda yıldan yıla azalma görülmüştür. Katlanılan fedakârlıkların çok büyük kısmı çok ağır faizlere, diğerleri de ithalata, dolayısıyla döviz alımına harcanmıştır. Milli paramız tehlikeli bir şekilde çökmek tehlikesini gösterinceye kadar paramızın değerini belirlemek için esaslı bir önlem alınmamıştır. Buna ek olarak, adaletin dağıtılması konusu ile iç ve dış politikalardaki noksanları bile anlatarak maruzatımı uzatmak istemiyorum.

Özetle, ülkemizin Lozan Antlaşması'ndan beri her türlü kapitülasyonlardan uzak olarak geçirdiği barış devresinde köylülerimizin şükrana layık çalışmasına ve bütün halk sınıflarının ülkemizi yükseltmek için övgüye değer gayretlerine rağmen ortaya çıkan sonuç, memnuniyet konusu olmaktan çok uzaktır kanaatindeyim.

Kendilerine derin bir sevgi ve saygı beslediğim hükümet mensuplarının şek ve şüpheden uzak gayret ve iyi niyetleri karşılığında böyle bir sonucun nasıl ortaya çıkmış olduğunu sormaktan bir an olsun kendimi alamadım.

Bu sorunun cevabını ancak Büyük Millet Meclisi'nin tek bir partiden oluşmasında buluyorum.

Gerçekten, parti üyesinin kendi kabinesini eleştirmekten kaçınması sebebiyle Millet Meclisi'nde serbest tartışma azalmış ve hükümet sorumsuz denecek bir durumda kalmıştır. Zat-ı şahaneleri bu ülkeyi müthiş düşman işgaline karşı tarihte eşi görülmemiş bir kahramanlık ve şiddetle savundunuz. Tarihimize gayet parlak bir zafer kaydettiniz. Bütün vatan evlatlarının şimdiye kadar hissetmedikleri istiklal ve hürriyete kavuşturdunuz. Ülkemizi uygarlık yolunda yürümekten alıkoyan köhne sistemi kaldırdınız ve Cumhuriyet'i kurdunuz. Bu şekilde vatanın ebedi minnet ve şükranına ve bütün insanlığın takdir ve hayranlığına hak kazandınız. Cumhuriyet yönetiminin ülkemizde ebedileşmesi için bir partili yönetim yerine hürriyeti, tartışmayı sağlamak ve işlerde hata varsa herkesin gözü önünde cereyan edecek serbest tartışma ile düzeltmeye çalışmak gayretlerinin sonuç vermesine Cumhuriyet'in kurucusu olmak sıfatıyla herkesten önce zat-ı âlilerinin taraftar bulunduklarına asla şüphe edemem.

Cumhuriyet âşığı olmak sıfatıyla ve bu gayretlerin sonuç vermesi emeliyle, dolayısıyla tam ve gerçek Cumhuriyetçi, tam anlamıyla laik, fakat Cumhuriyet Halk Partisi'nin mali, ekonomik, iç ve dış politikalarının birçok noktasına karşı olan ayrı bir parti ile, siyasi mücadele sahnesine atılmak arzusundayım. Zat-ı devletleri Reisicumhur olmaktan başka şimdiye kadar mensup olduğum Cumhuriyet Halk Fırkası'nın da Genel Başkanı olmalarından dolayı, işbu arzumun zat-ı devletlerinin gözünde nasıl değerlendirileceği, ne şekilde algılanacağını bilmek gereğini hissediyorum. Cevab-ı devletlerini bekler ve en derin kalbi sevgilerimle saygılarımı takdim ederim efendim."

Gazi, Fethi Bey'in bu mektubuna şu cevabı verdi:

"Azizim Fethi Beyefendi,

9 Ağustos 1930 tarihli mektubunuzu aldım ve dikkatle okudum. Reisicumhur ve Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başka-

nı olarak iki sıfatla kendimi görüşlerinize ve sorularınıza muhatap gördüm. Bilinmektedir ki, resmi görevim dolayısıyla ben bugün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Başkanlığı'nı fiilen yapamamaktayım. Fiili başkanlık İsmet Paşa tarafından yapılmaktadır. Reisicumhurluk görevimin bitiminde Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanlığı'nı fiilen yapacağım tabiidir.

Hükümet icraatına yönelik olarak ileri sürdüğünüz görüşlerinizin zamanında söz konusu oldukça cevaplarının verilmesi hükümete ait olacaktır. Bu gerçeklerin daha açık olarak ortaya çıkacağına şüphe yoktur.

Büyük Millet Meclisi'nde ve millet muvacehesinde millet işlerinin serbest tartışmasının ve iyi niyet sahibi kişilerin ve fırkaların görüşlerini ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir. Reisicumhur olmayarak yalnız fiilen Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanı bile bulunsaydım, fırka programını ve icraatını eleştiren, insani ve siyasi ahlakına emin olduğum sizin gibi bir kişinin görüşlerini dikkat ve sevgiyle dinlerdim ve yararlı bulurdum.

Memnuniyetle tekrar görüyorum ki laik cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur.

Binaenaleyh Büyük Meclis'te aynı temele dayanan yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest tartışmasını cumhuriyet esaslarından sayarım. Bu itibarla fikirlerinizi takip için siyasi mücadeleye girmenizi tabii ki olumlu karşılıyorum.

Reisicumhur bulunduğum sürece reisicumhurluğun bana yüklediği yüksek ve kanuni görevleri hükümete muhalif olan ve olmayan partilere karşı adilane ve tarafsız yerine getireceğime ve laik cumhuriyet esası dahilinde her çeşit siyasi faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına güvenebilirsiniz efendim."

Karşılıklı bu mektuplardan sonra artık muhalif parti *Serbest Fırka* adıyla oluşmuş ve resmen ilan edilmişti. Partinin lideri Fethi Okyar, Genel Sekreteri Nuri Conker'di. Partiye ilk katılan ki-

şiler şunlardı: Reşit Galip Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Ardahan Milletvekili Tahsin Bey, Ankara Milletvekili Talat Bey, Atatürk'ün kızkardeşi Makbule Hanım, İstanbul Milletvekili Haydar Bey.

Haydar Bey partinin kurulduğunun ilan edildiği gün İstanbul'dan telgraf çekmiş, partiye gönüllü olarak başvurmuş ve katılmıştı.

Serbest Fırka'nın kurulması üzerine Yalova'daki oteller milletvekili, gazeteciler ve çeşitli ziyaretçilerle dolup boşalmaya başlamıştı. Kimi durumun ne olduğunu öğrenmek, kimi de yeni partiye katılmak istiyordu. Gazi'nin sofrasına davet edilenler, O'nun kararındaki ciddiyetini ve samimiyetini anlar anlamaz hemen muhalefete katılıyor ve faaliyete geçiyorlardı. Partinin ateşli propagandacılarının başında İstanbul'un eski Belediye Başkanı Haydar Bey vardı. O sırada milletvekili olan Süreyya Paşa da, *"Artık ağızlarımızın kilidi çözüldü"* diye gazetelere açıklamalar yapıyor, partinin en aktif üyeleri arasında yer alıyordu.

Yeni parti kısa sürede kendini halka sevdirmeyi başardı. Fethi Bey daha ilk günlerde bazı milletvekillerini kazanmıştı. Partinin kuruluşunun halk tarafından olumlu karşılandığı görülüyordu. Partiye girmek için adeta bir yarış vardı. Halkın gösterdiği ilgi ve sevgi Fethi Bey'i çok sevindiriyordu. Fakat tedbirli ve soğukkanlı davrandığı söylenemezdi. Gazi'ye söz verdiği halde, partisini daha ilk günden ülke çapında teşkilatlandırmaya başladı. Ankara'da daha genel merkez oluşturulmadan İstanbul Şubesi kuruldu. İstanbul Şubesi için önce Galata'da Bankalar Caddesi'ndeki Nazlı Han'ın birinci katı tutulmuştu. Sonra şube, Taksim'deki Garbis apartmanına taşındı.

Parti, propaganda stratejisini şu esaslar doğrultusunda belirlemişti:

"1. Vergiler ağırdır. Milletin sırtına takatının üstünde bir yük yüklenmiştir. Bu yükün en ağır kısmını muamele ve müsakkafat (bina ve kiraya verilen tarla gibi yerlerin gelirleri) vergileri oluşturmaktadır. Tabiidir ki bu vergileri tamamen kaldırmak doğru değildir. Ancak asgari hadde indirilmelidir.

2. Tekel'de milletin omuzuna yükletilen büyük yükün ağırlığı artmaktadır. Bu da önemle dikkate alınacaktır.

3. Hükümet, baskılarını azaltmalıdır.

4. Yeni fırka Müller Raporu*'nun bütün eleştirilerine katılacaktır. Bizden sadakat isteyenlerin bu raporu okumaları yeterli olacaktır. Şunu iddia ederiz ki bu rapor, hükümetin bizzat kendi aleyhinde hazırlattığı belgeden ibarettir.*

5. Dışarıya güven vermek ve bu şekilde yabancı sermayenin ülkeye gelmesini sağlamak gerekir. Bunun için fırka bütün gücünü kullanacaktır, ülkede yeni yeni işler açılmasına çalışacaktır.

6. Fırka, bütün gücüyle Cumhuriyet prensibini güçlendirmeye çalışacak ve ihtiras cereyanlarına taraftarlık göstermeyecektir."

İktidar-muhalefet düellosu

Atatürk'le Fethi Bey arasındaki karşılıklı mektuplara, halkın ilgisine ve yapılan yoğun propagandaya rağmen, bazı yerlerde haklı olarak, *"Atatürk acaba hangi tarafta?"* sorusu soruluyordu. Bu soruya cevap aranması sebepsiz değildi. Çünkü basının büyük bir bölümü henüz durumu kavrayamadığı için, bu girişimi bir *muvazaa* olarak göstermekte ve *"ne olur, ne olmaz"* diye Fethi Bey'i pek desteklememekteydi. Sadece bir gazete, Arif Oruç'un yayımladığı *Yarın* gazetesi İsmet Paşa'ya şiddetle muhalefet ediyor ve yeni doğan Serbest Fırka'nın organı gibi davranıyordu. Partinin sözcüsü gibiydi. Bu gazete, İsmet Paşa'nın demiryolu politikasını eleştirmek için yayımladığı karikatürlerde, Paşa'yı beyaz bir yüzle bir lokomotife bindirerek bir tünele sokuyor ve kapkara bir yüzle tünelin öbür ucundan çıkarıyordu.

Yarın gazetesine sadece Ağaoğlu Ahmet Bey itiraz ediyordu. Bu gazetenin yayınının parti için zararlı olduğunu söylüyordu. Buna rağmen Fethi Bey bu gazeteden bir türlü vazgeçemiyor, gizli gizli ona direktif vermekten geri kalmıyordu.

Fethi Bey, İsmet Paşa Hükümeti'ne karşı yoğun bir muhalefet kampanyası başlatmıştı. Şöyle diyordu:

"Biz hükümetin iyi niyetinden eminiz. Ancak şu var ki, bir adamın daima sevap işlediği ve hiçbir zaman hata yapmadığını ve yapmayacağını kabul etmek de safdilliktir."

Fethi Bey gerek kürsüde, gerek gazetelere yaptığı açıklamalarda nükteli, alaylı, etkili ve karşısındakini sinirlendirecek eleştiriler yapmasını iyi biliyordu. Özellikle İsmet Paşa'nın demiryolu politikasına yönelik eleştirilerini artırmıştı. Bu eleştiriler ülkenin her yerinde yapılıyordu. Hatta Antalya'da Dr. Burhanettin Bey'in *"İsmet Paşa'nın demiryolu politikası ülkeyi ve milleti felakete sürüklüyor. Kemiklerimizin rayı yapılarak döşenen demiryollarından memnun musunuz?"* diye konuştuğu duyulmuş, İsmet Paşa çok sinirlenmişti. Paşa, *"Halkı hükümete karşı isyana teşvik ediyor"* diye doktoru tutuklatmayı bile düşünmüştü.

Sivas'a 28 Ağustos 1930'da ilk tren gidiyordu. İsmet Bey, bu nedenle orada yapılan törende bir konuşma yaparak Fethi Bey ve arkadaşlarına cevap vermişti. Buna karşılık Fethi Bey de İzmir'e gidecek ve orada yapacağı konuşmayla İsmet Paşa'ya cevap verecekti. İsmet Paşa'nın aynı günlerde, *"İç ve dış poltikamızda beş yıl daha değişiklik olmayacaktır"* demesine ise şu cevabı veriyordu:

"Bir hükümet ne kadar süre iktidarda kalacağını kendi kendine tayin edemez. Bilinmektedir ki hükümet Büyük Millet Meclisi'ne karşı sorumludur. Büyük Millet Meclisi de serbestçe seçilen milletvekillerinden oluşmaktadır. Yapılacak genel seçim sonucunun bugünkü siyaset lehine çıkacağını ve beş yıl içinde hükümetin Büyük Millet Meclisi'ne vereceği hesaplarda Meclis'in kararlarının daima bugünkü hükümet lehine tecelli edeceğini Sayın Başbakan'ın nasıl keşfettiğine hayretle bakarım. Bu konu herhalde aydınlatılmaya muhtaç bir noktadır."

İki parti arasında çetin bir düello başlamıştı.

İzmir'de Fethi Bey'in önüne konulan çocuk cesedi

İzmirliler de sürekli olarak Fethi Bey'i İzmir'e davet ediyorlardı. İzmir, gösterdiği ilgi ve heyecanla, muhalefetin odağı haline gelmişti. Bu durum İsmet Paşa'yı telaşlandırıyor ve korkutuyordu.

Fethi Bey ve arkadaşları, İzmirlilerin ilgi ve heyecanından yararlanarak, bu geziyi Serbest Fırka için büyük bir propaganda turnesi haline dönüştürmeyi kararlaştırdılar.

Fethi Bey, İzmir'e hareketinden önce veda etmek için Atatürk'ü ziyarete gelmişti. Ben de Nuri Conker ve Salih Bozok'la birlikte Atatürk'ün yanındaydım. Atatürk, veda edip ayrılmak üzere olan Fethi Bey'e şu tavsiyede bulundu:

"İzmir'de gayet temkinli hareket etmelisiniz. Çok yumuşak ve soğukkanlı açıklamalar yapınız. Mücadeleyi hiçbir zaman çatışma şekline sokmayınız. Herhangi bir zorluk çıkarsa beni derhal haberdar edersiniz."

Hiç unutmam. Serbest Fırka'nın Genel Sekreteri ve Atatürk'ün yakın arkadaşı Nuri Conker, *"Fethi Bey temkinli ve soğukkanlıdır. Hiç merak buyurmayınız Paşam"* diye cevap vermişti.

İsmet Paşa, Fethi Bey'in İzmir'e gideceğini ve orada kendisine cevap vereceğini haber almış, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'u İzmir'e göndererek, karşı gösteriler yaptırmaya kalkışmıştı. Atatürk bunu bildiği için, Fethi Bey'e soğukkanlılık tavsiyesinde bulunmayı gerekli görmüştü.

Fethi Bey ve arkadaşları henüz yolda, vapurda iken, bütün İzmir adeta ayağa kalkmış, muhalefeti bağrına basmak için yollara dökülmüştü. İzmir'deki Halk Partisi teşkilatı ise Fethi Bey'i karşılama törenini sekteye uğratmak için anlamsız önlemlere başvuruyordu.

Bu önlemlerin bir etkisi olmadı ve Fethi Bey'le arkadaşları İzmir'de eşine az rastlanır büyük bir tezahüratla karşılandılar. Ağaoğlu Ahmet Bey, bu tezahürat için şöyle diyordu:

"Yüz bin başlı kalabalığın ne kadar korkunç bir varlık ol-

duğunu ben ilk kez İzmir'de gördüm. Onun sevgisi de, husumeti de korkunç bir musibettir."

Fethi Bey ve arkadaşları İzmir'de valiyi, kumandanı ve belediyeyi ziyaret etmişlerdi. Kumandan Hüseyin Hüsnü Emir Paşa dışındakiler Fethi Bey'le karşılaşmamak için makamlarını terkederek ortadan kaybolmuşlardı. Sadece Müstahkem Mevki Kumandanı Hüseyin Hüsnü Emir Paşa bu nezaketi gösterebilmişti.

Vali Kâzım (Dirik) Paşa, karşılaşmaktan kaçındığı Fethi Bey'e ertesi gün bir yazı yazarak halkın galeyanı karşısında konuşmaktan vazgeçmesini ve eğer konuşmakta ısrar edecekse doğacak olayların sorumluluğunu yüklenmesi gerektiğini bildirmişti. Durumu haber alan Gazi çok sinirlenmiş ve Fethi Bey'e hemen şu telgrafı çekmişti:

"Konuşmanı mutlaka yapacaksın. Bir engellemeye uğrarsan derhal bana bildireceksin. Başbakan, İçişleri bakanı ve vali asayiş için gereken önlemleri almalıdır."

Gazi, bu telgrafın birer suretini de Başbakan, İçişleri bakanı ve valiye göndertti.

Yoğun tezahürat arasında polisler tarafından atılan bir kurşunla yaralanarak hayatını kaybeden 15-16 yaşlarındaki bir çocuğun cesedini, babası eller üzerinde getirerek Fethi Bey'in önüne koymuş ve şöyle haykırmıştı:

"İşte ilk kurbanınız!"

Olaylar çığrından çıkmak üzereydi. Daha üzücü olayların meydana gelmesi Hüseyin Hüsnü Emir Paşa'nın basireti ve gayretiyle önlendi.

Fethi Bey her şeye rağmen İzmir'de konuşmasını yaptı. Sağında Nuri Bey, solunda Tahsin Bey olduğu halde binlerce kişinin karşısında yaptığı konuşmada İsmet Paşa'ya ve hükümete ağır eleştiriler yöneltti. Sonradan öğrendik: Fethi Bey konuşurken halk öylesine tezahürat yapıyormuş ki, güya tatsız olaylara meydan vermemek için alelacele İzmir'e gelen Nuri Conker bile kendinden geçmiş ve bağırmaktan sesi kısılmış

olan Fethi Bey'in sözlerini kendi gür sesiyle tekrarlamaya başlamış. Böylece tezahürat da olağanüstü bir şekil almış.

Ne yazık ki olaylar bu kadarla sınırlı kalmadı. Halk Fırkası'nın sözcüsü sayılan ve Haydar Rüştü tarafından çıkarılan *Anadolu* gazetesinin matbaası ve Halk Fırkası binasının camları taşlanarak kırıldı. Şiddet hareketlerine artık parti ileri gelenleri bile engel olamıyordu.

İzmir'den telgrafla sürekli haber alıyorduk. Olaylar öylesine gelişmişti ki, Serbest Fırka yöneticileri tüm kontrolü kaybetmiş, akıntıya kapılarak sürüklenmeye başlamışlardı. Halk Fırkası'nın İzmir'deki ileri gelenleri kaçarak gizlenmişlerdi. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt Reşadiye Polis Karakolu'na, Vali Kâzım Paşa da Halk Partisi binasına sığınmak zorunda kalmışlardı.

Atatürk, İzmir'deki bu gelişmeleri haber alır almaz Yalova'dan hemen İstanbul'a geldi. Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. İzmir'den sürekli durumu soruyorduk. Vali Kâzım Paşa'dan ilk başlarda durumu izah eden iki telgraf geldi. Sonra birdenbire telgrafların arkası kesildi. Telgraf makinesi başına davet edilen Kâzım Paşa'nın nerede olduğu bilinmiyor, kendisi bir türlü bulunamıyordu. Sonunda Hüseyin Hüsnü Emir Paşa'nın yardımıyla Vali Kâzım Paşa'nın Halk Partisi binasına sığınmış olduğu öğrenildi.

İsmet Paşa'nın fotoğraflarına kurşun sıkılıyor

Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndaki özel dairesinde, denize bakan kütüphane odasında, pencere kenarındaki divana bağdaş kurmuş oturuyordu. Divana veya geniş koltuklara bu şekilde bağdaş kurarak oturmaktan hoşlanırdı. Hatta bazen otomobilde bile bağdaş kurup otururdu. Ben, önündeki masanın yanındaki sandalyede oturuyordum. O sırada Başbakan İsmet Paşa'nın geldiği ve ziyaret için izin beklediği haber verildi. Ayağa kalkıp dışarıya çıkmak istedim. Atatürk eliyle işaret ederek oturmamı istedi. İsmet Paşa'nın gelmesini söyledi. Az sonra İsmet Paşa içeriye girdi. Çok üzgündü. Yüzü gözü

birbirine karışmış gibiydi. Üzüntüsünü mümkün olduğu kadar gizlemeye çalışıyordu. Fakat bu üzüntü ve asabiyetini daha fazla saklamayı başaramadı. Atatürk'e şunları söyledi:

"Aziz Paşam! Hükümetin otoritesi ve şerefi söz konusudur. İzmir'de fotoğraflarıma kurşun sıkıyorlar. Resimlerimi sokaklarda sürüklüyorlar. Müdahalenizi rica ederim. Çünkü böyle devam ederse hükümet olarak Fethi Bey'i tutuklatmak zorunda kalacağım."

Fethi Bey o sırada henüz milletvekili seçilmediği için tutuklanması söz konusu olabilirdi.

Atatürk, İsmet Paşa'nın duyamayacağı bir sesle bana fısıldadı:

"Çok dolu gelmiş! Istırabı var!"

Sonra İsmet Paşa'ya dönerek ona yüksek sesle şöyle dedi:

"Otur, otur! Üzülme! Her şey hallolunur. Sinirlenme!"

Bana da İzmir valisini telgraf başına çağırarak durum hakkında bilgi almamı emretti. Saray telgrafhanesine gittim. İzmir'i buldum. Fakat bir yetkiliyi bulmak mümkün değildi. Herkesin bir tarafa kaçıp gizlendiği anlaşılıyordu. Neden sonra Kâzım Paşa'yı bin bir güçlükle telgraf makinesi başına getirtmek mümkün oldu. Kâzım Paşa, olay hakkında ayrıntılı bilgi verdi. Büyük bir kalabalık Halk Partisi binasını ve *Anadolu* gazetesi matbaasını taşlamıştı. İsmet Paşa'nın duvarlara asılı fotoğraflarına karşı uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardı. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, olaylara müdahale etmek istemiş, fakat kendisi de Reşadiye Polis Karakolu'na sığınmak zorunda kalmıştı. Buna rağmen müstahkem mevki kumandanı ile temasa geçtiklerini ve gerekli önlemleri almak üzere olduklarını bildiriyordu.

Bu bilgileri not ettim. Geldim, Atatürk'e arz ettim. Atatürk özellikle Halk Partisi binasının taşlanmasına çok üzüldü. İsmet Paşa ise Fethi Bey'in halkın taşkınlığına sebebiyet vermesini affedemiyordu. Atatürk, benim kendisine getirdiğim notları inceledikten sonra İsmet Paşa'ya şunları söyledi:

"İyi oldu. Memnun ol. Durumu anlamış olduk. Görüyoruz ki halkı memnun edememişiz. Ona göre hareket etmek ve

halkı kazanmak lazımdır. Anlaşılıyor ki parti teşkilatı dediğimiz şey de çarık çürük bir yapıdan ibarettir. Bunu anladığımız da iyi oldu."

Halk Fırkası, Serbest Fırka'ya yenilmişti

Akşam sofrada sürekli İzmir olayları tartışıldı. Atatürk, kurduğu partinin düştüğü duruma üzülüyordu. Halk Partisi yöneticilerinin basiretsizliğinden, beceriksizliğinden, partiyi halka sevdirememelerinden acı acı şikâyet ediyor ve sinirleniyordu. Sofrada bulunan fırka genel sekreteri Erzincan Milletvekili Saffer Arıkan'a ikide bir hiddetle bağırıyordu:

"Fırkanın bu durumundan sizler sorumlusunuz, utanmalısınız."

Saffet Arıkan bu sert sözlere *"Hakkımız var Paşam, utanıyoruz"* demekten başka cevap bulup veremedi.

Sofrada, Fethi Bey'in ipin ucunu kaçırdığı ve bu olayların ülkenin diğer yerlerine de sirayet edebileceği konuşuldu.

Birkaç gece sonraydı. Yine sofrada, Serbest Fırka olayının kötü bir dalga halinde her yere yayılabileceği ve devrimlerin tehlikeye gireceği tartışılıyordu. Muhalefet hareketinin soysuzlaşması ve bir tehlike haline gelmesi ihtimalini sezen Atatürk, davetliler arasında bulunan Yunus Nadi Bey'e *"Nadi Bey, bir kalem alınız, söylediklerimi yazınız"* dedi. Yunus Nadi Bey kalemini çıkardı ve Atatürk kendisine şu mektubu dikte etti:

"Reisicumhur Gazi
Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne Açık Mektup

İzmir'de bir matbaamıza saldırıldığı ve Cumhuriyet Halk Fırkamız binası taşa tutulduğu günden beri ülkede size düşen yeni görevlerin varlığını ve önemini takdir ediyoruz. Ezeli ve ebedi şefimiz olarak bildiğimiz zat-ı devletlerini başka ve yeni fırkaların kendilerine maletmeye çalıştıklarını görerek, öyle bile olsa, biz, emanetinize verilen Cumhuriyet'in korunması görevini eksiksiz yerine getireceğinizi biliyoruz. Görevinizin kolaylaştırılması adına değil, durumu açıklığa kavuştur-

ma adına, gerçek durumun lütfen ifadesini istirham etmeye mecbur olduk.

Her durum ve ihtimalde Cumhuriyet'in daima iyi korunacağından emin olarak bitmez saygılarımızı lütfen kabul buyurunuz aziz şefimiz.

Yunus Nadi"

Gazi, bu mektuba şu cevabı verecekti:

"Cumhuriyet *Gazetesi*
Başyazarı Yunus Nadi Beyefendi'ye

9 Eylül 1930 tarihli Cumhuriyet *gazetesinde bana hitaben yazılan açık mektubu okudum. Bu mektupta son günlerde İzmir'de meydana gelen olaylara değinilerek Cumhuriyet Halk Fırkası'nı başka fırkaların kendilerine maletmeye çalıştıklarının görüldüğünden söz edilmekte ve durumun açıklığa kavuşturulması adına durumun gerçek ifadesi talep edilmektedir. Bu nokta üzerinde diğer bazı gazetelerdeki yazıları da okudum. Her yerde halk arasında da bu konuda söylentiler ve kuşkular olduğunu işitiyorum.*

Gerçek durumu Fethi Beyefendi'ye yazdığım mektupta açıkça ifade ettiğimi zannediyorum. Kendilerince gerçek durumun tamamen bilinmekte olduğuna şüphe yoktur. Ancak genellikle yanlış anlamalar ve yanlış görüşler olduğu anlaşılıyor. Gerçeği bir kez daha ifade ve tekrar edeyim.

Ben Cumhuriyet Halk Partisi'nin genel başkanıyım. Cumhuriyet Halk Partisi, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren kurulup benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir devamıdır. Bu kuruluşa tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmem için hiçbir sebep, gerek yoktur ve olamaz. Resmi görevimin bitiminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin başında fiilen çalışacağım. Bu noktada kuşkuya yer yoktur. Benim bu esas görevim, bir yıl sonunda bitecek olan bugünkü resmi görevimin bana yüklediği tarafsızlığı ihlal edemem.

İşaret olunan olaylar arasında İzmir'de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkezine her ne sebep ve

şekille olursa olsun meydana gelmiş saldırıların ve hükümet mensuplarına ve otoritesine karşı bazı idraksizler tarafından yapılan saldırılardan ne kadar üzüldüğümü tahmin etmek güç değildir. Bu üzüntümü akan kanlar ve kaybolan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi saldırılar ve tahrikçiler Cumhuriyet kanunlarının takibinden tabii kurtulamazlar. Bu sözlerim Cumhuriyet *gazetesine cevaben ve kamuoyunu aydınlatmak için yayınlanmıştır."*

Gazi, henüz Halk Partisi genel başkanı durumundayken, bu fırkanın Serbest Fırka karşısında yenilmesi ve kötü bir duruma düşmesine üzülüyordu. Bunun ne gibi sonuçlar doğuracağını dikkat ve kaygıyla bekler gibiydi.

İsmet Paşa benim için, "yanımda kalan tek arkadaşım" diyordu

Atatürk'ün Yunus Nadi Bey'e dikte ettiği bu iki mektup ertesi gün bütün gazetelerde yayımlandı. Serbest Fırka'nın sözcüsü olan gazetelerde ve özellikle *Yarın* gazetesinde ise mektuplardan tek satır yoktu.

Bu mektuplar Fethi Bey'i hiç etkilememiş olacak ki İzmir'den Manisa'ya, oradan da Aydın ve Balıkesir'e doğru gezisine devam ediyordu.

O sabah, Fethi Bey'in, Baytar Basri Bey adında birisinin daveti üzerine Balıkesir'e hareket ettiğini haber aldık. Dolmabahçe Sarayı'ndaki odamda henüz giyinmemiş, sırtımda pijama, tıraş oluyordum. Birdenbire odama İsmet Paşa girdi. Odamda uzun bir kanape vardı. Üzüntülü bir şekilde kanapeye uzandı. Sinirli sinirli dert yanmaya başladı:

"Kılıç Ali ne oluyor? Hürriyet mi ilan ediliyor? Daha partilerin mevcudu bir düzineyi bulmadan bu velvele, bu sokak politikası nedir? Maazallah bunlar biraz palazlanırlarsa memleketin altını üstüne getireceklerdir. Korkarım 'muhalefet edeceğiz' diye evlerimizdeki özel hayatlarımıza kadar müdahale etmesinler."

Hiddetleniyor, *"Fakat buna katiyyen müsamaha etmeyeceğim"* diye bağırıyordu. Kendisini uygun şekilde teselli etmeye çalıştım.

İsmet Paşa, bana söyleyeceği sözleri mutlaka Gazi'ye aktaracağımı biliyordu. O günlerde Atatürk'ün çevresindeki bazı arkadaşların Serbest Fırka'ya geçtikleri söyleniyor, bu arada benim de adım geçiyordu. Bir gazetede çıkan bu haberi yalanlamak için yaptığım açıklamada şöyle demiştim:

"Bütün arkadaşlar İsmet Paşa'yı terk edip yeni partiye geçmiş olsalar bile, ben yalnız ve tek başıma onun yanında kalmaktan şeref duyacağım."

İsmet Paşa yıllar sonra bir gün İstanbul'da, Fındıkzade'de bir trafik kazası geçirmişti. O sırada bir haftalığına İstanbul'a gelmiştim. Atatürk, derhal İsmet Paşa'ya gitmemi, sağlık durumunu ve kazanın nedenini öğrenip kendisine bildirmemi emrediyordu.

Pera Palas'a koştum. Doktorlar İsmet Paşa'nın başında toplanmış, *"Tetanos iğnesi yapalım mı, yapmayalım mı"* diye tartışıyorlardı. Tesadüfen kazayı öğrenip ziyarete gelen Bayındırlık Bakanı ve Fethi Bey'in yakın arkadaşı Fevzi Bey de oradaydı. İsmet Paşa, bilmem hangi nedenle beni övüyor, bu arada tabii Fevzi Bey'e de taş atıyordu:

"Kılıç Ali o kadar aziz bir dostumdur ki, herkes beni terk edip kaçarken yalnız ve tek başına benim yanımda kalmış olan tek arkadaşımdır."

"İlelebet iktidarda kalacak değiliz"

Fethi Bey İzmir'den Akhisar'a, oradan da Balıkesir'e gitti. Buralarda da İzmir'dekine benzer gösterilerle karşılandı. Hatta Balıkesir'de tekkelerden çıkarılan bayraklarla, dervişlerin ve hocaların ilahileriyle karşılandığı haberi bile gelmişti. Kargaşadan istifade etmek isteyen bazı geri kafalılar derhal harekete geçmiş, hatta İstanbul'daki depolarda yeterli fes stoku olup olmadığını telgraflarla sormaya başlamışlardı. Gazi de irtica tehlikesinden kaygı duyuyordu ve diyordu ki:

"Yapılan inkılapların, yeniliklerin memlekette hazmedilmiş olup olmadığını bu şekilde öğrenmiş olduk."

Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, olan biten olaylar hakkında ülkenin her yerinden gelen telgrafları Gazi'ye sunuyordu. Bu telgraflarla verilen bilgiler Gazi'nin canını sıkıyordu. Bir nedenle söylediği şu söz dikkate değerdi:

"Fethi Bey bu işi yapamadı. Meseleyi ayak takımına intikal ettirdi. Mamafih olan olmuştur. Biz şimdi işimize bakalım."

Bu sözlerden sonra Hasan Rıza Soyak'la Atatürk arasında şu konuşma geçmişti:

"Paşam, görülüyor ki durum önemli ve tehlikeye doğru gidiyor. Bu durum karşısında acaba ne yapmak gerekecek?"

"Bu bir anarşi görüntüsüdür. Biraz daha ilerler ve önüne geçilemez bir hal alırsa o zaman ben, hemen partimin başına geçeceğim. Fethi Bey'i de uyaracak ve onunla birlikte önce karşımıza çıkan irticayı ve anarşiyi bertaraf etmeye çalışacağım. Önce onlarla mücadele edeceğim."

"Paşam, ya onlar (Fethi Bey ve arkadaşları) durumdan faydalanarak iktidarı ele geçirirlerse?"

"Olabilir. Biz hiçbir zaman ilelebet iktidarda kalacağız diye bir iddiada bulunmadık."

"Paşam, ya onlar iktidara geldikten sonra inkılap esaslarından dönerlerse?"

"Haa... İşte o zaman sen, ben ve inkılaba taraftar olanlar birleşir, böyle bir teşebbüsü derhal bertaraf ederiz ve daima da bertaraf etmeye muktedir ve muvaffak oluruz. Bundan asla şüphen olmasın."

Atatürk, ortaya çıkan irtica ve anarşi tehlikesi üzerinde ciddiyetle durmaya başlamıştı. Sanki yıllardır alttan alta kaynayan bir kazanın kapağı kaldırılmış, bütün buhar dışarı fırlamış gibiydi. Mesele artık muhalefet ve murakabe ya da İsmet Paşa'yı ilgilendiren bir mesele olmaktan çıkmıştı. Devrimler tehlikedeydi.

○

Fethi Bey yaptığı geziyi ve konuşmalarını tamamlayarak Ankara'ya geldi. Milletvekili seçildi, Meclis'e girdi. Meclis'e girer girmez on beş kişiden oluşan bir grup kurdu ve ilk iş olarak seçim yolsuzluklarını ele aldı.

Daha ilk günlerde mücadeleyi bu derece şiddetlendirmesi büyük hata olmuş ve İsmet Paşa'nın ekmeğine yağ sürmüştü. Yaptığı yanlışlar bununla da kalmamış, Ağaoğlu Ahmet, Galip ve Naki gibi arkadaşlarını kırarak kendi partisi içindeki birliği de bozmuştu.

Politikalarında yalnız değildi. Kendi başına hareket etmiyordu. Eski İttihatçı ve komitacı Tahsin Uzer kendisine akıl hocalığı ediyordu.

Fethi Bey tok sözlü ve inatçıydı. Rahatını sever, çok çalışmaktan pek hoşlanmazdı. İyi kalpli, çok cesur, dostlarına vefalı, temiz bir insandı. Fakat anlaşılıyordu ki politikada acemi, aceleci ve biraz saftı. Yalnız kürsü gücü fazlaydı. Yavaş, temkinli ve güzel konuşurdu. Serbest Fırka'yı kurup Meclis'e girdikten sonra, zaman zaman İsmet Paşa ile kürsüde yaptığı mücadeleye alışmamış olan Meclis'e de bir Avrupa parlamentosu havası vermiyor değildi. Ancak yersiz ve zamansız tartışmaları, acemilikleri ve isabetsizlikleri yüzünden mücadelesine devam edemeyecek bir duruma geldi. Nitekim çok geçmedi, Atatürk'e gelerek *"Ben bu işi yapamayacağım"* demek zorunda kaldı. Atatürk'ün cevabı ise şu oldu:

"Benim tavsiyelerimi dinlemiş olsaydın, hislere kapılmadan hareket etseydin, pekâlâ yapardın. Şimdiden sonra da yapman mümkündür. Hatta istersen, gayet samimi olarak söylüyorum, ben de reisicumhurluktan çekileyim, partinin başına geçeyim. Gelecek nesillere ders olacak şekilde seninle karşılıklı murakabe ve mücadele vaziyetine geçelim."

Atatürk'ün bu samimi önerisi Fethi Bey'i ürküttü. *"Paşam seninle hiçbir zaman mücadele edemem, buna muktedir değilim"* dedi. Bu cevaba Atatürk'ün karşılığı şu oldu:

"O halde bu vebali üzerine alma, partini şimdi feshet!"

Böylece Fethi Bey'in, Atatürk'ün emri ile kurduğu Serbest

Fırka, Fethi Bey'in yanlışları yüzünden, yine Atatürk'ün tavsiyesiyle kapatılıyordu.

Fethi Bey kâğıt kalem getirilmesini istedi. Kâğıt kalem geldi. Fethi Bey daha bildirisini yazmaya başlar başlamaz, ben, Gaziantep parti başkanına şu telgrafı çektim:

"Serbest Fırka şimdi kendi kendini feshetti."

Fethi Bey yalnız Atatürk'le görüşerek, fakat arkadaşlarına sormadan kendi kendine aldığı kapatma kararı ile, kendisine inanıp bağlanmış ve partisine katılmış olan arkadaşlarını güç durumda bırakıyordu. Bu kapatma kararı ülkede bir bomba gibi patladı ve herkes yeniden sinmeye başladı.

Fethi Bey, Nuri Conker'le Salih Bozok'u Atatürk'e göndererek, kendisinin bir büyükelçiliğe, mesela Londra'ya tayinini rica etti. Fakat İsmet Paşa, Fethi Bey'in bir büyükelçiliğe tayin edilmesi için muhalefetten çekilmesini, bir çeşit muhalefete tövbe etmesini ve Halk Partisi'ne dönmesini, bunu da yazılı olarak açıklamasını şart koşuyordu. Fethi Bey İsmet Paşa'nın oyununa gelmemek için Halk Partisi'ne girmekten ve yazılı belge vermekten çekindi. Atatürk, Fethi Bey'i İsmet Paşa'ya daha fazla ezdirmemek için, onun Londra Büyükelçiliği'ne tayin edilmesi emrini verdi.

Fakat Fethi Bey Atatürk'ün ölümünden sonra, Bolu'da İsmet Paşa'ya övgü dolu konuşma yaparak Halk Partisi'ne girmiş ve İsmet Paşa tarafından Adalet Bakanlığı'na getirilmişti.

Harf devrimi ve çarşaflı kadın

Halk Partisi Gülhane Parkı'nda açıkhava balosu düzenlemişti. Atatürk harf devrimini ilk kez o baloda ilan etti. Büyükada'daki Yat Kulübü'ne gitmek üzere geceyarısı Gülhane Parkı'ndan ayrılıyorduk. Kendisini uğurlayan halk arasında Atatürk'ün gözüne çarşaflı bir kadın ilişti. Kadın, sımsıkı bir çarşaf giymişti. Yalnız bir gözü açıktaydı. Atatürk hemen o kadına doğru gitti ve ikisi konuşmaya başladı:

"Hanımefendi, adınız nedir?"

"Hafız Hanım..."

"Nerelisiniz?"

"Eyüpliyim."

"Hafız Hanım, benim hatırım için başındaki şu siyah örtüyü atıp etrafı daha rahat görmek istemez misin?"

Atatürk bu sözleri söyler söylemez, kadın hiç cevap vermeden iki eliyle sımsıkı sarıldığı çarşafını başından çıkarıp attı.

"Sana kurban olurum" diyerek, Atatürk'ün ellerine sarılıp öptü.

Bu olay halkı müthiş coşturdu. Atatürk birdenbire kendisini kalabalığın ortasında buldu. Korunması için alınan önlemlerin hepsi boşa gitmiş, polis ve jandarma bile kalabalık içinde kaybolmuştu. Halk O'nu *"Dağ başını duman almış"* marşı ile uğurluyor, Atatürk de halkla birlikte marşı söyleyerek yürüyordu.

Atatürk'ün hiddeti: "Böyle idare olmaz!"

Atatürk'ün en büyük özlemi olan çok partili sisteme geçme denemesi şimdilik başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu deneme sırasında hayli üzülen ve yıpranan İsmet Paşa'da artık belirgin bir değişme gözleniyordu. Tamamen evine çekilmişti. Ancak Atatürk'ün sofrasında olup bitenleri adamları vasıtasıyla günü gününe, hatta saati saatine öğreniyordu. Sofrada yapılan konuşmalar, ülkenin ekonomik durumuyla ilgili eleştiriler harfi harfine kendisine iletiliyordu. Devlet işlerinin sofrada konuşulmasından hoşlanmadığı belli oluyordu.

İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar ülkede kâğıt sanayii kurulması gerektiğine inanıyordu. Kurmayı düşündüğü kâğıt fabrikasının projesini hazırlamış, hesaplarını yapmıştı. İlk kez kurulacak bu sanayinin yaşaması için hükümetten de bazı izinler istemişti. İsmet Paşa Hükümeti, Celal Bayar'ın bu girişimini türlü engellemelerle baltalamaya çalışıyordu. İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey kâğıt fabrikası konusunda ne istense karşı çıkıyordu.

Atatürk Yalova'daydı. Celal Bey dayanamadı, kalktı Yalova'ya geldi. Atatürk'e kâğıt fabrikası konusunda karşılaş-

tığı güçlükleri anlattı. Ben de oradaydım. Atatürk, Celal Bayar'ı dinledikten sonra kendisine dedi ki:

"Hiçbir zorluğa aldırmayacaksın. Bu, ülke için hayırlı bir teşebbüstür. Devam edeceksin, fabrikayı kuracaksın."

Celal Bayar Ankara'ya döndü. Aradan birkaç gün geçmişti. İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, Avrupa'ya giderken veda etmek üzere Yalova'ya gelmiş ve akşam sofraya davet edilmişti. Atatürk, sofradaki sohbet sırasında sözü kâğıt fabrikasına getirdi. Böylesine önemli bir teşebbüsün baltalanmak istenmesini ağır bir dille eleştirdi. Mustafa Şeref Bey'i başarısızlık ve beceriksizlikle suçladı. Bu sözlerinin anlamı açıktı. Mustafa Şeref Bey'e *"İstifa et"* demek istiyordu. O da istifasını verdi.

İsmet Paşa hemen ertesi gün, akşam vapuruyla Yalova'ya geliyordu. Salih Bozok da aynı vapurdaymış. Bilet kontrol memuru Salih Bey'i görünce İsmet Paşa'nın da aynı vapurda, yukarıdaki salonda olduğunu haber vermiş. Salih Bey kalkmış, hemen İsmet Paşa'nın yanına gitmiş. İsmet Paşa fena halde sinirliymiş. Hatta bir süre Salih'le konuşmamış. Salih Bey sormaya mecbur kalmış:

"Neyiniz var Paşam, rahatsız mısınız?"

"Siyatik ağrılarım bana çok acı veriyor, rahatsızım."

Vapurdan çıktıktan sonra birlikte bir otomobile binmişler, kaplıcalara gelmişler. İsmet Paşa orada ayrılmış. *"Ben rahatsızım, bu akşam sofraya gelmeyeceğim"* demiş ve kendi köşküne gitmiş.

Salih Bozok, İsmet Paşa'dan ayrıldıktan sonra aynı akşam bana geldi:

"İsmet Paşa'da bir şey var. Canını çok sıkkın gördüm. İstersen git, bir hoşgeldin de, durumu anla."

Kalktım, İsmet Paşa'nın köşküne gittim. İsmet Paşa balkonda asık bir yüzle oturuyordu. Hatırını sorunca bana da siyatiğinden şikâyet etti ve banyo yapacağını söyledi:

"Banyo yapacağım için sofraya gelmeyeceğim. Ayıp olur mu?" diye de sordu.

"Yalova'ya geldiğinizi herhalde Atatürk haber alacağı için, sofraya gelmeniz çok iyi olur paşam" dedim.

Birlikte kalktık, köşke gittik. Bulunduğumuz salona biraz sonra Atatürk geldi. Sofraya oturduk. İsmet Paşa hâlâ neşesiz, yorgun ve sinirli görünüyordu. Sofradakiler birbirlerine *"İsmet Paşa hasta mı?"* diye soruyorlardı.

Sofradakilerden biri, o günkü gazetelerin birinde, İngiliz kralı tarafından Atatürk'e dizbağı nişanı verileceğine dair bir haber okuduğunu söyledi. O ana kadar sessiz kalan İsmet Paşa birden söze karışarak Atatürk'e döndü:

"Evet Paşam, ben de gazetede böyle bir haber gördüm. İzin verirseniz aslı olmadığını söyleyelim, tekzip edelim" dedi.

Atatürk de, *"Evet, böyle bir haber varsa tekzip edilmesi uygun olur"* cevabını verdi.

İsmet Paşa kalktı, salonda bir köşeye çekildi. Birkaç satırlık bir tekzip yazarak getirdi ve okudu.

Atatürk, *"Uygundur. Yalnız Türkiye'de nişan kabul edilemeyeceği için, Türkiye Cumhurbaşkanı böyle bir nişanı kabul edemez, diye bir cümle ekleyin"* deyince İsmet Paşa itiraz etti:

"Efendim, verilmiş bir nişan yoktur. Bu bir gazete haberinden ibarettir. İzin verirseniz yalnız bu kadar bir tekzip yeterlidir."

Atatürk, İsmet Paşa'nın bu görüşünü kabul etmedi:

"Hayır, siz dediklerimi aynen ekleyin. İngiliz milleti bu sözden memnun olur. Beni severler. Bilirsiniz ki vaktiyle Lloyd George'u bile benim yüzümden iş başından uzaklaştırıverdiler."

İsmet Paşa yine itiraz etti:

"Böyle bir şey olduğunu hatırlamıyorum. Lloyd George, kendi partisi tarafından düşürülmüştü."

Zaten dolu olduğu anlaşılan ve sebep arayan Atatürk, sert bir şekilde, İsmet Paşa'ya karşı konuşmaya başladı:

"Nasıl böyle bir şey olmadı? İzmir'e geldikten, Çanakkale'ye dayandıktan sonra dominyonlardan yardım arayan, bulamayan, Türk ordusunun gücü karşısında savaşmaktan vazgeçmeye mecbur kalan Lloyd George değil miydi? Lloyd Gerorge bizim zaferimizin sonunda, hemen o gün düşürülmemiş miydi?"

Atatürk, yavaş bir sesle ekledi:

"Haa... Anlaşıldı. Bu akşam dolu gelmiş. Bir derdi var galiba..."

İsmet Paşa tekzibin telefonla Ankara'ya verilmesini emretmişti. Ankara'da bu tekzibi not edecek bir memur bulunamadığı haberi geldi. Atatürk buna da fena halde sinirlendi. Elini şiddetle masaya vurarak şöyle bağırdı:

"Efendiler! Şu anda hükümet mekanizması işlemiyor. Başbakan bu dakikada Ankara'da emirlerini yaptıracak sorumlu bir muhatap bulamıyor."

İsmet Paşa'ya dönerek şöyle bağırmaya başladı:

"Bu nasıl idaredir? Hükümet mekanizması yorulmuş, durmuş vaziyettedir. Böyle idare olmaz."

Atatürk sofraya yemeğin getirilmesi emrini verdi. Yemek getirilmesi emri daima, sofranın artık sona erdiği demekti.

Ortalığa bir sessizlik çöktü. Kimse konuşmuyordu. Atatürk yemek biter bitmez davetlilere izin verdi. Sofra dağılmak üzereydi. Nuri Conker, Salih Bozok ve ben de tam çıkmak üzereydik ki Atatürk emretti:

"Siz kalınız!"

Herkes gittikten sonra, İsmet Paşa'ya bir ders vermek istediğini bize şöyle anlattı:

"Ben onun neye sinirlendiğini biliyorum. Onu sinirlendiren İktisat vekilinin istifasıdır. Onun için dolu geldi. Fakat şimdi ben ona bir iş yapayım ki, tarih, ibret verici bir ders olarak kaydetsin. Zannediyor ki kendisi olmazsa işler yürümez. Şaşarım onun akl-ı perişanına!"

Sonra sürpriz bir emir verdi:

"Haydi şimdi yatalım. Yarın Ankara'ya hareket edeceğiz. Geri kalanına orada devam ederiz.

Hareket için hazırlanın."

Bu, Atatürk'ün ani kararıydı. Belliydi ki fırtına kopmak üzereydi.

Üç arkadaş, Atatürk'ün yanından ayrıldıktan sonra dertleşe dertleşe odalarımıza geldik. Aramızda olayın tartışmasını yapıyorduk. Geç saate kadar konuştuk, sonra yattık. İsmet

Paşa sofradan kalkıp Atatürk'e veda ettikten sonra uyuyamamış olacak ki geceyarısından sonra Salih Bozok'un yanımdaki odasına gelmiş, onu uykudan kaldırmış, dertleşiyordu. Salih Bey böyle durumlarda arabulucu rolünü oynamakta ustaydı. İsmet Paşa bunu bildiği için, Atatürk'ün kızdığı zamanlarda daima Salih Bozok'a sığınırdı.

Sırası gelmişken, İsmet Paşa ile Salih Bozok arasında geçen bir olayı nakledeyim:

Salih Bozok bir zamanlar İstanbul Liman Şirketi'nde yönetim kurulu üyesiydi. Bir gün yönetim kurulunda oyunu Seyr-i Sefain Müdürü Sadullah Bey'in tezi lehine kullanmış, bu da İsmet Paşa tarafından aforoz edilmesine neden olmuştu. İsmet Paşa o kadar hiddetlenmişti ki, Salih Bozok'la tüm ilişkilerini kesmiş, hatta onun tüm görüşme önerilerini geri çevirmeye başlamıştı. Salih Bozok bu duruma çok üzülüyordu.

Fazla dayanamadım. Aralarını bulmak için bir gün kalktım İsmet Paşa'ya gittim. İsmet Paşa'ya Salih'in çok üzüldüğünü, beş dakika için olsun kendisini kabul ederek dinlemesini söyledim. Konu o kadar önemli olmamakla birlikte, İsmet Paşa son derece hiddetli görünüyor, Salih'e ateş püskürüyordu:

"Onu öldürür ve ölüsünün üstüne basar, öteye öyle geçerim."

Bu söz tüylerimi ürpertmişti.

Salih Bozok, bir gün Atatürk'e de durumu anlatmış ve İsmet Paşa için *"Engerek yılanı gibi sokuyor"* demişti.

○

Atatürk bir akşam Saffet Arıkan'ın evine yemeğe davetliydi. Ben de yanlarındaydım. İsmet Paşa biraz gecikmişti. Hükümet mensuplarının işleri ve görevleri nedeniyle gecikmelerini Atatürk daima hoşgörüyle karşılardı. Fakat nedense o gece İsmet Paşa'nın gecikmesine biraz sinirlendi. Paşa geldikten bir süre sonra kendisine dönerek şunları söyledi:

"Adını vermeyeceğim. Fakat senin için 'Engerek yılanı

gibi sokuyor' diyorlar. Etrafta gerçekten böyle bir kanaat uyandırmışsan, senin için çok fena bir şey."

Sonra ekledi:

"Saklamaya gerek yok. Bunu bana söyleyen eski yaverim ve şimdi milletvekili olan bir arkadaşımdır."

Atatürk'ün yaptığı tarife en uygun kişi Cevat Abbas'tı. O anda orada olan Cevat Abbas telaşlanmaya, renkten renge girmeye başladı. Atatürk bunu fark edince, *"Sen telaşlanma. Söylediğim sen değilsin"* dedi. Böylece sözün sahibinin Salih Bozok olduğu anlaşıldı.

Zavallı Salih Bey, aynı zamanda İsmet Paşa'ya bir uyarı olan Atatürk'ün bu muzipliği yüzünden neler çekmedi. Ama yine İsmet Paşa'nın özel çevresine girmeyi başardı. Eskisi gibi baş başa dertleşmeye başladılar.

Yalova'da Salih'in odası benim odamın yanındaydı. İki odayı ince bir tahta perde birbirinden ayırıyordu. Odalarda gizli konuşmaya gelmezdi. Bir odada konuşulanlar ötekinden kolaylıkla işitiliyordu. Dolayısıyla İsmet Paşa ile Salih Bozok arasındaki bütün konuşmaları ister istemez duymuştum. İsmet Paşa'nın korku ve endişe içinde olduğu anlaşılıyordu. Sofrada söylediklerinin Atatürk tarafından yanlış anlaşıldığını söylüyor, Salih'in arabuluculuk yapmasını istiyordu. Vakit çok ilerlemiş, sabaha yaklaşmıştı. İsmet Paşa'yı uyku tutmadığı için Salih'le bezik oynamaya başladı. Ben de uyudum.

O gece İsmet Paşa ile birlikte Salih de hiç uyumaz ve sabahın erken denecek saatinde kalkar köşke gider. Atatürk henüz uykudadır. Berberi Mehmet'e önemli bir konuda Atatürk'le görüşmek istediğini söyler. Berber Mehmet de gider, Atatürk'ü uykusundan uyandırır ve Salih Bozok'un geldiğini, önemli bir mesele için kendisiyle görüşmek sitediğini söyler.

Atatürk *"gelsin"* der. Salih de hemen yanına çıkar ve meseleyi anlatır:

"Aman Paşam, İsmet Paşa üzüntüsünden uyuyamamış. Çok üzgün, bitkin bir durumda. Akşam sofrada söylediklerinin yanlış anlaşılmış olmasından korkarak üzüntüsünü bana anlattı. Şimdi kendisi pişman ve şaşkın. Ne emredersiniz?"

Atatürk, Salih'i sessizce dinledikten sonra sorar:

"Kendisinde pişmanlık mı hissettin?"

"Evet Paşam, hem de çok endişeli."

"Çocuk! Önemli bir durumu hallediyorsun. Öyleyse Ankara'ya gitmekten vazgeçeyim. Arkadaşlara haber ver!"

Salih Bozok bu haberi İsmet Paşa'ya müjdelediği zaman ben de yanlarındaydım. İsmet Paşa'nın neşesine diyecek yoktu. Hemen işi şakaya döktü, Salih'le bana dönerek:

"Haydi bakalım, bana ne yemek yedireceksiniz? Bugün öğle yemeğine size davetliyim" dedi.

Atatürk'ün köşkünün kapısı önünde güzel bir sofra hazırlattık. Her ihtimale karşı sofranın baş tarafında Atatürk için bir yer ayırdık.

Yemeğin sonuna doğruydu. Atatürk uzaktan göründü. Ayağa kalktık. İsmet Paşa önde olduğu halde kendisine doğru ilerledik. Sırayla elini öptük. Sofraya davet ettik.

Hiçbir şey yokmuş, akşam sofrada hiçbir olay geçmemiş gibi sohbet ettik, yemek yedik ve dağıldık. Salih sayesinde akşamki sofrada meydana gelen tatsızlık giderilmişti.

Atatürk'ü kızdıran maskaralıklar

Fakat bir süre geçecek, Atatürk, Milli Eğitim Bakanı Esat Bey'i de, İsmet Paşa'nın görüşünü almadan, Mustafa Şeref Bey gibi istifaya mecbur edecekti. Bunun hikâyesini anlatmadan önce 1923 yılına dönmem ve olaya oradan başlamam gerekiyor:

Gazi 1923 yılında güneye doğru bir geziye çıkmıştı. Latife Hanım da yanındaydı. 17 Mart Cumartesi günü Mersin'e varmıştık. Bilindiği gibi Mersin'e gitmek için Adana-Mersin hatlarının kavuşma noktası olan Yenice istasyonundan ayrılınır. Yenice istasyonu Gazi'yi karşılamaya gelen yoğun bir halk kitlesiyle dolmuştu. Gazi'yi davet etmek için Mersin ve Tarsus'tan da heyetler gelmişti. Mersin heyetinde ikinci grup milletvekillerinden Gazi'ye muhalif Mersin Milletvekili Ziya Bey de vardı. Ziya Bey, Birinci Meclis'te her şeye muhalif olan,

hükümete her türlü güçlüğü çıkaranlardan biriydi. Şimdi de heyetlerin önüne düşmüş, onları Gazi'ye takdim etmeye başlamıştı. Gazi sert bir çehreyle Ziya Bey'e döndü ve şu uyarıyı yaptı:

"Sizin takdiminize gerek yok. Ben onları tanırım."

Heyetlerle bizzat kendisi tanıştı, yürümeye başladı. Trene binerken de bize şöyle dedi:

"Bu adamı yanıma sokmayın. Fena muamele yaparım."

Ziya Bey'e bunu özellikle hissettirdim. Fakat nedense dinlemedi. Mersin'e geldik. Gazi, hükümet konağına gitti. Orada resmi kabul vardı. Ziya Bey, uyarıma rağmen orada da Gazi'ye sokulup gelenleri takdime başlamaz mı? Gazi fena halde sinirlendi:

"Seni buraya teşrifat memuru mu yaptılar be adam? Çekil buradan."

Sonra da orada hazır bulunanlara ve heyetlere şunları söyledi:

"Bana muhalif olanlara bir şey diyemem. Bunlar, görüş ve düşüncelerinde, kararlarında serbesttirler. Hatta böylelerini takdir bile ederim. Fakat hiçbir fikre ve karara dayanmayarak benden ayrılıp, şimdi de beni seven bu halka karşı güya benimle berabermiş gibi göstermeye kalkanların ikiyüzlü siyasetlerine de müsamaha gösteremem."

Mersin o tarihte kozmopolit bir şehir idi. Konuşulan diller arasında en az duyulanı Türkçe'ydi. Bu durum Gazi'nin sinirine dokunuyordu. Üstüne üstlük, ziyaret ettiği belediyede, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde, Türk Ocağı'nda, okullarda hep ya kızacağı bir aksaklıkla ya da çatacağı bir sakarlıkla karşılaşıyordu.

Belediye, otellerin birinde Gazi'ye bir öğle yemeği veriyordu. Nal şeklindeki büyük sofrada Gazi'nin tam karşısına Fransız konsolosunu ve onun yanına da Osmanlı Bankası'nın levanten bir müdürünü oturtmuşlardı. Belediye Başkanı ayakta, güya ev sahibi olarak sofraya hizmet ediyordu. Gazi, belediye başkanına sinirlendi. Ona dönerek şöyle dedi:

"Reis Bey! Belediye Başkanları hizmetkârlık etmez, lütfen yerinize oturunuz."

Yemekten sonra belediye bahçesine gidilecek, orada halkla konuşulacaktı. Yollar, duvarların, ağaçların üzerleri, evlerin pencereleri, balkonları, çatıları mahşer gibi, adeta üst üste yığılmış insan kalabalıklarıyla doluydu.

Bahçe kapısının iki tarafına kız öğrenciler sıralanmış, saygı durumunda duruyorlardı. Sağ sıradakiler çiçek gibi giyinmiş, tertemizdiler. Bunlar şehrin kozmopolit kesimine mensup olanların çocuklarıydı. Sol sıradakiler ise nalın ve takunyalı, perişan kıyafetli Türk çocuklarıydı. Gazi, sol sırayı oluşturan bu çocuklarla ilgilendi. Bir aralık Milli Eğitim müdürü yanına sokularak, *"Sağ taraftakiler de bekliyorlar efendim"* demez mi?

Gazi, hiddetle bağırdı:

"Burada teşrifatçılık yapacağınıza memleketinize, dilinize, hâkim ve sahip olun!"

Bahçenin tam orta yerinde taht şeklinde iki koltuk hazırlanmıştı. Buraya birkaç merdivenle çıkılıyordu. Koltukların birinde Gazi, diğerinde Latife Hanım oturacaktı. Gazi, bahçeye girip bu tahtı görünce daha çok kızdı:

"Bu ne maskaralık?"

Tahta sandalyelerden birini aldı, rasgele bir yere oturdu. Program gereğince, o tarihte Mersin'de doktorluk yapan Reşit Galip Bey, Mersin Türk Ocağı Başkanı sıfatıyla bir konuşma yapacaktı. Gazi ve hepimiz, Reşit Galip Bey'i ilk kez orada böyle tanıdık.

Atatürk sinirli olduğu için Reşit Galip bir türlü konuşmaya cesaret edemiyordu. Latife Hanım'dan rica edildi. Gazi'den izni o aldı. Dr. Reşit Galip Bey kürsüye çıktı. Konuşmaya başladı. Atatürk'ü çeşitli yönleriye anlattıktan sonra, doğrudan doğruya kendisine şöyle hitap etti:

"Senin asıl büyüklüğün, 'Milletin bir ferdiyim' diye övünmendedir."

Bu söz Gazi'nin çok hoşuna gitmişti. Anadolu'da, halkın içinde çalışan bu genç doktorun samimi sözleri dört beş saattir devam eden asabiyetini hafifletmişti.

Dr. Reşit Galip olayı

Bu Mersin gezisinden bir hayli sonra, *Hamidiye* kruvazörü ile Mudanya'dan Trabzon'a gidiyorduk. Hamdullah Suphi Bey de (Tanrıöver) bizimle birlikteydi. Tam Sinop limanına gireceğimiz sırada, boş bulunan birkaç milletvekiliği için adayların durumu konuşuluyordu. Gazi, hemen Reşit Galip'i hatırladı:

"Mersin'de bir doktor görmüştük. Adı Ragıp mıydı neydi?"

Hamdullah Suphi Bey, Reşit Galip'le ilgili kanaatlerini, onun yurtseverliğini kendine özgü güzel konuşma şekliyle anlattı. Reşit Galip'in adaylığı bu şekilde *Hamidiye* kruvazöründe kararlaştırılmış oldu. Gazi, bu geziden Ankara'ya döner dönmez Reşit Galip'in adaylığı için hemen emir verdi.

O yıllarda milletvekili adayları, Bakanlar Kurulu ve partinin genel yönetim kurulu ile grup yönetim kurulu üyelerinden oluşan Parti Divanı tarafından belirlenir ve ilan edilirdi. Ben de partinin Genel Yönetim Kurulu Üyesi olduğum için bu divana dahildim. Başbakan Fethi Okyar'ın başkanlığında toplanan Parti Divanı'nda Dr. Reşit Galip'in adaylığı görüşüldü. Bazı itirazlar oldu. Arkadaşlar bunun Gazi tarafından istendiğinden haberdar değillerdi. Buna rağmen bütün arkadaşlar oylarını sonuçta Reşit Galip'e verdiler. Bu adaylığa sadece Sağlık Bakanı Dr. Refik Bey (Saydam) karşı çıkmıştı. Divan toplantısından sonra bir aralık Refik Bey'in koluna girdim. *"Niçin muhalif kaldınız?"* diye sordum. Gazi'nin arzusu olduğunu anlattım. Bana aynen şunları söyledi:

"Kılıç Ali, belki doğru yapmadım. Fakat ben gidip bizzat Gazi'ye niçin muhalif kaldığımı arz edeceğim. O zaman hiç şüphe etmem ki beni haklı bulacaklar ve mazur göreceklerdir."

Hemen arkasından şunları ekledi:

"Bu adamı çok iyi bilirim. Şimdi bir köy doktorunu milletvekili yapıyoruz. Yarın milletvekilliği kendisine az gelecek. Bakan olmak isteyecek. Bakan olursa o da az gelecek başbakanlık isteyecek! Başbakan olursa..."

Kolumdan çıktı ve *"Ondan sonra ne isteyeceğini artık sen anla"* diyerek başını titrete titrete yürüdü, odadan çıkıp gitti.

Reşit Galip'in adaylığı ilan edildi, milletvekili seçildi. Meclis'e gelir gelmez İstiklal Mahkemesi üyesi oldu. Birlikte çalıştık. Ahlakı, yurtseverliği ve başarılı çalışmalarından dolayı kendisini saygıyla anmak görevimdir.

Reşit Galip, okumayı ve çalışmayı çok seven kültürlü bir gençti. Vaktiyle Türk Ocakları'nın yıllık kongrelerinde yaptığı gibi milletvekili olduktan sonra sık sık kürsüye çıkar, güzel konuşur, görüş ve düşüncelerini söylemekten, savunmaktan çekinmezdi. Çok olumlu görüş ve düşünceleri vardı. Cesur bir adamdı. Meclis'te tartışmalara katılmaktan zevk alırdı. Meclis'te ve parti toplantılarında yaptığı konuşmalarla giderek dikkati çekmeye başladı.

Reşit Galip'in bir parti toplantısında, doğu illerinden söz edilirken, Kürtlük konusunu gündeme getirerek, hükümetin o illerde halkı rencide ettiğini ileri sürmesi İsmet Paşa ile arasının açılmasına sebep olmuştu. Hele parti toplantısı sırasında, *"İsmet Paşa bunları duymuyor. Aslında duymak gücüne sahip değildir"* diye bağırmasını İsmet Paşa hiçbir zaman affetmeyecekti.

Atatürk o sıralarda Türk tarihiyle ilgileniyor, bu konuya büyük önem veriyordu. Ülkenin tanınmış tarihçilerini ve profesörlerini davet ediyor, toplantılar, görüşmeler ve araştırmalar yapıyordu. Bu arada Reşit Galip'ten de yararlanıyordu. Reşit Galip ise Atatürk'ten aldığı her görevi büyük bir özenle yerine getiriyordu. Bu nedenle de Atatürk'ün dikkatini çekmeyi başarmıştı. Gerek Meclis çalışmalarında ve devrimler konusunda, gerekse bilim alanında gösterdiği başarılarla Atatürk'ün sevgisini ve güvenini kazanmıştı. Dolayısıyla O'nun çevresine de girmiş oldu. Her akşam sofrada ve yapılan gezilerde arkadaşlar arasında bulunurdu. Fakat Atatürk'ün çevresine girip onun yakını olduktan sonra tavırları değişmeye başladı. Yavaş yavaş yakın arkadaşlarını bile beğenmez olmuştu. Sadece milletvekili olarak kalmış olmasını takdir edilememesine bağlıyordu. Dr. Refik Saydam'ı haklı çıkarır gibiydi.

Atatürk, gezilerinin birinde Reşit Galip'i de yanına alarak İstanbul'a getirmiş, kendisini Dolmabahçe Sarayı'nda konuk ediyordu. Bir gece hep birlikte Beyoğlu'ndaki Turkuvaz lokantasına gittik. Bu lokanta, Bolşevik ihtilalinden kaçıp Türkiye'ye sığınmış olan Beyaz Ruslardan bir karı-koca tarafından açılmıştı. Lokantanın bütün çalışanları da Beyaz Rus'tu. İyi Rus ailelerinden oldukları yüzlerinden anlaşılıyordu. Görüntü ve adamların tavırları Atatürk'ün pek hoşuna gitmişti. Lokantanın sahibi ile sahibesini yanına çağırdı. Böyle güzel düzenlenmiş bir lokanta açtıkları için kendilerini kutladı.

Atatürk, her vatandaşın konforlu bir evde çoluk çocuğuyla refah içinde yaşamasını, güzel lokantalarda oturup yemek yemesini, güzel bir gazinoda eğlenmesini isterdi. Bir vatandaşının, bir yakınının bir eve sahip olduğunu, hele bu evin konforunun yerinde bulunduğunu görünce çok memnun olurdu. Halkın yemek yediği, eğlendiği yerlerin de Avrupai tarzda yapılmasından, konforlu ve temiz olmasından hoşlanırdı. Ankara'da Karpiç'te, İstanbul'da Park Otel, Tokatlıyan ve Turkuvaz'da, temiz salonlarda, temiz masalarda neşe içinde yemek yiyenleri görünce çok mutlu olurdu. Bu çeşit yerlerin sayısının artmasını arzulardı. Turkuvaz sahipleri de bunu bildikleri için Atatürk'ten yardım rica ettiler. Atatürk bu ricaya şu karşılığı verdi:

"Madem ki yapılacak daha başka yeniliklere maddi imkânları yoktur, o halde büyük bir şehrin ihtiyacını karşılayabilecek bu yeniliğe bankalar yardım etmelidir."

Daha sonra, sofrada bulunan Hasan Saka'ya şu emri verdi:

"Hasan Bey! Yarın İş Bankası'yla görüşünüz. Durumu birlikte inceleyiniz. Bu müesseseye mümkün olan yardımı yapsınlar. Bu şekilde İstanbul rahat edebilecek güzel bir yer kazanmış olur."

Hemen şunu eklemeyi de ihmal etmedi:

"Tabii bankanın yapacağı bu yardım, bankanın usul ve teamülüne uygun olsun."

Hasan Saka Bey bu işle meşgul oldu. İş Bankası bu mües-

seseye yardım için çok uğraştı. Fakat müessesenin sahipleri teminat gösteremedikleri için kredi verilemedi.

Turkuvaz'da servis yapan Madam Vera, hizmeti ve güler yüzlülüğüyle Atatürk'ün çok kez iltifatına mazhar olmuştu. Bu nedenle Madam Vera adı, özellikle o gece sofrada bulunanların belleğinde kalmış olmalıdır. Bu arada Reşit Galip'in de belleğinde ve anılarında iz bıraktığını sonradan anlamıştık.

○

Reşit Galip Bey, aynı zamanda Ankara Halkevi başkanlığını da üstlenmişti ve bu görevi büyük bir hevesle yapıyordu. Özellikle tiyatro alanında bir yenilik yapmak istiyor, buna çok önem veriyordu. Hatta Atatürk'ün takdirini kazanan bir piyes seyrettirmeyi başarmıştı. Fakat o zaman Milli Eğitim bakanı olan Esat Bey, Reşit Galip'in bu alandaki yenilik teşebbüslerine daima engel oluyordu. Reşit Galip'in bakanlıktan istedikleri reddediliyordu. Reşit Galip sık sık bunları bana anlatır, Esat Bey'den acı acı şikâyet ederdi.

Milli Eğitim Bakanı Esat Bey (Sagay), piyade albaylığından emekli eski bir askerdi. Harbiye'de uzun yıllar Almanca hocalığı yapmıştı. Balkan Savaşı sırasındaki fırka kumandanlığından sonra emekliye ayrılmış, ordu donanma pazarı müdürlüğüne getirilmişti. Mütarekede İstanbul Belediye Cemiyeti'ne üye seçilmiş, sonunda ikinci devrede milletvekili seçilerek Meclis'e gelmişti. Harbiye'de Atatürk'ün de hocalığını yapmış olduğu için Atatürk ona *"hocam"* diye hitap ederdi.

Esat Bey olgun, tecrübeli, dürüst ve nazik bir insandı. Milli Eğitim Bakanlığı'na getirildiğinde kendisinden çok olumlu işler ve yenilikler beklenmişti. Zaman geçtikçe bunların hiçbiri olmayınca Atatürk bile hayal kırıklığına uğramıştı. Sırası geldikçe Esat Bey'i uyarıyordu. Esat Bey'in artık uzun süre bakanlıkta kalamayacağı anlaşılmıştı.

○

Turkuvaz lokantasına gittiğimiz geceden dokuz-on gün sonra Dolmabahçe Sarayı'nda akşam yemeğindeydik. Davetliler

arasında Bolu Milletvekili Hasan Cemil, Reşit Galip, Cevat Abbas, diğer bazı arkadaşlar ve ben bulunuyorduk. Sofradan önce Reşit Galip odama geldi. Çok önem verdiği ve üzerinde özenle çalıştığı *Akın* piyesi için Milli Eğitim Bakanı'nın yine gereksiz ve anlamsız bazı zorluklar çıkardığını anlattıktan sonra, Esat Bey'i kastederek şöyle dedi:

"Bu adama karşı o kadar doluyum ki kendimi zaptedemeyeceğim. Belki bir falso yaparım. Onun için sofraya gelmek istemiyorum."

Ben de kendisine şu cevabı verdim:

"Şayet dediğin gibi kendini tutamayacaksan gelme. Atatürk seni sorarsa idare ederim."

Fakat Reşit Galip sonradan ne düşündüyse, geldi sofraya oturdu. Sofrada tarih konuları üzerinde sohbet ediliyordu. Atatürk özellikle Hasan Cemil Bey'in hazırladığı bazı tezler hakkında verdiği bilgiyi dikkat ve takdirle dinliyordu. Reşit Galip ise çok neşesizdi. Söylenenleri dinlemiyor, dikkatimi çekecek kadar alkol alıyordu. Sohbetin konusu bir ara halkevlerinin çalışmalarına intikal etti. Reşit Galip Bey fırsattan yararlanarak, Milli Eğitim Bakanı'nın halkevlerine çıkardığı güçlüklerden şikâyete başladı. Biraz da alkolün etkisiyle Esat Bey'i çok ağır ve acı şekilde eleştirdi.

Atatürk çok nazik bir ev sahibiydi. Sofradaki konuklarının rencide edilmesine asla izin vermezdi. Reşit Galip'in Milli Eğitim bakanına karşı dolu olmasını anlıyordu. Esat Bey'i rencide edici sözler söylememesi için konuyu değiştirmeye çalışıyordu. Reşit Galip Bey ise konuyu daha da alevlendiriyor ve giderek saldırganlaşıyordu. Bir ara Atatürk'e şöyle hitabetti:

"Atatürk! Milli Eğitimi ve gençliği bu softa zihniyetli insanlardan ancak sen kurtarabilirsin."

Atatürk'ün artık sabrı tükenmişti. İstemeye istemeye Reşit Galip'e şunları söylemeye mecbur oldu:

"Reşit Galip! Bunlar nasıl sözlerdir? Sizi bu şekilde konuşmaktan menediyorum. Artık susunuz."

Reşit Galip o kadar kendinden geçmiş durumdaydı ki, ne

söylediğini, ne yaptığını bilmiyordu. Atatürk'ün bu uyarısına cevap verdi:

"Bu sofra millet sofrasıdır, bir yere gidemem."

Atatürk hâlâ nezaketini bozmuyordu:

"O halde siz kalınız. Ben gidiyorum." diyerek ayağa kalktı. Sofradan ayrılarak salonun yanıbaşındaki çalışma odasına gitti.[5]

Kötü olmuştu. Reşit Galip Bey, Esat Bey'i eleştirmeye hâlâ devam ediyordu. Onun bu aşırı hareketlerine son vermek için Cevat Abbas'la birlikte düşündük, sofracıya derhal yemek getirmesini söyledik. Fakat kimsede yemek yiyecek hal ve iştah kalmamıştı. Yemekler çabucak yenildi. Konuklar ayrılıp gittikleri halde Reşit Galip hâlâ inatla söylenip duruyor, masadan bir türlü kalkmıyordu. Bir ara Turkuvaz gecesi aklına gelmiş olacak ki, *"Lokanta sahiplerine paralar veriliyor. Madam Veralara iltifat ediliyor. Bizim halimizi gören yok"* diye saçmalamaya başladı. Dayanamadım:

"Reşit, bana bak. Şimdi hemen odana gidecek misin, yoksa biz seni gönderelim mi?"

Alkolün etkisi biraz azalmış olacak ki, uyarımı ciddiye aldı. Sofradan kalktı. Bu kez de salonun yanındaki kırmızı odaya girdi. Orada Genel Sekreter Tevfik ve Başyaver Rusuhi Beylere derdini dökmeye başladı. Sonunda sabaha doğru odasına götürüldü ve yatırıldı.

Ertesi sabah uyanır uyanmaz Reşit Galip'in durumunu öğrenmek istedim. Bana şu kartı bırakarak sabahın erken saatinde saraydan çıkıp gitmiş:

"Biliyorum, hatam büyüktür. Bunun telafisi ve tamiri çarelerine başvurmak üzere Ankara'ya gidiyorum."

Giderken Tevfik Bey'e uğramış. Ankara'ya gitmek için yataklı trenden bilet alacağını, ancak parası olmadığını söyleyerek on beş lira borç istemiş.

Hataları affetmesini bilen Büyük Atatürk, ertesi gün bize şöyle diyordu:

"Zavallı Reşit Galip! Esat Bey'den ne kadar güçlük görmüş, ne kadar çile çekmiş ki kendini tutamayacak hale gel-

di. Kim bilir şimdi ne kadar sıkılıyordur. Kendisini teselli etmeli."

Reşit Galip'in sabah erken saatlerde Ankara'ya gitmek üzere saraydan ayrıldığını ve bana bir kart bıraktığını arz ettim, kartı okudum. Parası olmadığı için Tevfik Bey'den de on beş lira ödünç aldığını duyunca Atatürk çok üzüldü:

"On beş lira mı verilir? Çok ayıp olmuş. Tevfik biraz fazlaca vermeliydi."

Reşit Galip, hiç de elinde olmayarak ve istemeyerek yaptığı bu hareketten sonra, Keçiören'deki evinin çok sevdiği kütüphanesine kapandı. Kendini tümüyle okumaya verdi.

○

Aradan aylar geçmişti. Bir gün Çankaya'da sofrada birdenbire Atatürk'ün aklına Reşit Galip geldi. Bana sordu:

"Kılıç, Reşit Galip ne âlemde?"

"Kütüphanesine çekilmiş üzgün bir durumda emirlerinizi bekliyor" dedim.

"Acaba şimdi, şu dakikada ne durumda bulunuyor?"

"Efendim şimdi anlar arz ederim."

Sofradan kalktım. Anlıyordum ki bu gece Reşit Galip'i görmek istiyordu. Nitekim öyle de oldu.

Arkamdan bağırmaya başladı:

"Durumunu sormaya gerek yok. Hemen kalksın gelsin."

Geceyarısı olmuştu. Reşit Galip'e bunu telefonla müjdeledim. Çok geçmeden Çankaya'ya geldi. Atatürk'ün elini, Atatürk de onun yüzünü öptü. Sofra birden şenlendi. Reşit Galip'in tekrar sofraya davet edilmesi hepimizi sevindirmişti.

Bir süre sonra Atatürk'ün maiyeti olarak İstanbul'a gitmiştik. Reşit Galip Bey de Atatürk'ün konuğu olarak yine Dolmabahçe Sarayı'ndaydı. O akşam sofra resmi salonda kurulmuş, orada toplanılmıştı. Tesadüfen Milli Eğitim Bakanı Esat Bey de davetliler arasındaydı. Atatürk bir ara kendisine dönerek şöyle dedi:

"Hocam, Maarif işleri hâlâ düzelemedi. Aradan hayli za-

man geçtiği halde, ben sizde bunu düzeltecek ve Maarif'te gerekli yenilikleri yapacak bir faaliyet göremiyorum."

Esat Bey fena halde ürktü. "*Bütçe beni çok sıkıyor, bu yüzden iş çıkarmak mümkün olamıyor efendim*" deyince Atatürk büsbütün kızdı:

"*Bu ne biçim cevaptır? Eski Osmanlı Devleti'nin Maarif nazırları da mektepler olmasaydı maarifi iyi idare ederdim derlermiş. Onların zihniyetiyle aranızdaki fark nedir? Bu zihniyetle benim istediğim maarif idare edilebilir mi?*"

Atatürk, sözlerini şöyle sürdürdü.

"*Anlıyorum ki, siz bu işi idare edemeyeceksiniz. Hemen istifa ediniz ve yerinize şimdi bana bir aday teklif ediniz!*"

Esat Bey bu öneri karşısında şaşırdı ve bocaladı. Atatürk yerinden kalktı. Esat Bey'i alarak, salonun yanındaki somaki odaya çekildi. Reşit Galip sofrada tam yanımda oturuyordu. Güçlü bir önseziyle kulağına şunu söyledim:

"*Reşit, Milli Eğitim bakanı oluyorsun!*"

Ve ekledim:

"*Şayet Milli Eğitim bakanı olursan Antep'e bir yatılı lise açmayı vaat ediyor musun?*"

Reşit Galip "*Söz veriyorum*" dedi ve sigara paketinin arkasına şunları yazdı, altını imza etti ve bana verdi:

"*Milli Eğitim bakanı olursam behemehal Gazianteplilere bir lise açmayı Kılıç Ali'ye vaat ediyorum.*"

Atatürk, Esat Bey'le birlikte sofraya döndü. Konuyu tekrar açtı ve Esat Bey'e sordu:

"*Tabii şimdiye kadar aday düşündünüz. Adayınız kimdir söyleyiniz.*"

Esat Bey ayağa kalkarak cevap verdi:

"*Efendimiz! Adayı o kadar uzaklarda aramaya gerek yok. (Reşit Galip'i göstererek) İşte adayım huzurunuzdadır. Reşit Galip Beyefendi'dir. Bu iş için her bakımdan güveninizi kazanmış genç bir arkadaşımızdır.*"

Bu senaryonun somaki odada Atatürk tarafından hazırlandığı ve Esat Bey'e dikte ettirildiği anlaşılıyordu. Atatürk gülümsedi:

"Teşekkür ederim. Çok isabetli oldu. Öteden beri benim de adayım o idi."

Esat Bey bir odaya çekilerek istifasını yazdı, getirip Atatürk'e takdim etti. Bundan Başbakan İsmet Paşa'nın tabii haberi yoktu. Atatürk onu da telefonla haberdar etti ve Esat Bey'den boşalan Milli Eğitim Bakanlığı'na Aydın Milletvekili Reşit Galip'in getirilmesi konusundaki görüşünü sordu. Geceyarısı olmuştu. İsmet Paşa henüz olumlu veya olumsuz cevap vermemişti. Reşit Galip çok heyecanlıydı. Ben kendisini sürekli yatıştırmaya çalışıyordum. Bir taraftan da İsmet Paşa'dan cevap alınması için yaver beylere sürekli haber gönderiyordum. Sonunda İsmet Paşa'dan aşağı yukarı şu şekilde bir cevap geldi:

"Reşit Galip Bey arkadaşımız hiç şüphesiz ki Milli Eğitim Bakanlığı için yeterlidir. Ancak kendileri daha genç denebilecek bir çağda iken uykularım sırasında haberdar olmak ve duymak kabil olmayan bazı idari ve siyasi yolsuzlukların sorumluluğuna katılmak uygun mudur? Bunu düşünüyorum. Mamafih emir ve irade yine şefimindir."

Bir reformcunun sonu

İsmet Paşa'dan gelen bu cevap, bir parti toplantısında Reşit Galip'in *"Hükümet Başkanı uyuyor ve işitemiyor"* sözüne bir karşılıktı. İsmet Paşa, o sözü unutmamış ve sırası gelince taşı gediğine koymuştu. Atatürk bunu anladı, *"İsmet Paşa taşı gediğine koydu"* dedi. Fakat işin peşini bırakmadı. İsmet Paşa'ya güzel bir cevap verdi. Çok geçmeden İsmet Paşa'dan Reşit Galip'e yazılı olarak şu telgraf gelecekti:

"Maarif Vekili Reşit Galip Beyefendi Hazretleri'ne,

Esat Bey'in istifası üzerine boşalan Maarif Vekilliği'ne zat-ı devletleri seçilerek keyfiyet yüksek onaya sunulmuştur. Hemen Ankara'ya teşrifleriniz rica olunur."

Formalite bu şekilde tamamlanmış oldu ve Reşit Galip Ankara'ya giderek görevine başladı.

Reşit Galip Bey, Milli Eğitim bakanlığı görevini büyük bir şevk ve hevesle yapıyordu. Ancak gün geçtikçe şaşırmaya ve şımarma-

ya başladı. Bir zamanlar Refik Saydam'ın, hakkında söylediklerini adeta doğrular gibiydi. Çok geçmedi, bakanlıktan istifaya mecbur edildi.

Bu durum Reşit Galip'in çok ağırına gitmişti. Bundan sonra onu ortada görmek mümkün olmadı. Köşesine çekildi. Bütün yakın dostlarıyla ilişkisini kesti. Evinin kütüphanesine karyolasını, yatağını attı, günlerini okuyarak, inceleyerek geçirmeye başladı.

Bir gece Atatürk'le birlikte *Akın* piyesini seyretmeye Ankara Halkevi'ne gitmiştik. Perde arasıydı. Meğer Reşit Galip de oradaymış. Beni görünce koştu, yanıma geldi. Atatürk'ü çok özlediğini söyledi. Ben de memnun olacağını bildiğim için durumu Atatürk'e arz ettim. Orada Reşit Galip'i kabul etti, iltifatta bulundu.

Reşit Galip, Atatürk'ün yanından çıktıktan sonra tekrar yanıma geldi. Benimle hayli dertleşti, içini döktü:

"Hastayım. Müthiş soğuk almışım. Piyesten çok, uzaktan bile olsa Atatürk'ü bir kez daha göreyim diye geldim. İzin ver de gideyim. Fazla kalıp başıma bir iş çıkarmayayım."

Öpüştük, ayrıldık. Bu genç, namuslu, vatansever ve inkılapçı insan, iki gün sonra zatürreye yakalandı. Zaten ciğerlerinden rahatsızdı. Bütün çabalara rağmen kurtarılamadı ve çok sevdiği kütüphanesinin bir köşesindeki basit karyolasında bir hafta sonra hayata gözlerini kapadı. Üniversitede reform onun bakanlığı döneminde gerçekleşmiş, yabancı uzmanlar onun zamanında getirilmişti.

Celal Bayar'ı, istifanın eşiğine getiren olay

Bakanların kendisine sorulmadan istifaya mecbur edilişi, yine kendisine sorulmadan bakan atanması İsmet Paşa'ya ağır geliyordu. Atatürk'ün bir dediğini iki etmeyen İsmet Paşa, artık tamamen aksine hareket ediyor gibiydi. Bunun örnekleri de bir bir ortaya çıkıyordu.

İş Bankası'nın gerçek kurucusu Atatürk'tü. Atatürk, yalnız Türk gençlerinin emeğiyle ve ulusal bir kurum olarak gelişmesini arzu ettiği bu bankayı Celal Bayar'a kurdurmuş ve

onu İmar-İskân Bakanlığı'ndan alarak bu bankanın başına genel müdür olarak getirmişti. Diğer arkadaşlarla birlikte benim de bu bankanın yönetim kuruluna tayin edilmemi emretmişti.

Eski Maliye Bakanı Cavit Bey başta olmak üzere bazı muhalifler, bir bankanın top ve silahla gelişemeyeceğini iddia ederek İş Bankası'nı bir şikâyet konusu haline getirmişlerdi. Buna rağmen Celal Bayar bu müesseseyi yoktan var etti. Yalnız Türk sermayesine, daha çok Türk bilgi ve emeğine dayanan bu müesseseyi sağlam temeller üzerine kurmayı mükemmel bir şekilde başardı.

Celal Bayar, İş Bankası'nın başında görevine başarıyla devam ederken, daha önce anlattığım Yalova'daki sofra olayında, Mustafa Şeref İktisat Vekilliği'nden istifa etmişti. Atatürk, Celal Bey'i bu kez İş Bankası'nın başından alarak İktisat Vekilliği'ne getirdi. İsmet Paşa ise Atatürk'ün bu oldubittisinden birtakım anlamlar çıkarıyor ve çok üzülüyordu.

Atatürk o sırada bir geziye çıktı. Celal Bayar'ı da yanına aldı. İsmet Paşa bundan da hoşlanmamıştı. Biz Ege vapuruyla geziye devam ederken, bu hoşnutsuzluğun ilk belirtisi gözükmekte gecikmedi. Antalya'dan hareket ettiğimiz gece, o sırada Mersin çevresinde dolaşmakta olan Başbakan İsmet İnönü'den Celal Bayar'a bir telgraf geldi. Telgrafta, usulüne uygun yapılan bir kahve alımından dolayı Bakanlar Kurulu'nun aydınlatılması gerektiği imalı sözlerle bildiriliyordu. Celal Bayar İş Bankası'nın eski genel müdürü, ihaleye katılan şirket ise İş Bankası'nın iştiraklerinden biriydi.

Celal Bey mektubu alınca, kendisiyle birlikte bu geziye katılan memurlarından Sami Bey'le bana gönderdi. Sami Bey, Celal Bey'in telgrafa çok sinirlendiğini de ekledi. Kalktım Celal Bey'in kamarasına gittim. Gerçekten sinirliydi. Hatta hemen istifaya karar vermişti. Kendisini yatıştırmaya çalıştım ama beceremedim. Celal Bey'in de iznini alarak durumu Atatürk'e arz ettim. Telgrafı göstererek, Celal Bey'in istifa kararında olduğunu söyledim. Atatürk telgrafı okuduktan sonra masanın üzerine fırlattı, bir süre düşündü, sonra bana şu emri verdi:

"Bu telgraftan onların ne düşündükleri, amaçlarının ne olduğu belli. Git Celal Bey'e söyle, üzülecek hiçbir şey yoktur. Öyle istifaya falan da kalkmasın. İsmet Paşa Antalya'da bize katılacak. Mesele orada halledilir. Dikkat et, ben İsmet Paşa'yla görüşmeden Celal Bey kendisiyle ne karşılaşsın, ne de görüşsün."

Antalya'ya vardığımızda İsmet Paşa gerçekten vapura geldi. Celal Bey o kadar sinirliydi ki, bir olay çıkarıp Atatürk'ü üzmesin diye başbakanla karşılaşmak istemedi. İsmet Paşa Atatürk'le görüştü. Atatürk kendisine ne söyledi bilmiyorum. Ancak İsmet Paşa, görüşmeden sonra bu kez *"Celal Bey nerede? İktisat vekilim nerede?"* diye onu aramaya koyuldu.

Renkli Antalya gezisinin öyküsü ve Atatürk'ün işgal edilen köşkü

Atatürk'le İsmet Paşa arasında tatlı sert rüzgârlar esedursun, Meclis Başkanı Kâzım Özalp Paşa'nın hareketleri de dikkat çekecek şekilde değişmeye başlamıştı. Kâzım Paşa, kendine yakın bazı milletvekillerini gruplar halinde çevresine toplamıştı. Onları da yanına alarak gösterişli geziler yapıyordu. Bu gezilerden özel bir zevk alıyor gibiydi.

Atatürk İstanbul'da, Dolmabahçe Sarayı'ndaydı. Bir gün ansızın İzmir'e gitmeye karar verdi. Hemen o gün *Ege* vapuru hazırlandı. Akşama doğru İzmir'e hareket edildi. Atatürk'ün keramete benzer güçlü önsezileri vardı. Ertesi gün tam İzmir Körfezi'ne girileceği sırada, vapurun süvarisine, rotayı Antalya'ya çevirmesi emrini verdi. İzmirlilere de telsizle sevgilerini ve ilk fırsatta kendilerini ziyaret edeceğini bildirdi. İzmir'e uğramadan rotasını değiştiren gemi, Antalya'ya doğru yoluna devam ediyordu. Çeşme açıklarına geldiğimizde akşam olmuştu. Hemen hemen güneş batıyor ve hava yavaş yavaş kararıyordu. O sırada nöbetçi yaveri yanıma sokularak şöyle dedi:

"Reisicumhur Hazretleri iki günlük ihtiyacınıza yetecek bir çanta ile sizi güvertede bekliyorlar. Kimseye bir şey söylememenizi emir buyurdular."

Karada iken, gece gündüz, beklenmeyen bir saatte bu gibi emirlerini alarak çok kez ani gezilere çıkardık. Fakat deniz ortasında nereye gidecektik? Belli değildi. Hemen tıraş takımını, bir iki gömlek vesaireyi bir çantaya koydum. Güverteye çıktım. Atatürk, geminin süvarisi Sait Kaptan, Nuri Conker ve Salih Bozok bir masanın çevresinde toplanmış, masanın üzerine yayılmış bir haritada inceleme yapıyorlardı. Nuri Bey'in yanında da benimkine benzer küçük bir çanta vardı. Onun da aynı emri aldığı belliydi.

Karşılıklı kaş göz işaretiyle neler olduğunu, nereye gittiğimizi öğrenmeye çalışıyorduk. Tam o sırada, bizi izleyen iki torpidodan biri *Ege* vapurunun yanına geldi. Vapur durdu, torpido vapurun bordasına yanaştı. Atatürk beni, Nuri Bey'i ve iki yaverini yanına alarak torpidoya geçti. Diğer arkadaşları vapurda bıraktı ve onlara Antalya doğrultusunda yollarına devam etmelerini emretti.

Geç olmuştu. Nereye gittiğimizi bilmiyorduk. Atatürk, torpidoya geçtikten sonra vapurun süvarisi Albay Sait Bey'e şu emri verdi:

"Alanya'ya gideceğim. Fakat bu fırsattan yararlanarak Rodos'un, bu civardaki İtalyan deniz üssünün mümkün olduğu kadar yakınından geçerek durumlarını incelemek isterim."

Bu emri alan kumandan, torpidoyu derhal savaş durumuna soktu. Bütün ışıklar söndü. Hava biraz lodos, deniz dalgalıydı. Atatürk, sessizce ve sahillere oldukça sokulan torpidodan limanları, bazı noktaları yakından inceliyordu. Gemi adeta savaş durumundaydı. Atatürk hemen hemen bütün geceyi uykusuz geçirdi. Sabaha karşı Alanya'ya yaklaştık ve tanyeri ağarmaya başladı. Çok erken saatte Alanya'ya demirlemiş bulunuyorduk.

Torpido demir atar atmaz Atatürk, Nuri Conker'i, beni, yaverlerinden birini ve bir de berberini yanına alarak torpidonun küçük bir motoru ile Alanya iskelesine çıktı. Ne oturacak bir kahve, ne de nereye gideceğimizi soracağımız tek bir insan vardı.

"Şöyle gideriz. Elbet birine rastlar, kendimizi bir yere konuk ettiririz."

Atatürk böyle diyerek yürümeye devam etti. Alanya'nın çarşısı olduğunu tahmin ettiğimiz bir sokağa tak yapılmış ama henüz tamamlanmamıştı. Takların kenarına çok sayıda defne yaprağı yığılmıştı. Atatürk bunu görünce hayretle dedi ki:

"Allah Allah! Bizim geleceğimizi duydular mı ki böyle bir karşılama hazırlığına başlamışlar?"

Tam o sırada yanımızdan bir jandarma geçti. Sabahın erken saatinde beş kişilik bir kafilenin sokak ortasında böyle kararsız şekilde yürüyüşü, jandarmanın dikkatini çekti ve durdu. Dikkatle hepimizi baştan aşağı süzdü. Süzmesiyle birlikte olanca gücüyle aksi istikamette koşmaya başlaması bir oldu. Atatürk:

"Jandarma bizi tanıdı. Haber vermeye gidiyor. Engel olun, durdurun!" diye bağırdı ama engel olmak, durdurmak mümkün mü? *"Dur, gitme"* diye bağırmamıza rağmen bir anda sokakların birine daldı ve gözden kayboldu.

Atatürk latife etmeye başladı:

"Fenersiz yakalandık!"

Bir süre daha çarşı içinde yürüdük. Az sonra, jandarmanın saptığı sokakların birinden, sırtına bir redingot takmış, başına bir melon şapka geçirmiş, ayağında lastik potin, orta yaşlı, ilk görünüşte iki gündür tıraş olmaya vakit bulamadığı için sakalı uzamış izlenimi veren bir adam heyecan ve telaşla üzerimize doğru koştu. Henüz uzaktayken şaşkın bir halde ve bağırır bir sesle şöyle dedi:

"Paşa Hazretleri af buyurunuz, ben takı henüz tamamlayamamıştım."

Atatürk önce espri yaptı:

"Madem ki tak hazır değil, o halde geri dönelim."

Sonra ciddileşti:

"Sen takı makı bırak da bize bir yer göster, elimizi yüzümüzü yıkayalım, tıraş olup sıcak bir şey içelim."

Adamcağız şaşırmıştı. Sabahın karanlık denilebilecek sa-

atinde hiçbir zaman akla ve hayale gelmeyecek şekilde Atatürk'ü karşısında görmesi zavallıyı o kadar şaşırtmıştı ki, sanki gözlerine inanamıyor, ne söyleyeceğini bilemiyordu. Kendini rüyada zannettiği belliydi.

Sonradan öğrendik. Meğer jandarma, kafilemizi gördüğü sırada Atatürk'ü tanımış, hemen koşarak kaymakama haber vermişti. Şimdi bizim konuştuğumuz kişi Alanya kaymakamıymış!

Atatürk *"Bize yer göster"* dediğinde adamcağız o kadar şaşırmış bir haldeydi ki *"Sizi nereye götüreyim?"* diye soruyordu. Bir süre düşündükten sonra, sonunda bir yer buldu:

"Eşraftan ..... Bey'in evine buyurunuz."

Önümüze düştü. O önde, biz arkada, sabahın alacakaranlığında, Alanya'nın daracık sokaklarında bir hayli ilerledikten sonra nihayet bir evin önünde durduk. Evin kapısından önce geniş bir sofaya girdik. Yıkandık. Önce Atatürk, sonra Nuri Bey, daha sonra ben sırayla tıraş olduk. Benden sonra da yaver tıraş oldu. Kahvaltı ettik.

Atatürk çok keyifli ve neşeli görünüyordu. Ara sıra kaymakama iltifat ediyordu. Kaymakam bir şey anlatacaktı:

"Paşa Hazretleri..."

Atatürk hemen sözünü kesti:

"Kaymakam Bey, Büyük Millet Meclisi'nin paşalık, beylik, efendilik gibi unvanları kaldırmış olduğunu bilmiyor musunuz? (Bizi göstererek) Bu arkadaşlar milletvekilidir. İçişleri Bakanlığı'na şikâyet ederlerse ne yapacaksınız?"

Kaymakam bu şakayı ciddiye alarak sordu:

"Öyleyse ben size ne diye hitap edeyim?"

Kaymakamın bu hali Atatürk'ün çok hoşuna gitmiş, hayli gülmüştü.

Alanya'da birkaç saat kaldık. Bu süre içinde Atatürk'ün geldiği halk tarafından duyuldu. Her yer mahşer halini aldı. Sokakları dolaştık. Atatürk emir buyurdu:

"Burada bu kadar kaldığımız yeter, şimdi istikamet Antalya!"

Halkın arasından yürüye yürüye ve alkışlar arasında iske-

leye geldi. Torpidoya döndük. Demir alındı ve Antalya'ya doğru hareket ettik.

Antalya limanına girdik. Antalya'nın da Alanya gibi bayraklarla, taklarla, yeşilliklerle donatılmış olduğunu görmeyelim mi? Atatürk hayretler içindeydi:

"Allah Allah! Bizim geleceğimizi bunlara kim haber verdi? Bakın Alanya gibi Antalya da haber almış, taklar kurulmaya kalkılmış!"

Torpido limana demirledi. Yine motorla sahile çıktık. Atatürk'ün geleceğinden kimsenin haberi olmadığı, sahile çıkışımızın kimse tarafından fark edilmemesinden belliydi. Sahile çıkınca, hemen orada Atatürk bir taksiye bindi. Bu şekilde kimseye haber vermeden, daha önce kendisine ayrılmış olan köşke geldik. Fakat köşke yanaştığımızda bir de ne görelim? Meclis Başkanı Kâzım Paşa, Antalya milletvekilleriyle diğer bazı milletvekillerini de yanına alarak âlây-ı vâlâ ile Antalya'ya gelmiş ve doğruca Atatürk'ün köşküne inmemiş mi? Atatürk'ün yatak odası ve diğer odalar işgal edilmiş. Antalya'nın bayraklarla, taklarla donatılmasının, Alanya'da yapılmakta olan hazırlıkların nedeni bu, Meclis Başkanı Kâzım Paşa Hazretleri'nin ziyaretleriymiş!

Atatürk'ün canı sıkıldı. Köşke vardığımızda ortada ne Kâzım Paşa, ne de eşi görünüyordu. Atatürk'ün geldiği duyulunca ortalık karmakarışık olmuştu.

Atatürk, Kâzım Paşa'nın ve diğerlerinin gelmelerini beklemedi. Beni ve Nuri Conker'i yanına alarak yatak odasına geçti. Ceketini çıkardı, odadaki eşyaları dışarı attı. Karyolayı bizimle birlikte kaldırarak eski yerine ve şekline koydu. Biz bu işle uğraşırken, nihayet Kâzım Paşa, eşi ve Kâzım Paşa'nın akrabalarından olan Vali Saip Bey teşrif ettiler. Bu kez fena halde sıkılma sırası Kâzım Paşa'ya gelmişti. Mahcup şekilde evi terk ederek, akrabası Vali Saip Bey'in oturduğu vali konağına taşınmıştı.

Akşam olmuştu. Atatürk, Kâzım Paşa'yı ve yanındaki milletvekili arkadaşlarını akşam yemeğine davet etti. Sofra kuruldu, konuklar geldi. Atatürk, bir sırasını getirip Kâzım

Paşa'ya bu gezisinin amacını sordu. Kâzım Paşa eveledi geveledi, cevap veremedi.

Rastlantıya bakın ki bu gezinin devamı sırasında Meclis başkanlığı seçiminin yapılması zamanı gelmişti. Başbakan, şifreli bir telgrafla Atatürk'ten başkanlığa kimi aday gösterdiğini soruyordu. Atatürk, Ankara'ya dönünceye kadar Meclis başkanı adayının belirlenmemesini istedi. Başbakan, Ankara'ya döndüğümüzde, alışılmışın dışında Atatürk'ü Etimesgut'ta karşıladı. İstasyona inildiğinde ise Atatürk'le uzun bir görüşme yaptı. Atatürk'ün, Kâzım Paşa'yı artık Meclis başkanı olarak görmek istemediği, Başbakan İsmet İnönü'nün ise O'nu bu kararından vazgeçirmeye çalıştığı belliydi. Fakat Atatürk kararından dönmedi. Hatta Meclis başkanlığına Nuri Conker'in seçilmesini istiyordu. Sonunda İsmet Paşa'nın önerisiyle Meclis başkanlığına Abdülhalik Renda'nın seçilmesi kararlaştırıldı. Başbakan İsmet Paşa, çok geçmeden Kâzım Özalp'ı bu kez Milli Savunma Bakanlığı'na getirecekti.

Kâzım Karabekir'in yakılan kitabı

Kâzım Karabekir Paşa, üçüncü bölümde anlatacağım İzmir suikastı olayından sonra, küskün bir durumda Erenköy'deki köşküne çekilmişti. İsmet Paşa o günlerde onunla arayı düzeltmek çabasına girmişti. O tarihte Kadıköy'de oturan eniştesi Abdürrezzak Bey'in evinde buluştukları ve hatta bir öğle yemeğini birlikte yedikleri söyleniyordu. Bu görüşmelerinden Atatürk'ün bilgisi olduğundan kuşkulanan İsmet Paşa, bir gün Atatürk'e gelmiş ve şunları söylemişti:

"Kâzım Karabekir Paşa, nutkunuza cevap olarak bir kitap yazmış. Bugünlerde birkaç muhalif gazete ile reklamı yapılarak yayınlanacakmış. Bu teşebbüsü önemli gördüğüm için kendisiyle görüşmeye ve gerçeği öğrenmeye çalıştım; fakat bir sonuç alamadım."

Oysa o günlerde İsmet Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa ile görüştüğünden Atatürk'ün haberi yoktu. İşin içyüzünü son-

radan öğrenecekti. İsmet Paşa aslında bir taşla iki kuş vurmak istiyordu. Kâzım Karabekir Paşa'nın kitabında Atatürk'ten çok kendisiyle ilgili açıklamalar olacağını tahmin ettiği için Halk Partisi İstanbul İl Başkanı Cevdet Kerim Bey'e gerekli talimatı vermişti. Bununla da yetinmemiş, Kâzım Karabekir Paşa ile doğrudan görüşmeye ve samimiyet kurmaya başlamıştı.

İsmet Paşa'nın bu meseleyi ortaya attığı gün ben de tesadüfen İstanbul'a gidiyordum. Akşama doğru, veda etmek ve emirlerini almak üzere Çankaya Köşkü'ne, Atatürk'ün yanına gittim. Atatürk, Ordu Müfettişi İzzettin Paşa ile birlikte Köşk'ün havuz kenarındaki mermer salonda, yuvarlak, alçak bir masa başında oturuyordu. Bana da izin verdi, oturdum. Söz arasında, Kâzım Karabekir Paşa'nın bir kitap yayımlamak üzere olduğunu anlattı ve bize böyle bir şey duyup duymadığımızı sordu. İzzettin Paşa'nın da, benim de bilgimiz yoktu. Bunun üzerine Atatürk bana şu talimatı verdi:

"Kılıç, sen madem bu akşam İstanbul'a gidiyorsun, orada bunu öğrenmeye çalış. Gerçekten böyle bir şey var mı? Herkes böyle bir kitap yazabilir. Ancak İsmet Paşa'nın dediği gibi gösteri şeklinde niçin yapılsın? Bunları bir anla."

Ertesi gün İstanbul'a geldim. Halk Partisi İl Başkanı Cevdet Kerim Bey'le görüştüm. Böyle bir kitaptan haberdar olup olmadığını sordum. Bana şunları anlattı:

"Bunu ben de duydum ve İsmet Paşa'ya yazdım. Gerçekten Kâzım Karabekir Paşa böyle bir kitap yazmış ve hatta basılmış. Bugünlerde de afişlerle, gazetelerle her yerde reklamı yapılıp satışa çıkarılacakmış. Kitapta Atatürk'ün nutkuna cevap oluşturan bölümler olduğu gibi İsmet Paşa ile Fevzi Paşa'nın aleyhinde bölümler de varmış. İsmet Paşa 'Bu kitabın yayımlanmasına engel olunuz' diyor. Nasıl engel olacağım? Şaşırdım, kaldım."

Cevdet Kerim Bey'e akıl verdim:

"Gayet kolay. Matbaa sahibini çağır. 'Bu kitabın bugün için yayını sakıncalıdır, dolayısıyla ne kadar masrafın varsa

verelim, bundan vazgeç' dersin. Kabul ederse kitapları satın alırsın."

Cevdet Kerim Bey bu çözüm şekline çok sevindi. Büyük bir sıkıntıdan kurtulmuş, rahatlamış gibiydi:

"Rica ediyorum Kılıç Ali Bey, Atatürk ve İsmet Paşa ile haberleş, bu işi sen hallediver."

Ben de haberleştim ve kitapları satın alma yetkisini aldım. Cevdet Kerim Bey, aracı ve bu durumu haber veren genci bana getirdi. Bu vasıta ile matbaa sahibiyle görüştüm. Hatırımda kaldığına göre 1.800 veya 2.000 liraya pazarlık ederek kitapları satın aldık. Cevdet Kerim Bey de satın alınan kitapları kaldırdı, uzun süre saklama imkânı olmadığı için de galiba yaktırdı.

Ankara'ya döndüğümde İsmet Paşa'yı çok memnun olmuş gördüm. Satın alınan kitaplardan ikisini Ankara'ya götürmüş, birini Atatürk'e, birini de İsmet Paşa'ya vermiştim. Fakat İsmet Paşa, kitapların bu şekilde satın alınıp ortadan kaldırılmasını yeterli görmüyordu:

"Belgeler Kâzım Karabekir Paşa'nın elinde kaldıkça günün birinde tekrar bastırması kabildir. Onun için elindeki belgeleri alıp yok etmek gerekir."

İsmet Paşa'nın bunun için gerekli planı yapmış olduğu Atatürk'e söylediği şu sözlerden anlaşılıyordu:

"Paşam! Kâzım Karabekir kolordu kumandanlığı, ordu müfettişliği yapmış bir kişidir. Genelkurmay'a teslimi gerekirken ihmal etmiş olduğu birtakım belgelere sahiptir. Bunları şimdiye kadar da vermemiştir. Genelkurmay bu belgelere her zaman elkoyma hakkına sahiptir. Bunun için İstanbul Cumhuriyet Savcılığı vasıtasıyla evi aranır, belgeler alınır. Bunda hiçbir sakınca yoktur."

İstanbul Cumhuriyet Savcılığı'nca verilen bir emirle Kâzım Karabekir Paşa'nın Erenköy'deki köşkü, Cafer Tayyar Paşa ve kardeşi gibi yakın arkadaşlarının evleri arandı. Ele geçirilen belgeler çuvallara doldurularak getirildi. Bu belgeler Genelkurmay'da bir heyet tarafından incelendi. Mevcut belgelerin içeriğini öğrenen Atatürk şu emri verdi:

"Bu belgelerin elinden alınmasına kesinlikle gerek yoktur. Derhal kendisine iade edilsin. Askeriye ile ilgili olanlara da Genelkurmay karar versin."

Ve ekledi:

"Önemli dediğiniz belgelerin bunlardan ibaret ve kitabın içeriğinin de bu şekilde olduğunu bilseydim, ne kitapların satın alınmasına ve ne de belgelere bu şekilde el konulmasına izin verirdim."

"Mussolini bizzat başvursun!"

Atatürk'ün devlet işlerinde ne kadar titiz olduğunu gösteren, İsmet Paşa'nın ise her gün biraz daha doldurduğu bardağın taşmasına yol açacak son damlalardan birini oluşturan *Nyon olayı* da tam o günlerde meydana geldi.

İspanya'da iç savaş vardı. Korsanlık Akdeniz'de ciddi bir sorun ve tehlike haline gelmişti. İtalyan denizaltıları, kimliklerini gizleyerek, Akdeniz'de önlerine gelen gemileri *"Savaş malzemesi taşıyor"* bahanesiyle batırmaya başlamışlardı. Bu arada Çanakkale Boğazı'ndan çıkan bir Rus nakliye gemisi de meçhul bir denizaltı tarafından yine aynı bahaneyle karasularımızda torpillenerek batırılmıştı.

Dışişleri Bakanımız Dr. Tevfik Rüştü Aras, Nyon'da Fransız, İngiliz ve Sovyet Rusya delegeleriyle bir Akdeniz Güvenlik Paktı imzalanması için görüşmeler yapıyordu. Atatürk, aynı zamanda Akdeniz'de bir barış cephesi oluşturacağı için bu pakta büyük önem veriyordu. Dışişleri bakanının Nyon'daki görüşmelerini büyük bir dikkatle izliyor, paktın bir an önce imzalanmasını istiyordu. Tevfik Rüştü Bey ise, Atatürk'ün önem verdiği bu konunun bir an önce sonuçlandırılması için, O'nun görüş ve tecrübelerinden de yararlanarak, gerçekten başarılı bir çalışma yapıyordu.

İtalyanlar Nyon'daki görüşmelerin dışında bırakılmışlardı. İsmet Paşa, bu durumda paktı imzalamamızın İtalyanları aleyhimizde tahrik edeceğini düşünüyor, bu nedenle Nyon'daki görüşmeleri gereksiz sorgularla sürekli baltalıyordu. Üze-

rinde görüş birliği oluşmuş bir paktın imzalanmaması bile tavsiye ediliyordu. Oysa İsmet Paşa'nın düşündüğünün aksine İtalyan büyükelçisi, Tevfik Rüştü Aras'tan arabuluculuk yapmasını istemekteydi. Tevfik Rüştü Bey ise İtalyan büyükelçisine şu cevabı veriyordu:

"Mussolini bizzat bana başvurursa aracılık yapar ve başarılı da olurum."

○

Tevfik Rüştü Bey'in bu cevabı Atatürk'ün pek hoşuna gitmişti. Bu arada imzaya hazırlanmış olan pakt, Dışişleri bakanımız tarafından hükümete gönderilmişti. Pakt taslağını inceleyen hükümet hem bunu Atatürk'ün incelemesine sunmuş, hem de Tevfik Rüştü Bey'e tam yetki vermişti. Atatürk paktı onaylıyor ve Dışişleri bakanını da takdir ediyordu. Paktın olduğu gibi imzalanmasına taraftar olmakla birlikte, metne göre ilgililerin gerekirse bizden silah gücüyle soruna müdahale etmemizi isteyebileceklerini göz önünde bulundurup bulundurmadığını hükümetten sormak ihtiyacını duydu. Bu soru, başbakan ile cumhurbaşkanı arasında bir gece aralıksız sabaha kadar devam eden telefon görüşmesine neden olmuştu.

Başbakan İsmet Paşa, Atatürk'ün görüşünün aksine, paktın bize böyle bir mecburiyeti, yani meseleye silahla müdahale mecburiyetini yüklemediği kanaatindeydi. Sonunda durumun Tevfik Rüştü Bey'den sorulmasına karar verildi. Tevfik Rüştü Bey, durumun Atatürk'ün görüşüne tam uygun olduğu ve paktın da verilen talimata göre imza edildiği cevabını verdi. İsmet Paşa ise pakt metninden böyle bir anlam çıkarmadığını söylüyor, böyle bir müdahale gerektirecek anlam ihtimali üzerine de fena halde telaşlanarak, imzalanan pakttan nasıl dönüleceğinin çarelerini arıyordu.

Nyon ile Ankara arasında bu konudaki haberleşme devam ederken Atatürk, Florya'daydı. Sabahleyin mayosunu giymiş, köşkün denize inen merdiveninde oturuyor, denize girmeye hazırlanıyordu. Tam o sırada Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak,

Tevfik Rüştü Aras'ın metnin yorumuna ilişkin cevabi telgrafını getirdi. Atatürk, telgrafı okumadan, Hasan Rıza Bey'e *"Ne diyor?"* diye sordu. O da, *"Sizin görüşünüz doğruymuş"* dedi. Atatürk dudaklarını ısırdı:

"Eyvah... Kötü duruma düştüler. İsmet Paşa'nın çok canı sıkılacak!"

Ve devam etti:

"Çok mahcup olacak ama artık bundan söz etmeyelim."

Bunları söyledikten sonra kalktı, denize girdi.

Atatürk'ün tahmin ettiği gibi İsmet Paşa'nın çok canı sıkılmış ve telaşa düşmüştü. Dr. Tevfik Rüştü Bey'den, pakt imza edildiği halde, diğer dışişleri bakanlarıyla görüşerek, Türkiye'yi böyle bir mecburiyete tabi tutan pakt hükmünden ibra ettiklerine dair bir mektup alınmasını istemişti.

Tevfik Rüştü Bey'in Nyon görüşmelerine katılan devletlerin dışişleri bakanlarına durumu nasıl izah edebileceği, böyle bir mektubu nasıl isteyebileceği bir türlü kestirilemiyordu.[6] Atatürk, Tevfik Rüştü Aras'a gönderilen bu talimatı geriye dönüş niteliğinde gördüğü için çok üzgün görünüyor, duygularını şöyle dile getiriyordu:

"Kim bilir Doktor Aras şimdi ne kadar sıkıntı içindedir, ne kadar bunalmıştır."

Atatürk, kaypak dış politikaya karşıydı. Nitekim Nyon olayı sırasında Tevfik Rüştü Aras'ın cevabı gelince, benimle birlikte yanında olan Hasan Rıza Bey'e şu emri verecekti:

"Şimdi Doktor'u telefonla bul, kendisiyle aynı görüşte olduğumu, sıkılmamasını, sıkılmasına gerek olmadığını söyle."

Hasan Rıza Bey, Dr. Aras'ı Cenevre'de telefonla buldu ve Atatürk'ün emirlerini kendisine tebliğ etti.

Sonradan öğrenecektik ki, Dr. Tevfik Rüştü Bey aldığı talimat üzerine kalkmış, ilgili dışişleri bakanlarıyla görüşmüş ve silahlı bir durum karşısında Türkiye'yi yükümlülük dışında tutacaklarına ilişkin bir mektubu kendilerinden almıştı. O zaman duyduğuma göre bir dışişleri bakanı, Tevfik Rüştü Bey'e şöyle demişti:

"Hükümetiniz boşuna telaş ediyor. Böyle bir pakt imza-

lanınca Türkiye'nin silahlı yardımda bulunmasına esasen gerek yoktur. Ama önemi yok, madem bir teminat mektubu istiyorsunuz, verelim."

Nyon olayı, Atatürk'le İsmet Paşa arasındaki ilişkilerde bardağı taşıran son damlalardan biri oldu.

"Kararlar sofrada alınıyor!"

Nyon Paktı Büyük Millet Meclisi'nde görüşülüyordu. Atatürk, görüşmelerde hazır bulunmak üzere bizi de yanına alarak bir günlüğüne Ankara'ya gelmişti. İsmet Paşa, Atatürk'ü Etimesgut istasyonunda karşıladı. Durumu pek normal görünmüyordu. Galiba Nyon olayından ötürü mahcup, biraz da sinirliydi.

Tren Ankara'ya gelmeden önce, Gazi istasyonundan geçerken, ek inşaatı yapılmakta olan bira fabrikasını Atatürk'e göstererek, bu fabrikanın ekonomik olmadığını söylemişti.

Atatürk o akşam Gazi Çiftliği'ne gitti. Bilindiği gibi, daha önce boş ve çorak bir yer olan bu toprak parçasını imar etmeye karar verdiğinde, uzmanlar bu arazinin imara elverişli olmadığını, bu toprakta ağaç yetiştirilemeyeceğini öne sürmüşlerdi. Atatürk buna rağmen imara karar vermiş, şimdi Gazi Çiftliği denilen yere önce basit bir çadır kurdurmuştu. Bu çadırın içinde işe başlayarak, bizzat kendi emeğiyle, o çorak dedikleri araziyi bugünkü duruma getirmişti.

Atatürk, kendi emeğinin ürünü olan bu çiftliği çok seviyordu. Çiftiği ziyaret etmekten, çiftlikle ilgili işlerle yakından ilgilenmekten büyük zevk alırdı. O'nun en büyük zevklerinden biri bu çiftliği gezmek, burada yaptırdığı küçük Marmara Köşkü'ne bazı akşamlar konuklarını davet etmek ve burada oturmak, hava almaktı.

O akşam da Çiftlik Müdürü Tahsin Bey'in odasına uğramış, orada bir süre dinlendikten sonra Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'tan çiftlik hakkında bilgi almıştı. Hasan Rıza Bey'in dürüstlüğüne, becerikliliğine güvendiği için özel işlerinin idaresini ona vermişti. Çiftlik işleriyle de Hasan Rıza Bey meşgul olurdu. Bir ara Hasan Rıza Bey'e dedi ki:

"Yahu, Hasan Rıza! Bugün trenle gelirken İsmet Paşa bana bira fabrikasını göstererek, bu fabrikanın ekonomik olmadığını söyledi. Ne dersin?"

Atatürk vaktiyle çiftlikte küçük bir bira fabrikası inşa ettirmişti. Genişletilmekte olan fabrika o fabrikaydı ve genişletme fikrini veren de İsmet Paşa olmuştu. Hasan Rıza Bey de İsmet Paşa'nın bu arzusunu Atatürk'e iletmiş, fakat O'ndan şu cevabı almıştı:

"Senin işin başından aşmış. Sağlığın da bozuk. Üzerine böyle bir yük daha alma."

Bu nasihat, İsmet Paşa'nın önerisini benimsemediğini gösteriyordu. Fakat Hasan Rıza Bey *"İsmet Paşa ısrar ediyor, izin verirseniz istediğini yapalım"* diye birkaç kez daha rica edince, Atatürk dudaklarını bükmüş ve boynunu eğerek teklifi kabul etmeye mecbur olmuştu:

"Pekâlâ... Yalnız dikkatli ol, sonradan başına bir bela gelmesin."

İsmet Paşa'nın şimdi *"ekonomik değil"* dediği fabrika hakkında görüşünü sorduğu Hasan Rıza Bey, Atatürk'e şu bilgiyi veriyordu:

"Paşam! Kendilerine herhalde yanlış bilgi verilmiş olacak. Yapılan iş ekonomiktir. Ve yerinde bir iştir. Gördüğünüz inşaata İsmet Paşa'nın emriyle başlandı, sekiz aydır devam ediyor. Bu süre içinde İsmet Paşa keşke görüşünü bana söylemiş olsaydı. Arz edeceğim bilgi ile herhalde kendisini tatmin edebilirdim. Yarından tezi yok, gidip bilgi sunacağım."

Atatürk de ortada bir yanlış anlama varsa bunun düzeltilmesi için, *"Kendisiyle görüşürsen iyi olur"* diyordu.

Bu görüşme sırasında Atatürk'ün yanında olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya söze karıştı:

"Biz de İsmet Paşa gibi düşünüyor ve öyle zannediyorduk."

Hasan Rıza Bey üzgün bir tavırla Şükrü Kaya'ya döndü ve şöyle dedi:

"Beyefendi, kuşkularınızı niçin bu işin ilgililerinden sor-

muyorsunuz da günlerce kafanızda zan ve şüpheler halinde taşıyıp rahatsız oluyorsunuz?"

Bu konudaki konuşmalar orada bu şekilde noktalandı.

O gün Bakanlar Kurulu toplantısı vardı. Şükrü Kaya çiftlikte Atatürk'ün yanında iken Bakanlar Kurulu toplantısı devam ediyordu. Şükrü Kaya, Atatürk'ün yanından geç ayrılmış, gitmiş Bakanlar Kurulu toplantısına katılmış. Geç geldiği için İsmet Paşa'nın sinirlendiğini hissedince, başbakana:

"Paşam, şimdi size başka özel bir maruzatım var" diyerek o gün çiftlikte yapılan konuşmaları İsmet Paşa'ya anlatmış. İsmet Paşa fena halde hiddetlenmiş:

"Yaa... Demek Atatürk benim söylediklerimi başkalarından araştırıyor, öyle mi?"

Bu hiddetle kalkmış, Anadolu Kulübü'ne gelmiş, arka arkaya birkaç bardak viski içtikten sonra doğruca Bakanlar Kurulu'nun davetli olduğu Çankaya Köşkü'ne, Atatürk'ün sofrasına gelmiş.

O akşam sofrada İsmet Paşa'dan ve bakanlardan başka kimse yoktu. Atatürk o gece, neden bilmem, alkol almıyor, ıhlamur içiyordu. Çeşitli konularda konuşulurken söz birden tarıma intikal etmişti. Atatürk, Ziraat Vekili Muhlis Bey'in çalışmalarından memnun değildi. Sık sık bize şöyle derdi:

"Bu beceriksiz adamı İsmet Paşa niçin tutar, bir türlü anlayamıyorum."

Belki o gün çiftlikte yine tarım bakanı hakkında bir şeyler dinlemiş veya konuşulmuştu ki sofrada İsmet Paşa'nın yüzüne karşı memnuniyetsizliğini açıklayıverdi:

"Tarım politikasından memnun değilim. Bakanınız olumlu hiçbir şey yapmıyor. Buna bir çare düşünmelisiniz."

Atatürk bu gibi ve hatta bundan daha sert uyarıları sofrada, sofra dışında herkese, hatta İsmet Paşa'ya bile gerek gördükçe yapar, fakat bütün bunlar hiçbir zaman bir sorun oluşturmaz, sorun haline getirilmezdi. Atatürk'ün kendine özgü tavırlarla yaptığı bu uyarılar bir emir kabul edilirdi. Fakat İsmet Paşa, Atatürk'e karşı çok dolu, bir de Anadolu Kulübü'nde içtiği viskinin etkisiyle olacak ki, ilk kez hiddetini giz-

leyememiş ve aylardan, belki yıllardan beri biriktirdiği tepkiyi bir çırpıda sofranın ortasına döküvermişti.

Atatürk'ün sözlerine karşı İsmet Paşa'nın herkesi hayretler içinde bırakan cevabı şu olmuştu:

"Haberim olmadan sürekli bakanlar istifaya mecbur ediliyor. Verdiğim bilgilere güvenilmeyerek sözlerim başkalarından soruşturuluyor. Devlet işlerine ait bütün kararlar sofrada alınıyor. Sorumsuzlar işe karışıyor. Bu gibilerden korkuyorum."

Atatürk, İsmet Paşa'nın ilk kez cesaret ettiği bu çıkışı karşısında fena halde sinirlenmiş ama bunu belli etmeyerek, yüzünde hafif bir tebessüm ifadesiyle, sözlerini sonuna kadar dinlemişti. İsmet Paşa sözlerini bitirir bitirmez, yüzünde yine aynı tebessümle, ona döndü ve sakin bir sesle şunları söyledi:

"Yaa... Demek öyle. Demek devlet işleri hakkında sofrada, yani sarhoşlukla karar veriliyor, demek istiyorsunuz, öyle mi? Bu nasıl söz? Bu nasıl düşünce? Bu ne cüret? Amacını anlıyorum. Pekâlâ..."

Sofracıya da hemen şu emri verdi:

"Beylerin önünden rakıları kaldırın! Şimdi yemek getirin."

Sofrada tam bir sessizlik vardı. Atatürk'ün verdiği karşılıkla İsmet Paşa'nın birdenbire aklı başına gelir gibi olmuş ama iş işten geçmişti. Atatürk hiç konuşmadı. Derin bir sessizlik içinde yemek yendi. Atatürk:

"Haydi arkadaşlar, hepinizi bırakayım, gidiniz, dinleniniz" diyerek sofrayı dağıttı ve konuklara veda ederek yukarı çıktı, yattı.

Ertesi günün sabahı, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, bazı kararnameleri imzalatmak üzere Atatürk'ün huzuruna girdi. Atatürk ona, gece sofrada olanlardan kısaca söz etti:

"Yahu, haberin var mı? Bilsen dün gece neler oldu. İsmet Paşa Hazretleri çok doluymuş. Meğer bizden çok şikâyetçiymiş! Bunu hiç bilmiyordum. Ben de kendisiyle her işte görüş birliği içinde olduğumuzu sanırdım. Meğer öyle değilmiş! Fakat çok iyi oldu, durum anlaşıldı. Artık kendisiyle bir süre arkadaşlığa ara vermek gerekecek."

Hasan Rıza Bey hayretler içindeydi. Büyük bir samimiyet ve iyi niyetle Atatürk'ü yatıştırmaya ve tahmin ettiği kararından vazgeçirmeye çalıştı:

"Paşam! Acaba tepkileri yatıştıktan sonra kendisiyle tekrar konuşmanız mümkün değil midir efendim?"

Atatürk, *"Başka?"* diyerek Hasan Rıza Bey'in sözünü kesti. Devam etmesini istemediği bir konuşmanın bitmesi için *"Başka?"* diye sorardı. Biz de o konuya devam edilmesini istemediğini anlar, hemen sözü değiştirirdik.

Aynı günün sabahı henüz uykudaydım. Telefon çaldı. O gece sofrada bulunanlardan Nafıa Vekili (Bayındırlık Bakanı) Ali Çetinkaya arıyordu:

"Kılıç Ali! Gece önemli bir olay oldu. Görüşmek üzere seni hemen bekliyorum."

Hemen gittim. Ali Çetinkaya çok heyecanlıydı. Ben daha odaya girer girmez, hoş beş etmeye bile fırsat vermeden *"Akşam çok kötü bir olay oldu"* dedi ve anlatmaya başladı:

"Kılıç Ali! Doğrusu şaştım. İsmet Paşa öyle doluydu ki, daha sofraya oturduğu anda bir olay çıkacağını anlamıştım. Belliydi ki bizim yanımızda Atatürk'e bir gösteriş yapmak istiyordu. Bir yandan konuşuyor, bir yandan da 'Nasıl?' der gibi bana bakıyordu. Ben de içimden 'Sen şimdi görürsün' diyordum. Dediğim çıktı. Ağzına yüzüne bulaştırdı. Fakat asıl Atatürk'e hayran oldum. Öyle sükûnetle, öyle efendice hareket etti ki... Sana haber vereyim Kılıç Ali, benim bildiğim Mustafa Kemal bu çıkışı asla affetmez. Göreceksin, çok geçmeyecek darbeyi vuracak. Bunu Atatürk'ün halinden anladım."

Ali Çetinkaya'ya, Atatürk sofrayı dağıtınca İsmet Paşa'nın ne yaptığını, ne durumda olduğunu sordum. Ali Çetinkaya kendine özgü kıs kıs gülüşüyle, sofra hikâyesini olduğu gibi anlattı:

"Halini görmeliydin. Süklüm püklüm olmuştu. Öyle şaşırmıştı ki vedalaşmadan kaybolup gitti. Herhalde gece uyuyamamıştır."

○

Atatürk o sabah Hasan Rıza Soyak'la konuştuktan sonra Cevat Abbas'ı yanına almış, otomobille Keçiören taraflarında bir gezinti yaparak Baraj'a gitmiş. Oradaki özel dairesinde bir süre yalnız kalarak dinlenmiş. Arkadaşımın anlattığına göre Atatürk o sırada çok sinirliymiş. Ne Cevat Abbas'la, ne de Başyaver Rusuhi Bey'le tek kelime konuşmuş. Sadece Cevat Abbas'a, *"Cevat, telefonla öğren bakalım, Meclis devam ediyor mu?"* diye emir vermiş. Cevat Abbas, Meclis'in devam ettiğini öğrendiği halde *"Meclis devam ediyor desem, İsmet Paşa aleyhinde Meclis'te de harekete geçer"* düşüncesi ve önsezisiyle, *"Meclis tatil olmuş efendim"* demiş.

Atatürk buna rağmen *"Pekâlâ, otomobilleri hazırlayın"* diye emir verince, Cevat Abbas, yalanının ortaya çıkacağını anlamış. Nitekim Atatürk otomobiline biner binmez, yavere *"Meclis'e"* emrini vermiş.

Atatürk geldiğinde Meclis dağılmıştı. Milletvekilleri Meclis'ten çıkıyorlardı. Atatürk'ün geldiğini duyunca kendisini karşıladık. Çok sinirli görünüyordu. Cevat Abbas'a da kızmış, kapıdan girerken kendisine usulca *"aptal"* demişti. Atatürk yukarı salona çıkınca, Meclis'te olan İsmet Paşa da arkasından yukarıya çıktı. Fakat Atatürk'ün yukarı çıkmasıyla inmesi bir olmuştu. Meclis'in dağıldığını görünce –Cevat Abbas'ı da orada bırakarak– otomobiline binmiş ve yalnız olarak Çankaya'ya hareket etmişti.

İsmet Paşa'nın başbakanlıktan uzaklaştırıldığını ilk ben öğrendim

O akşam İstanbul'a dönecektik. Trenin hareketinden önce istasyona giderek Atatürk'ün gelmesini beklemeye başladık. Bir süre geçti. Atatürk maiyeti ve bakanlarla birlikte teşrif etti. Arkasından gelen kalabalığın arasında İsmet Paşa da vardı. O da bizimle birlikte İstanbul'a dönüyordu. İsmet Paşa, önceden hazırlanmış programa göre, bir gün sonra Dolmabahçe Sarayı'nda açılacak tarih sergisinde, öğleden sonra da tarih kongresinde hazır bulunacaktı.

Atatürk'ün gezileri sırasında her zaman arkadaşlardan biri Atatürk'ü elinden tutup özel trenine alır, tren kalkınca da *"Allah hayırlı yolculuklar versin Paşam"* derdi. Sonra hepimiz ayrı ayrı elini öperdik. Etimesgut'a kadar yanında kalır, izin verdiklerinde de –akşam yemeğine kadar– kompartımanlarımıza çekilirdik. Bu usul adeta gelenek haline gelmişti. Fakat o gün öyle olmadı. Tren hareket eder etmez Atatürk, İsmet Paşa'nın duyamayacağı bir sesle *"Bizi yalnız bırakın"* emrini verdi. Hepimiz çekildik. Onlar salonda baş başa kaldılar.

Aradan bir süre geçti. Yemek saati gelmişti. Sofranın hazır olduğunu haber verdiler. Hepimiz sofraya gittik. Atatürk'ün gelmesini bekliyorduk. Belli ki içeride konuşma devam ediyordu. Sonra kapı açıldı. Atatürk önde, İsmet Paşa arkasında salona girdiler. Atatürk yemek salonuna girer girmez, hemen arkasından gelmekte olan İsmet Paşa'ya döndü ve yüksek sesle şöyle dedi:

"Haydi seni bırakayım, git dinlen!"

İsmet Paşa'yı sofraya oturtmadı. İsmet Paşa'ya sofrada ayrılmış olan yer boş kalmıştı. Atatürk biraz sinirli gibiydi. İsmet Paşa'nın ise rengi sapsarı olmuştu. Ürkek ve üzgündü. Eğilerek Atatürk'ü selamladı ve saygı durumunda geri geri çekilerek salondan çıktı, kendi vagonuna gitti.

Sofrada İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Atatürk'ün solunda oturuyordu. Ben de Atatürk'ün tam karşısındaydım. Durum sofradakilerin hemen dikkatini çekmişti, çekmeyecek gibi değildi. Önemli bir olayın cereyan etmekte olduğu anlaşılıyordu. Aradan bir süre geçti. Atatürk, Şükrü Kaya Bey'in kulağına eğilerek bir şeyler söyledi. Uzaktan, Şükrü Kaya'nın Atatürk'e yalnız *"Aman Paşam!"* dediğini duydum. Aralarındaki konuşma biter bitmez, Şükrü Kaya Bey doğrularak bana baktı. Dudaklarını ısırarak *"eyvah"* demek ister gibi kafasını sağa sola salladı. Önemli bir karar alınmış olduğunu anladım. Bir aralık sofradan kalktım, kimseye fark ettirmeden İsmet Paşa'nın vagonuna geçtim. İsmet Paşa üzgün bir halde çorbasını içiyordu. Özel Kalem Müdürü Vedid Bey de yanında, ayakta duruyordu.

"Uğurlar olsun, afiyet olsun Paşam" diyerek konuşmak istedim. Fakat konuşmak istemediği belliydi. Tekrar sofraya döndüm. Sofrada içki yoktu. Yalnız yemek yeniyordu. Yemekten hemen sonra Atatürk izin verdi, kompartımanlarımıza çekildik. Ben de kompartımanıma geldim. Hemen soyundum ve yatağıma uzandım. Ne kadar zaman geçtiğini hatırlamıyorum, uyku arasında birdenbire kompartımanımın kapısının vurulduğunu duydum. Berber Rıdvan, *"Atatürk sizi çağırıyor"* diye seslendi. Hemen giyindim ve Atatürk'ün salonuna gittim. Rıdvan'ın benden sonra Cevat Abbas'ı da uyandırdığını öğrenecektim.

Atatürk büyük bir koltuğun içinde bağdaş kurmuş oturuyordu. Ceketini çıkarmıştı. Üzerinde yelek vardı. Fakat yakasında yakalık ve boynunda kravat yoktu. Sigara içiyordu. Karşısında da giyinik olduğu için benden önce kalkıp gelmiş olan Cevat Abbas oturuyordu. Emretti, ben de karşısına oturdum. Sigarasından birkaç nefes çektikten sonra ikimize birden sordu:

"Eee... Söyleyin bakalım, ne var ne yok?"

"Sağlığınız Paşam" dedik. Tekrar buyurdu:

"Neler oluyor, neler bitiyor? Hiçbir havadisiniz yok mu?"

Atatürk bu şekilde bizden havadis almak istiyordu. Dayanamadım, rica ettim:

"Paşam! Olan bitenden haberimiz yok. Fakat muhakkak ki bir olağanüstülük var. Bundan dolayı da meraktayız. Lütfediniz, bizi meraktan kurtarınız."

Atatürk gayet doğal bir sesle cevap verdi:

"Önemli bir şey yok. İsmet Paşa biraz yorulmuş da kendisine bir süre için izin verdim."

Atatürk'ün asabiyeti geçmişti. Aksine neşeliydi. Yine ikimize sordu:

"Şimdi söyleyin bakalım, başbakan kim olacak?"

Ben yine atıldım:

"Paşam, İsmet Paşa'ya izin veren sizsiniz. Elbette izni verirken vekilini de seçmişsinizdir. Lütfediniz, merak ediyoruz, vekilleri kimdir efendim?"

Atatürk güldü. Yavaş bir sesle:

"Bayar!.." dedi. Cevat Abbas'la aynı anda cevap verdik:

"Ne büyük isabet buyurmuşsunuz."

"Evet. İsmet Paşa da aynen sizin gibi isabet ettiğimden söz etti."

Atatürk, İsmet Paşa ile arasında geçen konuşmayı da şöyle anlattı:

"Akşam Ankara Garı'ndan hareket ettikten ve sizi yanımdan gönderdikten sonra kendisini karşıma aldım. 'Gel buraya bakalım. Sen çok aşırı hareketlere başladın. Bu durumundan memnun değilim. Seninle ne yapacağız?' diye sordum. Gayet ürkek, bitkin bir durumda, adeta bir mektep çocuğu gibi başını önüne eğdi. Sağ elini göğsüne koyarak:

'Ne emrederseniz' diye cevap verdi.

'O halde seninle bir süre arkadaşlığa ara verelim ve birbirimizden uzak kalalım. Başbakanlığa kimi aday olarak önerirsin?'

Bunu duyunca önce şaşırdı, sonra şu cevabı verdi:

'Her şeyde olduğu gibi bunda da isabet büyüktür efendim.'

Herhalde benden böyle bir tavır beklemiyordu. Korkmuş, ürkmüş bir hali vardı. Bir şeyler söylemek istedi, dinlemedim. Sözünü kestim, ayağa kalktım, yürüdüm. Bununla birlikte adamın yine şansı varmış. Eğer dün Meclis'i toplantı halinde bulsaydım, meseleyi daha başka, kendisi için daha fena şekilde halledecektim."

Atatürk bunları anlattıktan sonra, birdenbire hatırlamış gibi, sözü sofrada geçen olaya getirdi. Hatırladıkça sinirlendiği belli oluyordu:

"Akşam sofrayı dağıttıktan sonra hayli düşündüm. Bu adamı artık işbaşından çekme zamanının geldiğine kani oldum. Kararımı verdim. Bir daha belini doğrultamayacağı şekilde başbakanlıktan uzaklaştıracaktım. Kesin kararımı vermek için, sabah uykusundan sonra, daha serinkanlılıkla durumu değerlendirmeyi uygun buldum. (Cevat Abbas'ı işaret ederek) Bunu yanıma aldım. Keçiören civarını gezdim. Baraj'ı gezdim. (Yine Cevat Abbas'ı işaret ederek) Bunun bana Meclis'in dağılmış ol-

duğunu söylemesine rağmen, doğrusu ya, her nedense inanmadım. Derhal Meclis'e geldim. Meclis'i dağılmış buldum. Meclis başkanının yanına çıktığımda amacım, Meclis'in tekrar ne zaman toplanmasının mümkün olacağını sormaktı. Meğer o sırada İsmet Paşa da beni izliyormuş. Arkamdan içeri girdi ve elime sarıldı. O andaki durumu her nedense beni acındırdı. Meclis'i toplamaktaki amacım, kürsüye çıkıp görüşlerimi bizzat Meclis'e anlatmak, kararı Meclis'e bırakmaktı. Şeyh Sait olayı sırasında nasıl Fethi Bey'i partiden düşürdüysem, onu da Meclis'te, kamuoyu önünde düşürmekti. Fakat hizmetlerini göz önüne alarak bundan vazgeçtim. Daha ileri gitmek istemedim. Fakat artık af da edemezdim. Mamafih günah bende değil, kendisi sebebiyet verdi. Hatta şu anda itiraf edeyim ki, onu başbakanlıktan uzaklaştırmakta belki de geç kaldık."

Atatürk bunları anlattıktan sonra şunu da söylemeyi ihmal etmedi:

"Bu durumdan henüz Bakanlar Kurulu'nun ve diğer arkadaşların, hiçbirinin haberi yok. Yalnız siz biliyorsunuz."

Atatürk'ün bu tarihi olayı anlatışını soluk almadan dinliyorduk. Baştan aşağı dikkat kesilmiştik. Atatürk kâh hiddetleniyor, kâh sakinleşiyordu.

○

Atatürk'ün izniyle kompartımanlarımıza döndük. Bizim Atatürk'ün huzurunda olduğumuzu öğrenen Şükrü Kaya, yaverlerin salonunda oturmuş, bir yandan viski içmekte, bir yandan da başbakanlığa kimin getirileceğini merak ederek *"Belki Atatürk'ten öğrenmişlerdir"* diye bizi beklemekteydi. Şükrü Kaya'nın, muhtemel bir iki halef arasında adı geçtiği için, onu görür görmez bir muziplik yapmak için Cevat Abbas'a *"Ben ne yaparsam aynen tekrar et"* dedim.

Şükrü Kaya Bey, salona girdiğimizi görünce güler yüzle bizi yanına davet etti. Ben uzaktan, saygılı ve yerden bir selamla, *"Aman efendim haddimize mi?"* gibilerden yanında oturmayı saygısızlık kabul eder gibi yaparak salondan çıktım. Cevat Abbas da aynı şeyi yapınca, Şükrü Kaya, kendisinin ke-

sinlikle başbakanlığa getirileceği anlamını çıkararak sabaha kadar neşe ile viskisine devam etmişti.

"Bunca yıldır beni tanıyamamış!"

Sabah uyandığımızda tren Gebze istasyonunda durmuştu. Atatürk'ün kalkmasını, tıraş olup hazırlanmasını bekliyorduk. Tren gezilerinde Atatürk kalkıncaya, tıraş olup hazırlanıncaya kadar istasyonların birinde durur, beklerdik.

İsmet Paşa, galiba uyku tutmamış olacak ki, sabah erken kalkmış, paşalardan birinin koluna girmiş, istasyonda dolaşıyordu. Ben de yeni kalkmıştım. Pencereden göz göze gelince hemen işi şakaya vurarak bana bağırdı:

"Bir de gençlik iddiasında bulunursun! Bak, genç dediğin bizim gibi olur! Hâlâ kendini toparlayamamışsın."

Atatürk hazırlanmıştı. Tren hareket etti. Haydarpaşa'ya geldik. Trenden motora ve motorla Dolmabahçe'ye geçildi. İsmet Paşa da bizden ayrılmıyor, peşimizden geliyordu. Atatürk'ün bundan memnun olmadığı belliydi.

Saraya çıkışında Atatürk'ü rıhtımda Afet Hanım (İnan) karşıladı. İç kapıya doğru yürüyorduk. İsmet Paşa'nın arkasından gelmekte olduğunu gören Atatürk bir ara durdu, arkaya döndü ve Paşa'ya şöyle dedi:

"Sen dinleneceksin galiba! Haydi sana izin vereyim."

Durumdan haberdar olmayan Afet Hanım söze karıştı:

"Aman Paşam, gitmesinler, niçin gidiyorlar? Tarih Kongresi'nde bulunmayacaklar mı?"

Atatürk'ün canı sıkıldı. Afet Hanım'a sert bir tavırla *"Bırak efendim, bırak gitsin"* dedikten sonra içeriye doğru yürüdü. Afet Hanım da bu uyarı karşısında susmaya mecbur oldu.

Atatürk Saray'a girmek üzereyken İsmet Paşa da motorla Heybeliada'daki evine hareket etmek üzere ayrılmıştı.

Celal Bayar o sıralarda İstanbul'daydı. Atatürk sarayda dinlenmeye çekildikten sonra Celal Bey'i gördüm. Başbakanlığa getirildiğinden haberi yoktu. Ben de bir şey söylemedim.

Tarih Kongresi öğleden sonra toplanacaktı. Atatürk, kong-

re nedeniyle orada bulunan Celal Bayar'la birlikte bakanlardan Refik Saydam ve Şükrü Kaya ile Kâzım Özalp'ı yukarıya, balkona çağırdı. İsmet Paşa'ya izin verdiğini, başbakanlığa Celal Bayar'ın vekâlet edeceğini ilk kez orada kendilerine açıkladı.

Kongreye ara verilmiş, koridorlara çıkılmıştı. Birdenbire Refik Saydam yanıma geldi. Yüzü kıpkırmızı olmuştu. Çok üzgündü. *"Bu ne hal? Ne oluyor?"* diye sordu. Yanında oturan Kâzım Özalp'ın da ondan aşağı kalır yanı yoktu. O da üzgün ve sinirliydi. Refik Saydam'a durumu anlattım:

"Şefimiz her işi herhalde herkesten daha iyi düşünür. Her yaptığında mutlaka bir maksat ve isabet vardır. Durumu soğukkanlılıkla karşılamak ve kabul etmek gerekir. Sen üzülme."

○

Resmi formaliteler o gün tamamlandı. Başbakan Vekili Celal Bayar o akşam Ankara'ya hareket edecekti. Atatürk'ün emriyle kendisini uğurlamak için motorla istasyona gittik. Kalabalık bir kitle oluşturan uğurlayıcılar arasında Refik Saydam da vardı. O kadar sinirliydi ki, Celal Bey'e doğru bir adım atıp ilerlemek istemez gibi davranıyordu. Celal Bey'in sanki kendi yanına sokulmasını istiyordu. Celal Bey bunu hissetti. Herkesin elini bir bir sıktıktan sonra Refik Saydam'ın yanına gelince birdenbire onu görmezlikten geldi. Arkasını döndü ve birisiyle konuşmaya başladı. Refik Saydam'ın rengi attı. Hemen Celal Bey'in yanına sokuldu, önüne geçti ve saygılı bir şekilde *"Hayırlı yolculuklar"* dilemek zorunda kaldı. İçimden *"Ha şöyle, yola gel"* diyordum. Refik Saydam, çoğunlukla başbakanlığa vekâlet ettiği için, kendisini o makamın doğal adayı sayıyordu. Kendisinin atlanarak Celal Bayar'ın başbakanlığa getirilmesini içine sindirememişti. Üzüntüsünün ve kızgınlığının nedeni buydu.

○

Atatürk'ün İsmet Paşa'ya öfkesi dinmek bilmiyordu.

Celal Bayar'ı uğurladıktan sonra saraya dönmüştük. Ak-

şanı yemeğinden sonraydı. Odalarımıza çekilmiştik. Tam yatacağım sırada odacı geldi:

"Atatürk sizi deniz kenarında bekliyorlar" dedi. Motor gezintisine çıkacağımızı sanarak aşağı indim. Bahçenin, Atatürk'ün bulunduğu sahil kesimine geçtim. Karşısında Başyaver Rusuhi Bey oturuyordu. Bana da oturmam için izin verdi. Karşısındaki sandalyeye oturdum. Atatürk hâlâ üzgün ve sinirliydi. Bu da, İsmet Paşa'yı başbakanlıktan uzaklaştırmasından değil, uzaklaştırmakta geç kalmasından kaynaklanıyordu. Bunu açık ifadelerle anlatıyordu:

"Şimdi bu olay bazı dedikodulara sebep olacak. Fakat zamanında ve yerinde yapılmış bir iştir. Hatta yapılmasında geç bile kalınmıştır."

Birdenbire hiddetlendi. Fransızca *"Toupee!"* diye bağırdı. Atatürk, İsmet Paşa'nın sofradaki davranışını hatırlayarak, Fransızca *"Toupee!"* sözcüğüyle *"Cürete bakın"* demek istiyordu ve anlatmaya devam ediyordu:

"Her çıkıştığı zaman, hepinizin önünde yaptığım uyarılardan her üzüldüğü zaman gelir, bana sığınırdı. Fakat gizlice! Dün akşam da bambaşka bir tavır takınmıştı. Aklınca bakanların yanında küstahça bir atak yapacaktı. Onların yanında ses çıkarmayacağım, sonra başıma bela olup çıkacak! Böyle bir cürete nasıl izin verebilirdim? Meğer bunca yıldır daha beni tanıyamamış. Daha çok önceden bu adamı işten çekmeliydim. Geç kaldık, geç!"

Öfkelendikçe anlatıyor, anlattıkça öfkeleniyordu:

"Herkes adeta yarının ne olacağından emin olamayacak hale geldi. Gezilerde, küçük memurlardan tutun da yüksek bürokratlara, köylüsünden tutun da şehirlisine kadar herkesten şikâyet üstüne şikâyet! Şimdi bir de bana kararların sofrada verildiğinden söz ediyor. Cürete bakın. Onun bütün hataları, bütün falsoları meclislerde mi düzeltilmişti? Ama kabahat yine bende! Konuşmalarımda her fırsatta ve sürekli ondan söz ettim. Adamı göklere çıkardık. Tabii şımardıkça şımardı. Sonunda, adeta mütehakkim bir tavır almaya kadar işi azıttı. Elinden gelse, korkak olmasa, ihtimal dikta ettir-

meye bile kalkışacaktı. Gittiği yol bu idi. O bilmiyordu ki biz memleketi kurtarmak için icabında padişahın da, halifenin de, hatta dağdaki eşkıyanın bile yardımına başvurmuştuk. Benim kendisi hakkında söylediklerimin, yazdıklarımın sebebini bilmiyor gibiydi. Ben onu övdükçe, o, gerçekte öyle imiş gibi haller takınmaya, adeta benim karşımda bile bir kahraman rolü oynamaya başladı. Haklıydı. Çünkü artık rakibi kalmamıştı. Celal Bey'i niçin çekemiyordu? Niçin onun eserlerini hırpalamaya çalışıyordu? Güya ben bütün bu hareketlerinin ve niçin böyle hareket ettiğimin farkında değildim. Şaşarım onun aklına! Kendisini artık tamamen işten uzaklaştıracağım, serbest bırakacağım, karar yerinde olmuştur."

Atatürk'ün üzüntüsünü ve acısını yakından gördüğüm halde, sırasını getirerek kendisini yatıştırmaya çalıştım:

"Paşam, zat-ı devletlerinize bağlı bir arkadaşınızdır. Bir hata işlemiş olabilir. Kötü niyetine imkân ve ihtimal yoktur. Af buyurunuz."

Bir aralık şunları da söylemeyi ihmal etmedim:

"Paşam, şimdi sizin teveccühünüzü kaybettiğini anlayacaklar. İsmet Paşa'ya saldırmaya başlarlar!"

Devam edecektim ki, Atatürk sözümü kesti:

"Haa... İşte ben yaparım ama başkalarına yaptırmam. Böyle bir hareket için kimseye izin vermem. Müsterih olun."

Biraz yumuşadığını hissetmiştim. Şöyle dedim:

"Paşam, İsmet Paşa Heybeli'de oturuyordur. İzin buyurursanız eskisi gibi motoru ve maiyetindeki güvenlik memurları kalsın. Vedid Bey'e de çok alışkındır. O da yanında bırakılırsa memnun olacaklarını zannediyorum."

Başyaver Rusuhi Bey uzaktan başını sallayarak beni onaylıyor, *"Söyle, söyle"* demek ister gibi devam etmemi işaret ediyordu. Bir erdem ve vefa simgesi olan büyük insan, şu emri verdi:

"Bunların hepsi yapılsın!"

"Daima arkadaşız" ve atlatılan fırtına

İsmet Paşa Tarih Kongresi'ne gelmişti. Kongreyi Atatürk'ün locasından izliyordu. Bir yandan kongreyi izlerken, diğer yandan da dayanamamış, önündeki programın arkasına *"Beni ne zaman affedeceksiniz?"* diye yazıp önüne koymuş, Atatürk de altına *"Daima arkadaşız"* diye yazıp cevap vermişti.

Bir gün Atatürk'le Marmara Köşkü'ne gitmiş, çiftliği gezmiş, hava almış dönüyorduk. Atatürk'ün o gün biraz ateşi vardı. Kendini rahatsız hissediyor, dinleneceğini söylüyordu. Tam Anadolu Kulübü'nün önüne geldiğimizde, *"Hemen yatamam. Kulübe inelim. Biraz oyun oynar, vakit geçirir, sonra giderim"* dedi. Otomobilin durmasını emretti. Otomobilden indik. Tam kulübe girerken İsmet Paşa'ya rastladık. O da kulübe geliyordu. Atatürk, İsmet Paşa ile birlikte asansöre binip çıktı. Biz de merdivenlerden yaya olarak çıktık. Yukarı kata, kulübe gelince, bazı arkadaşları çağırarak kumar oynamak istediğini söyledi.

Atatürk'ün poker oynaması bir âlemdi. Hiçbir işte, hiçbir yerde yenilgiyi kabul etmediği için, pokerde biraz kaybederse ve özellikle karşısında oynayanların herhangi birinde bir hırs, bir tamah sezerse sabaha kadar, hatta 24 saat oyunu devam ettirdiği olurdu.

Atatürk'le ilk kez oynamak mutluluğuna erenler, elde ettikleri kazançtan ötürü sevinirlerdi. Fakat sonuç ne olursa olsun paralar mutlaka harman edilir, herkes ancak verdiği paraları alarak oyunu bitirirdi. Saatlerce Atatürk'le poker oynamak zevki ve şerefi yanlarına kâr kalırdı. Bazen de neşeli zamanlarında yakın arkadaşlarına, sevdiklerine para vermek için oynardı. *"Bu akşam iş ciddidir. Kazanırsanız para vereceğim"* derdi. Ancak o kadar şanslıydı ki, karşısında oynayanların kazanmasına adeta imkân yoktu.

Atatürk, Anadolu Kulübü'ne gelinceye kadar –biraz ateşi olmasına rağmen– gayet neşeliydi. Hatta bir ara kendi kendine türkü bile söylemişti. Fakat kulübün önünde İsmet Paşa'ya rastlayıp, birlikte asansörle yukarı çıktıktan sonra birdenbire

nevri dönmüş, sinirli bir hal almıştı. *"Poker oynayacağım"* dediği için, başyaver, yakın arkadaşlarını poker için toplamaya çalışırken, biz de diğer odada bezik oynamaya başlamıştık. Bir ara başyaver yanıma sokuldu ve kulağıma şöyle dedi:

"Köşk'e gidiyoruz. Sofra olacak, misafir davet ettik. Bilmem nedense Atatürk'ün yüzü birdenbire değişti. Sinirli bir hal aldı."

Çok geçmedi. Atatürk'ün kalktığını ve aşağıya indiğini haber verdiler. Koştuk. Hep birlikte aşağıya indik ve Köşk'e hareket ettik. Ben yine Atatürk'ün otomobilindeydim. Hiç konuşmuyordu. Sürekli sigara içip düşünüyordu. Bir ara *"Rahatsız mısınız Paşam?"* diye sordum. Kafasını sallayarak tek bir kelimeyle *"Hayır"* dedi.

Köşk'e çıktık. Konuklar toplanıncaya kadar Tevfik Rüştü Bey'le biraz bilardo oynadılar.

Atatürk akşamları konukları gelinceye kadar vakit geçirmek için bilardo oynamayı alışkanlık haline getirmişti. Çoklukla da Tevfik Rüştü Aras'la oynamaktan zevk alır ve çok neşelenirdi. O akşam ise oynarken ne konuşuyor, ne de her zaman olduğu gibi neşeleniyordu. Konuklar toplandı. Sofraya oturuldu. Atatürk güya rahatsız olduğu için içki içilmeyecekti. Oysa sofraya oturur oturmaz emretti, içilmeye başlandı. Kendisi henüz bir kadeh bile içmemişti. Birdenbire İsmet Paşa'ya şöyle dedi:

"Kulübe çıkarken asansörde bana bir şeyler söylemiştiniz. Lütfen ayağa kalkarak o sözlerinizi izah eder misiniz?"

İsmet Paşa bu soru karşısında şaşırdı. Ne diyeceğini bilemiyordu. Sofrada bulunanlar da işin ne olduğunu bilmedikleri için merakla İsmet Paşa'ya bakıyorlardı. İsmet Paşa ayağa kalktı ve *"Aziz şefim, beni görevden affetmek suretiyle..."* diye henüz söze başlar başlamaz hemen sözünü kesti ve eliyle işaret ederek:

"Otur, otur!" dedi. Sonra da adeta çocuk azarlar gbi hiddetli bir sesle ekledi:

"Asansörde söylediklerini izah edemedin!"

Gözünü İsmet Paşa'nın yüzüne dikerek devam etti:

"Sözüme dikkat et. Sen olmayabilirsin. Şu veya bu olmayabilir. Fakat ben varım, ben! Katalavis!"

Atatürk bu *"katalavis"* sözcüğünü birisine kızdığı zaman kullanır ve *"Kafana dank etti mi?"* anlamına alırdı. Kendisine özgü deyimlerden biriydi.

Hileli poker partisi

Bir gün Samsun'dan geliyorduk. Atatürk, trendeki arkadaşlara şöyle dedi:

"Haydi poker oynayalım. Fakat ciddi oynayalım. Size kazandığınızı vereceğim. Paraları alır, eğlenirsiniz."

Ben, Salih Bozok ve Nuri Conker, aramızda şunu kararlaştırdık: Salih Bozok, Atatürk'ün arkasına geçecek, O'nun elindeki kâğıtları Nuri Conker'e işaretle bildirecekti. Tertibatımız tamamlanmış, oyuna oturulmuştu. Atatürk rölanslara veya rest çekmelere başladığı zaman Salih eline bakıyor. Nuri Bey'in, görmesi gerekiyorsa gözlerini kapayıp usulcacık kafasını aşağıya indiriyordu. Bu şekilde bir hayli kazanmıştık. Tam Ankara'ya yaklaşıyorduk, Atatürk sırasını getirdi, Nuri Bey'e bir rest çekti. Salih, Atatürk'ün eline bakarak hemen gözlerini kapadı ve başını aşağıya doğru salladı.

Nuri Bey de resti gördü.

Bu eli de alırsak kazancımız bir hayli yükselecekti. Fakat Salih, Atatürk'ün elindeki iki rua'yı görmüş, aldığı diğer rua'yı da dame zannetmiş, ona göre işaret vermişti. Meğer Atatürk, üç kâğıt alarak kare yapmamış mı?

Saatlerce emek vererek kazandıklarımız bir anda geri gitmişti. Bunun üzerine Nuri Bey, *"Yahu be Salih, tam görmüşsün birader"* deyince Atatürk işi anladı, kahkahalarla gülmeye başladı.

○

Sonradan öğrenecektik ki Atatürk asansörde İsmet Paşa'ya şöyle demiş:

"Bu akşam içmeyeceğim. Biraz oyun oynayıp yatacağım, dinleneceğim."

İsmet Paşa da şu cevabı vermiş:

"Bakınız, görevden çekilmekliğim bile sağlığınıza hizmet ediyor. İşlerle bizzat ilgilenmeye mecbur kaldığınız için rahat içemiyorsunuz!"

Bunlar Atatürk'e söylenebilecek sözler değildi. Sanki önceleri bütün işleri kendisi yüklenmiş olduğu için Atatürk rahat yiyip içerken şimdi iş başa düşmüş gibi verilen bu cevap Atatürk'ü doğal olarak sinirlendirmişti.

İsmet Paşa, Atatürk'ün sofradaki sert uyarısından çok ürkmüştü. Sofra dağıldıktan sonra Salih Bozok'un koluna girdi:

"Salihciğim! Bana geçmiş olsun de... Büyük bir fırtına atlattım, değil mi?"

Böyle dertlerini dökerek evine kadar Salih Bozok'la birlikte gitti.

İsmet Paşa Başbakanlıktan çekildikten sonra Atatürk onunla ne zaman karşılaşsa sinirleri bozuluyordu. Bir gün yine kulüpte İsmet Paşa yanına gelmişti. Başyaveri vasıtasıyla hemen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı çağırtmış, ona şöyle demişti:

"Beni yalnız bırakma. Fena sıkılıyorum. Boğulacağım!"

Atatürk, İsmet Paşa'nın bütün maddi sıkıntılarını giderecek önlemler almıştı ama artık onun yüzünü görmek istemiyordu.

Vefa örnekleri

Atatürk, İsmet Paşa bir ay izinli sayıldıktan sonra, Celal Bayar'ı asaleten başbakanlığa getirmişti. Bu da hem İsmet Paşa'yı, hem O'nun tekrar başbakanlığa döneceğini ümit eden Refik Saydam gibi arkadaşlarını fena halde sarsmıştı. Refik Saydam tepki ve üzüntüsünden, Celal Bayar kabinesine bile girmek istememişti. Başbakan olmayı beklerken sağlık bakanı olarak kalmayı galiba içine sindiremiyordu. Celal Bayar, Refik Saydam kabineye girmeyince onun yerine İsmet Pa-

şa'nın yakın arkadaşı Hulûsi Alataş'ın getirilmesini uygun buldu.

Hulûsi Alataş, İsmet Paşa'nın Garp Cephesi kumandanlığı sırasında sıhhiye reisliği yapmış, doktor albaylıktan emekliye ayrılmıştı. İsmet Paşa'nın kendisine büyük güveni vardı. Onu önce İzmir belediye başkanlığına getirmiş, oradan da İzmir Liman Şirketi'nin başına geçirmişti. Sonunda, İstanbul Liman Şirketi'ndeki bazı anlaşmazlıklar üzerine burayı düzeltir ümidiyle İstanbul Liman Şirketi Genel Müdürlüğü'ne tayin etmişti.

Atatürk, Celal Bayar'ın Hulûsi Alataş'ı Sağlık Bakanlığı'na getirerek gösterdiği inceliği takdir etmiş ve buna onay vermişti. Ayrıca İsmet Paşa'nın çok yakını olan Özel Kalem Müdürü Vedid Bey'i de milletvekili seçtirmiş ve hem sofrasında hazır bulundurmaya, hem de gezilerine götürmeye başlamıştı. Bunun sebebi sorulduğunda ise şöyle demişti:

"İsmet Paşa evhamlıdır. Kim bilir neler düşünür? En yakın adamını yanıma aldım ki kendisi hakkında olan bitenden günü gününe haberdar olup rahat olsun. Evhama saplanıp uykusu kaçmasın."

Atatürk bunlarla da yetinmemiş, İsmet Paşa'ya başbakanlığı sırasında şahsi hesabından her ay verdirdiği iki bin lira maaşı üç bin liraya çıkartmıştı. Refik Saydam'a da şahsi hesabından aylık beş yüz lira maaş bağlamış ve emrine de otomobil verdirmişti. Daha önceleri de Saydam'a, kendi köşküne yakın yerde bir köşk inşa ettirerek hediye etmişti.

İsmet Paşa'nın imalı cevabı

Bir gün Meclis görüşmeleri sırasında Menteşe Milletvekili Halil Bey kürsüden şöyle sormuştu:

"İsmet Paşa'dan sonra işbaşına gelen Celal Bey acaba başarılı olabilecek mi?"

Sorduğu sorunun cevapsız kaldığını görünce ayağa kalkıp bağırdım:

"Mutlaka başarılı olacaktır."

Birkaç gün sonra koridorda İsmet Paşa ile karşılaştık. Her zaman olduğu gibi kendisini saygıyla selamladım ve hatırlarını sordum:

"Nasılsınız Paşam?"

"Mutlaka iyiyim" diyerek anlamlı ve imalı bir cevap verdi.

Meşhur "stadyum olayı"

Günler gelip geçerken, aniden *stadyum olayı* patlak verdi. İsmet Paşa bir gün futbol maçı seyretmek için stadyuma gitmişti.

Ankara'nın o zamanki valisi Nevzat Tandoğan, İsmet Paşa'nın yakın adamıydı. Nevzat Bey işgal yıllarında İstanbul Polis Müdürlüğü'nde Birinci Şube müdürüydü. Ben de o sıralarda arkadaşım Topçu İhsan ile birlikte gizli teşkilat işini görüşmek üzere İstanbul'a gelmiştim. Nevzat Bey'i o tarihten tanırdım. Ankara'ya ve milli harekete canla başla bağlı bir gençti. Lozan Barışı'ndan ve İstanbul işgalden kurtarıldıktan sonra İstanbul'da fırka kurmakla görevlendirilen Afyon Milletvekili Ali Çetinkaya, Nevzat Bey'i Adalar belediye başkanı yapmıştı. O sırada İsmet Paşa'nın Heybeliada'daki evine gelmişlerdi. Nevzat Bey işte o zaman İsmet Paşa ve annesine bağlanmış, onların güvenini kazanmıştı. İsmet Paşa da Nevzat Bey'in elinden tutmuş, onu önce Halk Partisi müfettişliğine, sonra milletvekilliğine, en sonunda da Ankara valiliğine getirmişti.

İşte o gün İsmet Paşa'nın maçta bulunduğunu haber alan Nevzat Bey, o zaman söylendiğine göre, adamlarına maçtan çıkarken İsmet Paşa'yı alkışlatmış, sevgi gösterileri yaptırmıştı.

Gayet doğal olan bu olayı ilgililer Atatürk'e anlattıkları zaman, ben de yanlarındaydım. Atatürk kendisine özgü büyüklükle şöyle demişti:

"Çok memnun oldum. Demek ki millet, büyük farz ettiği insanlara saygı göstermesini biliyor."

Fakat bu olay hemen istismar edildi ve İsmet Paşa lehine bir propaganda malzemesi olarak kullanılmaya başlandı. Mesela Refik Saydam, Meclis'te ve Meclis dışında alttan alta *"Görüyorsunuz ya, millet ne kadar üzgün! İsmet Paşa'yı ne kadar seviyor! Bu tezahüratın anlamı vardır"* şeklinde propaganda yaptırmaya kalkışıyordu. Bu gereksiz propagandalara üzülen Salih Bozok, İsmet Paşa'nın da bulunduğu bir parti toplantısında ilk ve son kez duygularına yenilmiş, kürsüye çıkarak şunları söylemişti:

"Arkadaşlar! Bugünlerde ortalıkta bir propaganda yapılıyor. İsmet Paşa bir tertip dahilinde stadyuma gelmiş, kendisine tezahürat yaptırmış. Atatürk'e karşı vaziyet alıyormuş. İsmet Paşa'nın böyle bir harekette bulunacağını ümit etmem. Fakat kendilerinden rica ederim, buraya çıksınlar, bizi aydınlatsınlar."

İsmet Paşa, Salih Bozok'un yaptığı bu emrivaki karşısında zorunlu olarak kürsüye geldi. Sakin görünüyordu:

"Salih Bey arkadaşımız bana siyasi bir muziplik yaptı" diye söze başlayarak, Atatürk'e olan sevgi ve minnetlerini anlattı. Salih'in sorusuna cevap verdi:

"Arkadaşlar! Çoluğum çocuğumla birlikte bugün bir lokma ekmek yiyorsak (Atatürk'ü kastederek) O'nun sayesindedir."

Salih Bozok'un bu hareketi de istismar edildi. Güya ona bu çıkışı Atatürk yaptırmıştı. Oysa Atatürk'ün bundan kesinlikle haberi yoktu. Hatta duyduğu zaman üzülmüş, *"Salih siyasi bir pot kırdı"* demişti.

"Meclis'te kaç kel var?"

Atatürk'ün başbakanlıkta yaptığı değişikliği doğal karşılayarak, Celal Bayar'ın başarılı olabilmesi için canla başla çalışan arkadaşlar vardı. Bunların başında da Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras geliyordu.

Buna karşılık, mert ve vatansever bildiğimiz, saygı duyduğumuz ve sevdiğimiz öyle arkadaşlarımız vardı ki, mesela Ba-

yındırlık Bakanı Ali Çetinkaya bu değişikliği ve özellikle Celal Bayar'ın başbakanlığa getirilişini bir türlü içine sindiremiyordu. *"Ben neden başbakan olamadım? Olamaz mıydım?"* gibi ihtiraslara kendini kaptırıyordu. Bir taraftan Ali Bey'i yatıştırmak için, bir taraftan da onun ihtiras kokan söz ve hareketlerinden Atatürk'ün haberi olmaması için az mı zahmet çekmiştim.

Ali Çetinkaya milletini ve ülkesini seven, ülkesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacak vatansever bir arkadaşımızdı. Subay olduktan sonra Rumeli'de özellikle eşkıya takiplerinde, sonra da Hüseyin Hilmi Paşa'nın emrindeki araştırma komisyonunda yaptığı dürüst hizmetleriyle kendini tanıtmış, Meşrutiyet'in ilanında rol almış, İttihat ve Terakki önde gelenlerinin güvenini kazanarak İstanbul İtfaiye Kumandanlığı'na getirilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde hizmet vermiş, mütarekede Yunanlılar Ayvalık'ı işgal etmek istediklerinde, kumanda ettiği alay ile savunma cephesini kurarak düşmana ilk kurşunu atan da o olmuştu.

Ali Çetinkaya, Afyonkarahisar milletvekili seçildikten ve İstanbul Meclisi'ne katıldıktan sonra, İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine Malta'ya sürülmüştü. *Yiğit* lakabıyla ve başında saç olmadığı için *Kel Ali* diye anılırdı. Bu lakabına sinirlenmezdi. Hatta bir gün Meclis'te arkadaşlarla oturmuş, konuşuyorduk. Sağını solunu düşünmeden konuşmakla tanınan Tokat Milletvekili Mustafa Bey, *"Şu Meclis'te Siverek Milletvekili Mahmut Bey'le Antalya Milletvekili Rasih Hoca gibi birkaç kel var"* diye bir şeyler anlatmaya çalışırken, Ali Çetinkaya'nın orada olduğunu görünce duraklamış, fena halde bozulmuştu. Ali Çetinkaya ise, Mustafa Bey'e şaka ile karşılık vermişti:

"Mustafa Bey sıkılma, sıkılma! Meclis'te yalnız iki kel mi var? Beni niçin unuttun? 'Üç kel var' diye açık açık söylesene."

Ali Çetinkaya daima haşin ve sert görünür, yüzünün güldüğüne ender rastlanırdı. Kimseye güvenmez ve inanmaz, herkese ve her şeye kuşkuyla bakardı. Kimseyi beğenmezdi. Onunla arkadaşlık etmek çok güçtü. Bu nedenle çok kez ar-

kadaşlarını kırar, onların kendisinden uzaklaşmasına yol açardı. Buna rağmen hassas, duygulu ve merhametli yanları da vardı.

Ali Çetinkaya ile Malta'dan Anadolu'ya geldiği gün, arkadaşım Topçu İhsan vasıtasıyla tanışmıştım. Dostluğumuz ömür boyunca sürdü. Diyebilirim ki, sevdiği ve güvendiği tek adam ben olduğum halde görev arkadaşlığımız çok çetin geçerdi. Onun bütün duyguları yüzünün aldığı şekilden belli oluyordu. Paraya pula önem vermez, ahlaki konularda olağanüstü titiz davranır, mazbut yaşardı. Ama ne yazık ki vehimleriyle meşhurdu. Kendisinde çok güçlü bir iktidar hırsı vardı. Bayındırlık Bakanlığı'ndan çekilmesinden duyduğu acıyı ömrünün sonuna kadar unutamamıştı.

Kendisini bütün yüksek makamlara layık ve aday görürdü. Adeta kabına sığmıyor, yükselmek için can atıyordu. Ali Bey'in bu hassas yanını bilen İsmet Paşa onun bu zaafından çok iyi yararlanıyordu.

"Hatay meselesi benim şahsi davamdır"

Başbakan Celal Bayar'ın önüne en önemli mesele olarak, imzalanmış olan Hatay anlaşmasının uygulanması konusu gelmişti. Atatürk, Hatay meselesini bir milli mesele olduğu kadar şahsi bir prestij meselesi olarak da ele almıştı. Bu meselenin kendi istediği gibi çözümü, O'nun için bir idealin gerçekleşmesi kadar önemliydi.

Hatay meselesini anlatmaya başlarken, önce 1923 yılının Mart ayına dönmeliyim.

Bir pazar günü Adana'ya gitmiştik. Atatürk o gün halkın olağanüstü tezahüratıyla karşılanmıştı. Bu gezide müşir (mareşal) üniforması taşıyordu. Kendisini candan bir sevgiyle karşılayanlar arasında, kadınları ve kızları siyah matem kıyafetlerine bürünmüş bir de İskenderun heyeti vardı. Bu heyeti oluşturan siyah giysili kızlar, ellerinde *"Bizi de kurtarın"* cümleleri yazılmış pankartlar olduğu halde Atatürk'ün huzuruna çıkmışlardı. Kızlardan biri titrek bir sesle, Gazi'yi ve çevre-

sindekileri çok etkileyici bir konuşma yaptı. Kızın gözyaşları içinde söylediklerini dinleyen Gazi, –gözlerimizle görüyorduk– kendini zor tutuyordu. Fevkalade üzgündü. Kızcağızın söyledikleri Gazi'yi öylesine etkilemişti ki, konuşma biter bitmez artık dayanamadı, üzgün ama hiddetli bir sesle:

"Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde bırakılamaz!" dedi ve yürümeye başladı.

Atatürk'ün bir müjde anlamındaki bu sözleri, halkı büsbütün heyecanlandırdı ve sevindirdi. Yaşlı, genç, kadın ve kızlar Atatürk'ün çevresini sararak kimi elinden, kimi yüzünden öpüyor, kimi de bastığı yerden toz toprak alarak yüzüne, kucağındaki çocuğunun gözüne sürüyordu. Atatürk'ün bu kurtuluş müjdesine inanarak, bütün gönülleri ve yürekleriyle O'na dua ediyorlardı.

Atatürk halkın coşkun tezahüratı arasında istasyondan ayrılarak, kendisine tahsis edilen Suphi Paşa Konağı'na geldi. Hâlâ genç kızın söylediklerinin etkisindeydi:

"Kıza verdiğim cevap belki impolitique oldu. Fakat gerçek budur!"

"Bağırmayın ekselans!"

Atatürk, Hatay sorununu barışçı yollardan çözmek için Fransa'dan davasının haklılığını onaylayacak dostlar aradı ve ünlü bir devlet adamı olduğu kadar ünlü bir yazar ve fikir adamı olan Edouard Herriot'yu Türkiye'ye davet etti.

Bugünkü gibi uçaklar olmadığı için Semplon Ekspres'le gelen Fransız devlet adamını Edirne garında o zaman Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri olan Numan Menemencioğlu ile Protokol Genel Müdürü Fuat Abdüsselam karşıladılar. İkisi de sağır denecek kadar ağır işitirlerdi ve iri yapılı kulaklıkları kulaklarındaydı.

Sirkeci Garı'nda Atatürk adına kendisini karşılayan İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ'ın da aynı özelliği vardı ve kulaklık kullanmazdı ama bir eli daima kulağının üstündeydi.

Ankara Garı'nda Ata adına konuğu karşılayan sabık Genel Sekreteri Hikmet Bayur da aynı yapıdaydı. Bağırılmadan duymazdı.

Başbakan İsmet İnönü'nün bu özelliği de dünyaca malumdu.

Herriot, bu muhataplarla bağıra bağıra konuşmaya öylesine alışmıştı ki, Çankaya'da Mustafa Kemal'le karşılaşınca aynı yüksek sesle konuşmaya başladı. Atatürk sebebi anladı ve güldü:

"Bağırmayın ekselans, ben duyarım" dedi.

Herriot'un anılarında şöyle bir cümle var:

"Bir duyan adamı ki, çoğunun duymasına ihtiyaç bırakmıyor!"

Bir gerçeği açıkladığı için vicdan huzuru içinde olduğu belliydi. Hatta bunu bir gün Fransız büyükelçisine de açıklamaktan çekinmemiş, *"Biliniz ki İskenderun benim şahsi davamdır"* demişti. Atatürk'ün karar verdiği ve kafasına koyduğu bir meseleye nasıl dört elle sarıldığını gösteren şu dikkate değer olayı nakletmek isterim:

Bir akşam, sofradan, ani olarak Ankara Palas'ın altındaki pavyona gitmeye karar vermişti. O günlerde Ankara'ya gelmiş olan Fransa'nın Suriye Olağanüstü Komiseri Ponçet'nin de tesadüfen orada olduğunu haber aldı. Bunun üzerine, kendisine ayrılan masaya oturmadı, salonun ortasına doğru yeni bir masa hazırlanmasını emretti. Olağanüstü Komiser Ponçet'yi de masaya davet etti. Nuri Conker'i ve Diyarbakır Milletvekili Kâzım Paşa'yı ve beni komisere ayrı ayrı takdim etti. O günlerde Fransa hükümeti Hatay meselesinde bazı güçlükler çıkarıyor, bu da Atatürk'ü üzüyordu. Olağanüstü komisere içini döktü ve ona da aynen şöyle dedi:

"Hatay işi, benim şahsi davamdır."

Ve kızgın bir sesle devam etti:

"Beni üzüyorsunuz. Korkarım ki beni, meseleyi başka türlü halle mecbur bırakacaksınız!"

Atatürk'ün yüksek sesle söylediği bu sözleri herkes duyuyor ve dinliyordu. Hazır bulunan arkadaşlardan –zannederim– Kâzım Paşa, Atatürk'ün sözlerini Fransızcaya çeviriyor-

du. Orada bulunan bir genç, Atatürk'ün *"Beni üzüyorsunuz"* sözü karşısında ayağa kalkarak şöyle bağırdı:

"Atatürk! Üzülme. Arkanda biz varız!"

Atatürk birdenbire sesin geldiği tarafa doğru başını çevirdi. Kaşları kalkmıştı. Salon derin bir sessizliğe gömüldü. Atatürk'ün, gencin müdahalesine sinirlendiği sanılıyordu. Oysa Atatürk, gözlerini sözün sahibi gence dikerek şu cevabı verdi:

"Biliyorum çocuğum! Onu bildiğim içindir ki, böyle konuşuyorum!"

Bütün salon coşmuştu.

O

Fransız işgali altında olan İskenderun sancağının anavatana katılmasını sağlamak için, İskenderun ve çevresinden kaçmış olan bazı yurtsever İskenderunlular, Gaziantep'te gizli komiteler oluşturarak faaliyette bulunuyorlardı. Bu komitelerin başında eski Hatay Cumhurbaşkanı Tayfur Bey (Sökmen), komitede ise Tayfur Bey'in kardeşi İnayet ve Dr. Abdurrahman Melek Bey gibi yurtseverler vardı.

Hatay davasının başladığı ve bu komitenin gerek Hatay'da, gerekse Hatay dışında çalışmalar yaptığı günlerdi. O sırada cumhurbaşkanlığı özel kalem müdürlüğü yapan Hasan Rıza Soyak, bir iş için Dörtyol kazasına gitmişti. O sırada da Tayfur Bey ve arkadaşlarıyla tanışmıştı. Tayfur Bey ve arkadaşları, bir akşam İskenderun'daki facialardan ve acılardan söz etmişler, bunları dinleyen Hasan Rıza Bey çok üzülmüştü. Anlatılanlarla ve özellikle okumak için İskenderun'dan gelmiş öğrencilerin okul işleriyle şahsen ilgileneceğini vaat etmişti. Hasan Rıza Bey, Ankara'ya döner dönmez, bütün bunları Atatürk'e arz etmişti. Atatürk bu işle bu kadar yakından ilgilendiği için Hasan Rıza Bey'e teşekkür etmiş, ayrıca ondan, Tayfur Bey ve arkadaşlarıyla sürekli temas halinde olmasını istemişti. Hasan Rıza Bey de, Atatürk'ten aldığı bu emirden sonra Hatay meselesini özel şekilde ve yakından izlemeye başlamıştı. Hatta bu işe o kadar angaje olmuştu ki,

meseleyi bir Hataylı gibi en ince ayrıntısına kadar kavramıştı. Hasan Rıza Bey'in bu iyi niyetli çalışmalarını takdir eden Abdülgani Bey ve ileri gelenlerden oluşan Antakya heyeti, kendilerini Türkiye'de resmen temsil yetkisini de ona vermişlerdi. Bunun için Atatürk'ün iznini rica etmiş ve Hasan Rıza Bey'e bir de resmi yetki belgesi göndermişlerdi. Atatürk ona şu tavsiyede bulunmuştu:

"Bu yetki belgesi ileride lazım olur. Sakla, hatta istersen hükümete de göster."

Hasan Rıza Bey, bu tavsiyeye rağmen, o zaman başbakan olan İsmet Paşa'yı tedirgin etmemek için, belgeyi hükümete göstermemişti.

Aradan bir süre geçti. Tevfik Rüştü Aras ile Şükrü Kaya, Cemiyet-i Akvam'ın Cenevre toplantısına gidiyorlardı. Atatürk bu heyete, o tarihte özel kalem müdürlüğünden genel sekreterliğe terfi ettirilmiş olan Hasan Rıza Soyak'ı da kattı. Muhakkak ki bir düşündüğü vardı.

Fransa ile Suriye arasındaki mandanın kaldırılması ve Suriye'nin tam bağımsızlığa kavuşturulması için görüşmelere başlanıyordu. Atatürk bunu haber alınca, *"İskenderun sancağı ile olan ilgimiz dolayısıyla böyle bir görüşmenin dışında tutulamayız"* diyerek hükümeti uyardı. Türk Hükümeti'nin görüşmelere katılmak istediğini öğrenen ve bunun Suriye'nin aleyhine olabileceğini düşünen Irak Başbakanı Nuri Paşa Ankara'ya geldi ve şu öneride bulundu:

"Siz şimdi bu görüşmelere katılmayın. Fransızlarla Suriyeliler aralarındaki meseleleri bir kere halletsinler. Ondan sonra ben Hatay işinde Suriyelilerle aranızı bulurum."

Başbakan İsmet İnönü, Nuri Paşa'nın bu önerisini uygun bulmuştu. Bunu haber alan Atatürk çok sinirlenecek ve şu emri verecekti:

"Kesinlikle görüşmelerin dışında kalamayız. Görüşmelerde mutlaka biz de bulunacağız."

Atatürk o sırada Florya'daydı. Cemiyet-i Akvam toplantısı için görevlendirilen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'la İçişleri Bakanı Şükrü Kaya veda etmek için gelmişlerdi. Ye-

meğe oturulacaktı. Atatürk onlara *"Siz yolcusunuz, yemekten önce görüşelim de sizi bırakayım"* dedi. Kütüphane odasına gittiler ve üçü baş başa görüştüler. Görüşmenin tamamı Hatay konusundaydı. Atatürk, Dışişleri Bakanı Aras'a *"Hatay meselesini artık deklare etme zamanı gelmiştir"* emrini vermişti.

Heyet ertesi sabah vapurla Venedik'e hareket edeceği sırada, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İskenderun sancağı ile ilgili görüşmelerin dışında ve bu konuya ilgisiz kalamayacağımızı gazetecilere açıklıyor, bu açıklama ertesi gün bomba gibi patlıyordu.

Aras ve arkadaşlarının Cenevre'ye varmalarından sonra, yine Atatürk'ün emriyle, Hatay konusu Cemiyet-i Akvam'da belli başlı bir mesele olarak ortaya atılmıştı. Fransız dışişleri bakanı ile Cemiyet-i Akvam kulislerinde görüşmelere başlandı. Fakat nazik bir şekilde sürdürülen bu görüşmeler, istenilen sonucu vermiyordu. Heyetimiz, meselenin çıkmaza girmemesi için, görüşmelere Paris'te devam edilmesini önermiş ve bu öneri kabul edilmişti. İsveç dışişleri bakanı da raportör seçilmişti. Ne yazık ki Paris'te yapılan görüşmelerden de bir sonuç alınamayacağı anlaşıldı. Hasan Rıza Soyak'ın önerisiyle heyetimiz görüşmeleri kesmeye karar verdi. Ancak görüşmelerin fiilen sona ermesinden sonra yayınlanan bildiride, görüşmelerin diplomatik yollardan devam edeceği açıklanıyordu. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi de Türk heyetine şu samimi öneride bulunmuştu:

"Herhangi bir kesinti doğru olmayacaktır. Siz gidiniz. Ben de birkaç güne kadar Ankara'ya döneceğim ve size, ümit ederim ki, burada zemini hazırlayarak görüşmelerin devamı için daha elverişli bir öneriyle geleceğim."

Fransa büyükelçisiyle mutabık kalınmış, fakat Ankara'ya döndükten sonra kendisinden ses çıkmamıştı. Büyükelçi, Paris'te söylediklerini hatırlamaz gibi bir tavırdaydı. Dışişleri Bakanı Aras, büyükelçiden, Paris'te iken getireceğini söylediği önerinin ne olduğunu sormak zorunda kaldı. Fakat büyükelçi buna da *"Ne gibi bir öneri getirecektim?"* diye cevap ve-

rince, heyetimiz üyeleri uyanmış ve fena halde canları sıkılmıştı. Durum, o sırada İstanbul'da olan Atatürk'e aksettirilmiş, O da çok sinirlenmişti.

○

Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. Atatürk birdenbire, Başbakan İsmet Paşa'nın telefon başına çağrılmasını emretti. Ben ve Cevat Abbas yanında olduğumuz halde, özel salonun kapı dışında bulunan telefonun başına gittik. Atatürk bizzat telefonu eline alıp konuşmaktan hoşlanmazdı. Telefon ahizesini yerinden kaldırarak Cevat Abbas'a verdi. Cevat Abbas, Atatürk'ün söylediklerini İsmet Paşa'ya naklediyor, onun söylediklerini de Atatürk'e arz ediyordu. Konuşma henüz yeni başlamıştı. İsmet Paşa'nın telaşlı olduğu anlaşılıyordu. Sözleri arasında *"Hatay için Fransa ile savaşa girmeyelim"* şeklinde görüş belirttiği görülüyordu. Atatürk kızdı:

"Ona söyle, telefonda bu şekilde konuşmak doğru değildir. Yarın konuşuruz. Kes! Kes!"

Cevat Abbas'ın elinden telefonu aldı, kapattı.

Bu telefon görüşmesinden sonra Atatürk'le birlikte özel kütüphanesinde oturuyorduk. Hava hemen hemen kararmıştı. Yemek saati gelmiş, sofra hazırlanmıştı. Atatürk, oturduğu divandan sürekli denize, ufuklara dalmış, bir şeyler düşünüyordu. Hiçbir şey konuşmuyordu. Birdenbire emir verdi:

"Bu gece yemeği Park Otel'de yiyelim ve hemen kalkıp oraya gidelim."

Sinirli bir hali vardı. Biraz daha kütüphanede oturduktan sonra kalktık, otomobillerle Park Otel'e gittik. Atatürk'ün Park Otel'deki masası çoklukla umumi salonun sağ tarafındaki duvar önüne yahut isterse salonun ortasında uygun bir yere hazırlanırdı. Fakat çoklukla kenarı tercih eder ve oradan da hoşlanırdı. Atatürk'ün geleceği Park Otel'e telefonla bildirildiği için, masayı her zamanki yere kurmuşlardı. Atatürk nedense orada oturmadı. Umumi salonun yanında özel bir salon vardı. Masanın o küçük salonda hazırlanmasını istedi. Sofraya oturuldu. Şuradan buradan konuşuluyordu. Fakat bel-

liydi ki konuşmaların hiçbirini dinlemiyordu. Kafası bir şeyle meşguldu.

Aradan bir süre geçmişti. Atatürk bana sordu:

"Kılıç, saat kaç?"

"Saat bir buçuk efendim."

"O halde görev başlamıştır. Bana başyaveri çağırtın."

Başyaver Celal Bey'i çağırttım. Hemen geldi. Ona da şu emri verdi:

"Şimdi not ettireceklerimi derhal yapar ve sonuçlarından bana bilgi verirsiniz."

Başyaver Celal Bey'e şunları not ettirdi:

"1. Yunus Nadi Bey'le Ordu Müfettişi Fahrettin ve İstanbul Kumandanı Halis Paşaları şimdi buraya çağırınız.

2. İsmet Paşa'ya, Fevzi Paşa'ya, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e telefonla söyleyiniz, onlar da hemen Ankara'dan hareket edip Eskişehir'e gelsinler, orada beni beklesinler."

Atatürk bu notları yazdırdıktan sonra, Ankara'da bulunan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a da telefonla şu yazılı emri verdi:

"Hatay'a ait belgelerle ve çalışma arkadaşlarınızla birlikte Eskişehir'e geliniz. Orada bana katılınız."

Bir yandan Atatürk'ün bu emirleri yerine getirilirken, bir yandan da özel treninin hemen hazırlanması için ilgililere talimat veriliyordu.

Atatürk'ün birdenbire verdiği bu emir, yemekte bulunanları şaşırtmıştı. Herkes merak ve heyecan içindeydi. Kaş göz işaretleriyle herkes birbirinden bir şey öğrenmeye çalışıyordu. Her şeyi açık konuşan ve açık yapan Atatürk'te bu kez belirgin bir ketumiyet hissediliyordu.

Aradan bir süre geçmişti. Önce Fahrettin Paşa ile Halis Paşa, sonra da Yunus Nadi Bey arka arkaya Park Otel'e geldiler. Atatürk paşalarla görüştü, bazı direktifler verdi. Yunus Nadi Bey'e ise şunları söyledi:

"Benimle birlikte Adana'ya geleceksiniz. Lütfen gidip hazırlanınız ve Dolmabahçe'de bana katılınız."

Adana'ya gidileceği anlaşılmıştı. Amaç belliydi ama orada ne yapılacaktı? Kesin olan bir şey vardı: İş ciddiydi.

Park Otel'den çıktık. Otomobillerle saraya gidiyorduk. Atatürk'ün yanında oturuyordum. Akşamki asabiyeti geçmişti ve çok keyifliydi. Kahkaha atıyordu:

"Akşam telefonda İsmet Paşa'ya 'Yarın görüşürüz' diye söz vermiştim. Bu sözü yerine getirmek ve kendileriyle görüşmek lazım."

Yine kahkahalarla devam ediyordu:

"Şimdi kim bilir ne düşünüyorlar? Kim bilir ne haldeler?"

Bir an durdu, düşündü, sözlerini şöyle tamamladı:

"Onlar asıl şimdi işin ciddiyetini anlayacaklar! Hâlâ uyuyorlar! Bak mesele nasıl hallolur, onlara göstereyim de görsünler. Bir İskenderun için Fransızlarla savaşılmazmış! Şaşarım onların akl-ı perişanına!"

Sarayda kısa bir süre kaldık. Yunus Nadi Bey de hazırlanmış, gelmişti. Hemen motorlarla Haydarpaşa'ya gittik. Orada hazırlanmış olan trene binerek Adana'ya doğru hareket ettik.

Öğleden önce Eskişehir'e vardığımızda İsmet ve Fevzi Paşalarla Tevfik Rüştü ve Hasan Rıza Beyler, Atatürk'ü karşılamak için istasyonda hazır bulunuyorlardı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da kendiliğinden gelmişti.

Atatürk'ün Park Otel'den ayrıldıktan sonra otomobilde bana *"Kim bilir şimdi ne haldeler"* dediği gibi başta İsmet Paşa olduğu halde herkesin heyecanlı olduğu daha ilk bakışta anlaşılıyordu. Acele kalkıp geldikleri için uykusuz kalmışlardı. Adana'ya ani hareket kararının doğuracağı sonuçlardan kaygı duydukları için de renkleri kaçmış, sapsarı kesilmişlerdi. Hepsi bitkin durumdaydı.

Atatürk Eskişehir'e varır varmaz hepsini özel salonunda kabul etti. Trenimiz Eskişehir istasyonunun kör bir hattına alınmıştı. İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Tevfik Rüştü ve Şükrü Kaya Beylerle Atatürk arasındaki uzun görüşme bu hat üzerinde, vagonda yapıldı. Görüşmeden sonra herkes dağıldı.

Atatürk trende özel salonuna geçiyordu. Biz de Hasan Rı-

za Bey'le ayakta duruyor ve konuşuyorduk. Atatürk, Hasan Rıza Bey'i görünce ona şunları söyledi:

"Hasan Rıza, hazır ol, tekrar Cenevre'ye gidiyorsunuz!"

Biz her şeyi sonradan öğrendik. Meğer İstanbul'dan hareketin sebebi Atatürk'ün önemli ve ciddi bir kararıymış. Sınıra kadar gitmek kararında olan Atatürk'ü, Tevfik Rüştü Bey, mantıklı formül ve gerekçelerle bu kararından vazgeçirmiş. Tevfik Rüştü Bey'in verdiği güvence Atatürk'ü yatıştırmış ve sınıra gitmekten vazgeçmesini sağlamış.

Eskişehir'de yapılan bu görüşmelerden sonra, Ankara'dan gelenler geriye döndüler. Atatürk de maiyetindekilerle birlikte yoluna devam ederek Ulukışla üzerinden Kayseri yoluyla bir devir yaparak Ankara'ya geldi. Kesin şekilde halletmek kararında olduğu Hatay işini, Ankara'ya dönerken trende bizlere şu şekilde açıklamıştı:

"Hatay meselesi için Fransızlarla bir savaş durumuna gireceğiz diye İsmet Paşa gereksiz bir evhama kapılmış, telaş içindeydi. Hükümet başkanı olarak telaşında belki de haklıdır. Fakat ben hükümeti hiçbir zaman güç duruma sokmak niyetinde değilim. Benim kararım şuydu: Cumhurbaşkanlığından istifa ederek, toplayacağım mücahitlerle birlikte sınırı geçmek! Tabii bizi bekleyen Hataylılar da, belki bazı askeri birlikler de bana katılmış olacaklardı. Bu şekilde Hatay meselesini fiilen halletmiş olacaktım. Bu hareketim karşısında tabiatiyle ve çok haklı olarak hükümet beni ve bana katılacak olanları asi ilan edebilirdi."

Arkadaşlardan biri söze karıştı:

"Paşam, o zaman ne yapacaktın?"

"Haa... İşte o zaman Hatay meselesini hallettikten sonra döner, bu kez de bizi asi ilan edenleri kolundan tutup atar, yine duruma biz hâkim olurduk."

Atatürk'ün bu kararı kesin ve ciddiydi. O, uygulayamayacağı hiçbir şeyi laf olsun diye ortaya atmazdı.

Atatürk, Fransa'nın, kendini canevinden vuracak şekilde tehdit eden bir Almanya meselesi başında dururken, Fransız halkının adını bile bilmediği bir Hatay için büyük bir askeri

gücünü denizaşırı bir yere naklederek maceraya girmeyeceğini çok iyi biliyordu.

Ulukışla yönünde yolumuza devam ederken, Afyonkarahisar istasyonunda, Atatürk'ün, biri Afyon'daki Kolordu Kumandanı Muğlalı Mustafa Paşa, diğeri Afyon Valisi Durmuş Bey'le iki görüşmesini de burada anlatmalıyım:

Atatürk, Afyonkarahisar'a yaklaşırken, Afyon'daki kolordu komutanı ile valinin kimler olduğunu sormuştu. Muğlalı Mustafa Paşa'yı tanıyor, fakat Vali Durmuş Bey'i tanımıyordu. Durmuş Bey benim küçüklükten okul arkadaşımdı. Namuslu, dürüst ve iyi bir idareciydi. Bu özellikleriyle trende kendisini gıyaben Atatürk'e tanıtmıştım. İstasyona girdiğimizde, Mustafa Paşa ile Durmuş Bey, Atatürk'ün özel vagonuna gelmişler, kendisine Afyonkarahisar hakkında bilgi sunuyorlardı. Bir ara söz, bu gezideki amaca intikal etti. Atatürk, Durmuş Bey'e sordu:

"Vali Beyefendi! Size şimdi herhangi bir emir verecek olursam, bu emrimi derhal yerine getirir misiniz?"

"Tabii Paşa Hazretleri."

"Nasıl tabii? Vereceğim emir belki de tabii olmayabilir?"

"Efendim, vereceğiniz yasal emirleri derhal yerine getiririm, emin olunuz."

Atatürk yüzüme baktı. Ben bu bakışın anlamını biliyordum. Afyon'a yaklaşırken valinin bağlılığından söz etmiştim. O ise kanundan söz ediyordu. Atatürk bu kez Muğlalı Mustafa Paşa'ya döndü.

"Paşa Hazretleri, size belki kanun dışı bir emir vereceğim. Bu emir hükümete isyan niteliğini taşıyabilir. Böyle bir emir verirsem yapacak mısın?"

Muğlalı Mustafa Paşa adeta kendinden geçmiş, ne yapacağını ve ne söyleyeceğini şaşırmıştı. Birdenbire iki elini göğsünün üstüne çaprazvari kavuşturarak, Atatürk'e inanmış bir asker sadakati ile şu cevabı verdi:

"Yahu sen emir verirsin de ben onu yapmaz mıyım?"

Kumandanın samimi ve içten gelen cevabına Atatürk çok sevinmişti. Tekrar Paşa'ya sordu:

"Tamamen sivil kıyafet giyilecek. Bu sivil kıyafetler avcı ceketi, içinde camedan yelekten ibaret olacak ve bu sivil elbiseleri sen bizzat temin edeceksin. Bana, subay ve er olarak böyle giyinmiş beş bin kişiyi on beş gün içinde hazırlayıp teslim edebilir misin?"

Mustafa Paşa bu kez sakindi:

"Emrettiğiniz bu kuvvet on beş gün içinde hazırdır Paşam."

Muğlalı Mustafa Paşa, Milli Mücadele'nin başlangıcında Atatürk'e ilk inananlardandı. İstanbul işgal altındayken gizli milis teşkilatının başında cansiperane çalışmıştı. Anadolu'ya geçtikten sonra da Karadeniz'deki Pontus olayında üstün yararlılık göstermişti. Mustafa Paşa'nın bu hizmetleri Atatürk tarafından bilinmiyor değildi.

Bütün kumandanlar tıpkı Muğlalı Mustafa Paşa gibi Atatürk'e yürekten bağlı insanlardı. Dolayısıyla Atatürk'ün civar kolordulardan bu şekilde toplayacağı bir kuvvetle Hatay'a girmek konusundaki kararı kesin ve ciddiydi.

Eskişehir'deki görüşmelerden sonra Tevfik Rüştü Aras'la Hasan Rıza Soyak, Cenevre'ye gittiler. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile Cemiyet-i Akvam'daki daimi temsilcimiz Necmettin Sadak'ın da katılmasıyla oluşan heyetimiz, uzun ve çetin görüşmelerden sonra, sonunda Türkiye ve Fransa'nın garantisi altında Hatay'da askersiz bir Türk devleti kurulmasını öngören anlaşmayı imza etti.

İmzalanan bu anlaşmanın bazı ayrıntıları vardı. Bu ayrıntıları belirlemek için Cenevre'ye gönderilen Tayfur Sökmen ve Abdurrahman Melek Beyler, Numan Menemencioğlu'nun başkanlığında ayrıca bir heyet oluşturarak çalışmalara başladı. İşin hukuki ve diplomatik aşaması tamamlanmış, sadece anlaşmanın uygulanması ve iki ordunun anlaşma hükümlerine göre işbirliği yapması kalmıştı.

İşte anlaşmanın en çetin yanını oluşturan bu uygulama kısmı da, İsmet Paşa'nın halefi olarak başbakanlığa getirilen Celal Bayar'ın sorumluluğuna düşüyordu.

Mersin ve Adana'da ölümle dans

Atatürk ağır hastaydı. Günün 23 saatini yatarak ve dinlenerek geçirmesi gerekiyordu. Tam o sırada Fransız gazeteleri Atatürk'e felç geldiğini ve ölmek üzere olduğunu yazmaya başladılar. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak Cenevre'de olduğu için yerine Özel Kalem Müdürü Süreyya Bey vekâlet ediyordu. Süreyya Bey, Atatürk'ün bu konudaki hassasiyetini bildiği halde, bu münasebetsiz yayın ve propagandaları heyecanlı bir şekilde O'na aktarıyordu.

Bu çeşit yayın ve propagandalara sinirlenen Atatürk, o günün akşamı Mersin'e gitmeye karar verdi. Adana ve Mersin'deki askeri birlikleri denetleyecek, durumu yakından görecekti. Hatay'ı ne pahasına olursa olsun, hatta ölümü pahasına bile almaya, bu işi bir an önce halletmeye karar vermişti.

Mersin'e gitmek üzere istasyona giderken Ankara stadyumuna da uğradı. O gün 19 Mayıs'tı ve bütün Ankara, gençlik bayramını coşkun bir heyecanla kutluyordu. Atatürk'ü gören halk, kendisini çılgınca alkışlamaya, sevgi gösterileri yapmaya başladı. Yugoslavya savunma bakanı da o sırada Ankara'daydı ve stadyumdaki davetliler arasında bulunuyordu. Atatürk onunla bir süre görüştükten sonra, stadyumu tıklım tıklım dolduran halkın coşkun sevgi gösterileriyle uğurlandı. O gün ilk kez çok zinde görünüyordu. Ankara stadyumuna *19 Mayıs Stadyumu* adı verilmesi de o gün Atatürk'ten rica edilmişti.

19 Mayıs nedeniyle Cumhuriyet Halk Partisi tarafından radyoda bir konferans vermem istenmişti. Atatürk, o gece Salih Bozok'la birlikte konferansı radyodan dinlemiş ve çok beğenmiş. *"Kılıç iyi konuşuyor"* demiş.

Mersin'e hareket etmek üzere istasyondaki özel salonda dinleniyordu. Bütün bakanlar da oradaydı. Beni çağırtarak Salih Bozok'a söylediklerini tekrarladı:

"Aferin çocuk, akşam bana iyi bir diskur dinlettin!"

Atatürk'ün hastalığı ve bu nedenle dinlenmekte olduğu resmi bir bildiriyle ilan edilmişti. Bu bildiriyle Atatürk'ün sağ-

lığından kaygı duyan halk, birdenbire O'nu ayakta ve tekrar karşısında görünce sevinçten çıldırmış gibiydi.

Mersin'e hareket etmeden bir gün önce, Süreyya Bey, Atatürk'ün sağlık durumu hakkında telefonla bize bazı bilgiler vermişti. Bu arada 700 gram kilo aldığını söylemişti. Atatürk'ün bu halsiz ve solgun durumu karşısında kilo alması bana doğal gelmedi. Fakat fazla miktarda şeker ve nişastalı gıdalar aldığı için, belki bu nedenle kilo almıştır diye düşündüm.

Mersin'e giderken trende oturuyorduk. Atatürk, bize karnını gösteriyor, kilo almış olmaktan memnun görünüyordu:

"Şişmanladım. Pantalon bakın dar gelmeye başladı. Onun için bollandırmaya mecbur kaldım."

Fakat gerçekte kilo alması iyi ve normal sayılmazdı. Rengi ve görünüşü iyi değildi. Doktorlar 24 saatin 23 saatini yatarak ve dinlenerek geçirmesini tavsiye etmişlerdi.

Atatürk bu halde Mersin'e ne yapmaya gidiyordu?

Trenden iner inmez, o halsiz haliyle istasyonda hemen kırk dakika süren askeri bir resmi geçit yapılmasını emretti. Resmi geçidin tümünü ayakta izledi. Fakat resmi geçidin sonlarına doğru mecalsizliğin kendisine ıstırap verdiği, güçlükle ayakta durduğu görülüyordu. Arkadaşım Salih Bozok'la bir ara dayanamadık, sinirlenmesini göze alarak yanına sokulduk, kimseye hissettirmeden bize dayanmasını istedik. Bunu yapmadı. Yalnız resmi geçidin süratle bitmesi için, durduğu yerden bizzat *"Marş! Marş!"* kumandası verdi.

Kırk dakika ayakta durduğu yetmiyormuş gibi, resmi geçitten sonra, ikametine ayrılan vali konağını şöyle bir gözden geçirdi, şehrin dışında yeni yapılmış olan demiryolu makas düzenini gezmek ve görmek için yapılan ricayı reddetmedi. O sıcak altında orayı da gezdi, gördü.

Vali konağına döndüğümüzde bitkin gibiydi. Hemen dinlenmeye çekildi. O günün yarısını ve geceyi dinlenerek geçirdi. Ertesi gün Mersin'in 20 kilometre uzağındaki Asar-i Atika'yı da gezdi. Bu da ayrı bir yorgunluk olmuştu. Akşam Mersin limanında yaptığı motorlu gezinti ile bir hayli rahatladığı görülüyordu.

Atatürk Mersin'de kaldığı sürece, yorucu bu ilk günlerden sonra, doktorların tavsiyesi üzerine hemen hemen bütün zamanını dinlenerek geçirmeye başladı. Çoklukla kendi dairesinde tek başına kalıyordu. Sabah kalkar kalkmaz gramofon çalmaya başlıyor, yatıncaya kadar devam ediyordu. Biz, O'nun uykuya yattığını veya kalktığını gramofon sesinden anlardık.

Akşam yemeklerini yine alelusul, yakın arkadaşları ve doktorlarıyla birlikte yiyordu. Mersin'de bir süre kaldıktan sonra Tarsus'a geçtik. Oradaki incelemelerden sonra Adana'ya geldik. Atatürk burada da –Mersin'de olduğu gibi– istasyona çıkar çıkmaz yirmi dakika süren askeri bir resmi geçit yaptırdı. Yine ayakta durarak resmi geçidi sonuna kadar izledi. Resmi geçitten sonra otomobille Adana'yı dolaştı. O kadar yorulmuştu ki, Adana belediye bahçesinin içerisine, oturacağı masanın yanına bile otomobille gitti.

Adana çok sıcaktı. Oradaki incelemelerden sonra vagona girdiğimizde ayakta duracak hali kalmamıştı. Çok yorgun ve bitkindi. Bir an önce trenin kalkmasını istiyor, halka veda ederek yatıp uyumayı dört gözle bekliyordu. O kadar ateşi vardı ki, buzhaneden çıkarıp hediye ettikleri portakal sepetini tren kalkar kalkmaz yanına getirtti. Buz gibi yedi-sekiz portakalı bir hamlede yedi. Her portakalı yedikçe bir kere *"Oooh!.."* diyordu. Sanki içi açılıyor, bir serinlik hissediyordu. Kendisi yediği kadar bana ve Salih Bozok'a da yedirdi. Portakallar bittikten sonra bana ve Salih'e izin verdi, kendisi de hemen yatağa girdi.

Bu kubbede baki kalan...

Mersin'deydik. Atatürk'ün hastalığı nedeniyle zaten içten içe acı duyanlar için yeni bir üzüntü kaynağı olan acı bir olayı da orada yaşadık.

Daha önce Cumhurbaşkanlığı Alaturka Musiki Grubu'nda hanendelik yapan Hafız Mehmet adında biri vardı. Hafız Mehmet'in

sesi çok güzel ve duyguluydu. Onun söylediği gazeller Atatürk'ü çok duygulandırırdı. Zavallı Hafız Mehmet o günlerde vefat etmişti.

Mersin limanında motor gezintisi yapılırken Atatürk'ün emriyle gramofon kuruldu, Hafız Mehmet'in plakları çalınmaya başlandı. Atatürk bu plakları dinlerken hiç konuşmuyor, dalgın dalgın bir şeyler düşünüyor gibiydi. Plak biter bitmez –kendine özgü– derin bir iç çektikten sonra bize dönerek şöyle dedi:

"Çocuklar, bu kubbede baki kalan meğer yalnız bu hoş sada imiş!"

Bu manzarayı ve bu sözü hatırladıkça içimde derin bir sızı duyarım, gözlerim yaşarır.

Ertesi sabah Ankara'ya geldik. Geceyi orada geçirdikten sonra ertesi gün de İstanbul'a hareket ettik.

Hatay konusunda gerçi anlaşma imzalanmıştı ama anlaşmanın uygulanması aşamasında, askeri konulardan ötürü bazı güçlükler çıkmıştı. Bu güçlükleri halletmek için de Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz başkanlığında bir heyet Antakya'ya gönderilmiş, heyet orada Fransızlarla yeniden görüşmelere başlamıştı. Sonunda bir anlaşmaya varıldı. Türk askeri Hatay'a girecekti.

Bir cumartesi akşamı Asım Paşa'dan haber geldi. Atatürk, hemen pazartesi günü ordumuzun Hatay'a girmesini istiyordu. Ertesi gün pazar olduğu için, Fransızlarla bu konuyu görüşüp formaliteleri tamamlamak mümkün değildi. Fakat Atatürk ısrar ediyordu. Bu ısrar karşısında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na başvurdu. Fransa Dışişleri Bakanı, Atatürk'e bir saygı gösterisi olarak, Fransa tarihinde ilk kez pazar günü Quai d'Orsay'daki Dışişleri Bakanlığı'nın bütün bürolarını açtırdı, çalıştırdı ve Milli Savunma Bakanlığı ile görüşerek Atatürk'ün isteğini onayladı.

Bu sayede, kahraman Şükrü Kanatlı'nın komutasındaki Türk birlikleri pazartesi günü Hatay'a girmiş, Atatürk'ün ömrünün son günlerindeki en büyük ideali gerçekleşmişti. Alı-

nan sonuca o kadar sevinmişti ki, hasta yatağında keyfine diyecek yoktu.

○

Başbakan Celal Bayar, Hatay'da yapılacak seçimin sağlıklı sekilde sonuçlanması için gerekli önlemleri alıyor ve şöyle diyordu:

"Hatay çoğunluğuyla, kültürüyle Türk olarak kalacaktır. Milli Mücadelemizde bizimle omuz omuza, yan yana çarpışan bu Türk toprağını, bu Türk halkını bırakamayız. Bizim hiç kimsenin toprağında gözümüz yoktur. Ancak milli hakkımızı istiyoruz."

Ayrıca, Hatay için yapılan garanti anlaşmasında öngörülen askeri işbirliğine ilişkin çalışmalar için Genelkurmay İkinci Başkanı Asım Gündüz Paşa'nın başkanlığındaki heyetle Fransızlar arasında Antakya'da başlamış olan görüşmelerde sorunun dostça çözümü için heyetimize gerekli emirleri veriyor ve görüşmeleri dikkatle izliyordu.

Dış politikada barış ve dostluk esasları üzerinde titizlikle duran Celal Bayar'ın, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'la birlikte yaptığı Atina, Belgrad ve Sofya gezileri de gerçekten başarılı geçmişti.

Başbakan Celal Bayar, kurduğu hükümetin Atatürk tarafından onaylanmasından hemen sonra kolları sıvamış, ilk iş olarak Bayındırlık Bakanlığı'nca üç yılda tamamlanacak olan Adana ovasının sulanmasının finansmanını Ziraat Bankası'ndan sağlamıştı.

Bütçede Hayvanlar, Muvazene, Kazanç, İstihlak, Damga, Sinema, Tiyatro, İptidai Maddeler, Gümrük Muafiyeti gibi kanunlarla on milyonluk bir de hafifleme sağlamıştı.

Dış krediye de önem veren Bayar, İngiltere'den 16 milyon sterlin kredi sağladığı gibi Ankara'ya gelen Alman Ekonomi Bakanı Dr. Funk ile de 150 milyon marklık bir kredi anlaşması imzalamayı başarmıştı.

Bayar asayiş ve güvenliğe de büyük önem veriyordu. Dersim işini ciddi olarak ele aldı. Yıllardan beri askerden kaçan,

hırsızlık yapan, adam öldüren ve hükümete silahla karşı gelmeyi alışkanlık haline getiren Dersimlileri silahsızlandırarak, Cumhuriyet kanunlarına itaata mecbur etti.

"Büyük milletin eseri kadar affı da büyüktür" diyerek genel af çıkardı. Ülke dışında kalan 150'liklerin de affını sağladı.

Atatürk, Başbakan Celal Bayar'la birlikte bir doğu gezisi yapmıştı. Bu, o vilayetlere yaptığı son geziydi. Sivas, Malatya, Diyarbakır, Adana ve Mersin'e gidilmişti. Bu gezi sırasında yaptığı incelemelerde, Celal Bayar'ın iktidar sorumluluğunu üzerine aldığı günden itibaren elde ettiği başarılarla milletin yüzünü güldürdüğünü görüyor ve bundan gurur duyuyordu. Bayar'ın başarılarından dolayı memnun ve rahat olduğu görünüyordu.

İmpeks ve Satie olayları

Atatürk ağır hastaydı ve saat saat, dakika dakika ölüme biraz daha yaklaşıyordu. Başbakan Celal Bayar'ı uğurlamak için Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile birlikte motorla Haydarpaşa'ya gidiyorduk. Yolda söz bir aralık cumhurbaşkanlığı adayı konusuna intikal etti. *"Bunu partide mi, yoksa doğrudan doğruya Meclis'te mi belirlemeli?"* konusu konuşuluyordu. Celal Bayar içtenlikle şöyle dedi:

"Partiye martiye gerek yok. Bir tek adayımız vardır, o da İnönü'dür!"

Yani, Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinde o zaman başbakan olan Celal Bayar'ın büyük rolü oldu. Bunu İsmet Paşa da anılarında açık açık belirtir. Ne var ki aynı İsmet Paşa, cumhurbaşkanı olduktan sonra nedense Celal Bayar'ın kurduğu kurumları ve o kurumların başındaki kişileri yıkmak için sistemli bir kampanya başlattı. Şimdi anlatacağım meşhur İmpeks olayı da bu kampanyanın parçalarından biriydi.

Bayar başbakan olduktan sonra –yukarıda da belirttiğim

gibi– dış ülkelerden kredi sağlanmasına çok önem vermişti. İngiltere o tarihte kredi sağlanmasına en elverişli pazar görüntüsü veriyordu. Kredi görüşmelerinde bulunmak üzere İş Bankası Genel Müdürü Muammer Eriş, Etibank Genel Müdürü İlhami Nafiz Pamir ve Maliye Bakanlığı Nakit İşleri Müdürü Halit Nazmi Keşmir'den oluşan bir heyet İngiltere'ye gönderilmişti. Uzun görüşmelerden sonra 16 milyon sterlinlik bir kredi sağlanması başarılmıştı. İsmet İnönü cumhurbaşkanı olunca, bu heyetin ve özellikle Muammer Eriş'in bu krediden önemli miktarda komisyon aldığı kendisine ihbar edildi. Bu iddianın aslı astarı yoktu. Çünkü öğrenmiştik ki, sağlanan bu kredinin 6 milyonu askeri ihtiyaçlara, 10 milyonu da sivil ihtiyaçlara ayrılmak üzere devlet kurumlarıyla bankalarına dağıtılmıştı. Bu kurumlar ve bankalar devlet formalitelerine tabi olarak ihtiyaçlarını belirleyecekler, ancak o zaman kendilerine ayrılan krediden yararlanabileceklerdi. Böyle bir şey de henüz yapılmadığı için Muammer Eriş ve heyetin diğer mensuplarının herhangi bir komisyon almaları mümkün değildi.

İnönü, durumun İngiliz büyükelçisi vasıtasıyla araştırılmasını Bayar kabinesinde Dışişleri bakanı olan Şükrü Saracoğlu'na havale etmişti. Aradan bir süre geçtikten sonra İngiltere büyükelçisinin getirdiği cevapta, *"Böyle bir şey olmadığı, yalnız o günlerde Denizbank tarafından ihalesi yapılıp İngiltere'de Svan Harrtu Tersanesi'ne verilecek 11 vapurun yapımı için şantiye emrinde çalışan müteahhitlerden bazılarına Türkiye'den İmpeks adlı bir şirketin başvurduğu, kendilerinin bu işlerle ilgilendirilmesini istediği"* ifade edilmekteydi. Olay, *"muazzam suistimal"* iddiasıyla hemen basına yansıtıldı.

İmpeks şirketi, öteden beri sinema işleriyle uğraşan ve dürüstlükleriyle tanınan Kemal Film'in sahibi Kemal ve Şakir Bey adında iki Türk vatandaşının İngilizlerle ortak kurduğu elli bin lira sermayeli bir limited şirketti ve işlenen cürum da şuydu:

Şirketin kurulabilmesi için kanunen 25 bin liralık bir ban-

ka teminat mektubu verilmesi gerekiyormuş. Şirket, Denizbank'a başvurarak sekiz bin liralık bir karşılık yatırmış, üst tarafını da muteber imzalarla sağlayarak Denizbank'tan İktisat Vekâleti'ne hitaben 25 bin liralık bir teminat mektubu almış. Yapılan iş sıradan ve normal bir banka işlemiydi ve aslında bankacılık açısından da bir risk veya sakınca taşımıyordu. Şirketin kurulması bakanlıkça kabul edilsin veya edilmesin, teminat mektubu, veren bankaya iade edilecekti. Nitekim bu olayda da şirketin kurulması kabul edilmiş ve teminat mektubu iade olunmuştu. Olay İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından önce cereyan etmişti. İnönü, cumhurbaşkanı olup da İngiltere büyükelçisinden yukarıdaki bilgiyi alınca ve olayda *İmpeks* adının geçtiğini, bu şirkete de Denizbank tarafından teminat mektubu verildiğini öğrenince, ilgili makamları derhal harekete geçirmişti. Kemal ve Şakir Beylerin evleri didik didik arattırıldı. Kemal Bey tutuklanarak Ankara Cezaevi'ne kapatıldı.

Bu olayın soruşturmasını o zaman Ankara cumhuriyet savcısı olan Saffet Arıkan'ın kardeşi Baha Arıkan yapmıştı. Soruşturma sırasında, ne olayın kendisinde ne de cereyan şeklinde suç oluşturacak herhangi bir bulguya rastlandı.

Fakat dürüstlüğüyle tanınan Kemal Bey, uğradığı bu haksızlık ağır gelmiş olacak ki, bir süre sonra hastalandı ve gözlerini hayata kapamakta gecikmedi.

○

İmpeks olayından sonra bu kez *Satie olayı* ortaya atıldı. Bu olay da şuydu:

Sarayburnu'ndan Eminönü'ye, Karaköy'den yanan Güzel Sanatlar Akademisi'ne kadar uzanan alandaki rıhtımlar ıslah ve son sistem cihazlarla takviye edilmek şartıyla, İstanbul limanının ihtiyacına yeteceği, buradaki devlete ait binaların da söz konusu limana devredilmesinin uygun olacağı hakkında 1935 yılında İsmet Paşa'nın başbakanlığı zamanında bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi çıkarılmıştı. Bu kararnamenin çıkarılmasından üç yıl sonra, yani 1938'de, Denizbank kuru-

lup İstanbul liman idaresi de oraya geçince, kararnameye uygun hareket etmek gereği doğmuştu. Antrepo ihtiyacı çok acil olduğu için, Denizbank önce Kabataş'taki Emlak Bankası'na ait Manizade antreposunu almak istemiş, Emlak Bankası ile anlaşmıştı. Fakat daha sonra Emlak Bankası bu binayı teslim edemediğinden, iki banka anlaşarak satış sözleşmesini feshetmişlerdi.

Bundan sonra Satie binasının Denizbank'a satılması önerildi. Bu bina özel kişilere ait olmakla birlikte liman sınırları ve alanı içinde bulunduğu için alınması uygun görüldü. Bankanın fen heyeti burasını inceledi ve raporunu verdi. Fakat bankanın diğer önemli işleri arasında bu işin sonuçlandırılması uzadı. Satıcılar iki kez verdikleri opsiyonu uzatmışlar, en sonunda bankanın yönetim kurulu 5 Ekim 1938'de kararını vermiş, banka genel müdürü de kararı satıcılara tebliğ etmişti. Böylece sözleşme tamamlanmıştı.

İsmet İnönü cumhurbaşkanı olunca, tahrik edilen zamanın Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, *"Burası 100 bin liradan fazla etmez"* diye söylenmeye başlamıştı. İlgililer kendisine durumu ayrıntılarıyla açıklamışlar, burasının Elektrik İdaresi için alınamayacağını, çünkü kendi imzasını da taşıyan 1935 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nin burayı Denizbank'a vermiş olduğunu anlatmışlardı.

Ali Çetinkaya bu açık durum karşısında biraz şaşırmakla birlikte, meseleyi alevlendirmeye devam etti. İktisat Vekili Hüsnü Çakır da bu konuda üstüne düşeni yapmaktaydı.

Bu Hüsnü Çakır vaktiyle bir ilçede kaymakamdı. Erzincan Milletvekili Sabit Bey tarafından bana gıyaben tanıtılmış ve benim aracılığımla önce Gaziantep vali vekilliğine, daha sonra da valiliğine getirilmişti. Antep'teki dürüst ve tarafsız yöneticiliğiyle kendini sevdirmişti. Fakat her nedense Atatürk'e hınzı vardı. Bir gece Boğaz'daki Sipahi Kulubü'nde, Büyük Atatürk'ün ölümle pençeleştiği acı günde, O'nun için söylemediğini bırakmamıştı. Bunu duyunca da kendisiyle selamı sabahı kesmiştim.

Satie olayında, ilk iş olarak Satie binasının değerini tak-

dir için İstanbul banka müdürü, belediye fen işleri müdürü, İstanbul emlak müdürü ve bir de Hüsnü Çakır'ın yakını olduğu söylenen Mustafa Bey adlı bir kişiden oluşan heyete –müthiş baskılar yapılarak– binaya 106 bin lira eksik değer takdir ettirildi. Binanın satın alınmasında Denizbank'ın kasasından 235 bin lira çıkmıştı. Banka sorumlularının yolsuzluk yaptıkları iddiası, gazeteler tarafından *"büyük rezalet ve skandal"* gibi sunulmakta gecikmedi.

Olay sırasında Adalet Bakanı olan Fethi Okyar, bir gezide olduğu için kendisine Raif Karadeniz vekâlet ediyordu. Raif Karadeniz İstanbul Savcılığı'na hemen bir yazı yazarak, haklarında soruşturma açılan kişilerin derhal tutuklanmasını emretti. Bu emir üzerine Denizbank'ın Genel Müdürü Yusuf Ziya Öniş, Genel Müdür Yardımcısı Tahir Kevkep, tertemiz bir bilim adamı olan mühendis Kasım Gil, Hukuk Müşaviri İsmail İsa ve bankanın Genel Sekreteri Sadun Galip Savcı tutuklandılar.[7]

O arada soruşturmaya ve baskıya maruz kalanlardan biri de, Reasürans Sigorta Şirketi Müdürü Refi Bayar'dı. Refi Bayar, Celal Bayar'ın oğluydu. Sağlığı zaten iyi değildi. Baskılar o derece artırılmıştı ki, ayrıca kalp hastası da oldu. Hasta yatağından zorla kaldırılarak, adliyenin yüz merdiveninden çıkartılarak duruşma salonuna getirildi. Yorgunluktan mahkeme salonunda bayıldı.

Refi Bey bu olaydan sonra bir daha kendini toparlayamadı. Hasta yatağında iken bile kendisine memurlar gönderiliyor, sorular soruluyor ve baskı yapılıyordu. Çok dayanamadı, genç yaşta hayata gözlerini kapadı.

Zavallı Refi Bey'i Merkezefendi'ye defnettikten sonra, akşam üzeri, Bayar ve diğer bazı arkadaşlarla birlikte, eski Afyon Milletvekili İzzet Akosman'ın Nişantaşı'ndaki evine gelmiştik.

Bayar'a birçok yerden başsağlığı telgrafları geliyordu. Bu arada *"Cumhurbaşkanı İnönü"* imzasıyla da bir telgraf gelmişti. O telgrafı okuduktan sonra Bayar'ın gözleri dolmuş, bir şey söylemeden telgrafı alıp bir kenara koymuştu.

III
İstiklal Mahkemeleri
ve
İzmir Suikastı

İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluş nedenleri ve amaçları

Birinci Dünya Savaşı, dünyanın yarısıyla birlikte Türkiye'yi de felakete sürüklemişti. Her şeyimizi yitirmiştik. Verdiğimiz şehit sayısı 500 binden fazlaydı. 400 bin kişi yaralanmış ve sakat kalmıştı. Yaklaşık 1 milyon 500 bin kişi kayıp, esir veya kaçaktı. Devlet otoritesi kalmamış, ülkenin her köşesinde çeteler oluşmuştu. Bu çeteler milletin canına, malına, ırzına saldırıyor, hatta eşkıyalıklarını ayaklanma boyutuna bile vardırıyorlardı.

Türk milleti bütün bu olumsuzluklara, yokluğa ve yoksulluğa rağmen, vatanını düşman işgalinden kurtarmak ve bağımsızlığa kavuşturmak için dişini tırnağına takarak Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ni başlatmıştı. Her şeyini yitirmiş, fakat inancını ve azmini yitirmemiş, silahını elinden bırakmamıştı.

Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan Ulusal Kurtuluş Mücadelesi, sadece topraklarımızı işgal eden dış düşmanlara karşı verilmedi. Düşmanla işbirliği yapan Saray'la da, dış güçlerin ve Saray'ın kışkırtması sonucu ortaya çıkan iç ayaklanmalarla da mücadele edilmesi gerekiyordu. Üstelik ayaklanmaların sadece bastırılması da yetmiyordu. Bunların sebepleri yok edilmeli, yeniden çıkmasına engel olunmalıydı. Bunun için de ihtilal metotlarına başvurmaktan başka çare yoktu.

Anadolu'da 1919-1920 yılları arasında belli başlı on ayaklanma çıkmıştı. Şeriat devleti kurmak amacıyla Bayburt'un Hart kazasında 26 Ekim 1919'da başlayan Şeyh Eşref ayaklanma-

sı 24 Aralık 1919'da bastırılabildi. Konya'nın Bozkır ilçesinde 27 Eylül 1919'da yine gerici Delibaş ayaklanması oldu. İngilizlerin teşviki ile biri 1 Ekim, diğeri 25 Kasım 1919'da olmak üzere iki kez Aznavur ayaklanması ile uğraşmak zorunda kalındı. 13 Nisan 1920'de Düzce ayaklanmaları, 15 Mayıs 1920'de bastırılmasında benim de rol aldığım Yozgat ayaklanmaları, 21 Mayıs 1920'de Zile ayaklanması, 2 Ekim 1920'de Konya ayaklanması başladı. Haziran 1920'de, Milli aşireti, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla ayaklandı. Yine bağımsız Kürdistan kurmak amacıyla Koçgiri aşiretinin 6 Mart 1921'de başlattığı ayaklanma 17 Haziran 1921'de bastırıldı. Milli Mücadele'nin başından sonuna kadar süren Pontusçuluk hareketinin amacı ise Rum Pontus Devleti'ni yeniden kurmaktı.

İKİ PARMAĞININ ARASINDA...

Konya'daki Delibaş ayaklanması Mustafa Kemal'i çok üzmüştü. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Konya'ya gittik. Trenden inmedi, şehrin ileri gelenlerini vagonda kabul etti.

Olayın nedenlerini dinledi. Sonra belediyeye geldi. Meydanı dolduran halk kendisini çılgınca alkışlıyordu. Bu gönülden sevgiyi bir süre nemli gözlerle seyretti. Sonra arkasına döndü. Elindeki yanar sigarayı iki parmağının arasına almıştı:

"Bu saf ve tertemiz milleti kim ifsad eder, ayrılık ateşi çıkarmaya çalışırsa iki parmağımın arasında böylece ezeceğim!"

Ve yanan sigara izmaritini iki parmağı arasında ezerek yere attı.

İç ayaklanmalar özellikle Kuva-yı Seyyare Komutanı Çerkez Ethem'in yardımıyla bastırıldı. Fakat bir ayaklanma bastırılıyor, arkasından başkası başlıyordu.

Önemli bir sorun da asker kaçaklarıydı. Kaçak olayları Birinci Dünya Savaşı içinde başlamış ve asker kaçaklarının sayı-

sı 300 bini geçmişti. Asker kaçakları hırsızlık ve yağmacılık yapıyor, dolayısıyla asayiş ve güvenlik bakımından ciddi bir tehlike oluşturuyorlardı. Bu kaçaklar yakalanamıyor ve cezalandırılamıyordu. Yakalananlar ise keyfi ve hukuk dışı şekillerde cezalandırılıyordu. Refik Şevket'in (İnce) de anılarında anlattığı gibi, yakalanan kaçakların tek sıra dizilip her on kişiden birinin arkadaşlarının gözü önünde kurşuna dizilmesi şeklinde hukuk dışı yöntemlere rastlanıyordu.

23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, bu çeşit keyfiliklere ve kanun dışı yöntemlere son vermek, ulusal birliği, huzur ve güvenliği sağlamak zorundaydı. Bunu yapmadan Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ni zaferle sonuçlandırmak mümkün değildi.

Meclis'in açılmasından iki gün sonra, 25 Nisan 1920'de, Karahisar-ı Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey, Meclis'in kararlarına uymayan veya bu kararların aleyhinde bulunanların vatana ihanetle suçlandırılmaları gerektiği gerekçesiyle Meclis Başkanlığı'na iki maddelik bir önerge verdi. Mebusların bir bölümü böyle bir kanunun çıkarılmasına karşıydı. Uzun tartışmalardan sonra, 29 Nisan günü, ikinci bölümde de kısaca anlattığım *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*, ilk ihtilal kanunu olarak alkışlarla kabul edildi. 14 maddeden oluşan kanun, şu hükümleri içeriyordu:

"Madde 1 – Makam-ı mualla-yı ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanipten tahlis ve taarruzatı def-i maksadına ma'tuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, hain-i vatan addolunur.

Madde 2 – Bi-l-fiil hiyanet-i vataniyede bulunanlar salben idam olunur. Fer'an zimedhal olanlar ile müteşebbisleri kanun-u cezanın kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler.

Madde 3 – Vaız ve hitabet suretiyle alenen veya ezmine-i muhtelifede eşhas-ı muhtelifeyi sırran ve kavlen hıyanet-i va-

taniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşvik-i suver ve vesait-i muhtelife ile tahriren ve tersimen irtikab eyleyenler muvakkat küreğe konurlar. Tahrikat ve teşvikat sebebiyle madde-i fesat meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar.

Madde 4 – Hıyanet-i vataniye maznunlarının merci-i muhakemesi ika-i cürüm edilen mahaldeki bidayet ceza mahkemesidir. Ahval-i müstacele ve fevkalade maznun derdest edildiği mahal mahkemesi de icra-yi muhakeme ve ita-yı karara salahiyattırdır.

Madde 5 – Hıyanet-i vataniye maznunlarının mahkemesi bidayet ceza mahkemelerinden verilecek gayri muvakkat tevkif müzekkeresi üzerine her halde mevkufen icra edilir.

Madde 6 – Zabıta-i adliye me'murlarının tanzim edecekleri tahkikat-ı iptidaiye evrakı daire-i istintaka tevdi olunmaksızın mahalin en büyük mülkiye memuruna i'ta olunur ve onun tarafından dahi müddei-i umumiler vasıtasıyla yirmi dört saat zarfında mahkemeye verilir.

Madde 7 – Hıyanet-i vataniye maznunlarına ait muhakemat, bir sebeb-i mücbir olmadıkça a'zami yirmi günde hükme raptolunacaktır. Bu müddeti bila sebeb-i mücbir tecavüz ettiren mahallin zabıtası ile mahkeme hey'eti kanun-u cezanın yüz ikinci maddesi zeyli mucibince cürmünün derecesine göre tecziye edilmek üzere ma'fevki mahkemesince muhakemesi bi-l-icra a'zami yirmi gün zarfında hükme raptedilecektir.

Madde 8 – İşbu kanuna tevfikan muhakimden sadır olacak mükerrerat kat'i olup Büyük Millet Meclisi'nce ba'de-t-tasdik mahallerinde infaz olunur. Tasdik edilmediği takdirde Meclis'ce ittihaz edilecek karara tevfik-i muamele olunur.

Madde 9 – İşbu cerâimin emr-i muhakemesi için mahkemelerce istenilen şahsa, celp ve davete hacet kalmaksızın bilahüküm intizar müzekkeresi tastir kılınır.

Madde 10 – İsyana iştirak etmeyen eşhas hakkında ligarazin isnâdâtta bulunanlar isnat ettikleri cürmün cezasiyle mücazat olunurlar.

Madde 11 – Haklarında gıyaben hüküm sadır olan eşhas

derdestlerinde işbu kanuna tevfîkan yeniden ve vicâhen muhakemeleri icra olunur.

Madde 12 – İşbu kanun her mahalin idare amiri tarafından nâhiye ve kaza, livâ ve vilayet merkezlerine ve köy hey'et-i ihtiyariyeleri müctemian celp edilerek if'am ve suret-i tebliği mutazammın hey'et-i mezkure azalarının imzalarını havi zabıt varakları tutarak idare meclislerince hıfzedilmekle beraber kavaninin neşir ve ilanı hakkındaki kanuna tevfikan ayrıca neşir muamelesi dahi yapılacaktır.

Madde 13 – İşbu kanunun icra-yı ahkamına Büyük Millet Meclisi me'murdur.

Madde 14 – İşbu kanun her mahalde tarih-i tebliğ ve ilanından kırk sekiz saat sonra mer'i olacaktır."

Meclis, bu kanunu çıkardıktan sonra, 9 Mayıs 1920'de, genel af çıkarılamayacağına karar vererek özellikle vatan hainlerine af kapılarını kapadı. 7 Haziran'da, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak seyyar jandarma müfrezelerinin kurulmasına; 25 Haziran'da, 1894-1899 doğumluların silah altına alınmasına; 26 Haziran'da da sıkıyönetim harp divanları kurulmasına karar verdi.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu sivil mahkemeler ve harp divanları tarafından uygulanıyordu. Fakat kanunun uygulanmaya başlamasından sonra dört ay geçmesine rağmen, beklenen sonuç alınamamıştı. Sarayın ihaneti ve Anadolu'daki otoritesizlik devam ediyordu. Asker kaçaklarının önü alınamamıştı. Ayaklanmaların arkası kesilmiyor, çeteler köy ve kazaları soymaktan bir türlü vazgeçirilemiyordu.

Normal mahkemelerle sonuç alınamayacağı anlaşılmıştı. Milleti temsil eden Meclis'e karşı hükümet, millete karşı da Meclis, karşılıklı olarak ağır sorumluluk yüklenmiş bulunuyorlardı. Dolayısıyla Meclisce ve hükümetçe, ülkeye ve ulusa içten ve dıştan gelebilecek her türlü saldırı, ihanet ve suikastı durdurmak, cezalandırmak, ayaklanmalara ve propagandalara son vermek şarttı.

İstanbul'dan gelen olumsuz propagandalar ordunun di-

siplinini, halkın moralini bozuyordu. Casusluk olaylarına karşı da uyanık olmak ve önlem almak gerekiyordu. Büyük Millet Meclisi'nin vatan topraklarını işgalden kurtarmak ve tam bağımsızlığa kavuşmak kararlığını, milletin maddi ve manevi gücünü kırmaya çalışanlara karşı mücadele edilmeli, bunlar en ağır şekilde cezalandırılmalıydı. Büyük Millet Meclisi bu konuda da kararlıydı. *"Cepheden kaçanları, kaçma olaylarını kolaylaştıranları, kaçakları koruyanları, asker sevkinde ve toplanmasında güçlük çıkaranları, ordunun ve milletin maddi ve manevi gücünü kırmak isteyenleri şiddetle cezalandıralım"* diyordu.

Sivil mahkemeler ve harp divanlarının olağanüstü dönemin ihtiyaçlarına cevap veremediği, ağır işledikleri, kanun ve usul bilmedikleri, adil olmadıkları söyleniyordu. Harp divanlarınca verilen cezalar suçun önemiyle bağdaşmıyordu. Hâkimlerin hemen hemen hepsi medrese mezunu, hatta alaydan yetişmeydi. Ne hukuku biliyorlardı, ne de kanunları. Ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü durumu kavrayacak ve ona göre hareket edecek yetenekte değillerdi.

Büyük Millet Meclisi sürekli çare arıyor, milletvekilleri çeşitli önerilerde bulunuyorlardı. Bu önerilerden biri de Dr. Tevfik Rüştü Aras'tan gelmişti. Tevfik Rüştü Bey, *ihtilal mahkemeleri* kurulmasını öneriyordu. Fransız ihtilalinde de, diğer ihtilallerde de, olağanüstü tehlikelere karşı olağanüstü kanunlar çıkarılmış ve mahkemeler kurulmuştu. Aynı yöntemi uygulamaktan başka çare yoktu.

Konu Meclis'te günlerce görüşüldü ve tartışıldı. Kanun teklifi *ihtilal mahkemeleri* adıyla yapıldı. Refik Şevket (İnce) Bey'in önerisine Dr. Tevfik Rüştü Bey'in de katılmasıyla mahkemelerin adı *İstiklal Mahkemeleri*'ne dönüştürüldü.

Büyük Millet Meclisi üyeleri, *"Milli hareket, şiddet ve direniş ister. Madem ki Büyük Millet Meclisi milletin iradesini temsil ediyor ve onun üstünde kuvvet yoktur, o halde memleketi savunan, direniş güçlerini temsil eden Meclis, kendi içinden, üyeleri arasından bir hâkimler heyeti seçerek kendi amacının gerçekleşmesine çalışsın"* görüşündeydiler. Yani

İstiklal Mahkemeleri'nin hakimlerinin Meclis üyeleri arasından seçilmesi isteniyordu.

16 Eylül 1920'de Selahattin Bey ve arkadaşlarının İstiklal Mahkemeleri üyelerinin seçilmesi için verdikleri önerge, mahkemelerin nerelerde açılacağının, ne şekilde kurulacaklarının ve kaç mahkemeye ihtiyaç olduğunun belirlenmesi için Bakanlar Kurulu'na gönderildi.

Üye seçimleri sonucunda İstiklal Mahkemeleri bölgelerine göre şu şekilde dağıldılar:

1. Ankara İstiklal Mahkemesi: Cebelibereket Mebusu İhsan Bey (Başkan), Ayıntap Mebusu Kılıç Ali Bey (üye), Elaziz Mebusu Hüseyin Bey (üye), Kütahya Mebusu Cevdet Bey (üye).

2. Eskişehir İstiklal Mahkemesi: Denizli Mebusu Yusuf Bey (Başkan), Antalya Mebusu Rasih Efendi (üye), Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey (üye), Kütahya Mebusu Haydar Bey (üye).

3. Konya İstiklal Mahkemesi: Bursa Mebusu Osman Nuri Bey (Başkan), Kengiri Mebusu Tevfik Efendi (üye), Isparta Mebusu Hacı Tahir Efendi (üye).

4. Isparta İstiklal Mahkemesi: Biga Mebusu Hamit Bey (Başkan), Biga Mebusu Hamdi Bey (üye), Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami Bey (üye), Maraş Mebusu Tahsin Bey (üye).

5. Sivas İstiklal Mahkemesi: Canik Mebusu Ali Bey (Başkan), Saruhan Mebusu Mustafa Necati Bey (üye), Bursa Mebusu Necati Bey (üye), Dersim Mebusu Mustafa Zeki Bey (üye).

6. Kastamonu İstiklal Mahkemesi: Mardin Mebusu Necip Bey (Başkan), Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey (üye), Kozan Mebusu Dr. Fikret Bey (üye), Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey (üye).

7. Pozantı İstiklal Mahkemesi: Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey (Başkan), Bayezit Mebusu Atıf Bey (üye), İçel Mebusu Şevki Bey (üye), Ergani Mebusu Sırrı Bey (üye).

8. Diyarbekir İstiklal Mahkemesi: Malatya Mebusu Sıtkı Bey, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, Çorum Mebusu Sadık Bey.

İstiklal Mahkemesi üyeleri 27 Eylül'de toplanarak bir çalışma programı hazırladılar. Refik Şevket Bey'in hazırladığı beyanname okunup kabul edildi. Beyanname basıldı ve mahkeme heyetleri yola çıkmadan mahkeme bölgelerine gönderildi.

Beyannameyi, isim yeri boş bırakıldığı için, her istiklal mahkemesi adını yazarak yayınladı. Beyanname metni şöyle idi:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Namına (.....)
Mıntıkası İstiklal Mahkemesi'nin Beyannamesi

Üç yüz milyon Müslüman'ın ümid bağladığı vatanımızda hilafet makamı aleyhine zalim hükümetler tarafından tertib edilen su-i kasd, İzmir, Adana ve İstanbul işgaliyle pek açık suretde tahakkuk etdi. Bunun üzerine milletimiz bir defa daha harekete geldi ve istiklâliyle varlığını muhafaza için her fedakârlığı göze alarak talihini kendisinin intihab etdiği vekillerden mürekkeb Büyük Millet Meclisi'ne teslim etdi.

Filhakika vatanın fedakâr evladı, yer yer, cephe cephe hareket ve istiklâlimizin harici ve dahili düşmanlarıyla arslanlar gibi çarpıştılar ve çarpışıyorlar. Büyük Millet Meclisi de öldürülmek istenilen şu mazlum, fakat büyük milletimizi kurtarmağa çalışıyor ve bu maksatla bir taraftan memlekette halk idaresini kuracak en emin esaslara müstenid kanunlar vaz ve tesisine uğraşıyorken; bir taraftan da düşmanlarla el ele vermek fenalığını irtikap eden alçakları ve düşman karşısında firar eden hainleri kahr ve te'dip etmek üzere fevkalade selahiyeti haiz (İstiklal Mahkemeleri) teşkil etmiş ve mıntıkalarına gönderilmiştir.

Bu münasebetle Büyük Millet Meclisi'nin 11 ve 26 Eylül 336 tarihlerinde kabul etmiş olduğu kanunun mevad-ı asliyesini aynen derc ediyoruz.

İstiklal Mahkemeleri hakkında kanun:

Madde 1 – Muvazzaf ve gönlü ile hizmet-i askeriyeye dahil olub da firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve sevkinde tekâsül gösterenler, firarileri ihfa, iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askeri kavaninde mevcud ahkâm ve ind-el-îcâb diğer güna mukarrerat-ı cezayiyeyi müstakilen hükm ve tenfiz etmek üzere Millet Meclisi azalarından mürekkeb "İstiklal Mahkemeleri" teşkil olunmuştur.

Madde 2 – Bu mahkemeler azasının adedi üç olup Büyük

Millet Meclisi'nin ekseriyet-i arasiyle intihab ve içlerinden birisi kendileri tarafından reis ad'olunur.

Madde 3 – İstiklal Mahkemeleri'nin kararları kat'i olub infazına bi-l-umûm kuva'yı müselleha ve gayrı müselleha-i devlet me'murdur.

Madde 4 – İstiklal Mahkemeleri'nin evamir ve mukerreratını infaz etmeyenler veya infazda teallül gösterenler işbu mahkemeler tarafından taht-ı muhakemeye alınır.

Madde-i zeyl: Kumandanların silsile-i meratib-i askeriye arasında itaat ve inzibat teminine ma'tûf hukuk ve selahiyetleri mahfuz kalmak üzere istihlâs ve istiklâl-i vatan ve hilafet için mücahede eden Büyük Millet Meclisi'nin amal ve maksadına menâfi olarak düşman maksad ve menfaatini tercih yollu teşvikat ve tahrikat ve ifadatda bulunanlar ve memleketin kuva-yi maddiye ve maneviyatını her ne surette olursa olsun kesr ve tenkîse sâî edenler ve düşmanlar hesabına askeri ve siyasî casusluk edenlerle 29 Nisan 36 tarihli Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun havi olduğu mevaddan dolayı maznun-u aliye bulunanların icra-yı muhakeme ve tenfîz-i hükm selahiyeti İstiklal Mahkemeleri teşkil eden mıntıkalarda mehakim-i mezkureye verilmişdir.

Kardeşler!

İşte bizler bu kanunu tatbik için bu mıntıkaya geldik. Şimdi de bu cihetleri biraz izah edelim: İstiklâl Mahkemeleri zirde münderic mevadı takib ve muhakeme edeceklerdir:

1. Milletle hilafet makamını düşmanlar elinde esir bırakan muahedenameyi kabul ve tervic edenlerle bu gibilere uyanlar.

2. Gerek gönüllü ve gerek muvazzaf olsun askerliğe dahil olan bilcümle efrad ve zabitandan firar edenler.

3. Ahali ve efrad ve zabitandan firara sebebiyet verenler, yani askerin kaçmasını kolaylaştıracak bir suretde söz söyleyen, yazı yazan, iltimas eden veya rüşvet alan vesair her türlü harekâtda bulunanlar.

4. Firarileri derdest ve sevkde tekasül ve iltimas gösteren bi-l-umum mülkî ve askeri jandarma memurin ve efrad ve zabitanı.

5. Firari efrad ve zabitanı saklayanlar, besleyenler, elbise verib giydirenler.

6. Büyük Millet Meclisi'nin ve Meclis dolayısiyle millet hâkimiyetinin düşmanlarını takdir veya onları ister yollu teşvikat ve ifsâdâtta bulunanlar.

7. Memleketde yekdiğeri aleyhine nifak çıkararak devlet ve milletin işini bozanlar, kuvvetini azaltanlar.

8. Milletin zihnini yalan yanlış havadisle çelenler.

9. Büyük Millet Meclisi'nin haberi olmaksızın millet namına düşmanlarla görüşenler.

10. Düşmanlarımıza milletimizin ahvali hakkında her ne suretle olursa olsun malumat verenler.

Bunlardan mâ-adâ herkes bilmelidir ki;

a) İstiklâl Mahkemeleri nokta-i nazarında bütün efrad-ı millet, her ne rütbe ve derecede me'muriyet ve meslekde bulunursa bulunsun müsavidir.

b) İstiklâl Mahkemeleri'nin kararı kat'idir. Verilir verilmez derhal icra olunur.

c) İstiklâl Mahkemeleri'nin verdiği emirleri yapmayanlar bu mahkemeler tarafından derhal taht-ı muhakemeye alınır. Ve azl, tard, haps, nefy, kal'ebendlik, kürek ve icabında idam cezalarına mahkûm edilir.

d) İstiklâl Mahkemeleri seyyardır. Lüzum gördüğünde kazaları, nahiyeleri, köyleri dolaşarak muhakemesini yapar ve icra eder. Hülasa İstiklâl Mahkemeleri vatanı bugünkü ağlatıcı vaziyetden kurtarıb evvelki şerefli mevkiine çıkarmak için elini vicdanının üzerine koyarak Allah'ın inayetine sığınır, vatan hainleri hakkında ceza verir ve vatan ve millet istiklali kaygusundan başka bir şeyi düşünmez, yalnız Allah'tan korkar, ictihadında fevkalade müstakil bir hey'ettir.

Vatandaşlar! Size son bir defa daha ilan ediyoruz, işbu beyannamenin tebliğinden itibaren on gün zarfında hemen askerliğinize koşunuz. Mücahede kuvvetimizi zaafa uğratacak yolsuzluklardan, tecavüzlerden ictinâb ediniz, boş boğazların sözlerine inanmayınız, sizi fesada sevkedenlere uymayınız, vatanî vazifenizi takdir ediniz ve daima biliniz ki başımızda va-

tanı ve sizi düşünen Büyük Millet Meclisi ve o Meclis'in maksadını temine çalışan İstiklâl Mahkemeleri vardır.

İstiklal Mahkemeleri nasıl çalışırdı?

İstiklal Mahkemeleri'nin kararları kesindi ve temyizi yoktu. Mahkemeler Büyük Millet Meclisi'ne bağlıydı. Kararlarından dolayı sorumlu değillerdi. Kararların yürütülmesinde sivil ve asker bütün görevliler sorumluydu.

İstiklal Mahkemeleri'ni ilgilendiren olayların tahkikatı önce hükümetçe yapılır, sonra düzenli bir dosya halinde mahkemeye devredilirdi. Konu, mahkeme heyeti tarafından ayrıca incelenir ve noksanları tamamlandıktan sonra olayla ilgili olanların açık yargılamasına geçilirdi. Suçlular mahkemeye getirildikten sonra, soruşturma memuru tarafından davalı hakkında ileri sürülen suç okunurdu. Davalı bu suçlamalara cevap verir, kendini savunurdu. Deliller karşılıklı olarak ortaya konur, tanıklar dinlenirdi. Mahkemeler kesin olarak açık yapılırdı. Gizli yapılmış tek bir mahkeme yoktu. Verilen karar da açık olarak okunurdu. Asker, sivil bütün devlet memurları mahkemelerin verdikleri kararları derhal infaz etmekle yükümlüydü. Hükümler, temyizi olmadığı ve derhal infaz edildiği için, bu ağır sorumluluk karşısında dava kılı kırk yararcasına incelenirdi.

Gazeteler bir gün önceden, yapılacak duruşmalar hakkında bilgi verir, halkın ilgisini artırırdı. Halk, duruşmaları ilgiyle izliyordu. Suçlular kısa sürede yargılanıyor ve halk önünde cezalandırılıyorlardı. Bu, açık bir ibret oluyordu. Verilen kararlar, mahkemelerin kendi bölgelerine ve diğer İstiklal Mahkemeleri'yle, Meclis, İçişleri Bakanlığı ve diğer ilgili yerlere bildirilir, gazeteler bunları yayınlamakla zorunlu tutulurdu.

İstiklal Mahkemeleri görev bölgelerine geldikten sonra, bölgenin asker ve sivil idarecileriyle ilişki kuruyor, diğer mahkemelerin ellerinde bulunan ve kendi konularını ilgilendiren davaların dosyalarını devralıyorlardı.

İstiklal Mahkemeleri olarak sadece suçluları yargılayıp cezalandırmıyorduk. Her türlü haksızlığın, zorbalığın ve yasadı-

şı eylemin önlenmesi için de mücadele ediyorduk. Mesela, Ankara'nın Keskin ilçesine yaptığımız bir gezide, köylülerin yana yakıla şikâyetleri bizleri isyan ettirmiş, 9 Ekim 1921 tarihinde şu beyannameyi yayınlamıştık:

"Köylerden bedelini vermeksizin mevad-ı iaşe alanlar derhal İstiklâl Mahkemesi'ne sevk olunacaklardır.

İstiklâl Mahkemesi tarafından neşr edilen beyanname suretidir:

Hayat ve tarihine tevciye edilen darbe-i zalimâneye istiklalini kurtarmak için icabında bütün varlığını feda suretiyle cidden bir numune-i hamaset ve fedakârlık gösteren büyük Türk köylülerinin tekâlif-i kanuniye ve milliyesini derin bir alaka ve şevk ile eda ve ita edişlerine rağmen bilhassa menzil güzergâhı üzerinde bulunanlarına bazı sevkiyat kafilelerinin, jandarma ve nizamiye müfrezelerinin gayri kanuni bir surette yiyecek, arpa ve saman vesaire hakkında mutalebat ve müracaatda bulundukları ve bu surette köylüleri bazan ihbar ile izrar eyledikleri mahkememizce son Keskin ve havalisine vaki olan seyahatta görülmüş ve anlaşılmışdır. Kanun ve tekâlif-i milliye emirleri haricinde köylü hiçbir mahale cebhe-i vade bile vermeye mecbur değildir. Sevkiyat kafilelerinin ancak menzil noktalarından iaşe ve ihtiyaçlarının temini, jandarmaların da ancak ücreti mukabilinde ve köylünün rızasını tahsil ile iaşelerinin temini lazımdır. Aksi harekette bulunanların köylüyü Hükümet-i Milliye'nin hüsn-ü idare ve adilanesinden ve binnetice efrad-ı ahali ve Hükümet arasında bir emniyetsizlik tevlit edecek bir cürmün mütecasiri ad olacakları ve haklarında İstiklâl Mahkemesi'nce takibat-ı kanuniyede bulunulacağı ilân ve fi-mabad kabil cerâim ishalinin mahkememize sevkleri lüzumu Dahiliye ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden rica olunur."

Nitekim jandarma komutanı Yüzbaşı Nuri ve emrindekiler, köylüye zulüm ve işkence yaptıkları ve parasını ödemeksizin hayvanları için arpa topladıkları şikâyetiyle tutuklanarak An-

kara İstiklal Mahkemesi'nce yargılandılar. Bala kazasını inzibatla görevli Kütahya Jandarma Komutanı Yüzbaşı Nuri ile Hikmet ve Hasan çavuşların Beynam köyü muhtarı Veli'ye, istediklerini yapmadığı için işkence yaptıkları ve köyün sakinlerinden Kâzım Bey'in ambarından bedelini ödemeksizin otuz yarım arpayı zorla aldıkları anlaşıldığından, Yüzbaşı Nuri'nin askerlikten atılmasına ve tutuklandığı tarih olan 12 Kasım 1921'den itibaren iki yıl ve Hikmet Çavuş'un bir sene küreğe, Hasan Çavuş'un da aynı şekilde cezalandırılmasına karar verdik. Karar bütün jandarma birliklerine ve bölge halkına duyuruldu.

○

Mahkeme üyeleri ve görevlileri aylık esasına göre maaş alıyorlardı. Mesela Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı İhsan Bey 10.800, üye Hüseyin Bey ve ben 10.800'er kuruş, Başkâtip Rıza Bey 7.548 kuruş, Zabıt Kâtibi Sırrı Bey 5.298 kuruş, Kâtip Hüsnü 3.846 kuruş, Odacı Bekir Ağa 1.500 kuruş alıyorduk. Ayrıca yolluk almadığımız için, dolaştığımız sürece yaptığımız masrafları maaşımızdan karşılıyorduk.

İstiklal Mahkemeleri suçlulara, verilen süre içinde teslim oldukları takdirde af fırsatı tanıyorlardı. Yayınlanan beyannameler ise çok etkili oluyordu. Bu beyannameler sayesinde ağır suç işlememiş kaçak ve bakayalar şubelere teslim oluyorlardı. Beyannameler asker ve sivil görevliler tarafından şehir, kasaba, köy ve mahallelere kadar gönderilip dağıtılıyordu. Yine bu görevliler aracılığıyla suçluların yakalanıp mahkemeye getirilmeleri sağlanıyordu.

İstiklal Mahkemeleri'ne konu olan başlıca suçlar şunlardı:

1) Vatana ihanet, ayaklanma, 2) Casusluk, 3) Bozgunculuk ve aleyhte propaganda, 4) Soygunculuk, 5) Görevini kötüye kullanmak, 6) Halka eziyet ve baskı, 7) Asker ailesine saldırı, 8) Tekâlif-i milliyeden mal kaçırmak, 9) Katil, 10) Düşman işgalinden yararlanıp, kanunsuz hareketlerde bulunmak, 11) Düşmana yardım ve işbirliği, 12) Düşman ordusuna katılmak, 13) Askerden firar etmek, firar edenlere yardım ve yataklık etmek.

İstiklal Mahkemeleri çeşitli suçlara, önemlerine göre şu cezaları veriyordu:

1) Asarak idam etmek veya kurşuna dizmek, 2) Kal'a-bend, kürek veya ağır hapis, 3) Sürgün, 4) Dayak, 5) Zararı ödetme, 6) Görevden uzaklaştırma, 7) Halk ve asker önünde teşhir, 8) Milli Mücadele'nin sonuna kadar gözaltına alma, 9) Mal ve mülküne el koymak, 10) Asker kaçağının yerine en yakınını askere almak.

Her mahkemenin kapısında büyük bir levha ile mahkemenin adı yazılı bulunurdu. Mahkeme heyetinin oturduğu yerin arkasında yine büyük bir levha ile *"İstiklal Mahkemesi, Mücadelesinde, Yalnız Allah'tan Korkar"* yazısı asılıydı.

Aldığımız görevi, Büyük Millet Meclisi'nin manevi şahsiyetine layık şekilde, hiçbir etki altında kalmadan yerine getirdik. Görevimizi yaparken ne hatır dinledik, ne emir, ne gönül... Hissiyattan kendimizi uzak bulundurmak, ülkenin kurtuluşu, ordunun desteklenmesi, inkılabın ve milli davanın her etkiden uzak tutulması başlıca hedefimizdi.

Elde yalnız bir millet kalmıştı. Onu kendi gücüyle kurtarmak, temiz kanından yeni ordular çıkarmak, enkazın üzerinde yeni bir devlet kurmak tek amaçtı ve her türlü düşüncenin üstündeydi. İstiklal Mahkemeleri bu fikir ve imanla yoğrulmuştu.

Başbakan İsmet Paşa'nın bir parti toplantısında dediği gibi, *"Kaçınılması mümkün olmayan hatalara düşmüşlerse bunu samimi kanaatlerinden başka bir şeye atfetmemelidir. Aksine kanaatleri ve ülküleri uğrunda yapılması gereken bazı eksiklikler de vardır."*

Başbakan İsmet Paşa, İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması nedeniyle yine bir parti toplantısında yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

"Biz Takrir-i Sükûn Kanunu'nu koyduktan ve İstiklal Mahkemeleri'ni kurduktan sonra karşısında bulunduğumuz durumları önceden tahmin ettiğimiz durumdan daha önemli bulduk. Elde açık deliller olmaksızın tecrübenin ve görgünün verdiği birtakım kanıt ve uzmanlaşma yoluyla duyduğumuz teh-

likeden daha ağır tehlikeler karşısında bulunduğumuzu bilfiil tecrübe ettik. Memleketin dört köşesinde, içte ve dışta nice teşkilat, nice dal budak salmış cemiyet bulunduğu ortaya çıktı. Mahkemeler gerek batıda, gerek doğuda fesat unsurlarını izlemek için bütün gayretlerini harcamışlardır. Benim kanaatim şudur ki, mahkemeler görevlerinde başarılı olmuşlardır. Onların bu başarılarından her zaman söz edebiliriz."

İsmet Paşa, mahkemelerle ilgili uzun açıklamalarını şu sözlerle bitirmişti:

"Samimi olarak parti huzurunda ve iki gün sonra da Meclis huzurunda söyleyeceğim ki, Büyük Millet Meclisi İstiklal Mahkemeleri'ni seçip kurarken büyük bir isabet ve iyi seçim yapmıştır. Mahkemelere seçilen arkadaşlar, her türlü etkiden uzak olarak, yalnız ve büyük ve aziz ülkülerinin ve ülkede inkılabın savunulması için Büyük Meclis'in kendilerine emanet ettiği yüksek yetki ve yargı hakkını yerinde ve gerektiği kadar dikkatle kullanmışlardır. Kendilerini huzurunuzda tebrik ve teşekkür etmeyi bir görev sayarım."

Takrir-i Sükûn Kanunu ile mahkemelerin ikinci kez çalışmaya başlaması için İsmet Paşa'nın İkinci Meclis'e yaptığı öneri görüşülürken bir hayli tartışma olmuş, öneri epey hırpalanmak istenmişti. Oysa İstiklal Mahkemeleri ülkede şiddet ve terör estirmek, vatandaş kanı dökmek için değil, ülkenin iç ve dış düşmanlara karşı savunulmasını, birliğin korunmasını sağlamak için kurulmuştu. İstiklal Mahkemeleri'nin bu amaçları gerçekleştirmekteki isabetli çalışmaları Meclis'in çoğunluk kararı ile verdiği takdirnameyle sabitti. İsmet Paşa'nın bu açıklamalarından sonra, Bursa Milletvekili Refet Bey, 3 Kasım 1926'da Meclis'e bir önerge vererek, istiklal mahkemesi heyetinin Cumhuriyet'in savunulması konusundaki çalışmalarının takdir edilmesini önermiş ve söz konusu öneri milletvekillerince kabul edilmişti. Bu şekilde Millet Meclisi de verdiğimiz kararları onaylamış oluyordu.

O tarihte ülkede, daha çok geçmişe bağlı, göreneğe esir, herhangi bir iğfale elverişli, en küçük bir teşvik ile inkılaba karşı hemen alevlenmeye, ayaklanmaya kalkacak bir ruh haline

yer yer, sık sık tanık oluyorduk. İnkılap kurtları, milletin kurtuluşunu engellemek, inkılabın aleyhindeki harekâta hâkim olmak istiyorlardı. Hatta en acısı, içimizde güya dava yoldaşlığı yapanlardan bir kısmının da dahil olduğu bir halifecilik ve padişahçılık ruhu zaman zaman canlanıyordu. Hilafet ve saltanat makamına en küçük bir saygısızlığı içlerine sindiremeyenler, kanının her damlasında padişah nimeti bulunduğunu söyleyenler, Cumhuriyet'in ilanını bir türlü akıllarına sığdırıp kabul edemeyenler, aramızda yaşamakta, bize yoldaşlık etmekteydi.

Dıştan inkılapçı ve dava yoldaşı görünenlerin bu zihniyetlerine ve netice itibariyle sözlerine inanmak güç oluyordu. Bu zihniyetle malul (sakat) kimselerin ülkeyi bir tecrübe sahasına çevirmelerine imkân bırakmak tehlikelerle dolu görünüyordu. Mahkeme heyeti olarak çalışırken bu gibilerin kafalarındaki emelleri, gizli ihtirasları meydana çıkarmaya çalışmak gerekiyordu.

Eğer İstiklal Mahkemeleri ülkeye yönelik birtakım kötü ve caniyane hareketlere, suikastlere ilgisiz ve hoşgörülü davranmış olsaydı, hiç şüphe yok ki tarih huzurunda en ağır, en acı suçlamaya muhatap olacaktı.

İstiklal Mahkemeleri, kanunun ve ülke çıkarlarının gereklerini yerine getirmek suretiyle, işte, bu hataya düşmemeye çalıştı.

İstiklal Mahkemeleri ilk kurulduğu günlerde bu mahkemeleri *Çeka Mahkemeleri*'ne benzetenler de olmuştu. Onlara göre istiklal mahkemesi demek yalnız sehpa, yalnız asmak demekti. İstanbul'un her şeyi kötü göstermek alışkanlığında olan iki gazetesi, bu nedenle neler yazmamıştı ki...

Sovyet devriminin 15. yıldönümünde Moskova'da yapılacak görkemli törene bizden de bir heyet davet edilmişti. Halk Partisi Genel Sekreteri Saffet (Arıkan) Bey'in başkanlığında, o zamanki Darülfünun Emini Prof. Neşet Ömer ve Siirt Milletvekili Mahmut Beylerden oluşan heyete Atatürk beni de dahil ederek Moskova'ya göndermişti. Orada bir ziyaret sırasında, Hariciye Komiseri Çiçerin ile bu mahkemeler konusunda ara-

mızda bir konuşma geçmişti. Çiçerin, bizim İstiklal Mahkemeleri'ni kendilerinin Çeka Mahkemeleri'ne benzetiyordu. Benden aradaki farkı sordu. Çeka mahkemelerinin dört duvar arasında ve gizli faaliyette bulunduklarını, İstiklal Mahkemeleri'nin ise millet karşısında her davaya açık yargılama ile baktığını, hükümlerini de millet karşısında verdiğini anlattım. Çiçerin beni onayladı ve şöyle dedi:

"Evet, bu durum inkılap mahkemeleri için bir güven unsuru oluşturur."

Oysa bizde bazı kişiler, İstiklal Mahkemeleri'ni başka ülkelerin ihtilal mahkemelerine ve özellikle Rusların Çeka Mahkemeleri'ne benzetmek istiyorlardı. O ihtilal mahkemeleri ki, işleri ve güçleri baştan başa kan ve terör idi. Onların görevleri sadece ülkelerine ve insanlarına korku vermekti. Bizim mahkemelerimiz ise adaletin simgesi ve inkılabın dayanağı olmuşlardı. Fakat itiraf etmeliyim ki bizim mahkemelerimiz de o kadar yumuşak değil, biraz sertçe, ağır değil oldukça süratli idi.

1920 Eylül'ünden 1922 Temmuz'una kadar İstiklal Mahkemeleri'nin önüne toplam 59 bin 164 sanık çıkarıldı. Bunlardan 11 bin 744'ü için beraat kararı, 1.054'ü için idam, 243'ü için gıyaben idam cezası verildi. 2 bin 696 sanık hakkında verilen idam cezası ise yerine getirilmedi. Bu kişiler genellikle cepheye sevkedilen asker kaçaklarıydı. Mahkemelerde yargılanarak beraat edenlerin oranı yüzde 20, hakkında verilen idam cezası uygulananların toplam yargılananlara oranı ise yüzde 1,7 dolayındaydı.

Sadece Ankara İstiklal Mahkemesi iki yılda 13 bin 96 sanığı yargıladı. Hüküm giyenlerin 108'i idam, 279'u müeccelen idam ve 48'i de gıyaben idam cezasına çarptırıldı. 470 sanık beraat etti. 12 bin 137 sanık da değnek ve para, 54 sanık kalebentlik cezasına çarptırıldı.

İstiklal Mahkemeleri'nin görevi fiilen ancak 1927 yılında sona erdi. 1949 yılında ise Cihat Baban ve Adnan Adıvar'ın önerisiyle İstiklal Mahkemeleri Kanunu yürürlükten kaldırıldı.

"Her ümidin dayanağı idiler"

İkinci dönem Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerinden Dr. Fehmi Nuri, bu mahkemeler hakkında şunları yazar:

"İstiklal Mahkemeleri ilk kurulduğu zaman muhalifler bunu yalnız kahredici bir tedbir aracı sanmışlardı. İstanbul'un o zamanki bedbaht birkaç kirli kalemi neler yazmışlardı.

Onlarca, istiklal mahkemesi demek yalnız sehpa ve yalnız asmak demekti. Çok tarih okumakla övünen bu efendiler, hep gözlerinin önüne başka milletlerin inkılaplarındaki ihtilal mahkemelerini getiriyorlardı. O ihtilal mahkemeleri ki, baştan aşağı kan ve tehdit idi. Onlar yalnız korku, yalnız heyecan veriyorlardı. O ihtilal mahkemeleri en günahsızların bile rüyalarına giren bir kâbus, en masumların bile kellelerini uçuran bir giyotin idi.

Aksine İstiklal Mahkemeleri, çabuk ve şiddetli, adil ve yurtseverce kararlarıyla halkı kendisine bağlamıştı. Ve o mahkemeler sayesindedir ki, halkın nasıl bir adalet istediği öğrenilmişti. İstiklal Mahkemeleri yalnız ve ancak adaletin simgesi olmuştu.

İstiklal Mahkemeleri'nin adaleti, en kurt gibi ruhlara bir koyun sükûneti, en koyun gibi yaşayanlara bir aslan masuniyeti vermişti. Suçluları ürküten, suçsuzları esirgeyen işte bu adalet olmuştu.

Öyle adalet gösterdik ki, karşı olmakta en çok direnenler kendi ayaklarıyla kapıya sığmıyor, en azılı şakiler kendi istekleriyle o mahkemeye boyun eğiyorlardı. Bu mahkemeler sayesindedir ki, atıl kanunlara bile başka bir faaliyet, hileli amirlere bile başka bir uyanıklık, nihayet hükümet çarkına bile iyi bir dönüş gelmişti. İstiklal Mahkemeleri adeta her zayıfın bir kuvveti, her ümidin bir dayanağı gibiydi.

İstiklal Mahkemeleri, özellikle milletin hayat ve hürriyetini kısmak, ülküsünü sarsmak fesadında olan asıl gericilerle, siyasi amaçlara alet etme cesaretini gösterenler için bir adalet divanı olmuştur. Ulusal Mücadele'nin başarısını, yani millet ve devletin bağımsızlık ve kurtuluşunu sağlayan etkenlerin en önem-

lisi, İstiklal Mahkemeleri'nin adilane ve akilane olduğu kadar hareketleri olduğu gerçeğini inkâr edecek kimse yoktur. Tarih çerçevesinde, tam bir gurur ve iftiharla ve tam bir yetkiyle söyleyebilirim ki, Ulusal Mücadele'nin binlerce güçlük arz eden birçok aşamalarında Büyük Millet Meclisi'nin ülkenin bazı yerlerine gönderdiği İstiklal Mahkemeleri, kararlarındaki çabukluk ve doğruluk, uygulamalarındaki ciddiyetle devletin kurulmasına büyük hizmette bulunmuşlardır.

Atatürk, 'Büyük Nutuk'ta, İstiklal Mahkemeleri için şöyle buyururlar:

'Takrir-i Sükûn Kanunu'nun cari ve İstiklal Mahkemeleri'nin hali faaliyette bulunduğu müddet zarfında yapılan işleri göz önüne getirecek olursanız, meclisin ve milletin emniyet ve itimadının tamamen memlekette masruf olduğu kendiliğinden anlaşılır. Memlekette ika edilen büyük isyan ve suikastler bertaraf edilerek temin olunan asayiş elbette umumca mucib-i memnuniyet olmuştur.'"

Gerçekten de Fransız ihtilalinin ihtilal mahkemelerinden örnek alınan İstiklal Mahkemeleri, onlar gibi terör ve şiddet estirmedi. Fransız ihtilal mahkemeleri 1793 yılında sadece Paris'te 2.774 kişi olmak üzere bütün Fransa'da 17 bin kişiyi idam ettiler. İstiklal Mahkemeleri için idam, en son çare idi.

İstiklal Mahkemeleri, Fransız ve Sovyet ihtilalindeki mahkemeler gibi sınıfsal amaç gütmüyorlardı. Ulusal amaçla, ulusal birliğin sağlanması ve ulusal mücadelenin başarıya ulaşması için çalışıyorlardı. Cezalandırdıkları insanlar düşmanla işbirliği yapanlar, görevini yerine getirmeyenler, halkın canına ve malına kastedenler, özellikle de vatan görevinden kaçanlardı.

Mahkeme üyelerinin hemen hepsi genç ve ihtilalci karaktere sahip insanlardı. Mesela Muhsin Çarıklı 38, Refik Şevket İnce 35, Yasin Kutluğ 31, Tevfik Rüştü Aras 29, Muhiddin Baha Pars 35, Mustafa Necati 27, Refik Koraltan 32, Rasih Kaplan 37, Abdülkadir Kemali 33 ve ben 33 yaşındaydık. Bu genç, dinamik ve korkusuz Kuva-yı Milliyeciler, Mustafa Kemal Paşa'ya içten bağlı idiler. Belli durumlarda zaman zaman

sert davranmışlar, ülkede düzen ve asayişi sağlayarak, zafere giden yolun açılması için çalışmışlardı. İstiklal Mahkemeleri olmasa zaferin kazanılması güç olacaktı. Casuslarla, vatan hainleriyle, asker kaçaklarıyla, bozgunculara kim uğraşacak, onları kim yargılayacak, onların devlete ve kanunlara boyun eğmelerini kim sağlayacaktı?

Nitekim bu mahkemeler sayesinde ayaklanmalar bastırıldı, kanun hâkimiyeti ve devlet otoritesi kuruldu, vergi toplama ve askere alma işleri yoluna konuldu, milletin orduya inancı arttı ve düzenli ordunun kurulması sağlandı.

İkinci dönem İstiklal Mahkemeleri

Ankara İstiklal Mahkemesi, İstiklal Mahkemeleri'nin en önemlisiydi. Diğer İstiklal Mahkemeleri 17 Şubat 1921'de kaldırıldı. Mahkemelerin geçici olarak kaldırılmasını öngören 97 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nin gerekçesinde *"...Memlekette normal durum derecesinde sessizlik sağlanmasına ilişkin fevkalade mahkemelerin faaliyete devamı, o teşkilatın kıymet ve önemini azaltacağı akla gelmesine binaen"* deniliyor ve Ankara İstiklal Mahkemesi dışındaki mahkemelerin görevlerini bırakarak Büyük Millet Meclisi'ne dönmeleri isteniyordu.

Mahkemelerin geçici olarak kaldırılmasından hemen sonra, asayiş yeniden bozulmaya başladı. Asker kaçaklarının sayısı arttı. Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa, bu tehlikeli duruma ilişkin olarak 23 Temmuz 1921'de Meclis'e bilgi verdi. Çalışmaları durdurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulması için *"Memleketi böyle birtakım askeri ilerlemelerle dahilden ifsadata sevk etmek teşebbüsatı istidlâl olunuyor. Bunun için ta'til-i faaliyet etmiş olan İstiklal Mahkemeleri'nden bir kısmının ordunun sağ cenahlarında bulunan mıntıka –Kastamonu merkez olmak üzere– bir kısmının ordunun sol cenahındaki mıntıka –Konya merkez olmak üzere– iki İstiklal Mahkemesi'nin gönderilmesini teklif ediyorum"* dedi.

Ağustos 1921'de ise, Ankara İstiklal Mahkemesi dışında sadece dört istiklal mahkemesi kuruldu. Bütün mahkemeler için-

de yalnız Ankara İstiklal Mahkemesi 7 Ekim 1920'den 31 Temmuz 1922'ye kadar aralıksız çalışan tek mahkeme oldu.

27 Temmuz 1922'de, Encümen-i Mahsusa tarafından hazırlanan *"İstiklal Mahkemeleri Hakkında Kanun Teklifi"* Meclis'te öncelikle gündeme alındı. Bu kanunla hâkimlerin yetkileri kısıtlanıyor, savcıların yetkileri genişletiliyordu. Uzun tartışmalardan sonra 31 Temmuz 1922'de oylamaya sunulan kanun teklifi büyük çoğunlukla kabul edildi.

İstiklâl Mehakimi Kanunu
31 Temmuz 1922
Kanun No: 249

Madde 1 – İcra Vekilleri Hey'etince gösterilecek lüzum ve Büyük Millet Meclisi'nce ekseriyet-i mutlaka ile verilecek karar üzerine icap eden mahallerde istiklâl mahkemeleri teşkil olunur.

Madde 2 – Bu mahkemeler Büyük Millet Meclisi'nin ekseriyet-i mutlakası ve rey-i hafi ile kendi azası meyanında müntehap bir reis ve iki aza ile bir müddei-i umumiden teşekkül eder. Ancak heyet-i mahkemeye olacak noksanın ikmalini teminen ayrıca bir aza daha intihap olunur.

Madde 3 – İstiklâl Mahkemelerinin vezaifi ber-vech-i âtiyedir:

a) Muvazzaf ve gönlü ile hizmet-i askeriyeye dahil olup da firar edenler ve firara sebebiyet verenler ve firarı derdest ve sevkinde tekasül gösterenler ve firarileri bi'lihtiyar ihfâ ve iaşe ve ibkas edenler hakkında ceza kanunnamesiyle askeri kavaninin muayyen cezai hüküm ve esbab-i muhaffife ve müşeddede mevcut olduğu takdirde yalnız bu fıkradaki ceraime münhasır olmak üzere tensip edeceği diğer guna mukarraratı ittihaz eylemek.

b) 29 Nisan 1336 (1920) tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun muhtevi olduğu ceraimi.

c) Devletin emniyet-i hariciye ve dahiliyesini ihlâl edenler hakkında ceza kanunun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer ceraimi.

d) Askeri ve siyasi casusluk ve suikast-ı siyasi ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi.

h) Seferberlikte tedarik-i nakliye komisyonlarının su'i istimalat ve müsamahatı hakkında askeri ceza kanununa müzeyyel 12 Şeval 1332 ve 21 Ağustos 1330 tarihli kanun-ı muvakkatin birinci maddesini muadil 28 Rebiülahir 1332 ve 2 Mart 1331 tarihli kanunda musarrah ceraimi rü'yet etmek.

k) İhtilasta bulunan, rüşvet alan bilumum me'murin-i mülkiye ve askeriyeyi ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak ve vesatat eyleyenleri.

s) Nufuz-u me'muriyetinden istifade ederek halka zulüm ve işkencede bulunan memurin-i mülkiye ve askeriyeyi muhakeme etmek.

Madde 4 – Büyük Millet Meclisi lüzum gördüğü istiklal mahkemeleri için üçüncü maddede muharrer vezâiften bir kısmının istisnasına karar verebilir.

Madde 5 – İstiklal Mahkemeleri'nin idamdan gayrı hükümleri kat'i olup infazına, bilumum kuva-yi müselleha ve gayrı müselleha-i devlet me'murdur. İdam hükümleri Büyük Millet Meclisi'nce bilumum mesaile tercihan tetkik ve tastik olunduktan sonra infaz olunur. Şu kadar ki müsta'cel ve müstesna hal ve zaman idam hükümlerinin dahi Meslis'ce tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararıyla me'zuniyet verilebilir.

Madde 6 – İstiklal Mahkemesi kararlarına bu mahkeme müddei-i umumisinin hakk-ı itirazı vardır. Müddet-i itiraz yevm-i tefhîmin ferdasından itibaren üç gündür ve itiraz-ı vakı Büyük Millet Meclisi'nce kat'iyen hallolunur.

Madde 7 – İstiklal Mahkemesi heyetleri her altı ayda bir intihab olunur. Ve müddetin hitamından evvel heyet tamamen veya kısmen Meclis kararıyle tebdil edileceği gibi esbab-ı teşkilin-zevalile faaliyeti ta'til olunur.

Madde 8 – Müddei-i umumiler işbu kanunun ahkâmına tevfikan muttali olacakları ceraim hakkında takibat-ı kanuniyede bulunurlar.

Tevkif ve tahliye kararlarında müddei-i umumilerin mütalaası alınmadıkça tevkif ve tahliye yapılamaz. İstiklal Mahkemeleri'nin vasıta-i muhabere ve tebliğ ve tebellüğü müddei-i umumilerdir.

İstiklal Mahkemeleri'nin mukarreratının infazı hususunda kuvve-i müselleha ve gayrı müsellehaya müddei-i umumiler amirdir.

Madde 9 – İstiklal Mahkemeleri'nin evamir ve mukarreratını infaz etmeyenler veya infazda taallül gösterenler müddei-i umumilerin talep ve sevki üzerine aynı mahkemeler tarafından taht-ı muhakemeye alınırlar.

Madde 10 – İstiklal Mahkemeleri askeri ceza kanununun yedinci faslındaki hukuk-ı emiriyeden maada hukuk-ı şahsiyeye hükmedemezler.

Madde 11 – İstiklal mehakimi ile mehakim-i saire arasında tahaddüs edecek ihtilaf-ı merci Türkiye Büyük Millet Meclisi Adliye Encümeni'nce bilcümle umura takdimen hallolunur.

Madde 12 – Her istiklal mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşat-ı şehri yüz lirayı geçmeyecektir.

Madde 13 – Her istiklal mahkemesi ayda bir defa Hey'eti Umumiye'ye hülasa-i hüküm ve mesai cetveli göndermeye mecburdur.

Madde 14 – Firariler hakkındaki 11 Eylül 1336 (1920) tarihli kanun ile İstiklal Mahkemesi Kanunu'nun birinci maddesine müzeyyel 26 Eylül 1336 tarihli kanunun 2'nci maddesini muadil 6 Rebiülevvel 1339 ve 28 Teşrin-i sani 1336 tarihli kanun mülgadır.

Madde 15 – İşbu kanun tarih-i neşrinin ferdasından itibaren mer'idir.

Madde 16 – İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.

Görülüyor ki bu kanunla, idam kararlarının Meclis onayından geçmesi hükmü getirilmiş, savcıların yetkisi o derece genişletilmişti ki, mahkemelerin kararlarına itiraz edebilecekleri gibi, onların görüşü alınmadan tutuklama veya salıverme yapılamayacaktı. İstiklal Mahkemeleri ilk kuruldukları gündeki *ihtilal mahkemeleri* özelliğini kaybetmiş, normal hukuk mahkemeleri şekline dönüştürülmüştü.

Ankara İstiklal Mahkemesi

Ankara'da kurulan Bir Numaralı İstiklal Mahkemesi üyeliğine Büyük Millet Meclisi tarafından ben de seçilmiştim. Bizim mahkeme, Cebelibereket Milletvekili Topçu İhsan, Elaziz Milletvekili Hüseyin, Kütahya Milletvekili Cevdet Beylerle benden oluşmuştu. Başkan üyeler arasından seçildiği için, biz de İhsan Bey'i başkan seçmiştik. Fakat genellikle dava dosyasını inceleyenler, inceledikleri davanın duruşmalarına başkanlık edebilirlerdi.

Mahkeme Ankara'da üç-dört odalı mütevazı binasında çalışmaya başlamıştı. Birinci istiklal mahkemelerinin kaldırılmasından sonra, İsmet Paşa Hükümeti'nin gösterdiği lüzum üzerine Takrir-i Sükûn Kanunu ile birlikte Büyük Millet Meclisi Ankara'da ve Doğu'da İstiklal Mahkemeleri'nin tekrar faaliyete geçmesine karar vermişti. Bu ikinci mahkeme heyeti, Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya), Reşit Galip, Rize Milletvekili Ali, Denizli Milletvekili Necip Ali Beylerle benden oluşuyordu. Bu ikinci İstiklal Mahkemeleri'nin birincisinden farkı, yine Meclis üyeleri arasından birer de savcı seçilmesiydi. Bizim mahkemenin savcısı, Denizli Milletvekili Necip Ali Bey'di.

Çalışmaya başlamasından kısa bir süre sonra mahkemenin isteği üzerine, Adliye Encümeni'nin hazırladığı tutanak kabul edilip, askeri harp divanlarında bulunan casusluk ve hıyanet-i harbiye davalarının İstiklal Mahkemeleri'ne devredilmesine karar verildi.

Ankara İstiklal Mahkemesi'nin yaptığı ilk kanuni işlem, Damat Ferit Paşa ve kabinesini gıyaben yargılamak olacaktı. 9 Mayıs 1920'de Hamdi Namık Bey ve arkadaşlarının Meclis'e verdikleri "*İslamları yek-diğerleri aleyhine tahrik ve teşvik ile beyn-el-İslam iraka-i deme sebebiyet ve bu suretle hıyanet-i vataniyeleri sabit olan Ferit Paşa Kabinesi ile müzahir ve muinlerinin Hıyanet-i Vataniye Kanunu mündericesine tevfikan icra-yi muhakeme-yi gıyabileri için...*" önerge ile vatandaşlıktan Meclis kararıyla çıkarılan Damat Ferit Paşa için Ankara İstiklal Mahkemesi harekete geçti. Damat Ferit ile birlikte âyandan Hadi, Rıza Tevfik ve Reşat Halis haklarında da gıyaben yar-

gılama kararı alındı. Vatan ve hilafetin kurtuluşu için çalışan Büyük Millet Meclisi'nin gaye ve amaline aykırı olan Sevr Antlaşması'nı imzaladıkları ve ülkenin düşman işgaline sebep oldukları için Ceza Kanunu ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre bu kimselerin gıyaben idamları oy birliğiyle onaylandı. Karar aynen şöyle idi:

Heyet-i Hâkime:
Reis: Cebelibereket Mebusu İhsan Bey
Aza: Ayıntab Mebusu Kılıç Ali Bey
Aza: Elaziz Mebusu Hüseyin Bey

Ahval-i hazıra dolayısıyle kendilerine tebligat ve merasim-i sâire-i kanuniye icrası adîm-ül imkân bulunmuş olan İstanbul Hükümeti Sadrazamı Ferid, âyandan Hadi, Rıza Tevfik, Bern Sefiri Reşat Halis haklarındaki muhakemenin gıyaben icrasına müttefikan karar verildikten sonra, icab-ı keyfiyet müzakere olundukda: Tefsilatı ol bâbdaki zabıtnamede muharrer olduğu üzere bunların istiklal-i vatan ve hilafet maksadiyle müteşekkil milletin umum mukadderatına vaz'ül-yed bulunan Büyük Millet Meclisi'nin gaye ve amaline menafi ve izin ve ruhsatına gayrı mukarrer bir suretde "Sevr Sulh Muahadesi"ni düşmanlarla bil-müzakere imza ettikleri ve bu yüzden birçok mahallin düşmanlar eline geçerek memleketimizin tahribine ve Efrad-ı Osmaniye'nin katil ve imha ve ırzlarının paymal ve mallarının yağmasını teshil ve küll-i yevm müslimin ve tebaa-yı Osmaniye'yi de kıtal tertib eyledikleri derece-i subuta varmış olduğundan merkuman haklarında kanun-u cezanın 49, 50 ve 54'üncü madde ve zeyli fırka-i ulasına ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun "I", ikinci maddelerine tevfikan idamlarına gıyaben ve müttefikan karar verildi.

7 Teşrin-i evvel 336 (1920)

Çerkez Ethem olayını birinci bölümde anlatmıştım. Çerkez Ethem, İsmet Paşa ile arası açıldığı için, ayaklanıp Birinci İnönü Savaşı'nda Yunanlılarla birlikte Milli Ordu'ya saldırmış, yenilerek Yunanistan'a kaçmıştı. Mahkememiz Çerkez Ethem ve kar-

deşlerini de gıyaben yargıladı. 9 Mayıs 1921'de verilen kararla, vatana ihanet suçu sabit görülüp idama mahkûm oldular. Gizli Komünist Partisi kurup hükümeti devirmeye çalışmak suçuyla yargılananlar da aynı kararla mahkûm edildiler:

Karar No: 576

Tafsilatı sonradan tanzim edilecek ilamda mufassalan gösterileceği vechile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni devirerek milletin arzusu hilafına bir hükümet tesisine sai olacak cürümden maznun-u aleyhüm künyeleri balada mufassalan muharrer maznunlardan sabık Kuvve-yi Seyyare Kumandanı Ethem ve biraderi Tevfik ve keza biraderi Saruhan Mebusu Sabıkı Reşit ve mezkûr Kuvve-yi Seyyare'den İzmirli Yüzbaşı Etem, Jandarma Yüzbaşısı Sami, Erkân-ı Harp Yüzbaşısı Halil, Kütahya polis memurlarından Artin, Kuvve-yi Seyyare müfreze kumandanlarından Manyaslı Şevket ve Çerkez Ahmet Ağa ve İhtiyat Mülazımı Reşat, Kütahya mıntıka kumandan-ı sabıkı Binbaşı Abdullah ve Mülkiye Kaymakamlarından Ömer Lütfü'nün müsellahan taklib-i hükümet cürmünü irtikab ederek düşman tarafına firarları anlaşılmasına binaen cümlesinin gıyaben idamlarına ve emval-i menkule ve gayri menkulelerinin canibi hükümetten haciz ve idaresine, hafi Komünist Partisi teşkili suretiyle yine taklib-i hükümet cürmünü irtikab teşebbüsünde bulundukları anlaşılan Tokat Mebusu Nazım Bey'in müebbeden tevkifi olan 12 Nisan 1337 tarihinden, Baytar Binbaşı Hacı oğlu Salih Efendi'nin müebbeden tevkifi olan kanun-u sani 337 tarihinden ve matbuat ve istihbarat müdiriyeti memurlarından Ziynetullah Nevşirevan'ın müebbeden tevkifi olan 337'den itibaren Kanun-ı Ceza-i Umumiye'nin 46'ncı maddesinin delaletiyle, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ikinci maddesi mucibince 15'er sene küreğe vaz'larına ve Salih Efendi'nin meslek-i askeriyeden tardına ve hudut harici bulunan Şerif Menatof'un keza 15 sene küreğe mahkûmiyetine kavli ve tahriri surette hiyanet-i vataniye cürmünü irtikap edip 23 Kanunsani 337 tarihinden beri mevkuf ve Yeni Dünya Gazetesi *muharriri Nizamettin ve 15 Kanunsani 337 tarihinden beri*

mevkuf olan Berham Lütfü ve 8 Kânûn-ı sânî tarihinden beri mevkuf Mustafa Nuri, Abdülkadir, Hilmi ve Ahmet'in beşer, Behram Lütfü, Mustafa Nuri'nin üçer, Nizamettin'in 8 sene müddetle Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 3'üncü maddesine tevfikan küreğe vaz'larına ve Baytar Yüzbaşı Efgan ile Kenan Efendi'nin hafi cemiyete intisab eyledikleri cürmünden dolayı meslek-i askeriyeden tard ile mevkuf kaldıkları müddet kafi görülerek tahliyelerine ve maksad-ı milliyenin istihsaline değin hükümetin tensib edeceği bir mahalde ikametlerine, Yeni Dünya Gazetesi *sahib-i imtiyazı ile Sermuharrir Arif Oruç Efendi'nin keza kaldığı müddet kafi görülerek hükümetin tensib edeceği bir mahalde ikâmetine, ve maznun-u aleyh Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi ve Afyonkarahisar Mebusu Şükrü Bey ile Kadı Ferit, Kâtip Nuri, Kemaleddin, Hüsnü, Vahit, Hizmetçi Mehmet, Halit, Mustafa, Şükrü ve Mustafa, Hüseyin Nedim, Bahattin, Hoca Fevzi, Kâzım, Osman Zeki ve Cemal Efendilerin adem-i mesuliyetlerine ve sabık Kuvve-yi Seyyare efradından Hayri'nin beraatine, Nazım Bey'in Kayseri Hapishanesi'nde ve diğerlerinin de Salih'in Kırşehir, Ziyaetullah'ın Niğde, Abdülkadir'in Çankırı, Bakkal Ahmet'in Bolu, Hilmi'nin Yozgat, Nizamettin'in Diyarbekir Hapishanelerinde infaz-ı cezalarına ve işbu kararın Ankara Komutanlığı ile İstinaf Müddei-i Umumiliği'ne, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Çankırı, Bolu, Yozgat, Diyarbekir müddei-i umumiliklerine tevdiine, Arif Oruç ve Nizamettin hakkında ekseriyetle, diğerleri hakkında ittifakla karar verildi.*

9 Mayıs 337

İhsan Kılıç Ali İsmail

Kararı imzalamayan Hüseyin Bey, muhalefet gerekçesini şöyle yazmıştı:

"Nizamettin ve Arif Oruç hakkındaki ceza azdır. Bunların on sene hapis edilmelerini reddederim. Diğerleri hakkında hükm ve karara müşterekim."

Elaziz Mebusu Hüseyin

Ankara İstiklal Mahkemesi daha sonra Kuva-yı Seyyare'ye katıldıkları gerekçesiyle mahkemeye gönderilenleri yargılamaya başladı. Çerkez Ethem'le birlikte Milli Ordu'ya silah çektiklerine dair bir kanıt olmayanların beraatine karar verdi. 21 Mayıs 1921'de yeniden yargılanan Yüzbaşı Halil Efendi, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni devirmeye ve milletin isteği dışında hükümet kurmaya çalışmak suçlarından dolayı, 9 Mayıs 1921'de gıyaben idama mahkûm edilen asi Çerkez Ethem'in kurmay başkanlığını yaptığı sabit görülerek idama mahkûm edildi. 21 Mayıs'ta hüküm infaz olundu.

Gazi'nin müdahalesi

Sakarya Savaşı sırasındaydı. Bir numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargıçız. Bir sabah İhsan Bey'le birlikte mahkemeye gidiyorduk. Karaoğlan Çarşısı'nda Taşhan'a yaklaştığımız sırada, cepheye gönderilen bir asker kafilesine rastladık. Ayaklarında kirli birer içdonu, sırtlarında rengârenk yırtık pırtık birer mintan, kiminin başında şekilsiz sade kalpaki, kiminin başında da rengi atmış yağlı, püskülsüz birer fes vardı. Bellerinde iplerle bağlanmış birer kasatura...

Bu manzara karşısında çok üzülmüştük. *"Ne yapalım? Geri kalmışız. Yoksul bir milletiz. Vatanımızı savunmak için yalnız silahımızı, topumuzu, tüfeğimizi değil, giyecek elbisemizi de dışarıdan almak zorundayız. Büyük devletlerle ilişkilerin dostane olmadığı böyle bir devirde bu durum doğaldır"* diyor, birbirimizi teselli ediyorduk.

Akşam mahkemeden çıktık. Aynı yoldan evlerimize dönüyorduk. Karaoğlan Çarşısı'nda, muhallebicinin üzerindeki fırka kumandanlarından Miralay Hulûsi Bey'in evinin önünde gayet temiz giyinmiş, üstü başı düzgün, sağlığı yerinde dinç bir asker, evin önünde yığılmış odunları balta ile kırıyordu. Belli ki bu asker fırka kumandanının hizmet eriydi. Böyle sağlıklı, güçlü ve dinç bir asker hizmet erliği için gerilerde alıkonulu-

yor, sabahleyin gördüğümüz gibi her şeyleri eksik, kıyafetleri perişan, çoğu hasta, belki kimsesiz olanlar cepheye sevk olunuyordu. Bu nasıl olurdu?

Tekrar mahkemeye döndük. Yeni baştan düşündük ve durumu tartıştık. Merkez Kumandanı Miralay Şevki Bey'e, Fırka Kumandanı Hulûsi Bey'in tutuklanarak mahkememize sevkine dair bir tezkere yazılmasına karar verdik. Yazdık, derhal gönderdik. Çünkü Hulûsi Bey'in bu hareketi mahkememizi ilgilendiren cürümlerden biriydi.

Merkez Kumandanı Şevki Bey, Hulûsi Bey'in tutuklanmasına Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarı Kâzım Bey'in izin vermediğini bildirdi. Bunun üzerine merkez kumandanına, Kâzım Bey'in de mahkeme kararına muhalefetten yargılanmak üzere hemen tutuklanması emrini verdik. Çünkü Kâzım Bey'in bu hareketi de İstiklal Mahkemeleri Kanunu'na göre bir cürümdü. O kanuna göre, mahkemenin kararlarını yerine getirmeyen her kim olursa olsun aynı mahkeme tarafından tutuklanabilir ve yargılanabilirdi.

Merkez kumandanına verdiğimiz bu emir ve karar herhangi bir yerde, herhangi bir kimse tarafından engellenirse, sorunu Büyük Millet Meclisi'ne arz edecek, gerekirse İstiklal Mahkemesi'nden istifa edecektik.

Az sonra, Mustafa Kemal Paşa, İhsan Bey'le beni istasyondaki ikametgâhına çağırdı. Çok sinirliydi. Sordu:

"Fırka kumandanı, onu takiben de Müsteşar Kâzım Paşa'yı bodbehot tevkif ve muhakeme altına almak yetkisini nereden aldınız?"

Cevap verdik:

"Evinin özel işini, hizmetini ordununkinden önde tutanlar elinde, bir türlü hazır hale getirilemeyen orduyu manen ve maddeten güçlendirmeye çalışıyoruz. Karar ve hareketimizde, Büyük Millet Meclisi'nin mahkememize verdiği yasal ve yüksek yetkiye dayanıyoruz."

Bu cevabımız üzerine Paşa'nın emriyle İstiklal Mahkemeleri Kanunu getirildi. Birlikte inceledik. Biz haklı idik ve kararımız kanuna uygundu. Mustafa Kemal'in öfkesi geçmişti:

"Ben bu durumun düzeltileceğini vaat ediyorum. Bu tezkerenizi geri alarak, bu seferlik kararınızda ısrar etmemeniz mümkün müdür?"

"Amacımız ordu mensuplarıyla Meclis arasında bir olay çıkarmak değil, orduda muzaffer olmak gayesine yönelik giiç ve düzenin etkisini görmektir" dedik.

Gazi bu düşünce ve kararımızdan memnun olmuştu. İhsan ile bana imzalı birer fotoğrafını vererek memnuniyetini gösterdi.

Düşmanla anlaşarak ihanet edenlere genellikle idam cezası veriliyordu. Bunlardan biri de Teğmen Ali Recep'ti. Kendisinin Ethem ve kardeşleri adına İzmir'e giderek, Kumandan Papulas ile iki gün gizli görüşmede bulunduğu, dönüşünde Yörük Ali ve Demirci Mehmet Efelerin kuvvetlerini adam başına 40'ar lira vermek kaydıyla Afyon ve Konya üzerine tahrik etmek isteyen Ethem'in mektuplarını efelere verdiği ve bir kısım Çerkez kuvvetlerini Yunanlılar yanına geçirttiği, yakalandığında üzerinde çıkan mektuplar, Yörük Ali Efe'nin danışmanı Mehmet Şükrü'nün tuttuğu tutanakla ve kendi itirafı ile sabit görülerek, oybirliğiyle idamına karar verildi.

Bir paşanın dramı

Sakarya zaferinden sonra ordu Eskişehir-Afyon hattında iken bir de Ali İhsan Paşa olayı ortaya çıkmış ve bu olay Meclis koridorlarında hayli dedikodulara, farklı yorumlara neden olmuştu.

Ali İhsan Paşa ordumuzun değerli kumandanlarından biriydi. Mütarekeden sonra İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştü. Daha sonra Malta'dan kaçarak 5 Ekim 1921 Çarşamba günü akşam saat 19.30'da Ankara'ya gelmişti. Kendisini karşılayanlar arasında ben de vardım ve Ali İhsan Paşa'yı ilk kez orada görüyordum. Sürgün hayatının onu üzdüğü, etkilediği belliydi. Saçları aklaşmıştı. Buna rağmen canlı ve dimdikti. Başkumandan Gazi Paşa da kendisini karşılamak üzere istasyondaydı. Ali İhsan Paşa trenden iner inmez onu içtenlikle kucak-

ladı. Ciddi ve iyi kumandan bildiği bir arkadaşının kendisine katılmış olmasından memnundu. Aslında Ali İhsan Paşa'nın Malta'dan kaçtığını ve İtalya topraklarına ayak bastığını duyunca çok sevinmiş ve Türkiye'ye geldiğinde ordu kumandanlarına mahsus karşılama töreni yapılması için emir vermişti.

Ali İhsan Paşa, geldikten kısa bir süre sonra Batı Cephesi'nde 1. Ordu Kumandanlığı'na tayin edildi. O zaman yetkili kumandanlardan duyduğumuza göre, Ali İhsan Paşa, İsmet Paşa'dan iki sınıf önce olduğu için, onun emir ve kumandasına girmeyi kendisi için küçültücü bulmuş, ancak bir asker itaati ve disipliniyle görevi kabule mecbur olmuştu.

Fakat kumandanlık görevini üstlendikten sonra her fırsatta İsmet Paşa'yı eleştirmeye başlamıştı. Verilen emirleri eksiksiz yerine getiriyor ama İsmet Paşa'yı eleştirmeden de duramıyordu. Bu arada İsmet Paşa'ya birtakım güçlükler çıkarıyordu. Bu nedenle cephe kumandanı ile araları açılmıştı. Sonunda İsmet Paşa dayanamamış, verdiği emirlere itaat etmediği ve astları, üstleri aleyhine tahrik ettiği gerekçesiyle Ali İhsan Paşa'yı İstiklal Mahkemesi'ne sevk ederek, yargılanmasını ve cezalandırılmasını istemişti.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, Ali İhsan Paşa'yı derhal kumandanlıktan çekerek yerine Nurettin Paşa'yı tayin etti. Her an düşman saldırısına maruz bir ordu kumandanının emir dinlememesi, ordunun disiplinini bozabilirdi.

Ali İhsan Paşa'nın suçu İstiklal Mahkemeleri'nin yetki alanına giriyordu. Paşa, benim de üyesi olduğum Bir Numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanacaktı.

Bunun üzerine, 1. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilen Nurettin Paşa ile birlikte İhsan (Topçu), Cevdet (İzrab) ve Hüseyin Beylerle benden oluşan mahkememiz Ankara'dan trenle hareket etti. Biçer istasyonundan sonra ordunun gönderdiği otomobille Aziziye'ye geldik. Burada Ali Hikmet Paşa'nın karargâhında bir iki gün kalarak İsmet Paşa-Ali İhsan Paşa anlaşmazlığını incelemeyi ve bilgi toplamayı yararlı gördük. İtiraf etmeliyim ki, yaptığımız inceleme ve bütün söylenenler Ali İhsan Paşa'nın lehinde çıkıyordu. Hatta bu bir iki günlük süre için-

de Ali Hikmet Paşa'nın karargâhında mahkememiz onuruna bir yemek verilmişti. Kolordunun fırka kumandanları, kurmay başkanları ve bazı alay kumandanları ile civar kolordu kumandanlarından bazıları bu yemekte bizimle birlikteydiler.

Yemekten kalktıktan sonra, çok sevdiğim Kolordu Kumandanı Kemaleddin Sami Paşa beni çadırımdan aldı. Koluma girdi, çadırın arkasındaki düzlükte hayli gezinti yaptık. Bana İsmet Paşa ile Ali İhsan Paşa arasındaki gerginliğin nedenlerini ve içyüzünü uzun uzun anlattı. Buna rağmen Ali İhsan Paşa'nın cezalandırılmasının adil kabul edilemeyeceğini söyledi.

Akşehir'e geldiğimizde Cephe Kumandanı İsmet Paşa bizi çok samimi bir şekilde karşıladı. Karargâhına gittik. Orada görüştük. Sonra da bize ayrılan eve geldi. Orada da Ali İhsan Paşa hakkındaki görüşünü izah ettikten sonra bize oldukça kalın bir dosya verdi. Sözlerine şunları ekledi:

"Didine didine mükemmel bir ordu oluşturduk. Neden sonra davaya katılmış olan Paşa Hazretleri'ne buyurun, ordunun başına geçin dedik. Teslim ettik. Şimdi o bizi yerden yere vurmak istiyor. Buna izin veremeyiz. Özellikle vermemeliyiz. Ordunun emir ve disiplini tehlikededir. Bu açıdan işe önem vermenizi rica ediyor ve kendisinin cezalandırılmasını istiyorum."

Mahkeme heyeti, cephe kumandanının iddiasını dinledi. Dosyayı baştan başa kılı kırk yararcasına inceledi. Bu zengin dosya içerisinde ordu kumandanının suçlanmasını gerektirecek hiçbir unsura rastlamadı. Davanın mahkememizi ilgilendirmediğini beyan ederek dosyanın iadesine karar verdik ve ertesi gün Ankara'ya döndük.

Biz Ankara'dan Ali İhsan Paşa'yı yargılamak üzere yola çıktığımızda, Ali İhsan Paşa'nın mahkûm edileceğinden korkan ve İsmet Paşa'yı istemeyen bazı muhalif milletvekilleri Meclis koridorlarında söylenmeye başlamışlardı. Bu davanın mahkememizin yargı alanına girmediği ve mahkememizin yetkili olmadığı da ayrı bir dedikodu konusuydu. Ancak bu milletvekilleri, beklediklerinin aksine Ali İhsan Paşa'nın sorumluluğunun söz konusu edilemeyeceği kararını verdiğimizi duyun-

ca, Ankara'ya döndüğümüzde bizi ayrı ayrı tebrike koşmuşlardı.

Ali İhsan Paşa'nın daha sonra Bornova'da Galip Paşa Harp Divanı'na verildiğini ve mahkemeye davet edilen askeri yetkililerin *"meselenin bir incir çekirdeğini doldurmayacağı"* şeklindeki tanıklıklarına rağmen emekliye sevk edildiğini duyduğumuzda çok büyük üzüntü duymuştuk.

Süt kardeşime ağır ceza

İstiklal Mahkemeleri vatan görevinde, vatanın selameti ve istiklali endişesiyle en ağır hükümlerini verirken hiç kimsenin etkisi altında kalmazdı. Elindeki ölçüleri ve kanıtları dikkatle ve titizlikle değerlendirir, yetkilerini kullanırken zulümden kaçınırdı. Fakat ülkeye zararlı olduklarına kanaat getirdiği kimselere de acımasız davrandığına ilişkin örnekler çoktur. İşte onlardan birisi:

Sakarya Savaşı'nın en heyecanlı günleriydi. Bir Numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görev başında iken, ordunun gerilerinde birtakım eşkıyanın türediği haber verildi. Bunların içinde özellikle Çiçekdağı'ndaki Dişikilitli denilen melun bir şaki, ortalığı allak bullak ediyor, şehirlerin adeta irtibatını kesiyordu. Ordunun geri iaşe yerleriyle irtibatı bu şaki tarafından daima tehdit altında bulunduruluyordu. Bu tehlikeyi yok etmek ve özellikle ordunun geri ile irtibatını ve iaşesini güven altına almak için, Başkumandan, bir süvari fırkasını savaş alanından geri çekmiş, Miralay Nidai Bey kumandasındaki bu fırkayı eşkıyanın yok edilmesine ve şehirler arasındaki irtibatın ve güvenliğin sağlanmasına memur etmişti.

Sakarya Savaşı'nın şiddetli ve heyecanlı günlerinde, cepheden bir süvari fırkasını ayırmak önemli bir mesele idi.

Dişikilitli, pek azgın ve çetin bir şaki olduğu için, süvari fırkasını hayli uğraştırdı ve peşinden koşturdu. Sonunda fırkanın eline düştü.

Bu azgın ve hain şaki, istiklal mahkemesine gönderilmişti. İşlediği suçlar yargı alanımız dışında, Kayseri İstiklal Mahkeme-

si'ne ait olduğu için, kendisini Kayseri'ye göndermeye karar vermiş, muhafız taburundan Yüzbaşı Kemal Bey kumandasında bir müfrezenin koruması altında Kayseri'ye sevk etmiştik.

Yüzbaşı Kemal Bey, hareketlerinden bir gece sonra, geceyi geçirdikleri bir köyde, Dişikilitli ile arkadaşlarını bir camiye tıkmış ve alelusul kapıya bir nöbetçi dikerek uykuya dalmış. Bu gafletten, kontrolsüz bırakılan nöbetçinin uyuklamasından yararlanan Dişikilitli, bir fırsatını bulup azılı avenesiyle camiden kaçıp gitmiş.

Olay ilk bakışta basit görülebilirdi. Fakat biz öyle düşünmedik. Önce ateş hattından önemli bir kuvvetin çekilmesini ve bıraktığı boşluğu, sonra ordunun iaşe işinin tehdit ve tehlike altında bulunmasını, nihayet süvari fırkasının bin bir güçlükle ele geçirdiği bir şakinin tekrar ordunun gerilerine, iaşe yollarına musallat ve bela olmasını göz önünde tuttuk. Buna sebep olan, böyle önemli bir durumu kavrayamayan bir subaydan daha önemli alanlarda daha büyük zararlar gelebileceğini düşündük ve kendisini derhal yargılamaya başladık. Sonunda askerlikten ihraç ve on beş yıl hapse mahkûm ettik.

Bu Yüzbaşı Kemal benim süt kardeşimdi ve evimde kalıyordu.

Mahkeme kapısında asılan caniler

Mahkeme olarak yine bir seyahate çıkmıştık. Yol üzerinde Eskişehir'e uğradık. Eskişehir milletvekillerinden birinin oğlu, belki de babasının milletvekilliğinden cesaret alarak ve bu sayede bir yolunu bulup kurtulacağını sanarak, okuldaki hocasını tabanca ile vurmuştu. Hükümet, olayı mahkememize tevdi etti. Eskişehir'de genci yargılayarak cezalandırdıktan sonra yolumuza devam ediyorduk. Adana'ya uğrayıp Gaziantep'e gidecek ve oradaki tehlikeli bir eşkıya çetesinin yargılamasını yapacaktık.

Adana'ya geldiğimizde halkın yoğun şikâyetiyle karşılaştık. *Külhanbeyler* diye siyah poturlu ve gömlekli bir grup türemişti. Bunların şerrinden namuslu kadınlar adeta sokağa çıkamaz

olmuşlardı. Ne jandarma, ne polis, kısaca hükümet otoritesi bunlarla başa çıkamıyordu. Vali ve polisin aldığı tüm önlemlere rağmen, sarkıntılıkların önüne bir türlü geçilemiyordu.

Mahkeme bu olayı ele aldı. Şikâyetlerin tamamen yerinde ve haklı olduğunu belirledi. Mahkeme, Adana içinde ne kadar külhanbeyi varsa bunların bir liste halinde kendisine bildirilmesini Polis Müdürlüğü'nden istedi. Gönderilen liste hayli kabarıktı. Hepsinin tutuklanarak yargılanmak üzere Ankara'ya sevkine karar verdik. Sonradan külhanbeylerin hepsi toplandı, ülkenin çeşitli yerlerine sürüldü ve Adanalılar rahat bir nefes alarak huzur ve sükuna kavuştu.

○

Çok vahşiyane işlenmiş bir cinayetin sanıklarını yargılamak üzere Gaziantep'e gelmiştik.

Olay şöyle olmuştu:

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin ilk ve ümitsiz günlerinde, Fransız işgali altındaki Maraş'ta, Çuhadaroğlu Mehmet Efendi adlı bir yurtsever, maddi ve manevi bütün fedakârlıklarla, ilk ulusal direniş örgütünü kurmuştu. Bu yurtsever, Maraş civarındaki çiftliğinde eşkıya tarafından uykuda bastırılmış, altı aylık hamile karısıyla birlikte yatak içinde canavarca katledilmişti.

Çuhadarzade'yi seven Maraşlılar mahkemeyi izlemek üzere Gaziantep'e gelmişlerdi. Merhumun daha sonra Maraş milletvekili seçilen ve o tarihte 16-17 yaşında olan büyük oğlu Çuhadarzade Ali Rıza başta olmak üzere diğer küçük çocuklar da dinleyici sıralarında, gözyaşlarıyla duruşmayı izliyorlardı.

Yargılama sonunda canilerin idamına karar verildi. İdam hükmü, caniler mahkeme kapısının önünde asılmak suretiyle, hemen oracıkta infaz edildi.

Bu mahkemenin asıl önemli ve ibret alınacak yönü şuydu:

Yine Maraş'ın kurtuluşunda ve Ulusal Mücadele'nin daha ilk günlerinde tıpkı Çuhadarzade gibi maddi ve manevi fedakârlıklarda bulunmuş, bu nedenle de sevip saydığımız Maraş Milletvekili Tahsin Bey'in, yaptığımız tahkikat sonunda, cina-

yetle ilişkisi sabit görüldü ve tutuklanmasına karar verilerek, dokunulmazlığının kaldırılması için Büyük Millet Meclisi'ne başvuruldu.

Ankara'ya döndüğümüzde, bu arkadaşımızı da yargılamak zorunda kaldık. Maalesef bütün deliller aleyhindeydi ve hakkındaki bütün iddialar sabit olmuştu. Dolayısıyla kendisini mahkûm etmekten başka çare kalmamıştı. Tahsin Bey'e dedik ki:

"Nereden bakılırsa bakılsın, vatan hizmetinizi, ahlakınızı ve yakın arkadaşlığımızı nazar-ı dikkate almakla beraber, maalesef olay o kadar açık, o kadar elim ve fecidir ki, heyetimiz sizi kanunun pençesinden kurtarmayı başaramadı."

Arkadaşımız Tahsin Bey'i on beş yıl ağır hapse mahkûm ettik.

Ankara'da bir İngiliz casusu

Casusluk suçlarının büyük bölümüne Ankara İstiklal Mahkemesi'nde bakıldı. Mahkememiz casusluk suçlarına çok önem veriyor, casus olduğuna kanaat getirdiklerini idamla cezalandırıyordu. Ama suçun ispat edilmesi şarttı. Suçu sabit olmayanları beraat ettiriyor, suçu sabit görülmeyip durumlarından şüphe edilenler ya sınırdışı ediliyor ya da belli bir yere sürgüne gönderiliyordu. Ankara İstiklal Mahkemesi 30 casusluk davasını karara bağladı.

Casusluk davalarının en önemlisi ve ilginci Mustafa Sagir'inkiydi. İstanbul'da çalışan gizli gruplardan biri, telgrafla, Hint Hilafet Cemiyeti üyelerinden Mustafa Sagir'in Anadolu'ya, Hint Hilafet Komitesi'nin aracılığıyla ve adeta Hindistan Müslümanlarını Anadolu'da temsil etmek için gönderildiğini bildiriyordu.

İçişleri Bakanlığı bu bilgiyi önemli saymış, Mustafa Sagir'e saygı ve kolaylık gösterilmesi için İnebolu'ya emir vermişti. Bir süre sonra İnebolu'ya çıkan Mustafa Sagir'e gerek halk, gerekse hükümet yetkilileri tarafından samimi bir karşılama töreni yapılmıştı. Fakat Mustafa Sagir, Kastamonu'da aynı törenle karşılanmayınca üzülmüş, hatta yetkilileri bir telgrafla Anka-

ra'ya bile şikâyet etmişti. Bu şikâyet üzerine Kastamonu valisi biraz azarlanmıştı.

Mustafa Sagir, Ankara'ya geliyordu. Gazi Paşa, Sagir'i karşılamakla bizzat beni görevlendirdi. Ankara'nın Çankırıkapısı dışında Mustafa Sagir'le ilk karşılaştığımda, kendisi, arabasında Kemaleddin Sami Paşa ile birlikteydi. Gazi'nin selam ve sevgilerini bildirdim, O'nun adına *"hoşgeldiniz"* dedim. Aynı arabaya binerek kendisini Büyük Millet Meclisi binasına getirdim. Orada hemen Gazi ile buluştu. Görüşme yarım saat kadar bile sürmedi. Mustafa Sagir, Gazi'nin yanından çıktı ve kendisine ayrılan Hürriyet Oteli'ne götürüldü. O ayrıldıktan sonra Gazi'nin yanına girdim. Gazi'nin gözü Mustafa Sagir'i tutmamıştı. Sözlerinden ve görüşlerinden hiç de memnun görünmüyordu. İzlenimlerini sorduğumda bana şu cevabı verdi:

"Dikkatli olmalı! Mükemmel bir casustur!"

Gazi'nin, insanları ilk bakışta tanımak gibi üstün bir yeteneği vardı.

İçişleri Bakanı Adnan (Adıvar) Bey de ilk görüşmesinde Mustafa Sagir'in casusluğundan kuşku duymuştu. Hint Hilafet Cemiyeti temsilcisi olarak gelen bu adam, çok sayıda ziyaretçi kabul ediyor, çok sayıda kişi ile görüşüyor ama asıl ilişkiye girmesi gereken hükümetten uzak durmayı tercih ediyordu. Yaptığı görüşmelerde İngilizlerden hiç söz etmemesi, sürekli Rusları kötülemesi dikkati çekiyor ve kuşkuları artırıyordu. Adnan Bey, Mustafa Sagir'in neyin nesi olduğunu ve Türkiye'ye ne amaçla geldiğini ortaya çıkarmak için isabetli bir yol izlemiş, sonunda, İstanbul'daki meşhur Nelson'a gönderilmek üzere ilaçlı iki büyük kâğıda yazılmış ancak iki satırlık mektubu ele geçirmişti. Üzerine amonyak dökülünce mektupların içeriği ortaya çıkmış ve Mustafa Sagir tutuklanmıştı. Yapılan ilk tahkikattan sonra da üyesi bulunduğum Bir Numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi'ne gönderilmişti. Mahkememiz o andan itibaren, yalnız Türkiye için değil, dış dünya için de olağanüstü önemli olan bir olaya el koymuş bulunuyordu.

○

Mustafa Sagir gerçekte kimdi, Türkiye'ye nasıl ve ne amaçla gelmişti?

İngilizler Hindistan'ın çeşitli yerlerinden her beş yılda bir birkaç Hintli çocuk ayırır, bunları hükümet adına eğitmek üzere İngiltere'ye gönderirlerdi. Mustafa Sagir'i de henüz on yaşında iken seçip Londra'ya götürmüş, bir kasabada özel bir okulda okutmuşlardı. Sagir, Edinburg'da bir yıl çalışarak Oxford sınavlarına hazırlanmış, Oxford'daki Lincoln Koleji'ne girmişti. Burada dört yıl öğrenim gördükten sonra diplomasını alarak Hindistan'a dönmüştü. İngilizler kendisine, *"İngiltere'ye sadık kalacağına, kralın taç ve tahtı tehlikeyle karşılaştığı takdirde, bu konuda hayatını bile feda etmekten çekinmeyeceğine"* Kuran-ı Kerim üzerine yemin ettirmişlerdi.

Mustafa Sagir ilk görev olarak 1910 yılında Mısır'a gönderilir. Orada Mısır milliyetçilerinin durumunu ve eylemlerini inceler. Oraya Arapça öğrenmeye gelmiş bir Hintli kimliğiyle, Mısır milliyetçilerinin arasına girmeyi başarır. Hatta başkanları Ali Fehmi Kâmil ile yakın dostluk kurarak, içyüzlerini ve amaçlarını öğrenir, bir raporla İngiliz hükümetine bildirir.

Povta valisi, 1911'de Hintli bir anarşist tarafından atılan bomba ile öldürülür. Kaçmayı başaran terörist hakkında yapılan araştırma, onun Morlu Dehar adlı bir genç olduğunu ortaya çıkarır. İngilizler, Almanya'da öğrenim gören Hintli gençlerden ürkmeye başlarlarlar. Mustafa Sagir bu kez bu öğrencilerin durumunu izlemek ve incelemek üzere Almanya'ya gönderilir. Orada da kendisine öğrenime gelmiş bir öğrenci süsü vererek Haydelberg Üniversitesi'ne girer. Bütün Hintli gençlerin durumunu öğrenir ve *felsefe doktoru* unvanı alarak İngiltere'ye döner.

Mustafa Sagir, İngilizler için artık olgun ve mükemmel bir casustur. Casuslarını 1913 yılında bir savaş gemisiyle üç ay süren dünya gezisine çıkarırlar.

Sagir, Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'ın durumu önem kazanınca oraya gönderilir. Bir süre genel valinin emrinde çalıştıktan sonra Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Şubesi'nde görevlendirilir ve Londra'ya gelir. Dünya Savaşı sırasında önem-

li roller oynar, casusluk ve propaganda teşkilatıyla uğraşır. Özellikle İsviçre'de görevlendirildiği zaman, savaş boyunca orada kendisine Hindistan'ın bağımsızlığı için çalışan Hintli bir vatansever süsü verir. Birçok Türk ve Alman'ı kandırarak felaketlerine sebep olur.

Mustafa Sagir bize, İran'da *Davetül-halk* gazetesinin yayımlanması için İngilizlerin, İngiliz taraftarı olan *İrantü* heyetine para verdiklerini, Kaşgar aşiretlerinin isyanını, İngilizlerin Muhammere Şeyhi'ne verdikleri parayı nasıl kullandığını, İsfahan'daki İngiliz ajanlarının nasıl çalıştıklarını, *Yehad* gazetesine verilen paralarla neler yaptıklarını, Birinci Dünya Savaşı'nda İran Şahı'nı nasıl elde ettiklerini, Bağdat'ta gizli örgütte çalışan Muhammed Şah'ın, Hankin sınırında Rauf Bey'le (Orbay) çatışmaya giren aşiretleri nasıl teşvik ettiğini de anlatmıştı.

Bir aralık da Afganistan'a gönderilmiş, orada İngiltere aleyhindeki faaliyetleri incelemiş, Afganistan aleyhine çalışarak düzenlenen suikastlara karışmıştı. İngiltere'den elde ettiği elli bin sterlini Afganistan'da harcamış, elde ettiği Afganlılarla işbirliği yapmıştı. Sonunda Haydar adında bir Afganlıya Afganistan emirini öldürtmüş ve Afgan hükümeti tarafından tutuklanmıştı. Fakat İngilizlerin baskısıyla sadece sınır dışı edilerek paçayı kurtarmıştı.

Casuslukta ustalık ve başarı göstermiş olan Mustafa Sagir'i İngilizler bu kez görevlerin en önemlisine, Anadolu'da ulusal hareketi akamete uğratmak için çalışmaya ve elinden gelebilecek suikastları düzenlemeye ve yaptırmaya göndermişlerdi.

Mustafa Sagir, Hint Müslümanlarının temsilcisi olarak, onların verdiği bir buçuk milyon altınla güya Anadolu'da okullar yaptıracaktı. Milli ordunun eksiklerini tamamlamaya çalışacaktı. Kendisini saf ve temiz bir dindar olarak gösteren bu casus, alttan alta Gazi'nin hayatını da araştırmıştı. Suikast düzenleyecekti. Gazi'nin günlük hayatını iyi incelemişti. Gazi'nin aşçı ve vekilharcının bahşiş alır takımdan olmadıklarını belirlemişti. Bu nedenle Gazi'yi yemeğine zehir koydurtarak öldürmenin imkânsızlığını anlamıştı. Gazi'yi silahla öldürmek de ko-

lay değildi. Çünkü ata veya otomobile binerken yaverleri ve yanında bulunan sadık arkadaşları hemen ata veya otomobile binmiyor, O'nun binmesini bekliyor ve bininceye kadar da çevreyi gözlüyorlardı.

Türk polisi bu hain casusun üzücü bir olay çıkarmasına imkân vermeden bütün planlarını alt üst etmeyi ve ortaya çıkarmayı başarmıştı.

Birçok ülkede ustaca ve başarıyla iş gören bu resmi İngiliz casusunun, onu, emir ve para vererek harekete geçiren Türkiye'deki İngiliz casus şebekesinin ve İngiliz hariciyesinin bütün gizli faaliyet ve hazırlıklarını meydana çıkarmayı başaran İçişleri Bakanı Adnan Bey'i kutlamamak mümkün değildi.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ta gençliğinden beri öğrenimine özen gösterdiği ve özellikle Doğu için yetiştirdiği Mustafa Sagir, müthiş bir casus olmakla birlikte o kadar zeki sayılmazdı.

O günlerde Ankara'da bina bulmak zordu. Büyük gayret ve güçlükle, bir emekli subayın evi kiralanmış ve mahkememiz bu evde çalışmaya başlamıştı. Evin üst katında merdivenden çıkınca dar bir salon, bu salonun sağında görüşme salonu ve kâtiplerin çalışma odaları vardı. Duruşmalar bu dar salonda yapılırdı. Salonun siyah perdeli iki dar penceresi önünde at nalı şeklinde küçük bir hakimler heyeti kürsüsü ve hâkimlerin oturduğu yerin arkasında –tam iki pencere arasında– yeşil bir levha üzerine siyah harflerle *"Bir Numaralı İstiklal Mahkemesi heyeti, mücadelesinde sadece Allah'tan korkar"* yazısı vardı. Salon genel olarak heybetliydi. Mustafa Sagir'in ilk sorgusunu burada, açık yargılamasını ise Ağır Ceza Mahkemesi'nin geniş salonunda yapmıştık.

Mustafa Sagir mahkeme salonuna ilk getirildiğinde, mahkeme heyetinin arkasında asılı levha gözüne çarpmış, ürkmüş ve heyecanlanmıştı. Sinirli bir haldeydi. Sürekli olarak çevreyi ve hakimler heyetini heyecanla inceliyordu. Adının Mustafa, babasının adının Zekeriya olduğunu söyleyen bu Hintlinin yaşı otuz üçten biraz büyüktü. Ayağında reyye pantolon, sırtında redingot, başında kıpkırmızı bir fes vardı. Kısa boy-

lu ve şişmandı. Rengi, irin gibi sapsarıydı. Daha ilk sorgusunda öğrendiğimize göre, bu adam İngilizler adına o güne kadar neler yapmamıştı ki... Ankara'ya gelişi bile gerçekten ustacaydı.

İstanbul'a geldiğinde ise kendisini saf, mütevazı, yüreği milletimize ve Müslümanlara sevgi ile çarpan bir dindaş olarak tanıtmıştı. Ulusal hareketimizle içten ilgiliymiş gibi görünerek, kurmay binbaşılardan Filibeli Ali Rıza Bey'le (General Ali Rıza Artunkal) ilişki kurmuş ve onun güvenini kazanmıştı. Ali Rıza Bey aracılığıyla süvari kaymakamlığından emekli Aziz Bey'le tanışmış ve ilk görüşme Filibeli Ali Rıza Bey'in evinin karşısında Mustafa Sagir'in oturduğu evde gerçekleşmişti. Mustafa Sagir, bu görüşme sırasında kendini Hint Hilafet Cemiyeti'nin delegesi olarak tanıtır. İlk görüşmeden sonra Filibeli Ali Rıza Bey, Aziz Bey'e gelerek şöyle der:

"Ayrı ayrı çalışmak olmaz. İstanbul'da Türk-Hint Yardımlaşma Cemiyeti adıyla bir cemiyet oluşturalım. Bu adamın İslam dünyası ile ilgili dikkat çekici incelemeleri var. Bu sayede İslam dünyası ile ilişki kuralım."

Aziz Bey, bu öneriyi kabul eder. Bir gün Filibeli Ali Rıza Bey bir tüzük taslağı getirir. Aziz Bey, taslağı gözden geçirir. *"Zararlı bir şey değil. Bu taslak üzerinde görüşelim"* der. Fakat üç gün sonra Mustafa Sagir'in evinde toplandıklarında, Filibeli Ali Rıza Bey tarafından hazırlanan tüzük taslağını tabedilmiş olarak bulur. Bu emrivakiye sinirlenmekle birlikte tüzüğü red de etmez. Yalnız böyle bir cemiyet kurmak için Mustafa Sagir'in elinde yetki belgesi olup olmadığını sorar. Buna Ali Rıza Bey cevap verir ve *"Hint Hilafet Cemiyeti Başkanı Mehmet Ali Han'dan mektup var. O mektupları ben gördüm. Pasaportunun arkasında da Hint Hilafet Cemiyeti mensubu olduğuna dair resmi belge var, onu da gördüm"* der. Bunun üzerine Filibeli Ali Rıza Bey, Aziz Bey, Bahriye Mektebi (Denizcilik Okulu) Müdürü Hamit Naci, Kurmay Binbaşı Müfit ve Hamit Naci Bey'in damadından oluşan cemiyet kurulur. Başkanlığa Aziz Bey getirilir. Hatta tüzük gereğince başkana 100, üyelere 40 lira maaş tahsis edilir.

Toplantılardan bir gün sonra, İtilaf devletleri memurları ile İstanbul Merkez Kumandanlığı'ndan bazı subaylar, Mustafa Sagir'in evini basarlar. Mustafa Sagir biraz önce evden çıkmış olduğu için bulunamaz. Evini ararlar, bazı belgeleri alırlar. Filibeli Ali Rıza Bey (Artunkal) ile diğer arkadaşları da yakalanarak Merkez Kumandanlığı'na götürülür. Bir süre sonra Mustafa Sagir Merkez Kumandanlığı'na gelir ve şiddetle bağırmaya başlar:

"Siz ne biçim milletsiniz? Biz uzak yerlerden gelip size hizmet etmek istiyoruz. Sizde zerre kadar kan yok mu? Ne yapıyorsunuz?"

Bunun üzerine merkez kumandanı kendisinden özür diler ve yakaladıkları kişileri serbest bırakır.

Filibeli Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının önerisiyle, Mustafa Sagir'in İstanbul'dan uzaklaşması ve Ankara'ya gitmesi uygun görülür. Aslında güya Mustafa Sagir, Mehmet Ali Han'dan Anadolu'ya geçip doğrudan doğruya Kuva-yı Milliye ile temasa geçmesi için emir almıştır. Aziz Bey vasıtasıyla bütün hareket hazırlıkları yapılır, motor tutulur. Tam hareket edeceği sırada Filibeli Ali Rıza Bey gelir, *"Motor parası fazla tutuyor, motorla gitmesi güç olacak, onu Bulgaristan yoluyla göndereceğim. Filibe'ye uğrar, orada yardım görür, iş daha kolaylaşır"* der.

Mustafa Sagir Bulgaristan'a hareket eder, fakat hava muhalefeti yüzünden yanlışlıkla İğneada'ya düşer. Yunanlılar kendisini yakalayarak Atina'ya götürürler. İngilizlerin müdahalesiyle oradan da kurtulur. Tekrar İstanbul'a gelerek Filibeli Ali Rıza Bey'in karşısındaki eski evine yerleşir. Maalesef bu kişiler hâlâ bu adamın iyi niyetine inanmaktadırlar. Hatta eline *"güvenilebilir"* diye bir belge vererek Ankara'ya gönderirler. Sonradan anlaşıldı ki Mustafa Sagir, bu kişilerle olan tüm ilişkilerini ve yaptığı işleri günü gününe İngilizlere haber veriyordu.

Ülkemize kastı ne idi? Bu ihaneti neden ve nasıl yapacaktı? Bir Müslüman olarak bu görevi neden kabul etmişti? Bu soruları sorduğumuzda verdiği cevap şu olmuştu:

"Bu memleketin evladı değilim, vatana ihanetle suçlanamam. Ben Türklerin nimeti ile büyümedim. Beni İngilizler yetiştirdi. Siz yetiştirmiş olsaydınız size de aynı hizmeti yapardım."

Sözlerini şöyle sürdürmüştü:

"Hayat tuhaf şey. İdam... Fakat korkmuyorum. İzzet-i nefis mahvolduktan sonra, hayatın değeri yoktur. İslam'da merhamet vardır. Siz merhamet ederseniz size daha çok İngiliz sırrı açıklayacağım ve yazacağım."

Mustafa Sagir'in mahkemesi günlerce sürdü. Duruşmalar geniş bir halk topluluğu tarafından ilgiyle izlendi. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi duruşmaları, 10 Mayıs 1921'den başlayıp günü gününe yayımladı. Deliller çoktu ve kesindi. Mustafa Sagir her şeyi anlatarak suçunu itiraf etti. Tanıklar dinlendi, Mustafa Sagir kendisini savundu. Bir Numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi olarak, 23 Mayıs 1921'de Mustafa Sagir'in idamına karar verdik.

Karar No: 583

İngilizlerden aldığı talimat üzerine kendisine Hint Hilafet Komitesi'nin murahhası süsünü vererek casusluk yapmak üzere Ankara'ya geldiği ve Ankara'da, İstanbul'da "Ferit Cavid" adresine kimyevi bir terkib ile gizli olarak yazmış bulunduğu mektuplarla Anadolu Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa hakkında mütemadiyen malumat gönderdiği iddiasıyla mahkememize tevdi edilen İngiliz tebaasından Hindistan'ın Peçaver şehrinde mütevellid 34 yaşlarında Mustafa Sagir bin Zekeriya ile Mustafa Sagir'in İstanbul'da İngiliz Hafiye Teşkilatı'na gönderdiği anlaşılan ve gizli mürekkep ile yazılı raporlarını mahalline ishal etmek suretiyle merkumun casusluğuna iştirak eylemek cürmüyle keza mahkememize tevdi kılınan Dersaadet'te mütevellit 42 yaşlarında İleri *gazetesi heyet-i tahririyesinden "Ferit Cavid bin Mehmed" ile keza İngiliz casus teşkilatına dahil olduğu ve Anadolu'da bilhassa Şeyh Sunusi Hazretleri'nin ahval ve harekâtını takib etmek üzere vazifelendirildiği iddia olunan 25 yaşlarında bahriye mülazımlarından Ürgüplü Paşazade Mehmet Ali'nin icra kılınan muhakeme-i aleniyelerinde Hintli Musta-*

fa Sagir'in filhakika 10 yaşından beri mahza İngilizler hesabına casusluk yapmak üzere suret-i mahsusada yetiştirildiği ve birçok yerlerde İngilizlerin nam ve menfaatine casusluk yaptığı ve ahiren İngiliz Hariciye Nezareti'nin muvafakatı ve İngilizlerin İstanbul'da casusluk yapmaya memur ettikleri Miralay Nelson'un emri ile İstanbul'a gelip Anadolu'nun itimadını kazanmış bazı kimselerle müştereken 'Türk-Hint Muhadenet Cemiyeti' namı ile bir cemiyet kurduğu ve daha sonra Karakol Heyet-i Merkeziyesi'nden aldığı itimatname ve vesikayı hamilen kendisine Hint Hilafet Komitesi Fevkalade Murahhası süsünü vererek Ankara'ya geldiği ve Ankara'dan kimyevi bir terkib ve eczalı mürekkeple yazılmış mektuplarla İngilizlere mahrem hususları bildirdiği ve bu suretle casusluk yaptığı, gerek ele geçen delillerle ve gerek kendi itirafları ve yapılan muhakeme esnasında şahitlerin beyanı ile mertebe-sübuta vasıl olan Hintli casus Mustafa Sagir'in salben idamına, Ferit Cavid bin Mehmed ise İstanbul'da İngiliz casus teşkilatı reisi olduğu anlaşılan İngiliz Miralayı Nelson'ın daire-i itimadına girerek casus Mustafa Sagir ile bu teşkilatın reisi Nelson arasında vasıta-i muhabere olmak ve bu suretle gerek Mustafa Sagir'den gizli raporları Nelson'a, gerekse Nelson'dan aldığı talimatı Hintli casusa getirip götürmesi ve bunu yaparken de para alması kendisinin Mustafa Sagir'in cürmüne iştirak ettiği kanaatini vermiş ise de, Mustafa Sagir'in tevkifinden evvel içine düşen bir korku ile Hintlinin hakiki vazifesini sabık İstihbarat Komisyonu Reisi Binbaşı Rıza Bey'e, gerek Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektupla bildirmesi esbab-ı muhaffife addiyle merkumun tarih-i tevkifi olan 22 Mart 1337 (1921) tarihinden itibaren müebbed küreğe mahkûmiyetine, gene aynı cürümlere iştirak eden Bağdat Belediye Reis-i Sabıkı İzzet'in kasden İngilizler tarafından casus olarak Ankara'ya gönderildiğine dair Mustafa Sagir'in zati ifadesinden başka kanaatbahş bir ifadeye desteres olunmamakla beraber, İzzet'in Ankara'daki tarz-ı hareketinin calib-i zan ve şüphe bulunması dolayısıyla merkumun dava-yi millinin bir netice-yi mesudeye iktiranına kadar hükümetin tensip edeceği bir mahalde kal'a-bend edil-

mesine ve bahriye mülazım-ı Mehmet Ali Efendi'nin casusluğu sabit olmadığı, yalnız kendisinin bu dava-yi millinin takibi için muktazi metin bir seciyeye malik bulunmadığı anlaşıldığından bu zatın da İstanbul'a iadesine, Mustafa Sagir hakkında müttefikan, Ferit Cavid, İzzet ve Mehmed Ali hakkında ekseriyetle ve cümlesinin vicahlarında karar verildi.

23 Mayıs 1337 (1921)

Kılıç Ali İhsan

Mahkememiz üyelerinden Hüseyin Bey, Mustafa Sagir için verilen cezaya katılmakla birlikte, diğerlerine verilen cezalara karşı çıkmıştı. Ferit Cavid ile İzzet'in de idamını isteyen Hüseyin Bey karşı görüşünü şöyle belirtti:

"Ferit Cavid ile İzzet hakkındaki karara muhalifim. Zira Mustafa Sagir'in casusluğu ne derece mertebe-i sübuta vasıl olmuşsa diğerlerinin de buna iştirakleri ayan ve beyandır. Bahusus, Nelson'ın talimatı dahilinde çalışan ve Ankara'ya gelerek kimyevi mürekkeple yazılmış mektuplar getirmesi ve şifahi talimatı hamil bulunması bu casusluğu te'vil edilmez hale soktuğundan Ferit Cavid'in de idamını talep ederim. İzzet'e gelince, Nelson'ın bir mektubunda 'İzzet, Şeyh Sunusi ile görüştü mü?' diye sorulması, Mustafa Sagir'in bir mektubunda bundan bahsedilmesi ve Ankara'da memuriyet isterken kaymakamlığa tayin edildiği halde gitmeyerek Şeyh Sunusi'nin yanında kalmakta ısrar etmesi, Nelson-Mustafa Sagir-Ferit Cavid'den mürekkep şebekeye dahil olduğunu aşikâr kılmakta olduğundan, İzzet'in de idamı icap ediyor. Ferit Cavid'in Binbaşı Rıza Bey'e verdiği mektuplar bir muvazaadır. Çünkü Mustafa Sagir'in tevkifinden sonra Dahiliye vekiline verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan mektup da Paşa'nın eline geçmeden İstanbul'a gelen Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin getirdiği evrak içerisinde, polis tarafından ele geçirilmiştir. Diğer taraftan Binbaşı Rıza Bey ile Kaymakam Aziz Bey'in casustan sık sık para almaları ancak ve son dakikada şüphelenmeleri de beni tatmin etmediğinden, her ikisi hakkında da ta-

kibat icrasını ve casusa tercümanlık yapan bahriye mülazımı Mehmet Ali'nin de silk-i askeriyeden tardı ile İstanbul'a iadesini lüzumlu görüyorum.

A'za Hüseyin"

Mustafa Sagir, 24 Mayıs 1921'de Karaoğlan Çarşısı'na getirilerek, büyük bir kalabalık önünde, mahkeme kâtibi Rıza Bey tarafından mahkemenin kararı okunduktan sonra asılarak idam edildi.

Casuslar... Casuslar...

Ahmet İhsan adında bir diş doktoru Mısır'dan bir gemi ile 10 Ağustos 1920'de Antalya limanına gelmişti. Durumundan şüphelenilerek Ankara'ya gönderilmiş ve burada tutuklanmıştı. Kendisi İçişleri Bakanı Adnan Bey'e (Adıvar) bir mektup yazarak haksız yere tutuklandığını belirtti ve serbest bırakılmasını istedi. Dr. Rıza Nur Bey'i de suçsuzluğuna tanık gösteriyordu. Bunun üzerine Adnan Bey, Rıza Nur Bey'den bilgi istedi. O da, Ahmet İhsan Bey'in İngiliz casusu olduğunu bildirdi. Ahmet İhsan Bey mahkememize gönderildi. Sanık, mahkemede de Dr. Rıza Nur Bey'i kefil olarak gösteriyordu. Dr. Rıza Nur Bey'den biz de bilgi istedik. Gelen cevapta, *"Ahmet İhsan Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler lehine casusluk yaptığı, fakat şimdi casus olup olmadığının bilinmediği"* bildiriliyordu. Kanıtlar da Ahmet İhsan Bey'in aleyhindeydi. Yaptığımız açık yargılamada kendisini idam cezasına çarptırdık. 13-14 Ekim 1920 günü sabaha karşı asılarak idam edildi.

○

Bir başka casus da Mahmut Hamdi idi. Kadıköy İnzibat Subayı Mahmut Hamdi, İngilizlere esir düştükten sonra, casusluk yaptığı iddiasıyla mahkememize gönderildi. Geri döndükten sonra aldığı gizli görevde, gizli dosyaları ve Ankara Hükümeti'nin özel gizli evrakını açtığı ve Osmanlı Hükümeti lehinde propaganda yaptığı, ayrıca askerleri firara teşvik ettiği sa-

bit görüldü. 20 Ekim 1920'de asılarak idamı kararlaştırıldı ve hüküm infaz edildi.

Gazi'yi kızdıran müdahale

Ankara'nın yanı başındaki Mali Köyü civarında bir Hintli Müslüman yakalandı ve durumu şüpheli görülerek Ankara İstiklal Mahkemesi'ne gönderildi. Miskin tavırlar takınan bu Hintli, orta boylu, karayağız ve pejmurde kıyafetli idi. Yapılan soruşturma ve yargılama sonunda, kendisinin bir İngiliz subayı olduğu ve casusluk yaptığı anlaşıldı. Doğal olarak idama mahkûm edildi.

Hintli hakkında mahkememizin verdiği hüküm, Ankara polis müdürü tarafından ertesi sabah infaz edilecekti.

Polis Müdürü Dilaver Bey sabaha karşı beni uyandırdı. Erkân-ı Harbiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) İsmet Paşa'nın (İnönü), Gazi ile yapacağı görüşmenin sonuna kadar Hintli hakkındaki hükmün infazının ertelenmesini istediğini bildirdi. O sırada istasyondaki özel kalem binasında ikâmet eden Mustafa Kemal Paşa da tam o anda beni çağırmıştı. Hemen gittim. Gazi de, İsmet Paşa tarafından uykudan uyandırılmıştı. Arkasında pijama, elinde polis telefonu, İsmet Paşa ile konuşuyordu. Canı sıkkındı. Telefonu kapatınca bana döndü:

"İsmet telefon ediyor. Bir Hintli asıyormuşsunuz. Bunun idamı İngilizlerle aramızda olay çıkarır diyor. Ben cevabı verdim. Siz görevinizi yapınız!"

Hemen Polis Müdürü Dilaver Bey'e telefon ettim. Hükmün derhal infaz edilmesini istedim. Ayrıca bu gibi emir ve müdahalelerin nereden gelirse gelsin bir daha tekrarlanmamasını, tekrarlanması halinde sorumlu sayılacaklarını kendisine ihtar ettim.

Hintli o gece sabaha karşı idam edildi.

Sonradan öğrendik ki, İsmet Bey'i bu olay nedeniyle tahrik eden, Halide Edip Hanım'mış!

İstanbul'dan Kayseri'ye gitmekte olan Miltiadis adlı bir Rum, Çorum'a geldiğinde Mustafa Kemal'e ait bir mektup taşıdığı-

nı söylemişti. Yakalanarak 23 Eylül 1920'de Ankara'ya getirildi. Yapılan aramada, 16 Eylül'de Yozgat'tayken kendi imzasıyla Mustafa Kemal'e yazdırmış olduğu bir mektupla, annesinin Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektup bulundu. Mustafa Kemal, Miltiadis'ten şüphelendi ve İçişleri Bakanlığı'na bir yazı yazarak, mektubun doğruluğunun belirlenmesini, o zamana kadar da Miltiadis'in tutuklanmasını istedi. Miltiadis, o sırada yeni kurulmuş olan mahkememize gönderildi. İstanbul'da yapılan soruşturmaya göre, mektup Mustafa Kemal'e annesi Zübeyde Hanım tarafından gönderilmişti. Mustafa Kemal bu durumu bir yazı ile mahkememize bildirdi. Biz de 19 Ekim 1920'de, Miltiadis hakkında beraat kararı verdik.

Kurşuna dizilmeyi bekleyen gencin heyecanlı öyküsü

Düzce veya Hendekli bir genç, Düzce isyanına katılmak ve hıyanet-i vataniye suçu işlemekten hükümet tarafından mahkememize gönderilmişti. Açık yapılan yargılamasında, Büyük Millet Meclisi'ne karşı isyana fiilen katıldığı ortaya çıkmıştı. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre idam cezasına çarptırdık ve kararı kendisine tebliğ ettik. Arkadaşım İhsan Bey'le akşam üzeri mahkemeden çıktık. Evlerimize gidiyorduk. Evrak çantamı mahkemede unutmuştum. Onu almak için döndüm. Çantamı alarak mahkeme kapısından çıkarken jandarma subayı arkamdan koştu:

"İdam mahkûmunun size bir söyleyeceği varmış" dedi. Hemen döndüm. İdam mahkûmu genç bana şunları söyledi:

"Efendim, ben hıyaneti yaptım, ama sonradan genel affa uğramıştım."

"Savunmanda niçin bunu söylemedin?"

"Korkudan dilim tutuldu, onun için söyleyemedim."

Hemen İhsan Bey'in yanına gittim. Durumu anlattım. Birlikte mahkemeye döndük. Arkadaşımız Elaziz Mebusu Hüseyin Bey'i çağırarak bir celse yaptık. Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'dan (Cebesoy) makine başında, bu gencin affa

dahil olup olmadığını sorduk. Cephe kumandanının affa uğramadıklarını söylediği yedi kişinin arasında bu gencin adı yoktu. Demek ki genel aftan yararlanmıştı. Derhal tahliyesine karar verdik. İdamını bekleyen gencin sevincine, benim de gönül rahatlığıma sınır yoktu.

○

İkinci istiklal mahkemeleri dönemiydi. Afyon Milletvekili Ali Bey'le (Çetinkaya) birlikteydik. Osmaniye'nin Bahçe ilçesinden boylu boslu, levent gibi gayet güzel bir delikanlı mahkememize gönderilmişti. Askerlikten firar etmiş, kendisini izleyen müfreze ile müsademede yakalanmıştı. Mahkememize gönderilen dosyanın içeriğinden ve yapılan yargılamasından suçu sabit olmuştu. Davayı her bakımdan inceledik. Genci kanunun pençesinden kurtarmaya imkân yoktu. İdam edilmesi gerekiyordu.

○

İdam kararı verdik. Fakat bu karar beni çok üzmüştü. Aslan gibi bu gencin durumu gözümün önüne geldikçe geceyi uykusuz geçirdim. Sabahleyin her zamankinden erken saatte mahkemeye gittim. Baktım, Başkan Ali Bey de her zamankinden daha erken gelmişti. Sigarasını içiyor, beni bekliyordu.

"Hayrola Kılıç Ali, niye erken geldin?" diye sordu.

Saklamadım:

"Ali Bey, doğrusunu söyleyeyim, dünkü delikanlıya çok acıdım. Üzüldüm. Uyuyamadım. Onun için erken geldim."

"Tuhaf şey, ben de aynı duyguyla uyandım. Yazık! Delikanlı cehaletinin kurbanı oldu."

O sırada telefon çaldı. Arayan, hükmü yerine getirmekle görevli olan mahkeme üyelerinden Rize Milletvekili Ali Bey'di ve şöyle diyordu:

"Kararda asılarak idamı diye yazılı... Oysa asker olduğu için kurşuna dizilmesi gerekmez mi? Bir yanlışlık olmasın!"

"Hükmü infaz etmeyiniz. Telefonumuzu bekleyiniz" dedim ve telefonu kapattım. Başkan Ali Bey'e döndüm:

"Ali Bey" dedim, *"Biz Büyük Millet Meclisi adına yargı görevi yapan bir mahkemeyiz. Yetkimiz vardır. Acaba bu gencin idam cezasını müebbet küreğe çeviremez miyiz? Savcı Necip Bey'le Reşit Galip Bey'i de çağırıp görüşsek?"*

Ali Bey'in de onayı ile hemen arkadaşları topladık. Durumu görüştük. Kendisinin ıslah olacağına kanaat getirdiğimizden idam cezasını müebbet küreğe çevirmeye karar verdik. Bu kararımızı süratle Rize Milletvekili Ali Bey'e bildirdik.

Kararımız Ali Bey'in eline geçtiğinde meğer Sarıkışla Meydanı'nda askeri tören yapılmış, infaz kıtası hazırlanmış. Ali Bey'in telefonuna vereceğimiz cevap bekleniyormuş. Çünkü genç asılarak mı idam edilecek, yoksa kurşuna mı dizilecekti, biz Ali Bey'e bunu bildirecektik.

Ali Bey, gencin cezasının idamda müebbet küreğe çevrildiğine dair mahkememizin kararını okuyunca, başta komutanlar olmak üzere orada hazır bulunanların hepsi kararı alkışlamıştı.

Fakat olay bu kadarla kalmadı. Genç mahkûmiyetini tamamlaması için cezaevine gönderildi. Aradan az bir süre geçti. Bahçe ilçesinden tarafsız bir kişiden aldığımız bir mektupta, genç hakkında verdiğimiz son karardan memnuniyet beyan edilmekte ve *"Bu kararımız Cenab-ı Hakk'ın bir lütfu oldu. Çünkü bu çocuğa haksız bir işlem yapılmış, yapılan haksızlık yüzünden bu suçu işlemeye mecbur kalmıştı. Kendisi henüz askerlik çağında değildi"* deniliyordu.

Mektup çok önemliydi. Demek böyle bir rastlantı olmasa, haksız yere bir vatandaşı kaybedecektik. Yaptığımız tahkikat sonunda gerçekten gencin askerlik çağında olmadığını belirledik. Onun yaşındakiler henüz askere alınmamışlardı. Ancak Osmaniye ilçesinde *Efendiler-Beyler* diye birbirine hasım iki parti varmış. *Beyler* partisi, askerlik şubesi başkanını tahrik ve teşvik ederek, *Efendiler* partisinden olan bu genci haksız olarak askere sevkettirmişler. Askerlik şubesi başkanı binbaşı da bu haksızlığa açıkça alet olmuş. Delikanlı haksızlığa dayanamamış, ellerinden kurtulmaya imkân olmadığını da anlamış ve firar etmiş. Jandarma peşine düşmüş. Bir yerde kıstır-

mışlar. Teslim olmamış. Aralarında çatışma çıkmış. Sonunda ele geçmiş.

Yargılamaya yeniden başladık. Delikanlıya verdiğimiz müebbet kürek cezasını kaldırdık. Bu kez askerlik şubesi başkanının yakasına yapıştık. Görevini kötüye kullandığı için kendisini askerlikten kovduk ve on beş yıl ağır hapse mahkûm ettik.

Cezalandırılan başhekim binbaşı

Sakarya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerdeydi. İstiklal Mahkemesi ordu gerilerinde toplanan firarileri yargılamak üzere Keskin'e gitmişti. Orada bulunduğumuz sırada, askeri hastanenin durumundan sürekli şikâyet ediliyordu. Sakarya'da kahramanca çarpışarak yaralanan ve tedavi için gönderilen hastaların bakımsız bırakıldığı söyleniyordu. Şikâyetler üzerine mahkeme heyeti olarak kalkıp hastaneye gittik. Durumu yerinde inceledik. Gerçekten de söylendiği gibi yaralılar feci durumdaydı. Ne altlarında bir şey vardı, ne de üstlerinde. Bu durumdan hastanenin operatörü de şikâyetçiydi. Depolarda her şey mevcut olduğu halde verilmiyordu. Tembellik, ilgisizlik ve kırtasiyecilik yüzünden ilaç ve gıda sağlanması imkânsız hale getirilmişti. En acısı, varlık içinde yokluk çekildiğinden kanıtlar gösterilerek dert yanılıyordu. İddiaların doğru olup olmadığını araştırmak için depolar baştan başa teftiş edildi. Depolar gerçekten hastaların her türlü ihtiyacını karşılayacak şekilde doluydu. İaşe depoları da aynı durumda, ağızlarına kadar gıda maddeleriyle yüklüydü.

Hastanenin binbaşı rütbesinde sorumlu bir başhekimi vardı. Kendisi çağrıldı. Elde bu kadar malzeme ve yiyecek varken bunları hastalara vermeyerek depolarda küflendirmesinin nedeni soruldu. Başhekim sorulara doyurucu cevap veremiyor, suçu kırtasiyeciliğe atarak işin içinden sıyrılmaya çalışıyordu. Binbaşının düşüncesiyle hareket edilse, yaralıların hepsi ölse de, formalite yüzünden depolardan ilaç ve gıda alabilmek imkânsız görünüyordu.

Mahkeme heyeti olarak şu karara vardık:

Ülkesi için kahramanlık ve fedakârlık gösteren, canını veren vatan evladının geride kendilerini yedirecek, giydirecek, tedavi edecek bir hastane bulamamasının ordu içinde yaratacağı olumsuz etkileri önlemek, aczi yüzünden insanların ölümüne sebebiyet veren doktor binbaşıyı cezalandırmak, beceriksizliğe son vermek ve binbaşı gibi hareket edenlere ibret olmak üzere olayı ele almak gerekiyordu. Dolayısıyla başhekim hemen tutuklandı. Hemen orada yargılaması yapıldı. Kendisi askerlikten çıkarıldı ve ihmali görülen diğer ilgililer de suçlarına göre derece derece cezalandırıldı. Bunun etkisi gözükmekte gecikmedi. Önce şikâyetler azaldı, bir süre sonra da tamamen kesildi.

Bir "zamane anarşisti"nin hazin sonu

Miralay Osman Bey, Ulusal Mücadele'nin emektarlarındandı. Kendine özgü tiplerden biriydi. Pos bıyıklı, karayağız, oldukça iri, hiç gülmeyen, sert, haşin bir adamdı. Ulusal Mücadele'nin başlangıcında yer yer başgösteren ayaklanmaların bastırılmasında önemli hizmetleri olmuştu. Fakat çok şiddetli ve insafsız davrandığı için adı *Kasap Osman*'a çıkmıştı. Bu lakabından ve hizmetlerinden gurur duyardı. Biraz fazlaca da şımarmıştı.

Otoriteyi hiç sevmezdi. O bir *zamane anarşisti*'ydi. Bir gün Konya civarında bir istasyonda tren beklerken, trenin biraz gecikmesine sinirlenmişti. Teftiş için tesadüfen orada olan Devlet Demir Yolları genel müdürünün servis vagonunu kestirmiş, mevcut lokomotife bağlatmış, kestirdiği servis vagonuna binerek cebren trene yol verdirmişti.

Kendisi asker olduğu halde düzenli orduya karşıydı. Ülkeyi milli müfrezelerin, yani çeteciliğin kurtaracağına inanıyordu. Milli ordu kurulup müfrezeler kaldırıldıktan sonra bizim Osman Bey adeta sudan çıkmış balığa dönmüştü. Çok üzgündü. O, daima ayaklanmalar olsun, onları bastırmaya koşsun, gittiği yerde arkadaş, dost tanımadan eline geçeni assın isterdi.

Ben ve İhsan Bey'le iyi arkadaş olduğu için, Ankara'ya her gelişinde bizi ziyaret eder, *"İnkılap bitmedi, yapacağımız daha çok şey var"* derdi. Bir gün dayanamadım, *"Yahu Osman Bey, hangi inkılap bitmedi ve bitirmek için ne yapmalı?"* diye sordum. *"Bitmedi. Çünkü daha sen de sağsın, ben de. Henüz birbirimizi asmaya sıra gelmedi"* cevabı karşısında hayretler içinde kalmıştık. Tutuklanarak mahkememize gönderildiğinde sordu:

"Kılıç Ali, beni ne yapacaksın?"

"İnkılap kanunlarını uygulamak zamanı geldi. Bunu istemiyor muydun?" diye cevap vermiş, ama verdiğim cevaba çok üzülmüştüm.

Osman Bey, müfrezeler kaldırılıp milli ordu kurulduktan sonra askeri hizmete alınmış, Bolu ve havalisi kumandanlığa tayin edilmişti. Gazi Paşa, başkumandan seçildikten sonra Meclis Milli Savunma Komisyonu üyelerini müfettiş olarak şuraya buraya gönderirdi. Beni de Milli Savunma Komisyonu üyesi sıfatıyla Kocaeli grubu ile Bolu ve çevresi kumandanlığının bazı işlemlerini teftişe göndermişti. Kocaeli grubundaki görevimi tamamlayıp Bolu'ya hareket edeceğim sırada, gelmekte olduğumu Osman Bey'e telgrafla bildirmiştim. Beni ta Düzce'den araba göndererek aldırttı ve Bolu'da birkaç gün konuk etti. Konuğu bulunduğum sırada çok üzgün ve neşesizdi. Yaptığı hizmetlerden sonra kendisini bir kenara atılmış hissediyordu. Yaptığı görev yerinin başlı başına büyük ve yetkili bir makam olduğunu anlatmaya ve teselli etmeye çalıştım. Fakat sözlerimin etki etmediğini görüyordum. Disiplin onu çok sıkıyordu. Bir süre sonra Osman Bey'in Bolu'dan Bursa'daki Heyet-i Mahsusa Reisliği'ne tayin edildiğini duymuştuk. Bu Heyet-i Mahsusa, düzenli ordu kurulduktan sonra oluşturulmuştu. Görevi, Ulusal Mücadele'ye katılıp katılmayanları belirlemekti. Katılmayanların askerlikle ilişiğini kesecek yetkiye sahipti.

Bize oradan yazdığı mektupta bu görevi de küçük gördüğünü anlatıyordu. Sinirleniyor ve makam sahipleri için ağzına geleni söylemekten çekinmiyordu. *"Böyle önemli görev ancak çok güvenilir insanlara verilir. Bu önemli görevi sana ve-*

renlere teşekkür etmeli ve memnun olmalısın" diye cevaplar yazıyor, kendisini yatıştırmaya çalışıyorduk. Sonunda Osman Bey askerlikten emekli edilmişti. İşte bu emeklilik onu adeta çileden çıkarmış ve tehlikeli bir insan haline getirmişti.

Her yerde ağzına geleni söylüyor, tehlikeli bazı işlere girişiyor, tehlikeli görüşmeler yapıyordu. Ayak takımından birtakım kimseleri çevresinde toplayıp güya bir kuvvet oluşturuyordu. Kahvede, çarşıda, pazarda önüne gelen asker arkadaşlarını olumsuz hareketlere kışkırtıyordu. Aklınca hükümete karşı bir hareket başlatmak istediği anlaşılıyordu.

Osman Bey'in bu hareketleri hükümetin dikkatini çekmiş, aklınca bir komplo kararı almak üzere arkadaşlarıyla yaptığı bir toplantı sırasında yakalanarak mahkememize gönderilmişti.

Mahkemeye geldiği gün, çok bitkindi. İstiklal Mahkemesi'ne verildikten sonra, Adalet Bakanlığı, Osman Bey'le ilgili Ağır Ceza Mahkemesi'ndeki bir cinayet davasının dosyasını da bize devretmişti. Bu dosyaya göre, Osman Bey Yemen'de iken evlendiği kadını İstanbul'a getirmiş ve sonra da boşamıştı. Mahkeme kararıyla bağlanmış olan otuz lira kadar nafakayı ödememek için, maiyetindeki eşkıya çetelerinden birine emir vererek zavallı kadını Fatih civarındaki bir yangın yerinde öldürtüp kuyuya attırmıştı.

Miralay Kasap Osman Bey'i yargıladık. Hükümeti devirme faaliyeti teşebbüs aşamasında kaldığı için, bu suçtan beraat ettirdik. Boşadığı eşini feci bir şekilde öldürttüğü sabit olduğu için ise, idam cezasına çarptırdık. Bir *zamane anarşisti*'nin ilginç yaşam serüvenine, hüküm infaz edilerek son verildi.

Gazi'ye suikast haberi ile beynimizden vurulmuşa dönmüştük

Tarih 17 Haziran 1926 idi.

Boğucu bir sıcak vardı. O gün mahkemede çok çalışmış, sıcaktan bunalmıştık. Biraz hava almaya ihtiyacımız vardı. Çankaya civarında oturan arkadaşımız Maraş Milletvekili Nurettin Bey'in köşküne gidip orada dinlenmeye ve akşam yemeği-

ni de orada yemeye karar verdik. İlk otomobile Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya) Bey'le ben, ikinci otomobile Necip Ali, Reşit Galip ve Rize Milletvekili Ali Beyler binmiş, yola çıkmıştık. Çankaya yolu üzerinde, Kavaklıdere'de, Terakkiperverlerden Eskişehir Milletvekili Miralay Arif Bey oturuyordu. Onun köşkü önünden geçiyorduk. Arif Bey yakın arkadaşımızdı. İçimden ona uğramak ve biraz konuşmak geldi. Düşüncemi Ali Bey'e söyledim.

"İyi olur, biraz laflarız" dedi.

Biz karar verinceye kadar *Ayıcı* lakabıyla tanınan Arif Bey'in köşkünü çoktan geçmiştik. Arka otomobildeki arkadaşlara da işaret vererek durduk. Manevra yaparak dönmemiz mümkün olmadığı için, her iki otomobil arka arkaya geri giderek köşkün önüne geldik. Diğer arkadaşlar da otomobilden indiler. Hep birlikte bağın içine girdik.

Köşke doğru ilerliyorduk. Arif Bey uzaktan bizi görünce telaşlanmıştı. Böyle mahkeme heyeti halinde ziyarete gitmemize bir anlam verememişti. Telaşlanmakta ve heyecanlanmakta da haklıydı. Çünkü heyet halinde olmamız bir yana, tek başımıza bile böyle bir ziyareti ne düşünüyor, ne de bekliyordu. Rengi sararmıştı. Buna rağmen bizi latife ile karşıladı:

"Hayrihi ve şerrihi minallahü teala!.."

Köşkün içerisine girmedik. Önündeki çiçeklikte oturduk. Oturur oturmaz ben, hiç neden yokken latife yapmak istedim:

"Eee Arif Bey, şimdi bize doğruyu söyle bakalım. Son toplantınızda kimler vardı ve nelere karar verdiniz?"

Gerçekten bu sözleri sırf muziplik olsun diye söylemiştim. Fakat Arif Bey bu latifemden ürkmüştü. Ali Bey'in canı sıkıldı, Arif Bey'i rahatlatmak istedi:

"Arif Bey, Kılıç Ali sana muziplik ediyor, aldırma."

O sırada kahveler geldi. Ben gülerek muzipliğe devam ediyordum:

"Sen hele şu kahveyi bir yana bırak da toplantıda kimler vardı, onu söyle!"

Latifeyi biraz daha sürdürdüm. Arif Bey sonunda latife yaptığımı anlamış, rahatlamıştı ya da öyle görünüyordu. Meğer o

günün meşum bir gün olduğunu, o gün işlenmesi planlanan meşum cinayetin içinde Arif Bey'in de bulunduğunu sonradan öğrenecektik. Yani Arif Bey'in heyecanlanması ve telaşlanması boşuna değildi.

Ayıcı Arif dediğimiz bu arkadaşımız, kurmay albaydı. Mustafa Kemal Paşa ile birlikte 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan karargâh subayları arasında o da vardı. Çanakkale'de, Kafkas ve Suriye cephelerinde önemli görevlerde bulunmuş, 1920 yılında 11. Tümen Komutanlığı'na atanmış, Fransızlara karşı savaşta ve Düzce ayaklanmasının bastırılmasında yararlılıkları görülmüştü. Gazi'nin güvenini kazanmış bir askerdi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, başkumandan olunca, onu askeri kâtip olarak yanına aldı. Gazi, Arif'i birkaç vartadan kurtarmıştı. Bu nedenle Gazi'ye sadık ve minnettar görünürdü. Gazi'nin adeta gözünün içine bakardı. Sevimli, hoş, ama ciddi bir askerdi. 11. Tümen Komutanlığı yaparken, Mezgit ormanlarında üç aylık yavru iken yakaladığı ve büyüttüğü bir ayıyı her gittiği yere götürdüğü için *Ayıcı Arif* lakabını almıştı.

Çok heybetli görünen Arif Bey'in en büyük sıkıntısı ve takıntısı İsmet Paşa idi. Onu çekemezdi. Gazi'nin adayı olarak Eskişehir'den milletvekili seçilerek Meclis'e geldikten sonra, İsmet Paşa ile mücadeleyi kendisine başlıca hedef seçmişti. Küçük şeylerle uğraşırdı. Bir gün kendisine dedim ki:

"Arif Bey, İsmet Paşa ile niye bu kadar çok uğraşıyorsun? Gazi'nin canı sıkılıyor."

Verdiği cevap, ne kadar anlamsız işlerle ve aslı astarı olmayan iddialarla uğraştığını açıkça ortaya koyuyordu:

"Nasıl uğraşmayayım birader? İşte bak, İsmet Paşa Milli Savunma'nın askeri arabalarıyla evine kireç taşıttırmış! Bu da olur mu ya?"

O boğucu yaz akşamı, Arif Bey'in kahvesini içtikten sonra kalktık. Nurettin Bey'in köşküne gittik. Oraya gideceğimizi kimseye haber vermemiştik. Gece yarısından sonra eve döndüm. Rahmetli annem beni kapıda bekliyordu. İsmet Paşa'nın akşamdan beri telaşla beni aradığını ve İçişleri Bakanlığı'nda beklediğini söyledi.

Gezide olan Gazi Mustafa Kemal Paşa, o gün Balıkesir'den İzmir'e hareket edecekti. Tanrı şahittir, İsmet Paşa'nın beni telaşla aradığını ve geç vakte kadar İçişleri Bakanlığı'nda beklediğini haber alınca içime bir kuşku düştü. *"Acaba Gazi'ye bir şey mi oldu?"* diye korktum. Hemen İçişleri Bakanlığı'na koştum. İsmet Paşa, bakanın odasındaydı. İçişleri Bakanı Cemil Bey'le birlikte bizi bekliyordu. Ali Bey de benim gibi arandığı için, o da hemen oraya gelmişti.

İsmet Paşa elimize bir telgraf uzattı. İzmir Valisi Kâzım Paşa'dan (Dirik) geliyordu ve Gazi'ye meşum suikast girişimini haber veriyordu.

○

Kâzım Paşa'nın telgrafı açıktı ve hiçbir şüpheye yer yoktu: Gazi'nin kişiliğinde vatanın hayat ve esenliğine yöneltilmiş meşum bir suikast olayı ile karşı karşıya bulunuyorduk.

İçişleri bakanının odasında durum değerlendirmesi yaptık. Olayı yerinde incelemek ve araştırmak üzere hemen İzmir'e hareket etmeye karar verdik. Aslında hükümet de hemen İzmir'e hareket etmemizi gerekli görüyordu.

Hükümet İzmir'e gitmemiz için özel bir tren hazırlatmıştı. Hareket etmeden önce trenin salonunda toplandık. Durumu bir kez daha değerlendirdik. Ziya Hurşit'in itirafları, Terakkiperverlerin olayla ilişkisi ihtimalini güçlendiriyordu. Bütün Terakkiperver Fırka üyelerinin bulundukları yerde ve aynı saatte tutuklanmalarını, evlerinin büyük bir titizlikle aranmasını ve bulunacak bütün belgelerin İzmir'e gönderilmesini kararlaştırdık. Bu kararımızın hemen uygulanması için ilgililere gereken emirleri vererek 17 Haziran 1926 günü Ankara'dan İzmir'e doğru hareket ettik.

Beş yıldır hazırlık yapılıyordu

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'ndan ağır bir yenilgiyle çıktıktan sonra kendini feshetmişti. Fakat bu cemiyetin üyelerinden bazıları, iktidar ve nüfuzun ellerinden git-

miş olmasına üzülüyor, ülke dışında gizli komite halinde faaliyetlerini ve ülke içindeki bazı kişilerle de ilişkilerini sürdürüyorlardı. Savaştan sonra ülkenin kurtulmasından ümidini kesip Avrupa'ya kaçan bazıları, Gazi Mustafa Kemal ülkeyi kurtarınca, dışarıda tekrar kahraman tavrı takınmaya başlamışlardı. Ülkeyi sanki onlar kurtarmıştı. Türkiye'ye dönerek tekrar iktidarı ele geçirmek sevdasına düşmüşlerdi. Bu amaca ulaşmak için de Kantariye ve benzeri unvanlarla faaliyette bulunuyorlardı. Elebaşıları da Kara Kemal'di. Kara Kemal, başına topladığı aveneleriyle güya iktisatçı bir teşkilat kurmuş, bu teşkilatı gizli bir fitne ve fesat ocağı haline getirmişti.

Kara Kemal, Malta'dan döndüğünde mütevellilik sıfat ve yetkisiyle İttihatçıların meşhur Kantariye Milli İhracat vesair şirketlerinin tekrar başına geçmişti. Güya şirketleri canlandırmaya ve sermayelerini kurtarmaya çalışıyordu. Onun bu hareketlerine kimse bir şey demiyor, diyemiyordu. "*Varsın çalışsın, birtakım insanlar geçinsin*" denilmekteydi. Oysa bu hoşgörü ile ne büyük hataya düşüldüğü sonradan acı bir şekilde anlaşılacaktı. Kara Kemal, gösterilen toleranstan cesaret alarak kurduğu fesat ocaklarıyla vatan ve milletin huzur ve asayişine, hatta hayatına yeniden kasdetme cüretini kendinde bulacaktı.

Sakarya Meydan Savaşı devam ederken, Enver ve Halil Paşalarla Eskişehir İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Nail, Talat, Hacı Sami ve öteki arkadaşları Batum'da toplanmışlardı. Bu toplantıya kongre süsü veriyor, gönüllü adı altında bazı politikacıları ülkeye sokmaya, içteki arkadaşlarıyla ilişki kurmaya çalışıyorlardı. Ellerinden kaçırdıkları iktidara tekrar sahip olabilmenin yollarını ve çarelerini arıyorlardı. Hatta eski Adalet Bakanı Hafız Mehmet Bey'i de gizlice Batum'a çağırmışlardı. Onun aracılığıyla içte ikilik ve ayrılık çıkaracaklardı. Bunların, Mustafa Kemal'in etkinliğini kaybettiği, bu yüzden ülkenin anarşi içinde olduğu kanaatine vardıkları, bundan yararlanarak ülkeye girmek için sınıra yakın yerlerde dolaştıkları haber alınıyordu.

Nitekim aradan uzun yıllar geçtikten sonra *Tanin* gazetesinin yayımladığı *Tarihi Mektuplar* serisinde, Rüstem imzasıyla yurtdışından Cavit Bey'e gönderilen bir mektupta okuduğum şu bölüm, Ankara'nın o zamanki istihbaratını doğrular nitelikteydi:

"Mustafa Kemal nüfuzunu kaybetmiş, anarşi durumu ortaya çıkmışsa içeriye girmek, aksi takdirde yani Mustafa Kemal millete ve orduya hâkim ise girmemek şartıyla, sınıra yakın bulunan Batum'a gitmeyi kabul ettim."

İstanbul henüz İtilaf Devletleri kuvvetlerinin işgali altındaydı. Gazi o sırada beni, arkadaşım Topçu İhsan'la birlikte takma adlarla gizlice İstanbul'a gönderdi. Oradaki milli teşkilatı gözden geçirecek ve ileri gelenleriyle görüşecektik. İstanbul'daki çalışmalarımız sırasında teşkilattaki arkadaşlar bizi Kara Kemal'le de görüştürmek istemişlerdi. Bu görüşmeden alacağımız izlenim bizim için yararlı olacağı için kabul ettik. Kara Kemal'in Mesadet Han'daki yazıhanesinde bir toplantı yaptık. Toplantıya Kara Kemal ile birlikte gizli teşkilattaki arkadaşlarımızdan Hamdi Başar ve Yakup Kadri Beyler de katıldılar. Kara Kemal bize, Ankara'da *İkinci Grup* adıyla ortaya çıkmış olan ayrılığı doğru bulmadığını, bunu gidermek için arabuluculuk edebileceğini söyledi. Hatta samimi bir anlaşmaya varıldığı takdirde, halen maiyetinde mevcut kuvvetiyle Müdafaa-i Hukuk teşkilatımıza yardımcı olabilecek, bu amacını gidip Gazi'ye bile anlatacaktı.

Kara Kemal kendini, İttihat ve Terakki'ye dayanan önemli bir varlık gibi görüyordu. Bu konuda kendisiyle görüşme yapmanın, yokluğu elimizle varlığa çevirmek olacağını düşündük. Bu nedenle onunla görüşmenin, hatta ilişkiyi sürdürmenin gereksiz olduğunu fark ettik. Aslında bu görüşmemiz de dar bir nitelikteydi.

Fakat Kara Kemal, bir süre sonra İzmit'e giden Gazi ile orada görüşmeyi başardı. Vaktiyle İstanbul'da bize söylediklerini yurtsever ve esrarengiz Bektaşi tavrıyla tekrarladı. Anka-

ra'ya gelip çalışmak için izin istedi. Gazi, Kara Kemal'e şöyle dedi:

"İstanbul'da bir Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı mevcuttur. Oraya katılmakla ve orada bir fert olarak çalışmakla vatanperverane maksadınız gerçekleşmiş olur."

Oysa sadece Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'na katılmak Kara Kemal'in amacı için yeterli değildi. O, *"Yeni bir merkez oluşsun. Bu merkezi oluşturacak üyeler kısmen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden, kısmen de benim göstereceğim adaylardan olsun"* demek istemekteydi.

Kara Kemal'in bu öneri ve düşüncelerinde samimi olmadığı belliydi. Arkadaşlarıyla birlikte İttihat ve Terakki'yi yeni bir programla canlandırmak için gösterdikleri çabanın giderek yoğunlaştığı biliniyordu. Sonradan *Tanin* gazetesinde yayımlanan *Mektuplar* serisinde yine *Rüstem* imzasıyla eski Maliye Bakanı Cavit Bey'e yurtdışından gönderilen raporda şöyle deniliyordu:

"Bizim Kemal Bey'in İstanbul teşkilatından Hüsnü Bey adında bir kişi geldi. İstanbul'daki teşkilatın iyi gittiğini ve İslamlar üzerinde hâkim durumda olduklarını anlattı. Bu kişiler eski İstanbul teşkilatını bozdular. Memuriyetten atılan arkadaşlarımızdan bir vefasızlık görmediklerinden, yarın İstanbul'da bir seçim olsa adayların başarılarını sağlayacaklarından söz ediyor."

Kara Kemal'in alttan alta tezgâhı mükemmel bir şekilde kurduğu, bu rapordan da anlaşılıyordu.

Kara Kemal, İzmit'ten İstanbul'a döner dönmez, İttihatçı arkadaşlarını ve Meşrutiyet ihtilalinin fedailerinden birkaçını Mesadet Han'daki yazıhanesinde toplamış, onlara Gazi ile İzmit'te yaptığı görüşmeyi anlatmıştı. Toplantıya katılan arkadaşları, Gazi'nin *"Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'na katılın"* tavsiyesine karşı çıkmışlardı. Ne pahasına olursa olsun İttihat ve Terakki'nin canlandırılması için faaliyete geçilmesinde ısrar etmişlerdi. Toplantıda hazır bulunan Meşrutiyet inkılabının

emektarlarından topçu subayı Bulgurlumescitli Hamdi Bey, bu anlamsız ısrarlara şöyle itiraz etmişti:

"Şimdi bizim için vicdani ve vatani görev, bütün gücümüzle ve imkânlarımızla Mustafa Kemal'i desteklemek, O'na yardımcı olmak ve hiçbir işine karışmamaktır. İcraatında ona engel olmak vatanperverlik değildir."

Hamdi Bey, aradan bir süre geçtikten sonra, Kara Kemal'i ziyaret etmek amacıyla Mesadet Han'daki yazıhanesine gider. Eski Eğitim Bakanı Şükrü Bey de tesadüfen oradadır. Şükrü Bey, sürekli olarak Ankara Hükümeti'ni eleştirir. İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki merkez heyetinin üyelerinden olduğunu bildiği Hamdi Bey'i kendilerinden sanarak, ülke yönetimindeki sakatlıkları sayıp döker. Bunları düzeltmek için olağanüstü girişimlerde bulunmak gereğinden söz eder. Oturduğu masanın başında bu sözleri dinleyen Kara Kemal, sonunda Şükrü Bey'e şunları söyler:

"Şükrü Bey, hiç yorulma. Hamdi Bey'i tasarladığın bu işe ne sokabilirsin, ne de ikna edebilirsin. Çünkü o bize daha önce düşüncelerini açık ve kesin olarak söylemişti."

Hamdi Bey izin isteyerek çıkar. Yazıhaneden 15-20 adım uzaklaşmışken, yazıhaneye doğru gitmekte olan İzmir Valisi Rahmi Bey'e rastlar. Hamdi Bey bu hikâyeyi 20 yıl sonra arkadaşım Topçu İhsan Bey'e anlatmış ve şöyle demişti:

"Zanneder misin ki suikast olayından bunların haberi olmasın?"

Yine *Tanin* gazetesinin yayımladığı *Tarihi Mektuplar* serisinde Rüstem imzasıyla Cavit Bey'e gönderilmiş bir mektupta, *"Rahmi Bey Viyana'ya gitmiş. Bugün yarın buraya gelmesi muhtemel"* dedikten sonra, Gazi'yi kastederek, *"Sarı, çok titiz ve vesveseci. Onun için hiç olmazsa Malta'dan kurtulan samimi arkadaşlarımızın bir an önce Anadolu'ya gitmelerini, vatanımızın esenliği adına hayırlı ve gerekli görüyorum. Acaba Cahit ne düşünüyor?"* demesi de Rahmi Bey'in bu grupla ilişkide ve gerçekten suikastten haberdar edilmiş olduğu kanaatini verir.

Kara Kemal'in güvenilir yakın arkadaşlarından *Kör İhsan* adıyla tanınan namuslu ve vatanperver biri vardı. Kör İhsan,

suikast sorumlularının yargılanması sırasında dikkate değer şöyle bir ifadede bulunmuştu:

"1926 yılı Ekim ayının bir gününde Kara Kemal'i ziyaret amacıyla Mesadet Han'daki yazıhanesine gitmiştim. Odacı Hasip, 'Efendi bazı arkadaşlarıyla görüşüyor. İçeri girmeyiniz. Bana bu şekilde emir verdi' diyerek her zaman izinsiz ve serbest girip çıktığım bu odaya beni sokmamıştı. İçeri sokulmadığım bu önemli görüşmede kimlerin olduğunu sorduğumda da, bunların Ziya Hurşit ve Hafız Mehmet Beylerle diğer birkaç kişiden ibaret olduğunu ilave etmişti. İzmir suikastı olayı ortaya çıktıktan sonra, odacının Kara Kemal'in yanına girmeme engel oluşu ve toplantıda Ziya Hurşit ile Hafız Mehmet Beylerin bulunuşu hatırıma gelmiş, o zamanki önemli görüşmenin içeriğini anlayarak suikast girişimi ile Kara Kemal'in mutlaka ilgili olduğuna hükmetmiştim."

İttihat ve Terakki'yi ihya edeceklerdi

Eski Maliye Bakanı Cavit Bey'in Nişantaşı'ndaki evinde sık sık toplantılar yapıldığını öğrenmiştik. Toplantılara bizzat Cavit Bey başkanlık ediyordu. Yeniden ihya edilecek İttihat ve Terakki için hazırlanmış bir program bu gizli toplantılarda madde madde görüşülüyordu. Programın dokuz maddesi çoğunluğun kararıyla kabul edilmişti. Dikkat edildiğinde, bu gizli toplantılarda çoğunluğun kararıyla kabul edilen programdaki dokuz madde, Terakkiperver Fırka programının siyasi bölümüne aşağı yukarı benziyordu.

Aslında programın elde edilen taslakları, bu programın tamamının Şükrü Bey tarafından yazılmış olduğunu gösteriyordu. Program genel olarak, İzmir suikastını planlayanların düşüncelerinin bir ürünü ve bir sonucu idi.

Cavit Bey'in yurtdışı bazı ilişkileri olduğu kesindi. Fakat bunu kanıtlayacak bir belirtiye rastlanmıyordu. Neden sonra *Tanin* gazetesinin yayımladığı o tarihi mektuplardan biri, bu noktayı kesin şekilde aydınlatacak ve o zamanki haklı kana-

atleri büsbütün doğrulayacaktı. Berlin'den *"Doktor Rüstem"* imzasıyla Cavit Bey'e gelen mektupta, gerek Trabzon, gerekse Ankara'daki teşkilata önem verilmesi tavsiye edildikten sonra şöyle denilmekteydi:

"Doğu Anadolu'da bulunan arkadaşlarımız Küçük Talat'ın programı üzerinde günden güne birleşmekte olduklarından bence gelecekte eski İttihatçıları bir noktada toplayabilecek bir program esasını süratle yapmaya şimdiden ihtiyaç vardır. Dağınık kalırsak memleket, asker terbiyesi görmüşler elinde bırakılır. Maazallah felakete sürüklenmiş oluruz."

İstiklal Mahkemeleri'ndeki tecrübelerimiz bize göstermiştir ki saltanatçı ve hilafetçi düşüncede olanlarla, bu düşüncenin simgesi olmayı amaçlayanlar, Ankara merkezine karşı daima hınçlıdırlar. Onlar devlet merkezinin İstanbul'da olmasını isterler. Canlandırmak, faaliyete geçirmek istedikleri İttihat ve Terakki'nin gizli programında da devletin merkezinin İstanbul olması gerektiği açıktı. Devlet teşkilatı adına hayale kapılmayacaklarını, derhal pratik idareye geçeceklerini de söylüyorlardı.

Bu devlet merkezi meselesinin izlerine Terakkiperverlerde de sık sık rastlanır. Onlarla aynı çizgide olan *İkinci Grup*'un bile düşünce ve amaç itibariyle aynı yolda olduğu biliniyordu.

Gizli liderleri Rauf Bey'di

Kara Kemal, vatanseverlik ve arabuluculuk maskesi altında oynadığı çeşitli rollerinde başarılı olmuştu. Bu maske altındaki faaliyeti de, Cavit Bey'in evindeki gizli toplantılar sonucunda Birinci Meclis'teki İkinci Grubu geliştirip, İkinci Meclis'teki Terakkiperverlere katmak ve hepsini İttihatçıların çatısı altında toplayarak, bir sentez halinde sahneye çıkmaktı. Nitekim İzmir'deki yargılamalar sırasında, Kara Kemal'in İkinci Grup üyelerinden Kara Vasıf Bey aracılığıyla bunun için görüşmelerde bulunmak üzere İkinci Grup ileri gelenleriyle ilişkiye geçtiği or-

taya çıkmıştı. Çolak Selahattin Bey'in Erenköy'deki evinde ve sonra da Kara Kemal'in yazıhanesinde yapılan toplantılarda İkinci Grup'la Kara Kemal'in grubunun anlaşması sağlanmaya çalışılmıştı. Kara Kemal'in getirdiği tüzük taslağı üzerinde, fırka teşkilatı tartışması yapılmış ve bu tüzük daha sonra Terakkiperver Fırka Tüzüğü'nü oluşturmuştu. Fırkayı Kara Kemal, Rauf, Şükrü Beylerle Ali Fuat Paşa'nın kurmuş olduğu anlaşılmıştı. Özellikle Çolak Selahattin Bey'in yargılanması sırasında verdiği şu ifade dikkat çekiciydi:

"Bütün bu işleri yapan, kendilerini Kara Kemal'e sevk eden, paşaların ordudan istifalarını ve bir parti kurmak üzere Meclis'e girmelerini sağlayan ve teşvik eden hep Rauf Bey'dir."

Oysa bu, Selahattin Bey'in gördüğü yalnız bir cephe idi. Gerçek böyle olmakla birlikte, Rauf Bey'in bu işte yalnız olmadığı da sonradan anlaşılmıştı. Gizli toplantılara başkanlık eden Cavit Bey'in bir çeşit liderlik yaptığı da ortaya çıkan önemli noktalardan biriydi. Bu toplantılarda hazırlanıp, Kara Kemal'in yazıhanesinde muhasebeci Sait Bey tarafından teksir edilmiş olan İttihat ve Terakki'nin gizli programı, Ankara'ya ve Ankara'nın gerçekleştirdiği inkılaplara saldırmakla birlikte, içeriği itibariyle suç oluşturacak nitelikte değildi. Ancak gizli hazırlanan bu program çevresinde bir komitenin, *cemiyet-i hafiye* şeklinde çalışması, özellikle yurtdışında aynı amaçla kurulmuş komite ile ilişkisi tabii bir suç oluşturuyordu. Nitekim Cavit Bey de yargılanması sırasında, bu programın kendi evinde yapılan gizli toplantılarda görüşülüp kabul edildiğini itiraf etmişti. İttihat ve Terakki'nin kendini feshetmesinden itibaren, ne pahasına olursa olsun, onu tekrar canlandırmaya niyetli kişilerin varlığını da kabul etmişti.

Oysa Cavit Bey'in evinde yapılan bu gizli toplantılarda bulunanların çoğu, böyle bir programdan bilgileri olmadığını söylemişlerdi. Hatta bu toplantılarda bulunup hukukun esasları tartışmaları yapan ve hukuki bazı açıklamalarda bulunan eski Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey bile –yargılanması sıra-

sında– bu işlerden bilgisi olmadığını açıklamıştı. Yalnız gerçek olan nokta şu idi ki, bu program mevkii itibariyle ikinci derecede olan kişilere gösterilmemişti. Program, daha çok seçme ve sınırlı kişilerin katıldığı özel bir komitenin ürünüydü.

Bu gizli toplantıların birinde de İttihat ve Terakki'ye sadık kalabilecek kişilerin düşünceleri yoklanmış ve Müdafaa-i Hukuk'a 15-20 aday gösterilmesi ve bu adayların Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içinde bir grup halinde hareket etmelerini sağlamak amacıyla seçilmeleri için faaliyete geçilmesi kararlaştırılmıştı.

Yine *Tanin* gazetesinin *Tarihi Mektuplar* serisinde yayımlanan ve Dr. Rüstem Bey tarafından Cavit Bey'e gönderilen bir mektupta Dr. Rüstem Bey, Berlin'e giden iaşecilerden Hüsnü Bey'in ifadesine dayandırdığı bazı sözlerden sonra Kara Kemal teşkilatı için şunları yazmıştı:

"Adayların başarılarını sağlayacaklarından, bütün hayırlı işlerle uğraşan cemiyetleri ellerine almışlar, esnaf da zaten ellerinde olduğu için çoğunluk kendilerine yönelmiş demektir."

Demek ki Kara Kemal ve ona uyanların her halde bu mektubun içeriğine göre seçimleri kazanacaklarından emin oldukları anlaşılıyordu.

İttihat ve Terakki Eskişehir Kâtib-i Mesulü Nail Bey, mahkemedeki ifadesinde, o zaman Bakanlar Kurulu başkanı olan Rauf Bey'in (Orbay), İsmail Canbolat Bey'le Ankara'da uzun bir görüşme yaptığını ve eski İttihatçıların seçilmeleri konusundaki fikirlerini anlayarak, bunlar adına hükümete başvurulmasını tavsiye ettiğini söylemişti. Nail Bey'in bu ifadesini, yine yargılama sırasında sanıklardan iaşeci ve Kara Kemal'in güvenilir adamlarından olup gizli olarak Berlin'e gittiği, oradakilerle görüştüğü anlaşılan Hüsnü Bey'in ifadesi de doğrulamaktaydı.

Bu ifadelere göre Rauf Bey'in, Bakanlar Kurulu başkanı iken, çevresinde bir kuvvet ve bir parti oluşturmaya yeltendiğine hükmetmek gerekirdi. Gerçekten Rauf Bey de ondan sonra sürekli varlık kazandırmaya çalıştığı bir grup içinde görünürdü. İkinci devre seçimlerde İzmit Milletvekili Şükrü ve İs-

tanbul Milletvekili İsmail Canbolat Beylerin seçilebilmeleri, Rauf Bey tarafından özel şekilde izlenmiş ve sağlanmıştı.

O tarihte Cavit Bey'in evinde toplanan gizli komitenin ayrılmaz bir uzvu olan İzmir Valisi Rahmi Bey'in Sarı Efe Edib'e yazdığı bir mektupta, Şükrü Bey'i İzmit'ten milletvekili seçtirmeyi başardıkları ve Hüseyin Cahit'le Salah Cimcoz Bey'in de Manisa'dan seçilmeleri gerektiğini bildirmesi dikkat çekiciydi.

"Beni öldürürlerse vatandaşlarım intikamımı alır"

İstiklal Mahkemesi heyeti olarak İzmir'e varır varmaz olay ve failleri hakkında yerel ilgililerin başlattıkları soruşturmaya el koyduk. Daha yapılan ilk soruşturmada, Terakkiperver ileri gelenlerinden İzmit Milletvekili Şükrü Bey'le Kara Kemal ve arkadaşları tarafından öteden beri tasarlanan planla, 17 Haziran 1926 günü İzmir'e gelecek olan Gazi'nin öldürülmek ve sonra da Bakanlar Kurulu kaldırılarak hükümetin devrilmek istendiği açık olarak ortaya çıktı. Alınan kararın uygulanması için de İstanbul'dan *Gülnihal* vapuru ile bazı işbirlikçiler ve suikast malzemesi sevk edilmişti. Bu planın İstanbul'da Kara Kemal ve Terakkiperverlerden Şükrü Bey tarafından yapıldığı belliydi.

İzmir Valisi Kâzım Paşa'nın hızlı ve soğukkanlı davranması, İzmir Polis Müdürlüğü Adli Kısım Amiri M. Ali Bey'in Türk polisinin yüzünü ağartacak şekilde cesurane takibi ve ustaca planı sayesinde, Gazi'nin İzmir'e varmasından bir gece önce suç aletleri, tabancaları ve bombalarıyla birlikte yakalanmış olan Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi adındaki şerirler alçakça yapacakları suikastı itiraf etmişlerdi.

Gazi, İzmir'e varır varmaz Ziya Hurşit'le diğer suçluları huzuruna çağırdı. Ziya Hurşit bütün kötülüklerini kabul ve itiraf etti. Gazi sordu:

"Ziya Hurşit! Seninle hayli arkadaşlık ettik. Hayatıma kastedecek kadar ileri gitmene sebep neydi? Bana acımadın mı?"

Ziya Hurşit başını önüne eğdi, sustu. Bir tek kelime söyleyemedi.

Gazi bu kez, önünde bir yılan gibi kıvranan Gürcü Yusuf'a döndü:

"Bana ateş edebilecek miydin?"

"Seni gördükten sonra atamazdım!"

Ziya Hurşit bir aralık Gazi'ye sığınmak, O'ndan af dilemek istedi. Gazi'den şu cevabı aldı:

"Ben şahsen kinci bir adam değilim. Fakat olay mahkemeye intikal etmiştir. Mahkemenin sonucunu beklemek gerekir. Müdahaleye hakkım yoktur."

Suçlular artık adalete hesap vereceklerdi.

Suçluların yakalanması üzerine hükümet de bir bildiri yayınlamıştı. Bildiri şöyleydi:

"Reisicumhurun gezileri sırasında İzmir'de uygulanmak üzere bir suikast düzenlendiği keşfedilerek sorumlular silahları ve bombaları ve hazırlıklarıyla Reisicumhurun varışından önce tutuklanmışlardır."

Hükümetin bu bildirisiyle olaydan haberdar olan bütün ülke üzüntü ve heyecan içindeydi. Özellikle böyle meşum bir suikastın İzmir'de yapılmak istenmesi, İzmirlileri galeyana getirmişti. Halkı yatıştırmak güç oluyordu. Suçluların linç edilmesinden korkuluyordu. Hatta tutuklanıp İzmir'e getirilmekte olan Terakkiperver ileri gelenlerini linç etmek için girişimlerde bulunulduğu da haber alınmıştı. Gazi bu haberi aldığında, Naim Palas'ta akşam yemeğindeydi. Yemek masası otelin altında holde kurulmuştu. Otelin önünü halk hınca hınç doldurmuştu. Bazı kişiler Gazi'nin içki içtiğini halktan gizlemek amacıyla, kapıları ve pencerelerin kepenklerini kapattırmışlardı. Gazi bunu görünce hiddetlenerek şu emri verdi:

"Benim milletimden gizli yaptığım hiçbir işim yoktur. Her şeyi milletimin gözü önünde yaparım. Derhal kapıları açınız!"

Kapılar açıldı. İzmirliler çılgın gibiydiler. Gazi'ye içten bağlılıkları, yaptıkları tezahürat görülecek bir manzaraydı. Sanki

kıyamet kopuyordu. Gazi, hemen kapının önüne çıktı, halkı selamladı ve onlara şöyle seslendi:

"Beni öldürürlerse, vatandaşlarımın intikamımı alacaklarından eminim. Ben ölürsem, necip milletimin birlikte yürümekte olduğumuz yoldan asla ayrılmayacağına inanıyorum ve bu nedenle huzur içindeyim. Düşmanlarımız düşünebildikleri menfur çarelere istedikleri kadar tevessül etsinler. Onların hayvanca hareketleri bizim inkılap ateşimizi söndüremez. Onların kendilerini hüsrana, milletimizi acıya uğratan akılsızlıklarına acıyorum. Cumhuriyet hükümetimizin demir pençesi ve İstiklal Mahkemesi'nin yüce adaleti, duruma tamamen hâkim bulunuyor. Muhterem halka, onların adaletli uygulamalarının sonuçlarını sükûnetle beklemelerini tavsiye ederim."

Gazi'nin bu konuşması ve bundan sonra yine İzmir'de yaptığı ikinci bir konuşmada söylediği şu sözler artık tarihin malı olacaktı:

"Cumhuriyetimizin, milletin ruhundan kaynaklanan prensiplerimizin bir bedenin ortadan kaldırılmasıyla zedeleneceğini düşünenler, çok hafif beyinli zavallılardır. Bu gibi zavallıların, Cumhuriyet'in adalet ve kudret pençesinden hak ettikleri cezayı almaktan başka nasibeleri olamaz. Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti, ilelebet payidar kalacaktır. Ve Türk milleti, güvenlik ve mutluluğunu zemin prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürümeye devam edecektir."

Bu konuşmalarla halk bir dereceye kadar yatıştırılabildi. Polis, herhangi bir linç olayına meydan vermemek için de sıkı güvenlik önlemleri almıştı.

İsmet Paşa için tutuklama emri

Ankara'dan İzmir'e hareketimiz sırasında, Terakkiperver Fırka ileri gelenlerinin tutuklanması hakkında istiklal mahkemesi savcısı tarafından verilen emirler gerek İstanbul'da, gerekse Ankara'da eksiksiz uygulandı. Yalnız bu tutuklamalar sıra-

sında Başbakan İsmet Paşa (İnönü) ile istiklal mahkemesi arasında ciddi bir sürtüşme meydana gelmişti.

Terakkiperver Fırka başkanı sıfatıyla Kâzım Karabekir Paşa da Ankara'da tutuklananlar arasındaydı. Başbakan İsmet Paşa bu kişiler hakkında verdiğimiz tutuklama kararından haberdardı. Bu kararın kesin olduğunu ve İstiklal Mahkemesi'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından verilmiş yasal yetkilere dayanarak yargı erkini kullandığını da biliyordu. Buna rağmen mahkemeyi haberdar etmeden, Ankara polis müdürüne Kâzım Karabekir Paşa'nın serbest bırakılması için emir vermişti.

Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey, başbakanın emri üzerine Kâzım Karabekir Paşa'yı serbest bırakmış, durumu da hemen mahkeme savcılığına bildirmişti. İsmet Paşa'nın başbakan olarak, İstiklal Mahkemesi'nin verdiği herhangi bir karara veya hükmün infazına müdahale etmeye hiçbir şekilde hakkı ve yetkisi yoktu. Özellikle Ankara İstiklal Mahkemesi'nin Hintli bir İngiliz casusunu idam cezasına çarptırması olayına müdahale etmek istediğinde nasıl bir tepki ile karşılaştığını daha önce anlatmıştım.

İstiklal Mahkemesi heyeti olarak derhal durumu görüştük. Mahkememizin kararını infaz ettirmemek isteyen Başbakan İsmet Paşa'nın tutuklanması, hakkında soruşturma başlatılması ve durumun Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne arz edilmesini kararlaştırdık. Ve serbest bırakılan Kâzım Karabekir Paşa'nın diğer kişiler gibi tutuklanması ve kendisine hiçbir şekilde ayrıcalık tanınmaması için Ankara polis müdürüne emir verdik.

Mahkeme ile başbakan arasında ortaya çıkan bu anlaşmazlığa Gazi'nin fena halde canı sıkılmıştı. Bilgi almak için beni çağırdı. İzmir Naim Palas Oteli'nde banyodan henüz çıkmıştı. Olayı kendisine anlattım. Özel Kalem Müdürü Hayati Bey'e hemen emir verdi. O zaman telefon olmadığı için, telgraf makinesi başında, hareket tarzının İstiklal Mahkemeleri Kanunu'na aykırı olduğuna dair İsmet Paşa'yı uyardı. İstiklal Mahkemesi ile arasındaki gerginliğe son verilmesi için hemen İzmir'e gelerek İstiklal Mahkemesi heyetiyle görüşmesini tavsiye etti.

İsmet Paşa, 20 Haziran 1926'da Ankara'dan hemen hare-

ket ederek İzmir'e geldi. Gazi'nin isteğiyle, kendisini Karşıyaka istasyonunda karşılayanlar arasında biz de hazır bulunduk. Fakat konuya ilişkin hiçbir şey konuşmadık. Sadece bir *"Hoş geldiniz"* dedikten sonra mahkemeye döndük.

O sırada, İstanbul ve Ankara'da tutuklanıp İzmir'e getirilmiş olan İzmit Milletvekili Şükrü, İstanbul Milletvekili İsmail Canbolat, Saruhan Milletvekili Abidin, Eskişehir Milletvekili Miralay Arif, Erzurum Milletvekili Sabit, Ziya Hurşit'in kardeşi Giresun Milletvekili Faik, Veteriner Miralay Rasim, eski milletvekillerinden Hüseyin Avni, Çolak Selahattin Beylerle Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa'nın, İttihatçıların Serez fedailerinden *Sarı Efe* adıyla tanınan eski jandarma yüzbaşısı Edib'in sorgularıyla uğraşıyorduk. İsmet Paşa istasyondan doğruca Gazi'ye gitti. Oradan çıkar çıkmaz özel şekilde mahkeme heyetini ziyarete geldi. Uzun uzadıya bilgi aldı. Kendisinden, akşam yemeğinden sonra mahkemeye gelip sanıkların sorgularında bizzat bulunmasını ve bunların ifadesini dinlemesini rica ettik. Gerçekten akşam yemeğinden sonra geldi. Tesadüfen Sabit Bey'le Faik Bey'in sorguları yapılıyordu. Bu sorgulamada bizzat bulundu, ifadeleri dinledi. Olayın sandığı gibi sıradan bir polisiye olayı olmadığını anladı. Kâzım Karabekir Paşa'nın tutuklanmasının da yerinde olduğunu kabul etti. Ankara'daki Bakanlar Kurulu üyelerini hemen durumdan haberdar etti. Mahkeme heyetine de o gün şu tezkereyi yazdı:

"İstiklal Mahkemesi Yüksek Başkanlığı'na

Adli yetkinizde bulunan meselenin içyüzü hakkında daha Ankara'da iken bilgi almıştım. Bu kez bizzat İzmir'e gelişimde mevcut bilgimin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden yüce heyetinize verilmiş yetkinin kullanılma değeri olduğuna kani oldum. Şimdiye kadar her vatan meselesinde olduğu gibi bu kez de çalışmanızın sonucunun vatanın ve Cumhuriyet'in selamet ve güvenliği ve Türk milletinin saadeti için hayırlı ve örnek olacak sonuçlarla taçlandırılacağına güvenimin tam olduğunu beyan ederim."

Bu tezkere bir çeşit özür dileme niteliğindeydi. Olay bu şekilde kapanmış sayıldı, İsmet Paşa da aynı gün İzmir'den Ankara'ya döndü.

○

İzmir'e vardığımız ve olaya el koyduğumuz andan itibaren geceli gündüzlü yaptığımız soruşturma ve tutukluların sorgularından elde ettiğimiz ilk izlenimi, galeyan halindeki kamuoyuna şu bildiri ile bildirmek zorunda kalmıştık:

"16 Haziran 1926 tarihine rastlayan çarşamba günü İzmir'e gelmek üzere gezide bulunan Gazi Hazretleri'ne bir suikast hazırlandığının vilayetçe öğrenilmesi üzerine, bu kötü olayı yapmakla görevli olanlar silah ve bomba gibi suç aletleriyle birlikte Gazi'nin gelişinden önce suçüstü yakalanmışlardır. Suikastle görevlilerin başında (eski Rize Milletvekili) Ziya Hurşit vardır. Onun yanında da İstanbul'dan onunla beraber gelen birçok sabıkası olan birkaç suçlu ile Sarı Efe diye tanınan jandarma emeklisi Edib ve ona bağlı birkaç kişi bulunmaktadır.

İnceleme ve soruşturma ile şimdiye kadar elde edilen bilgilere göre, bu hazırlığın kapatılmış Terakkiperver genel merkez üyesi ve teşkilat kurmakla görevli İzmit Milletvekili Şükrü Bey'in de bulunduğu, İstanbul'da yapılan toplantı ve görüşmelerde hazırlandığı, Cumhurbaşkanı'nın İzmir'e gelişlerinde uygulanmak üzere Ziya Hurşit ve arkadaşlarıyla İzmir'de bulunan Sarı Efe ve adamlarının buraya gönderildiği anlaşılmıştır. Daha önce kış aylarında bu kişiler tarafından suikastın yapılması için bilinen kimselerin evlerinde toplantı ve görüşmeler yapıldığı ve araya bazı engelleyici nedenler girdiği için suikastın ertelendiği ve sorunun Şükrü, Ziya Hurşit ve Sarı Efe Edib Beylerin kişisel girişimlerinden daha çok, gizli bir teşkilat halinde çalışan bir siyasi grubun karar ve programı olduğu ve hükümeti devirmek amacını taşıyan bir suikast olduğu anlaşılmaktadır.

Sanıkların tutuklanmaları sırasında elde edilen suikast esnasında kullanılacak silah ve bombalarla suikastçıların ihtiya-

cı olan paranın İstanbul'da bulunarak vapura kadar getirildiği ve suikastı üstlenenlere verildiği itiraf edilmiştir.

Kurtulmuş, bağımsızlığa kavuşmuş, ilerleme ve yükselme yoluna girmiş aziz ülkemizin huzur ve sükûnetini kanla bozmayı ve Cumhurbaşkanı'nı ortadan kaldırmayı ve hükümeti devirmeyi amaçlayan ve en alçak kişisel hırsların ürünü olan bu suikast ve hazırlık, doğrudan doğruya vatanın hayat ve geleceğine karşı girişilmiş kötü ve üzüntü verici bir olaydır.

Bu canice hareket ve amacın muhakemesine başlayacağız. Duruşma ayrıntılarından kamuoyu sürekli bilgilendirilecektir."

Ali Fuat Paşa tutuklanışını anlatıyor

Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'nin önde gelen paşalarından, Atatürk'ün eski silah arkadaşları Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rafet Bele, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşa da tutuklananlar arasındaydı. Hakkında tutuklama kararı verilenlerden Rauf Bey ise o sırada yurtdışındaydı. Ali Fuat Cebesoy, anılarında, tutuklanışını şöyle anlatır:

"Açık bir otomobille bilinmeyen bir yöne doğru gidiyorduk. Sağıma, soluma, ön tarafa birkaç sivil memur oturmuştu. Beni nereye götürüyorlardı, bilmiyordum. Gittiğimiz yönün Topkapı'ya doğru olduğunu sanıyordum. Yollar ıssızdı. Otomobilde oturanlar ağızlarını açmıyorlardı. Bu konuda kesin emir almışa benziyorlardı.

Karanlığın içinde süratle ilerlerken, öğleden sonra saat 13.30'dan otomobile bindiğim ana kadar devam eden soruşturmanın sinirlerimi adamakıllı bozan yorgunluğundan kurtulduğuma da seviniyordum.

Polis Müdürü Ekrem Bey'in beni birtakım asılsız ifşaata zorlamak için sorduğu garip sorulara çok üzülmüştüm. Ekrem Bey'in rütbe ve mevkiimi hiçe sayar bir tavır takınışı, canımı sıkmıştı. Şimdi yine onun emri ile bilinmeyen bir yöne götürülürken, bu oldukça saygısız bulduğum davranıştan kurtulmanın rahatlığı içindeydim. En ufak bir endişe dahi duymuyordum.

Beni Ayasofya'daki tutukevine götürdüler ve oraya teslim ettiler.

Sultanahmet'teki cezaevinde birkaç saat kaldım. Beni bir otomobile bindirip, rıhtıma bağlı bulunan Gülcemal vapuruna götürdüler.

Eşyamı yerleştiren iki sivil polis, kamaranın kapısını açık bıraktı. Biri içerde, diğeri kapının dışında otururak, beni göz hapsine aldılar.

Kamaranın penceresini açık bıraktırdım ve yattım. Hemen uyumuşum.

Saat sabahın 06.00'sı idi. Gemi rıhtımdan ayrılıyordu. Pencereden dışarıya baktım. Rıhtımda kimseler yoktu. Sadece bir kadın, oradan oraya koşuyor ve ısrarla birini aradığı her davranışından belli oluyordu. Yüzünü bana doğru dönünce, derhal tanıdım. O da beni tanıdı. Pencereye doğru yaklaşarak:

'Paşam,Canbolat Bey vapurda mı?' diye bağırdı.

Ben, vapurda daha kimselerin bulunduğundan haberdar değildim. Polis memuruna sordum, olumlu karşılık verdi.

'Evet Nuriye Hanım, vapurdaymış!' dedim.

Gülcemal ağır ağır rıhtımdan uzaklaşıyordu. İsmail Canbolat Bey'in karısı, o şaşkın haliyle rıhtımda hareketsiz duruyor ve uzaklaşan vapurun ardından dalgın gözlerle bakıyordu.

Zavallı anneciğim, kim bilir beni nasıl merak ediyordu! İzmir'e götürüldüğümü öğrenince nasıl üzülecek, nasıl harap olacaktı.

Dört gün önce Büyükdere'den Kuzguncuk'a geldiğim zaman, annemin beni karşısına alarak söylediği o metin sözleri hatırlamak, beni biraz teselli ediyordu. Boğaz'a doğru ilerlerken annemin sözleri kulaklarımda uğulduyordu:

'Harbiye'nin ilk sınıfından beri kendisini tanıdığım arkadaşım Mustafa Kemal'den sana hiçbir kötülük gelmeyecektir, rahat ol.'

Talihin beni, bir gün Mustafa Kemal'i öldürmek girişiminde bulunmakla suçlandıracağını düşünemezdim."

Sanıkların portreleri

İstanbul'da Cavit Bey'in evinde ve başkanlığında bazı İttihatçıların, Kara Kemal'in Mesadet Han'daki yazıhanesinde Şükrü, Ziya Hurşit ve diğerlerinin gizli toplantılarından daha önce söz etmiştim. Bu gizli toplantı ve faaliyetlerin hedefi olan meşum suikast işinin uygulama yönünü Şükrü Bey üstüne almıştı. Şükrü Bey, suikast yoluyla hükümeti devirmenin en amansız ve ateşli taraftarıydı. Bu işin perde arkasındaki siyasi hazırlıklarını ise Cavit Bey'in yönettiği anlaşılıyordu.

Şükrü Bey, suikast düzenlenmesini üstlenen bir komitenin üyesi olarak gerek Ziya Hurşit, eski Ardahan Milletvekili Hilmi, Sivas Milletvekili Halis Turgut gibi Terakkiperver Parti'ye dahil olan, gerekse Ankara eski Valisi Abdülkadir, Kara Kemal ve Cavit Bey gibi parti üyesi olmayan kişilerle sürekli ilişki halindeydi. Fiilen silah kullanacak olan Laz İsmail'i Ziya Hurşit vasıtasıyla bulmuştu. Laz İsmail, sabıkalı bir kişiydi. Özellikle işgal yıllarında İstanbul'da güpegündüz kendisi gibi sabıkalı arkadaşlarıyla kuyumcu dükkânını basarak para ve mücevher gaspedecek kadar pervasız ve cüretkârdı. Cinayet işlemekte de usta idi. Şükrü Bey'in Ziya Hurşit vasıtasıyla bulduğu kişilerden biri de Gürcü Yusuf'tu. Gürcü Yusuf'un da Laz İsmail'den geri kalır yönü yoktu. Mütareke yıllarında Karadeniz'de, Fransız Packquette Kumpanyası vapurlarından birisini ufak bir motorla deniz ortasında basarak milyonlarca lira değerinde frank gaspetmişti. Bu nedenle de Batum'dan kaçmak zorunda kalmıştı. İstanbul'a gelerek Şükrü Bey ve Laz İsmail'le suikast konusunda görüşmüş ve anlaşmıştı.

Eski Adalet Bakanı Trabzonlu Hafız Mehmet, gizli olarak Batum'a gitmiş, oradaki İttihatçılardan oluşan komite ile görüşerek İstanbul'a dönmüştü. Mehmet Bey aracılığıyla Mehmet Bey'in yeğeni Vehab ve Vehab'ın aracılığıyla da Sürmeneli Kayıkçı Mehmet Keleş adlı şerirler temin edilmişti. Ondan sonra da harekete geçme zamanı geldiğine karar verilmişti. Fakat bunlardan Kayıkçı Keleş Mehmet suikast işini kabul etmeyerek ayrılmıştı. Ziya Hurşit, Mehmet Keleş'in mutlaka ikna

edilmesi için cebinden çıkardığı üç bin liraya yakın paranın bir kısmını Vehab'a vermiş, daha da vereceğini vaat etmişti. Fakat Vehab, parayı aldıktan sonra, güya yapacağı işin korkunçluğundan ürkmüş ve memleketine kaçmıştı.

Tuhaf değil mi? Bu suikast olayından birkaç gün önce, Afyon Milletvekili Ali Bey'le (Çetinkaya) İstanbul'a gelmiştik ve Tokatlıyan Oteli'nde kalıyorduk. Bir sabah Ziya Hurşit geldi. Birinci Meclis'teki arkadaşlığımıza dayanarak, yaptığı küçük bazı ticari işleri için benden yardım istedi. İş Bankası'ndan kendisine üç bin liralık kredi verilmesine aracılığımı rica etti. Ali Bey'le aramızda konuştuk. Böyle bir yardım belki onu ıslah eder, zararsız hale getirebilirdi. Bu nedenle isteğini yerine getirdik. Belki de cebindeki o üç bin lira, aracılığımızla İş Bankası'ndan aldığı para idi.

Gazi'yi Meclis'te öldürmeyi planlamışlardı

Şükrü Bey gizli komite adına suikastı uygulamakla görevli kişileri yönetiyor ve yönlendiriyordu. Onları evine davet ederek etkisi altına aldığı, daha ilk soruşturmada açıkça ortaya çıkmıştı. Şerirlerin moralini yükseltmek için, en seçkin milletvekillerinin kendileriyle birlikte olduğunu öne sürmüş, Gazi'yi öldürmeyi başardıktan sonra cumhurbaşkanlığına getirecekleri kişiye genel af ilan ettirerek, yasal soruşturmadan kurtulacaklarını kesin bir şekilde vaat etmişti. Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'un yol masraflarını vererek ve yanına alarak ilk kez İstanbul'dan Ankara'ya geldikleri yine soruşturma sırasında ortaya çıkmıştı.

Yine soruşturma gösteriyordu ki Ziya Hurşit, siyasi durum nedeniyle dikkati çekmemek için tek başına Ankara'ya gelmiş, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'un kaldığı otelde değil başka bir otelde bir gece kalmıştı. Ertesi gün ise, daha önce Terakkiperver Parti merkezi olup partiye mensup bazı milletvekillerinin kaldıkları eve geçmişti. Orada Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey'in odasında, izinli olarak İstanbul'da olan Feridun Fikri Bey'in yatağında yatmıştı. Orada kaldığı süre içinde, sürekli ola-

rak Şükrü Bey'le, Şükrü Bey aracılığıyla da Miralay Arif Bey'le suikast planı ve hükümeti devirme konusunda gayet gizli görüşmeler yapmıştı.

Gazi'yi Meclis'te nasıl öldürebileceklerinin araştırmasını da yapmışlardı. Terakkiperver milletvekillerinden sağladıkları davetiye ile Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u Meclis'e sokmuşlardı. Meclis görüşmelerini izlemek üzere locasında oturan Gazi'yi tabanca veya bomba ile öldürebilirler miydi? Bunu öğrenmek için, Gazi'nin locası ile dinleyici sıraları arasındaki uzaklığı ve atılacak bombanın etki alanını bile belirlemişlerdi. Ayrıca, Bakanlar Kurulu'nun toplandığı başbakanlığa, Gazi'nin katılacağı bir Bakanlar Kurulu toplantısı sırasında baskın yapılması düşünülmüş ve bunun için de bina çevresinde inceleme yapılmıştı. Fakat koruma önlemlerinin bu planları başarıyla uygulama şansını azalttığı kanaatine vararak, bunlardan vazgeçmişlerdi.

Gazi'nin Ankara Kulübü'ne gelme ihtimali düşünülerek, kulüp çevresinde ve Çankaya'dan buraya kadarki güzergâh üzerinde de inceleme yapmışlardı. O günkü Çankaya yolu üzerinde demiryolu köprüsünü geçtikten sonra Numune Hastanesi'nin güneyindeki yola tamamen hâkim yerde olan bugünkü Türkocağı önündeki mezarlığın içerisinde pusu kurmanın uygun olup olmayacağını araştırmışlardı. Burada Gazi'yi öldürür öldürmez soğukkanlılıkla ve sessizce kaçabilmeleri için Eskişehir Milletvekili Miralay Arif Bey'in Kavaklıdere'de Çankaya yolu üzerindeki köşkünü ve arazisini saklanacak en uygun yer olarak planlamışlardı. Bu öneriyi yapan Arif Bey, köşk ve arazi hakkında bilgi vermek üzere Laz İsmail'i bir gece Terakkiperver binasının önünden otomobille alarak evine götürmüştü.

Ertesi gün hep birlikte köşkün çevresi ve özellikle yolun dar bir kavis oluşturduğu Kavaklıdere ve oradaki ağaçların araları gözden geçirilmiş, çevredeki karakollardan olayı görebilme ihtimalleri üzerinde durulmuştu. Suikastın burada yapılması kararlaştırılmıştı. Hatta Arif Bey, suikastçıların pusu kuracakları noktayı ve bunun yola uzaklığını bile belirlemişti. Fakat tec-

rübeli canilerden ve şakilerden olan Laz İsmail, kış mevsimi olduğu için yaprakları dökülmüş ağaçların arasında pusu kurmanın tehlikeli olduğunu ve güvenlik devriyelerinin dikkatini çekeceğini söyleyerek bu plana itiraz etmişti. Bütün bu görüşmelerde ve incelemelerde sabahın erken saatinde Arif Bey'in köşküne gelen Şükrü Bey de hazır bulunmuştu.

Komitacılık ve siyasi sorunları kanla çözmek gibi faaliyetlerde ilk kez adı geçmeyen İttihatçıların Serez fedailerinden Şükrü Bey, çok alkol kullanır, çabucak sarhoş olurdu. Sarhoş olunca da ne yaptığını bilirdi, ne de söylediğini.

Laz İsmail'in Miralay Arif Bey tarafından köşke götürüldüğü gece, Şükrü Bey yine sarhoştur ve yaptığı imalar, yanında bulunan Sabit Bey'i kuşkulandırmıştır. Büyük bir telaş ve korkuya kapılan Sabit Bey, hemen Terakkiperver ileri gelenlerinden Rauf Bey ve Ali Fuat Paşa'ya koşar. Durumu ve kuşkularını onlara anlatır. Nitekim Ali Fuat Paşa (Cebesoy), gerek mahkememize verdiği ifadede, gerekse anılarında şunları söyleyecekti:

"Hacıbayram civarında tuttuğumuz bir evde Terakkiperver Parti'ye bağlı İstanbul milletvekillerinden Hüseyin Rauf, Dr. Adnan Adıvar ve eşi Halide Edip Hanım, Refet Paşa, ben ve Halk Partisi'nden arkadaşımız İstanbul Milletvekili Hamdi Bey oturuyorduk.

Arkadaşlarımızdan diğer bir grup, İstanbul Milletvekili İsmail Canbolat, Erzincan Milletvekili Sabit, Tokat Milletvekili Bekir Sami, İzmit Milletvekili Şükrü Beyler de şehrin ortasındaki bir eve yerleşmişlerdi. Bu civarda parti merkezi olan bir binada da Ordu Milletvekili Faik, Dersim Milletvekili Feridun Fikri, Sivas Milletvekili Halis Turgut Beylerle açıkta kalmış bazı milletvekili arkadaşlar oturuyorlardı. Şimdi kesin tarihini pekiyi hatırlayamıyorum. 1925 yılının ilk günlerindeydik. Sabahleyin kalktıktan sonra Hamdi Bey'in birinci kattaki odasına indim. Hamdi Bey, Rauf Bey'in erkenden dışarıya çıktığını, giderken de benimle Refet Paşa'nın muhakkak kendisini beklememizi tembih ettiğini söyledi. Biraz sonra Refet Pa-

şa geldi ve Rauf Bey'i beklemeye başladık. Öğleye doğru yorgun ve üzgün, Rauf Bey çıkageldi. Bize her şeyi olduğu gibi anlattı. Önce sabahleyin erken, Sabit Bey'in kendisini uyandırdığını hikâye etti. Erzincan milletvekili olan Sabit Bey, Meşrutiyet döneminde valiliklerde bulunmuş, parti idare heyetinde çalışan bir arkadaşımızdır. O sabah erken gelip, Rauf Bey'i uyandırmış ve telaşla şunları anlatmış: Gece Şükrü Bey'le yalnız kalmışlar, bir taraftan da sohbet ederlerken, Şükrü Bey bir suikast tertibinin gizlice hazırlanmakta olduğunu söz arasında çıtlatmış, bu işte Ziya Hurşit'in de ilgisi olduğunu sözlerine eklemiş. Şükrü Bey'den ayrılıp odasına çekilen Sabit Bey'in gözüne uyku girmemiş.

Rauf Bey'i uyandırıp olanı biteni nakletmiş... Bundan sonrasını gayet yorgun ve üzgün bir halde Rauf Bey şöyle anlattı:

'Aklıma derhal Faik ve Şükrü Beylerden durumu öğrenmek geldi. Doğruca parti merkezine gittim. Faik Bey yatağından henüz kalkmamıştı. Sabit Bey'in anlattıklarını söyledikten sonra kardeşi Ziya Hurşit'in ne sebeple Ankara'ya geldiğini sordum. Faik Bey, Ziya'nın Milli Savunma Bakanı Recep Bey'le bir askerlik sorununu bizzat halletmek için geldiğini söyledi. 'Hadi kalk, giyin de vakit kaybetmeden Şükrü Bey'in evine gidelim' dedim. Birlikte çıktık. Şükrü Bey evde yoktu.

Meclis'e doğru giderken, yolda Ziya Hurşit'e rastladık. Faik Bey'e 'Sen kardeşinle görüş, Meclis'e gel, neticeyi bana bildir' dedim.

Onları yalnız bırakıp Meclis'e gittim. Faik Bey biraz sonra geldi. Çok heyecanlıydı. 'Aman beyefendi bizi mahvedecektin, bu işin gerçekle bir ilişiği yok' dedi. Anlattığına göre kardeşi durumu öğrenir öğrenmez, 'Ağabey, işittiğine inanıyorsan, beni de bir alçak zannediyorsan hiçbir şey sormadan kalk git, hükümete haber ver. Benden böyle hainane bir girişim nasıl beklersin? Ankara'ya gelişimin biricik sebebi Recep Bey'le askerlik işini halletmektir' demiş. Faik Bey'den öğrenecek başka bir şey yoktu, tam o sırada Sabit Bey'le karşılaştım. Sabahtan beri olup biten olayları anlattım. 'Senin şüphelerin neye dayanıyor, bir delilin var mı?' dedim. 'Yo, sadece kuşkulandım' dedi.

'Eğer ortada bir girişim olduğuna inanıyorsan git, hükümete haber ver' dedim. Ayrıldık. Meclis'in gardrobunda Şükrü Bey'e rastladım, bir kenara çekerek, 'Bu nasıl şeydir, Sabit Bey kimden ve neden kuşkulanıyor?' diye sordum. Şükrü Bey hiç telaş etmeden, 'O sarhoş ve aptalın sözlerini ciddiye mi alıyorsunuz? Nasıl olur da benim bir suikast işine karışabileceğimi düşünüyorsunuz?' cevabını verdi. İşte sabahtan beri bu işlerle uğraşıyorum. Şimdi durumu bir de kendi aramızda görüşüp bir karara varalım.'

Rauf Bey konuşmasını bitirince Refet Paşa ile ben göz göze bakıştık, düşüncelerimi şöyle özetledim:

'Bu tür işleri şaka olarak nasıl konuşurlar? Meşrutiyet devrinde eksik olmayan anarşik girişimler bu devirde de başlayacak olursa yazık değil mi, kurtuluş uğruna verdiğimiz şehitlerin ruhları bizi tazip etmez mi? Hayır, böyle bir şey olamaz, bu söylentilerde ufacık bir gerçek payı buluyorsak derhal hükümete haber vermeliyiz.' Refet Paşa da fikrini söyledi. 'Sabit ve Şükrü Beyler' dedi. 'Valiliklerde, nazırlıklarda bulunmuş, parti saflarında tecrübe görmüş, medeni, görevlerini bilen kimselerdir. Bir suikast hazırlığına kanaat getirmişlerse bunu Rauf Bey'e değil, doğrudan doğruya hükümete haber vermeleri lazım gelirdi.'

İkimizi de dinledikten sonra Rauf Bey, 'Aklıma daha bazı şeyler geliyor' dedi. 'Sabit, Şükrü ve Faik Beyler partimizin idare heyeti üyesidirler. Ali Fuat Paşa'nın genel sekreter olarak onlara bir daha amacımızı anlatması ve her davranışlarında ciddi olmalarını söylemesi yerinde olur. Refet Paşa Şükrü Bey'i daha eskiden tanıdığı için kendisine özel olarak aynı önerilerde bulunursa fena olmaz düşüncesindeyim. Partimize ileride bir suç isnat edilmemesi için kabul ederseniz, Ali Fuat Paşa, idare heyetinde, genel sekreter olarak bu konuları gündeme alsın, sonuçtan parti üyelerini haberdar etsin. Parti merkez binasına yabancı sokulmaması, arkadaşlar arasında bu gibi sözlerin şakasının bile yapılmaması, herhangi bir girişimden haberdar olanların yerinin parti değil, hükümet olduğunun hatırlatılmasının uygun olacağını zannediyorum.'

Rauf Bey'in tekliflerinin yerinde olduğunu söyledim. Yarın yönetim kurulunun toplantı günüdür, orada bunları görüşüp bir anlaşmaya varırız dedim. Olay hakkında üçümüz arasındaki konuşma bundan ibaretti. Yemeğimizi yedikten sonra Meclis'e gittik. Orada Şükrü Bey ve Sabit Beylerle görüştüm. Rauf Bey'e söylediklerini bana da tekrar ettiler. Partimizde hiçbir arkadaşın değil Mustafa Kemal Paşa gibi büyük bir devlet başkanına, herhangi bir kişiye karşı suikasta alet olamayacaklarını, bir şeyden şüphelenir ve buna kanaat getirirsek derhal hükümete haber vermek lazım geldiğini söyledim. Ertesi gün parti idare heyeti toplandığı zaman Rauf Bey'le bir gün önce kararlaştırdıklarımızı üyelerin hepsi kabul etti. Bundan sonra ne Sabit, ne de Faik Bey'den ses seda çıkmadı. Ben de kendilerine artık bir şey sormadım."

Sabit Bey, Ziya Hurşit'in kardeşi Ordu Milletvekili Faik Bey'i de vahim durumdan haberdar eder. Faik Bey, bu meşum cinayetin önüne geçmek için telaş ve heyecanla harekete geçer. O sabah Arif Bey'in köşküne gittiğinde Şükrü, Arif ve Laz İsmail'i toplantı halinde bulur. *"Hemen şimdi dağılmazsanız bu Laz İsmail bu akşam Ankara'dan gitmezse durumu hükümete haber veririm"* diyerek, kararlaştırılan ve o gün uygulanmak üzere olan suikasta engel olur.

Dönüşünde kardeşi Ziya Hurşit'i görür, fakat o her şeyi inkâr eder. Faik Bey, mahkemede verdiği ifadede şunları anlatmıştı:

"Rauf Bey'le Karaoğlan çarşısında yürüyorduk. Ziya Hurşit'e rastladık. 'Böyle bir iş yoktur. Varsa git hükümete haber ver' dedi. Suçlu bir adam bu kadar cesaretle bunu söyleyemezdi. Buna rağmen Arif'in evine gittim. Miralay Arif Bey'i, Şükrü Bey ve Laz İsmail'le masada çay içerken buldum. 'Siz ne yapıyorsunuz? Bu işin sonu felakettir' dedim. Sonunda onları o gün için kararlarından vazgeçirmeyi başardım. Şükrü Bey'le Laz İsmail beş-on dakika sonra çıkıp gittiler. Ben de Sabit Bey'e gittim. Rauf Bey'e de, her ikisine de 'Bunlar inkâr edi-

yorlar' dedim. Fakat kanaatim, suikast yapacakları merkezinde idi."

Faik Bey'in bu müdahalesi sayesinde, durumun bu şekilde ortaya çıkması üzerinedir ki kararlaştırılmış olan bu cinayeti uygulamaya imkân ve güç bulamayınca, Şükrü Bey'in Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'a para vermek ve Barabellum birer tabanca hediye ederek ödüllendirmek ve ileride ortaya çıkacak ilk fırsatta tekrar hizmetlerine başvurulmak vaadiyle bunları İstanbul'a gönderdiği anlaşılmıştı.

Otuz yıl sonra açıklanan gerçekler

Faik Bey (Günday), suikast girişiminden otuz yıl sonra, yani 1956 yılında ise şu açıklamaları yapacaktı:

"İzmir suikastı etrafında hâlâ bazı tereddüt ve dedikodular olmaktadır. Bu suikast bir girişim midir, tam veya olmamış bir girişim midir?

Çeşitli iddiaların ortaya atıldığı şu günlerde ben, gördüğüm ve bildiğim gerçekleri tarihe tevdi etmek için aradan otuz yıl geçtikten ve uzun zaman köşemde yaşadıktan sonra ilk defa konuşuyorum. Şunu belirteyim ki ağzımdan dinlenecekler gerçeğin ta kendisidir, bunun dışında söylenenler ve yazılanlar uydurmadır.

Tarihe İzmir suikastı adıyla geçen olay, plan ve girişim olarak ilk defa Ankara'da ortaya çıkmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduktan sonra, Çocuk Sarayı'nın karşısında bulunan bir ev, parti kulübü yapılmıştır. Fırka'nın 29 mebusu vardı. Genellikle bu kulüpte toplanırlar, poker, briç gibi oyunlarla vakit geçirirlerdi. Fırka mensuplarından Cafer Tayyar Paşa, Halet Halis, Feridun Fikri Beyler ve ben, kulüpte kiraladığımız odalarda kalırdık. Bir gün kardeşim Ziya Hurşit, İstanbul'dan Ankara'ya geldi.

Bir sabah pek erken saatlerde beni uyandırdılar. Rauf Bey'i karşımda görünce hayret ettim. 'Hayrola Rauf Bey, ne var?' diye sordum. 'Kalk, Mustafa Kemal'e suikast yapacaklar, sen yatıyorsun. Eskişehir Mebusu Ayıcı Arif, Çankaya'daki evine oto-

mobille bir adam götürmüş... Mustafa Kemal Paşa bu gün kente inerken orada suikast yapacaklarmış. Sen Arif'in evine git, suikaste mani ol' dedi. Bunu nasıl haber aldıklarını sordum. Dedi ki: 'Gece Sabit Bey'le Şükrü Bey, Hergele Meydanı'ndaki evlerinde rakı içerlerken, Şükrü Bey sarhoş olmuş. Sabit Bey onun halinden şüphelenmiş. Biraz daha deşince her şeyi öğrenmiş. Sabah karanlığında bana geldi, durumu anlattı, ben de sana geldim. Hadi kalk, Arif'in evine git, bu vaziyeti önle...' Bunun üzerine kendisine, 'Ben günahkâr değilim. Yanan bir ateşe kendimi atacak kadar deli de değilim. Burası hükümet merkezidir, bu durumu derhal hükümete ihbar etmek lazımdır' dedim."

Faik Bey, Şükrü Bey'i kendi evinde ve ayrıca aradıkları diğer evlerde bulamadıklarını, yolda Sağıroğlu ve Sabit Bey'e de rastladıklarını, sürekli Arif'in evine gidilmesi için ısrar edildiğini ve kendisinin kabul etmediğini, oldukça sinirli bir halde, tartışa tartışa yürürlerken Karaoğlan Çarşısı'nda kardeşi Ziya Hurşit'le karşılaştığını, hemen önünü keserek onu şiddetli bir dille sorguya çektiğini söyledikten sonra şöyle devam etmişti:

"Kardeşim sakin sakin yüzüme bakıyordu. 'İlahi ağabey, bu gibi boş şeylerle niçin rahatını bozdun da sabahın bu saatinde yollara düştün? Biz buradayız, hükümet orada... Seni rahatsız edecek ne var?' O kadar sakin, o kadar heyecansız konuşuyordu ki, doğrusu daha fazla bir şey söyleyemedim. Onun bakımından içim biraz serinlemiş gibiydi. Bununla beraber yine de işin peşini bırakmadım. Yanımdakilere, 'Ben Arif'in evine gidiyorum' dedim. Bir otomobile atladım. Hava yağmurluydu. Çamurlar içinde bata çıka Çankaya'ya doğru ilerliyordum. Arif'in evinden beni görmüşler ve demişler ki: 'Bu gelen Ziya Hurşit'in ağabeyidir. Davranışı ciddi. Bu iş bozuldu.' Arif, evine götürdüğü Laz İsmail'i 'Aman seni görmesin' diyerek hemen saklamış, kendisi de ortadan kaybolmuş. Kapıyı çaldım ve Arif'i sordum. 'Yağmur yağdığı için bağını çapalamaya gitti, şimdi gelir, siz buyurun' dediler ve beni üst katta bir odaya aldılar. Bir de ne göreyim, sabahın

erken saatlerinden beri aradığımız İzmit Mebusu Şükrü Bey orada değil miydi?

'Siz' dedim, 'Parti arkadaşlarımızın, masum insanların hayatlarıyla oynuyorsunuz. Terakkiperver adında fırka değil, kendi tasavvurunuzca komita kurmuşsunuz. Ankara'daki arkadaşlarımızın durumları neredeyse bu sabah hükümetin dikkatini çekmiş, şu anda tutuklanmalara başlandığını zannediyorum. Sizi kurtarmak için kellemi koltuğuma aldım, buraya kadar geldim. Siz inkâr ediyorsunuz. Babıâli baskınındaki başarımıza güvenerek, burada da aynı şeyleri yapmak istiyorsunuz. Şükrü, unutma ki sehpalar kurulmuştur.' Benim bu heyecanlı ve sert konuşmam karşısında, 'Canım efendim, size ve arkadaşlara ne oluyor? Birisi çıkar da Mustafa Kemal'i vurursa size ne sanki?' dedi ve nihayet suikast teşebbüsünü itiraf etti. Tam o sırada Arif de içeriye girmişti. Suikast davasını inkâra gerek görmeden esasa girdi. Yapraklar açılmadan suikast yapılmayacağını, hem arkadaşların hatırı için bu işi 15 gün erteletiklerini çekinmeden söyledi.

Zaman epey ilerlemişti. Ben doğru Meclis'e geldim. Arkadaşlardan bir kısmına durumu olduğu gibi anlattım, şu öneride bulundum: 'Derhal grubu toplantıya çağıralım. Önce Terakkiperver Fırka'nın lağvı kararını alalım. Bu kararı Meclis Başkanlığı'na, Başbakanlığa, İçişleri Bakanlığı'na ve basına yazılı olarak bildirelim. Sonra da suikast girişimini uygun bir dille hükümete ihbar edelim.' Önerimde çok ciddi şekilde ısrar ediyordum, liderler beni yatıştırmaya çalışıyorlardı.

Bu suikast girişimine dair sonradan şunları öğrendim:

Terakkiperver Fırka'nın içindeki adamlarıyla anlaşan İttihat ve Terakki kodamanlarının amacı, Mustafa Kemal Paşa'yı safdışı etmek suretiyle, iktidarı elde etmek olduğu gerçektir. Bu yoldan emellerine ulaşamayınca, suikast girişimi hazırlıklarına girişmişlerdir. İzmit Milletvekili Şükrü ve Ankara eski Valisi Abdülkadir, bu girişime önayak olmuşlardı. Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u alan Şükrü ve kardeşim Ziya Hurşit, suikast yapmak için Ankara'ya gelmişlerdi."

Suikast, üç yol ağzında yapılacaktı

Terakkiperverlerin seçkin üyelerinden Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, Sivas Milletvekili Halis Turgut, Sivas Milletvekili Abidin Beyler gibi kişiler aynı düşünce ve amaç etrafında birleşmişlerdi. Hatta Halis Turgut Bey, bu cinayeti işlemek için gereken silahları tamamlamak üzere polis sisteminde bir tabancayı kendisine vereceğini Abdülkadir vasıtasıyla Ziya Hurşit'e haber vermişti. Abidin Bey'in Rüştü Paşa'ya, Sarı Efe'nin bir suikast teşkilatı ile çalışmakta olduğunu olaydan üç ay önce haber verdiği belirlenmişti.

Ankara'daki suikast girişimi anlattığım nedenlerle sonuçsuz kalmıştı. Ama alınan karardan vazgeçilmemişti. Bu kez Gazi'nin İstanbul'a gelmesi ihtimali çerçevesinde planlar yapılmıştı. Oysa Gazi, son aylarda İstanbul'a gelmemişti. Aksine güneye seyahat ediyordu. Bu arada Bursa'ya gideceği söyleniyordu. Gazi'nin Bursa gezisi, cinayet şebekesine suikast için yeni bir imkân ve fırsat vermişti.

Laz İsmail, Şükrü Bey'den aldığı 150 lira harcırahla Bursa'ya gider. Kuşku uyandırmamak için Naciye adında bir kadını yanına alır ve herkese *"karımdır"* diye tanıştırır. Bursa'da çevreyi inceler. Suikastı gerçekleştirdikten sonra dağa çıkmak mecburiyetinde kalacağını, bunun için de ayrıca uzun namlulu silaha ihtiyaç olduğunu düşünür. Fakat çevreyi amaca uygun görmeyerek İstanbul'a döner. İşte bu sırada Gazi'nin İzmir'e gideceği haber alınır. Dolayısıyla suikastın en emin ve en kesin şekilde İzmir'de yapılabileceği düşünülerek, Ziya Hurşit ve arkadaşlarının hemen İzmir'e hareketleri sağlanır.

Cinayetin işlenmesi için Şükrü Bey tarafından Ziya Hurşit'e verilen sekiz yüz lira ile dört yeni ve iki de eski tabanca ile çok sayıda fişek alınır. Bunlar Şükrü Bey'in İstanbul'daki evinde saklanır. İzmir'e hareketten bir gün önce Laz İsmail ve Gürcü Yusuf tarafından Şükrü Bey'in evinden alınır. Şükrü Bey'in başarı dilekleri ve duaları arasında Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, Gülcemal vapuru ile İzmir'e hareket ederler.

Ziya Hurşit, Şükrü Bey'le Veteriner Albay Rasim Bey'in im-

zalayıp verdikleri bir mektubu da İzmir'de kendilerini karşılayan Sarı Efe Edib'e verir.[8] Şükrü ve Rasim Beylerin Sarı Efe Edib'e gönderdikleri bu mektupta Ziya Hurşit'in güvenilir bir kişi olduğu, daha önce görüşülüp kararlaştırılan bu işi üstlenerek İzmir'e gelmekte olduğu, kendisiyle işbirliği yapılarak, kararın mutlaka uygulanması gerektiği bildirilmektedir.

Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir'e vardıktan sonra dikkati çekmemek için ayrı otellere inerler. Ziya Hurşit Gaffarzade Oteli'ne, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf da Ragıppaşa Oteli'ne yerleşirler. Ziya Hurşit, Gaffarzade Oteli'nde Sarı Efe ile görüşüp söz konusu mektubu birlikte okur ve yakarlar.

Sarı Efe Edib, Ziya Hurşit ile otelde görüştükten sonra, kendisini, arkadaşlarından emekli subay Çopur Hilmi ve kaçakçı olarak tanınan Giritli Şevki ile tanıştırır. Birlikte Karşıyaka'daki İdris'in bahçesine giderler. Orada toplanıp suikastın şekli ve yapılacağı yer üzerinde uzun uzadıya görüşme yaparlar. Sonunda cinayete en uygun yer olarak Gaffarzade Oteli civarında tuhafiyeci Nuri Efendi'nin mağazası yakınındaki üç yol ağzını seçerler. Sarı Efe Edib, saklamak için önceden vermiş olduğu iki bombayı Giritli Şevki'den ister. Bombalar hemen Çopur Hilmi vasıtasıyla evden getirilerek Laz İsmail'e teslim edilir. Bu toplantıda, Gazi'nin öldürülmesi başarıldıktan sonra, üç yol ağzında, Yemiş Çarşısı'na gidecek yol üzerinde bekleyecek olan otomobillerin canileri süratle kaçırması ve Giritli Şevki'nin sağladığı bir motorla Sisam ve Sakız adalarına gidilmesi kararlaştırılır. Fakat Şevki'nin bulacağı motor, 600 liraya hacizlidir. Saruhan Milletvekili Abidin, 600 lira vererek motorun hazırlanmasını sağlar.

Giritli Şevki'nin ihbarı

Gazi'nin 17 Haziran 1926 günü İzmir'e geleceği haber verildiği için suikastçılar bütün planlarını ona göre hazırlamışlardı. Sarı Efe Edip ile Saruhan Milletvekili Abidin, İzmir'deki planlamayı tamamladıktan sonra suikast yapılacağı anda İstanbul'da bulunmak üzere bir gün önce İzmir'den Mahmut Şev-

ket Paşa vapuruyla İstanbul'a gelmişlerdi. Aynı günün gecesi Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, Giritli Şevki'nin evinde son kez toplandılar. Suikastı süratle gerçekleştirecekler ve otomobillerle yine süratle kaçacaklardı. İlk kurşunu Ziya Hurşit atacaktı. Sonra diğer ikisi aynı anda ateş etmeye başlayacaklardı. Bunları kararlaştırdıktan sonra otellerine döndüler.

Fakat Gazi 17 Haziran günü İzmir'e gelmedi. Her zamanki önsezisiyle Balıkesir'den hareketini ertelemişti. Gazi'nin beklendiği gün İzmir'e gelmemesi, Sarı Efe ile Abidin Bey'in bir gün evvel İstanbul'a hareket etmiş oldukları için ortalıktan kaybolmaları Giritli Şevki'yi endişeye düşürmüştü. *"Hükümet bu işten haberdar oldu. Gazi onun için gelmedi. Sarı Efe ile Abidin onun için ortadan kayboldular"* diye kuşkulanmış, korkuya kapılmıştı. Kendisini muhbir konumuna sokarak işin içinden sıyrılmalıydı. Cinayetin işlenmesine çok az bir zaman kalmıştı. Vali Kâzım Paşa'ya (Dirik) koştu. Gazi'ye hitaben kurşun kalemle acele bir mektup yazdı ve bunu valiye vererek olayı ihbar etti. Vali Kâzım Paşa ile Polis Müdürlüğü Adli Kısım Amiri Mehmet Emin Bey'in soğukkanlı davranmaları sayesinde Ziya Hurşit Gaffarzade Oteli'nde, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf Ragıppaşa Oteli'nde, Çopur Hilmi ise kardeşinin Karşıyaka'daki evinde basılarak bombaları ve tabancalarıyla birlikte yakalandılar.

Adli Kısım Amiri Mehmet Ali Bey iri yarı, gayet cesur ve fedakâr bir polis şefiydi. Ziya Hurşit'in kaldığı otelin içinde ve dışında gerekli önlemleri almıştı. Ziya Hurşit, herhalde telaş ve heyecandan olacak, odasının kapısını kilitlemeyi unutmuştu. Mehmet Ali Bey birdenbire kapıyı açıp, yatağın üzerinde sırtüstü, elleri yastığının altında yatmakta olan Ziya Hurşit'e elindeki tabancayı yönelterek, *"Teslim ol, derhal ayağa kalk"* deyince neye uğradığını şaşıran Ziya Hurşit ellerini havaya kaldırarak ayağa kalkmıştı. Yastığının altındaki tabancası ve yatağının yanındaki bombalarıyla birlikte Polis Müdürlüğü'ne getirilerek tutuklanmıştı.

Ziya Hurşit, polise verdiği ilk ifadesinde her şeyi itiraf ederek, şunları söyleyecekti:

"Suikast yapmak için iki gün önce Gülcemal vapuruyla İzmir'e geldim. Yanımda Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi vardı. Ayrı ayrı otellere indik. Ben İngiliz yapımı iki bomba ve iki Belçika tabancası taşıyordum. Mustafa Kemal'i öldürmeyi 1925 yılından beri kafama koymuştum. Bu nedenle eski Ankara Valisi Abdülkadir'le temas kurdum. Onun vasıtasıyla da İzmit Milletvekili Şükrü Bey'le ilişkilerimi güçlendirdim."

Gazi Balıkesir'de, İzmir yolculuğunun hazırlıklarını yapıyordu. O sırada kendisine İzmir'den bir yıldırım telgraf geldi. İzmir Valisi Kâzım Paşa tarafından yollanan telgrafta şöyle deniliyordu:

"İzmir'de size karşı hazırlanan bir suikast ortaya çıkarılmıştır. Suçluların bir kısmı yakalandı. Gezinizi veya İzmir'e gelişinizi bir süre ertelemeniz faydalı olacaktır."

Gazi, mektubu okuduktan sonra, Başbakan İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek Ankara'dan kesinlikle ayrılmamasını bildirdi. Kendisi ise İzmir'e gidecekti.

○

Yaptığımız soruşturma ve sanıkların yargılanmaları sırasında anlaşılmıştı ki, bu korkunç suikast şebekesi aylardan beri, bazı özel planlarla her ne şekilde olursa olsun Gazi'ye suikast yapmayı ve bu şekilde hükümeti devirmeyi kafasına koymuştu. İşleyecekleri cinayet için aylardan beri düşüncelerinde ve vicdanlarında en küçük bir kararsızlık hissetmemişlerdi.

Terakkiperver ileri gelenlerinden bazılarıyla İttihat ve Terakki'yi canlandırmakta çıkar görenlerin meydana getirdikleri bu suikast şebekesinin bütün amacı iktidarı ele geçirmekti. Çeşitli grup ve zihniyetlerin biraraya geldiği bu acayip cinayet şebekesinin ortasında en büyük rolü Şükrü Bey'le Kara Kemal almış bulunuyorlardı. Bütün caniler *"Elebaşımız Şükrü Bey'dir"* demekte birleşiyorlardı.

Kara Kemal şebekeyi yönetiyor ve tahrik ediyor, eski An-

kara Valisi Abdülkadir gibi cüretli adamları bir varlık çevresinde toplanmış göstermek için eski şirketleri canlandırıyor ve devam ettiriyordu. Şirketlerin devam etmesi için eski Maliye Bakanı Cavit Bey'den parasal yardımlar sağlıyordu.

Rüştü Paşa, Halis Turgut, Arif ve arkadaşları gibi Terakkiperver milletvekilleri, bu teşkilat içinde, bu melun amaç için inat ve ısrarla çalışanlardı.

Miralay Arif, suikast planının uygulanması için kendi köşkünü bile tahsis etmiş ve çalışmıştı. Arif'in ilk sorgusunu ben yapmıştım. Bana şu tevilli itirafta bulunmuştu:

"Ben bunların hepsini olmayacak birer iş saydım. Suikastın yapılabileceğine inanmadım."

Ali Fuat ve Refet Paşaların ise engel olmaya çalışmakla birlikte, girişimden haberdar oldukları anlaşılmıştı. Fakat bu kişilerin hiçbirinin, Rauf Bey de dahil olduğu halde, maddi ve manevi sorumluluğu müthiş olan bu meşum suikast girişimi hakkında hükümetin dikkatini çekmeye gerek gördüklerine dair hiçbir hareket ve belirtiye rastlamamıştık.

Terakkiperver Fırka'nın milletvekili olan üyeleri mahkeme kararı ile tutuklandığı gün, Cafer Tayyar Paşa, Refet Paşa ile Feridun Fikri Bey'e giderek, yasama dokunulmazlığı hiçe sayılarak yapılan tutuklamaları protesto etmek istemişti. Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa'ya şöyle demişti:

"Biz dokunulmazlık perdesi arkasına sığınmayalım."

Refet Paşa, mahkeme bittikten sonra kendisiyle görüşen Cafer Tayyar Paşa'ya der ki:

"Faik Bey, Ziya Hurşit'i suikastten vazgeçirmek için kendisiyle görüştükten sonra Ali Fuat Paşa'yı, Rauf Bey'i ve beni haberdar etmişti."

Cafer Tayyar Paşa'nın bu sözü değerlendirmesi ilginçtir:

"Meğer Refet Paşa, bundan haberi olduğu için bizim protestomuza taraftar olmamış!"

Bütün bunlar göz önüne alınarak durum değerlendirmesi yapacak olursak, suikasta ait bilginin bilinen kişilerle sınırlı kalmadığının gerçek olduğu anlaşılır. Yalnız içlerinden Erzincan Milletvekili Sabit ve Faik Beylerin engel olmalarıyla Ankara'da

yapılması kararlaştırılan suikastın önlenmiş olduğuna inanmak zorundayız.

Kâzım Karabekir Paşa'nın ve Adnan Bey'in (Adıvar) olaydan haberdar olduklarına dair hiçbir kanıt ve belirtiye rastlanmadı. Cafer Tayyar Paşa'nın ise bu suikast ile yakından uzaktan hiçbir ilişkisi görülmemişti. Hatta Paşa, Terkkiperver üyesi iken, bir toplantıda, *"Ordu ile ilgilenmemiz, alay kumandanlarını ele almamız gerekir"* önerisinde bulunan Miralay Arif Bey'e büyük bir kızgınlıkla şu cevabı vermişti:

"Arif Bey, sen bilirsin ki ben kolordu kumandanı idim. Ben orduyu ele alarak iş yapmaya karar verseydim kolordumu elde bulundurur ve onu amaçlarıma göre kullanabilmek için başından ayrılmazdım. Biz memlekette meşru bir muhalefet yapıyoruz. Ben bir daha böyle bir öneri karşısında kalırsam, derhal istifa ederim. Böyle işlere gelemem."

Caffer Tayyar Paşa, bir gün, Ankara'da Taşhan önünde Sarı Efe Edib'e rastlar. Sarı Efe, ülkenin kötü yönetildiğinden söz ederek, bunun sorumlularının işten uzaklaştırılması gerektiğine dair bazı imalı cümleler sarf eder. Paşa, ona da hiddetlenir:

"Biz milletvekiliyiz. İddia ettiğin yolsuzlukları Meclis'te konuşuruz. Sokaklarda böyle konuşmalara iltifat edenlerden değilim."

Bir gün de İstanbul'da Babıâli'de Meserret Oteli önünde Ankara Valisi Abdülkadir'le karşılaşır. O da Sarı Efe gibi konuşmak isteyince Paşa'dan gerekli cevabı alır:

"Sen komitacı gibi hareket etmek istiyorsun. Oysa o devir çoktan geçti. Şimdi fikir ve prensip üzerinde çalışmak lazımdır."

○

Suikastın elebaşılarından biri olan uzun boylu, dev yapılı Şükrü Bey'in kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesinden zaferle çıkan milli idareden gördüğü iyilikleri bilmeyenler olabilir. Eğitim bakanlığı yapmış, daha sonra Malta'ya sürülmüştü. Malta'dan kurtulup, daha doğrusu kurtarılıp gelen Şükrü Bey, memlekete gelir gelmez İzmit'te İl Genel Encümeni'ne üye seçilmiş, sonra Trabzon valisi olmuştu. Sonunda da milletvekili olarak Mec-

lis'e getirilmişti. Şükrü Bey'in Trabzon valiliğini ve İzmit'ten milletvekili seçilmesini Rauf Bey başbakan iken sağlamıştı.

Şükrü Bey'in kimler tarafından korunduğunun belirlenmesi, mahkeme sırasında önemli olmuştu. Çünkü Şükrü Bey'in daha o zaman bile türlü zararlı ve sakıncalı düşüncelerle vakit geçirdiği belirlenmişti. Cavit Bey'in evinde ve Kara Kemal'in yazıhanesinde hükümeti devirme fikrini ortaya atarak gizli toplantılar düzenlemişti. Bu amaç üzerinde ısrarla durmuştu. Kör İhsan Bey'in Mesadet Han'daki yazıhaneyi ziyareti de önemliydi. İhsan Bey, Şükrü Bey'in hasta fikirlerle dolu olarak maceraperest bir siyasete atılmak hırs ve hevesiyle Kara Kemal'i kazanmaya çalışmış olduğunu biliyordu. İfadesinde şöyle demişti:

"Durumun içyüzü böyle iken, günün birinde Şükrü'nün Trabzon valiliğine tayin edildiğini ve sonra da İzmit'ten milletvekili çıktığını görünce hayret ettim."

Şükrü Bey, mevcut idarenin yıkılması için gizli toplantılar ve komplolarla uğraşırken, görünüşte o da diğer bazı kişiler gibi Müdafaa-i Hukuk ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne mensup, hatta bir aralık İzmit Parti İdare Heyeti'ne dahil görülmüş, parti ilkelerine bağlılığını belgeleyen taahhütnameyi imza etmekte hiç tereddüt etmemiş ve iki yüzlü bir politika ile Ankara'yı aldatmaya devam etmişti.

Tarihi bir belge: Savcının iddianamesi

İstiklal Mahkemesi, ilk aşamasından itibaren memleketin selametini tehdit edecek derecede tehlikeli ve caniyane bir komplo olduğu anlaşılan bu korkunç ve iğrenç maceranın bütün perdelerini açmak ve bütün gerçekleri ortaya çıkarmak durumundaydı.

Duruşmalar 26 Haziran 1926 günü başladı. Sanıkların kimlik tesbitinden sonra savcı iddianamesini okudu.

İstiklal Mahkemesi Savcısı Necip Ali Bey'in, suikast girişimini bütün ayrıntılarıyla anlatan tarihi belge niteliğindeki iddianamesi şöyle idi:

"Türkiye kamuoyundan aldığı ilerici ve mutlu ilham ile devlet kavramının ifade ettiği alan içinde memleketin sosyal, ekonomik ve medeni gelişimine çaba harcamaktan bir an uzak kalmamış olan Cumhuriyet ve İnkılap Hükümeti'yle demokrasi idare usulünün hâkim olduğu her memlekette kullanılan siyasi ve medeni mücadele daima mümkün ve hiçbir kanuni kayıtla kapalı değilken; isimleri aşağıda zikrolunan kişiler olumsuz ve karanlık bir ruh taşıyan zümreden aldıkları telkin dairesinde –dünya tarihinde meydana getirdikleri çok iğrenç ve kanlı levhalar dolayısıyla, daima düşünen insanlık tarafından lanet ve nefretle karşılanan– hiç de meşru sayılmayan, ancak canilere yakışır teşebbüslerle hükümeti yıkmak ve menfûr gayelerine ulaşabilmek için Türkiye Cumhuriyeti ve inkılabının bilhakkın temsilcisi bulunan Reisicumhur Hazretleri'ne suikast yapmak suretiyle memlekette bugün genişliği ve dehşetinin ölçülmesi mümkün olmayan bir felaket hazırlama teşebbüsünde bulunmuşlardır. Çok kızıl ve alçakça fikirler çevresinde birleşen ve uzuvlaşan ve Türk inkılap tarihinde ebediyen meşum kara bir leke olarak yaşayacağı muhakkak bulunan bu zümrenin tertip ve izhar ettiği (hazırladığı) alçakça teşebbüsleri tafsilen (ayrıntılı) arz edeceğim...

1926 yılı Haziranı'nın 17'nci Çarşamba günü İzmir'e seyahat tariki ile muvasalat edecek olan Reisicumhur Hazretleri'ne bir suikast yapılacağından bahisle vaki olan malumat ve istihbarat üzerine mezkûr tarihten iki üç gün evvel Gülcemal vapuru ile İzmir'e gelmiş olan Lazistan sabık mebusu Ziya Hurşit ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, miülâzım-ı evvellikten mütekait (teğmenlikten emekli) Çopur Hilmi adlarındaki kimseler, ayrı ayrı ikâmet ettikleri yerlerinde mahalli polisince derdest ve tevkif edilmişlerdir.

Bunların üzerlerinde iki İngiliz bombası ve müceddet (yeni) dört ve müstamel (kullanılmış) iki Belçika revolverler ve fişekleri bulunmuştur. Alelusul ârız ve amîk icra kılınan tahkikat ve yüzleştirmeler sonucu bunlardan Ziya Hurşit, 1923 yılı ortalarından itibaren Reisicumhur Hazretleri'nin imhası için bir suikast şebekesiyle ilgilendiğini ve evvela esbak Ankara Va-

lisi Abdülkadir Bey'le ve bunun vasıtasıyla da İzmit Mebusu ve Terakkiperver Fırka üyelerinden Şükrü Bey'le anlaştıklarını ve bu hususta müteaddit defalar muhtelif zaman ve mekânlarda toplantı ve müzakere ettiklerini ve bu maksadın temin edilmesi için yukarıda beyan olunan Laz İsmail ve bilahare Gürcü Yusuf"u tedarik ve Şükrü Bey'le tanıştırdığını ve geçen yıl Kânûn-ı evvel (Aralık) aylarında Şükrü Bey'in Ankara'da bulunan suikastçı adamlarıyla beraber işbu suikast fiilini icra edebilmek üzere Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u beraberinde Ankara'ya götürdüğünü ve iki üç gün sonra da kendisinin Ankara'ya gittiğini ve Terakkiperver Fırka Kulübü'nde misafir kaldığını ve Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'un, Şükrü Bey'le görüştüklerini ve yine Laz İsmail'in bir gece, Şükrü Bey'in tavsiye ve delaletiyle Eskişehir Mebusu Arif Bey'in (Ayıcı) Çankaya yolu üzerinde bulunan köşküne götürüldüğünü ve Çankaya yolu üzerinde suikast icrasına elverişli yerlerin tetkik edildiğini ve bundan başka Meclis'e birlikte gittiklerini ve akşamdan sonra Heyet-i Vekile'nin (Bakanlar Kurulu) toplandığı binanın durumunu ve Ankara Kulübü'nün etrafını tetkik ettiklerini ve her nasılsa suikast icrasını o esnada uygun görmeyen kardeşi Ordu Mebusu Faik ve diğer Terakkiperver müdiranının muhalefetiyle kuvveden fiile çıkarmaya muktedir olamadıklarını ve İstanbul'a döndüklerini ve Şükrü Bey'in İstanbul'dan Ankara'ya kadar arkadaşlarının gidiş dönüş ve diğer ihtiyaçlarına medar olmak üzere gerekli parayı bulup verdiğini, müteakiben sene-i hazıra zarfında Reisicumhur Hazretleri'nin Bursa seyahati dolayısıyla yeniden faaliyete geçerek yine Laz İsmail'i, Nimet Naciye namında bir kadını yanına tefrik ederek (arkadaş gibi vererek) tetkikat icrası için Bursa'ya gönderdiklerini ve Laz İsmail'in yaptığı tetkikatın elverişli olmamasına binaen İzmir'e vaki olacak seyahat esnasında yapmaklığı tasavvur ve tasmim (düşünüp kararlaştırdıkları) ve bu seyahati için dahi Şükrü Bey tarafından yetecek miktarda para verildiğini ve Reisicumhur Hazretleri'nin İzmir'e seyahati tekarrür ve anlaşılması üzerine yeniden Şükrü Bey'le vaziyeti tetkik ve mütalaa ile Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un dahi ayrıca Şükrü Bey'le görüşmele-

rinden sonra İzmir'e hareketlerini tesbit ettiklerini ve İzmir'de daha evvel Şükrü Bey'le bu hususta anlaşmış olan Sarı Efe Edib'e, Ziya Hurşit'e itimat edilmesini ve beraber tasarlanıp karar verilmiş suikastın yapılmasını şaret sadedinde kendisinin Edib Bey'in en yakın ve mahrem arkadaşı olan mütekaid (emekli) Baytar Miralayı (Veteriner Albayı) Rasim Bey'in imzasıyla bir mektup ve mühim miktarda meblağla yeteri kadar revolver ve cephanesini Şükrü Bey'den alarak İzmir'e hareket ettiklerini ve İzmir'e arızasız çıktıklarında Ziya Hurşit Bey'in, Gaffarzade Oteli'nde nazar-ı dikkati çekmemek için ayrıldıklarını ve derhal Sarı Efe Edib'i bularak oteldeki odasında mezkûr mektubu birlikte okuyup üstlendikleri vazifenin icrası etrafında konuştuklarını ve Edib Bey'in kendi adamlarıyla birlikte Karşıyaka'da İdris'in bahçesinde görüşmek üzere hazır bulunacaklarını söylediğini ve gerçekten de ertesi gün akşamı Edib Bey'in arkadaşları olmak üzere bulundurduğu Giritli Şevki ile çiftliğinde müdür olarak kullandığı Çopur Hilmi adındaki kimseler beraber olduğu halde mezkûr bahçede içtima ve Edib Bey tarafından arkadaşlarına takdim olunduktan sonra musammem (tasarlanmış) suikastın şekil ve mahal ve icra sureti etrafında uzun uzadıya mütalaalar dermiyân olunduktan sonra suikastın Gaffarzade Oteli yakınında dar sokakta dönemeç noktasında icrasını kararlaştırdıklarını ve Ziya Hurşit'in arkadaşları olan Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un da ertesi gece Şevki'nin evinde toplanarak tanışmak ve suikastın icrası ve müteakip anlarda herbirisinin üstüne düşecek vazifelerin tertip ve taksimi için için toplanmaya karar verdiklerini ve filhakika ertesi gün Edib'ten maada olarak Ziya Hurşit ve arkadaşları Laz İsmail, Yusuf, Hilmi ve Şevki'nin toplandıkları ve olsurette müzakerede bulundukları ve son şekil üzere mezkûr Gaffarzade Oteli civarında suikastın Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'la Ziya Hurşit tarafından evvela revolverle ve gerekirse bombalarla icrası ve oradan firarlariyle Şevki ve Çopur Hilmi'nin geride hazır bulunduracağı otomobile irkâp (bindirip) ve karşı tarafa iyal (ulaştırıldıktan) sonra Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na geçirilmesi hususunun karar altına alındığını ve ayrıldıktan son-

ra ikamet yerlerinde cürümlerinde kullanacakları eşya ile birer birer derdest olunduklarını ve suikast hareket ve faaliyetinin şahsen değil, Şükrü ve Abdülkadir Beylerin mensup oldukları siyasi bir zümrenin nam ve hesabına olduğunu ifade ve beyan etmiştir.

Sanıkların gerek İzmir suikastına ve gerek ona mütekaddim (önceki) zamanlarda suikast şebekesinin icraatı sabıkalarına (geçmişte yaptıkları işlere dair) verdikleri ifadeler pek dikkate şayan ve ibret görülmüş ve bunlardan Gürcü Yusuf'un ifadesine göre yedi-sekiz ay önce bir gün kendisi pastanede otururken Laz İsmail'in gelerek bir arkadaşı Ankara'ya götürmek istediğini ve seyahat maksadının da Ankara'da zengin bir şahsın evinin soyulması meselesi olduğunu ve müttefiki olduğundan bu işe dahil olmasını teklif etmesi üzerine para ve nüfus tezkeresi olmadığını açıkladığına karşı bu engellerin kolaylıkla ortadan kaldırılacağını ifade etmiş ve birkaç gün sonra yirmi beş lira ile Halim namında başka bir kişiye ait nüfus tezkiresiyle gelerek ertesi günü her ikisinin Haydarpaşa'dan Ankara'ya vürût ettikleri güne kadar Ziya Hurşit'le trende temas etmediğini ve trenden çıktıkları anda yanlarına Ziya Hurşit'in geldiğini ve her üçünün birlikte Karadeniz Oteli'ne gittiklerini ve üçüncü gün İsmail vasıtasıyla İzmit Mebusu Şükrü Bey'in hanesinde temas ettiğini ve Şükrü Bey, silahlarını hazırladığını ve lazım olduğu vakit Ziya Hurşit Bey'e, o gelmezse İsmail'e hitaben 'Sana veririm' dediğini ve bu konuşmadan sonra evinden çıkarak İstanbul Salon Pastanesi'ne geldiklerini ve bunu müteakip Ziya Hurşit de gelerek kendilerine hitaben 'Ben Meclis'e gidiyorum. İsterseniz size de birer kart tedarik edeyim' diyerek pastaneden çıktığını ve bir müddet sonra gelerek kendilerine iki kart verdiğini ve İsmail ile birlikte Meclis'e gittiklerini ve ayrı ayrı yerlerde oturduklarını ve Meclis'ten çıktıktan sonra İsmail, kendisine hitaben 'Buraya gelmekten maksadımız Reisicumhur'u öldürmektir. Bize istediğimiz para ve memuriyeti vereceklerdir. Şükrü Bey reisicumhur olacaktır' dediğini ve 'Akşam da Miralay Arif Bey'e gideceğiz. Gazi Paşa'nın köşkü ve civar yolları keşfedeceğiz' diyerek yanından ayrıldı-

gün ve kendisi de otele giderek yattığını, sabahleyin İsmail'in geldiğini ve gece Arif Bey'in evinde misafir olduklarından gelemediğini ve yalnızca İsmail, Paşa'nın köşkü civarında tetkikat ve keşfiyatta bulunmuşsa da buraların suikaste elverişli olmadığını ve yalnız Ankara Kulübü'nün bu işe daha müsait bulunduğunu ve kulübün etrafını Ziya Hurşit ve Laz İsmail ile beraber ve her üçünün keşfettiklerini ve firarlarını temin için otomobil, hatta tayyâre bile hazırlandığının Ziya Bey tarafından ifade edildiğini ve yolda giderlerken orta boylu, şişmanca bir zatla Ziya Hurşit Bey'in görüştüğünü ve Ziya Hurşit'e sorduğunda 'Kâzım Karabekir Paşa ile görüştüm' dediğini ve mumaileyhin çok kuvvetli ve nüfuzlu olduğunu ve bu tertibattan malumdar bulunduğunu beyan eylediğini ve ertesi gün İsmail gelerek Ziya Hurşit Bey'i gördüğünü ve kardeşi Faik Bey'in tertibatı vakıadan haberdar olduğundan dolayı hemen İstanbul'a hareket edeceklerini beyan etmesi üzerine ertesi gün trenle Ankara'ya hareket etmeden önce Şükrü Bey'in kendilerine ellişer lira ile Barabellum sisteminde bir revolver verdiğini, Laz İsmail ile Yusuf'un serdettiği beyanatı tamamen tasdik eyledikten başka bir gece Ziya Hurşit'le, Eskişehir Mebusu Arif Bey'in evine gittiğini ve Arif Bey'in suikastı anlatacak şekilde bakkın saklanılmış olduğundan ve yapılan gadrlerden bahis ve bundan sonra İsmail'e hitaben 'Sizin gibi iyi adamlara ihtiyaç vardır' gibi sözleri sarf suretiyle suikastı teşci ve tahrik etmiş olduğunu ve ertesi gün Arif Bey'in evine yalnız gittiğini ve Yusuf'la beraber Ziya Hurşit de dahil olduğu halde Heyet i Vekîle'nin toplandığı binayı keşfettiklerini ve fakat kendi mütalaasına göre muhafaza tertibatının mükemmel oluşu yüzünden burada hiçbir şey yapılamayacağına kanaat getirdiğini ve bu safhaya ait olan Ziya Hurşit'in yukarıda açıklamp sayılan beyanlarından başka Arif Bey'in evine Laz İsmail'i götürmediğini ısrarla ve yüzleşerek beyan eylemek suretiyle Arif Bey'i koruyucu bir vaziyet göstermiş ve her üçü İstanbul'a dönmüşlerdir.

Ankara'da bazı sebepler ve engeller dolayısıyla akim kalan suikastı Reisicumhur Hazretleri'nin Bursa'ya yapılan seyahat-

lerinde tatbik ve icra etmek üzere Laz İsmail, bir gün Gürcü Yusuf'u bularak Bursa'ya suikast için gideceklerinin mukarrer bulunduğunu söylemiş, Yusuf bu teklifi kabul etmediğinden Laz İsmail'i yine Şükrü ve Ziya Hurşit Beylerin tahriki ile alçak maksadını tatbik etmek üzere Şükrü Bey'den aldığı para ile refakatine Naciye adındaki kadını zevcesi sıfatıyla alarak Bursa'ya hareket etmişse de yukarıda zikredildiği üzere cinayet emellerinde muvaffak olamayarak tekrar avdet ettiğini beyan etmiştir.

Naciye Nimet Hanım, Bursa'ya tedavi için gideceği esnada evvelce çalıştığı bu noktada tanıdığı İsmail'e rastladığını ve İsmail'in maksat ve cinayet emellerinden haberdar olmadığını bildirmiştir.

Laz İsmail'in geri kalan ifadesine göre Bursa'nın suikastın icrasına elverişli olmadığı haberiyle İsmail'in avdeti üzerine cinayeti vakıanın Mebus Şükrü, Ziya Hurşit, Abdülkadir, Veteriner emeklisi Miralay Rasim ve Sarı Efe Edib'in, Şükrü Bey'in evinde yaptıkları toplantıda İzmir'de yapılması kararlaştırılmış ve bunun üzerine Şükrü ve Abdülkadir ve Ziya Hurşit arasında silah tedariki dahi bahis konusu olmuş ve paraları Şükrü Bey tarafından verilmek üzere tedariki Ziya Hurşit'e tevdi edilmiş ve merkum da bu vazifeyi deruhte ederek gerçekten suikastta kullanılacak silahları tedarik etmiş ve hazırlamıştır.

Bu tertibat alınmakla beraber Ziya Hurşit, gerek Abdülkadir ve gerek Şükrü Beylerle tekrar tekrar görüşerek ve en ziyade toplantıların Şükrü Bey'in evinde yapılmış ve Abdülkadir Bey suikastın icrası için geniş ve şümullü teşkilat icrasına hacet görülemediğine dair özetlediği mütalaalar heyetçe hale ve maslahata uygun görülmüş ve en evvel Reisicumhur Hazretleri'ne suikast icrası gayelerinin ilk kademesi olarak kabul edilmiş ve sonra da hükümeti devirmek için müteaddit suikastler icrasını tasmîm etmişlerdir.

Yukarıda tafsilatiyle arz ve teşrih edildiği vechile İzmir'deki teşebbüsler hakkında Ziya Hurşit ve Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'un ifadeleri ve bazı ayrıntılara ait hususlar müstesna olmak şartıyla esas vaka ve sureti icrasında yekdiğerine tetâbuk-ı tam ile mutabakat etmektedir.

İzmir hadisesine müteallik Çopur Hilmi ve muhbir sıfatıyla dinlenilen Şevki'nin ifadeleri muhteviyatı, Çopur Hilmi'nin şahsi müdafaa sadedinde zikr ve dermiyân ettiği hususlar müstesna olduğu halde esasa ait ifadeleri aynı meal ve ruhta görülmüştür. Mamafih Hilmi'nin, Şevki'deki bombaları Ziya Hurşit'e getirdiğini itiraf eylemesi ve İdris'in bahçesinde ve Şevki'nin evindeki toplantılarda isbat-ı vücut etmesi, kendisinin asıl failler arasında bulunduğuna şek ve şüphe bırakmamaktadır. İzmir'deki hadisenin tertip şekline ve icrasına ait son derece dikkat çekici ve mufassal ifadelerde bulunan Sarı Efe Edib'in bu hususdaki bilgilerini hey'et-i celilesine tafsilen arz ve izah edeceğim.

Sarı Efe Edib, Ziya Hurşit'i İzmir'de Gaffarzade Oteli'nde görmüştür. Otel Müdürü Abdullah Efendi'nin odasında gördüğünü ve o vakte kadar Hurşit Bey'i tanımadığını, Abdullah Efendi'nin, Hurşit'i kendisine takdim ettiğini ve merkum Hurşit: 'Size arkadaşlarınızdan selam getirdim, özel olarak görüşmek isterim' dediğini ve gece otelde görüştüklerini, Ziya Hurşit'in, cebinden bir mektup çıkararak verdiğini, mektubun Miralay Rasim ve Mebus Şükrü Beylerin imzalarıyla imzalanmış olduğunu, zahiren bir tütün işinden bahis bulunduğunu ve tütün işinin ne olduğunu Ziya Hurşit'e sorduğunda 'Bu, tütün işi değildir' dediğini, okuduktan sonra mektubu elinden alarak yırttığını, tekrar meseleyi sorduğunda Gazi'nin imhasını üzerine alarak İzmir'e geldiğini, yanında güvenilecek kimseler bulunduğunu, suikastın tarafından icrasının heyet-i umumiyece karar altına alınmış olduğunu ve heyet-i umumiyeden maksat, Terakkiperverlerin heyet-i umumiyesi bulunduğunu demesi üzerine kendisi de merkuma hitaben 'Bu işi burada yapabilecek misiniz? Ne şekilde? Arkadaşlarınız kimlerdir?' dediğinde, arkadaşlarının suikastı yapabilecek iktidarda, tecrübe edilmiş ve sağlam kimseler olduğunu ifade eylediğini ve kendisi de bunları suçüstü yakalatmak için tertibatı vakıaya muvafakat ettiğini ve suikasttan sonra firar için bir motor temininin lazım geldiğini söyleyerek ve yanından ayrılarak Giritli Şevki'nin motoru olduğunu bildiğinden Şevki'yi bulduğunu ve motorun ne-

rede olduğunu sorduğunu, merkum Şevki de motorun Sakız'da olduğundan ve 600 liraya rehinli olduğundan bu paranın temini ile motorun getirilmesinin kolay olduğunu ifade eylemesi üzerine Ziya Hurşit'e gidip para meselesini sormasıyla mevcut nakit olmadığını anladıktan sonra Saruhan Mebusu Abidin Bey'den 600 lira istediğini ve mumaileyhin üzerinde şimdi bu kadar para olmadığından akşama tedarik edeceğini ifade ile ayrıldığını ve akşam üzeri gelerek parayı bulamadığını söylemesi üzerine Ziya Hurşit'le tekrar temasa gelerek ertesi gece İdris'in bahçesinde Ziya Hurşit, Çopur Hilmi ve Şevki ile toplandıklarını ve suikastın yapılacağı yeri konuştuklarını ve nihayet en uygun yerin Kemeraltı mevkii olduğunu söylediğini ve Şevki Bey'e daha evvel verdiği iki bombayı suikastte kullanılmak üzere ve Hilmi vasıtasıyla Ziya Hurşit'e verdiğini ve ertesi günü artık sonucu beklemeyerek Mahmut Şevket Paşa vapuru ile İstanbul'a gittiğini, vapurda Abidin Bey'e rastladığını ve Abidin Bey'in Bristol Oteli'ne indiğini ve kendisinin kayınbiraderi Diş Tabibi Mustafa Şevket Bey'in evine gittiğini ve bir gün sonra Bristol Oteli'ne gittiğinde, Abidin Bey'e rastlayarak 'İzmir'den ne haberler var?' diye sorduğunda mumaileyhin 'sabah gazetelerinde bir şey olmadığını ve akşam gazetelerinde bir haber beklemek gerektiğini' beyan eylediğini ve bu vukuata mütekaddim günlerde Rasim Bey'le birlikte Şükrü Bey'in evine gittiklerini, Şükrü Bey'in Ankara suikastı teşebbüslerinden bahsettiğini ve arkadaşlarının beceriksizliğinden, korkaklığından bir türlü işi başaramadıklarını, hatta bir defa en iyi vaziyet temin edildiğini, adamlarını Arif Bey'in köşküne alıp orada güzergâhta iyi bir yerde pusu kurulmuş ve maksat da hasıl olmakta bulunmuşken vaziyeti kendilerine ihsas ettiğini, Rüştü Paşa, Sabit Bey gibi arkadaşların bile tecahhuş ederek keyfiyeti Rauf Bey'e bildirdiklerinden ve Rauf Bey de güya Şükrü Bey'e 'Gelip vaziyeti izah etmezseniz durumu Gazi'ye ihbar edeceğim' demesi üzerine işin bozulduğunu söylemiş olduğunu ve kendi kanaatine göre Şükrü Bey'in suikast üzerinde kesinlikle yürüyeceğini anladığını ve Şükrü Bey'in elinde bu iş için gayet emin iki-üç arkadaşın daha bulunduğunu Şükrü

Bey'den işittiğini ve hatta Dünya Savaşı'nda asılarak idam edilen Serez yaranından Çerkez Ahmet'in oğlu ve arkadaşlarının İzmir'de olup olmadıklarını ve bunlarla orada bir iş yapılıp yapılamayacağının temini mümkün olup olmadığını söylediğini ve keza kendi kesin kanaatine göre Terakkiperverlerle eski Meclis'ten bakiye İkinci Grup'un teşkilatı aynı olduğunu ve Terakkiperverlerin iki kısım olup birinci kısmın suikastçılar olduğunu ve bunların başında Şükrü Bey, Rüştü Paşa, Halet, Halis Turgut, Necati, Abidin Beylerle askeri zümreden Arif Bey, Kâzım Karabekir ve Ali Fuad, Cafer Tayyar Paşalar, Rauf Bey ve İkinci Grup'tan Kara Vasıf, Abdülkadir ve sabık Ardahan Mebusu Hilmi bulunduğu ve bunların maksatlarını saha-i fiile iysal için başlarında İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü sabık İaşe Nazırı Kara Kemal bulunduğunu ve Rasim Bey delaletiyle Terakkiperverlerin bu grupla teması muhafaza ettiğini ve bu grubun, Kara Vasıf ve Abdülkadir gibi nüfuzlu ve cüretli kişilerin bunların çevirdikleri işlerden, şirketlerden ve ara sıra eski Maliye Nazırı Cavit Bey'den para yardımı sağladıklarını söylemiştir.

Sanıkların ve özellikle Sarı Efe Edib Bey'in yukarıda zikredilen mufassal ifadelerinden açıkça anlaşıldığına göre, işi teşebbüsatı caniyane, Terakkiperver Fırka ile bu fırkanın kurulmasında pek gayreti olan ve onunla temas halinde bulunan diğer müterakkib fırsat ve vaktiyle memleketin idaresine hâkim ve mütehakkim olan tabir-i ma'rûfu veçhile iaşeci ve yağmacı bir zümre-i kalilenin eseri tertip ve tasnii olduğunu ve şu hale göre Terakkiperver erkân ve azasının bu meselede 45'inci maddenin ilk fıkrasındaki ta'rîfât-ı kanuniyeye tevfikan vehlei ulada faili asli sıfatıyla dahil ve iştirakleri bulunduğunu kabul etmek zarureti kanuniyesi vardır.

İşbu caniyane teşebbüslerin, Ceza Kanunu'nun 55'inci maddesindeki sarahati kanuniyeye tevfikan cürmü mahsus teşkil ettiğine ve işbu cürmün irtikab edilmekte bulunduğu bir an ve zamanda elde edildiğine göre Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 38'inci maddesindeki tariflere göre cinai bir suçüstü bulunduğu anlaşılmaktadır.

Binaenaleyh Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (Anayasa) 17'nci maddesinde yazılı sarahat-i kanuniyeye tevfikan bu meselede aledderecat alakaları görülen ve Büyük Millet Meclisi'nde üye bulunan mefsuh Terakkiperver Fırka üyelerinin tevkifleri tahtı karara alınmış ve icabı ifa kılınmıştır.

Suikast ve taklibi hükümete müteallik tertibat ve teşkilat ve icraat yukarıda arz olunduktan sonra İzmit Mebusu Şükrü Bey'in mazbut ifadesinin özetine sözü getirmek isterim:

Mebus-u mumaileyh, tevcih edilen sorulara cevap vermekten kaçınmış ve Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Yusuf"un, aleyhine serd ve beyan ettikleri teşkilat ve icraata müteallik beyanatları red ve inkâr eylemiş ve iftira olduğundan bahsetmiştir.

Yalnız Ziya Hurşit'le hususi mahiyette olmak üzere birkaç kere temas ettiğini ve Abdülkadir'le de temasta bulunduğunu söylemiştir.

Eskişehir Mebusu Arif Bey'in zaptolunan ifadesinde Laz İsmail'i ancak şahsen tanıdığını ve İsmail'in mücadele zamanındaki hizmetine mukabil evine geldiğini, Ziya Hurşit'i Ali Fuat Paşa tarafından prezante edilmek suretiyle tanıdığını ve suikaste müteallik bir gün beyanatta bulunmadığını, hüviyetini tanımadığı kimselerle böyle büyük bir meseleye iştirak edemeyeceğini beyan etmiş ve mumaileyh Arif Bey'le Laz İsmail'in yüzleştirilmeleri yapılarak Ankara'daki kulübün önünde, Arif Bey'in otomobiliyle mumaileyh de (adı geçen) hazır olduğu halde evine gittiğini ve ertesi gün Arif Bey'in evine tekrar giderek Şükrü Bey'in de gelip oturduğunu ve sonra otomobille tanımadığı bir şahsın gelmesi üzerine kendisini başka bir odaya koyduklarını, yüzleştirmelerinde İsmail'in beyanına karşı Arif Bey, mezkûr toplantıları inkâr etmiş ve Saruhan Mebusu Abidin Bey dahi Gaffarzade Oteli'nde Ziya Hurşit'le tanıştığını ve Edib Bey'in suikast için kendisinden 800 lira istediğini ve kendisi de 'Bu iş kötü bir iştir, böyle şey olmaz' dediğini ve akşama kadar savsakladığını ve akşam üzeri 'Para yoktur' cevabını verdiğini ve aynı günde Mahmut Şevket Paşa vapuru ile İstanbul'a gittiğini ve veteriner albaylıktan emekli Rasim Bey dahi bir gece Edib Bey de dahil olduğu halde Şükrü

Bey'in evinde suikastle ilgili görüşmede bulunmak üzere toplandıklarını, Şükrü Bey'in vatanseverlik duygularını tahrik edici sözler söylediğini, gerek Edib Bey'in, gerek kendisinin yarı muvaffakiyet ettiklerini söylediğini ve Şükrü Bey'in evinden Edib Bey'le çıktıktan sonra Edib Bey, kendisine hitaben Şükrü Bey'in delirdiğinden bahisle 'Onun bulduğu adamları bana gönderme' diye tembih ettiğini ve kendisi bu adamları göndermemek teşebbüsünde bulunacağını ve Şükrü Bey'i bu işten menedeceğini ve Ziya Hurşit'e Edib Bey'e hitaben Şükrü Bey'le müştereken imza eyledikleri ve suikastın icrasını imaen yazılmış mektubu verirken dahi Şükrü Bey'e Edib Bey bizzat bu işe taraftar değildir demişse de Şükrü Bey bilmukabele "Ziya Hurşit Bey bizzat yapacaktır" diye mukabelede bulunduğunu ve Ziya Hurşit'in hiçbir mütâlaa beyan etmediğini ve yalnız bu işi yapacağını serd-ü ityân eylemiştir.

Tahkikatın safahati umumiyesinden mülhem olduğu vechile, suikastın birinci derecede amil ve mürettibi İzmit Mebusu Şükrü ve Eskişehir Mebusu Arif (Ayıcı) Beylerle Ankara sabık Valisi Abdülkadir'dir. Edib'in mazbut ifadesine göre Terakkiperverlerin suikastçı olmak üzere zikrettiği şahıslar arasında İzmit Mebusu Şükrü ve Eskişehir Mebusu Arif ve Saruhan Mebusu Abidin Beyleri irae etmiş ve Şükrü Bey filhakika muhtelif zaman ve mekânda yalnız başına kalsa bile, behemehal Reisicumhur Hazretleri'ne suikast etmek arzusunu alenen ibsan ve izhar eylemiştir.

Şükrü Bey aleyhinde toplanan deliller ve berâhîn-i katıaya (açık ve kesin kanıtlar) karşı mumaileyh külliyen cürmünü inkâr eylemiş ve kendisine karşı sanıkların beyanatını bir iftira mahiyetinde göstermiş ve maahaza veçhi husumet ve iftirayı (düşmanlık ve iftiranın gerçek yüzünü) tesbit edememiş, makul ve makbul sebeplere istinat ettirememiştir.

Ve kezâlik suikastın icra komitesi erkânından Eskişehir Mebusu Arif Bey hakkında Laz İsmail'in beyanatına karşı mumaileyh Arif Bey de bir gün makbul sebepler öne sürememiş ve cürmünü inkâr suretiyle cinayete ilişkin fikirlerini bir esrar perdesi ile örtmek istemiştir.

Ordu Mebusu Faik Bey'in mazbut ifadesi ve suikaste ilişkin kanaat ve düşünceleri kâmilen Eskişehir Mebusu Arif ve Şükrü Beylerin aleyhinde tecelli etmiştir.

Bunlar üzerine Arif Bey'in Ankara suikastını takip eden İzmir suikastında dahi mahaldar ve müşareketi olduğu kanaati vicdaniyesi dahi hasıl olmaktadır.

İzmir hadisesinde Edib'in, tamamen vak'anın mürettip (tertipçisi) ve muharriki (tahrikçisi) olduğu hakkında mevcut deliller ve beyanatına karşı mazbut (zapta geçirilmiş) ifadesinde mumaileyh tevil yoluyla cürmünü ikrar eylemekte ve Ziya Hurşit'le Laz İsmail ve Yusuf'u bir suçüstü halinde hükümete teslim eylemek üzere hareket ettiğini öne sürmekte ise de alınmış olan tertiplerden, ilgili makamları haberdar etmeksizin İstanbul'a savuştuğu ve fiilin ikamında ilgi derecesini gelişigüzel öne sürdüğü, işbu müdafaa ile red ve şerhe çalışmış ise de müdafaatı vakıa ve deaili hazıra ve bilhassa maznunlardan Ziya Hurşit, Laz İsmail ve Yusuf ve Hilmi ve Şevki'nin kuvvetli itirafat ve ihbaratı sarihaları karşısında vahi (boş) ve sıhhatli kanuniyeden (kanuni doğruluk) ari (yoksun) bulunmuştur.

Saruhan Mebusu Abidin Bey'in İzmir suikastında tamamen alakadar ve vakayı hazırlayanlar arasında bulunduğu Edib'in zapta geçmiş ifadelerinde ve cinayet tertiplerinin hazırlanmasından sonra alelacele İstanbul'a gitmesi, Bristol Oteli'nde Edib ile vaka hakkında görüşmesi ve sabah gazetelerinde hadisenin vukuuna dair neşriyata tesadüf edememesi itibariyle akşam gazetelerinde keyfiyetin tafsilatını beklemek lazım geldiğini dermiyân eylemesi ve İzmir'de iken hadise için lazım gelen tedarikinin temini iktiza eden 500 liranın tedariki çaresine tevessül edeceğini Edib'e bildirmesi ve nihayet olayı hükümete ve ilgili makamata ihbar etmemesi gibi deliller ve emarelerden anlaşılmış ve kesin deliller karşısındaki savunması da reddedilmiştir.

Kanuni sebeplere ve delillere dayanılarak Reisicumhur Hazretleri'nin aziz ve kıymetli vücutlarının izalesi ile İcra Vekilleri Heyeti'ni ıskat ve hükümeti taklip (değiştirme) hırslarıyla ci-

nayet fiilini tertip ve fiilen tahrik ve ortaya konulması sebeplerini hazırlamış ve topluca harekete geçmiş olan İzmit Mebusu Şükrü, Eskişehir Mebusu Arif (Ayıcı), Saruhan Mebusu Abidin, Albay emeklisi Rasim, Lazistan sabık Mebusu Ziya Hurşit, Laz İsmail, Laz Yusuf, Sarı Efe adıyla anılan Edib, Hilmi (Çopur), Nimet Naciye, İdris, yedeksubay Bahaeddin ve Edib'in adamlarından Torbalılı Emin, çiftlikte müstahdem Şahin'in yüzlerine karşı ve halen derdest edilememesi sebebiyle gayrımevkuf Ankara sabık Valisi Abdülkadir Beylerin gıyaplarında muhakemelerinin görülmeleriyle, bunlardan İzmit Mebusu Şükrü, Eskişehir Mebusu Arif, Saruhan Mebusu Abidin ve Albay emeklisi Rasim Beylerle, Lazistan sabık Mebusu Ziya Hurşit, Laz İsmail, Yusuf, Sarı Efe adıyla maruf Edib, Hilmi ve Abdülkadir'in sübutu cürümleri takdirinde Ceza Kanunu'nun 57'nci maddesinin ilk fıkrasına ve İdris'in kezalık 57'nci maddenin fıkrai mahsusasına tevfikan mücazatlarının tayini ve Nimet Naciye Hanım'ın gerçi Laz İsmail'le Bursa'ya seyahati anlaşılıyorsa da mezburenin, İsmail'in suikast için Bursa'ya azimet ettiğine vakıf olmadığı ve İsmail'in kasd-i cürmisiyle alakadar ve irtibatı görülemediği cihetle mezburenin ve suikastta alaka ve temasları mevcut bulunmadığı anlaşılan diğer maznun-i aleyhim Torbalılı Emin, yedeksubay Bahaeddin ve Şahin'in beraatlerine karar itasını talep ederim.

Terakkiperver mebuslardan mühim bir kısmı ve gerek Eskişehir'de tevkif edilen diğer şahıslar haklarında tahkikatı kanuniye devam etmekte olduğundan mumaileyhin gelecek celselerde iddianame ile Mahkeme-i Celilelerine sevkedilecekleri mütalaasıyla dava evrakı Ankara İstiklal Mahkemesi riyaseti aliyesine takdim kılınır."

Mahkemenin sorgulaması, savcının iddia ve talepnamesi ve sanıkların ifadeleri incelendikten sonra bütün bunlar vicdan kanaati olarak belirmekte gecikmedi. Soruşturma ve yargılama sırasında gerçekler tam olarak ortaya çıktı. Terakkiperver Fırka resmen kurulmadan önce, fırka programının Kara Kemal'in yazıhanesinde ve Cavit Bey'in Şişli'deki evinde, kendilerini İt-

tihatçılığın timsali sayan kişiler tarafından hazırlandığı anlaşıldı. Kara Kemal'in, Cavit'in ve Şükrü'nün bu arzu ve hırsla çileden çıkmış oldukları, hükümeti devirmeyi ve suikastı amaçlayan gizli toplantılarda ve oluşturulan şebekede Cavit Bey'in evi ile Kara Kemal'in Mesadet Han'daki yazıhanesinin her türlü meşum ve melun faaliyetin adeta kaynayan kazanı haline getirildiği kesinleşti.

Yine anlaşıldı ki, Terakkiperver ileri gelenlerinden bazılarıyla İttihat ve Terakki'nin tekrar iktidara gelmesi amacıyla çalışanlar, birleşerek, iktidarı birlikte ele geçirmek amacıyla, suikastı amaçlayan siyasi bir şebeke oluşturmuşlardı. Oluşturulan bu şebekenin Kara Kemal, Şükrü, Cavit, Halis Turgut, İsmail Canbolat, Miralay Arif, Nail, Hilmi, Ankara eski Valisi Abdülkadir Beylerin emir ve iradeleri altında bulunduğu meydana çıkıyordu.

Suikast kararının uygulama alanında yeteneği görülen ve bütün siyasi sorunları kan ile çözmeyi prensip haline getiren, daha Birinci Meclis'te milletvekili iken tanıdığımız Ziya Hurşit'in, Vali Abdülkadir vasıtasıyla Şükrü Bey'le tanıştığı belliydi. Cavit Bey'in evi ile Kara Kemal'in yazıhanesinden başka bazen Şehzadebaşı'nda Direklerarası'ndaki çayhanelerin birinde Ziya Hurşit, Nail ve Abdülkadir; bazen de Tünel karşısındaki sokakta küçük bir lokantada Ziya Hurşit, Miralay Rasim ve Şükrü Beylerin toplanıp aralarında kararlar aldıkları bir gerçekti. Rasim Bey, Ziya Hurşit'i İzmir'e uğurlarken, ona şöyle dediği de ortaya çıkmıştı:

"Allah selamet versin! Tehlikeli bir işe giriyorsun. Fakat Sarı Efe Edib ihtiyatlı bir adamdır!"

Kara Kemal, tavuk kümesinde intihar etti

İzmir suikastı sanıkları tutuklandığında Rauf Bey (Orbay) Avrupa'daydı. Onun için de tutuklama kararı vermiştik. Fakat mahkemenin davetine uymamıştı. Kara Kemal ile eski Valisi Abdülkadir ise firarda idiler. Onun için, üçü hakkındaki karar gıyaben verilecekti.

Gerek Kara Kemal, gerekse Abdülkadir, güvenlik güçleri tarafından sıkı bir şekilde aranıyordu. Polisin kararlı takibi, Kara Kemal'i köşeye sıkıştırmıştı. Çok geçmedi, Aksaray'da güvendiği adamlarından birinin evinde kıstırıldı. Yakalanacağını anlayan Kara Kemal, kendisini bahçeye attı ve oradaki tavuk kümesine saklandı. Yatağında içmekte olduğu sigarasını kül tablasında yanık bırakmıştı. Açık pencereyi ve yanan sigarayı gören polisler, bahçeyi de araştırmaya başladılar. Kara Kemal, tam yakayı ele vereceği sırada yanında taşıdığı Browning marka tabancasını çekerek şakağına dayadı ve tetiği çekti. Kendini kümes içinde öldürerek cezasını bizzat kendisi vermişti.

Abdülkadir ise bir süre Bakırköy'de bir dostunun evinde gizlendi. Sonra bir sandığa girerek öküz arabasıyla sınıra yakın bir yere kadar gitti. Orada sandığı ve arabayı terketti. Sınırı yaya geçecekti. Fakat tam sınırı geçerken jandarma tarafından şüphe üzerine yakalandı. Ankara'ya getirildi. Tekrar vicahen yargılandı ve hak ettiği cezaya çarptırıldı.

İzmir suikastının başlıca elebaşılarından olan Ziya Hurşit'e gelince... Ziya Hurşit, Birinci Meclis'te Rize milletvekiliydi. 33 yaşını doldurmadığı halde Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi'nin başlangıcında gösterdiği yararlık nedeniyle Meclis'e girmişti. Deniz subayıydı. Yakışıklı, atak ve girgin bir gençti. Mustafa Kemal onun bu atak ve girgin karakterinden hoşlanırdı. Ancak Ziya Hurşit maceraperest ruhluydu. Her şeye, her işe itiraz ve muhalefet ederdi. Bize karşı bir sempatisi, bir yakınlığı vardı. Bizimle iyi geçinmeye çalışırdı.

Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde aramızda oluşturduğumuz yedi kişilik grupla evlerde toplanırdık. Meclis çalışmalarının düzgün gitmesi ve hükümetin desteklenmesi için önlemler alırdık. Bir gün Van Milletvekili Haydar Bey'in evinde toplanmıştık. O sırada Ziya Hurşit gelmiş, bahçe kapısını çalmaya başlamıştı. Arkadaşlar, onun ikinci gruba eğilimli ve onlarla birlikte hareket eder göründüğü için bu toplantıya gelmesini istemiyorlardı. Hatırımda kaldığına göre arkadaşımız Dr. Emin Bey, Ziya Hurşit'in kapının ipini çekip içeri gelmesi ihtimaline karşı koşarak kapının arkasına dayandı. Ziya

Hurşit küskün olarak geri döndü ve bu olaydan sonra tamamen ikinci grubun emrine girdi.

Ziya Hurşit'in Mustafa Kemal'e eskilere dayanan bir kini vardı. Mustafa Kemal, Sakarya Savaşı'nı kazanmış, muzaffer bir kumandan olarak Ankara'ya dönmüştü. Ankara'da muazzam bir tezahüratla karşılanmıştı. Bütün milletvekilleri terasa çıkmış, Gazi'nin geçişini selamlıyor ve alkışlıyorlardı. Ziya Hurşit, Birinci Meclis'in ortasına konulmuş bir kara yazı tahtasının üzerine tebeşirle şunları yazdı:

"Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar."

Beni görünce yaptığından utandı:

"Laf olsun diye yazdım, anlamsız bir cümle" dedi.

Fakat bu cümle onun dediği gibi anlamsız değildi. Bir çekememezliğin, hıncın, hırsın, kinin ifadesiydi. Ziya Hurşit İkinci Meclis'e seçilememişti. Bu da kinini iyice artırmıştı. Ankara'da ve İstanbul'da kendisine taraftar aramaya başlamıştı. Kafadar bulmak güç değildi ve bulmakta da gecikmedi. 1926 yılında İstanbul'da eski İttihatçı Kara Kemal'in etrafında toplananlarla birlikte, suikast planları yapanların arasında o da vardı. Hatta kısa sürede Kara Kemal ve Şükrü Bey'den sonraki üçüncü elebaşı haline gelecekti. Ziya Hurşit'in Gazi'ye olan kini o kadar soysuzlaşmıştı ki, O'nu Meclis kürsüsünde vurmayı bile düşünmüştü. Bu amaçla Meclis'in çatı arasına çıkmış, orada bir budağı atarak delik açmış, o delikten atacağı kurşunla başarılı olup olamayacağını bile incelemişti. Bunu, idamından sonra yakın arkadaşlarından biri bana anlattı. Ziya Hurşit o kadar gözü kara, o kadar cüretkâr bir adamdı.

Suikast girişiminin sanıklarından biri olarak yakalandığında, kendisini İzmir Polis Müdürlüğü'nde Reşit Galip Bey'le birlikte sorguluyorduk. Mahkeme Başkanı Ali Bey de sorguda hazır bulunuyordu. Suç aletleri, silahlar ve bombalar masanın üzerinde duruyordu. Masa küçük ve toparlaktı. Hepimiz etrafında toplanmıştık. O da masanın kenarında, aramızdaydı. Sorgulama bitmemiş, öğleden sonra yine aynı şekilde masanın etrafındaydık. Reşit Galip kulağıma fısıldadı:

"Ellerine bak!"

Ziya Hurşit'in ellerini bağlayan kelepçeyi gösteriyordu. Kelepçe sabahki durumda değildi. İstediği anda kolaylıkla elini açabilecek derecede gevşek vurulmuştu. Fakat bunu bize hissettirmemek için ellerinin bileğinden üst tarafını gergin tutuyor, kelepçeyi geriyordu.

"Ziya Hurşit! Ellerini gevşet" dedim.

Gevşetir gevşetmez kelepçenin boşluğu sarktı. Meğer gardiyanlara demiş ki:

"Çok sıkıyor, biraz gevşek tutun!"

Aynı zamanda kelepçe vurulurken ellerini dediğim şekilde birbirinden açık tutmuş. Bu hareketinden şüphelenmiştim. Amacının ne olduğunu bir gün sorgulama sırasında sormak aklıma geldi:

"Kelepçeyi gevşek tutmakta amacın neydi?"

İşi biraz şakaya vurarak şu cevabı verdi:

"Biraz daha işin farkına varmasaydınız, amacım masanın ortasındaki bombalardan birini kapıp hep birlikte meseleyi halletmekti!"

Gözü bu kadar kara bir adamdı ve bu dediğini yapabilirdi.

Sorgulanması ve yargılanması sırasında da gerçekten cesur hareket etti. Gerçekleri olduğu gibi söylemekten çekinmedi. Gerçekleri itiraf ederken diğer arkadaşlarını ele vermemeye, onların rollerini ve ilişkilerini ortaya koymamaya da dikkat ediyordu. Özellikle eski Adalet Bakanı Hafız Mehmet Bey'in suikast girişimindeki rolü ve ilişkileri konusunda hiçbir şey söylememiş, ifade vermemiş, fazla sıkıştırıldığında ise kaçamak cevaplarla yetinmişti. Fakat Hafız Mehmet'e sonunda suçu itiraf ettirildi. Hafız Mehmet sorgusunda, yeğeni Vehab'ı suikast için Ziya Hurşit'le tanıştırdığını söyledi. Hafız Mehmet'in bu ifadesi okunduğunda Ziya Hurşit buna inanmadı, yine onu ele vermek istemedi:

"Bunu karşımda yüzüme söyler mi?" dedi.

İkisini yüzleştirdik. Hafız Mehmet ifadesini tekrar etti. Ziya Hurşit fena halde kızdı ve şöyle bağırdı:

"Bu efendi eksik söylemiş, o halde ben bu adamın rolünü, temaslarını tamamlayayım."

Ve Hafız Mehmet'in suikast girişimindeki rolünü tüm ayrıntılarıyla anlattı.

Ziya Hurşit'in müthiş itirafları

Ziya Hurşit'in itirafları ve ifadesi, gerek İzmir suikastının içyüzünü açıkça ortaya koyduğu ve gerekse mahkememizin kararlarına dayanak oluşturacak kesin kanıt niteliğinde olduğu için, açık yargılama sırasında Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya'nın yönelttiği soruların ve Ziya Hurşit'in verdiği cevapların bir bölümünü aynen aktarıyorum:

"(...)

— Siyasetle iştigale devam ettiğinizi söylüyorsunuz. Son seyahatinizin ne maksada müstenid olduğunu söyleyiniz. Yani İzmir'e Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'la beraber gelmenizdeki maksadınızı söyleyiniz.

— Buraya Edib Bey'le temas için geldik. Maksadımız suikast idi.

— Edib Bey'le temas ettiniz mi?

— Evet.

— Suikast etrafında tedbirler aldınız?

— Evet, görüştük ve tedbirler aldık.

— 16 Haziran gecesi Şevki'nin evinde toplandıktan sonra ayrıldınız, odalarınıza geldiniz, yattınız, sonra birer birer tevkif olundunuz, öyle mi?

— Evet.

— Suikastı siyasî bir maksatla yapmak istediğinizi kabul edelim mi?

— Tabii... Kabul ediniz.

— Ne için ve ne gibi bir siyasî maksatla yapacaktınız?

— İstanbul'a ben geldikten sonra –geçen sene bu zamanlar– o zaman Terakkiperver Fırka teşkilatı yoktu, feshedilmişti. O zaman Ankara Valisi Abdülkadir Bey'le görüştüm. Eskiden tanırım ve yakından görüşürüz. Temasa geldim. Diğer arkadaşlarım da vardı. Fakat onlarda menfi bir vaziyet gördum.

— Menfi vaziyet nedir?

— Yani siyasetle uğraşmamak emelindeydiler. Hafız Mehmet Bey fırkaya girdiğine pişmandı. Nafiz Bey tamamiyle siyasetten vazgeçmişti. Binaenaleyh hükümet darbesine Abdülkadir'le karar verdik. Düşündük: Bu iş için eleman bulalım dedik. Bir kere bunu düşündük. Bana dedi ki: 'Sen bulabilirsin'. Düşündüm. Laz İsmail'i tanırdım. Onu buldum. Bu iş için iyi gördüm. Kendisine teklif ettim. Kabul etti. 'Bir arkadaş daha bul' dedim. Onu da buldu. Ondan sonra Abdülkadir'e söyledim.

— Bu adamlardan nasıl istifade edecektin?

— Ben Ankara'ya gidemezdim. Çünkü param yoktu.

— Abdülkadir'le mutabık kalıyorsunuz. Hükümet darbesi yapmakta, değil mi?

— Evet.

— Bu suikastı iki kişi yapamaz. Siyasî bir zümrenin fikri olması lazım gelmez mi?

— Ben onu düşünmedim. Biz bu suikastı en kolay yolunda yapmak için düşündük.

— Birbirinize yemin ettirerek söz verdiniz mi?

— Hayır. Sadece karşılıklı güven.

— Şükrü Bey'le nasıl tanıştınız?

— Şükrü Bey'le Kadıköy iskelesinde tanıştık. Abdülkadir prezante etti. Yalnız Abdülkadir bana, 'Ankara'da yapacağımız suikast için elimiz Şükrü Bey'dir' demişti. İskelede Şükrü Bey'le şunları görüştük: 'Önce Bakanlar Kurulu binasına girebilmek.' Şükrü Bey'le bunu görüştük. Nasıl yapacaktık? Şükrü Bey dedi ki: 'Ben Ankara'ya gidip göreyim.' Ben de 'Adamlarını al, beraber götür' dedim. 'Peki' dedi. Kadıköy'e benim evime geldi. İsmail de geldi. İsmail'i Şükrü Bey'e takdim ettim.

— Vekiller Heyeti'ni ıskat etmek suretiyle işe başlayacağız, demiştiniz. Ona devam ediniz.

— Şükrü Bey onu elverişli bulmadı. Çünkü kış mevsimiydi. Reisicumhur'un da Vekiller Heyeti'nde bulunduğu bir zamanda yapılmasını uygun buluyordu. Abdülkadir ise 'Bombayı Meclis'e atalım. Reisicumhur da orada iken...' diyordu. Locaya düşen bomba yukarıya doğru tesirini yapacak ve hiç kurtulamayacaktı. Fakat bu, münakaşada kaldı. Ben buna taraf-

tar olmadım. Şükrü Bey'le Laz İsmail üç saat kadar beraber oturduk. Moda'da Cevizlik'te Şifa Hastanesi sokağında 16 numaralı evde bu müzakere cereyan etti. Şükrü Bey'e orada 'İşte Ankara için bulduğum adam' dedim ve İsmail'i gösterdim. Şükrü Bey dedi ki: 'Ben Ankara'ya gidiyorum. Benimle gelir, vaziyeti görürsünüz.' İsmail, 'Pekâlâ ben de beraber gideyim. Vaziyeti tetkik edeyim' dedi. İsmail, benim de beraber gelmekliğimi istiyordu ve diyordu ki: 'Belki bunlar da bize ihanet ederler.' Ben 'gitmem' dedim. Oradan çıktılar. Ertesi gün gazetede okudum. Şükrü Bey Ankara'ya İsmail'le gitmiş. Üç gün sonra da ben gittim.

— Hangi aydaydı? Erzurum'da, Rize'de isyan olduğu zamana mı tesadüf ediyordu?

— Evet, tam o zamana müsadifti. Rize'de o zaman 'Reisicumhur yaralı, İsmet Paşa vuruldu. Dindar paşalar hükümeti ele almış' diyorlardı.

— Şu halde seyahatinizle bu ifadeler arasında bir münasebet var?

— Hayır. Ben, Rizelilerden hiç kimseye güvenmem. Trabzon'a da yazmadım. Biz zaten Abdülkadir'le bu işi kararlaştırdıktan sonra en ufak mecliste bile bulunmuyorduk. Siyasî hayattan adeta çekilmiş gibiydik. Çünkü nazar-ı dikkati celbetmek istemiyorduk.

— Pekâlâ Ankara'da ne yaptınız?

— İsmail bana geldi. 'Hiçbir şey yapılacağı yok' dedi. Şükrü dedi ki: 'Ben, iyi bir plan hazırlıyorum. Plan, husulü kabil hale gelsin, ondan sonra söylerim.' Bir sabah Şükrü Bey'i gördüm. 'İyisu yerini İsmail beğeniyor' dedi. 'Orası neresi?' dedim. 'Mezarlığın yan tarafı, oradan gece geçilirse suikast için en uygun yer orasıdır' dedi. Bunun üzerine 'Siz artık burada kalmayın, iş belki çakılır, hemen gidiniz' dedi.

— İstanbul'a gelirken Şükrü Bey'den para aldınız mı?

— Evet aldık.

— Kaç lira?

— Dört yüz lira.

— Kime verdiniz?

— İkisine... Revolveri Ankara'ya hep beraber götürdük. Şükrü Bey üç revolver almıştı. Bombaya emniyet etmiyorduk. Onun için revolverlerle yapacaktık.

— Şükrü Bey Ankara istasyonunda sizi uğurlamadı mı?

— Hayır. Şükrü Bey yalnız 'Ben yakında İstanbul'a geleceğim, orada konuşuruz' dedi.

— Şükrü Bey orada kimle oturuyordu?

— Bekir Sami ve Sabit Beylerle oturuyordu.

— Ankara'da nerede yattınız?

— Terakkiperver Kulübü'nde.

— Orada kimler vardı?

— Halis Turgut, Halet, Faik, Feridun Fikri Beylerle Cafer Tayyar, Kâzım Karabekir Paşalar müstesna olmak üzere Meclis'ten çıktıktan sonra hepsi oraya gelirlerdi. Şükrü Bey gayet sakit ve samittir (Susmaktan ve cansız görünmekten hoşlanır). Başkalarına açılmışsa onu bilmem.

— Arif Bey'le nasıl tanıştınız?

— Kulüpte tanıştık.

— Ağabeyinin ifadesinde siyasetle uğraşmamanı sana tenbih ettiğini söylüyormuş, öyle mi?

— Evet söyler. Siyasetle uğraşmamı istemezdi. Orada iken bana, 'Ne duruyorsun, çabuk git, görünme' derdi. Ağabeyim bana İstanbul'da bile 'Benim evime gitme' diyordu.

— Rauf Bey'le o günlerde kulüpte görüştünüz mü?

— Görüştüm.

— Bu meseleye yanaştınız mı?

— Hayır.

— Ali Fuat Paşa ile?

— Hayır.

— Şükrü Bey'in, Terakkiperverlerin teşkilatında en çok çalışanlardan biri olduğunu bilirsiniz, değil mi?

— Evet.

— Komünist Hemşinli Mehmet kimdir?

— Dayızademdir. Onun bu işlerle ilgisi yoktur. Biz, Abdülkadir'le suikast işine karar vermeden önce Terakkiperverlerle görüştürdüm. Fakat kararı verdikten sonra teması kestim. Çün-

kü onlar cebin ve çekingen adamlardır. İçlerinde suikast yapacak tıynette insan bulamıyorum.

— İddianamede dinlediniz. İsmail'le giderken yolda şişman birisine rastgelmişsiniz. İsmail, bunu size sormuş. Siz de bunun kuvvetli bir adam olan Kâzım Karabekir Paşa olduğunu söylemişsiniz.

— Haberim yok. Meclis'e giderken selamlaştık. Durup hiç konuşmadık.

— Ankara kararını tatbik için Ankara'ya hareket ederken Abdülkadir'le görüştünüz mü?

— Her gün görüşürdük. Sirkeci'de Konya Lokantası'nda yemek yerdik.

— İsmail ifadesinde sizin daha önce Samsun'da tanıştığınızı söyledi.

— Evet. Evvelce tanışırdık. Fakat buna dair bir şey açmadık. İsmail, Çarşı soygunu meselesinden mahkûmdu, firari olarak Samsun'da bulunuyordu.

— Eskişehir'de nerede kaldınız?

— Kardeşimin evinde. Benim büyüğümdür. Rüşdi tahsili vardır.

— Sabıkası var mı?

— Hayır yoktur.

— Ankara'dan dönüşte orada kaç gece kaldınız?

— Üç gece.

— Sabık mebus Hoca Necati ile görüştünüz mü?

— Hayır.

— Eskişehir'de böyle bir şeyi yapmayı hatırınıza getirdiniz mi?

— Hayır.

— Orada adam mı bulamadınız?

— Yok, yok. Hatırımıza getirmedik.

— Oradan nereye gittiniz?

— İstanbul'a gittim.

— İstanbul'da ne yaptınız, anlat bakalım?

— Abdülkadir'le İstanbul'da görüştük. Şükrü Bey de sonra geldi. Abdülkadir, Ankara işinin sonuçsuz kalmasına çok üzül-

dü. Arif Bey'e bu işi söylediğimizden dolayı isabet etmediğimizi söyledim. Şükrü Bey, 'Hayır. En güvenilir adamımızdır' dedi. O sırada Reisicumhur seyahate çıktı. Biz, doğru İzmir'e gidecek sanıyorduk. Silifke'ye gitti, sonra ansızın Bursa'ya gitti. Şükrü Bey dedi ki: 'Bu iş için Bursa iyidir.' İsmail'i çağırdık. 'Bursa'ya tenezzüh vapurları gidiyor, sen de ona binersin' dedik. Bindi, gitti. İki gün kaldı. 'Mümkün mertebe nazarı dikkati çekmeyecek şekilde git' dedik. O da kendi aklınca öyle bulmuş, Naciye'yi almış, beraber gitmiş. Kendisine seksen lira verdik. İsmail, gitti ve geldi. Dedi ki: 'Bursa, silah istimaline müsait değildir. Kılavuzluk yapacak kimse yok, kendi kendimi ateşe atamam.' Şükrü Bey'e, Abdülkadir'e söyledim. Abdülkadir 'Ben ararım' dedi. Sonra bulamadı. İsmail'e 'Sen, başka bir arkadaş bul' dedik. Arkadaş buldu, ev bulamadı. O şekilde Bursa suikast meselesi kaldı. Sonra İzmir için Bulgarçarşısı'nda Abdülkadir ve Şükrü ile görüştük. Tekrar Şükrü Bey'in evinde buluştuk. Şükrü Bey yine dedi ki: 'İzmir bu iş için pişmiş yerdir.' Ben de 'İzmir'i tanımıyorum' dedim. Onun üzerine bana dedi ki: 'Bizim orada adamımız vardır. Sarı Efe Edib Bey'dir. Onun orada çiftliği vardır, zengindir, filandır.' Ben de 'Onu tanımıyorum. Sonra bir şey çıkmasın' dedim. 'Hayır' dediler. 'Edib'i ne şekilde bulacağım?' dedim. 'Ben size bir mektup veririm' dedi. 'Bir tütün işinden bahsederim, o anlar' dedi. Rasim Bey de oraya geldi. 'Gaffarzade Oteli'nde Edib Bey diye bulunur' dediler. Krokisini yaptılar. Bir taraftan yemeğe devam ediyorduk. Rasim Bey'e dedim ki: 'Rasim Bey, sen de beraber gel.' O sırada yanımızdaki masaya adamlar geldi. Sözü değiştirdik, kalktım. Rasim 'Tehlikeli bir işe giriyorsun, dikkat et' dedi. Ben de 'Ne tehlikesi var, Allahaısmarladık' dedim. Ondan sonra tabancaları tedarik ettim. Şükrü Bey'in evine gönderdik. Tabancaları aldık. Vapura geldik.

— Para aldınız mı?

— Evet.

— Kaç lira?

— Sekiz yüz lira.

— Tabancaların parası dahil mi?

— Evet.

— Son defa ne kadar aldın?

— 800 lira. Ankara'ya giderken de 220 lira aldık.

— Şükrü Bey vapura geldi mi?

— Gelmedi.

— Hareketten önce görüştünüz mü?

— Bir gece önce görüştük.

— Bomba tedarik etmek istemediniz mi?

— İsmail taraftardı. Saplı bombalar olmuyordu. Öteki bombalar da uygun değildi. Yalnız 'Edib Bey de herhalde vardır' dediler. Buraya doğru çıktık, Gaffarzade Oteli'ne geldik.

— Gaffarzade ile vapurda tanıştınız mı?

— Evet tanıştık.

— Nasıl tanıştınız?

— Kamarada oturuyorduk.

— Siz birinci mevki mi aldınız?

— Evet.

— Öteki arkadaşlarınız?

— İkinci mevki aldılar.

— Revolverleri İstanbul'dan nasıl kaçırdınız?

— Üzerindeymiş. Nüfus kâğıdını göstermiş. Kurşunları paket halinde polisin önüne koymuş, üzerine nüfus kâğıdı örtmüş. Buraya geldik. Edib Bey'i gördüm. Ve İstanbul'dan aldığım mektubu kendisine verdim. Odama çıktık. Mektubu gösterdim. Okudu, yırttık. Edib'e dedim ki: 'Sen, bu işi üzerine almışsın. Arzu ettiğimiz meselede kuvvei karibeye geliyor. Ne yapacaksın? Söz vermişsiniz...' Bana 'Ben yalnız başıma bu işi nasıl yaparım? Düşünelim de bir şekil bulalım' dedi. Düşündü: 'Benim birkaç adamım var ama burada yok' dedi. 'Sana ne kadar adam lazım?' diye sordum. 'İki kişi' dedi. 'Ben bulurum, benim adamım var' dedim. Suikast için Çeşme yolunu uygun bulduk. Motor meselesini konuştuk. Ben adam bulacaktım, o da motor bulacaktı. Ertesi gün yine buluştuk. 'Motor hacizli 600 lira lazım. Yarın Karşıyaka'ya gideriz, orada buluşuruz' dedi. Karşıyaka'ya gittik. Orada Giritli Şevki vardı. Beni takdim etti. Orada toplandık.

— Şevki ile ne görüştünüz?

— 'Ben Hilmi'ye sordum' dedi. Edib, hükümette olduğunu, Çeşme'ye 500 jandarma gönderildiğini, Çeşme'de bu işin olamayacağını söyledi. Nihayet Kemeraltı'nda karakol önünde Gaffarzade Oteli köşesinde yapılmasını kararlaştırdık. Karakol olması dolayısıyla burası nazarı dikkati celbetmeyeceğinden en iyi yer olduğunda ittifak ettik. Sonra Şevki, Hilmi bombaları getirdi. Hilmi, Edib, ben otomobile bindik. Oradan ayrıldık. Ertesi gün Gazi gelecekti. Edib, o gün öğleden sonra saat 13.00'te beni görecek, tertibat alacaktı. Gerçekten de Şevki gelmiş. Hilmi'yi aramış, Edib de gelmemişti. Gece saat 08.30'da vapurla Şevki'nin evine gittik. Şevki, bu gün Reisicumhur'un gelmediğini söyledi ve 'Size daha uygun bir şekil söyleyeyim' dedi. Şevki'nin tavsiyesi şuydu: Gazi'nin otomobilini Gaffarzade Oteli önünde beklemeli... Şevki, tütüncü dükkânında saklanmalıydı. Tabancayı önce Hilmi atacaktı. Şevki otomobilin yerini gösterecekti. Edib de gelecekti. Bu kararlardan sonra o gece tevkif edildik.

— Köşede kimler silah atacaktı? Nasıl atılacaktı? Kim kumanda edecekti?

— Böyle işlerde kumanda ile iş karışır. Polis karakolunun önünde kurşun, bomba atılacaktı.

— Orada polis bulunmaz mı?

— Bulunsun. Ne olur?

— Tevkif edildiğin zaman üzerinde ne vardı?

— 800 lira ile tabancam vardı."

Gazi'ye bizi şikâyet eden milletvekili

Mahkeme heyeti sanıklara karşı daima nazik davranıyordu. İzmir'deki yargılama sırasında Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya, sanıklara *"Paşa hazretleri"* veya *"Beyefendi"* diye hitap ediyordu. Kâzım Karabekir Paşa'ya da birçok kez aynı şekilde *"Paşa hazretleri"* diye hitap etmişti. Bir gün, dinleyiciler arasındaki bir milletvekili, bu hitap şeklini Paşa'nın lehine bir hareket gibi yorumlamıştı. Aynı gün foto muhabirlerine sanıklardan ba-

zılarının fotoğraflarını çekmek için izin verildiğini de duyunca, Gazi'ye gitmiş, mahkeme heyetinin sanıklara karşı zayıf ve yumuşak davrandığını, hatta tecrit edilmiş durumdaki Kara Vasıf'ın gazetecilerle görüşmesine izin verildiğini söylemişti.

Gammazlığa ve dedikodulara değer vermemek Gazi'nin en büyük meziyetlerinden biriydi. Biri gelip kendisine diğeri aleyhinde söz söyler, dedikodu yaparsa, söyleneni dikkatle dinlerdi. Fakat o akşam sofrada, aleyhinde konuşulan kişiyi de bulundurarak jurnalciliği yapana:

"Bugün bu kişi hakkında bana bir şeyler söylemiştin. Onu burada bir kez daha tekrar eder misin?" diyerek adamı berbat ederdi.

Gazi, bu milletvekili arkadaşı da dinlemişti. O gece Çeşme'de bir baloya davetliydi. Mahkeme heyeti olarak biz de davetliler arasındaydık. Balodan önce bizi akşam yemeğine davet etti. Balo salonunun yanındaki bir odada yemek yeniyordu. Mareşal Fevzi Paşa da (Çakmak) yemekteydi. Gazi, bir ara bize şunları söyledi:

"Adını söylemeyeceğim bir arkadaş, milletvekili ve yakın bir arkadaş, bana mahkemenin bu davada zayıf ve yumuşak davrandığını söyledi. Ben de, mahkeme yetkisinin bilincindedir, diye cevap verdim. Haberiniz olsun."

Çok üzüldük ve sinirlendik. Bu kadar ağır bir sorumluluğu üzerimize aldığımız ve geceli gündüzlü çalıştığımız halde, mahkeme heyeti hakkında kuşku uyandıracak böyle bir düşüncenin yayılmak istenmesi ağırımıza gitti. Bunun peşini bırakmamalıydık.

O geceki balo uygun bir yer değildi. Sorunun açıklanmasını ertesi güne bırakmayı uygun gördük. Böylesine sinirli bir şekilde ve alkol almış olarak Gazi'ye görünmek doğru değildi. Bizi şikâyet eden milletvekili arkadaşın söylediklerinin –çok önemli imiş gibi– ortaya atılmasını da protesto etmek için, hemen baloyu terk ederek İzmir'e dönmeye karar verdik. Ancak bulunduğumuz yemek odasından çıkmak ve salondan geçmek zorundaydık. Salondan geçerken Gazi bizi görecek ve büyük bir ihtimalle alıkoyacak, bırakmayacaktı. Pencereden, birkaç

adım alçakta olan bahçeye atlamak zorunda kaldık. Bir otomobille derhal Çeşme'den ayrıldık.

Yarı yolda bir otomobil arıza yapmıştı ve tamiri için uğraşılıyordu. Otomobilin içinde, bizden önce balodan ayrılmış olan Mareşal Fevzi Paşa vardı. Onu da otomobilimize alarak yolumuza devam ettik. Mareşal, sofrada sıkıldığımızı hissettiğini ve bizi şikâyet eden milletvekilinin adını söyledi. Aslında kim olduğunu biz de tahmin etmiştik. Mareşal, sözlerine şunları ekledi:

"Bu adamlar niçin iş karıştırırlar, bundan ne zevk alırlar? Bunlar, inkılapçılar arasına girmiş kötü niyetli insanlardır."

Ne garip rastlantıdır ki, ertesi gün Kâzım Karabekir Paşa'yı sorgularken kendisine şunu sorduk:

"Atatürk'e sevgiyle bağlı olduğunuzu biliyoruz. Ne oldu da işi ayrılığa, sonunda yüksek şahsiyetinizi bu çirkin olaya karıştırmaya kadar götürdünüz? Bunun sebebi neydi? İzah eder misiniz?"

Paşa, bir süre kararsız kaldıktan sonra şöyle cevap verdi:

"Buna sebep, sonradan aramıza giren inkılap kurtları olmuştur!"

Kâzım Karabekir Paşa bu cevabı verirken isim açıklamak istememişti. Israr ettik:

"İfadeleriniz tarihi bir belge olacaktır. Lütfen isim veriniz."

Paşa, şunları söyledi:

"Her inkılapta, ilk zamanlar birlikte çalışanlar, amaca ulaşıldıktan sonra, araya giren tufeyliler yüzünden parçalanırlar. Lozan barışına kadar çalışan arkadaşlar arasında o tarihten sonra bir ayrılık başladı. İlk ayrılık Rauf Bey'le İsmet Paşa arasında oldu. Aramıza öyle çehreler karıştı ki ne Gazi, ne de İsmet Paşa için eski arkadaşları eski yola sevketmek imkânı kalmadı. Her gün üzerimize saldırıldı. Sanki en cahil softalardan daha tutucu imişiz gibi. Gazetelerde aleyhimize yazılmayan kalmadı."

Bu milletvekili arkadaş, Gazi'ye söylediklerinin Gazi tarafından bize aktarıldığını ertesi gün duymuştu. Bir zarfın üzerinde *"Kişisel ve gizlidir"* kaydı konulmuş dikkate değer bir

mektubu bana bırakarak muhtemelen Gazi'nin tavsiyesiyle hemen o sabah hareket etmek üzere olan bir yük vapuruna binerek İzmir'den ayrılmıştı.

Sanıkların son savunmaları

İstiklal Mahkemesi'nin yargılamaları bitmiş, sıra kararların açıklanmasına gelmişti. Sanıklar son savunmalarını yapacaklardı. İlk söz Ziya Hurşit'e verildi. Mahkeme heyetinin karşısında elleri kelepçeli, dimdik duran Ziya Hurşit'in umursamaz bir tavrı vardı. Sanki herkesle ve her şeyle alay etmiş, ama mahkeme başkanının sorularına büyük bir soğukkanlılıkla cevap vermiş, gerçekleri itiraf etmekten çekinmemişti. Mahkeme başkanının *"Suikastı siyasî bir amaçla yapmak istediğinizi kabul edelim mi?"* sorusuna *"Tabii... Kabul ediniz"* cevabını vermişti.

Sözlü savunma yapacağını bildiren Ziya Hurşit, suikast tertipçisi olduğunu kabul ediyor, ancak savcının iddia ettiği gibi Anayasa'yı ve Meclis'i ortadan kaldırmayı düşünmediğini söyledikten sonra şöyle diyordu:

"Yalnız suikast yapacaktım. Yargılanmam sırasında da bunun sabit olduğunu gördünüz. Şu halde savcı beyin verilmesini istediği ceza beni ilgilendirmez. Bu madde bana uygulanamaz. Ben suikastı, yani cürmü yaptıktan sonra hükümeti devirmek, Meclis'i görevden menetmek isteseydim, ülkeden bir yana ayrılmaz, burada kalırdım. Oysa siz de anladınız, ben Sakız Adası'na kaçacaktım. Özetle, kanun açıktır. Kanunun açıklıkla cezalandırdığı fiillerden başka hiçbir şekilde ceza verilemez."

Ziya Hurşit kendi cezasını da kendi tayin ediyor ve suikast fiili gerçekleşmediği için, ancak bir yıldan az olmamak üzere kalebentliğe mahkûm edilebileceğini iddia ediyordu.

Rüştü Paşa ise savunmasını yaparken İstiklal Mahkemesi hâkimlerine yalvarıyordu:

"Mahvoldum. Bunca yıl askerlik yaptım. Nefsimi ülkeme vakfettim. Başka hiçbir şey düşünmedim. Bu meselede hiçbir

kabahatım yok. Talih beni bu adamlarla arkadaş etti. Etmez olaydı. Adımın bu işe karışması da bu yüzdendir. Suçsuzum! Vicdanınıza, adaletinize, insafınıza müracaat ediyorum."

Abidin Bey de son savunmasında suçsuz olduğunu iddia ediyordu:

"Suçsuzum! Hiçbir şeye karışmadım. Para istediler vermedim. Oysa verebilecek durumda olduğumu siz de, özellikle Reis Bey de bilirsiniz. Neden vermedim? Çünkü bu hareketi doğru bulmadım. Almadıklarını da zaten itiraf ediyorlar. Rüştü Paşa'ya böyle bir şeyden söz edişime gelince, o zaman hasta idim, ne dediğimi bilmiyordum, hatırlamıyorum. Benim ahlakım, namusum sizce de malumdur. Beni mahkûm edebilirsiniz. Fakat işte ilan ediyorum ki, ben vicdanıma karşı müsterihim."

Suikast girişiminin elebaşılarından Laz İsmail, Mustafa Kemal'i gözünü kırpmadan öldürmeyi planlamıştı. Ama İstiklal Mahkemesi'nde sürekli suçsuz olduğunu tekrarlayıp durdu. Son savunmasında da suçsuz olduğunu tekrarladı.

İttihat ve Terakki mensuplarından İzmit Milletvekili Şükrü Bey, İzmir suikastı ile ilgisi olmadığını iddia etmesine rağmen, Sarı Efe Edib, Rasim Bey, Ziya Hurşit, Faik Bey, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf gibi diğer sanıklarla yüzleştirilmiş, bu sanıkların tümü Şükrü Bey'in suikast tertibi içinde olduğunu, hatta silahları ondan aldıklarını söylemişlerdi. Mahkeme başkanının *"Bunlara ne diyorsunuz Şükrü Bey?"* diye sorması üzerine, *"Hepsi öğretilmiş papağan gibi konuşuyorlar Reis Bey"* cevabını vermişti. Sanıklardan Laz İsmail ise, Karadenizli şivesiyle *"O zaman papağan değildük de ha şimdi mi olduk?"* karşılığını verince mahkeme salonu kahkahalara boğulmuştu.

Şükrü Bey sanıkların en dikbaşlılarından biriydi. Aynı zamanda da en soğukkanlısıydı. Yargılanması sırasında zaman zaman mahkeme başkanına kafa bile tutmuştu. Son sözlerini söylerken kendini şöyle savunuyordu:

"Hakkımdaki suçlamaların tümü asılsızdır. Komitacılık suçlaması da böyledir. Aksine, bakanlığım sırasında üniversi-

teyi ben ıslah ettim. Memlekete adil ve hak, ilim ve irfan dağıtan bir müesseseyi yükselten adamda hiç kan dökmek arzusu olur mu?"

Sanıklardan İstanbul Milletvekili İsmail Canbolat, gerek sorgulanması ve gerekse savcının iddianamesinde adından en az söz edilen, diğer sanıklar tarafından suçlanmayan, dolayısıyla beraat edeceği veya çok az bir ceza ile kurtulacağı sanılanlardan biriydi. Savcı sadece, *"Yapılması düşünülen suikast içinde Canbolat Bey'i Şükrü Bey'den ayırmaya imkân yoktur"* demişti.

Canbolat, İttihat ve Terakki Fırkası'nı yeniden canlandırmak amacıyla yapılan gizli toplantılara katılmakla suçlanıyor ve suikastın bu toplantılarda planlandığı iddia ediliyordu. Canbolat Bey'in, İttihat ve Terakki'nin gizli şefi durumundaki Cavit Bey'e sürekli mektup yazarak Meclis'le ilgili bilgiler verdiği ve İttihatçı grubun bir raportörü gibi çalıştığı daha sonra ortaya çıkacaktı.

"Adım, Mümtaz oğlu Edib Bin Mümtaz. Jandarma yüzbaşılığından emekliyim. 'Sarı Efe' namıyla tanınırım. Liman İnhisar (Tekel) İşleri'nde üyeyim."

Sarı Efe Edib, İstiklal Mahkemesi'nde kimlik tespiti sırasında kendini böyle tanıtmıştı. Silahşör ruhluydu ve hep öyle kalmıştı. Hayatı serüvenlerle geçmiş, İttihat ve Terakki'nin Rumeli'deki muteber adamları arasında yer almıştı. Savaştan sonra çiftçiliğe ve iyi para kazanmaya başlamıştı. Yargılanması sırasında suikast girişimi ile ilgili ayrıntılı ve ilginç bilgiler vermişti. Savcı, *"Sarı Efe Edib, jandarma kumandanı iken komitacılık etmiş bir adamdır, gerçeği de kısmen itiraf etmiştir. Onu da diğerleri gibi suçluyorum"* demiş ve iddianamesini genellikle onun açıklamalarına dayandırmıştı. Sarı Efe Edib, son savunmasında, suikast olayının asıl faili olmadığını iddia ediyordu:

"Benim suikaste katılmam tam mahiyette değildir. İzmir'de yapılmış bir tertibat ve teşkilatın adamı değilim. Onları terk edip İstanbul'a gittim. Bristol Oteli'nde Celal Bey'e (Bayar) haber verecektim ki, kapıda sivil memurlar tarafından yakalanıp

tutuklandım. Böylece haber veremedim ama, bu işin asıl faili olamam. Cezamın da ona göre verilmesi gerekir."

Suikast olayında Ziya Hurşit, Çopur Hilmi ve Laz İsmail'le birlikte hareket eden ve sırf bu iş için suikast olayının ortaya çıkmasından birkaç gün önce Batum'dan İzmir'e gelen Gürcü Yusuf, son savunmasını yaparken şöyle diyordu:

"Cahilim. Doğru dürüst Türkçe bile bilmiyorum. İğfal edildim. Aldattılar. İşin aslını ancak burada öğrendim. Beni affedin! Gazi Paşa, doğruyu söylediğim için beni affedeceğini vaat etti."

Bu sözlere kızan mahkeme başkanı, jandarmalara *"Alın, götürün"* emrini verdi. Gürcü Yusuf son savunmasını tamamlayamadan mahkeme salonundan çıkarıldı.

Kararlar ve idamlar

İstiklal Mahkemesi'nin çalışmakta olduğu İzmir'deki Elhamra Sineması önünü 13 Temmuz 1926 günü yoğun bir kalabalık doldurmuştu. Mahkemenin kararları açıklanacaktı. Jandarmaların yoğun kalabalıkta güçlükle açabildikleri yoldan getirdikleri sanıklar saat 13.00'te mahkeme salonuna alındı ve yerlerine oturtuldular. Sanık paşalar salona alınırken en önde Refet Paşa yürüyordu. Mersinli Cemal, Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar ve Ali Fuat Paşalar hemen onun arkasındaydı. Mahkemede görevli subay ve jandarmalar, her zaman olduğu gibi, paşalar salona girerken selama durdular. Sanıklar, yakınları ve mahkemeyi izleyen meraklılar heyecan içindeydiler.

Sanıkların henüz tamamı salona alınmadan, önde başkanımız Ali Çetinkaya, hâkimler heyeti olarak yerimizi aldık. Başkan *"Mahkemenin kararı okunacaktır"* dedi. Herkes ayağa kalktı. Kâtip kararı okumaya başladı:

"Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasından sonra ülkede başlayan tabii sükûnet ve güvenin etkisi altında ümitsizliğe düşen bazı gruplar nihayet milletin hayat ve istiklalinin simgesi olan

Cumhurbaşkanımızın hayatlarını ortadan kaldırmak suretiyle hükümeti düşürme ve değiştirme işine karışıvermişler ve bu suretle nasıl bir sona varılacağını düşünmeyerek ülkenin yönetimini ellerine geçirmek ve bu niyetlerini kalkıştıkları kötü girişimle gerçekleştirmek durumuna geçmişlerdir.

Binaenaleyh sanıklardan İzmit Mebusu Şükrü, Sarıhan Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Rüştü, Lazistan sabık Mebusu Ziya Hurşit ve sabık Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Sarı Efe namıyla maruf Edib, teğmenlikten emekli Çopur Hilmi, veteriner albaylıktan emekli Rasim, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, sabık Ankara Valisi Abdülkadir ve iaşeci Kara Kemal'in hareketleri Ceza Kanunu'nun 55'inci (Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu tamamen veya kısmen tagyir ve tebdil veya ilgaya ve mezkur kanuna tevfikan teşkil edilen Büyiik Millet Meclisi'ni iskat veya vazifeyi ifadan men'e cüret edenler idam olunur. Mezkur fiilleri ifaya fiilen tahrik edenler fesad maddesi fiile çıkarsa idam olunur. Ve fesadın icrasına başlanmış olursa yedi seneden az olmamak üzere küreğe konulur. Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'ni cebren ıskat veya vazifeden men'e veyahut işbu cürmü ika ve fiilen tahrik edenler müebbeden veya on beş seneden aşağı olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur) diye yazılı olan işbu fıkrası delaletiyle, mezkur kanunun 57'nci maddesinin (Balada muharrer elli beşinci ve elli altıncı maddelerde beyan olunan fesatlardan birini, birtakım eşhas topluca icra eder, yahut icrasına tesaddi eylerse o cemiyete dahil bulunanlardan asıl mefsedat reisi ve muharrik olanlar her nerede tutulursa, idam olunurlar) diye yazılı olan fıkrasına tevfikan isimleri yukarıda mukarrer olan onbeş şahıstan Abdülkadir ve Kara Kemal'in giyaplarında ve on üçünün dahi vicahlarında olmak üzere idamlarına ve Sürmeneli Vahhab'ın dahi vaki hareketi mezkûr kanunun 58'inci maddesine göre on sene kalebentliğe ve yürürlüğe yeni giren kanunun madde-i mahsusasına göre de bu kalebentliğinin muvakkat sürgüne tahviliyle, sürgün yerinin Konya olmak üzere tayinine ve Erzincan Mebusu İhsan, sabık Ardahan Mebu-

su Hilmi, sabık Maliye Nazırı Cavit, sabık Sivas Mebusu Selahaddin, sabık İzmir Valisi Rahmi, İstanbul Mebusu Rauf, sabık İstanbul Mebusu Dr. Adnan Beylerin işbu davanın mütemmim bir safhası olmak üzere, bu davadan tefriki ve vaki cürümlerde bir güna methal ve müşareketleri anlaşılmayan Ordu Mebusu Faik ve yine Mebus olan Sabit, Halet, Feridun Fikri, Kamil Zeki, Bekir Sami, Besim Necati, Münir Hüsrev Beylerle, Kâzım Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Refet ve Mersini Cemal Paşalarla sabık Erzurum Mebusu Necati ve Mebus Ahmet Nafiz Beyler ve Torbalılı Emin, Trabzonlu Naciye Nimet, Sürmeneli Keleş Mehmet, Bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şakir Çavuş ve ihtiyat zabitlerinden Bahattin ile Giritli Hüseyin oğlu Mustafa'nın beraatlerine müttefikan karar verildi."

Özellikle paşalar hakkında verilen beraat kararı dinleyiciler tarafından alkışlarla karşılandı.

○

İdam cezasına çarptırılanlar kararların açıklandığı son duruşmaya getirilmemişlerdi. Dolayısıyla haklarında verilen karardan haberleri yoktu.

İzmir Cezaevi'ndeki hücresinde İstiklal Mahkemesi'nin kararından habersiz mışıl mışıl uyuyan Ziya Hurşit, gardiyanlar tarafından uyandırılarak cezaevi müdürünün odasına götürüldü. Orada savcı ve imamı görünce idam edileceğini anladı. Cebindeki iki yüz lirayı çıkararak cezaevi müdürüne verdi ve şunları söyledi:

"Bunu ağabeyim Faik'e verin. Kabrime, şerefime uygun bir mezar diktirsin. Vasiyetim yerine getirilmezse karışmam! Öbür dünyada iki elim yakandadır müdür bey. Sana orada suikast yaparım, elimden kurtulamazsın!"

Ziya Hurşit, Gazi'ye suikast yapmayı kararlaştırdığı Kemeraltı Camii'nin köşesinde kendisi için kurulan darağacının bulunduğu yere otomobille götürüldü. İdam sehpasını görünce ağlayı etmeye başladı:

"Ne mükemmel şey! Salıncağa benziyor. Yüksekliğine de diyecek yok. Yerde kalan insanlara yüksekten bakacağım."

Cellat ilmiği boynuna geçirir geçirmez, altındaki sandalyeyi tekmeledi. Cesedi sabah saat 10.00'a kadar sehpada teşhir edildi. Daha sonra Merkez Hastanesi'ne, oradan da Kozluca Mezarlığı'na götürülerek toprağa verildi.[9]

○

Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa'nın yüzü, gardiyanlar tarafından cezaevi müdürünün odasına getirildiğinde kireç gibiydi. Savcının tebliğ ettiği kararı sürekli dudaklarını ısırarak ve birkaç kez sendeleyerek dinledi. Çaresiz ve zor duyulan bir sesle konuşmaya çalıştı:

"Elli dört yaşındayım. Kürek cezasına çarptırılacaktım. Bu cezayı hak etmedim. Bir gün suçsuz olduğum anlaşılacak. Ruhum ancak o zaman şad olacaktır. Ömrünün son anında insan yalan söyler mi? İzmir suikastından vallahi haberim yoktur. Ankara'dakinden haberdardım. Onları önlemeye çalıştım. Böyle bir adam asılır mı?"

Rüştü Paşa, bir otomobile bindirilerek İzmir Hükümet Konağı önünde kurulan idam sehpasının yanına götürüldü. Ağlıyordu. Bir yandan da konuşuyordu:

"Ölümden korktuğum için ağlamıyorum. Savaş alanlarında bin kere ölüme göğüs gerdim. Ölümün böylesi kahrediyor insanı. Ne olur, beni kurşuna dizin!"

Cellat ipi boynuna geçirip altındaki sandalyeyi çeker çekmez Rüştü Paşa'nın boynu yana düştü. Onun cesedi de saat 10.00'a kadar darağacında teşhir edildi.

○

Saruhan Milletvekili Abidin Bey'e sıra gelmişti. Cezaevi müdürünün odasına getirildiğinde çevresine şaşkın şaşkın bakan Abidin Bey'e söyleyeceği olup olmadığı soruldu.

"Hayır! Hepsini söyledim. Anlatamadım. Şimdi ne istersiniz yapın!" dedi.

İdam sehpasına doğru yürürken metin görünmeye çalışıyor-

du. Sandalyeye çıktı, celladın elinden yağlı ipi kaparak boynuna geçirdi, altındaki sandalyeyi olanca gücüyle tekmeledi. Kendi işini kendi bitirmişti.

○

Laz İsmail, cezaevi müdürünün odasında tebliğ edilen hakkındaki kararı soğukkanlılıkla dinledi. İzmir Hükümet Konağı'nın karşısında idam edileceği sehpanın yanına getirildiğinde, bir an durakladı:

"Çabuk olur mu bu iş?" diye söylendi.

Başını kaldırıp sehpaya bakınca gözleri faltaşı gibi açıldı:

"Vay anasını, bu ha! Ben de başka şey zannediyordum. Bunu çok seyrettim. Haydi öyleyse, çabuk olun, canımı çok acıtmayın."

Laz İsmail de darağacında can vermişti.

○

Mustafa Kemal'e son derece yakın ve bağlı göründüğü halde, O'nu öldürmeyi planlayanlar arasında yer alan Ayıcı Arif tutuklandıktan sonra o güçlü, gururlu ve gösterişli kişiliğini kaybetmiş, sinirli, çaresiz ve zavallı bir yapıya bürünmüştü. Her zaman yardımını gördüğü Mustafa Kemal'in bu kez de kendisini kurtaracağına inanarak teselli buluyordu.

Cezaevi müdürünün odasında sürekli sigara içiyordu. Hakkındaki kararı sinirli bir şekilde dinledikten sonra bağırmaya başladı:

"Ben Gazi'nin yirmi yıllık arkadaşıyım. Bana kâğıt kalem verin, kendisine mektup yazayım."

İstediği kâğıt kalem verildi. Arif Bey titreyen elleriyle şunları yazdı:

"Yirmi yıllık arkadaşınızım. Bir çok meydan savaşında size fedakârane yardım ettim. Ölüme yaklaştığım şu anda beni affedeceğinizden eminim."

Yazıyı cezaevi müdürüne uzatarak, Gazi'ye hemen ulaştırılmasını istedi. *"Peki"* dediler. Otomobilden indirilip idam edileceği yere götürülürken hâlâ bağırıp çağırıyordu:

"Gazi Paşa'dan haber yok mu? Mutlaka gelir. Beş dakika bekleyin!"

İdam sehpasının tam altına getirildiğinde sustu. Bağırıp çağırmanın artık gereksiz olduğunu anlamıştı.

○

İzmit Milletvekili Şükrü Bey, cezaevi müdürünün odasında, hakkındaki kararı ve imamın dinî telkinini umursamaz bir tavırla dinledi. İdam sehpasına da aynı soğukkanlılıkla gitti. Ama sehpayı görünce birdenbire rengi değişiverdi, *"Eyvah!"* diye bağırdı. Celladın yardımıyla sandalyeye çıktı, ip boynuna geçirildi. Sandalye altından çekilince, boşlukta bir iki sallandı ve yere yuvarlandı. İp, Şükrü Bey'in dev cüssesini çekememiş, kopmuştu. Yerden kaldırılarak karşıdaki sehpaya götürüldü ve orada asıldı.

○

İstanbul Milletvekili İsmail Canbolat, cezaevi müdürünün odasında hakkındaki hükmü dinledikten sonra:

"Buyurun gidelim!" dedi.

Yüzünde korku ifadesi yoktu. Sehpanın altına gelince gözlüğü alındı, sandalyeye çıkarıldı ve ip boynuna geçirildi. O anda yaptığına belki çok pişmandı ama iş işten geçmişti.

○

Sarı Efe Edib, mahkememizin hakkında verdiği kararı sessizce dinlemiş, hiç konuşmamıştı. Her şeye razı olmuş gibiydi. Cezaevi müdürünün odasından çıkarken gözleri nemliydi.

Suikastın yapılacağı yere yakın İkinci Beyler Sokağı başında kendisi için kurulan sehpaya doğru da sessizce yürüdü. Sehpaya çıktı, cellada *"Elini çabuk tut"* diye fısıldadı.

Rumeli'nin ele avuca sığmaz yaman silahşörü, Gazi'nin hayatına son vermeye kalkışmanın cezasını idam sehpasında can vererek ödedi.

○

Saruhan Milletvekili Halis Turgut, hakkındaki hükmü dinledikten sonra şu vasiyette bulundu:

"Çocuklarıma söyleyin, politika ile uğraşmasınlar. Okusun, çalışsın, fikir adamı olsunlar. Yaşasın Türklük!"

Otomobilden indirilip Hükümet Konağı önündeki sehpaya doğru götürülürken sendeliyordu. Düşmemesi için görevliler koluna girdiler. Sehpada can verirken bile *"Yaşasın Türklük"* diye bağırıyordu.

○

Emekli Veteriner Doktor Rasim Bey, okunan kararı dinledikten sonra, *"Ne diyeyim? Mukadderat"* diye söylendi. Kışla kapısının önündeki sehpaya doğru götürülürken, *"Buyur bakalım, gece rüyamda görmüştüm, şimdi karşımda. Her zaman rüyam böyle çıksa ya"* dedi.

Boynuna ip geçilirken de son sözünü söyledi:

"Yolcu yolunda gerek!"

○

Ufak tefek bir adam olan Trabzon eski Milletvekili Hafız Mehmet, hakkında idam kararı verildiğini duyunca:

"Eyvah! Zaten tahmin etmiştim" diye bağırdı. Fenalaştı, bayılacak gibi oldu. Bir bardak su verdiler. Sehpanın altındaki sandalyeye çıkarken ise dizleri bükülmüş, yıkılacak gibi olmuştu.

○

Gürcü Yusuf, idam sehpasına giden son mahkûm oldu. Gardiyanlar hücresinden almaya geldiklerinde başına gelecekleri anlamış, dışarı çıkmak istememiş ve direnmişti. Zorla cezaevi müdürünün odasına götürüldü.

"Asılacak yalnız ben miyim?" diye sordu.

"Hayır" dedi savcı, *"Arkadaşların da var."*

"Demek hep beraber yapılacak bu iş!"

Sonra vasiyette bulundu:

"Kırk lira param var. Onu Batum'daki çocuklarıma gönderin. Bari işlerine yarasın!"

Mahkememiz tarafından İzmir'de yargılanan ve idam cezasına çarptırılanların cesetleri saat 10.00'a kadar idam sehpalarında kaldı ve halka teşhir edildi. Sonra da üzerlerindeki eşyalar alınarak Kozluca Mezarlığı'nda toprağa verildi.

İzmir'de yakalanan Ziya Hurşit ve işbirlikçileriyle çeşitli yerlerde tutuklanan bazı Terakkiperverler ve İttihatçıların muhakemesi sonunda olayın uzun süreden beri iyice düşünülüp planlandığına şüphe kalmamıştı. Mahkeme elde ettiği kesin kanıtlar ve bizzat sanıkların ifadelerine dayanan gerçekler karşısında elini vicdanına koyarak ve Büyük Millet Meclisi adına yargılama yetkisini kullanan bir ihtilal mahkemesi olarak hükmünü vermişti. Sanıklar suçlarına göre derece derece cezalandırılmışlardı. Verilen cezalar bir yandan infaz edilirken diğer yandan hükümete de bildirilmişti. Mahkemenin tebliğine Başbakan İsmet Paşa'dan gelen cevabi mektupta şöyle deniliyordu:

"İstiklal Mahkemesi Yüksek Başkanlığı'na

Telgrafınızı Cumhurbaşkanı Hazretleri'yle birlikte okuduk. Cumhuriyet'in ve onun dayandığı yüksek ülkümüzün kuvvetlendirilmesi uğrunda vicdanperverâne ve adilâne ve cumhuriyetperver olduğu bütün tezahüratıyla sabit bulunan, necip Türk milletinin vicdanını tatmin eden ve Türk tarihinin olduğu gibi dünya tarihinin sayfalarında da ibret verici dersleri muhtevi sayfalara geçecek olan adilâne ve akilâne hükümlerinizi takdirle karşıladık. Güven dolu dostluk ve sevgimizi belirtmek için bu tarihi görevinizin başarı ile tamamlandığı haberini fırsat saydık. Sevgiyle hepinizin gözlerinden öper, özlemle dönmenizi beklerim.

15.07.1926

Başvekil İsmet"

Olayın bir sayfası kapanmış, dava henüz bitmemişti. Mahkememiz bu kez Ankara'da İttihat ve Terakki'yi bütün geçmişiyle yargılayacak ve mahkûm edecekti.

Son İttihatçıların sonu

İstiklal Mahkemesi, yukarıda da belirttiğim gibi, İzmir suikastı davası sanıklarından eski Maliye Bakanı Cavit Bey, eski Eğitim Bakanı Dr. Nazım Bey, Erzincan eski Milletvekili İhsan Bey, eski Başbakan ve İstanbul Milletvekili Rauf Bey (Orbay), Ardahan Milletvekili Hilmi Bey, Sivas eski Milletvekili Selahattin, İzmir eski Valisi Rahmi Bey ve İstanbul eski Milletvekili Dr. Adnan Bey'in (Adıvar) davasını ayırmış, bu sanıkların Ankara'da ayrıca yargılanmasına karar vermişti.

İzmir'de görevini tamamlayan mahkememiz, 2 Ağustos 1926 günü Ankara'da çalışmalara başladı. Burada sadece İzmir suikastının davası görülmedi, İttihat ve Terakki devri ile o devrin sorumluları da yargılandı.

Mahkemenin en çok üzerinde durduğu sanıklar, İttihat ve Terakki'nin en gözde şahsiyetlerinden biri olan Cavit Bey ile Dr. Nazım Bey idi. Cavit Bey, mütarekeden sonra yurtdışına kaçmak ve Berlin'de Enver Paşa ile buluşmakla, Dr. Nazım Bey de Enver Paşa ile işbirliği yapmakla suçlanıyordu. Savcı, Dr. Nazım Bey'in *"gizli bir cemiyet tarafından yapılmak istenen suikastle ilgisinin bulunmamasına imkân olmadığını"*, Cavit Bey'in ise Kara Kemal'in şebekesinde yer aldığını iddia ediyordu.

Cavit Bey iyi bir ekonomistti. Avrupalı ekonomistler onun için *"Türkiye'de rakamdan anlayan tek adam"* derlerdi. Memurlar aydan aya maaş sistemine onun Maliye Bakanlığı döneminde girmişlerdi. Güzel ve rahat konuşmasıyla dikkati çekerdi. Ankara'da yargılanması sırasında da mahkeme başkanının sorularını büyük bir rahatlıkla cevaplandırmıştı. Başkanın sorularının ve Cavit Bey'in verdiği cevapların bir bölümünü buraya alıyorum:

"Mütareke sırasında İzzet Paşa Kabinesi'nde maliye bakanı olarak bulundunuz. Sonra Ferit Paşa Kabinesi kuruldu. Siz de ortada kaldınız. Bunlar biliniyor. Ondan sonraki hayatınızdan başlayalım. Anlatınız bakalım?

— Evvela, İzzet Paşa Kabinesi'nden sonra Ferit Paşa Kabi-

nesi gelmedi. Tevfik Paşa Kabinesi kuruldu. Bunu müteakip de tutuklamalar başladı. Fakat Tevfik Paşa bu şekilde geniş ölçüde tutuklamalar yapılmasına razı olmadı. Yalnız mimlenmiş bazı genel merkez üyelerini tutuklattırdı. Ben de bu sırada İstanbul'da kaldım. Damat Ferit Paşa, martın beşinde kabinesini kurduktan dört gün sonra yeniden tutuklamalar başladı ve savaş sırasında nazırlık yapanların hepsinin yakalanacakları öğrenildi. Bunun üzerine ben de saklandım ve 175 gün kimseye görünmedim. Sonra memleketten uzaklaştım.

— Nereye gittiniz?

— İsviçre'ye ve hep orada kaldım.

— Cavit Bey! Memlekette Milli Mücadele başlamış ve vatanî vazifesi ile yükümlü bulunurken siz nasıl olur da firar eder gidersiniz?

— Efendim, belirttiğim gibi İstanbul'da kapalı, saklı bir durumda idim. Kimse ile ilişkim yoktu.

— Gazeteler Milli Mücadele'nin başladığını haber vermiyorlar mıydı? Her tabakadan insan vazifesini yapmak için Anadolu'ya geçmiyor muydu? Siz de herkes gibi geçemez miydiniz?

— Başkan Bey... Savaş henüz başlamıştı. O tarihlerde İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin terörü, büyük baskısı vardı. Anadolu'ya gidebilen henüz kimse yoktu.

— Fransızlar falan söylemişlerdir. Hem siz bir ecnebinin evinde saklı idiniz!

— Hayır Başkan Bey, ben Hürriyet ve İtilaf Fırkası Başkanı Nuri Paşa'nın evinde saklı idim.

— Ama Milli Mücadele'yi bildiğiniz halde Avrupa'ya gittiniz?

— Damat Ferit'in eline düşmemek için başka çare yoktu.

— Tabii Fransızlar sizin Cavit Bey olduğunuzu biliyorlardı.

— Hayır, bilmiyorlardı.

— O halde Avrupa'daki hayatınızı anlatınız bakalım.

— 1919 Eylül'ünde İsviçre'ye gittim. Bütün kış Lozan'da kaldım. Cemal Paşa'nın bir dağ köyünde oturduğunu haber aldım, fakat kendisini görmedim.

— İstanbul'da hiç kimseyle görüşmeniz oldu mu?

— Hayır. Çünkü gerek yoktu.

— 1921 yılında neredeydiniz?

— İsviçre'de. O yılı orada geçirdim. Bir defa Damat Şerif Paşa ile görüştüm. Bir de Malta'dan kurtulan İsmail Canbolat Bey gelmişti, onunla görüştüm.

— Hüseyin Cahit Bey'le?

— Tabii onu da gördüm. İsviçre'ye gelirken sınıra gittim, onu karşıladım. O sırada İsmail Canbolat Bey ailesiyle birlikte geldi, bir hafta misafir kaldı. Sonra Cemal Paşa geldi, o da bir hafta kaldı.

— Talat Paşa?

— Onunla Berlin'de buluştuk. Sonra da İsviçre'de.

— 1923 yılı ikinci seçim devresinin başlayacağı sıralarda, Cemiyet-i Belediye ve Genel Meclis üyelikleri seçimi yapılıyordu. İttihat ve Terakki arkadaşları dediğiniz bu efendilerin, o günlerdeki faaliyetlerinden neler biliyorsunuz? Yani o yıl İstanbul'daki evinizde yapılan toplantıları soruyorum, anlatınız!

— Birinci Lozan Konferansı'ndan sonraydı. Kara Kemal Bey İzmit'e gitmiş, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş. Biz de konferanstan dönmüştük. Kara Kemal Bey İzmit'te Mustafa Kemal Paşa ile neler görüştüğünü bana anlattı. Paşa Hazretleri, İttihat ve Terakki arkadaşlarının ne yapacaklarını sormuş. O da, bu hususta bir şey söyleyemeyeceğini, ancak kendi şahsı hakkında hareket edebileceğini, arkadaşları hakkında bir şey söyleyebilmek için onlarla görüşmesi gerektiğini ve ancak o zaman cevap verebileceğini söylemiş. Yani 'Ben arkadaşlar adına söz söylemeye yetkili değilim, onlarla görüşeyim ondan sonra size haber vereyim' demiş.

— Sonra?

— Bunun üzerine, sırf Gazi Paşa'nın arzusunu yerine getirmek, bekledikleri cevabı verebilmek için fikirlerini almak üzere Kara Kemal Bey, eski arkadaşlarını davet etti. Bu arada Dr. Nazım ve Rahmi Beyler de İzmir'den davet edildiler.

— Nerede toplanıldı?

— Bendehane'de.

— Hamal Ferit Bey var mıydı?

— Hayır yoktu.

— Hamdi Baba?

— Vardı. Bir göründü, sonra gitti. Fazla oturmadı.

— Diğer hatırlayabildikleriniz?

— Hüseyin Cahit Bey, Dr. Nazım...

— Rahmi Bey? Canbolat, Hafız Mehmet, Azmi Beyler?

— Hayır, yoklardı.

— Her ne ise, toplandınız. Daha birçokları da vardı. Elbette hatırlayacaksınız. Şimdi, neler görüştünüz? Bu kadar uzun süren bu toplantılar tabiidir ki boş geçmedi. Söyleyiniz konuştuklarınızı.

— Belirttiğim gibi, Kemal Bey İzmit'e gitmiş, Gazi Paşa Hazretleri'yle görüşmüştü. Önce bu mesele konuşuldu. Bu arada seçimlere katılıp katılınmaması işi söz konusu oldu. Gazi Paşa'nın sorusu etrafında... Siyasetle meşgul olmayacağını söyledi Kara Kemal Bey... Sonuçta bir İttihatçı zümresi halinde Gazi Paşa'ya maruzatta bulunulmasının doğru olmayacağı düşünüldü. Milli Mücadele'nin başında bulunan büyük şahsiyetin arzularına muvafakat ve hizmetinde bulunmak kararı verildi. Yine Kemal Bey, bunu Gazi Paşa'ya bildirecekti. 'Bunlardan arzu ettikleriniz emrinize hazırdır' diyecekti.

— Başka ne görüştünüz?

— Program işini.

— Fakat bunu neden ilk ifadenizde ve İzmir'de tamamen inkâr ettiniz?

— İnkâr değil, hatırlayamadım. Aradan zaman geçmiş.

— Hayır, elimize geçmeyeceğini zannettiğiniz için söylemek istemediniz, değil mi?

— Katiyyen efendim. Zaten büyük önemde değildi. Not şeklinde yapılmıştı.

— Birinci maddeyi kim tesbit etti?

— Müzakere ile oldu. Kimin yazdığını hatırlamıyorum."

Başkan birinci maddeyi okudu:

"İttihat ve Terakki bütün hürriyetlere taraftar radikal bir siyasî fırkadır. Hukuk-ı esasiye-i efrada teaddi eden kanunların hükümleri bu maddeye göre tadil ve ıslah olunacaktır."

Ve başkan sormaya devam etti:

"— Bu madde ekseriyetle mi kabul edildi?

— Tabii öyle olması lazımdır.

— Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan haberiniz yok muydu? O kanun varken, bu nedir? İttihat ve Terakki'nin radikal bir fırka olma esasını kabul etmişsiniz. Halbuki eskiden radikal değildi. Bu değişikliğe neden lüzum görüldü?

— Zaman değişmişti. Hatalar anlaşılmış, daha iyi ve memleket ihtiyacına daha uygun esaslar üzerine program tanzimi düşünülmüştü.

— Ya bu madde? 'Hâkimiyet ve saltanat münhasıran milletindir.' Bu formülü kim yaptı?

— Hepimiz.

— 'Münhasıran'dan maksadınız?

— Hiçbir maksadımız yoktu. Daha ziyade mutlakiyet vermek istiyorduk.

— Yok. Hükümdarlık ve Reisicumhuru, milletin manevî şahsına vermek istiyordunuz.

— Hayır. Milletinkini millete, hükümdarınkini hükümdara vermek idi.

— 'Tevazünü kuva'dan maksadınız ne idi?

— Bir devlet başkanı, bir âyan ve mebusan meclisleri teşkili.

— Bu maddede 'Seçimden sonra bir meclisi müessisan toplayıp Kanun-ı Esasi yapılmalıdır' diyorsunuz, izah ediniz. Siz bu toplantıyı Gazi Paşa ile konuşma sonucu yaptığınızı söylüyorsunuz ama Gazi Paşa öyle demiyor.

— Efendim Gazi Paşa ile konuşan ben değilim. Kara Kemal Bey'dir ve hepimizi toplayan da odur.

— Gazi Paşa bir program yapılmasını mı istemiş?

— Hayır. Ama fikirlerimizi sormuş. Biz de düşüncemizi bu şekilde tesbit ettik.

— Daha hakikate doğru gelmiyorsunuz Cavit Bey! Hüseyin Cahit Bey'in makalesinde 5-6 gün önce Gazi Paşa'nın ilkeleri ilan olunmuştu. Biliyorsunuz 9 ilkedir. Sizin programınız da 9 maddedir. Bunların ilkelere karşı yazılmış olduğunu kabul etmez misiniz?

— Reis Beyefendi, hangisinin daha önce yazıldığını nereden bilebiliriz."

Ankara İstiklal Mahkemesi'nde sorguların tamamlanmasından sonra sanıklar savunmalarını yaptılar. 26 Ağustos 1926 Perşembe günü kararlar açıklandı. Kâtip tarafından okunan karar metni şöyleydi:

"Mahkemeler safhalarını tesbit eden ifadelerle iddia makamının talepnamesi ve sanıkların savunmaları mütalaa ve tetkik olunarak kanaat hususüne kâfi görüldü. Bu takrirlerin neticesine göre umumi harbi ve umumi harp esnasında devlet işlerini iyi bir şekilde idare edemeyerek, memleketi izmihlal ve inhizam tehlikesine düşürmek suretiyle iktidar mevkiini terkederek ve kendi kendini feshe mecbur kalan ve başlarından birçokları memleketi bizzat açtıkları felaket uçurumunda bırakarak kaçan İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeniden iktidar mevkiine getirilmesi maksadı ile gizli ve suikaste müntehi bir siyasî faaliyet şebekesinin İzmir muhakemelerinde meydana çıkan mevcudiyeti, Ankara'da ikmal edilen safhalariyle kat'i surette teeyyün etmiştir.

Umumi harpte kaçanların, memlekette milli mukavemet ve istidadı sezdikleri dakikadan itibaren, Berlin'de başlayarak Moskova ve Batum'da devam eden faaliyetlerinin, kendi kendisini kurtarmaya çalışan milletin baızi oldukları felaketi tamir ve telafisi imkânsız bir hale getirecek tarzda yeniden memleketin mukadderatını ele almak maksadiyle harekette bulundukları sabit olmuştur. Davacısı bütün bir millet ve şahidi bütün bir cihan olan umumi harp felaketlerinin, milli zafer şere-

fine ve hürmetine bütün siyasî mücrimler arasında millet tarafından affedilen mesulleri, umumi harpten sonra yabancı topraklarda anavatan aleyhinde tertip ettikleri entrikalardan dolayı dahi af ve müsamahaya mazhar olmuş ve kayıtsız şartsız vatandaşlık camiası içine kabul edilmiş iken, bunlardan bir kısmının, her türlü hamiyet ve vicdan kaydından ari bir hırsla açtıkları cinayet mecrasına yeni ve gizli istikametler vererek kötü maksatlarına doğru yürümekten fariğ olmadıkları, muhakemenin cereyanı ile açıkça anlaşılmıştır.

Türk milletinin kuvvet ve mukavemet kaynaklarının tükenmez bulunacağından gafil bulunarak, o zaman millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin, milli zaferin tabii neticesi, kendilerinin yeniden iktidar mevkiine gelmeleri olacağı kanaatiyle mütehassis oldukları ve Berlin'de kararlaştırılarak Moskova'da tecrübe edilen Anadolu'ya ve Anadolu'daki iktidar mevkiine baskın fikirlerinin başlıca rüesasının ortadan çekilişleriyle arızi bekleyişten sonra, Birinci ve İkinci Lozan Konferansları müddeti arasında İstanbul'da eski Maliye Nazırı Cavit Bey'in evinde yapılan gizli kongrede eski maksatların teminine doğru yeni kararlar alındığı tamamen tezahür ve tevyiin etmiştir. Zikredilen gizli kongrede Cavit, Kara Kemal, Şükrü ve İsmail Canbolat tarafından isimleri tesbit olunan ve İstanbul'da mevcut bulunmayanları muhabere ile davet edilen kendi tabirlerince 'Eski İttihatçıların toplandığı ve Kara Kemal'in Gazi Paşa Hazretleri'ne İzmit'te vaki müracaatı, asıl mevzua vesile ve zemin edinilerek, İttihat ve Terakki'nin ileride rolü konuşulduğu ve kongre azasından bir kısmının vatan, hamiyet ve fazilet duygularının galebesiyle bu mahiyette bir siyasî faaliyeti hoş görmeyip ayrıldıkları ve bir kısmının davetlere hiç gitmedikleri ve merhum Ziya Gökalp Bey'in de Diyarbakır'dan aldığı davetnameye red cevabı verdiği, diğer bir kısmın da toplantıda hazır bulunarak, müzakerelere katıldıkları anlaşılmıştır. Bu toplantılarda, hedefe doğru tesbit edilen merhaleler üç esası ihtiva etmektedir:

1. Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki birinci ve ikinci grup-

ları birleştirerek, her ikisindeki eski İttihatçıları toplamak ve Rauf Bey'in yardımına da inzimamile birleşecek grupların, idare heyetinde ve vekiller heyetinde nafiz bir vaziyet almaları.

2. Bu mümkün olmadığı takdirde, eski İttihat ve Terakki namına, 15-20 kişilik bir mebus listesini Müdafaa-i Hukuk Fırkası teşekkülüne şüpheyi davet etmeden ve yine Rauf Bey'in yardımının inzimamile sokturmak.

3. Bu da olamadığı takdirde, doğrudan doğruya İttihat ve Terakki Fırkası namı altında zahiri esasları 9 umdeye meydan okuyan 9 madde halinde tesbit olunan bir fırka teşkili ile ortaya atılmak ve açık mücadeleyi tecrübe etmek.

Bu üç şeklin, ikisinin muhtelif teşebbüslerden sonra muvaffakiyetsizliğe müncer olduğu ve İttihat Terakki'yi ihya fikrinin dahi, Hüseyin Cahit Bey'in birçok hararetli makalelerine ve diğerlerinin şifahi propagandalarına rağmen, umumi efkârda hiçbir cayi kabul bulmaması üzerine, geciktirilmesi cihetine gidilerek, dördüncü bir şekil üzerinde durulması kararlaştırılmıştır.

Dördüncü şeklin, blok ve zümre halindeki teşebbüslerin terkile, münferit ve müracaatlar ve bu müracaatları besleyecek delalet ve tasavvuratla kendilerine mensup olan ve daha sonra iltihakları muhakkak bulunanları, Halk Fırkası namzetleri olarak Büyük Millet Meclisi'ne mebus seçtirmek ve bir kere seçildikten sonra, ikinci bir fırka teşkili suretiyle, Halk Fırkası'nı parçalamak projesini ihtiva eylediği ve bu gibi namzetlerin tervici hususunda Rauf Bey'in azami bir tesirle müzaharette bulunduğu sabit olmuştur.

O zamanlar, bu gizli heyetin, henüz tohumu halinde bulunan mefsuh ve mülga Terakkiperver Fırkası'nın Meclis içindeki müstakbel unsurları, buhud'a ve desiselerle temin edildikten sonra, fırka ve ayrılık tabirleri ağıza alınmadan, muhtelif telkinlere başlanmış olduğu ve Meclis dışında Cavit, Cahit, Kara Kemal, Dr. Nazım, Rahmi, Nail, Hilmi ve Meclis içinde Rauf, Şükrü, İsmail Canbolat Beylerin azami hararetle faaliyete geçerek, Halk Fırkası çoğunluğunu, teşkili düşünülen fırkaya imale suretiyle memleket idaresini ellerine almaya doğru yü-

rürken ve bu esnada Rauf, Cahit ve Cavit Beylerin İstanbul matbuatının bir kısmını dahi maksatlarına vasıta olarak kullanmaya muvaffak oldukları da anlaşılmaktadır."

Kararın bundan sonra esasa ilişkin bölümlerinde sanıklardan eski Maliye Bakanı Cavit, Dr. Nazım, Nail ve Hilmi Beylerin idamlarına hükmedildiği bildiriliyordu.[10]

Hükümler, 26 Ağustos 1926'yı 27 Ağustos'a bağlayan gece sabaha karşı, cezaevinin Yenişehir'e bakan cephesinin önünde infaz edildi. Cesetler saat 07.30'da sehpadan indirilerek defnedildi.

Bazı paşaların suikasttan haberi vardı

Suikast olayının üzerinden yıllar geçmişti. Bir gün bir kişi bana gelerek, mahkemenin ne kadar isabetli kararlar verdiğini gösteren ve teşebbüsün içyüzünü ortaya seren bilgiler verdi. Bu kişinin adı da suikast işine karışmış ve kendisi de yargılanmış fakat beraat etmişti. Güvenilir birisiydi. Anlattıkları, olayın içyüzüne yönelik müphem noktaları da aydınlatıyor ve vardığımız kanaati tamamen destekliyordu.

Tarihi bir olayı aydınlatması bakımından, bu sözüne güvenilir kişinin anlattıklarını aktarıyorum:

Bu kişiye göre, Gazi'ye suikast girişiminden Rauf, Dr. Adnan ve Sabit Beylerle Ali Fuat, Refet, hatta Kâzım Karabekir Paşa'nın haberi vardı. Sabit Bey'in, ilk kez Ankara'da yapılması düşünülen suikastı haber alınca derhal harekete geçerek arkadaşları olan Ali Fuat ve Refet Paşalarla Rauf ve Adnan Beyleri haberdar etmesi, o anda korkmasından ve sarsılmasından, dolayısıyla olayın ne vahim sonuçlar doğuracağını kavramasından ileri gelmişti. Yoksa suikast işinden önceden haberdardı.

Arkadaşları bu haberi alınca çok telaşlanırlar. Bu telaş ile Rauf Bey kalkar, Faik Bey'in evine gider. Ziya Hurşit'in kardeşi Ordu Milletvekili Faik Bey o sırada uykudadır. Rauf Bey, Faik Bey'i uykudan uyandırarak durumdan haberdar eder ve

"Arif'in köşküne adam getirmişler. Bugün Gazi'ye suikast yapacaklarmış. Hemen git, bu işe engel ol" der. Faik Bey de, *"Ben bu işlerle ne meşgulüm, ne de ilgileniyorum. Bu işi kim tertip etmişse ona söyleyiniz. O gitsin halletsin. Görüyorsunuz ki uykudayım"* cevabını verir. Rauf Bey mecbur kalarak, *"Bu işle ilgilenen senin kardeşin Ziya Hurşit'tir"* der. Faik Bey yataktan fırlar. Rauf Bey'le birlikte sokağa çıkarak önce Şükrü Bey'i ararlar. Fakat evinde bulamazlar. Bu kez Rüştü Paşa'yı aramaya başlarlar. O da evinde yoktur. Rauf Bey bu aramalar sırasında fazlaca telaştadır. Faik Bey'e sürekli olarak *"Vakit geçiyor! Çabuk git, yetiş!"* diye rica eder. Faik Bey ise *"İşin içyüzünü anlamadan gidemem"* diye ısrar eder. Rüştü Paşa'nın evinden dönerken ve Karaoğlan Çarşısı'ndan geçerken Ziya Hurşit'e rastlarlar. Faik Bey, Ziya Hurşit'ten böyle bir iş olup olmadığını sorar. Ziya Hurşit şu cevabı verir:

"Sen bu sözler için mi bu saatte yataktan kalktın? Böyle bir iş varsa hükümete haber versinler!"

Faik Bey, Ziya Hurşit'in gösterdiği bu soğukkanlılık, aldırış etmemezlik ve kendine güvenli tavır karşısında biraz sakinleşir gibi olur. Fakat yine de bir şeyler karıştırmaları ihtimalini göz önüne alarak, bir kez de Arif Bey'in köşküne koşar. Faik Bey'in tarlalar arasından köşke doğru telaşla geldiğini gören Arif, o sırada orada olan Laz İsmail'e der ki:

"İş bozuldu. Gelen Ziya Hurşit'in kardeşidir. Seni görmesin, gel seni saklayayım."

Tam o sırada da Faik Bey köşkten içeriye girer. Orada yalnız Arif Bey'e rastlayacağını sanırken Şükrü Bey'i de karşısında bulur. Arif'in nerede olduğunu sorar. Şükrü Bey'in cevabı şu olur:

"Bağını belletiyor. Ameleye bakmak için gitti, şimdi gelir."

Bu cevaba çok sinirlenen Faik Bey, Şükrü Bey'i tehdit eder:

"Sarhoş kafaların kararıyla memleket ateşe verilemez. Bu herifler nerede iseler derhal dağıtacaksın. Hükümetin eğer gözü açıksa, arkadaşları neredeyse tutuklamaya başlar."

Faik Bey bu tehditle o günkü vahim teşebbüsün önüne geçer. Oradan doğruca kendisini Meclis'te bekleyen Ali Fuat ve

Refet Paşalarla, Rauf ve Adnan Beylerin yanına gider. Onlara işin vehametini ve durumu anlattıktan sonra şu öneriyi yapar:

"Gizli bir komitenin böyle caniyane bir teşebbüse kalkışması, bir parti olarak bize dayanmasından ve bizden cüret almasından ileri geliyor. Yoksa böyle bir işi yapmaya cesaret edemezler. Onun için size derhal partinin feshini ve bu suikast işinden hükümeti haberdar etmek için teşebbüse geçmenizi teklif ediyorum."

Orada bulunanlar, Faik Bey'in bu ciddi ve kararlı müdahalesi karşısında, *"Bir haftaya kadar istediğini yapacağız"* vaadinde bulunurlar.

Faik Bey bununla yetinmez, orada bulunan Sabri Bey'i bir kenara çekerek şöyle der:

"Kardeşimin de ilgili olduğu böyle önemli bir olayı biliyorsun da daima birlikte olduğumuz halde şimdiye kadar niçin bana haber vermedin?"

Sabit Bey'in cevabı şu olur:

"Ben senin de bu işin içinde olduğunu sanarak haber vermeye gerek görmedim."

Bu olayın üzerinden bir hayli zaman geçer. Terakkiperver Fırka yöneticilerinin Faik Bey'e yaptıkları vaade rağmen ne hükümete haber verilir, ne de fırkanın feshi yoluna gidilir.

○

Bu kişiler, Gazi'ye bir suikast yapılacağını duydukları halde neden hükümete haber vermediler? Neden fırkanın hemen o tarihte, Faik Bey'e vaat ettikleri gibi feshi yoluna gitmediler?

Bu kişiler, önceden veya sonradan, herhalde sabittir ki, suikasttan haberdar idiler veya oldular. Haber alınca da suikasta engel olmaya bile çalıştılar. Yukarıdaki ifade, Ankara'da suikastın yapılmasının planlandığı gün Rauf Bey'in heyecanla müdahale ettiğine şüphe bırakmıyor. Rauf Bey ve diğer kişiler suikastı önlemek için o gün her yere başvurmuşlardı.

Ancak bu suikastı önlemenin en kestirme yolu hükümete haber vermekti. Bu yola neden gitmediler?

Bu suikast ihbarıyla hükümeti ayaklandırıp partilerini ve

nihayet uzaktan yakından kendilerinin de haberdar oldukları durumun ortaya çıkmasına fırsat vererek kendilerini töhmet ve sorumluluk altında bırakmaktan kaçınmak!

Halbuki bizce eğer gerçekten bu endişe ile harekete geçilmedi ve hükümete haber verilmediyse, tamamen yanlış bir düşünce ile, hem kötü bir teşebbüs önlenememiş, hem de durum büsbütün vahim bir şekle getirilmişti. Çünkü elebaşılar yakalanarak suikast teşebbüsü daha o tarihte tasfiye edilebilirdi. Bu ihmal yüzünden şebeke alttan alta daha da genişlemiş ve suikastın günün birinde başarı ile uygulanması ihtimaline, velev istemeyerek bile olsa açık kapı bırakılmıştı.

Hiç kimseden emir almadık

Genellikle inkılaplar, mensuplarının vicdanlarında öyle derin bir aşk ve heyecan, o derece sağlam ve sarsılmaz inanç ve iman yaratırlar ki, inkılapçılar bu heyecanın hızıyla hiçbir tehlikeye önem vermez, hiçbir fedakârlıktan çekinmezler. Vatan, millet, memleket, istiklal adına, hatta ölümün üzerine atılmayı, dünyada bedelsiz görev ve şeref kabul ederler.

Bizler Milli Mücadele'de olduğu gibi hainlere, casuslara, asker kaçaklarına, memleketi içten ve dıştan yıkmak için suikast ve cinayet yoluyla Gazi'yi öldürerek, O'nun kurduğu Cumhuriyeti ve gerçekleştirdiği inkılapları tahrip etmek, ülkeyi tekrar düşman için kolay yutulur bir lokma haline getirmek üzere kurulmuş suç şebekelerine karşı, Büyük Millet Meclisi'nin emanet ettiği kutsal görevi, bu milli heyecandan aldığımız güç ve imanla başardık.

Yıllarca arkadaşlık ettiğimiz insanları yargılamak zorunda kaldığımızda, onlarla süregelmiş ilişkilerimizin etkisi altında kalmamaya çalıştık ve kalmadık. Ne Gazi'den, ne hükümetten, ne Meclis'ten, hiçbir yerden emir ve telkin almadık. Hatta kararlarımızı vermeden önce, uzaktan ve yakından en masum imalardan bile uzak kalmak için, denilebilir ki, dışarıyla ilişkimizi elverdiğince azalttık.

Bu, sanıldığı kadar kolay değildi. Mahkeme Meclis üyele-

ri arasından oluşmuştu ve sanıklar otuz yıldan beri devlet işlerinde, ordunun başında, Meclis'te derece derece görev almış kimselerdi. Bunlara karşı, Meclis'i temsil eden yüce bir mahkeme olarak, adil olmak ve içlerinden ülkeye kastedenleri –kim olursa olsun, hatta mesela Miralay Arif Bey gibi, Saruhan Milletvekili Abidin Bey gibi, Miralay Rasim Bey gibi yakın arkadaşlarımız olsalar bile– hiçbir duygu ve düşüncenin etkisi altında kalmadan ve göz kırpmadan cezalandırmak görev ve mecburiyetinde idik.

Mahkeme heyetinin yüklendiği görev birçok bakımdan çok ağırdı ve bu ağırlığı hafifleten tek önemli nokta gözlerimiz önünde yalnız ve yalnız ülke çıkarlarının üstünde hiçbir güç ve düşüncenin sözkonusu olamayacağı inancıydı.

Bu arada şu noktayı da belirtmek yerinde olur kanaatindeyim: Zaman geçtikten sonra olaylar hakkında, o olayların bütün nedenlerini, kanıtlarını ayrıntılı bir incelemeye ve yargılamaya tabi tutmadan, gelişigüzel görüş yürütmek mutlaka yanlıştır. Onun için İzmir suikastına ilişkin olayların tahlilinde de, suikastı hazırlayanları tahrik edenlerin ruhsal durumları ve ülkenin o günkü genel şartlarını gözönüne almak gerekir. Bir parti programında yazılı *"İtikad-ı diniyeye hürmetkârdır"* cümlesinin yıllar geçtikten sonra somut olarak çok büyük bir anlam ifade etmemesi muhtemeldir. Fakat bu parti programının bir inkılap hareketinin ertesi günü bu madde ile ortaya atıldığı düşünülür ve programın ilanından sonra tahrik eden programların etkisi altında şeyh ve derviş kıyafetlerinde birtakım rehberleri önüne katan bir kalabalığın isyan ederek Diyarbakır'ı işgal ettikleri ve Elazığ'a doğru at koşturdukları dikkate alınırsa ve bu olay bu şekilde, o maddenin sonucu olarak birbirine bağlanırsa, o günün durumu hakkında daha kesin bir karara ve düşünceye varmak mümkün olabilir.

IV

Mustafa Kemal Atatürk

Yörük kökenliydi

Mustafa Kemal Atatürk, 19 Mayıs 1881'de Selanik'te Islahane Caddesi'nde, Ahmet Subaşı Mahallesi'ndeki evde dünyaya geldi. Babası Ali Rıza Efendi, annesi Zübeyde Hanım'dı.

O zamandan kalan bazı yaşlılardan ve özellikle eski Aydın Milletvekili Tahsin Bey'den topladığımız bilgilere ve Tahsin Uzer'in (eski genel müfettiş ve milletvekili) yaptığı incelemelerden anladığımıza göre, Ali Rıza Efendi, Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş olan Yörüklerden Hafız Ahmet Efendi'nin oğluydu.

Hafız Ahmet Efendi kırmızı saçlı ve kırmızı sakallı olduğu için, kendisine *Kırmızı Hafız* denirmiş. Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi'nin Rukiye Hanım adında bir kızkardeşi ile Salih Efendi adında bir de erkek kardeşi varmış. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım, vaktiyle Vedina'dan Selanik'e göç etmiş olan Hacı Sofu ailesinden Feyzullah Ağa'nın kızıydı. Zübeyde Hanım'ın annesinin adı Ayşe Hanım'dı. Atatürk'ün bir teyzesi ve Hasan Ağa ile Hüseyin Ağa adlarında iki dayısı, birkaç tane de yeğeni vardı.

Atatürk'ün kızkardeşinin adı Makbule Hanım'dı. En küçük kızkardeşleri Naciye Hanım ise ölmüştü. Ali Rıza Efendi, Zübeyde Hanım'la Selanik'te evlenmişti.

Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi, Katarin kazasında gümrük muhafaza memuru iken istifa ederek kereste ticaretiyle uğraşmaya başlamış. Çevredeki Yunan eşkıyaların saldırısına uğrayarak büyük zararlar görmüş. Bu yüzden Katarin'den Sela-

nik'e nakletmek zorunda kalmış ve Atatürk'ün doğduğu evi inşa ettirmiş. Ömrünün sonuna kadar da Selanik'te yaşamış.

Merhum Tahsin Uzer, bir gün, bir dostu aracılığıyla Ali Rıza Efendi'nin bir fotoğrafını ele geçirerek Atatürk'e getirmişti. Bu fotoğrafta Ali Rıza Efendi askeri bir kıyafetle görülüyordu. Atatürk bu fotoğrafın babasına ait olup olmadığı konusunda çok kararsız kaldı. Hayatta olan ve babasını tanıyan yaşlılara bu fotoğrafın gösterilmesi emrini verdi. Emri yerine getirildi. Fotoğrafı görenlerin tanıklığıyla bunun Ali Rıza Bey olduğu anlaşıldığı halde Atatürk'te yine bir kuşku kalmıştı.

O zaman hayatta olan Selanikli birkaç yaşlının ifadesine ve Aydın Milletvekili Tahsin Bey'in doğrulamasına göre, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği iç ve dış gaileler karşısında, Selanik'te gönüllü bir askeri tabur oluşturulmuştu. Ali Rıza Efendi de bu taburda gönüllü mülazım olarak görev yapmıştı. Yine o zamanki araştırmalardan anlaşılmıştı ki, Atatürk'ün babası bu taburla birlikte Mithat Paşa'nın ilk meşrutiyeti ilanı sırasında İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Harbiye'de (Harp Okulu) konuk edilmişti.

İşte bu fotoğraf, Ali Rıza Efendi'nin o zamanki mülazımlık üniforması ile çekilmişti.

Ali Rıza Efendi'nin oğlu Mustafa öğrenim çağına geldiğinde, annesi ile babası arasında anlaşmazlık ortaya çıkar. Annesi, oğlunun eski geleneklere uyularak ilahilerle mahalle okuluna başlamasını ve hafız olarak yetişmesini istemektedir. Babası Ali Rıza Efendi ise o zaman Selanik'te yeni bir eğitim metodu uygulayan *Şemsi Efendi Okulu*'na gitmesinde ısrar eder. Sonunda Ali Rıza Efendi anlaşmazlığa bir çözüm bulur. Küçük Mustafa önce törenle ve ilahilerle mahalle okuluna kaydedilir. Bu şekilde annesinin arzusu yerine getirildikten bir süre sonra o okuldan alınarak Şemsi Efendi Okulu'na verilir.

Fakat o sırada Ali Rıza Efendi'nin vefat etmesi Zübeyde Hanım'ı geçim sıkıntısına sokar. Bu nedenle, henüz yedi yaşında olan Mustafa'yı okula gönderemez olur. Oğlu Mustafa ile

kızı Makbule'yi yanına alarak, Langaza civarında Rapla köyünde yaşayan dayıları Hüseyin Efendi'nin yanına gider. Mustafa köy hayatını hiç yadırgamaz. Hatta dayısına çiftlikte yardım etmeye bile başlar. Atatürk o günleri şöyle anlatırdı:

"Babam öldükten sonra annemle birlikte dayımın köyüne gittik ve oraya yerleştik. Dayım tam anlamıyla köy hayatı yaşıyordu. Çocukluk bu ya, ben de o hayata hemen karıştım ve çok da hoşuma gitti. Dayım çiftlikte kâhyalık yapıyordu. Bana da görev verdi. Benim işim tarla bekçiliğiydi. Kardeşim Makbule ile birlikte bakla tarlasının kulübesinde otururr, kargaları kovardık. Hatta bir gün, hiç unutmam, Makbule ile yoğurt yiyorduk. Aramızda kavga çıktı. Makbule'nin başını tuttum, yoğurt çanağının içine soktum. Yüzü gözü yoğurt olmuştu."

Atatürk çocukluğuna ait bu hatırayı anlatırken kahkahalarla gülerdi. Ve bu hikâyeyi, kızkardeşini gördüğü ve neşeli olduğu zaman çoklukla ona da tekrar ettirirdi.

Mustafa'nın köy hayatı bir süre böyle devam eder. Fakat annesi Zübeyde Hanım, çocuğunun öğrenimsiz kalmasından üzülmeye ve kaygılanmaya başlamıştır. Zübeyde Hanım, oğlunun öğrenimine olağanüstü önem vermekte, ancak asker olmasını istememektedir. Mustafa'yı tekrar Selanik'e götürerek orada oturan teyzesi Fatma Hanım'ın yanına yerleştirmeye ve okula kaydettirmeye karar verir. Mustafa'yı bu kez Selanik'te Hacı Rüştü Efendi mülkiye rüştiyesine kaydettirir. Fakat bir gün okulda Mustafa bir arkadaşıyla yüksek sesle konuşup gürültü yapınca *Kaymak Hafız* adındaki hoca tarafından vücudundan kan çıkıncaya kadar insafsızca dövülür.

Arkadaşımız Salih Bozok da aynı okulda, aynı hocanın bir hayli dayağını yemiş olduğu için, onun da canı yanıktı. Sırası geldikçe bu olayı anlattığında, Atatürk o dayağı adeta o gün yemiş gibi hiddetlenirdi:

"Nasıl oldu da o dayağı yedim?"

Fatma Hanım bu dayak olayından sonra Mustafa'nın okula gitmesini istemez ve onu okuldan alır. Aslında bu mülkiye okulu Mustafa'nın da hoşuna gitmemiştir. Hele Selanik

kıyafeti olarak giydiği *elifiyye* şalvar ve sardığı kuşak, kendisini daima sinirlendirmektedir.

O günlerde Mustafa'ya, sokaklarda rastladığı askeri kıtalar, bu kıtalara kumanda eden subayların üniformaları, sert kumandaları ve özellikle komşularından yakın bir arkadaşının giydiği askeri rüştiye (askeri ortaokul) üniforması çok cazip gelmektedir. Böyle bir üniforma giyerek, böyle bir subay olarak, günün birinde bir kıtanın başına geçip kumanda etmek hayaliyle yanıp tutuşmaya başlar. Bu hayalini gerçekleştirmek için, annesinden, kendisini askeri rüştiyeye kaydettirmesini ısrarla rica eder. Fakat annesi, oğlunun askeri rüştiyeye gitmesine taraftar olmadığı için, buna razı olmaz. Hatta onu bir mağazaya verip çalıştırmayı bile düşünür. Buna küsen ve üzülen Mustafa, kiracıları Binbaşı Kadri Bey'e giderek asker olmak konusundaki kararlılığını anlatır ve askeri rüştiye sınavlarına girebilmek için yardımını ister.

Kadri Bey'in aracılığıyla sınava giren Mustafa başarılı olur. Annesi Zübeyde Hanım bu sürprizden ötürü son derece üzgündür. O günlerde bir rüya görür. Elinde bir altın tepsi olduğu halde bir minareye çıkmıştır. Bu rüya, oğlu Mustafa'nın geleceği için bir hayır belirtisi, parlak bir geleceğin müjdesi olarak yorumlanır.

Mustafa artık annesinin de izniyle askeri rüştiyeye devam etmeye başlar. Matematiğe büyük ilgi duymaktadır. Sürekli cebir problemlerini çözmeye çalışmaktadır. Matematik hocasının da adı Mustafa'dır. Mustafa Hoca, öğrencisindeki yeteneği görünce O'na verdiği ödül belgelerini az görür. Bir gün Mustafa'ya şöyle der:

"Oğlum, senin de adın Mustafa, benim de. Bu böyle olmayacak. Aramızda bir fark olmalı. Bundan sonra senin adın 'Mustafa Kemal' olsun!"

İleri görüşlü Mustafa Hoca, öğrencisinin olgunluğunu daha o yıllarda ve herkesten önce görmüş, Mustafa'nın adı o günden itibaren *"Mustafa Kemal"* olmuştur.

Matematikte bu kadar ileri giden Mustafa Kemal'in Fransızcada biraz geri olması nedeniyle Fransızca hocasından za-

man zaman uyarı alması pek gücüne gider. Tatilde herkesten habersiz Fransızca okuluna gider, azmeder ve Fransızcasını ilerletir.

Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı olan Fuat Bulca, o sırada Selanik'te Halil Efendi adında bir kişiden Fransızca dersi almaktadır. Mustafa Kemal, Fuat Bulca sayesinde Halil Efendi ile ahbap olur. Halil Efendi'nin Selanik'te Tahtakale'deki dükkânların üzerinde bir dans salonu vardır. Bu salonda vals ve polka gibi zamanın modası olan dans dersleri vermektedir. Salona sürekli gelip gidenlerin hepsi Fransızca konuşmaktadır. Mustafa Kemal ve Fuat Bulca, teorik dersleri pratik olarak güçlendirmek amacıyla akşamları bu salona devama başlarlar. Bu fırsattan da yararlanarak dans dersleri almaya koyulurlar. Atatürk bu nedenle çok güzel dans ederdi. O'nun zinde, parlak yüzü ve altın sarısı saçlarıyla, gayet şık frakı içinde, neşeli bir şekilde dans edişini herkes hayranlıkla izlerdi.

Mustafa Kemal'in el yazısı da o kadar iyi değilmiş. Türkçe hocası olan *Vatan* gazetesi Başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın babası Tevfik Bey, buna rağmen Mustafa Kemal'e tam not verirmiş. Atatürk sırası geldikçe bunu da anlatırdı.

Zeki bir Türk kızı

Bir akşam Ankara'da Atatürk'le birlikte Karpiç'e yemeğe gitmiştik. Ahmet Emin Yalman ve eşi Rezzan Hanım da arkadaşlarıyla birlikte orada, bir masada oturuyorlardı. Ahmet Emin Bey, Birinci Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet'in ilanı sırasında bazı muhalif yazılar yazmıştı. Hatta bir ara Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştı. Bu mahkemenin beraatle sonuçlanması üzerine gazeteciliği bırakmaya karar vermiş, ticarete başlamıştı.

Atatürk, Ahmet Emin Bey gözüne ilişince beni yanına çağırarak kulağıma şunları söyledi:

"Kılıç Ali, Ahmet Emin Bey'i sofraya davet et. Kendisiyle biraz konuşacağım."

Emrini hemen yerine getirdim. Ahmet Emin Bey ve eşi sofraya geldiler. Atatürk'ün aklına hemen askeri rüştiyedeki Türkçe hocası Tevfik Bey geldi. Onun, kendisine tam not verişini anlatmaya başladı:

"Ahmet Emin Bey'in pederi Osman Tevfik Bey, askeri rüştiyede Türkçe hocamdı. Ben hiç iyi yazı yazamazdım. Yazılarım adeta kargacık burgacıktı. Hâlâ da iyi yazamam ya... Tevfik Bey buna rağmen, diğer derslerde başarılı olacağını bilerek bana tam not verirdi. Ne garip tecellidir ki, babası, diğer derslerde başarılı olacağını hissederek tam not verirken, oğlu Ahmet Emin Bey, bu kadar hizmetlerimizi gördüğü halde bana sıfır not verdi."

Atatürk'ün bu yarı şaka yarı ciddi serzenişi Ahmet Emin Bey'i çok üzdü. Ama çok sıkıldığı için cevap veremedi. Çok zeki olan eşi Rezzan Hanım hemen söze girdi:

"Estağfurullah efendim! Nasıl olur? Hiç de böyle düşünmemiştir."

Rezzan Hanım'ın bu savunması Atatürk'ün hoşuna gitti. Onu şu sözlerle taltif etti:

"Aferin! Çok zeki bir Türk kızı!"

Sonra Ahmet Emin Bey'e dönerek sordu:

"Emin Bey! Vaktiyle İzmit'te size Matbuat Umum Müdürlüğü'nü (Basın Yayın Genel Müdürlüğü) teklif ettiğimiz zaman yeni nişanlı olduğunuzdan söz etmiştiniz. O zaman nişanlandığınız bu hanımefendi miydi?"

"Evet efendim!"

"Görüyorsunuz, akıllı hanımlar kocalarının hayatında nasıl değişiklikler yapıyor! (Beni göstererek) *İşte Kılıç Ali'nin de evlendikten sonra hayatı değişti."*

Atatürk, Rezzan Hanım'a şunu sordu:

"Hanımefendi, hayatınızdan memnun musunuz?" Sözünü esirgemeyen Rezzan Hanım, yarı şaka, yarı ciddi bir cevap verdi:

"Hayır efendim, memnun değilim. Ben gazeteciyle evlendim. Halbuki o sonradan tüccar oldu. Ben işadamlarını sevmem."

Rezzan Hanım'ın bu cevabı üzerine Atatürk, Ahmet Emin Bey'e döndü:

"Gazeteciliği niçin bıraktınız? Niçin gazete çıkarmıyorsunuz? Yarından itibaren gazetenizi çıkarmakta hiçbir sakınca yoktur. Bilakis memnun olurum."

Ahmet Emin Yalman, Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılandıktan sonra verdiği gazete çıkarmama kararını Atatürk'e de bil-

dirmişti. Atatürk tarafından tekrar gazete çıkarmaya teşvik edilişi herhalde bir çeşit izin verişti. Atatürk sözlerini şöyle sürdürdü:

"Gazeteni çıkar ve şimdi yazdıracağım notlar da ilk sayımızda yayımlansın."

Hemen bir kalem-kâğıt getirilmesini emretti. Ahmet Emin Bey'e birtakım notlar dikte etmeye başladı. Atatürk, Ahmet Emin Bey'in eski harflerle yazdığını görünce sordu:

"Ne? Hâlâ eski yazı mı?"

Rezzan Hanım yine ortaya atıldı:

"Paşam! Acele söylüyorsunuz. Çabuk not edemediği için stenografi yapıyor."

Bu hazırcevaplık da Atatürk'ün hoşuna gitmişti:

"Ben tevekkeli akıllı Türk kızı demedim!"

İşin asıl önemli yanı, tutulan bu notların sonradan okunmasıydı. Ahmet Emin Bey, bu notların sonra okutturulacağını tahmin etmediği için, acele ve belki de eksik tutuyordu. Notlar biter bitmez –tahmin ettiğimiz gibi– Atatürk, Ahmet Emin Bey'e dedi ki:

"Rica edeyim beyefendi, yazdıklarınızı kalkıp okur musunuz?"

Zaten sıkılgan olan Ahmet Emin Bey birden şaşaladı. Notları güçlükle okumaya başladı. Ahmet Emin Bey'in güç durumda olduğunu gören Atatürk bu kez Rezzan Hanım'dan rica etti:

"Hanımefendi, lütfen siz okur musunuz?"

Rezzan Hanım ayağa kalkarak, Ahmet Emin Bey'in acele tuttuğu karışık notları okumaya başladı. Çok güzel okuyordu. Atatürk çok memnun olmuştu.

İşte o gece, Ahmet Emin Bey'e tekrar gazete çıkarma izni bu şekilde ve Rezzan Hanım sayesinde verildi. Olay 1935 yılında cereyan etmekteydi.

Nazik, sıkılgan bir çocuktu

Ali Rıza Efendi'nin vefatından sonra Mustafa Kemal'in öğrenimini sürdürmesi maddi güçlükler nedeniyle tehlikeye girer. Annesi Zübeyde Hanım, eline geçen çok az emekli maaşıyla bir yandan çocuğunu okutmak, diğer yandan geçinebilmek için çabalamaktadır. O sıkıntılı ve üzüntülü günlerde, Mora eşrafın-

dan Ragıp Bey, Zübeyde Hanım'a evlenme önerisinde bulunur. Zübeyde Hanım, yakın akrabalarıyla görüşür ve bu öneriye *"Peki"* der. Dul olan Ragıp Bey'in Süreyya ve Hakkı adlarında iki oğlu ile Fitnat ve Ruhiye adlarında iki kızı vardır. Bu bölümde ayrıca anlatacağım Fikriye Hanım da Ragıp Bey'in yakın akrabalarındandır.

Fakat annesinin bu şekilde birtakım mecburiyetler nedeniyle Ragıp Bey'le evlenmek zorunda kalması, Mustafa Kemal'in hoşuna gitmez. Üvey babası Ragıp Bey'le bir türlü yıldızı barışmaz. Hatta annesini Ragıp Bey'den o kadar kıskanır ki, bir aralık evi terk ederek halasının yanına gider.

Aradan uzun yıllar geçmişti. Atatürk, sırası gelip de bu hikâye açıldığı zaman, sanki yeni bir olaymış gibi, o evlenmeyi hâlâ büyük bir kıskançlık içinde anlatırdı. Buna karşılık Ragıp Bey'in efendiliğinden ve annesine karşı saygılı davranışından övgüyle söz ederdi. Özellikle üvey kardeşi Yüzbaşı Süreyya Bey'i mertliği nedeniyle çok sever, intihar etmiş olmasından büyük üzüntü duyardı.

○

Annesi Atatürk'ü, Atatürk de annesini, ikisi birbirlerini adeta büyük bir aşkla severlerdi. Tuhaf değil mi? Zübeyde Hanım, oğluna karşı adeta derin bir saygı beslerdi. Elini tuttuğunda sanki onu öpmek isterdi. Atatürk de annesine karşı olağanüstü saygılıydı.

Zübeyde Hanım, Ankara'ya geldikten sonra, Atatürk'ün çocukluğuyla ilgili olarak bize şunları anlatırdı:

"Mustafam küçücük çocukken bile gayet temiz giyinirdi. Büyük adam tavırları takınır, herkesle büyükmüş gibi konuşurdu. Mahalle çocuklarının oyunlarına, ayak atlamalarına, koşmacalarına, iltifat etmezdi. O'nun kendine özgü bir benliği vardı. Ellerini pantolonun cebine koyarak ve başını yukarıya dikerek konuşması daima dikkatimizi çekerdi. Ne kadar nazik, ne kadar sıkılgan bir çocuktu. Konu komşu, herkes O'nu çok severdi. Çok zekiydi. Daha rüştiyede iken Selanik eşrafından Evranoszade Muhsin Bey'in oğluna ders ve-

rirdi. Muhsin Bey o kadar memnundu ki, Mustafamı adeta evlat edinmişti."

Gerçekten Muhsin Bey, Mustafa Kemal'in ahlakından ve oğluna faydalı oluşundan dolayı, O'nu kendi aile bireylerinden farksız addetmektedir. Hatta İstanbul'a naklettikten sonra bile, Mustafa Kemal Harbiye'de okurken, hafta izinlerini Muhsin Bey'in Şehzadebaşı'ndaki konağında geçirecektir. O sırada Muhsin Bey'in kızı, Mithat Bey adında bir süvari subayı ile evlenir, Mustafa Kemal ile Mithat Bey arasında bir dostluk oluşur. Kadirşinas Mustafa Kemal bu dostluğu, süvari kaymakamı ve daha sonra Bolu Milletvekili olan Mithat Bey'le ölünceye kadar devam ettirecektir.

Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in çocukluğunu anlatırken, O'nun ilk aşkından da söz ederdi:

"Mustafam, Muhsin Bey'in oğluna ders verdiği gibi, komşumuz Merkez Kumandanı Şevki Paşa'nın kızına da ders vermeye başlamıştı. Bereket versin ki dersi o kadar çok uzatmadılar. Kendisi Manastır idadisine gitti, dersler de öylece yarıda kesildi."

Atatürk, annesinin anlattığı hikâyeleri bizimle birlikte dinler ve şöyle derdi:

"Hatırlarım, gerçekten çocukluğumda iyi giyinmeyi çok severdim. Şemsi Efendi Okulu'na giderken şalvar üzerine sardırdıkları kuşak beni çok sinirlendirirdi. Bilemezsiniz, ne zamanki askeri rüştiyeye girip okulun resmi üniformasını giydim, işte o zaman sanki kendi benliğime kavuştum, bana güven ve güç geldi. Bu üniformayı giydiğimde 15-16 yaşlarındaydım. Annemin dediği gibi Şevki Paşa'nın kızına ders vermek için evlerine giderdim. Bir aralık kıza âşık oldum. Fakat ders dışında hiçbir şey konuşmazdık. Çok özel zamanlarda biriki kelime söylemek fırsatını bulurdum. Manastır idadisine gittikten sonra tabiatiyle her şey unutuldu."

Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşlarının anlattıklarına göre, Şevki Paşa'nın kızı da Atatürk'ü sevmiş ve ölünceye kadar da evlenmemişti.

Ne hazindir ki, Atatürk, kurmay subay olduktan sonra, bir

kaza sonunda yüzünün güzelliğini kaybederek tanınmayacak hale gelen Şevki Paşa'nın kızını yattığı hastanede ziyaret etmiş, ona evlenme teklifinde bulunmuş, fakat genç kızın ömrü vefa etmemişti.

○

Mustafa Kemal, Selanik askeri rüştiyesini başarı ile bitirdikten sonra Manastır'a giderek giriş sınavlarını parlak bir şekilde kazanmış ve Manastır Askeri İdadisi'ne (askeri lise) girmişti. Bütün idadi hayatı, rüştiyeden beri arkadaşı olan Fuat Bulca, kendilerinden iki yıl sonra okula gelen Nuri Conker ve Ankara Merkez Kumandanı Demir Ali ile birlikte geçmişti.

Bursa Askeri İdadisi'nde yaptığı haşarılık yüzünden Manastır İdadisi'ne sürgün edilen İttihatçıların ünlü hatibi Ömer Naci ile de dostluğunu ve samimiyetini sürdürmüştü. Ömer Naci edebiyata meraklıydı. Onun bu merakı Mustafa Kemal'e de intikal etmiş, O da edebiyatla ilgilenmeye başlamıştı.

Atatürk'ün Ömer Naci ile ilgili çok anısı vardı. Bunları anlatmaktan zevk alırdı. Bu anılardan en çok hoşuna gideni şuydu:

Mustafa Kemal, Ömer Naci ve Fuat Bulca, Manastır'dan Selanik'e geldiklerinde, bir gün Tahtakale gazinolarının birine rakı içmeye giderler. Üçünde de para yoktur. Ceplerinde ancak mezesiz bir şişe rakıya yetecek kadar para vardır.

İçmeye başladıkları sırada bir seyyar meze satıcısı içeriye girer. Taşıdığı işportanın bir tarafında yumurta, fındık, fıstık gibi gibi pahalı mezeler, diğer tarafında kuru kestane gibi ucuz yemişler vardır. Mustafa Kemal satıcıyı çağırır, cebinde kalan iki kuruşla mezelik kuru kestane alır. Yumurta, fındık ve fıstık alamadıkları için üçünün de canı sıkılmıştır. Birbirlerini teselli ederler. Ömer Naci dayanamamış, bir şiir okumak istemiş ve ayağa kalkarak "Hayat... Hayat..." sözünü ilave ederek ve kuru kestaneyi göstererek gayet soğukkanlı bir sesle *"Bir kuru kestaneden ibarettir"* diye şiiri tamamlamış.

Bu söz Mustafa Kemal'in o kadar çok hoşuna gitmişti ki, aradan onca yıl geçtiği halde unutamamıştı ve "*Hayat kuru bir kestaneden ibarettir*" diye o anıyı hep anlatırdı.

Hapiste de yatmıştı

Manastır Askeri İdadisi'ni her yıl birincilikle tamamlayan Mustafa Kemal, 1899 yılında İstanbul'da Harbiye Mektebi'ne (Harp Okulu) girdi. Harbiye Mektebi yıllarını şöyle anlatırdı:

"Harbiye'ye geçtim. Orada da matematiğe merakım devam ediyordu. Birinci sınıfta bir ara gençlik hayallerine kapıldım, dersleri ihmale başladım. İki yılın bu şekilde nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Dersler kesilip sınavlar gelip çattıktan sonra ancak aklım başıma geldi. İkinci sınıfa geçtikten sonra artık askeri derslere de merak sarmıştım."

Atatürk hep anlatırdı: O yıllarda Abdülhamid yönetiminin bunaltıcı baskısı karşısında gün geçtikçe kendisinde hür fikirler ortaya çıkmaya başlar. Bu fikirlerini geliştirmek için –bütün baskılara rağmen– Namık Kemal'in kitaplarını, Avrupa gazetelerini elde etmekten çekinmez, korkmaz. Bu kitapları ve gazeteleri genellikle Harbiye yatakhanelerinde herkes yattıktan ve el ayak çekildikten sonra gizlice okur. Kurmay sınıfına geçtiğinde ise, artık dayanılamayacak hale gelen Sultan Abdülhamid istibdadına, yabancı müdahalelere, baskıcı yönetime karşı ruhundaki isyan duyguları giderek daha da kabarmaya başlar. Bu arada binlerce Harbiye öğrencisine sürekli olarak düşüncelerini, görüşlerini, baskıcı yönetime karşı yapılması gerekenleri anlatır. İşi o kadar ileri götürür ki, kendi el yazısıyla bir gazete çıkararak baskıcı yönetimi açıkça eleştirir.

Mustafa Kemal'in bu hareketleri, Abdülhamid'in Harbiye Mektebi'ndeki sadık adamlarının dikkatini çeker ve onları telaşa düşürür. Okul müfettişi Zülüflü İsmail Paşa, Mustafa Kemal'i izlettirmeye başlar. Okul Müdürü Rıza Paşa'yı da, Mustafa Kemal'e hoşgörülü davrandığı gerekçesiyle uyarır. Rıza Paşa'yı sınıfa bir baskın yapmaya ikna eder. Tesadüfen, bas-

kın yapılan o gün, gazete için gerekli yazılar ve gazetenin çıkarılması için hazırlık yapılmaktadır. Rıza Paşa sınıfı basar, fakat masa üzerinde duran yazıları görmemezlikten gelir. Sadece ders sırasında başka şeylerle uğraştığı gerekçesiyle Mustafa Kemal'in cezalandırılmasını emreder. Ancak sonra, verdiği bu cezanın uygulanmasına da gerek görmez.

Atatürk bu olayı gülerek anlatırdı:

"Rıza Paşa böyle hareket etmekte haklıydı. Çünkü Zülüflü İsmail Paşa'nın, bana hoşgörülü davrandığı yolundaki kanaatini ortadan kaldırması gerekiyordu. Rıza Paşa'nın bu konudaki iyi niyeti inkâr edilemezdi."

Mustafa Kemal, kurmay sınıflarının sonuna kadar bu işlere devam edip durur. Okuldan yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra işe daha ciddiyetle sarılır. Kendisiyle aynı görüşte olan arkadaşlarıyla birlikte bir pansiyon kiralar. Bu pansiyonda gizlice toplanmaya başlarlar.

Mustafa Kemal'in bütün hareketleri yakından izlenmektedir. Bir gün Zülüflü İsmail Paşa'nın adamları tarafından tutuklanır. Bir süre hapis tutulduktan sonra, Lütfi Müfit Bey'le (Sonra Kırşehir milletvekili oldu) birlikte mabeyn-i hümayuna götürülür. Abdülhamid'in başkâtibi, vüzeradan Tahsin Paşa ile Zülüflü İsmail Paşa, orada kendisini uzun uzadıya sorguya çekerler. Sonuçta pansiyonda toplandıkları belirlenir ve üç ay hapiste yatırıldıktan sonra serbest bırakılır. Atatürk, bu vartayı üç ay hapisle atlatmayı Rıza Paşa'ya borçlu olduğunu anlatırdı.

Serbest bırakıldıktan sonra, 1904 yılında kurmay yüzbaşı olarak okulu bitiren Mustafa Kemal, okul arkadaşı Lütfi Müfit Bey'le birlikte, kurmaylık stajını yapmak üzere 7. Ordu'ya atanır ve Şam'a gönderilir. Mustafa Kemal'in kanaatine göre bu tayin bir çeşit sürgün niteliğindedir.

İki arkadaş Şam'a varırlar. Mustafa Kemal staj için 30. Süvari Alayı'na, Lütfi Müfit Bey de 29. Süvari Alayı'na tayin edilir ve birer bölük komutanlığını üstlenirler. İki arkadaş Şam'da mütevazı bir ev tutarak göreve başlarlar.

Aradan bir süre geçer. Kumanda etmekte oldukları bölük-

lerin alayları ile birlikte görev alarak Havran havalisine hareket etmek üzere olduklarını haber alır ve hayret içinde kalırlar. Kendilerine haber verilmeksizin bölüklerinin hareket etmiş olmasına bir anlam veremezler. Mustafa Kemal çok sinirlenir. Kumandanlara yaptığı şikâyetlerden bir sonuç alamayınca ordu kumandanına şikâyette bulunmaya karar verir. Fakat ordu kumandanında da beklediği hassasiyeti göremez. Bunun üzerine sorunu kendi gücü ve enerjisiyle halletmek için harekete geçer. Lütfi Müfit Bey'e de kendisini izlemesini tavsiye eder.

Meğer süvari kıtasının aldığı görev aynı zamanda on yıllık verginin tahsilidir. Mustafa Kemal bu vergi tahsilatı sırasında köylülerin çektikleri eziyeti, o sırada yapılan suistimalleri nefretle ve hırsla anlatır, bölüklerinin aldığı görevi *haydutluk* olarak tanımlardı.

Bir gün alay subaylarından biri, Lütfi Müfit Bey'e de yolsuzluklara göz yumması için altın para teklif eder. Müfit Bey bu teklifi reddetmekle kalmaz, Mustafa Kemal Bey'e de anlatır. Mustafa Kemal, Müfit Bey'e sorar:

"Müfit, sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının mı?"

Müfit Bey bu soruya hemen cevap verir:

"Elbette yarının adamı olmak isterim."

Müfit Bey'in bu cevabı Mustafa Kemal'in çok hoşuna gider. Bunu daima anlatır ve derdi ki:

"Elbette o teklif edilen parayı alamazdı ve almadı. Çünkü o, o günün değil bugünün adamı olmak istiyordu."

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden İttihat ve Terakki'ye

Havran havalisinde dört ay kadar süren bu harekâttan sonra Şam'a dönen Mustafa Kemal, aynı zamanda siyasi düşüncelerini hayata geçirmek için planlar yapmaya başlar. Şam'da ticaretle uğraşan Mustafa Bey adında bir kişi ile ahbap olur. Bu Mustafa Bey, askeri tıbbiyenin son sınıfında iken siyaset-

le uğraştığı için askerlikten çıkarılmıştır. Üç yıl kalebentliğe mahkûm olarak Şam'a gelmiş, Kapalıçarşı'da ancak üç-dört kişinin sığabileceği küçük bir dükkânda ticarete başlamıştır. Bu Mustafa Bey, sonraları Çorum milletvekili olan Dr. Mustafa Bey'dir.

Mustafa Bey, Şam'da ticaretle uğraşırken bir yandan da kendi görüşündeki arkadaşlarıyla birlikte siyasi bir teşkilat oluşturmaya çalışmaktadır. Fakat Mustafa Kemal'le dostluk kuruncaya kadar bu teşkilatı bir türlü oluşturamamıştır. O nedenle, böyle bir siyasi teşkilat kurmayı Mustafa Kemal'e teklif eder. Mustafa Kemal teklifi kabul eder. Birlikte *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'ni kurarlar.

Mustafa Kemal, kurdukları cemiyetin bir an önce gelişmesi için hemen çalışmalara başlar. Topçu, süvari, piyade kıtalarında staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa ve Kudüs gibi şehirlerde cemiyeti teşkilatlandırır. Cemiyetin Makedonya'da da ortaya çıkması için hazırlıklara girişir. Bunu şöyle anlatırdı:

"Bende, bu işin Makedonya'da daha hızlı işleyeceği kanaati vardı. Dolayısıyla bir an önce oraya gidebilmenin çarelerini aradım. Şam'a sürülmem için Sultan Abdülhamid'in iradesinde 'Vesaiti sehile (kolayca) ile memleketine gidemeyecek bir yere gönderilmesi' kaydı vardı.[1] Bu nedenle Makedonya'ya gitmem zor olacaktı. Bazı gizli arkadaşlarla görüştük. Bu arkadaşların gayretiyle başka bir adla izin belgesi almayı, İzmir'e gidip oradan Selanik'e geçmeyi düşünmüştüm. Bu yanlışlığın er geç bir gün meydana çıkacağını da bildiğim için, buna karşı bazı önlemler almam gerekiyordu.

Selanik'te topçu müfettişi olan Şükrü Paşa'nın çok vatanperver bir insan olduğunu bana söylerlerdi. Buna güvenerek kendisine bir mektup yazmaya karar verdim. Mektupta kendimi tanıttım ve amacımı çok açık şekilde anlattım. Bu işlerin hızlı bir şekilde yapılabilmesi için acilen Makedonya'ya gitmeme delaletini rica ettim. Şükrü Paşa bana doğrudan doğruya cevap vermedi. Fakat ne şekilde olursa olsun Selanik'e gidersem orada işimi halledeceğini bir vasıta ile bana bildirdi."

Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey, Şükrü Paşa'nın cevabı üze-

rine, başka bir ada çıkarılan izin belgesini cebine koyarak Şam'dan ayrılır. Olayın ortaya çıkması ihtimaline karşı, izini kaybettirmek için önce Mısır'a, sonra Beyrut'a gider. Bu süre içinde şayet işler iyi gitmezse, buralardan geçerken Yafa'daki arkadaşlarının durumu kendisine bildirmeleri için gereken önlemleri de almıştır.

O çevrede dolaşırken arkadaşlarından olumsuz bir haber çıkmayınca Selanik'e geçer. Aynı gece, yardım vaadi yapan Şükrü Paşa ile gizlice görüşmek ister. Fakat Paşa korkarak, Mustafa Kemal'le görüşmekten kaçınır. Mustafa Kemal büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Ciddi bir dayanak noktası bulamadan dört ay kadar Selanik'te gizlenmek zorunda kalır. Bu süre içinde de İttihatçıların ünlü hatibi Ömer Naci, topçu yüzbaşılardan Hüsrev Sami ve Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Bey'in kardeşi Hakkı Baha Beyler gibi güvendiği arkadaşlarıyla görüşüp, amacını onlara da anlatır. Onların da destek ve yardımını alarak Selanik'te *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'nin bir şubesini kurmayı başarır.

Faaliyetlerinin mabeyn-i hümayun tarafından sıkı şekilde izlendiğinin farkına varan Mustafa Kemal, hemen Yafa'ya döner. Bu dönüşten sonra, iki buçuk-üç yıl daha Suriye'de kalacak, bu süre içinde de mabeynin takibi kalkacak, her şey unutulacaktır.

Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey bu kez resmen Makedonya'ya naklini ister. Bu isteği kabul edilir. Selanik'e geldiğinde, arkadaşlarıyla birlikte kurduğu *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'nin *Terakki ve İttihat* adını alarak faaliyet gösterdiğini görür. İşte bu sırada 1907 yılı gelmiş ve meşrutiyet ilan edilmiştir. İttihatçıların isteği üzerine bir ara Trablus'a gidip orada da cemiyetin şubesini kurduktan sonra Selanik'e dönen Mustafa Kemal'i bu kez, gericilerin İstanbul'da çıkardıkları 31 Mart Olayı'nı bastırmak üzere Selanik'ten hareket eden ve Edirne'de takviye alan *Hareket Ordusu*'nun kurmay başkanı olarak görürüz.

Mustafa Kemal Bey, 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasından sonra Selanik'e döner. Bu kez de ordunun siyasetle uğ-

raşmaması ve ordu mensuplarının cemiyetten ayrılması tezini ortaya atar. Ortaya attığı bu tezi ısrarla savunur.

İttihat ve Terakki ile yolları neden ayrıldı?

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin çoğu ordu mensubudur. Bu yüzden orduda otorite ve disiplin kalmamıştır. Mustafa Kemal Bey ise buna tamamen karşıdır. O sırada Selanik'te toplanan bir İttihat ve Terakki kongresinde, Trablusgarp vilayeti delegesi sıfatıyla, ortaya attığı tezi sonuna kadar savunur. Fakat İttihat ve Terakki Genel Merkezi, O'nun ortaya attığı bu tezden memnun değildir ve hatta bu yüzden kendisini öldürtmeye bile karar vermiştir. Ve öldürtme girişiminde bulunulmuş, ancak O'nun cesareti karşısında bu girişim başarılı olamamıştır.

Mustafa Kemal bir gün ordu kurmay dairesindeki görevinin başındayken, odaya bir teğmen girer. Adı Mustafa Asım olan bu teğmen, Mustafa Kemal'in kongrede ortaya attığı ve sonra da ısrarla savunmaya devam ettiği *"ordunun siyasetle ilgisini kesmek"* tezi üzerinde kendisiyle uzun uzadıya görüşür. Bu teğmenin sellemehüsselam (aldırışsızca) odaya girmesi ve tavrı Mustafa Kemal'i kuşkulandırır. Yaradılış olarak cesur olan ve herhangi bir tehlike karşısında asla gözünü kırpmayan Mustafa Kemal, çekmecenin gözünü usulca çeker. Masasının çekmecesinde her zaman hazır duran tabancasını kolaylıkla kullanabilecektir. Teğmenin sorularını bu şekilde cevaplandırmaya başlar. Teğmen, Mustafa Kemal Bey'i hayret ve dikkatle dinledikten sonra ayağa kalkar ve şöyle der:

"Mustafa Kemal Bey! Ben ne yazık ki seni öldürmek göreviyle buraya gelmiştim. Anladım ki çok haklısın. Şimdi ben onları öldürmek isterim."

Teğmen veda ederek odadan çıkar, gider.[12]

Mustafa Kemal ne bu gibi tehditlere, ne de kongreden bir sonuç alınmamasına aldırır. Bu kez de subaylar arasında gizli bir cemiyet oluşturup bu tezini yürütmeye karar verir. Kurmayı düşündüğü cemiyetin amacı, orduda gerçek disiplini

oluşturmak ve ordu mensuplarına telkinde bulunmaktan ibarettir.

Bu cemiyete ilk üye olarak Nuri (Conker), Fuat (Bulca), topçu subaylarından Hamdi ve Kâzım Beylerle o sırada Selanik'te tutuklu bulunan Abdülhamid'in muhafızı Miralay (albay) Rasim ve Rasim Bey aracılığıyla da Mülazım (teğmen) Mahmut Bey (eski Siirt Mebusu) dahil olurlar.[13]

İlk toplantıda, içlerinden biri, amacın tamamen yerinde ve gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte, cemiyete fiilen girmeyeceğini, dışarıda kalarak bu amaca arkadan destek vereceğini söyler. Bu konuşma diğer arkadaşları endişe ve evhama sevk eder gibidir. Fuat Bulca söz alır:

"En güvendiğimiz bir arkadaşın cemiyete girmek istememesi, diğer arkadaşlar üzerinde olumsuz etki yapacaktır. Bu nedenle cemiyetin feshini ve derhal dağılmamızı öneriyorum."

Fuat Bey'in bu önerisi, cemiyetin gizli varlığından haberdar olunur düşüncesini de bertaraf edecektir. Mustafa Kemal Bey bu nedenle öneriyi görüşüne uygun bulur ve hemen orada bir fesih kararı alınır. Fakat aynı arkadaşlar üç gün sonra yine toplanırlar ve bıraktıkları yerden işi sürdürmeye başlarlar. Aradan bir süre geçtikten sonra da cemiyetten ayrılan arkadaşları hatasını anlar, kurucu arkadaşlarına başvurarak cemiyetin tekrar faaliyete geçmesini ısrarla ister.

Bunun üzerine kendisi de cemiyete dahil olarak işe hız verilir. Bu cemiyet sözde gizli olacakken, Mustafa Kemal'in taşkın ve ateşli hassasiyeti sonunda, askeri çevrelerde, şurada burada yaptığı konuşmalarla açığa çıkar. İstanbul fena halde kuşkulanır ve sinirlenir. Mustafa Kemal, Genelkurmay'dan alınarak 38. Piyade Alayı Komutanlığı'na tayin edilir. Bir süre sonra oradan da alınarak, Arnavutluk harekâtı sırasında kısa bir süre Hüsnü Paşa'nın kurmay başkanlığına verilir. Sonunda Mahmut Şevket Paşa'nın davetiyle Selanik'ten İstanbul'a getirilir. Genelkurmay'da görevlendirilir.

Cemiyet, Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesinden sonra da dağılmaz. Başkanlığa Nuri Conker seçilir. Fakat Nuri Bey'i de Selanik'ten uzaklaştırmak amacıyla Arnavutluk ha-

rekâtında görevlendirirler. Bu kez Fuat Bulca başkanlığa seçilir ve bir süre daha faaliyetlerine devam ederler.

İtalyanlar o sıralarda Trablusgarp'ı işgal ederler. Mustafa Kemal Bey, Nuri ve Fuat Beylerle birlikte Derne'ye gider. Cemiyet de faaliyetini tatil etmek zorunda kalır.

"Doktoru dışişleri bakanı yapacağım"

Mustafa Kemal ve arkadaşları Selanik'te bulundukları sürece çoğu akşamlar Olimpiyos birahanesinde oturup saatlerce konuşmayı ve tartışmayı, gerek askeri ve gerekse siyasi yönetimi eleştirmeyi adeta alışkanlık haline getirmişlerdi.

Mustafa Kemal gençliğinden itibaren açık konuşmayı ve serbest tartışmayı çok severdi. Fikirlerini açıkça söylemekten çekinmezdi. Bu tartışmalarda hazır bulunan arkadaşları arasında üst rütbede olanlar Mustafa Kemal Bey'in sözlerini, görüşlerini ve eleştirilerini seve seve, dikkat ve özenle dinlerlerdi. Sonradan meclislerine katılmaya başladığım zaman ben de gördüm ki kendisi çok sevimli bir tartışmacıydı. Çok tatlı konuşur ve pek samimi olduğu için sözleri ne kadar acı ve uzun olsa da dinleyenlere yorgunluk ve bıkkınlık hissettirmezdi.

Hayata geçiremeyeceği işlerden söz etmek, o gibi işlerle uğraşmak âdeti olmadığı gibi boş yere laf etmekten de hoşlanmazdı. Sözleri, tezleri ve tartışmaları çevresindekilere daima ferahlık verirdi.

Gençliklerini O'nunla birlikte geçirmiş olan arkadaşlarımızın anlattıklarına göre, Mustafa Kemal küçük rütbede iken de daima mantıklı konuşur, mantık çerçevesi içinde mücadele ederdi. O'nun bütün hayatında şöhret ve makam hırsına hiçbir zaman rastlanmamıştı. Gençliğinden beri daima halk arasında bulunur ve çok sevilirdi. Aslında tüm hayatı da bunun tanığıdır.

Daha Kolağası Mustafa Kemal iken, O'nun uzak görüşlülüğü çevresinin dikkatini çekerdi. Bütün arkadaşlarının saygı ve güvenini kazanmıştı. Bunlarla ilgili iki anımı anlatmak isterim:

Mustafa Kemal, o zaman sıhhiye müfettişi olan Dr. Tevfik Rüştü, Nuri Conker ve Salih Bozok Beylerle birlikte Selanik'teki Olimpiyos birahanesinde oturmuş içerlerken, devletin dış politikası söz konusu edilir. Mustafa Kemal Bey bazı ağır eleştirilerden sonra işi şakaya döker ve Tevfik Rüştü Bey'i göstererek şöyle der:

"Bu yanlış politikayı bir gün doktor vasıtasıyla düzelteceğim."

Nuri Conker gülerek sorar:

"Nee? Sen mi düzelteceksin?"

"Evet. Doktoru dışişleri bakanı yapacağım... Bütün falsoları ona tamir ettireceğim."

"Demek doktoru dışişleri bakanı yapacaksın. Ya beni?"

"Seni de vali ve kumandan yaparım."

Konuşmaya Salih Bozok da karışır:

"Herhalde bu arada beni de bir şey yaparsınız?"

"Salih, seni yaver yapacağım ve yanımdan ayırmayacağım."

Nuri Bey dayanamaz, sorar:

"Allah'ını seversen sen ne olacaksın ki hepimize şimdiden böyle birtakım makamlar veriyorsun?"

"Bu memuriyetleri ve makamları veren ne olursa işte ben o olacağım."

Atatürk, ileri görüşlülüğün dikkate değer bir belirtisi sayılan bu konuşmayı, bu arkadaşlara tekrar tekrar anlattırırdı.

Mert ve âlicenaptı

Mustafa Kemal Bey, Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul'a davet edilip, tayin edildiği Genelkurmay Başkanlığı'ndaki görevine başladığı sıralarda İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal etmek üzere saldırıya geçmişlerdi. İtalyanların bu ani saldırısına kayıtsız kalamayan Mustafa Kemal Bey, yanına Nuri Conker ve Fuat Bulca'yı alarak hemen Derne'ye harekete karar verir. O'nun bu vatanperverane hareketi İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin pek hoşuna gider.

Mustafa Kemal Bey, arkadaşlarını belirledikten sonra, onlardan önce durumu yakından incelemek ve bazı şahsiyetlerle görüşerek onların da yardımını sağlamak amacıyla, başka bir isimle Mısır'a gider. Kahire'de Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ile özel olarak görüşür, onun Trablusgarp mücadelesine manevi desteğini sağlar. Arkadaşlarını beklemeyerek, durumun gerektirdiği şekilde Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'yı da yanına alarak, onun özel treniyle sınıra hareket eder. Fakat sınırda ani olarak hastalanacak ve Kahire'ye dönerek hastaneye yatmak zorunda kalacaktır. Hastanede tedavi görürken, Nuri ve Fuat Beyler de İstanbul'dan gelerek kendisine ulaşırlar.

Mustafa Kemal Bey birkaç gün içinde tamamen iyileşir. Mısır'dan kendilerine katılan Bingazili topçu yüzbaşısı Asaf Bey ve bir kamacı ustasından oluşan bir kafile halinde trenle Kahire'den hareket ederler. Yolculuk çok heyecanlı geçer. Kafile, sınırı korumakla görevli Mısır subaylarının dikkatini çeker. Sınıra yakın demiryolunun sonu olan Ahar Terkip istasyonuna yaklaştıkları sırada, kontrol memuru Mısırlı subay, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklamak ister. Mustafa Kemal, subayın dini duygularını tahrik ederek işi açıklamaya mecbur kalır. Subayı ikna eder. Fakat Mısırlı subay yine de işi pazarlığa döker:

"Oraya bir an önce gitmesi gerekenler gitsin. Fakat durumunuz o kadar dikkat çekti ki, hiç olmazsa içinizden oraya gitmesinde beis olmayanlardan birkaçını bize teslim ediniz."

Bu görüşmeler sonunda, kafileye katılan Bingazili topçu yüzbaşısı ile tüfekçi ustası ve bir de Kahire'de kendilerine verilen kılavuzcuyu çarnaçar teslime mecbur olurlar. Fakat Mustafa Kemal Bey bunların ne yapıp edip kendilerine katılmasının sağlanmasını Mısırlı subaydan rica eder. Mısırlı subay güvence verir:

"Müsterih olun. Kendi atım ile onları size yetiştireceğim."

Gerçekten de bir süre sonra serbest bırakılıp arkadan kafileye kavuşurlar.

Dört subay, bir kamacı ustası, üç deveci ve on iki deve ile bir rehberden oluşan Mustafa Kemal'in başkanlığındaki ka-

file sınırı geçerek Derne'ye girer. Mustafa Kemal burada toplanan gönüllü kuvvetlere bir yıl kadar kumanda eder. Fakat Derne'deki başarılarını çekemeyen Enver Paşa ve arkadaşı Hafız İsmail Hakkı Bey'le aralarında bazı anlaşmazlıklar baş gösterir. Orada Enver Bey taraftarı olanların hepsi Mustafa Kemal Bey'e cephe alırlar. Hatta o sırada Derne'de müfreze kumandanı olarak bulunan Ali Bey (Çetinkaya) bile Mustafa Kemal'e cephe alır ve aleyhinde propagandaya başlar. Ali Bey sonraları bana şunları anlatmıştı:

"Ben o zaman Mustafa Kemal Bey'i yakinen tanımazdım. Sadece atak bir adam olarak adını duyardım. Enver Paşa'yı ise yakinen tanıyordum ve doğal olarak onun başarılı olmasını istiyordum. Mustafa Kemal Bey Enver Paşa'yı sevmiyordu. Dolayısıyla ben de Mustafa Kemal'in aleyhtarı olmuştum. Sonra Birinci Dünya Savaşı çıktı. Ben Bitlis cephesinde müfreze kumandanlığına tayin edilmiştim. Günün birinde Mustafa Kemal Bey, Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa olarak Bitlis'e gelip onun emrine girince bende şafak attı. Artık Derne'de yaptıklarımın tepkilerini bekliyordum. Bazı askeri hatalar oluyordu. Hatta Mustafa Kemal Paşa, müfrezemi teftiş için bir gün bulunduğum yere geldi. Bana bir manevra yaptırdı. Heyecanlandığım için o kadar da başarılı olamamıştım. 'İşte şimdi taşı gediğine koyacak, beni hırpalayacak' diye düşünüyordum. Subayları toplayıp kritiğe başladığında kıyametin kopmasını bekliyordum. Meğer ne kadar yanlış düşünmüşüm, ne kadar yanlış görmüşüm. Mustafa Kemal Paşa, yaptığım manevrayı takdir ve tebrik etti. O kadar mahcup olmuştum ki, gösterdiği bu âlicenaplık karşısında kendisine bir mektup yazarak affını rica ve gösterdiği mertliğe teşekkür ettim."

Bir gece Atatürk'ün sofrasında yabancı misafirler yoktu. Yakın arkadaşları olarak sadece bizler vardık. Atatürk, Ali Çetinkaya'ya bunları anlattırdı. Sonra Salih Bozok'a dönerek şöyle dedi:

"Salih! Ali Bey'in o mektubunu saklıyor musun? Şayet saklıyorsan, onu Ali Bey'e iade et, yırtsın."

Salih Bozok, Atatürk'ün kumandanlığı sıralarında yaveri olduğu için, Ali Bey'in mektubu da diğer bazı belgeler ve yazışmalarla birlikte onda saklı duruyordu. Salih Bey ertesi gün mektubu Ali Bey'e teslim ettiğini Atatürk'e bildirmişti. İşte Atatürk bu kadar âlicenap, bu kadar mert ve büyük bir adamdı. Herhangi bir arkadaşının veya arkadaşı olmayan birinin böyle zayıf bir yanını yakalayarak, yazdığı bir mektuptan veya söylediği herhangi bir sözden yararlanmayı küçüklük sayardı.

○

Yüzbaşı Mustafa Kemal Bey, Derne'de çalışırken ve durum sükûn bulmuş iken Balkan Savaşı patlak verdi. Bulgar ordusu bir anda Çatalca hattına ve Bolayır'ın kuzeyine gelip dayanmıştı.

Mustafa Kemal Bey bu kez Derne'den arkadaşı Fuat Bulca'yı yanına alarak bir Mısır pasaportu ile Triyeste'ye geçmiş, oradan da Avusturya-Macaristan-Romanya yoluyla memlekete dönmüştü. Hemen Mürettebe Kurmay Başkanlığı'na ve bir süre sonra Bolayır Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na tayin edilmişti. Edirne'nin Bulgarlardan alınmasından sonra da Sofya Ataşemiliterliği'ne tayin edilerek Sofya'ya gönderilmişti. Atatürk, Sofya'ya gidişini şöyle anlatırdı:

"Ben Sofya Ataşemiliterliği'ne tayin edildiğim zaman Fethi de (Okyar) Sofya sefiri idi. Fethi, Selanik'ten beri yakın arkadaşımdı. Onunla Sofya'da buluşacağımızdan dolayı çok memnundum. Sofya'ya varınca eşyalarımla birlikte doğruca sefarete gittim. Kendisini ziyaret ettim. Hoşbeşten sonra Fethi Bey'e 'Bizim için oda hazır mı?' diye sordum. Bana 'Ne odası? Burası sefarettir, sefirlere aittir. Sen başının çaresine bak' demesin mi? Oradan hayal kırıklığıyla ayrıldım. Bereket versin Haydar Bey (daha sonra Moskova büyükelçisi oldu) ve Tahir Bey (daha sonra Arnavutluk büyükelçisi oldu) bana bir yer buldular."

Atatürk bu hikâyeyi Fethi Bey'in yanında anlatır, o da sürekli mahcup olurdu.

Ataşemiliter Mustafa Kemal Bey kısa sürede Sofya'da kordiplomatik arasında kendine seçkin bir yer yapmıştı. Yaradılıştan kibar ve yakışıklıydı. İyi giyinirdi. Tam bir cemiyet adamı olduğu için, seçkin çevrelerde çok sevilmeye başlanmıştı.

Milli Mücadele sırasında Cevat Abbas'ı bir ara şahsi temsilcisi gibi –eski dostlarıyla görüşmek için– Sofya'ya göndermişti. Cevat Abbas dönüşünde, Bulgarların Atatürk'e sevgisini anlata anlata bitiremiyordu. Atatürk'ün ölümünden sonra da *"Atatürk'ün ölümüyle dünya enteresan olmaktan çıkmıştır"* diye yazan Bulgar basını olmamış mıydı?

Meşhur Bulgar komitacılarından Açkof, Milli Mücadele sırasında Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gelmişti. O zamanlar Ankara'da elektrik dahil hiçbir şey yoktu. Bir gece Cevat Abbas'ın Keçiören'deki evinin sönük bir gaz lambasıyla aydınlatılan odasında Atatürk, ben, Cevat Abbas ve bir de Açkof, sürekli Sofya'da geçen eski günlerden ve anılardan söz ederek sabahlamıştık. O geceyi hiç unutamam.

Mustafa Kemal'i kurtaran mucize

Sofya Ataşemiliteri Mustafa Kemal Bey terfi ettirilerek yarbay olmuştu. O Sofya'da iken Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş, Mustafa Kemal Bey bu savaşa girmemize şiddetle karşı çıkmıştı. Sofya'dan İstanbul'daki ilgililere mektuplar yazarak görüşlerini bildiriyor ve savaşa girildiği takdirde doğacak acı sonuçları anlatmaya çalışıyordu. Savaşa gözü kara atılmamızın çılgınca bir maceradan başka hiçbir anlam taşımayacağını, savaşın bizim için felaket olacağını anlatmak için çaba gösteriyordu. Fakat o zaman Dünya Savaşı'na girmemiz değil, Mustafa Kemal Bey'in bu görüş ve uyarıları çılgınlık ve taşkınlık sayılıyordu.

Mustafa Kemal Bey, savaşa girilmesine şiddetle karşı olmakla birlikte, ülkenin o buhranlı döneminde Sofya'da oturup salon hayatı yaşamayı da uygun bulmuyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya hemen bir telgraf çekerek ordu içinde aktif bir görev istemişti. Enver Paşa bu başvuruya bir sü-

re cevap vermedi. Bu sessizlik büyük vatanseveri derin bir hayal kırıklığına uğratmıştı. Sofya'daki bütün eşyalarını hemen topladı ve Sefir Fethi Bey'e bıraktı. Kendisi küçük bir bavulla İstanbul'a hareket etmeye hazırlanıyordu. Tam o sırada Harbiye Nazırı Vekili İsmail Hakkı Paşa imzasıyla bir telgraf aldı. Telgrafta, 19. Fırka Kumandanlığı'na tayin edildiği bildiriliyordu.[14]

19. Fırka Kumandanı Kaymakam Mustafa Kemal Bey, İstanbul'a geldikten sonra devlet yöneticileriyle, İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle görüşmeler yaparak, savaşa girişimizin doğuracağı korkunç sonuçları anlatmaktan geri kalmıyor, bunu yaparken askerlik görevini de ihmal etmiyordu. Bir ay içinde Gelibolu'da Maydos mıntıkasında seçkin bir fırka oluşturmuş, yeniden emrine verilen bazı kuvvetleri de yanına alarak fırkasıyla Bigalı'ya gelmişti. Düşman kuvvetleri o tarihte Arıburun'a çıkmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Bey fırkasını hemen karşı saldırıya geçirmiş ve düşman kuvvetlerinin sahilde olduğunu belirlemişti.

1 Nisan 1915'te miralaylığa (albay) terfi ettirilen Mustafa Kemal Bey, aynı yılın 8, 9 ve 10 Ağustos günleri Kiçner ordusunun çıkarma ve saldırı hareketlerine karşı Conkbayırı ve Kocatepe'de olağanüstü ustalıkla gerçekleştirilerek savaş tarihine geçen karşı saldırılarla düşmanı yenilgiye uğratmıştı.

Bu muharebe sırasında büyük bir kahramanlık gösteren alayın kumandanı Nuri Conker, Mustafa Kemal Bey'in yanındadır ve O'ndan emir almaktadır. Tam o sırada patlayan bir mermi parçasının Mustafa Kemal'in tam kalbinin üzerine isabet ettiğini gören Nuri Conker, *"Eyvah vuruldun"* diye bağırır. Mustafa Kemal Bey, büyük bir soğukkanlılıkla, *"Öyle bir şey yok. Aldığımız emri derhal yerine getiriniz"* diyerek kumanda ve emirlerini sürdürür.

Nuri Bey'in gördüğü gibi gerçekten de bir mermi parçası Mustafa Kemal Bey'in tam kalbi üzerine çarpmış, fakat mucize eseri cebindeki saate rastlamıştı. Saat parçalanmış, Mustafa Kemal'in hayatı kurtulmuştu. Mareşal Liman von Sanders, bu saati bir hatıra olarak almış ve saklamıştı. Zaferden

sonra bu saat İnkılap Müzesi'ne konulmak üzere Liman von Sanders Paşa'dan istenmiş, ancak *"Hırsız tarafından çalındı"* cevabı alınmıştı.

Anafartalar'da Mustafa Kemal'in vurduğu ölümcül darbelerledir ki, düşman kuvvetleri artık orada bir daha bellerini doğrultamamış ve sonunda dünyanın en donanımlı, en mükemmel ve en muazzam sayılan orduları, silahlarını da bırakarak geri çekilmeye mecbur olmuşlardı.

Halep'ten İstanbul'a gelmek için tren bileti alacak parası bile yoktu

Mustafa Kemal Bey'i Çanakkale'den sonra 16. Kolordu komutanı olarak bir süre Edirne'de, daha sonra da Kafkas cephesinde bir kolorduya kumanda ederken görüyoruz. Ardından mirlivalığa (tümgeneral) terfi ettirilerek Şark cephesine gönderildi. İlerlemekte olan Rus ordusunu önce geri çekilme manevrasıyla, sonra da tasarladığı bir noktadan karşı saldırıya geçerek yenilgiye uğratıp Bitlis ve Muş illerini kurtardı. Bu zaferden sonra vekâleten 2. Ordu Kumandanlığı'na tayin edildi. O sıralarda kurulmakta olan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığına nakledilmek istendi. Başkumandan Vekili Enver Paşa ve Cemal Paşa ile Şam'da yaptığı görüşmede, genel durumla ilgili görüş ve tespitlerini izah ederek, Hicaz'a bir kuvve-i seferiye göndermeyi değil, aksine Hicaz'ın hemen boşaltılmasını ve oradaki kuvvetlerin Suriye cephesinin takviyesinde kullanılmasını teklif etti. Bu makul teklifi kabul edildi ve 2. Ordu Komutanlığı'na bu kez asaleten tayini yapıldı.

O sırada Bağdat'ı geri almak için bir Irak seferinin hazırlıkları yapılıyordu. Bu sefer için hazırlanan ordular grubunun başına da Alman generallerinden von Falkenhein getirilmişti. Mustafa Kemal Paşa da, bu ordular grubunu oluşturan ve *Yıldırım* adı verilen 7. Ordu Kumandanlığı'na nakil ve tayin olunmuştu. Kumandanlığı üstlenip göreve başlamış, fakat Falkenhein'ın plan ve uygulamalarını, resmi görevi dışında aşiretlerle ilişkilerini ve temaslarını beğenmemiş, özellikle Irak'ta

düşünülen herhangi bir hareketten hiçbir sonuç alınamayacağına kani olmuştu. Bu görüş ve kanaatlerini başkumandan vekiline bildirdi. Sonuçta büyük bir felakete uğranabileceğine dikkati çekti. Görüş ve önerileri kabul edilmeyince de, bir protesto olmak üzere ordu kumandanlığından istifa etti. O'nu bu kararından vazgeçirmeye çalışanların çabaları sonuç vermeyince, merkezi Diyarbakır'da bulunan eski ordusuna, yani 2. Ordu Kumandanlığı'na tekrar tayin edildi. Fakat bunu da kabul etmedi. Bir ay izinli sayılan ve o sırada Halep'ten İstanbul'a gelmek için tren bileti parası bile olmayan Mustafa Kemal Paşa'ya, General Falkenhein'ın nasıl yığınla altın önerdiğini ve Mustafa Kemal'in bunu nasıl reddettiğini kitabımın birinci bölümünde anlatmıştım.

İstanbul'a gelerek dinlenmeye çekilen Mustafa Kemal, Veliaht Vahdettin ile Alman genel karargâhını ve Alman cephesini görmek üzere Almanya'ya gönderilecekti.

Filistin cephesinde ise Falkenhein'ın başarısızlıkları devam ediyordu. Bu nedenle kendisi geriye çekilmiş, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na bu kez Mareşal Liman von Sanders tayin edilmişti. O arada Padişah V. Sultan Mehmet de vefat etmiş, Sultan Vahdettin tahta geçmişti.

Mustafa Kemal Paşa, Almanya gezisinden döndüğünde Padişah Vahdettin'in ısrarıyla 1918'de Filistin'deki 7. Ordu Kumandanlığı'na ikinci kez tayin edildi. Fakat cephelerdeki durum tamamen değişmişti. Almanya'da bozgunluk belirtileri görülmeye başlamış, Filistin cephesinde de Türk kuvvetlerinin kat kat üstünde düşman kuvvetleri saldırıya geçmişlerdi.

O karanlık günlerde ordusunun başına henüz geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa, sağında ve solundaki ordular dağılmış, bazıları esir olmuş bulunmasına rağmen, dâhiyane sevk ve idaresi, askerlikteki yeteneği sayesinde ordusunu dağılmaktan kurtaracak ve bin bir güçlükle Şam'a kadar getirebilecekti.

El altında tuttuğu bu kuvvetleri güçlendirerek, dayanılacak bir odak meydana getirmeyi düşünürken, ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi imzalanacak, Enver Paşa ve arkadaşları ülkeyi terk etmek zorunda kalacak, Mustafa Kemal taraf-

tar olmadığı halde İzzet Paşa Kabinesi de istifaya mecbur olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın İzzet Paşa ve Vahdettin'le görüşmesini, bu dönemdeki yoğun çabalarını, sonunda evine çekilerek Anadolu'ya geçme planları yaptığını ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak Ulusal Kurtuluş Mücadelesi'ni başlattığını birinci bölümde nakletmiştim.

Hepimizi şaşırtan evliliği

Türk ordusu Yunanlılardan geri alınan İzmir'e girmişti. 1. Ordu Komutanlığı karargâhı Bornova'daki Vitoller'in köşküne yerleşmişti. İzmir Mevki Kumandanlığı'nı 8. Fırka Kumandanı Benli Kâzım Paşa yapıyordu. Kurtuluşun hemen ardından Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa da İzmir'e gelmişti.

Başkumandan'a ikametgâh olarak Mevki Kumandanlığı tarafından Karşıyaka'da Kral Konstantin'in ikamet ettiği büyük bir yalı tahsis edilmişti. Bir yere gidildiğinde, önce kendisine ve maiyetindekilere ayrılan yerleri bizzat gözden geçirmek Gazi'nin âdetiydi. Bu yerlerde maiyetindekilerin rahat edip edemeyeceklerine, hatta denilebilir ki, kendi rahatından daha çok önem verirdi. Çünkü gezilerinde daha çok kendi kalacağı yere özen gösterilir, geride kalanlar ihmal edilerek şuraya buraya yerleştirilirlerdi. Gazi bunu bildiği için, maiyetindekilerin de rahat etmesini ister, en küçük ayrıntıyı bile düşünürdü.

Yine bu nedenle olacak ki Karşıyaka'da kendisine tahsis edilen yalıyı da gidip görmüş, fakat orada ikameti uygun bulmamıştı. 1. Ordu karargâhı olan Bornova'daki Vitoller'in boş köşkünü beğenmiş, bir gece orada kalmıştı. Ancak köşkün kapıcısının dairesinde bomba bulununca, 1. Ordu Kumandanlığı Gazi'nin orada ikametini sakıncalı görmüştü. Bunun üzerine, yine Mevki Kumandanı Kâzım Paşa tarafından Gazi'nin ikametine bu kez Göztepe'de Uşakizade Muammer Bey'in evi tahsis edilmiş, Gazi evi görüp beğenmiş ve oraya yerleşmişti.

Uşakizade Muammer Bey'in kızı Latife Hanım da, Avrupa'da bulunan ailesinin yanından özel bazı işleri için İzmir'e gelmişti ve aynı evde oturuyordu.

Aradan bir süre geçmişti. Bir gün hepimizde hem sevinç, hem de şaşkınlık yaratan bir haber aldık. Gazi, İzmirli Uşakizade Muammer Bey'in kızı Latife Hanım'la hayat arkadaşlığı kurmaya karar vermişti.

Hayatının en önemli bölümünü milletinin kurtuluşu ve selameti için savaşarak geçiren, insanüstü fedakârlıklara ve yorgunluklara katlanarak sonunda milletini kurtuluşa ve selamete ulaştırmayı başaran Mustafa Kemal'in böyle mutlu bir yuva kurmaya ne kadar muhtaç olduğunu bilenler, bu kararı büyük bir sevinçle karşıladılar.

Gazi'nin evleneceğini duyar duymaz, başlayacağı yeni hayatın kendisine mutluluk getirmesini ne kadar dilemiş, ne kadar ummuştuk. Ne yazık ki kader bunu ikisine de çok gördü.

○

Gazi İzmir'de Latife Hanım'la evlenmeye karar verdiğinde ben Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görev başındaydım. Bu nedenle, evlilik kararını hangi şartlar altında verdiğini bilmiyorum. Ancak sonradan duyduğuma ve kendisinin çeşitli zamanlarda, çeşitli vesilelerle anlattıklarına göre, Latife Hanım'ın terbiye, nezaket ve kültürüne duyduğu hayranlık, evlilik kararı vermesinde etkili olmuştu. Özellikle o günlerde yabancılara verilecek bir notanın yazılmasına Latife Hanım'ın yaptığı yardım, Gazi'nin dikkatini çekmiş ve bu kararı vermesine yardım etmişti.

Fakat ne yazık ki karşılıklı samimiyetle başlayan Gazi-Latife Hanım evliliği, sonradan çeşitli nedenlerle aynı samimiyet ve uyumla devam edemedi.

Evliliğin başlangıcı aşamasında Gazi'nin uzağındaydım. Fakat hemen hemen bütün devamı boyunca yanında, yakınında bulundum. Dolayısıyla bu ilişkinin sonradan ayrılığa neden olan ve daha sonra da çeşitli yanlış yorumlara uğrayan birçok aşamasına bizzat tanık oldum. Eğer Gazi dünya çapın-

da bir lider ve Latife Hanım da O'nun hayatına bir süre karışmış olmak nedeniyle özel bir hayat arkadaşı olmaktan çıkmış bulunsaydı, Gazi'yi yazarken Latife Hanım'dan söz etmeye gerek kalmazdı. Ancak yarın tarihi yazacak olanlara belki yardımım olur ümidiyle bildiklerimi ve gördüklerimi aktarırken, bu evliliğin yalnız bir parçası olan Gazi ile birlikte ikinci bir parçası olan Latife Hanım'ı da anlatacağım.

○

Gazi, Latife Hanım'la evlenmeye karar verdikten sonra yalnız olarak İzmir'den Ankara'ya dönmüştü. Kalp hastası olan annesi Zübeyde Hanım da İstanbul'dan Ankara'ya gelmişti ve tedavi görüyordu. Zübeyde Hanım, oğlunun evlenme kararına çok sevinmişti. Yalnız analık duygularıyla, müstakbel gelinini daha önceden bir kez olsun görmek istiyordu. Çünkü o, Gazi'yi sadece bir evlat gibi değil, aynı zamanda adeta bir âşık gibi seviyordu. Oğlunun evlendiğini, mutlu olduğunu sağlığında görmek en büyük arzusuydu. Bu arzusunu sık sık tekrarlardı.

Zübeyde Hanım'ı tedavi eden doktorlar, onun deniz kenarında bir yerde dinlenmesini gerekli görmüşlerdi. Bunun için en elverişli yer İzmir'di. Doktorların da tavsiyesiyle Zübeyde Hanım'ın İzmir'e gönderilmesine karar verildi. Bu seyahat iyi bir tesadüf olacak ve gelinini de görme fırsatı bulacaktı. Zübeyde Hanım bu nedenle, İzmir'e gideceği için memnundu. Kendisini tedavi eden Yüzbaşı Dr. Asım Bey'le birlikte hemen İzmir'e hareket etti. Gazi, Başyaveri Salih Bey (Bozok) ile eşi Pakize Hanım'ı da bu seyahatinde annesinin refakatine vermişti. Latife Hanım kendilerini Karşıyaka'da karşıladı. Doğruca Göztepe'deki köşklerine götürerek konuk etti.

Zübeyde Hanım başlı başına bir fazilet örneğiydi. Gayet zeki, ileri görüşlü ve temiz kalpli bir Türk kadınıydı. Gazi'nin bütün sıkıntılarına, acılarına seve seve, sabır ve metanetle ortak olmuş, çok şefkatli bir anaydı. Oğlu memleketin kurtarılmasına çalıştığı sıralarda o, İstanbul'da bulunuyordu. Orada memleket düşmanlarının Mustafa Kemal aleyhindeki komp-

lo ve baskılarına büyük bir metanetle karşı koymuştu. Bütün bu baskılara ve acılara rağmen, küçüklüğünden beri karakterini bildiği ve güvendiği oğlunun sonunda başarılı olacağını bildiği için, bunu yerli yersiz söylemekten de çekinmiyordu.

Zübeyde Hanım İstanbul'daki inziva köşesinde bütün ömrünü, aşk ile sevdiği biricik oğlunun başarısı için dua etmeye adamıştı. Gazi'nin İstanbul hükümeti tarafından gıyabında idama mahkûm edildiğini duyunca çok sarsılmış, bu yüzden kalp hastası olmuştu. Latife Hanım'ı gördükten ve köşkünde birkaç gün kaldıktan sonra Başyaver Salih Bozok'u gizlice yanına çağırmış ve kulağına şunları fısıldamıştı:

"Salih! Benim gördüğüm kadarıyla bu kızcağızla oğlum mutlu olamazlar. Hemen beni geri götür. Mustafamı bu işten vazgeçireyim."

Fakat çok ısrar etmesine rağmen Zübeyde Hanım'ın bu arzusunu yerine getirmek mümkün olmadı. Ankara-İzmir yolculuğunun yorgunluğu da eklenince Zübeyde Hanım'ın hastalığı bir ara şiddetlendi, bir süre sonra da İzmir'de vefat etti.

O sırada telaş ve üzüntüden, Zübeyde Hanım'ın görüş ve arzusunu Salih Bey Gazi'ye intikal ettirememişti.

Zübeyde Hanım'ın İzmir'de vefat ettiğini 15 Ocak 1923 günü Ankara'da haber aldık. Rahmetli, saat dokuzu çeyrek geçe kalp yetmezliğinden vefat etmişti. Bu haber hepimizi çok üzmüştü.

Zübeyde Hanım vefat ettiğinde Gazi, Eskişehir'de, başında bulunduğu ordusunun teftişiyle meşguldü. Doğal olarak annesinin cenaze töreninde bulunmak isterdi. Fakat her şeyden kutsal bildiği görev, annesinin cenaze töreninde bulunmaktan O'nu alıkoymuştu.

O, çok sevdiği annesinin acısını kalbine gömmüş ve Başyaver Salih Bozok'a şu telgrafı çekerek teftişlerine devam etmişti:

"Verdiğiniz elim haber beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip bir tarzda merasim-i tedfiniyesini ifa ediniz. Cenab-ı Hak millete hayat ve selamet versin."

Gazi, Zübeyde Hanım'ın vefatından bir süre sonra tekrar

İzmir'e gitti. Kabrini ziyaret ettiği annesinin ruhuna fatiha okudu. Ve annesinin mezarı başında şunları söyledi:

"Validemin vefatından şüphesiz çok müteessirim. Fakat bu teessürümü izale ve beni teselli eden bir husus vardır ki, o da anavatanımızı mücerret harabiye götüren idarenin artık bir daha avdet etmemek üzere mezar-ı adle götürülmüş olduğunu görmektir. Validem bu toprağın altında fakat hâkimiyet-i milliye ilelebet olsun. Beni müteselli eden en büyük kuvvet budur.

Evet, hâkimiyet-i milliye ilelebet devam edecektir. Validemin ruhuna ve bütün ecdat ruhuna müteahhit olduğum vicdan ve yeminimi tekrar edeyim: Validemin ruhu önünde ve Allah'ın huzurunda ahd-ü misak ediyorum. Bu kadar kan dökülerek elde edilen milletin hâkimiyetinin muhafaza ve müdafaası için icap ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i milliye uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcudur."

Gazi İzmir'de, Mareşal Fevzi Çakmak, Kâzım Karabekir, Galip Paşa (Sonradan Afganistan büyükelçisi oldu), Emin Paşa (1. Ordu kurmay başkanı) ve diğer zevatın huzurunda 29 Ocak 1923 günü nikâhını kıydırıp resmen evlendi ve Latife Hanım'ı alarak Ankara'ya getirdi. Kendilerini istasyonda karşılayanlar arasında ben de vardım. Gazi tarafından Latife Hanım'a ilk kez orada takdim edildim.

Latife Hanım çok iyi yetişmiş, iyi öğrenim görmüş, zeki ve yabancı dil bilen genç bir kadındı. Ankara'ya geldikten sonra mükemmel bir ev hanımı olarak da kendini gösterdi. Olumlu davranışlarıyla Gazi'yi mutlu edeceği ümidi, çevrede çok çabuk sevilmesini sağlamıştı.

Latife Hanım Çankaya'ya yerleşir yerleşmez hareketleriyle herkeste çok olumlu bir etki bırakıyordu. Gazi kimi severse ona yakınlık gösterir, neden hoşlanırsa hoşlandığı şeylere yadırganlık göstermeden çabucak uyum sağlardı. Çevresine Gazi'ye yakın arkadaşların ailelerini toplardı. Sık sık aileleri bir araya getirirdi.

Akşamları vaktinde yemek yemek, vaktinde sofradan kalk-

mak, yemekten sonra Gazi ile birlikte yakın arkadaşların evlerine gece ziyaretleri yapmak, sohbetlerle vakit geçirmek, hemen hemen âdet olmuştu.

Bu arada Gazi ile Latife Hanım çoğu geceler bize gelirlerdi. Birlikte oturulur, konuşulur, güzel vakit geçirilirdi. Gazi uymakta olduğu bu yeni hayattan memnun görünmeye başlamıştı. Bütün hayatında hiçbir sebeple kayıt altına girmemiş ve girmek ihtimali olmayan Gazi'nin bütün alışkanlıklarını bir anda bırakarak böyle sakin ve mutlu aile hayatına hemen uymuş olması da gösteriyordu ki, Latife Hanım izlemekte olduğu hareket tarzını devam ettirebilseydi, ülke ve millete büyük hizmet etmiş olacaktı. Çünkü Gazi artık eski alışkanlıklarına bir daha dönmeyecek, bu şekilde hayat tarzı değişmiş olacak, düzenli bir hayata girerek sağlık durumu bozulmayacak, belki de daha çok yıllar bu ülkenin başında bulunacaktı.

Latife Hanım'ın kraliçe tavırları

Latife Hanım'ın Çankaya'da kurduğu sıcak ve samimi aile hayatı ilk zamanlar herkesin sevgi, saygı ve takdirini kazanmıştı. Gazi'yi seven arkadaşların hepsi, büyük kurtarıcının başladığı bu yeni hayatın devamından derin bir memnuniyet duyuyorlardı. Ama ne yazık ki o kadar iyi eğitim ve öğretim görmüş olan Latife Hanım, kibar tavırlarına rağmen bu samimi ve mutlu hayatı maalesef devam ettiremedi. Gün geçtikçe daha iyi ortaya çıkan doğasındaki bazı özellikleri yüzünden, ailenin dirlik ve düzenliği yavaş yavaş bozulmaya yüz tuttu.

Sonunda durum o şekle girdi ki, Gazi neden hoşlanıyorsa onu yapan Latife Hanım, Gazi neden hoşlanmıyorsa onu yapmaya, Gazi kimleri seviyorsa onları sevmemeye, onlara adeta düşman olmaya ve birtakım hırçınlıklara başladı. Gün geçtikçe bu hırçınlıklar artıyor ve Latife Hanım, Gazi Mustafa Kemal ile değil de sıradan bir insanla evlenmiş gibi sevimsiz ve acayip davranışlarla dayanılabilir olmaktan çıkıyordu.

Bu hırçınlıkların Gazi'ye eski hayatını arattırdığı artık belliydi. Latife Hanım, Gazi Mustafa Kemal'in eşi olduktan son-

ra bir halk adamının, bir millet şefinin değil de sanki bir hükümdarın eşiymiş gibi kraliçe tavırları takınıyor, Gazi'yi iyiden iyiye sinirlendiriyordu. Gazi, Latife Hanım'ın izlediği bu yolu hoş görmüyordu. Ve artık yavaş yavaş eski sofra hayatına dönmek eğilimi gösteriyordu. Nitekim çok geçmedi, eskiden olduğu gibi, bazı akşamları sevdiği arkadaşlarını tekrar sofrasına davet etmeye başladı. Gün oluyordu ki sofrasında eskisi gibi sabahlara kadar siyasal, bilimsel ve askeri konular tartışılıyor, bazen de eğlence ile ve saz dinlenerek sabahlanıyordu.

Gazi de insandı. Her insan gibi O'nun da neşeli ve neşesiz zamanları vardı. Latife Hanım, her iki durumda da Gazi'ye eza etmekten özel zevk alıyor gibiydi. Bu hareketleri muhakkak ki herkesin dikkatini çekiyor ve herkesi üzüyordu.

Mesela bir akşam Gazi çok neşeliydi. Sofrada konuşuyor ve kahkahalarla gülüyordu. Latife Hanım sofrada değildi. Yukarıdaydı. Bu neşeye dayanamadığını gösteren sert bir hareketle yemek salonunun üstündeki odada, bulunduğumuz salondaki avizeyi adeta yere serecek gibi ter ter tepinmeye başladı. Gürültü davetlileri rahatsız edecek kadar artınca, Gazi sabredemedi, karşısında oturan Salih Bozok'a istemeye istemeye şunları söylemeye mecbur oldu:

"Salih, yukarı çık, bak, bu terbiyesizliği hangi hizmetçi yapıyor?"

Böylelikle bu çirkin hareketin Latife Hanım tarafından değil, hizmetçiler tarafından yapılmakta olduğunu konuklara anlatmak istiyordu. Oysa yukarıda ter ter tepinenin Latife Hanım olduğunu hepimiz biliyorduk.

Latife Hanım'ın hırçınlıkları bir ihtar ile bitecek gibi değildi. Aksine hırçınlıkları ve kurdukları yuvayı bozacak huysuzlukları giderek daha çok artıyordu.

○

Atatürk, 12 Mart 1923 Pazartesi günü Adana'ya resmi bir seyahat yapmıştı. Üstünde mareşal üniforması vardı. Adana, Gazi'ye olağanüstü bir karşılama töreni yapmıştı. Kadın-erkek, genç-yaşlı, çoluk-çocuk herkes Atatürk'e atılıyor, sarılıp eli-

ni yüzünü öpüyordu. Genç kızların ve kadınların Atatürk'ü öpmelerinden Latife Hanım'ın hoşlanmadığı, hatta sinirlendiği gözümüzden kaçmıyordu. Gazi, istasyondan çıkıldıktan sonra, Adanalıların hazırladıkları otomobile Latife Hanım'ı da soluna alarak bindi ve kendisine tahsis edilen eve gitti.

Gazi ve Latife Hanım henüz yukarı çıkmışlardı. Latife Hanım, sinirlerine hâkim olamayarak, otomobilde kendisinin niçin arkada oturduğunu bir mesele ve tartışma konusu yapmış, Gazi'nin hayli üzülmesine sebep olmuştu. Gazi resmi üniformasıyla, muzaffer bir başkumandan olarak milleti temsil etmekte olduğu için bu tartışma yersizdi. Fakat Latife Hanım, bütün tahsil ve terbiyesine rağmen bu gibi durumları takdir edebilecek basireti maalesef gösteremiyordu.

Yine bir gün Gazi ile birlikte Konya'ya gitmiştik. Gazi, istasyonda askeri-mülki erkân ve kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılandı. Latife Hanım henüz hazırlanmamıştı. Hazırlanması da biraz gecikecekti. Gazi, karşılamaya gelenleri daha fazla bekletmemek, ayakta tutmamak için trenden yalnız olarak inmeye mecbur oldu. Latife Hanım buna çok sinirlenmişti. Vagonun penceresine geldi ve oradan Gazi'ye seslenmeye başladı:

"Kemal!.. Kemal!.."

Bu durum orada bulunanların üzerinde hiç de olumlu etki yapmamış ve herkesin üzülmesine sebep olmuştu.

Latife Hanım'ın erkek kardeşlerinden bazılarının İstanbul'da şuraya buraya musallat olurcasına yaptıkları taşkınlıklar Gazi'yi ayrıca üzüyor ve sinirlendiriyordu. Gazi, buna rağmen Latife Hanım'ı incitecek tek imada bile bulunmuyordu.

Burada belirtmek istediğim bir nokta var: Uşakizade Halit Ziya Bey'in, oğlunun ölümünden sonra, bir baba şefkati ve acısıyla yazdığı kitaptaki birtakım iddialar hatalı bir düşüncenin ürünüydü. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de yaralanarak tedavi için Almanya'ya gönderilmiş, Wiesbaden'de ameliyat olmuştum. O sıralar tesadüfen Wiesbaden'de bulunan Halit Ziya Bey bir Türk subayının ameliyat olacağını duy-

muş, gelmiş, ameliyatımda bulunmuştu. Narkozun etkisi geçtiğinde Halit Ziya Bey başucumdaydı. Çok memnun olmuştum. Bundan ötürü kendisini daima sever ve sayardım. Bunun etkisiyle de o kitap için kendisine uzun bir mektup yazmaktan vazgeçerek sadece *"Yazılarımızda şefkat hissi fazla, bunu takdir ederim. Ancak bazı iddialarınızın araştırılmasını daha yerinde bulurum. Bu konularla ilgili arzu ettiğiniz bilgileri bizzat verebilirim"* şeklinde birkaç satırlık mektupla yetinmiştim.

Sarıkamış'ta kopan fırtına

1924 yılının sonbahar aylarındaydı. Gazi, Anadolu'da uzun bir seyahat yapmaya karar vermişti. İç Anadolu'da büyük heyecan yaratan bu gezisine Latife Hanım da katılıyordu. Gazi bu gezide Latife Hanım'ı yanına almakla, Türk kadınının gelişme aşamasını da göstermek istiyordu. Ayrıca Gazi'nin çevresini bir sevgi çemberi şeklinde kuşatan halkımıza kadınlarımızın da katılması sağlanacak, resmi kabullere ve toplantılara herkesin eşiyle birlikte katılmasına imkân hazırlanacaktı.

Salih Bozok'un eşi Pakize ve Fuat Bulca'nın eşi Sabiha Hanımlar da Latife Hanım'ın davetlisi olarak geziye katılıyorlardı.

11 Eylül 1924 günü Mudanya'dan *Hamidiye* gemisine binerek İstanbul'a uğramadan Karadenize hareket etmiştik. Karadeniz sahillerindeki belli başlı şehirlere uğradıktan sonra 15 Eylül 1924 günü Trabzon'a geldik. Gazi, Trabzon'a çıktığımız günün ertesi sabahı Erzurum ve çevresinde büyük tahribata ve insan kaybına sebep olan şiddetli bir deprem olduğunu haber almış, çok üzülmüştü. Hemen Erzurum'a, felaketzedelerin imdadına koşmaya karar verdi. Erzurum'a hareket ettik.

30 Eylül 1924 günü Erzurum'a vardık. Gazi, Erzurum havalisindeki bütün felaket bölgelerini tek tek gezdi. Acıları dindirmek, yaraları sarmak için etkili tedbirler almak ve çareler bulmakla bizzat meşgul oldu. Komutanlara ve yerel yönetici-

lere gerekli emirleri verdikten sonra 4 Ekim 1924 günü Sarıkamış'a hareket etti. Latife Hanım her uğradığımız yerde nedense pek sinirli görünüyordu. Mesela Samsun'a çıktığımızda halkın, özellikle kadınların ve genç kızların Gazi'ye atılarak O'nu kucaklamaları, öpmeleri, sevgi gösterilerinde bulunmaları Latife Hanım'ı biraz kıskandırıyor ve öfkelendiriyordu. Bu yüzden daha o zaman orada Gazi ile aralarında bir tartışma çıkabilirdi. Gazi bu nedenle Pakize ve Sabiha Hanımları Samsun'dan geri göndermeye karar vermişti. Fakat Latife Hanım özür dileyerek Gazi'yi bu kararından vazgeçirmiş ve gezinin birlikte sürdürülmesini sağlamıştı. Buna rağmen Erzurum'da asabiyeti yeniden başlamış ve Sarıkamış'ta adeta sağına soluna çatar bir durum almıştı. Ne kumandanların, ne vekillerin eşlerine ve ne de kendilerini ziyarete gelen hanımlara ilgi gösteriyor, onları görünce adeta nevri dönüyordu.

Sarıkamış'ta Ordu Kumandanı Ali Sait Paşa'nın evinde Gazi'nin onuruna verilen resmi akşam yemeğindeydik. Sofrada Erzurum valisi, Sarıkamış'taki ordu ve fırka kumandanları, askeri ve mülki davetliler vardı. Latife Hanım'la ordu kumandanının eşi Naciye Hanım da sofrada idiler. Önce içildi, sonra da yemek yenmeye başlandı. Gazi kendisine uzatılan tabaktan makarna alıyordu. Tam o sırada Latife Hanım o sofrada yakışık almayan ve durumuna uymayan bir harekette bulundu. Gazi, bu hareketi fark etmemiş gibi davrandı. Ertesi gün hareket edileceği için yemeğini bitirip davetlilere veda etti ve sofradan ayrıldı. Latife Hanım'la birlikte yemek salonunun yanı başındaki özel dairesine geçti. İşte tam o sırada da kızılca kıyamet kopmaya başladı.

Salih Bozok, Rize Milletvekili Rauf, Başyaver Rusuhi, yaver Muzaffer ve ben salonda kalmıştık. Gazi'nin özel dairesinde kıyamet koptuğunu işitiyorduk. Aralarında geçen ve kulağımıza kadar gelen konuşmalardan, Gazi-Latife Hanım ilişkisinin artık düzelmesine imkân olamayacağını anlıyorduk.

Gazi geceyi ayrı bir odada geçirmişti. Ertesi günü, 8 Ekim 1924'te öğleden önce Erzurum'a dönülecekti. Gazi çok sinirli, Latife Hanım ise her zamanki gibi yaptığından pişman gö-

rünüyordu. Latife Hanım herhalde bu kez de her zaman olduğu gibi sorunun çözülebileceğinden emin gibiydi.

Otomobiller Erzurum'dan hareket etmek üzere evin önüne gelmişlerdi. Gazi, otomobiline binerken, Ordu Kumandanı Ali Sait Paşa'nın eşine *"Buyurunuz hanımefendi"* diyerek otomobilin sağ tarafını gösterdi. Ali Sait Paşa'nın eşini yanına oturttu. Başyaver Rusuhi Bey'le Salih Bozok'u da öne aldı. Latife Hanım'ı Genel Sekreter Tevfik Bey'in otomobiline bırakarak hareket etti. Durumun vahim bir şekle girdiği anlaşılıyordu. Ama o gün bizden başkası bu vehametin farkında değildi. Herkes Gazi'nin Ali Sait Paşa'ya iltifat olsun diye eşini yanına aldığını sanıyordu.

Oysa olayın içyüzü hiç de öyle değildi. Gazi artık bu düzensiz ve üzücü hayata son vermek kararını almış gibi görünüyordu. Nitekim bu kararı verdiği, Erzurum'a geldiğimiz akşam, geceyi ayrı odada yalnız başına geçirmesinden belliydi.

Ertesi sabah çok erken saatte Salih Bozok odama geldi. Gazi'nin sabaha kadar uyumadığını, geç vakit kendisini yanına çağırarak Latife Hanım'dan ayrılmaya karar verdiğini, Latife Hanım'ı bu amaçla Ankara'ya göndermek ve kendisini de yanına vermek istediğini ve hükümete de *"Latife Hanımefendi ile iftirâk (ayrılık) vuku bulmuştur. İcap eden kanuni muameleyi hemen yapınız"* şeklinde bir mektup yazdığını söyledi. Bu haber beni çok üzmüştü.

Meğer Salih Bozok benim odama gelmeden önce Latife Hanım'ın odasına uğramış. Orada bazı gereksiz ve münasebetsiz sözler söylemiş. Bana söylediğine göre de tartışma biraz ağırca olmuş. Salih'e yaptığının doğru olmadığını söyledim. Salih Bey yanımdayken Gazi kendisini çağırdı. Ben de kalktım, hazırlandım, Gazi'nin yanına gittim. Salih Bey Gazi'ye, Latife Hanım'a söylediklerini anlatıyordu. Anlattıklarını dinledikten sonra Gazi, Salih'e üzüntülerini şöyle bildirdi:

"Salih, bana anlattıklarını yaparken bir an düşünmen gerekirdi ki, Latife halen benim adımı taşımaktadır. Dolayısıyla iyi yapmadın!"

O sırada kötü bir rastlantı daha oldu. Latife Hanım ha-

reket edeceği sırada Ali Sait Paşa'nın eşi Naciye Hanım'a veda etmek için bir görüşme yapmak istemişti. Naciye Hanım durumdan haberdar değildi. Henüz uykuda ve hazırlanmamış olduğu için de Latife Hanım'ın ziyaretini kabul edemedi. Gazi, bunu haber alınca, yeniden üzüldü. Latife Hanım'ı kapıya kadar indirdi ve yolcu etti:

"Bon voyage!"

Beni ve diğer arkadaşları da Erzurum kaplıcalarına kadar Latife Hanım'ı uğurlamaya memur etti.

Kaplıcaya giderken otomobilde Latife Hanım'ın yanında oturuyordum. O kadar üzgündü ki, bunu bir türlü saklayamıyor, sürekli ağlıyordu. Kendisini teselli etmeye çok çalıştık. Gazi'nin iyi niyetinden emin olduğu için, bu gerginliğin kötü bir sonuç vermeyeceğinden de emin görünüyordu.

Sürekli ağlayan Latife Hanım, bu işin iyi niyetle halledilmesi için benim de Gazi nezdinde çalışmamı, kendisine yardım etmemi istiyordu. Emir ve arzularını yerine getirmek için çalışacağımdan emin olmasını rica ettim.

Aramızda şöyle bir şifre kararlaştırdık: Onlar yoldan, yani Latife Hanım'la Salih Bozok, Gazi'nin hiddet ve üzüntü durumunu öğrenmek için, *"Hastanın durumu nasıl?"* diye telgrafla soracaklar, ben de Gazi'nin durumuna göre onlara aynı şekilde cevap verecektim.

Kaplıcadan dönmemizi bekleyen Gazi gerçekten çok üzgün görünüyordu. Yolculuğumuz sırasındaki Latife Hanım'ın pişmanlıklarını, üzüntülerini anlattım ve bir sırasını getirip aramızda kararlaştırdığımız şifreden de söz ettim. Gazi biraz düşündükten sonra dedi ki:

"Salih çok fena yaptı. Bu dakikada adımı taşımakta olan bir kadına karşı böyle nezaketsiz davranmaya hiç de hakkı ve yetkisi yoktu."

Anlıyordum ki Gazi, Latife Hanım'a acımıştı. Bu durumdan yararlanarak olayı Latife Hanım'ın lehine halletmek imkânını sağlayacağımdan emin bulunuyordum. Özellikle Gazi'nin kin gütmek âdeti olmadığı için, işin daha kötü bir şekle girme ihtimali olmadığı kanaatindeydim.

Latife Hanım Erzincan'a varır varmaz Salih Bozok'a hastanın nasıl olduğuna dair çektirdiği telgrafa şu cevabı verdim:

"Hastanın ateşi devam etmektedir."

10 Ekim günü biz de Erzurum'dan Ankara'ya doğru hareket etmiştik. Suşehri'ne ulaşmış olan Latife Hanım'dan tekrar aldığım telgrafa *"Hastanın ateşi devam ediyor"* diye cevap vermek zorunda kalmıştım.

Latife Hanım'la aramızdaki bu şifreli haberleşmeden Gazi'yi sürekli haberdar ediyordum. Bu haberleşmenin Gazi'nin hoşuna gittiğini ve asabiyetinin hafifler gibi olduğunu hissediyordum. Yolda giderken ara sıra takılıyordu:

"Hastanın ateşi nasıl? Devam ediyor mu Kılıç?"

Erzincan'a vardığımızda, Kolordu Kumandanı Asım Paşa bana, Latife Hanım'ın adıma yazıp bıraktığı bir mektup verdi. Mektubu açtım. İçinde Gazi'ye hitaben yazılmış mektup vardı. Kapalı olan mektubu uygun ve neşeli bir anında Gazi'ye takdim etmemi ve alacağım cevabın telgrafla bildirilmesini arzu ediyordu.

Mektubu cebime koydum. Kumandanlık karargâhındaki yatak odasında olan Gazi'nin yanına gittim. Kendisi böbreklerinden biraz sancılanmıştı. Rize Milletvekili Rauf Bey, sıcak tutsun diye Gazi'ye bir yün kuşak sarmakla meşguldü. Gazi de hafif hafif kendi kendine şarkı söylüyordu. Gazi beni görünce latife etti:

"Kılıç ne haber? Hastanın ateşi nasıl?"

Biraz neşeli görünüyordu. Durumu uygun buldum:

"Paşacığım, Latife Hanımefendi, efendimize takdim edilmek üzere bana bir mektup bırakmışlar. İzin verirseniz takdim edeyim."

"Bırak" dedi önce. Arkasından sordu:

"Nerede o mektup?"

Mektubu cebimden çıkardım. Başka bir emir vermesini beklemeden zarfı yırttım ve mektubu okumaya başladım. Mektup gerçekten bir şaheserdi. Çok güzel yazılmıştı. Aslında Latife Hanım çok güzel yazar, duygulara hitap etmesini bilirdi. Mektup şöyle bitiyordu:

"Ben bütün kötü huylarımı Erzurum'da felaket bölgesine gömdüm. Artık beni affet! O mutlu yuvamıza, Çankaya'ya yine birlikte neşe ile dönelim."

Bu mektup Gazi'yi memnun etmişti. Bundan yararlanarak ben de latife yapmak istedim:

"Paşam, şimdi telgraf çekeceğim. Hastanın ateşini kaç olarak bildireyim?"

Şu cevabı verdi:

"Hasta iyidir, der ve Kayseri'de bizi beklemelerini ilave edersin!"

Çok sevindim. Elini öptüm ve Kayseri'ye henüz varmamış olan Latife Hanım'a şu acele telgrafı hemen çektim:

"Hamdolsun hastanın ateşi düştü. Tamamen iyidir. Kayseri'de bizi beklemenizi arzu buyuruyorlar."

Salih Bozok'un sonradan bana anlattığına göre, bütün ümitleri bitmiş ve son derece üzgün olan Latife Hanım'ı bu telgrafım çok sevindirmişti. Hakkımda iltifat dolu sözler söyleyerek ertesi gün sabahın erken saatlerinde Kayseri'den yola çıkmıştı.

Latife Hanım, Kayseri'ye 40-50 kilometre uzaklıkta bir handa Gazi ile buluştu. Gazi, aralarında hiçbir şey olmamış gibi kendisini büyük bir samimiyetle karşıladı:

"Bak, acele ettin, gittin. Fakat biz sana yetiştik!"

Bu buluşma sırasında Latife Hanım'ın bana yaptığı iltifattan çok mahcup olmuştum. Ankara'ya döndüğümüzde büyük bir nezaket gösterek beni bir ay kadar Çankaya Köşkü'nde konuk etti.

"Bu evi gaz döküp yakacağım"

Erzurum olayı unutulmuştu. Ama olayın bir yerden yine patlak vereceği belliydi. Nitekim öyle oldu. Bir geceyarısı telefonum çaldı. Arayan Yaver Muzaffer Bey'di:

"Gazi sizi emrediyor."

Hemen kalkıp gittim. Yolda Salih Bozok'a rastladım. Gazi onu da çağırmıştı. Birlikte Gazi'nin odasına girdik. Gazi'nin yüzü kıpkırmızıydı. Kanepenin üzerine elbisesiyle uzanmıştı. Bizi görünce şöyle bağırdı:

"Bu evden kaçayım, yoksa gaz döküp bu evi yakacağım!"

Salih, hemen Gazi'nin boynundaki kravatı gevşetti, gömleğin yaka düğmesini çözdü.

Meğer Gazi sofradan sonra bahçeye çıkmış. Köşk'ün kapısında otururken, Latife Hanım balkona çıkarak yakışıksız bir tavırla niçin yatmadığını sormuş. Çevredeki sofracılar, muhafızlar ve posta erleri önünde Gazi'nin kişiliğiyle bağdaşmayacak laubali sözler söylemiş.

Gazi yana yakıla bunları bize anlattıktan sonra dedi ki:

"Şimdi siz kalınız, ben şöyle bir kafamı dinlendirmek için çıkayım. Biraz otomobil ile hava alayım."

Başyaver Rusuhi Bey'i yanına aldı, otomobiline bindi ve *"Yozgat'a doğru"* diyerek Köşk'ten ayrıldı.

"Yozgat'a doğru" diyen Gazi, o gece Marmara Köşkü'ne gitmiş. Kendisini kim arar ve sorarsa Köşk'te olmadığını söylemelerini emretmiş. Geceyi orada geçirirken, Latife Hanım'ın hemen İzmir'e gönderilmesi emrini vermiş. Ve ertesi sabah gerçekten Yozgat'a doğru yola çıkmış.

Latife Hanım'ı yolcu etmek için istasyona gitmiştim. İsmet Paşa da gelmişti. Latife Hanım üzgün ve düşünceli görünüyordu. Ama Gazi'den hâlâ ümidini kesmemişti.

Halbuki Latife Hanım'ın Ankara'dan İzmir'e hareketinden bir süre sonra boşanma ile ilgili resmi işlem tamamlanacaktı.

"Mustafa Kemal, eşini nasıl boşar?"

Latife Hanım, Atatürk gibi dünya çapında bir şahsiyetin kendisini kolay kolay boşayamayacağını sanıyordu. Belki de bundan aldığı cesaretle şımarıklıklarını ve hırçınlıklarını olabildiğince sürdürmüştü. Oysa Atatürk bir kez karar verdi mi, kararından artık O'nu kimse vazgeçiremez, kimse durduramazdı.

Gazi'nin Latife Hanım'dan ayrılışının üzerinden yıllar geçmişti. Bir İstanbul seyahati sırasında, bir akşam, Dolmabahçe Sarayı'nın balkonunda oturuyorduk. Tanınmış bir iki gazeteci, eşleriyle birlikte Gazi'nin konuğu olarak orada bulunuyorlardı. Sofraya henüz oturulmamıştı. Söz, evlilik konusuna geldi. Gazi neşeli ve samimi şekilde evlilikleriyle ilgili şunları anlattı:

"Evlilikte kadının arzularını yerine getirmek çok güç. Mesela siz kitap okumak istersiniz; o, o sırada kitap okumanızı istemez. Bizim evliliğimizde de bu çeşit anlaşmazlıklar çok olurdu. Asıl tuhafı, Latife Hanım benim kendisinden ayrılabileceğime hiç ihtimal vermezmiş. Bir gün bu ihtimalden söz ederek bana, 'Nasıl olur? Dünyaca tanınan Mustafa Kemal, dünya önünde eşini nasıl boşar?' diyerek ayrılığın imkânsız olduğunu anlatmak istemişti. Kendisine 'Gayet basit' dedim. 'Öyle bir durum olsun istemem. Fakat mecbur kalırsak ile basarım, Genel Sekreter Tevfik Bey'i çağırırım. Anadolu Ajansı'na iki satır vererek, Gazi, Latife Hanım'dan ayrılmıştır, derim ve iş olur biter.' Latife Hanım bu cevap karşısında hayretler içinde kalıp 'O kadar basit mi?' diye sordu. 'Evet, o kadar basittir' dedim."

İşte Gazi için, ayrılık kararı verildikten sonra, onu tatbik etmek, kendisinin de ifade ettiği gibi, güç değil, bu derece basitti.

Büyük bir aşkın hazin öyküsü

Atatürk sadece olağanüstü yakışıklı değil, aynı zamanda büyüleyici bir erkekti. Bütün kadınların hayallerini ve düşlerini süslerdi. O'nun hayatına girmek, hiç değilse yakınında bulunmak isteyen kadınların sayısı o kadar çoktu ki... Onlardan biri de Fikriye Hanım'dı. Uzun süre Atatürk'ün yanında kalmış, O'na derin ve ümitsiz bir aşkla bağlanmıştı. Onun bu büyük aşkının hazin öyküsü aklıma geldikçe daima yüreğim burkulur.

Gazi, Milli Mücadele'nin başlangıcında, istasyondaki binada kalıyordu. Ankaralıların Çankaya'daki köşkü kendisine hediye etmeleri üzerine oraya geçti. Her iki yerde de erkek hizmetçiler elinde bakımsız ve kimsesiz gibiydi.

Gazi'nin Bekir Çavuş adında sadık bir adamı vardı. Sivas Kongresi'nden beri yanındaydı. Her işini bu Bekir Çavuş ya-

pardı. Gazi'ye candan bağlıydı. O'nu rahat ettirmek için canını feda edercesine çalışırdı. Gazi'nin varı yoğu, nesi varsa açıkta, Bekir Çavuş'un elindeydi. Gerçi Gazi'nin işlere nezaret edecek yaverleri, daire müdürleri ve yakın arkadaşları yok değildi. Ancak ne de olsa evde bir kadın eli ve kadın idaresi lazımdı.

O sırada Muhsin Bey'in damadı Mithat Bey Ankara'ya gelmişti. Mithat Bey eski süvari kaymakamlarındandı. Gazi'nin Selanik'ten tanıdığı ve saygı duyduğu Evrenos ailesine mensuptu. Mithat Bey, Gazi'nin bu bakımsız durumunu görmüş, Köşk'ün iç hizmetlerinin bir kadın tarafından görülmesinin daha uygun olacağını düşünmüştü. Aklına İstanbul'dan iyi tanıdığı Fikriye Hanım gelmişti. Düşüncesini Gazi'ye söyledi, O da uygun buldu. Mithat Bey İstanbul'a giderek Fikriye Hanım'ı aldı ve Ankara'ya getirdi.

Fikriye Hanım 23-24 yaşlarında, terbiyeli, nazik ve güzel bir kadındı. Kendine özgü sempatik bir hali vardı. Tutumu ve davranışlarıyla kendini çevreye kısa sürede sevdirmişti. Atatürk'ün arkadaşları da onu seviyor, kendisine saygı duyuyorlardı.

Fikriye Hanım, Gazi'nin pek düşkün olduğu konforunu, istirahatini hemen sağladı. Denilebilir ki, Köşk'e gelip idareyi ele aldığı günden itibaren Gazi'nin hayat tarzı değişmişti. Fikriye Hanım yalnız Gazi ile değil, hatta yaverlerinin işleriyle, çamaşırlarının yıkanmasına, söküklerinin dikilmesine kadar her şeyleriyle meşgul oluyordu.

Fikriye Hanım Milli Mücadele'nin ilk karışık ve karanlık günlerinde iç ayaklanmaların, İnönü savaşlarının, Eskişehir bozgununun acı ve tatlı bütün safhalarında aramızda, Gazi'nin yanında bulunmuştu. Gazi'nin annesi Zübeyde Hanım İstanbul'dan Ankara'ya geldikten sonra bile Fikriye Hanım aynı durumda kaldı. Zübeyde Hanım'a da hizmetler etti. Hastalığında onun etrafından ayrılmadı ve iyileşmesi için canla başla çalıştı. Bu nedenle Zübeyde Hanım'ın da sevgisini kazanmıştı. Yalnız Zübeyde Hanım'ın bir endişesi vardı: Gönül bu ya... Günün birinde ya oğluyla evlenirse?

Bir süre Atatürk'ün yanında kalıp O'nu sevmemeye, O'na âşık olmamaya imkân var mıydı? Fikriye Hanım da Atatürk'ü derin bir aşkla seviyor, fakat bunu belli etmemeye çalışıyordu. Zübeyde Hanım bunu sezmişti. Ya oğlu da sever ve Fikriye Hanım'la evlenmeye kalkarsa?

İşte Zübeyde Hanım bunu asla istemezdi. Sırası geldikçe yakınlarına bu endişesini söylediği gibi, Gazi'ye de hissettirmekten çekinmiyordu. Kadınlık bu, belki de Fikriye Hanım böyle bir şeyi hayal ediyor olabilirdi. Zübeyde Hanım çok zeki bir kadındı, özellikle analık önsezisiyle böyle düşünmüş veya hissetmiş olabilirdi. Fakat Gazi hiçbir zaman Fikriye Hanım'la evlenmekten söz etmediği gibi, buna ihtimal verdirecek bir belirti de göstermemişti.

Gazi Büyük Zafer'den sonra Latife Hanım'la evlenmeye karar vermişti. Fikriye Hanım'ın Latife Hanım'la aynı çatı altında kalması doğru olmazdı. Çünkü Fikriye Hanım yıllarca Gazi'nin çevresinde bulunmanın, O'na hizmet ederek hayatının özelliklerine karışmış olmanın oluşturduğu, dolayısıyla Gazi'yi yakından uzaktan tanıyan her kadının duyması tabii olan hayranlık ve bağlılık hislerine fazlasıyla sahip görünüyordu. Gazi'ye o derece bağlılıkla, o derece sadakatle hizmet etmesinde bir çeşit aşkı andıran hayranlık duygularının etkisi hissediliyordu.

Herhalde Fikriye Hanım'ın kendisine olan bu bağlılığını Gazi de hissetmiş olacak ki, evliliğiyle birlikte –Fikriye Hanım'ın da görüşünü ve onayını alarak– onu Avrupa'ya göndermeye karar verdi. Fikriye Hanım çok zayıftı. Avrupa'da tedavi görecek ve dinlenecekti. Siirt Milletvekili Mahmut Bey'in refakatinde Almanya'ya gitmek üzere bir akşam Ankara'dan İsviçre yoluyla Münih'e hareket etti.

Hâlâ hatırımdadır: Fikriye Hanım'a, giderken, *"Size ne hediye alayım?"* diye sormuştum. Benden Ahmet Rasim Bey'in tarih kitaplarını istemişti. İstasyondan uğurlarken bu kitapları kendisine verdim. Çok memnun oldu.

Gazi, Fikriye Hanım'ı Almanya'ya göndermişti ama kendisini derin bir aşkla seven kadını hayatından çıkarması ko-

lay olmayacaktı. Çünkü Fikriye Hanım, Gazi'nin evlendikten sonra kendisini yanından uzaklaştırmasını bir türlü içine sindirememişti. Atatürk'ü çok özlüyordu. Latife Hanım'dan ise büyük ihtimalle nefret ediyordu. Çünkü onun Gazi'nin hayatına girmesi, kendisinin Köşk'ten uzaklaştırılmasına sebep olmuştu.

Fikriye Hanım'a Münih'te her türlü imkân sağlanmıştı. Buna rağmen her nedense orada ikametini uzatmak istemez ve sürekli dönmek arzusunu gösterirdi. Sonunda İstanbul'a döndü. Eski valilerden akrabası Macit Bey'in yanına yerleşerek, o aile ile kendine mütevazı bir hayat programı çizdi. Fakat bir süre sonra, galiba birdenbire Gazi'yi görmek, O'nun elini öpmek arzusu doğmuş olacak ki, hiç kimseye haber vermeden gizlice Ankara'ya gelmişti.

Ankara'ya sabah gelir, trenden iner inmez doğruca Köşk'e gider. Kapıda polis ve nöbetçilere kendini tanıtır. Eskiden beri Köşk'te bulunan emektar memurlardan bazıları kendisini tanır tanımaz, tabiidir ki bekletmeksizin Köşk'e girmesine izin verirler. Diğer taraftan da Yaver Muzaffer Bey'i haberdar ederler.

Fikriye Hanım, orta köşkte konuklara ayrılan salonda beklemesi gerekirken, bir oldu bitti ile doğruca kapının yanındaki yeşil salona girer. Fikriye Hanım'ın geldiğini tesadüfen gören Bekir Çavuş koşar, henüz uyumakta olan Gazi'yi kaldırır ve Fikriye Hanım'ın geldiğini, salonda beklediğini haber verir. Gazi bunun üzerine Başyaver Rusuhi Bey'i çağırtır. Ona, Fikriye Hanım'la görüşmesini, randevu istemeden gelmesinin sebebini ve bir isteği olup olmadığını öğrenmesini emreder. Fikriye Hanım'ın Çankaya'da olduğu yıllarda Rusuhi Bey henüz yoktu. Sonradan başyaver olarak geldiği için, onu tanımıyordu. Aşağı salona inince kendini takdim eder ve Fikriye Hanım'ı selamlayarak oturur. Ne gibi arzuları olduğunu sorar. Fikriye Hanım da, Gazi'yi ziyaret etmek amacıyla Ankara'ya geldiğini söyler. Rusuhi Bey, "*Arzularınızı kendileri uyanıp hazırlandıktan sonra arz edip görüşmenizi temin ederim. Ancak lütfen birlikte diğer salona girelim. Orada bek-*

leyiniz" diyerek orta köşkteki ziyaretçi salonuna davet etmek isteyince, Fikriye Hanım hiddetlenir. *"Ben buradan hiçbir yere gitmem. Ben bu evin hanımıyım"* diye sert bir cevap verir. Fikriye Hanım'ın bu olağandışı ve sinirli tavrı Rusuhi Bey'i şüphelendirir. Ziyaretçi salonuna gitmesini ısrarla rica edince Fikriye Hanım kalkar, birlikte orta köşke geçerler. Fikriye Hanım orta köşkte bir ara tuvalete gider. Fakat aradan hayli vakit geçtiği halde tuvaletten çıkmaz. Bu durum Rusuhi Bey ile Muzaffer Bey'in dikkatini çeker. Başyaver Rusuhi Bey, Muzaffer Bey'e tuvaletin kapısını açıp bakmasını söyler. Muzaffer Bey, içeride kadın olduğu için tuvaletin kapısını açmakta tereddüt gösterir. Bunun üzerine Rusuhi Bey, bizzat tuvaletin kapısını açtığında, Fikriye Hanım'ın çantasını karıştırmakta olduğunu görür. Karıştırdığı şeyler arasında küçük bir browning tabanca gözüne ilişince artık hiçbir şüphesi kalmaz ve kendisine o gün Gazi ile görüşmesinin mümkün olamayacağını bildirir.

Fikriye Hanım kimi öldürecekti?

Fikriye Hanım Çankaya'ya ne amaçla gelmişti? Gazi'yi ziyaret etmek ve elini öpmek için ise, neden çantasında tabanca vardı? Tabanca ile kime veya kimlere ateş etmeyi planlıyordu? Kaldı ki Fikriye Hanım'ın bel kuşağı arasına sokulmuş ikinci bir tabanca daha bulundu.

Fikriye Hanım çok üzgün bir şekilde, fakat soğukkanlılıkla yaverlere veda ederek Köşk'ten çıkar. Kapıda beklettiği açık faytona doğru yürümeye başlar. Bir ara durarak, oradaki posta erlerinden biri ile Rusuhi Bey'e bir şey söylemek istediği haberini gönderir. Rusuhi Bey'i yanına çağırır. Fakat Rusuhi Bey gitmez. Fikriye Hanım faytona biner, fayton hareket eder.

Fayton Köşk'ten ayrılarak yakında bulunan Fuat Bulca'nın köşkü hizasına geldiğinde, Fikriye Hanım –belki de Gazi'ye yahut Latife Hanım'a yöneltmek için çantasında taşıdığı– tabancasını çekerek kalbi hizasına ateş eder ve can havliyle kendini hemen faytondan dışarı atar, oracıkta yığılıp kalır!

Silah sesini duyan civardaki muhafızlar, polisler hemen yanına koşarak Fikriye Hanım'ı kaldırır, Numune Hastanesi'ne götürürler. Gazi olaydan haberdar edilir. O da ne yapılması gerekiyorsa yapılması için Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'a telefon eder.

Fakat ne yazık ki Fikriye Hanım tedavi edildiği hastanede hayatını kaybetmişti. Bu acı olay Gazi'yi ve çevresini çok üzmüştü.

Kendisini vurduğu tabancadan başka ikinci bir tabanca da Fikriye Hanım'ın belinde, etekliğinin bel kuşağı arasına sokulmuş bir halde bulunmuştu. Bu iki tabancayı taşımasından ve birini tuvalette hazırlamasından tahmin edilmişti ki, maazallah Gazi ile görüşmesi mümkün olsaydı, ihtimal Gazi'yi ve Latife Hanım'ı öldürdükten sonra kendisi de intihar edecekti. Bu tabancaları yanında taşımasından ve hazırlamasından başka bir anlam çıkarılamazdı.

Köşk'ten ayrıldıktan sonra birdenbire Rusuhi Bey'i çağırması ise, belki planını uygulamaya engel olduğu için hiç olmazsa onu öldürüp intikamını almak arzusunun sonucu olabilirdi. Herhalde Rusuhi Bey de büyük bir tehlike atlatmıştı.

İlhamını milletinden alan lider

Yalnız Türklük için değil, belki bütün insanlık tarihi için övünülecek onurlu ve olağanüstü destan sayfaları yazan Atatürk'ün hayatını, tarihi bir belge şeklinde yazmaya asla muktedir değilim. Ancak, Celal Bayar'ın samimi olarak söylediği gibi, O'ndan söz etmek gerçekten büyük bir ibadet olacağı için, o büyük insanın sadece bazı meziyetlerinden anlatmaya çalışacağım. Fakat ben Atatürk'ü anladığım gibi yazmayacağım. Öyle yaparsam bir hataya düşmekten korkarım. Onun için, Atatürk'ü kendi anlayışıma göre değil, objektif bir şekilde yani olduğu gibi yazmaya çalışacağım.

Atatürk'ün hayatı iyi incelenecek olursa görülür ki, O'nun benliğinin büyük kudreti ta küçüklüğünden başlar. O, gençliğinden beri halk tarafından sevilmiş, her yerde sesi duyulmuş,

memleketin ölüm kalım mücadelesinde oynadığı muazzam rollerle bütün dünyaya kendini kabul ettirmiş, hâlâ nereye bakılsa ateşi ve ışığı hissedilen büyük bir insandı.

Mustafa Kemal olayların verdiği fırsatlardan yararlanarak ortaya çıkmış çılgın, maceracı, karmakarışık, şüpheli ve kindar insanlardan değildi. O, birtakım siyasi dalaverelerin sevkiyle aşağıdan yukarıya fırlamış, zorla milletin başına geçmiş bir diktatör olmaktan büsbütün başka, bambaşka bir şahsiyetti. Çok sevdiği büyük milletinin içinden çıkmıştı. Yoktan var ettiği bir devletin ortaya çıkışı sırasında başında bulunduğu milletinin simgesi olarak hareket etmesini iyi bildiği için, halkının kalbinde ve gönlünde saygın bir yer edinmiştir.

Atatürk öyle sonsuz ve ölçüsüz bir hayat ve kuvvet kaynağıydı ki *"Yalnız Türkler değil, insanlığın bütün mazlum milletleri kuvvetlerini ondan almaya çalışmışlardır"* denebilir.

Bir Almanya gezimizde arkadaşımız Siirt Milletvekili Mahmut Bey, Büyükelçi Kemaleddin Sami Paşa aracılığıyla Hitler'le bir görüşme yapmıştı. O tarihlerde bütün dünyanın dikkatini üzerinde toplamış olan mağrur Hitler'in o görüşme sırasında, *"Bütün enerjimi Atatürk'ten alıyorum. O'nun hayatı bizim feyizli ışığımızdır"* diyerek Atatürk'ü övmesini asla unutamam. Bolşevik ihtilalinin on beşinci yıldönümü törenlerine katılmak üzere bir heyetle Moskova'ya gittiğimizde, Hariciye Komiseri Çiçerin'in şu sözleri nasıl göğsümüzü kabartmış, bizi nasıl gururlandırmıştı:

"Mustafa Kemal gibi büyük çapta kudret sahibi bir adamın başınızda bulunması sizin için ne kadar büyük bir kuvvet ise, O'nun dostluğu bizim için de aynı şekilde kuvvet ve bahtiyarlıktır."

Atatürk ise, şu sözleriyle daima alçakgönüllülük gösterirdi:

"Büyük olayları, yapılan işleri bir kişiye mal etmek, milletin hakkına saygısızlık ifade eden bir görüş tarzı olur!"

○

Atatürk –daha önce de vurguladığım gibi– çok sıkılgan bir insandı. Prof. Neşet Ömer Bey'le bir gün Atatürk'ün sıkılganlığını tartışıyorduk. Hoca bana demişti ki:

"Kılıç Ali Bey, tarihteki dâhileri inceleyecek olursak, hepsinin sıkılgan ve uykusuz olduğunu görürüz."

Atatürk kendisini övenlere fena halde sinirlenirdi. Hatta kendisine *"Büyük Atatürk"* diye hitap ettiklerinde hiddetle şöyle derdi:

"Adıma böyle riyakâr kelimeleri karıştırmayınız!"

Bir seyahatte konuşmacılar sürekli kendisini övüyorlardı. Dayanamadı, ayağa kalktı ve şu konuşmayı yaptı:

"Muhterem ve hassas arkadaşlarımız uzak geçmişi çok güzel sözlerle anlattılar. Yakın geçmişin acılarını gerçekten dinleyenleri duygulandıracak şekilde açıkladılar. Bu vesile ile şahsıma karşı teveccühlerde bulunmak nezaketini de gösterdiler. Memnun ve müteşekkirim. Yalnız, sizden olan bir şahsa sizden fazla önem atfetmek, her şeyi bir millet ferdinin şahsiyetinde toplamak elbette layık değildir, elbette lazım değildir.

Millet ve memleketin gelecekteki hayatına olan sevgi ve saygıdan dolayı huzurunuzda bir gerçeği açıklamaya mecburum. Vatanınızda herhangi bir şahsı, istediğinizi sevebilirsiniz. Kardeşiniz gibi, arkadaşınız gibi, babanız gibi sevebilirsiniz. Fakat bu sevgi sizi, milli varlığımızı, bütün sevginize rağmen herhangi bir şahsa, herhangi bir sevdiğinize vermeye sebep olmamalıdır. Bunun aksine hareket kadar büyük hata olamaz. Ben, mensup olduğum büyük milletin böyle bir hatayı artık yapmayacağına güvenmekle müsterihim ve müftehirim."

Atatürk sırası geldikçe şöyle derdi:

"Hayatta en kötü şey riyakârlıktır. Gerçek ne olursa olsun riyakârlar onu hulus ve saffet kisvesine bürünerek saklamaya çalışırlar ki, bu büyük bir tehlikedir."

Bir akşam sofrada arkadaşlardan biri gayet samimi olarak kendisine şu sözleri söylemişti:

"Allah sana çok ömürler versin! Yoksa vah bu milletin haline!"

Atatürk hem üzüldü, hem kızdı ve ona şöyle karşılık verdi:

"Bu sözünüz beni çok üzdü. Düşmanlarımız da böyle söylüyor, onlar da 'Ölsün de kurduğu eser mahvolsun' demiyorlar mı? Ve bunu beklemiyorlar mı? Niçin böyle düşünüyorsunuz? Her şeyi niçin bana mal etmek istiyorsunuz? Ben bir eser meydana getirdiysem milletimin kudretine ve ondan aldığım ilhama dayanarak yaptım. Sizleri konuşturdum, sizleri koşturdum, yaptım."

○

Eski Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar Bey bir gün Atatürk'e sordu:

"En büyük inkılabımız hangisidir?"

Aldığı cevap şu oldu:

"Benim yaptıklarım birbirine bağlı ve gerekli işlerdir. Bana yaptıklarımdan değil, yapacaklarımdan sorunuz!"

Atatürk yaptıklarını anlatmaz, yaptıklarıyla katiyen övünmezdi. Elde ettiği sonsuz zaferlerin ve başarıların hiçbiri tesadüf veya şans eseri değildi. Hepsi dehasından çıkmıştı.

○

Aslında O'nun en büyük meziyetlerinden biri de sorumlulukları omuzlarına yüklenmek, şerefleri çevresine bölüştürmekti. Bu nimetlerinden kimler yararlanmadı ki... Mesela büyük zaferi ele alalım. Yapılan başarılı muharebelerin savaş belgelerini incelersek, Atatürk'ün imzasına belki pek az rastlarız. O, duruma göre emirleri cephe kumandanına madde madde yazdırır, *"Altına at imzanı, gönder"* diyerek o isabetli emirlerin sonucu olan zaferin şerefini cephe kumandanına verirdi. *"Milletin makus talihini yendiniz"* diye çekilen telgrafın içyüzünü de anlatayım:

İnönü muharebesinin en kritik aşamasına gelinmişti. Genelkurmay'ın kullandığı Ziraat Mektebi'nde Mustafa Kemal Paşa durumu telgraf başında izliyordu. Hamdullah Suphi ve diğer bazı arkadaşlar da yanındaydı. Yunan ordusunun da

aynı anda geri çekildiğini haber alan İsmet Paşa, bunu diğer bir telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Bu telgraf orada bulunanları doğal olarak sevindirmişti. Hamdullah Suphi Bey, cephe kumandanının moralini yükseltmek için, gelen bu telgrafa taltifkâr bir cevap verilmesini Mustafa Kemal Paşa'dan rica edince, O da telgrafı Hamdullah Suphi Bey'e vererek *"Alınız, istediğiniz gibi bir cevap yazınız, gönderelim"* demişti. İşte o meşhur telgraf, bizim bildiğimize göre bu şekilde Hamdullah Suphi Bey tarafından yazılıp Mustafa Kemal Paşa'ya imza ettirilerek çekilmişti.

○

Atatürk gerçekten çok mütevazıydı ve yaptıklarını asla kendine mal etmezdi. Bir gün bir gezimizde halktan biri kendisine şöyle bir soru sormuştu:

"Yaptıklarınız için nereden ilham aldınız?"

Atatürk bu soruya tek bir kelime ile cevap verdi:

"Milletimden!"

O her zaman şöyle derdi:

"Millet vasfına layık bir topluluk için takip edilecek doğru yolu ve istikameti gösterecek en emin rehber ve mürşit, ancak maşeri vicdan ve milli benlik, milli izandır. Tecrübelerimizin, ilim ve aklın bize tavsiyesi de ancak budur. Bunun dışında bir mürşit, bir reis aramak gaflettir, cehalettir, dalalettir."

Atatürk'ün seçkinliğinin, yüksek meziyetleri ve bütün başarılarının sırrı, çok sevdiği ve mensubu olmaktan daima gurur duyduğu milletinin ruhunda var olan cevheri ve onun gerçek eğilimlerini herkesten daha iyi, daha önce sezmesinde, millet ve memlekete hizmet yolunda bu sezişini bir an olsun göz önünden ayırmayıp rehber kabul etmesindeydi.

O diyordu ki:

"En büyük tehlikeler karşısında, uçurumun kenarına gelmişken bu kadar hayatiyet ve kabiliyet gösteren, azim ve ruh gösteren milletimizin masun ve mesut yaşamaya hakkı vardır. Bunu daima, bütün mevcudiyetimizle gerçekleştireceğiz.

Bizi bu amaca ulaşmaktan men edecek engeller olabilir. Bunlarla usanmadan mücadele edeceğiz. Behemehal muvaffak olacağız."

Atatürk sadece bir asker değildi. O aynı zamanda büyük bir düşünürdü. İnsan psikolojisini çok iyi bilirdi. Milletine derin bir aşkla bağlıydı. Bu aşkın verdiği güçle askeri, siyasi ve fikri alanlarda mucizeler yarattı. Bütün düşünürlerimizin, keza kumandanlarımızın, yurtseverlerimizin cesaret edemedikleri ve hatta hatır ve hayale getirmekten çekindikleri fikirleri, inkılapları O, açık ve kesin ilkelerle ortaya atmış ve tohumlarını ekmişti.

O, çevresine ve devlet adamlarına sırası geldikçe şunları tekrar ederdi:

"Bir insanın memleketine ve milletine faydalı bir iş yapabilmesi için bir an olsun göz önünden ayırmamaya mecbur olduğu şey, milletin gerçek ve ortak eğilimidir."

Atatürk'ün başarılarının ikinci bir sırrı da milletine kendisini candan sevdirmesidir. Milletine kendini sevdiremeyenlerin veya bu sevgiye önem vermeyenlerin başlarına ne büyük felaketler geldiğini yakın tarihimiz pekâlâ gösterdi.

Atatürk samimi bir güvene ve candan bir sevgiye dayanmayan, yalnız polisiye önlemler ve etkiler altında yahut çıkar kaygıları yüzünden varmış gibi görünen ikiyüzlü bağlılıkları ve sevgileri çok tehlikeli görürdü. Büyük işlerin başarılması için böylelerine güvenilemeyeceğini çok iyi bilirdi. Bu nedenle de tarihi tanık göstererek derdi ki:

"Halife, kral, şah, padişah, ne olursa olsun, her nedense milleti tarafından kendisine güvenilmeyen ve milleti tarafından sevilmeyen bir devlet başkanının sonunda varacağı hedef, kendisi için hüsran, memleketi için huzursuzluk, ıstırap ve elemdir."

Sevginin daima içten olmasını, kendisinin bile birtakım riyakârlıklardan kurtularak bir arkadaş, bir kardeş, bir baba gibi sevilmesini arzu ederdi.

Atatürk, milletini çok sevdiği için kamuoyuna da büyük önem ve değer verirdi. Bir gün, benim de dahil olduğum bir

parti divanı toplantısında, savaş malzemeleri üreten fabrikadaki kadro düzenlemesi nedeniyle açıkta kalan işçilerin durumu görüşülüyordu. Başbakan İsmet Paşa, işçileri koruyan Recep Peker'e kızarak şunları söylemişti:

"Milli egemenlik, kamuoyu sözleri birtakım süslü kelimelerden ibarettir. Böyle bir şey yoktur. Bütün dünyada geçerli olduğu gibi, mesele, okur-yazar denilen azınlığın, okuması ve yazması olmayan çoğunluğu yönetmesidir. Azınlık denilen okur-yazarların da başlarına menfaat yularını geçirip hazine yemliğine bağladın mı, bütün idare yoluna girer ve düzenli işler."

Atatürk bu sözleri duyunca ne kadar üzülmüş, ne kadar kızmıştı! O günlerde bir sırasını getirerek bize şöyle demişti:

"Bu gibi sözleri söyleyenler, memleket ve milletle ilgisi olmayan kimselerdir. Bir millet ki, hayatı tarihten uzundur ve tarih onun menkıbeleriyle, destanlarıyla doludur. Varlığını ve Türklüğünü bugüne kadar koruyan böyle bir millete 'Kamuoyu yoktur' demek ne büyük gaflettir, ne büyük cehalettir. Memleketimizin, milletimizin başına gelen felaketlerin çoğu, özellikle yakın tarihimizde gördüklerimiz, bu çeşit insanlar yüzünden gelmiştir. Herkes bilmelidir ki, millet topluluğu sürü halinde vesayetle idare edilemez."

Evrensel bir kültür yapısına sahipti. Daima, *"Cumhuriyet'in temeli kültürdür. Kültür ise insanoğlu için de esaslı bir unsurdur"* derdi.

Atatürk, Osmanlı, Selçuklu ve özellikle genel Türk tarihini çok iyi incelemişti. Türklerin milli uyanışına ve haklarını tanımasına mani olan engelleri, geçirdiği musibet ve felaketlerin gerçek sebeplerini iyi tespit ettiği için, fırsat buldukça çevresindekilere derdi ki:

"Tarihimizi inceleyiniz. Türk'ün çektiği bütün felaketler, maruz kaldığı tehlikeler ve musibetler hep kendi öz benliğini, milli varlığını ihmal ederek, nereden geldikleri ve ne oldukları, hangi nesle mensup bulundukları belirsiz birtakım kimseleri kendisine reis tanıyarak, onların şuursuz bir vasıtası olmak mevkiine düşmüş olmasındandır."

Ve bize, milli şuur ve benliğimizin ilhamına aykırı bir doğrultuda kimseye körü körüne bağlanmamamızı öğütlerdi.

Türk tarihinin bütün inceliklerini bilirdi. Özellikle son üç yüz yılda bizi ilerlemekten, Avrupa uygarlığına katılmaktan alıkoyan sebepleri çok iyi tahlil etmişti.

Okumayı çok severdi. Çok kitap okuduğu gibi çevresindekilere de okuturdu. Fransızca eserleri tercih ederdi. Kültür işlerine çok önem verirdi. Ve daima akıl ve mantığın rehberinin bilgi ve bilim olduğunu söylerdi.

Halk egemenliğinin asıl temel taşının hak ve adalet olduğuna içten inanmış bir adamdı. Adalete çok önem verir ve şöyle derdi:

"Adalet bir devletin esası olduğuna göre, mahkemelerin sözde değil gerçekten tarafsızlığını sağlamak her işin başında gelmelidir. Hak sahiplerine güçlük çıkarmak, halkı bugün git, yarın gel diye birtakım güçlüklere uğratmak, hükümet otoritesi adı altında halka tahakküm edici durum almak, yakışıksız işlemlere cüret etmek gibi durumlar mutlaka önlenmelidir."

Atatürk, memurlara, yaptıkları mesleğin gereklerine uygun bir anlayış aşılatarak, halkçılık terbiyesi vermeye gayret etmelerini, devlet yönetiminde, kanunların hazırlanması ve düzenlenmesinde yaşanılan zamanın gereklerine, milletin hayati ihtiyaçlarına, dünyadaki genel durum ve gidişata uygun görüşlere iltifat etmelerini tavsiye ederdi.

Atatürk için iş üzerinde zaman ve mekân söz konusu olamazdı. Önemli olaylar ve önemli işler, kendisi ne durumda bulunursa bulunsun hemen orada görüşülür ve değerlendirilirdi. Verdiği görevleri dikkatle izler ve sonucunu almak için, görevlilere yolda rastlasa bile, otomobilini yolun bir kenarında durdurur, görevliyi yanına alır, kendisine verilen izahatı dinler, işi hemen orada halleder ve yoluna devam ederdi. Resmi günlük işler ise, kendisi giyinip hazırlandıktan sonra genel sekreter tarafından arz edilir ve emirleri alınırdı. Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün doğasını çok iyi bildiği için bütün işleri kendisini sıkmayacak şekilde hazırlayarak arz ederdi.

Dikkat etmiştim: Kafasında olgunlaştırma ihtiyacını duyduğu büyük kararlar üzerinde çalışırken, kendisine has tercihleri vardı. Tek başına bilardo masasına geçtiği, egzersize başladığı anlar böyle idi. Zaman zaman ıstakayı aniden bırakır, bir köşedeki kâğıdın üzerine kurşun kalemle notlar alırdı. O'nu böyle anlarında, bakışlarından uzak, seyredebilmek gerçekten zevkti.

Bir gece önce *"Şafakta seni göreceğim"* emrini alınca, o gece uyumadan çalışacağını anlamıştım. Nitekim öyle olmuş, genel sekreteri Hasan Rıza Soyak da kendisiyle birlikte sabahlamıştı.

O günkü kararnameleri imzalatacak, sonra iznini alarak uyumaya evine gidecekti. Gazi'nin böyle alışkanlığı yoktu. O, normal şekilde dinlenmişcesine her zamanki çalışmalarına devam edecekti. Ben ardı ardına böyle kaç gecesini bilirim.

Bilardo salonunda, yine tek başınaydı. Hasan Rıza'yı elinde dosyalarıyla görünce *"Gel bakalım, çocuk"* dedi. Yine her zaman olduğu gibi imzasına sunulan evrak üzerinde bilgi aldı. İşler tamamlanınca, onun izin istemesine fırsat vermeden *"Haydi sen gidesin evine... Yoruldun, kısmetse yarın görüşürüz"* dedi. Resmi olmayan hayatında geleneklere saygılı, halktan biriydi.

Hasan Rıza'yı gözleriyle izledi. Sonra bana döndü:

"Bak Kılıç... Evine gidiyor. Çarşıya uğrayacak, evdekilerin istediklerini alacak, kapıda karşılayacaklar, hanımı ile çocuğu ile kucaklaşacak, sohbet edecek, gönlünde görevini tam yapmış insanların huzuruyla uyuyacak. Akşama doğru kalkacak, hep birlikte gezmeye gidecekler, hem de gönüllerince, istedikleri gibi... Protokol yok, kontrol yok. Öğrenmek, duymak, bilmek istediklerine gönüllerince sahipler. Acaba bizim Hasan Rıza saadetinin farkında mı?"

Böylesine mutlak özgürlük ve kayıtsızlık içinde, milletinin arasına karışabilmek, onları, kim olduğunu bilmeden dinlemek, içlerinde olmak, mesela Galata Köprüsü'ndeki seyyar balıkçıdan ekmeğin arasına sıkıştırılmış kömür ızgarası yarı palamudu, ayaklarını rıhtıma sarkıtarak kırmızı soğanla, canından çok sevdiğine tarihin şehadet ettiği insanlarıyla birlikte yiyebilmek, hele işi bitince, sakin ve huzurlu –kendi tabiriyle üç oda– evine, hasret-

le beklendiğini bilerek karısına, çocuklarına kavuşmayı özleyen dileklerini kaç kez dinlemişimdir.

Milyonların değil belki milyarların hayal ettiği yüce mertebelere çıktı. Ama diyeceğim ki bu masum özlemini beraberinde götürdü.

"Kuvvet birdir, o da milletindir"

Atatürk'ü tek parti taraftarı, devlet otoritesine ve gücüne dayanarak yerinde kalmak isteyen bir parti şefi gözü ile görmek isteyenler vahim bir hataya düşer, insafsızlık ederler. Bu ülkede aşamalı bir gelişmeyle milletin egemenliğine tamamıyla sahip çıkacak duruma ve düzeye gelmesi, Atatürk'ün bir an önce gerçekleşmesini istediği en büyük idealiydi. İnkılapların ülkede kökleştiği umuduyla milletin doğrudan doğruya oyuna başvurulması ve çok partili demokratik rejime geçilmesi için yaptığı çeşitli denemeler, teşebbüsü doğrudan doğruya kendisine ait olan hareketler, bu ideale bağlılığının açık işaretleriydi.

Atatürk yaradılış itibariyle de, ahlaken de, ruhen de demokrat bir adamdı. Daima halkın içinde geçen hayatı buna en güzel tanık, en şaşmaz bir örnekti. Açık konuşmayı, serbest tartışmayı severdi. Büyük ve güçlü bir milletin ancak efendi ruhlu, yüksek karakterli, kişilik sahibi, onurlu ve çalışkan, her türlü hak ve özgürlüklerinin saklı tutulduğundan emin, gerektiğinde ortak bir vicdan etrafında toplanmasını bilen, fedakâr bireylerden oluşacağına inanıyordu. Milletinin bütün bu meziyetlerin en yükseğine sahip olduğundan emindi. *"Kuvvet birdir, o da milletindir"* derdi.

Her yerde ve her fırsatta şunları tekrar ederdi:

"Bütün gelişmeler insan fikrinin eseridir. Fikri harekete getirmek birinci işimiz olmalıdır. Bir kere millet benliğine hâkim olsun ve düşünebilsin, yeter! Başlangıçta hatalı düşünse de az zaman sonra hatayı düzeltebilir. Fikir bir kere faaliyete başladı mı, her şey yavaş yavaş düzene girer ve düzelir.

Fikrin serbest hareketi ise ancak ferdin düşündüğünü serbest olarak söylemek, yazmak ve verdiği karara göre her türlü teşebbüse girebilmek serbestisine sahip olmakla mümkündür."

Yine her zaman derdi ki:

"Prensiplerimiz, hiç kimseyi, olayların sivilttiği kişiler karşısında eli göğsünde durdurmak amacını taşımaz."

O, kararlarını verirken milletin iradesinden güç almayı kendisine kutsal bir ilke edinmişti. O nedenle bütün konuşmaları daima milli eğilimlerin sadık ifadelerinden ve bütün icraatı milli iradenin iyi bir uygulamasından ibaret oldu. Milli amaca bir an önce ulaşabilmek için her tertipten, her şahıstan ayrı ayrı yararlanmasını çok iyi bilirdi.

Bir gün Dolmabahçe'den Florya'ya gidiyordu. Salih Bozok'la ben de otomobilindeydik. Çok neşeliydi. Bir ara sık sık sofraya davet edilen bir kişiden şikâyet edecek gibi oldu. Salih Bozok, Atatürk'ün neşeli zamanlarında hep bu konuyu açtığını ileri sürerek, yarı şaka yarı ciddi içini dökmek istedi:

"Paşam, hep böyle söylersiniz, fakat yine de sofraya çağırıp yüz verirsiniz!"

Atatürk, Salih'in bu sözlerine şu karşılığı verdi:

"Ne yapayım? Ona yaptıracağım işleri sana gördürebilir miyim? Politikada insanların ne karakterde olduklarını bilmek ve ona göre kendilerinden faydalanmaya çalışmak lazımdır."

Salih Bozok sözü fazla uzatmak istemedi:

"Hakkınız var Paşam! Tabii siz her şeyi daha iyi görür, daha iyi düşünürsünüz."

O

Atatürk'ün en büyük meziyetlerinden biri de devlet işlerini ve inkılapları arkadaşlarıyla görüşmek, tartışmaktı. Bu tartışmalardan büyük zevk alırdı. Harikulade zekâsına, büyük görüş gücüne, olayları tahlil yeteneğine dayanmakla birlikte başkalarının düşünce ve görüşlerine de değer verirdi. O'nun belki

en güçlü tarafı, istişare etmesini bilmesi ve istişareler sonunda kendi eşsiz mantığını olaylara hâkim kılmasıydı.

Görüş ve düşüncelerini milletine kabul ettirmek için hiçbir zaman zora başvurmadı. Ülke için yararlı ve hayırlı gördüğü her fikrini izah ederek, ikna yeteneğini kullanarak halka kabul ettirmeyi kendisine ilke edinmişti.

Güneş-Dil Teorisi üzerinde çalıştığı günlerdeydi. Dolmabahçe Sarayı'nda çalışma salonunda bir gece Hikmet Bayur ile baş başa kalmıştı. Güneş-Dil Teorisi konusunda Bayur'a açıklamalar yapıyordu. Onları baş başa bırakarak yanlarından ayrılmış, odalarımıza çekilmiştik. Ertesi sabah uyandığımızda Atatürk'ün hâlâ yatmadığını ve Hikmet Bayur'la akşam başlattığı tartışmaya devam ettiğini öğrenmiştik. Arkadaşım Salih Bozok'la hemen yanına gittik. Yüzü kıpkırmızı olmuş, hâlâ Hikmet Bayur'u ikna etmeye çalışıyordu. Bir süre sonra tartışma bitti. Hikmet Bayur izin isteyerek çıktı. Yalnız kaldığımızda Salih Bozok sordu:

"Paşam, niçin bu kadar yoruldunuz? Hikmet Bey yabancımız mı? Size bağlı bir arkadaşınız. 'Böyle olacaktır' demeniz yeterli değil mi? Sabahlara kadar onu ikna etmek için kendinizi niçin üzüyorsunuz?"

Atatürk kaşlarını kaldırdı:

"Haa... İşte bu çok yanlış bir görüş. Bilirsiniz ki Hikmet Bayur inatçıdır. Onu ikna etmek lazımdır. O bir kere kani oldu mu işi benimser."

Gerçek bir "halk adamı"ydı

Atatürk halkıyla iç içe, halkına yakın olmayı, halk ile birlikte eğlenip vakit geçirmeyi çok severdi. Park Otel'de, Tokatlıyan'da, Deniz ve Yat kulüplerinde ve bazı gazinolarda halkla birlikte eğlendiği zamanlar neşesine ve keyfine diyecek yoktu. Bu gibi yerlerde dans etmek, vals yapmak, vatandaşlarla birlikte özellikle milli oyunlar oynamak O'nun için büyük bir sevinç ve mutluluk sebebiydi. En çok kızdığı, hiç hoşlanmadığı ve istemediği şey ise, bulunduğu yerlerde çevresinde po-

lisiye önlemler alınmasıydı. Milletine çok güvendiği için şu emri verir ve bütün önlemleri kaldırtarak güvenlik görevlilerini hayli güç duruma sokardı:

"Bu millet bana ne kurşun atar, ne de attırır!"

Cumhurbaşkanlığına ait bazı protokol kuralları O'nu gerçekten sıkardı. En büyük emeli, bastonunu eline ve yakın arkadaşlarını yanına alarak İstiklal Caddesi'nden, köprü üstünden herhangi bir vatandaş gibi rahatça geçebilmek ve yürümekti. Tramvaya binsin, trende halk arasında otursun, vatandaşlarına özel ziyaretler yapsın... Bunlar Atatatürk'ün en çok sevdiği şeylerdi.

Otomobille gezinti yaparken otomobilini bırakıp tramvaya atladığı, trene bindiği, birdenbire Lebon'a girip herkesin arasında oturduğu, Vefa'ya giderek oranın meşhur bozasını içtiği daima rastlanan olaylardı.

Bir sabah Florya'dan Dolmabahçe Sarayı'na dönüyorduk. Yeşilköy istasyonunun önünden geçerken birdenbire otomobili durdurdu ve başyavere şu emri verdi:

"Sorunuz, tren var mı?"

Tesadüfen hemen hareket etmek üzere olan tren vardı. Hep birlikte otomobilden indik ve trene yetiştik. Karar aniden verilip uygulandığı için kimsenin dikkatini çekmemiştik. Neden sonra kondüktör bilet kontrolüne geldiğinde Atatürk'ün trende olduğunu anladı. Geri çekilmek istedi. Fakat Atatürk bırakmadı. Kondüktöre seslendi:

"Görevini yap! (Bizi göstererek) *Bu efendilere niçin bilet sormuyorsun?"*

"Paşam, biz milletvekiliyiz. Tren bileti almayız. Parasız bineriz" dedik. Hem hayret, hem de bizimle alay etti:

"Bu imtiyazı (ayrıcalık) hiç beğenmedim. Çok ayıp ve acayip bir kural! Çok güzel halkçılık!"

○

Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndan hiç hoşlanmazdı. Orada oturmaktan sıkılır, saray O'nu adeta boğardı. Bu nedenle Şark kahvehanesinin bulunduğu yerde kendisine bir ev yaptırıp

oturmayı hayal ederdi. Bu amaçla bir gün Taşlık'a gittik. Yeri ve manzarayı görmek için yaya dolaşıyorduk. Bir sokağa dalmış yürüyorduk ki Atatürk birdenbire sordu:

"Canım bir kahve istedi, ne yapsak?"

Ardından, gözüne ilişen bir apartmanı göstererek:

"Şu apartmanda bir daireye misafir olalım" dedi.

Önünde bulunduğumuz apartmanın kapısından içeri daldı. Gelişigüzel bir dairenin kapısını çaldık. Sanki ev sahibi ile aramızda kırk yıllık ahbaplık varmış gibi içeri girdik. Bu daire meğer apartman sahibinin değil miymiş!

Vakitsiz, davetsiz ve randevusuz gelen bu aziz misafir, apartman sahibi ve sakinlerini pek heyecanlandırmış ve telaşa düşürmüştü. Sanki rüya görüyor gibiydiler. Sevinçlerine diyecek yoktu. Kahve istedik. Hemen ikram ettiler. Atatürk, çevresindekilerle sohbet ederek kahvesini içti. Teşekkür ederek apartmandan ayrıldık ve saraya döndük.

○

Bir gün de motorla Boğaz'da bir gezinti yapıyorduk. Anadoluhisarı önlerine gelmiştik ki Atatürk emretti:

"Harp Okulu hayatından sonra Göksu deresini hiç görmedim. Duralım da derede bir sandal gezintisi yapalım."

Motor dere ağzına demirledi. Oradan bir sandal getirdik. Atatürk beni ve başyaverlerini yanına alarak sandala bindi. Derenin sonuna kadar gittik. Bize rastlayanlar Atatürk'ün farkında değillerdi. Hatta sandal bir ara dönerek kumluğa oturduğu ve kurtarmak için yardım edenler de olduğu halde bunlar Atatürk'ü bir türlü tanıyamıyorlardı.

Döndük. Motora geliyorduk. Dere kenarındaki eski yalılardan birinin alt kat penceresinde bir siyahi dadı ile bir yaşlı hanım oturuyorlardı. İçlerinden biri Atatürk'ü tanıdı ve bağırmaya başladı:

"Ta kendisi! Seni gördüm. Artık ölsem de gam yemem!"

Diğer hanımla birlikte seslerini daha da yükselttiler:

"Ne olur! Kandil günü bir kahvemizi içmeye buyurmaz mısınız?"

O gün kandildi. Atatürk, eliyle işaret ederek cevap verdi:

"Geliyorum, geliyorum!"

Sandalı yalıya yanaştırttı. Yalının küçük bahçesinde üç ihtiyar kadınla kahve içti. Şuradan buradan konuşarak veda etti. Kadınların ellerini havaya kaldırarak gönülden dua ediş-lerini hiç unutamam.

○

Bir akşam Sakarya motoru ile gezintiye çıkmıştık. Karanlık bastığı sıralarda Moda koyuna geldik. Mehtabın ilk günleriydi. Koyun hafif ay ışığı içindeki göl manzarası Atatürk'ün hoşuna gitti ve Fenerbahçe'deki Belvü Gazinosu'nun açıklarında motorun demirlemesini emretti.

Yanımızda yabancı kimse yoktu. Atatürk şöyle dedi:

"Buraya geldiğimizi kimse görmesin. Elektrikleri söndürelim. Mehtap da var. Burada yiyip içelim."

Gece çok güzeldi. Sofra kuruldu. Güvertenin karanlığında yiyilip içilmeye başlandı. Fakat on beş dakika geçmemişti ki, motorun çevresinin yavaş yavaş karartılar, gölgeler halinde sessizce gelen birçok sandalla çevrildiğini ve sürekli de çevrilmekte olduğunu gördük. Güya kimsenin haberi olmasın derken tam bir baskına uğramıştık.

Atatürk bu manzarayı görünce emretti:

"Karanlığın manası kalmadı. Elektrikleri yakın!"

Elektrikler yandı. Halk, beyaz elbiseleri içinde pırıl pırıl Atatürk'ü görünce denizin ortasında bir alkış tufanıdır koptu. Ve denebilir ki, yarım saat içinde motorun çevresi sandaldan sandala geçmek suretiyle karaya kadar gidilebilecek bir kalabalıkla dolup taştı. Atatürk Sakarya motorunda, halk sandallarda, Atatürk'le meçhul kalabalık arasında parça parça bir konuşmadır başladı. Atatürk, sanki kendisine misafir gelmişler gibi, kalabalığa sordu:

"Size ne ikram edeyim? Ne istersiniz?"

Kalabalık içinden ve sandallardan sesler geliyordu:

"Paşam, seni isteriz! Seni isteriz!"

Atatürk emretti. Hemen güzel bir saz heyeti geldi. Halka

ikram edilmek üzere içki ve yemiş getirtildi, çevredeki sandallara dağıtıldı ve Moda koyunun mehtaplı gecesinde Atatürk'le milletin bir parçası kucak kucağa harikulade bir âlemdir başladı.

Atatürk, çok sevdiği leblebilerini avuçlayarak motorun yanına yaklaşmış olan sandallardaki hanımlara, beylere ikram ediyordu.

Sabaha doğru Moda koyundan ayrılırken Atatürk halka bağırdı:

"Allahaısmarladık arkadaşlar!"

Halk cevap verdi:

"Uğurlar olsun Paşam! Gelecek mehtaba yine bekleriz."

"Mutlaka geleceğim" diyordu Atatürk, *"Gelecek mehtapta da buradayım!"*

İşte milletin Atatürk'e, Atatürk'ün millete bağlılığı bu kadar derin, bu kadar içten idi.

"Laiklik, adam olmak demektir"

Atatürk din ve mezhep konularında şunları söylerdi:

"Din ve mezhep herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiç kimse, hiç kimseyi bir din veya mezhep kabulüne zorlayamaz. Din ve mezhep hiçbir zaman politika aleti olarak kullanılamaz."

İlk Meclis'te bir gün *"laiklik"* tartışılıyordu. Mustafa Kemal Paşa Meclis'e başkanlık ediyordu. Meclis'in tanınmış din bilginlerinden biri kürsüye çıktı. Alaycı bir tavırla şöyle söze başladı:

"Arkadaşlar, bir laikliktir gidiyor. Affedersiniz, ben bu laikliğin manasını anlayamıyorum."

Başkanlık kürsüsünde oturan Mustafa Kemal Paşa dayanamadı, elini kürsüye vurarak hoca efendinin sorusunu cevaplandırdı:

"Adam olmak demektir hocam, adam olmak!"

Gazi Paşa'dan laikliğin ne olduğunu öğrenen bu milletvekili, bir süre sonra sakalını kestirecek, daha sonra bıyıklarını

inceltecek ve bir bilim adamı olarak çalışmalarıyla Atatürk'ün sevgisini kazanacaktı.

Atatürk çok sabırlı bir insandı. Bazen sofrasında, kendisiyle davetlileri arasında, milletvekilleriyle, arkadaşlarıyla mücadele şekline dökülen öyle tartışmalar olurdu ki, O'nun izni ve hoşgörüsünden cesaret alarak gösterilen taşkınlıklara sabır göstermek ve dayanabilmek için ancak ve ancak Mustafa Kemal olmak lazımdı. Bu sabır ve tahammül, O'na özgü ve O'na yakışan bir meziyetti. O'nun Eyüp sabrını gösteren şu olayı nakletmek isterim:

Milli Mücadele'nin ilk günleriydi. Ülke iç ve dış düşmanların baskısı altında bulunuyordu. *"Dinsizler, imansızlar"* feryatlarıyla ülkenin her yanında ayaklanmalar başlamıştı. Durum keşmekeşe, bir kördüğüme dönüşmüştü. O günlerde, Mustafa Kemal Paşa, yanında bazı arkadaşları olduğu halde bayram namazı kılmak için Ankara'da Hacı Bayram Camii'ne gitmişti. Ben de yanındaydım. Mustafa Kemal Paşa'nın bu bayram namazına gitmesi, o günkü durum ve yapılan olumsuz propaganda karşısında adeta gerekli olmuştu. Cami hınca hınç doluydu. Halk cami dışında, sokaklarda hasır, kilim, hatta paltolarını yere sererek üzerlerinde namaz kılmaya hazırlanmıştı. İçeride yer bulamadığımız için araya araya sokakta, diz çöküp oturan halkın arasında güçlükle bir yer bulduk ve biz de hasırların üzerine oturduk. O sırada bir hoca vaaz ediyordu. Hoca, bir günahkâr Müslüman'ın öldükten sonra yedi başlı bir yılandan çekeceği kabir azaplarını anlatıyordu. Paşa, hocayı dinledikten sonra bir ara kulağıma eğilerek şöyle fısıldadı:

"Sabretmek lazım. Bu saçmalıkları daha birkaç zaman çarnaçar dinleyeceğiz!"

Aradan bir süre geçmişti. Bir gezi sırasında camiye de gidilmişti. Orada da bazı cahil vaizler birtakım uydurmaları saf halka nakledip duruyorlardı. Mustafa Kemal bu kez dayanamadı, ayağa kalkarak vaaz etmeye başladı:

"Efendiler! Camiler birbirimizin yüzüne bakmamız, yatıp kalkmak, saçma sapan konuşmak için yapılmamıştır. Cami-

ler itaat ve ibadetle birlikte din ve dünya için neler yapılmak lazım geldiğini düşünmek, yani meşveret için kurulmuştur. Millet işlerinde her ferdin zihni, başlıbaşına faaliyette bulunmak elzemdir. İşte biz burada din ve dünya için, istikbal ve istiklal için, bilhassa hâkimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım."

○

Birinci Tarih Kongresi 1930 yılında Ankara Halkevi'nde toplanmıştı. Mevsim yaz ve okullar tatil olduğu için üniversite profesörleri, lise ve ortaokul hocaları da kongreye davet edilmişlerdi. Kongre bir hafta sürmüştü.

Kongre üyeleri yepyeni tezler, fikirler ve tespitlerlere dayanarak ortaya çıkmışlar, birçok kitap ve kaynak meydana koymuşlardı. Kongrede Avram Galanti, Samih Rifat, Reşit Galip, Zeki Velidi Togan ve Sadri Maksudi Arsal arasında uzun tartışmalar olmuş, bu tartışmalardan birçok gerçek ortaya çıkmıştı.

Kongrenin sonunda üyelere Marmara Köşkü'nde bir çay verildi. Samimi bir havada geçen ve ayaküstü sohbetlerle sürüp giden çayda Atatürk'ün çevresini sarmış olan hocalar, gelişigüzel sorularla O'nu adeta baskı altına almışlardı. Öğretmenlerden biri Atatürk'e soruyordu:

"Paşam, birçok Avrupalı yazar eserlerinde sizin diktatör olduğunuzu yazıyor. Buna ne buyurursunuz?"

Atatürk gayet soğukkanlılıkla ve gülerek cevap veriyordu:

"Ben diktatör değilim ve heveslisi de olmadım. Benim diktatör olmadığıma şuradan hüküm veriniz: Ben diktatör olsaydım, siz bu soruyu sorabilir miydiniz?"

Bir öğretmen bir başka soru soruyordu:

"Paşam, din gerekli bir şey midir? Hilafetin kaldırılması iyi mi olmuştur?"

Atatürk yine sakin bir tavırla bu soruyu da cevaplandırıyordu:

"Din gerekli bir kurumdur. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Yalnız şurası var ki, din, Allah ile kul arasındaki

bağlılıktır. Softa sınıfının din simsarlığına izin verilmemelidir. Dinden maddi çıkar sağlayanlar menfur kimselerdir. İşte biz bu duruma karşıyız ve buna izin vermiyoruz. Din ticareti yapan bu gibi insanlar, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizin asıl mücadele ettiğimiz ve edeceğimiz bu kimselerdir.

Hilafete gelince; işin garibi bazı arkadaşlardan, özellikle dışarıdan bana hilafet teklifleri gelmiştir. 'Siz halife olunuz' demişlerdir. Ben bu tekliflere daima gülerek cevap verdim. Hilafet gereksiz, hatta zararlı bir kurum haline gelmişti. Bundan beklenilen amaçlar gerçekleşmemiştir. Dünya Savaşı'nda gördük: Müslümanlar halife ordularına karşı savaştılar. Halife ordularını Suriye'de arkadan vuranlar oldu. Bunlar aynı halifeye karşı, gönderilen Türk askerlerini şehit etmişlerdir. Hilafet yararlı konumunu korusaydı, İslam dünyasının buna sahip çıkması, saygı göstermesi gerekirdi. Dinle hilafeti birbirinden ayırt etmek gerekir. Birincisi ne kadar yararlı ise, ikincisi o kadar gereksiz olmuştur. Hilafeti kaldırdığımız günden beri kimsenin buna sahip çıkmaması, Müslüman dünyanın halifesiz de yürüyeceğine ve yürümekte olduğuna en güzel örnek değil midir?"

Bu Marmara çayı, Atatürk'ün çevresinde toplanan tarih hocalarına o büyük adamın görüşlerindeki büyük isabeti bir kez daha göstermiş, onları kendine ve inkılaplarına bir kez daha canla başla bağlamasını sağlamıştı.

"Mesut bir dünyada mesut bir Türkiye ideali"

Atatürk dış politikaya ilişkin görüşlerini ve bu konuda izlenmesi gereken yolu şöyle açıklardı:

"Tam bağımsızlığımıza, toprak bütünlüğümüze karşı gayet hassas davranmak, büyük veya küçük bütün komşularımızın, dünya devletlerinin bağımsızlıklarına ve toprak bütünlüklerine samimi şekilde saygılı olmak, emperyalist siyaset izleyen büyük devletlere kesinlikle alet ve araç olmamak, insanlığı acı ve felaketlere sevk etmekten başka sonuç vermeyen savaşları ön-

lemek, dünya barışını sağlamak amacıyla birleşmiş devletler olursa, onlarla eşit hak ve şartlarla işbirliği yapmak..."

Atatürk büyük devletlerin büyük bir savaşa hazırlandıklarını pekâlâ görüyordu. Fakat kendisi bu akıma kapılmak hatasına düşmemişti. Diyordu ki:

"Biz savaşçı değiliz. Barışın bir an önce sağlanmasını görmek ve ona yardım etmek istiyoruz."

"Büyük devletlerle dost ve samimi bir denge politikası izlemek, içte ve dışta güçlü olmak" gerektiğini söylerdi. Gizli ve entrikalı siyaseti küçük ve orta devletler için çok tehlikeli bulurdu. Onun için devlet adamlarına dış politikada her zaman emniyet ve itimat verecek şekilde açık, dürüst bir politika izlemeyi tavsiye ederdi.

Kendi ülkesi ve ulusu için istediği ve kutsal bildiği bütün hakları, diğer ülkeler ve uluslar için de aynı derecede, aynı samimiyet ve sıcaklıkla isterdi. Uluslar arasında ve her ulusun kendi içinde şeref, hürriyet ve haklar bakımından birtakım boş sözlerle fark gözetilmesine asla taraftar değildi. Bu ulvi ve insani inanışının ilhamıyla çevresindekilere daima şöyle derdi:

"Mesut bir dünya içinde mesut bir Türkiye."

Ve herkese şu ideali aşılamıştı:

"Yurtta sulh, cihanda sulh."

İnsanlığın çektiği acıları görüyor, ciddi şekilde üzülüyor, adeta içi yanıyordu. Gücünün yettiği yerlerde gereğini yapmaktan çekinmezdi. Gücünün yetmediği yerler için –diyebilirim ki– adeta eza çekerdi. O'nun yabancı bir devlet adamına söylediği şu sözleri burada nakletmek isterim:

"Bugün bütün dünya milletleri aşağı yukarı akraba olmuşlardır. Bu itibarla insan, mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar bütün dünya milletlerinin de huzurunu, refahını düşünmeli ve kendi milletinin saadetine ne kadar değer veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine de aynı derecede hizmet etmeye çalışmalıdır. Bütün akıllı insanlar takdir ederler ki bu vadide çalışmakla hiçbir şey kaybedilmez. Çünkü dünya milletlerinin saadetine çalışmak, diğer

bir yoldan kendi huzurunu, saadetini sağlamaya çalışmak demektir. Dünya milletleri arasında huzur, sükûn ve geçim olmazsa, tek başına bir millet kendisi için ne yaparsa yapsın, huzurdan yoksundur. Milletleri yönetenler tabii önce kendi milletlerinin mevcudiyet ve saadetinin amili olmak isterler. Fakat aynı zamanda bütün milletler için aynı şeyi istemek lazımdır. Dünyadaki tüm olaylar bunu bize açıktan açığa ispat eder. İnsanlığın tümünü bir vücut ve her milleti bunun bir uzvu addetmek icap eder. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan diğer bütün uzuvlar müteessir olur."

Atatürk, daha Milli Mücadele'ye başlarken, insanlığın saadeti adına kendisinde bir iman haline gelmiş olan bu ruh haliyle harekete geçmişti. Davasını pekâlâ eski Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu gibi korunması şeklinde ortaya koyabilirdi. Fakat bunu asla yapmadı, kesinlikle böyle bir yola sapmadı. O, her bakımdan Türk milletine ait olan topraklar üzerinde *"Misak-ı Milli"* adı altında milletimizin haklarını ve tam bağımsızlığını istedi. Bu isteğinde de tüm azametiyle başarılı oldu.

"Memlekette bir tek kaya kalsa, o kayanın üstüne çıkarak oradan vatanı savunacağım" diyen de Atatürk'tü, Dumlupınar'da *"Düşman behemehal imha edilmelidir"* emrini veren de...

O, ülkesine sadece askeri ve siyasi bağımsızlığını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda milletin ruhundaki hürriyet ve bağımsızlığın en büyük güvencesi olan fedakârlık ve vatanseverliği de bileyerek keskin bir silah haline getirmişti.

○

Atatürk'te olağanüstü bir görev aşkı vardı. Görev söz konusu olduğunda milletvekilliği, mareşallik, cumhurbaşkanlığı, bunların hepsi boş şeylerdi. Soyut düşüncelere değer ve önem vermez, kendi tabiriyle *pestenkerani şeyler*'le kafasını yormak istemezdi. İnkılapları aynı sürat ve hassasiyetle devam ettirirdi. Başladığı işten geri dönmezdi. Attığı her adımı daha ileriye götürmek için imkânlar arar, kapanan geçitleri mutlaka

geçmek için şartlardan ve olaylardan yararlanır, başarılı da olurdu.

Hiç unutmam: Hatay sorunu çerçevesinde Cenevre'de görüşmeler oluyordu. Hatay'da Arapçanın resmi dil olması konusu üzerinde duruyorlar ve bunda ısrar ediyorlardı. Hükümet ise Fransızlarla muhtemel bir silahlı çatışmanın önüne geçmek düşüncesiyle bu teklifi kabul etme eğilimindeydi.

Atatürk, bunu öğrenince ve geç vakit İsmet Paşa'nın köşkünde Bakanlar Kurulu'nun bu konuyu görüşmekte olduğunu haber alınca, sinirlendi. Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. Sofrayı hemen dağıttı. Misafirler gittikten sonra emir verdi. Telefonla Ankara'da İsmet Paşa'nın köşkünü bulduk. Şükrü Saracoğlu telefona geldi. Atatürk'ün emirlerini Saracoğlu'na tekrarladım. Atatürk hiddetle bağırdı:

"İskenderun sancağının nerede olduğunu bile bilmeyen Fransızlar, özellikle başlarında bir Alman cenderesi durup dururken Hatay için savaşamazlar. Ben Hatay'ı alacağım derken, oradaki Türk çocuklarını Arapça eğitim görmek üzere Şam medreselerine mi göndereceğiz? Ne zihniyettir bu?"

Atatürk'ün bu kesin ihtarı ve emri üzerine teklif edilen madde reddedildi.

Atatürk gayet samimi olarak hakkımızı ve hukukumuzu barışçı yollarla sağlamak için her çareye başvururdu. Bu konuda hiç kusur etmezdi. Vatana saldıran düşman ordusunu yendiği zaman bile sanki dünya barışını bozuyormuş gibi üzüntü duyardı.

İran Şahı, Atatürk'e "menim birader" derdi

Atatürk'ü görüp O'nunla görüşüp de O'na hayran olmamak, O'na canla başla bağlanmamak acaba mümkün müydü?

O cezbeder, ikna ederdi. Onun için nice krallar, şahlar, emirler, yabancı edebiyatçılar, yazarlar, devlet adamları ziyaretine gelmişler, hepsi de aynı hayranlık hisleriyle yanından ayrılmışlardı.

İngiliz kralı geldi. Bütün protokol kurallarını bir yana bı-

rakarak kendisiyle görüştü. Atatürk'e Madam Simpson'ı tanıştırdı. Madam Simpson da aynı hayranlık duyguları içindeydi.

Yugoslavya Kralı Aleksandr da geldi. Atatürk'ün evrensel görüş ve düşüncelerinden yararlanmak için kendisiyle görüşmek istedi. Protokol kurallarını bir yana bırakarak, hariciyelerine şu emri verdi:

"Protokol formalitelerini bir yana bırakınız ve beni bir an önce bu şahsiyetle görüştürünüz."

Kral Aleksandr, Dolmabahçe rıhtımında Atatürk tarafından karşılandı. Saraydaki meşhur somaki odada yapılan yirmi dakikalık görüşmede Balkan Paktı'ndan günün bütün siyasi sorunlarına kadar her konuda tam bir görüş birliğine varıldı. Aralarında hemen samimi bir dostluk oluştu. Kraliçenin de katıldığı akşam yemeği çok samimi havada geçti. Bu özel akşam yemeğinde Nuri Conker'le ben de hazır bulunmuştuk. Kral, Atatürk'e İsmet Paşa ile nereden arkadaş olduklarını sordu. Atatürk şu cevabı verdi:

"Savaş meydanlarından!"

Kral, Atatürk'e o derece hayran olmuştu ki, O'nun elini iki elinin arasına alarak, samimi ve masum bir soru daha sordu:

"Ya benimle ne zaman arkadaş olacaksınız?"

Atatürk ciddi ve vakur bir tavırla cevap verdi:

"Arkadaşlığımız deja başlamıştır. Bunun devam etmesine ve gelişmesine çalışacağım."

Yemekten sonra –kraliçe de dahil olduğu halde– yirmi dakikalık bir poker partisi yapıldı. Kral kaybetti. Alelusul kazançlar harman edildi. Birlikte kalkıldı. Geceyarısıydı. Atatürk, kral ve kraliçeyi motorla *Dobruviçe* savaş gemisine kadar götürdü ve orada uğurladı.

"Geçmiş olsun ekselans!"

Yugoslavya Kralı Aleksandr, baş başa konuştuğu Atatürk'e bir ara yavaş sesle şöyle dedi:

"Size bir sır ifşa edeyim ekselans. Eğer bazı Avrupa devletlerinin vaatlerine aldanmış olsaydım, Yunanlıların yerine Anadolu'ya biz çıkacaktık..."

Atatürk, gülerek kralın omuzunu okşadı:

"Geçmiş olsun majesteleri!"

İran şahı, Irak kralı, Ürdün emiri hep aynı şekilde dostluk bağlılıklarıyla ülkelerine döndüler ve bu dostluklarını sonuna kadar devam ettirdiler.

Hele İran Şahı Rıza Pehlevi, Atatürk'e o kadar sevgiyle bağlanmıştı ki *"Menim birader"* derdi.

Birlikte İzmir'e gidiyorduk. Tren Alaşehir civarına gelmişti. Şah kalkmıştı, Atatürk ise henüz uykudaydı. Halk davul, zurna ve mızıkalarla istasyonları doldurmuştu. Şah, Atatürk rahatsız olmasın diye tren penceresinden eğilerek halka şöyle seslendi:

"Menim birader uyuyor! Rahatsız etmeyesiz, susasız!"

Şah'ın bu isteği üzerine davullar, zurnalar ve mızıkalar sustu.

Uşak istasyonuna gelmiştik. Sarıklı, cüppeli bir kişi, Halk Partisi'nin adamı olarak kendini takdim etti. Laik bir ülkede böyle kıyafetin ancak dini görev sırasında giyilmesi kanun gereği iken bu kişinin bu kıyafetle görünmesini Atatürk beğenmedi. Uzanarak ve elleriyle işaret ederek başındaki sarığı çıkarmasını isterken, öteki pencereden Şah uzandı, hocanın başındaki kalpağı çekip çıkardı.

Atatürk trende, Salih Bozok, Nuri Conker ve beni *"arkadaşlarım"* diye takdim edince, Şah bize dönerek şöyle demişti:

"Anladım. Sizler çok bahtiyar kişilersiz!"

Atatürk'e veda ederken söylediği son söz ise şu olmuştu:

"Biraderim! Bilesiz ki, Şarkta (kendisini kastederek) bir kolordu kumandanınız vardır!"

Afgan Kralı Emanullah Han'ın hayranlığını da anlatmam gerekiyor. Atatürk'e o kadar inanmış, O'na o kadar bağlanmış, dost olmuştu ki, tahtından çekildikten sonra da bu dostluğu ve hayranlığı devam ettirmişti. Atatürk'ün ölümünü ha-

ber alır almaz Roma'dan kalkıp İstanbul'a gelmişti. Onun cenaze törenindeki hali, Atatürk'ün arkasından akıttığı gözyaşları yürek yakıcıydı.

Krallardan, şahlardan, emirlerden başka Herriot'lar, Emil Ludwig'ler, Mareşal Voroşilof'lar, Mac Arthur'lar Atatürk'ten hep hayranlıkla ayrılmışlardı. Atatürk'le yaptığı görüşme Herriot üzerinde öylesine hayranlık yaratmıştı ki, bunu her fırsatta anlatmayı adeta kendine bir görev sayıyordu. Bir kitabında şöyle diyordu:

"Atatürk gibi milletiyle kaynaşan, onun için savaşan, onun için ıstırap çeken ve birçok engele rağmen onu asıl alınyazısının gerçekleşmesine sevk eden bir şefe tarihte az rastlanır."

Başka bir yazısında da diyordu ki:

"Bu eski kurmay subay, bu Vestonlu general, bize Kant okulundan bir filozof gibi görünüyor."

Felaketlerden bile yararlanır, vefasızlığı ve dedikoduyu sevmezdi

Atatürk çok cesur bir insandı. Ülkesi için her an canını vermeye hazırdı. Herhangi korkunç bir tehlike karşısında soğukkanlılığını ve dengesini bir an olsun kaybetmez, gözünü budaktan sakınmaz, durumu ve tehlikeleri olduğu gibi görür, geleceği keşfeder, hedefine doğru azim ve kararlılıkla yürürdü.

Olaylardan kesinlikle ürkmez, meydana gelen en ağır olaylardan ders ve gerçekleri çıkarıp yararlanmaya ve hemen önlemlerini almaya çalışırdı.

Serbest Fırka gösterileri sırasında Fethi Bey'in Balıkesir'e gittiği ve orada tekbirlerle karşılandığı haber alınmıştı. Balıkesirli bir kısım esnafın da fes stoku yapılması için İstanbul'a çektiği telgraf ele geçmişti. Atatürk, telgraf kendisine gösterildiğinde adeta memnun olmuştu:

"Demek ki henüz inkılabımız yerleşememiş. Tam zamanında yaraya neşter vurmuşuz. Şimdi bundan yararlanmalıyız."

Böyle demiş ve inkılabın bir kat daha güçlendirilmesi için alınması gerekli önlemleri düşünmeye başlamıştı.

Çok müşfik, çok hassas, çok vefakâr bir insandı. Hiç unutamam: Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Şube Müdürü Firuz Bey'in getirdiği telgrafta, Talat Paşa'nın Berlin'de katledildiği bildiriliyordu. Atatürk'ün gözleri doldu. *"Memleket büyük bir evladını kaybetti"* dedi.

Vefasızlara, vefasızlıklara karşı kırılır, çok üzülürdü. Yakınlarının ve sevdiklerinin özel, hatta ailevi sorunlarını dinler, bir baba şefkatiyle onlara çareler arar, teselli ederdi. İnsan O'nun huzuruna çıkarak dertlerini döktükten sonra büyük bir huzur ve ferahlık içinde yanından çıkardı.

Hüseyin Cahit'in kitapları

Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) Çorum'da sürgündeydi. Maddi sıkıntıya düşmüş, arkadaşı milletvekili İsmail Müştak aracılığıyla kitaplarının bir kısmının Milli Eğitim Bakanlığı'nca satın alınmasını istemişti. Başbakan'dan sonra bu konudaki emirlerini almak üzere kendisine başvuran Milli Eğitim Bakan Vekili Cemal Hasan Bey'i dinleyen Atatürk, gözleri yaşararak şu emri vermişti:

"Hiç kimseye maddi ıstırap çektirmeye hakkımız yoktur. Tahsisatınız yoksa, benim İş Bankası'ndaki paramdan bu kitapları alabilirsiniz."

Hiç kimsenin, hatta düşmanlarının bile acı çekmesine asla dayanamaz ve izin vermezdi. O kadar ince ruhluydu ki, savaş alanlarında bir emirle orduları ölüme gönderen, bir meydan muharebesini gözünü kırpmadan seyreden o büyük asker, bir tavuğun veya koyunun gözleri önünde kesilmesine dayanamazdı. Gezilerimizde, gidilen yerlerde O'nun için kesilen kurbanlara bakamaz, o manzaraya ya arkasını döner ya da hayvanların kesilmemesini emrederdi.

İkiyüzlü ve kindar insanlardan hoşlanmazdı. Hiç kimsenin gammazlık etmesine, yahut birbiri aleyhine dedikodu yap-

masına ve bu çeşit bayağılıklara asla izin vermezdi. O'nun huzurunda dedikodu yapmak, şunun bunun aleyhinde söz söylemek kimin haddineydi! Eğer biri, bir başkası aleyhine söz söylerse, bir punduna getirir, o iki insanı yüzleştirirdi. Nitekim Salih Bozok'un İsmet Paşa için söylediği *"Engerek yılanı gibi insanı sokar"* sözünü bir sırasına getirerek Salih'in önünde İsmet Paşa'ya söylemekten çekinmemişti. Hiçbir şeyi saklamaz, her şeyi hemen açıklayıverirdi.

Milletten hiçbir gerçeğin saklı ve gizli tutulmaması, vatandaşların gerçekleri bilmesi ve daima devlet işleriyle ilgili bulunması, bunun için de basın, söz, fikir, vicdan ve teşebbüs hürriyetlerine daima önem verilmesi en büyük ideali idi.

○

Bir yaz mevsimiydi. Florya'da idik. Bir akşam lütfetmiş, akşam yemeği için benim oturduğum eve gelmişti. O akşam davetli misafir yoktu. Sadece Atatürk'e saygılarını sunmak için Ali Hikmet Paşa ile bir büyükelçimiz ziyarete gelmişlerdi. Atatürk kendilerini bizim evde kabul etti. Sofraya oturduk. Yeniliyor, içiliyordu. Meğer saygılarını sunmaya gelen büyükelçi, diğer bir büyükelçi aleyhinde Atatürk'e bazı şikâyetlerde bulunmuş. Atatürk, elçiyi görünce yaptığı şikâyeti hatırladı. Tesadüfen o günlerde izinli olarak İstanbul'da bulunan diğer büyükelçiyi hemen Florya'ya davet etti. Şimdi her iki büyükelçi sofrada hazırdı. Atatürk bir ara sırasına getirerek, şikâyette bulunan elçiye sordu:

"Beyefendi, zat-ı âliniz arkadaşımız beyefendi hakkında bazı şeyler yazmış ve bana şikâyette bulunmuştunuz. Onları bir kez daha tekrarlar ve açıklar mısınız?"

Şikâyette bulunan elçide şafak atmıştı. Adamcağızın adeta bir yerine inecekti. Kızarmaya başladığı görülüyordu. Şikâyet edilen diğer elçi ise Atatürk'ün sevdiği zeki bir diplomattı. Şikâyetin konusunu hemen anladı ve kendisi açıklamaya başlayarak, Atatürk'ün hoşuna gidecek şekilde konuyu anlattı. Atatürk, şikâyette bulunan elçinin daha fazla üzülmesini istemedi.

"Mesele anlaşıldı. Üzerinde durmaya değmez" diyerek başka bir konuya geçti.

Mevlana'nın başaramadığı

Atatürk gammazlardan nefret ederdi.

Şöyle bir çare bulmuştu: Şikâyet edeni, edilenle karşılaştırır, kulislere ve fısıltılara meydan vermezdi.

Sahneyi Cevat Abbas'tan dinledim. Birisinin beldesindeki ihale işleriyle uğraştığı yolunda devamlı şikâyetler almış. Şikâyetçiler arasında bir iki de milletvekili varmış.

Atatürk hepsini çağırmış, şikâyet edilen zatı göstermiş:

"İncelettim, bu şahsı partiye, bugün kendisinden şikâyet edenler tavsiye etmiş. Şahsi meziyetlerini bir bir tekrardan sonra, Hazret-i Mevlana'nın soyundan olduğu, vaktiyle dergâhta hizmette bulunduğunun hatırlanmasını da delaletine eklemişler. Bir an diyelim ki şikâyetleriniz doğru... Tavsiye eden sizlersiniz. Üstelik Hazret-i Mevlana'nın kanının ve fazilet yolunun, şahsını bizzat hemşehrilerinin ittihamına muhatap kaldığı kimseye ben ne yapabilirim? Bana şikâyet etmeyin, hakkında Meclis tahkikatı isteyin. İddialarını ispat kudretinde olan her vatandaşın görevi budur."

Ve dosyayı, Halk Fırkası genel sekreterine tahkikat açılması için göndermiş...

Atatürk müzevirliği asla sevmez, müzevirlik edenleri affetmez, geç de olsa günün birinde onları mahcup bir duruma düşürmeyi de asla ihmal etmezdi.

O'nun için gizli kapaklı hiçbir şey yoktu. Her şeyi insanların yüzüne açıkça söyler, yüzde yüz açık konuşurdu. Bazen öyle şeyler olurdu ki, onu gizlemek için önce bir hayli özen gösterir, fakat bir süre geçtikten sonra artık gizlemeye, gizlemek için özen göstermeye gerek görmez ve günün birinde *"Niçin saklamalı? Saklamaya ne gerek var?"* girişiyle ve çokluk la kullandığı *"entre nous"* sözcüğünü de ekleyerek gizli tutmak istediği şeyi apaçık ortaya atıverirdi.

Çankaya'da mutlu değildi

Atatürk yakın arkadaşlarından sık sık şöyle şikâyette bulunurdu:

"Beni Reisicumhursun diyerek Çankaya'nın kayalıklarına ve Dolmabahçe'nin rutubetli, karanlık odalarına hapsediyorsunuz. Sonra da siz istediğiniz gibi geziyor, eğleniyorsunuz. Buna hakkımız yoktur."

Bu üzüntüsünü bazen öyle hüzünlü, öyle içten anlatırdı ki, duygulanmamak elde değildi.

Bir gece iki arkadaş Dolmabahçe'den izinsiz ayrılarak bir arkadaşın evine gitmiştik. Yakın dostumuz olan ev sahibini Atatürk hiç tanımıyordu. Yiyip içiyor, hoşça vakit geçiriyorduk. Saat hayli ilerlemişti. Birdenbire gözüme Atatürk'ün çok sevdiği köpeği Foks ilişti. Rüya görüyorum zannettim.

Bu köpeği bir Samsun seyahatimizde, arkadaşım Salih Bozok'la deniz fenerinin yanında sabah gezintisi yaparken görmüştük. Atatürk'ün daha önce bir köpeği vardı ve onu çok severdi. O köpek ölmüştü. Hemen aklıma geldi, sahibinden rica ettik ve köpeği Atatürk'e hediye ettirdik. Bu köpek Atatürk'ün odasında yatar, her gittiği yere yanında gider, gireceği salona herkesten ve Atatürk'ten daha önce koşar, adeta Atatürk'ün geldiğini haber veriyormuş gibi hareket ederdi. Ben de Foks'u görür görmez arkasından ne çıkacağını beklerken Atatürk'ün levent gibi endamı ve güleryüzüyle içeriye girdiğini görünce şaşırdım. Kapıdan girer girmez hepimize ilk söylediği şu oldu:

"Bravo size! Beni Dolmabahçe'ye tıktınız, siz burada eğlencede... Nasıl bastırdım."

Bu latifeden sonra sofraya oturdu. Eğlencemize katılarak neşemize neşe kattı.

Meğer o gece sofrada bizi göremeyince nerede olduğumuzu sormuş. Artık alışkanlık haline getirmişti: Herhangi birimiz bir mazeret dolayısıyla sofraya çıkamayacak olursak, o gece sofrada bulunan arkadaşlara veya nöbetçi yaverlere –her ihtimale karşı– gittiğimiz yeri haber verirdik. Atatürk emrettiği

takdirde bizi hemen bulur ve haber verirlerdi. O gece de sofrada kalan arkadaşlardan biri nerede olduğumuzu bildiği için söylemek zorunda kalmış. Atatürk de hemen sofrasındaki davetlileri yanına alarak bulunduğumuz evi onurlandırmıştı.

Atatürk bunları bir gösteri veya gösteriş olarak değil, içinden geldiği için samimiyetle yapardı.

○

Atatürk eğlenmeyi severdi. Dünyada hangi insan görevi dışında eğlenmek istemez? Atatürk'ün bazı eğlenceleri zaman zaman istismar konusu yapıldı. Oysa O'nun bütün hayatı ve yaptıkları milletinin gözü önündeydi. Milletinden gizli saklı hiçbir şey yapmazdı. Yaptıklarını sahte kılıklara bürünerek, sahte tavırlarla örtmeye çalışmaz, böyle ikiyüzlülüklere asla tenezzül etmezdi.

Ben anılarımda sırası geldikçe Atatürk'ün içkisinden ve eğlencelerinden söz ediyorum. Bunu hoş görmeyen yakın arkadaşlarımdan biri bana dedi ki:

"Niçin bunları açık açık yazıyor, anlatıyorsun? Bence hiç de iyi yapmıyorsun."

O arkadaşıma şu cevabı verdim:

"Niçin yazmayayım? 'Atatürk cuma namazından çıkmış gelirken...' ya da 'O sırada namaza gidiyorduk' diye ikiyüzlülük yapsam sen bana ve samimiyetime inanır mısın?"

Arkadaşım beni haklı bulmuş ve *"Doğru yapıyorsun"* demek zorunda kalmıştı.

○

Bir akşam Park Otel'e gitmiştik. Halkın arasında geç vakte kadar eğlenerek Dolmabahçe'ye dönmüştük. Ertesi sabah Atatürk uykudan kalktıktan sonra akşamın hikâyesi konuşuluyordu. Kendisine çok içildiğinden söz edilince kızdı:

"Kendiniz envai türlü eğlenir, gezersiniz. Bana gelince çok içildi diye tenkide kalkarsınız. Belki de içilmiştir. Belki de bunu kötü niyetli bazı kişiler dedikodu konusu yapacaklardır. Ama ne diyecekler, nasıl propaganda yapacaklar? 'Ata-

türk dün akşam içti, dans etti, yanındaki kadını öptü' diyecekler. Muhatabı da buna 'Evet içti, dans etti, öptü, bunları biz de gördük. Bu adam daha başka neler yapıyor? Başka yaptığı neler var? Onları söyle' deyince kötü ruhlu adamların söyleyebileceği başka ne olabilir? Onun için her şeyi, günahı da, sevabı da açık yapmak, milletin gözü önünde yapmak birtakım dedikoduları daima önler."

Armstrong adındaki meşhur Türk düşmanının yazdığı kitapta, Atatürk'ün aleyhinde bazı bölümler vardı ve bu yüzden de ülkeye sokulması hükümet tarafından yasaklanmıştı.

Atatürk merak etti, kitabı getirtti. Bir gece sofrada geç vakte kadar kitabı tercüme ettirerek okuttu, dinledi. Armstrong, Atatürk'ün herkes tarafından bilinen içkisinden söz ediyordu. Atatürk kitabı sonuna kadar dinledikten sonra şöyle dedi:

"Bunun ülkeye sokulmasını yasaklamakla hükümet yanlış yapmış. Adamcağız yaptığımız sefahati eksik yazmış. Bu eksiklerini ben tamamlayayım da kitaba izin verilsin ve ülkede okunsun."

Çocukları çok severdi

Atatürk çocukları çok severdi. Nerede gözüne bir çocuk ilişse hemen onunla sıkılmadan, yorulmadan uğraşmaya başlardı. Çocukların ellerine birer kâğıt kalem verdirerek yaşlarına göre kimine resim, kimine hesap, kimine dil bilgisi yaptırarak meşgul olmaktan büyük zevk duyardı. Oğlum Demir, o yıllarda henüz küçüktü. Yazı ve şiir yazmaya hevesliydi. Hatay için de bir şeyler yazmıştı. Bir gün çocuğu karşısına aldı. Hiçbir usanma belirtisi göstermeden saatlerce onu dinledi, yazılarını düzeltti.

Hele Ülkü'ye tahminlerin üstünde bir sevgiyle bağlanmıştı. Onu o kadar candan severdi ki ölümünden bir-iki gün öncesine kadar sabahları uykudan uyanır uyanmaz gözleri Ülkü'yü arardı. Yanına getirtir, saatlerce onunla konuşur, meşgul olurdu. Diyebilirim ki, bütün eğlencesi Ülkü olmuştu. Ülkü'nün uzaktan *"Atatürk!"* diye bağırarak, koşup kucağına

atlamasından tarifsiz bir zevk alırdı. Nereye giderse gitsin Ülkü'yü yanından ayırmazdı.

Zavallı Ülkü bir ara tifoya yakalanmıştı. Dolmabahçe Sarayı'nda yatırılmış, tedavi ediliyordu. Doktorlar Atatürk'ün bu bulaşıcı hastalıkla temasını istemiyorlardı. Atatürk ise doktorları dinlemiyor, gece gündüz demeden Florya'dan kalkıp Dolmabahçe'ye geliyor, Ülkü'nün sağlık durumunu yakından izliyordu.

○

Atatürk bir gün maiyeti ve arkadaşlarıyla birlikte Yalova'da, Baltacı Çiftliği civarında bir gezinti yapıyordu. O sırada rengi sararmış, karnı büyümüş, sıtmalı gibi görünen küçük yaşta bir çobana rastladı ve ondan yol öğrenmek istedi. Çocuk doğal olarak ne Atatürk'ü tanıyor ne de Atatürk'ün varlığından haberdar bulunuyordu. Saf bir doğallıkla sorulara cevap veriyordu. Atatürk, çocukla biraz sohbet ettikten sonra ona bir armağan vermek istedi. Adı Sığırtmaç Mustafa olan çocuk, armağanı almaya bir türlü yanaşmıyordu. Israrlar karşısında almaya mecbur olunca o da hemen belinde, kuşağının içinde sakladığı cevizlerden birkaç tanesini Atatürk'e verdi. Mustafa'nın bu jesti Atatürk'ün hoşuna gitti. Onun hemen kaplıcalardaki köşke getirilmesini emretti. Renksiz, çelimsiz, hastalıklı bir çocuk olan Mustafa'nın tedavi edilmesini istedi. Mustafa, yemek yemesini bile beceremeyecek bir ilkellik içindeydi. Hemen Etfal Hastanesi'ne yatırıldı.

Atatürk, Mustafa'ya yakın ilgi gösterdi. Tedavisini yakından izledi. Hatta bir gece ansızın hastaneye bile giderek Mustafa'nın sağlık durumu hakkında doktorlardan bilgi aldı.

Mustafa'yı bir süre sonra Kuleli Askeri Lisesi'nin üniformasıyla yine Dolmabahçe'de gördüm. Bir şehir çocuğu gibi konuşması beni hayrete düşürdü. Sığırtmaç Mustafa, askeri okullarda öğrenimini tamamlayarak ordumuzun seçkin subaylarından biri oldu.

○

Yine bir yaz gecesiydi. Acar motoruyla Anadolu sahilini izleyerek Boğaz'da bir gezinti yapıyorduk. Motorda Fuat Köprülü, Recep Peker ve Yunus Nadi Beyler de vardı. Kanlıca önlerine geldiğimizde yalıların birinin bahçesindeki elektrik aydınlığı ve halkın candan tezahüratı Atatürk'ü memnun etti. Motorun sahile, bahçenin yanına yanaşmasını emretti. Yalının İmar Bankası şeflerinden Fuat Ramazanoğlu'na ait olduğunu ve çocuklarına sünnet düğünü yapıldığını öğrendik. Bir vatandaşın böylesine mutlu bir gününe tesadüfen katılmaktan dolayı duyduğu memnuniyet Atatürk'ün yüzünden açıkça okunuyordu. Fakat çocuklara hemen birer hediye veremeyeceği için üzgündü. Bir müddet sonra Atıf ve Saha adlı iki sünnet çocuğunu getirdiler. Çocuklarla ilgilendi, onları sevdi, okşadı. Özellikle Saha adındaki çocuğun bakışları ve serbest tavırları dikkatini çekti. Çevresindekilere bu çocuğu göstererek şöyle dedi:

"Bakınız çocuğun gözlerinden zekâ fışkırıyor. Gelecekte büyük bir adam olacak."

Çocuklara mutlaka birer hediye vermek gerektiğini düşünüyordu. Sonunda çocuklara İş Bankası'ndan birer miktar para verilmesi için orada dikte ettirdiği mektubu imzaladı ve babaları Fuat Bey'e verdi.

Eski ve köklü bir aileden, kibar ve zarif bir insan olduğu ilk bakışta anlaşılan ev sahibi, Atatürk'e teşekkür ettikten sonra şunları söyledi:

"İzin verirseniz bu paraları bankadan tahsil etmeyeceğim."

Atatürk, başlangıçta adamcağızın amacını anlayamadığı için sordu:

"Neden?"

Fuat Bey açıklama yaptı:

"Efendim, parayı tahsil için imzanızı içeren bu belgeyi İş Bankası'na vermem gerekecek. Para alınır, harcanır gider. Oysa bu belge, çok değerli bir hatıra olarak bana, çocuklarıma ve torunlarıma kalır. Bu nedenle para karşılığında bu değerli belgeyi elimden çıkaramam."

"Çok güzel düşünmüşsünüz" diyen Atatürk, Başyaver Celal Bey'i çağırarak şu emri verdi:

"İş Bankası'na başka bir mektup yazınız da o mektupla parayı alsınlar. Bu mektup da kendilerine hatıra olarak kalsın."

Atatürk neşe içindeydi. Çevresine toplananlarla ve ev sahipleriyle şarkılar söyledi, eğlendi. O günlerde İsmet Paşa'ya fena halde kızıyordu. Bir ara birdenbire Recep Peker'e, ellerini masaya vurarak şöyle bağırdığını duyduk:

"Recep! Ben bir adamı alır yükseltirim. Fakat o hazmedemez, durumu takdir edemezse ve bilhassa kerameti kendinden bilirse bir gün kaldırır atarım. Ve benim attığım adam, paçavra olur."

Bir saniyelik sessizlikten sonra Recep Peker'e sordu:

"Öyle değil mi?"

Çevredekiler önce bu sözlerin Recep Peker'e söylendiğini sanmışlardı. Fakat bir süre sonra kastedilenin İsmet Paşa olduğunu anlamakta gecikmediler.

Gece o kadar tatlı ve neşeli geçti ki, motor hareket ettiğinde ev sahibi ve bazı konuklar bizden ayrılmak istemiyorlardı. Sarayburnu hizasına geldiğimizde Atatürk'ün emriyle motor Haydarpaşa'ya gitti ve konuklar oraya çıkarıldı. Gurur, neşe ve mutluluk içinde olan bu grup, Atatürk tarafından bir akşam için Dolmabahçe'ye davet edildi.

Atatürk'ün bütün hayatı ve istediği işte buydu. O, kendisi için en sıcak ve en sevimli yeri daima milletinin bağrında buluyordu.

Atatürk Lisesi'nin zeki çocukları

Atatürk, cumhuriyeti ve inkılapları emanet ettiği gençliğe büyük değer ve önem verirdi. Dengelerini yitirmiş, ihtiras ve iştahlarının tatmini yolunda dimağlarını ve karakterlerini bozmuş, bedenlerini yıpratmış, her günahı mübah gören, her şeyi alayla ve kayıtsızlıkla karşılayan, beyinlerini anlamsız yollarda işleten, gözlerini kumarhane masalarına ve içki şişelerine dikmiş, ne yaptığını ve yapacağını şaşırmış, şımarık gençlerden hiç hoşlanmazdı. Böylelerine çok kızar ve derdi ki:

"Böyleleri, tabiatiyle milli mefkûreye (ulusal ülkü) ilgisiz,

bigâne (kayıtsız) bir gençliktir. Böylelerinde ne milli egemenlik, ne de cumhuriyet zerre kadar heyecan ve ilgi uyandırmaz. Her türlü toplumsal ve ahlaki ilgileri kesilmiş durumda olan bu gibi gençler için kumar, dans, rakı, fuhuş, para... İşte milli egemenliğin, işte toplumun anlamı onlar için yalnız bunlardan ibarettir. Bu gibi gençleri çöküşten bir an önce kurtarmak ve gençliği mutlaka mefkûreci ve memleketle ilgili olarak yetiştirmek herkesin, hepimizin, her devlet adamının başta gelen görevidir."

Bu görüşünü ortaya koyduktan sonra amaca ulaşmak için şu yolu gösterirdi:

"Milli eğitimin görevi sadece hükümete memur yetiştirmek değil, daha çok memlekete ahlaklı, karakterli, cumhuriyetçi, inkılapçı, olumlu, atılgan, başladığı işleri başarabilecek yetenekte, dürüst, irade sahibi, hayatta karşılaşacağı güçlüklere karşı koyabilecek gençler yetiştirmektir. Bunun için de eğitim programlarını ve sistemlerini ona göre düzenlemelidir."

Atatürk'ün daha 1918 Mayıs'ında Birinci Dünya Savaşı ağır bir yenilgiyle biterek mütarekenin ve işgalin gelip çattığı o kara günlerde Ruşen Eşref Ünaydın'a imzalayarak verdiği bir fotoğrafın altındaki şu çok dikkate değer hitabını özellikle gençlere aktarmak isterim:

"Her şeye rağmen muhakkak bir nura (ışık) doğru yürümekteyiz. Bende bu imanı yaratan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletim hakkındaki sınırsız sevgim değil, bugünün karanlıkları, ahlaksızlıkları, şarlatanlıkları arasında sırf vatan ve gerçek aşkıyla ışık serpmeye ve aramaya çalışan gençlik gördüğümdendir.

İşte azizim Ruşen Eşref Bey, sizi ben bu mübarek grubun doğal üyelerinden görüyorum. Bugünlerden çok yarınların şükranına aday olan sizi bugünden tanıyabilmekle memnunum."

○

Atatürk gençleri çok sever ve onlara büyük değer verirdi. *"Sağlam ve gürbüz nesil Türkiye'nin mayasıdır"* derdi.

1933 yılıydı. Sıcak bir haziran günü, Ankara Erkek Lisesi'nin tarih sınavında bulunmak istedi. Yanında Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip, ben, Nuri Conker ve başyaverleri olduğu halde öğleye doğru Erkek Lisesi'ne gittik. Prof. Afet İnan Hanım da yanımızdaydı.

Atatürk, okul yöneticileri tarafından karşılandı, doğruca sınav salonuna girdi. Sınav salonunda lisenin tarih öğretmeni Samih Nafız Tansu, Prof. Cemal Alagöz, Kız Lisesi öğretmeni İclal Hanım ve Erkek Lisesi'nin coğrafya öğretmeni Hüseyin Sahir Bey de vardı.

Ankara Erkek Lisesi o tarihte şimdiki Numune Hastanesi'nin karşısındaki tepenin üstünde, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin arkasında, tarihi bir binadaydı. Milli Mücadele'nin ilk günlerinde yersizlik yüzünden Milli Savunma ve Eğitim Bakanlıkları bu binada faaliyette bulunmuştu. Mustafa Kemal, 27 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya geldiği zaman gaz lambalarının aydınlığında yine bu binada halka tarihi bir hitabede bulunmuştu.

Sınav salonunda lisenin değerli tarih öğretmeni Nafiz Tansu ve çeşitli yerlerden gelmiş sınav komisyonu üyeleri bulunuyorlardı. Salona ilk girdiğimizde hemen hemen hiçbir öğrenci içeri girmemişti. Atatürk'ten çekinerek, mahcup olmak endişesiyle sınav salonuna gelmeye çekiniyorlardı. Fakat bir süre sonra içeri girmeye başladılar. Ellerinde hazırladıkları tezler vardı. Atatürk tezleri görüyor, öğrencilere bunlarla ilgili bazı sorular soruyordu. Artık sınav başlamıştı. Bu sınav o tarihlerde liselerin son sınıflarında mevcut olan olgunluk sınavıydı.

Sınav başladığında Atatürk, ilk soruların öğretmenler tarafından sorulmasını istedi. Tarih öğretmeni Samih Nafiz Tansu Bey bu emre uyarak sorularını sormaya başladı. Bu sırada Fransız dostluğuyla ilgili bir soru sorulmuştu. Atatürk, öğretmenin bu konudaki açıklamalarını dinledikten sonra dedi ki:

"Aferin. Milletlerin siyasetinde ancak çıkarları vardır. Kimsenin kimseye dost olamayacağını bilelim."

Bu arada coğrafya öğretmeni de bir öğrenciye şu soruyu sordu:

"İtalyanların memleketimiz hakkındaki emelleri nedir?"

Atatürk, kaşlarını çatarak öğretmenin bu sorusunu kesti:

"İtalyanların memleketimiz hakkında ne gibi emelleri varmış?"

"Bizden Antalya'yı ve bazı sahillerimizi istiyorlar" dedi öğretmen.

Atatürk kızdı:

"İtalyanların şurada gözü var, burayı istiyorlar! Sanki bu istekleri tabii imiş kanaati uyandırmak doğru mu? Bunu hiç beğenmedim."

Sonra bir öğrenciye dönerek şunu sordu:

"Timur ile Bayezit arasındaki savaşın sebebi nedir?"

Atatürk'ün bu soruyu sorduğu öğrencinin adı Aydın'dı. Sonraları Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde profesör olan Aydın'ın çok zeki çocuk olduğu belliydi. Sorulara fevkalade güzel cevaplar veriyordu:

"Timur Anadolu'ya göz dikmişti. Çünkü Anadolu, Timur İmparatorluğu'nu besleyebilecek çok değerli bir erzak deposuydu. Onun için burayı mutlaka ele geçirecekti. Anadolu beylerinin Bayezit'i şikâyetlerini fırsat kabul etti. Ordusunu harekete geçirdi."

"Hangi yollardan geçti? Ne gibi tedbirler aldı? Kumandanlık vasıflarında hangisini daha üstün görüyorsun?"

"Paşam, Timur önce Irak'a geldi, burayı aldı. Sonra Fırat kıyılarını izleyerek Suriye'ye geldi. Burayı da zaptetti ve kuvvetlerinin bir kısmını ayırdı. Çünkü Mısır'daki Kölemen Devleti'nin, taraflardan hangisini tercih edeceği anlaşılamamıştı. İhtiyatkâr hareket eden Timur, Bayezit'i şaşırtarak ve savaşı Tokat yaylasında yapacağını zannettirerek Kızılırmak güneyinden Ankara önüne geldi."

Çocuğun harita üzerinde yaptığı açıklamalardan Atatürk çok memnun olmuştu. Sonra coğrafyaya geçildi. Atatürk, çocuğa dedi ki:

"Sana bir soru Aydın? Sana kalsa Sakarya'yı nereye akıtırsın?"

"Sakarya'yı Sapanca ile birleştirir, oradan da İzmit koyuna çıkarırım. Bu şekilde Orta Anadolu'dan Marmara'ya kadar bir su yolu kurmuş oluruz."

"Aferin Aydın. Sen ne olmak istiyorsun?"

"Su mühendisi Paşam" dedi çocuk.

"Herkes su mühendisi olabilir. Seni tarihçi yapalım, ne dersin?"

"Ailece böyle bir karar verdik. Bunu değiştirmek için anne ve babamın onayını almam gerekiyor Paşam!"

Çocuğun bu cevabı Atatürk'ün çok hoşuna gitmişti:

"Aferin, bravo Aydın! Peki, onlarla görüş, benim teklifimi de söyle, gel Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey'e kararını bildir."

Aydın salondan çıkınca Atatürk, Reşit Galip Bey'e döndü:

"Bravo bu çocuğa. Şimdiden hoca olmuştur. İnsan onu güvenerek bir ortaokula öğretmen gönderebilir. Bu çocuğu takip edelim."

Reşit Galip Bey, çocuğu bir takdirname ile ödüllendireceğini söyleyince Atatürk şöyle dedi:

"Takdirnameden ne çıkar! Daha başka şeyler yapmalı, yurtdışına öğrenime göndermeli. Amerika'ya gönderip çocuğun çalışmasına bir değer verelim."

Hava kararmış, akşam olmuştu. Atatürk daldığı konulardan ve çocuklarla baş başa olmaktan büyük zevk almıştı. Hatta öğle yemeğini bile köşkten getirterek orada yemişti.

O gün aşağı yukarı elliye yakın öğrenci sınava girmiş ve çoğu mükemmel cevaplarla Atatürk'ü memnun etmişti. Bazı zayıf öğrencilere de Atatürk bizzat sorduğu kolay sorularla sınavı kazandırmıştı.

O gece Dışişleri Bakanlığı'nın Ankara Palas'ta bir balosu vardı. Balo kendilerine birkaç kez hatırlatıldığı halde O, öğrenci arasında kalmayı tercih etti. Akşam geç vakte kadar okulda kaldı. Tarih öğretmeni Samih Nafiz Bey'e öğrencileri iyi yetiştirdiği için teşekkür ederek geç saatte okuldan ayrıldı.

Tarihle ilgili bir konu nedeniyle, değerli tarihçimiz Ahmet Refik Altınay kırılmış, kırgınlığını daha sonra Atatürk'ü üzecek biçimde açıklamıştı. Aradan kısa bir süre geçti. Dolmabahçe'deydik. Atatürk, gecenin ilerlemiş bir saatinde *"Büyükada'ya gidelim"* dedi. Büyükada'ya geldik. Yat Kulüp'te Ahmet Refik'i isteyince ziyaretinin sebebini anladık.

Daveti kendisine iletenler öylesine acele etmişlerdi ki, üstat tıraş olmaya bile vakit bulamamıştı ve yakın olayı hatırladığı için biraz endişeliydi.

Atatürk konuğunu ayakta karşıladı, yer gösterdi, iltifat etti ve onunla tatlı bir sohbete daldı. Gönlünü almak istediği belliydi.

İçimizden biri, yanındakinin kulağına eğilmiş, *"Şuna bak, tıraş bile olmamış"* deyiverdi.

Garip tesadüf, tam o sırada konuşmalarını kestikleri için Atatürk de, Ahmet Refik de bu sitemi duymuşlardı.

Atatürk eliyle konuğunun omuzunu okşadı, yüksek sesle:

"Siz ona bakmayın üstat... O, insanın yüzündeki kılı görür ama kafasının içindeki hazineyi göremez" dedi.

Birkaç gün sonra İstanbul'a gitmiştik. Atatürk, orada da Darülfünun'u (üniversite) ziyaret etmiş ve sınavlarda bulunmuştu. Atatürk'ün sorduğu bütün sorular cevapsız kalıyordu. Öğrenciler, Ankara Erkek Lisesi'yle kıyas kabul etmeyecek derecede kültür ve bilgi zaafı içindeydiler. Atatürk bu konuyla özel şekilde ilgilenmiş ve Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey'in dikkatini çekerek Darülfünun'la yakından ilgilenilmesini tavsiye etmişti. Çok geçmeden Darülfünun lağvedildi.

Bağdaş kurarak otururdu

Atatürk gayet şık giyinen, fevkalade temiz, endamlı ve çok güzel bir erkekti. İnsan O'nun güzel yüzüne bakmakla doyamaz-

dı. Her gün düzenli sekiz saat uykusunu uyurdu. Çankaya'da, Dolmabahçe'de, Florya'da, Yalova'da, nerede olursa olsun, sabahları uykudan kalkar kalkmaz odasındaki divanın üzerine geçer, orada bağdaş kurarak kahve ve sigarasını içerdi. Sabah kahvaltısı ile başı hiç de hoş değildi.

Gayet ince ketenden yapılmış kısa entari ile uyur ve uykudan kalktıktan sonra bir süre bu kıyafetle divan üzerinde bağdaş kurarak oturmaktan büyük zevk duyardı. O arada eğer akşamdan verdiği önemli bir emir varsa bunun sonucunu almak için genel sekreteri Hasan Rıza Soyak'ı yanına çağırırdı. Başkaca arz edilecek önemli bir şey varsa yine Atatürk bu durumda iken Hasan Rıza Bey gelir, emirlerini alırdı. Atatürk, bu yatak kıyafetinde iken genel sekreterinden ve yakın arkadaşlarından başka hiç kimseyi yanına kabul etmezdi.

Yataktan kalkınca ilk iş olarak sabah kahvesini ve sigarasını içerdi. Sonra da tıraşını olurdu. O'nun özelliklerinden biri de kendi kendine tıraş olamamasıydı. Berberi Atatürk'ü özenle tıraş ederdi. Daha sonra masajını yaptırır, banyosunu alır, giyinir ve çalışma odasına geçerdi. Orada, o gün ne yapacağını ve nereye gideceğini kararlaştırırdı.

Ankara'da gittiği yerler sınırlıydı. Çoklukla Marmara Köşkü'ne gidip öğle yemeğini orada yer, bazen çiftlikle meşgul olurdu. Bazen de yakın arkadaşlarının evlerine uğrayıp dinlenirdi.

Eğer Yalova'da ise çoklukla Millet Köşkü'ne ya da Baltacı Çiftliği'ne giderdi. Florya'da bulunduğu zamanlar deniz banyosundan yararlanırdı.

İstanbul'da iken motorla Boğaz gezintisi yapmaktan, Anadolu sahilini izleyerek adaya gitmekten hoşlanırdı.

Sofrası "akademi" gibiydi

Atatürk'ün en büyük zevki sofrasıydı. Çok mütevazı olduğu için bize her zaman şöyle derdi:

"Bir lokma ekmek... Bunu birkaç yakın arkadaşla oturup birlikte yemek ve içmek bana yeterlidir."

Sofranın bir bizim gibi devamlı müdavimleri, bir de milletvekilleri ve milletvekili gazetecilerden çoklukla davet edilenleri, ayrıca büyükelçilerden, komutanlardan, kendisinin eski dostlarından, her tertipten ara sıra davet edilenleri vardı.

Atatürk'ün sofrasına hiç kimse izinsiz ve davetsiz gelemezdi. Ancak İsmet Paşa (İnönü), Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın ayrıcalıkları vardı. Bunlar her zaman, işlerinden arta kalan zamanlarında ve gerek gördükleri vakit, hangi saatte olursa olsun sofraya gelebilirlerdi.

İsmet Paşa sık sık, hemen hemen her gece sofranın müdavimi iken son zamanlarda ziyaretlerini seyrekleştirmişti. Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya ise sofraya sık sık gelirlerdi.

Atatürk çok düzenli ve çok dikkatli bir insan olduğu için, sofrasının da düzenli ve özenli olmasını isterdi. Sofraya otururken her şeyin yerli yerinde olmasına özellikle dikkat ederdi. Sofranın düzeninde, tabaklarla çatal ve bıçaklarda bir çarpıklık, bir yanlışlık görürse bunları bizzat düzeltir, ondan sonra sofraya otururdu.

Bu düzene yalnız kendi evinde değil, davetli olduğu başka yerlerde de dikkat ederdi. Hatta gittiği yerlerde bazen salonların tefrişinde gördüğü yanlışları hemen düzeltirdi. Duvarlardaki tabloların düzgün ve yerinde takılıp takılmadıkları hemen dikkatini çeker, herhangi bir tablonun karşısına geçer, *"Biraz sağa, hafif aşağıya"* diye kumanda ederek tabloyu düzgün duruma sokardı. Karmakarışık, gelişigüzel tefrişata tahammül edemez, hemen düzelttirirdi.

Sofra, Atatürk'ün karar ve düşüncelerinin bir çeşit odak noktası, müdavimlerinin ise adeta feyz kaynağıydı. O sofra bir yemek sofrası, bir içki sofrası, bir eğlence sofrası değil, bir çeşit akademi, adeta bir çeşit dersaneydi.

Sofranın karşısında daima büyük bir kara tahta, üzerinde tebeşirle silgisi de hazır bulunurdu. Bu sofrada iç politika, dış politika, ekonomi, tarih, coğrafya, dil gibi çeşitli bilimsel konular, günün önemli sorunları, inkılap hareketleri ve buna paralel her çeşit milli mesele görüşülürdü. Sofrada herkes açık konuşur, herkes düşüncesini ve görüşünü söyler, herkes ken-

di tezini savunur, hatta Atatürk gerek gördüğü zaman kararlar bile alınırdı. Bununla birlikte sofra, bazılarının sandığı ve telkin etmek istediği gibi, bütün devlet işlerinin görüşüldüğü yer değildi. Bu önemli gerçeği fark etmeyerek ya da göz ardı ederek, *"Sofrada devlet işleri hallolunuyor"* diye günün birinde Atatürk'e karşı gelmeye kalkışanlar, ağır sorumluluklarla etekleri tutuştuğu zaman o sofraya içinden çıkamadıkları devlet işlerini getirirler ve onları sofrada Atatürk'e hallettirir, rahatlamış ve ferahlamış olarak sofradan kalkarlardı. Hatta bazen de dedikodu konusu yapmak istedikleri sofradan nasıl perişan bir halde, koltukla götürüldüklerine az mı tanık olmuştuk?

Atatürk'ün sofrasında yapılmayan, yapılmasına izin vermediği tek şey dedikodu idi. Bu gibi konuşmalara asla izin vermez, hoşgörü göstermezdi.

Atatürk her yerde olduğu gibi sofrasında da düşüncelerin ve kanaatlerin serbest açıklanması için hoşgörülü davranırdı. O'nun bu hoşgörüsünden yararlanarak işi tartışmaya kadar götürenlerin taşkın hallerine nasıl tahammül ederdi? Hâlâ hayret ederim.

Atatürk kusurları, kabahatleri daima insanların yüzüne söyler, bazen çok sinirlenirdi. Fakat haksız yere kızdığı, hiddetlendiği asla görülmezdi. Kin, garez, hele intikam, bilmediği ve daima nefret ettiği şeylerdi.

○

Atatürk çok sevimli ve şirin bir tartışmacıydı. Çok güzel ve tatlı konuşurdu. Konuşmaları daima samimi ve doğaldı. Konuklarına büyük bir nezaketle hitap ederdi. Ne kadar uzun sürerse sürsün, hangi konuda olursa olsun, kendisini dinlemekte kesinlikle bir yorgunluk duyulmazdı. O konuştukça insan kendini sanki mutlu hissederdi. Sonsuz bir âlem, sanki perde perde gözler önünde açılıverirdi. Saatlerce ve saatlerce konuşur, sözleri gözlerinin içine bakılarak büyük bir huşu içinde dinlenirdi.

Sofrada çocukluğuna, gençliğine, askerlik ve inkılapçılık

hayatına dair nice hikâyeyi tekrar etmekten ve anlattığı hikâyelerle olaylara adı karışan arkadaşlarına tekrar ettirmekten son derece zevk alırdı.

Atatürk'ün sofrasında eski arkadaşlarından biri davet edilmişse, o gecenin bütün konusu genellikle o arkadaşı ile olan anıların tekrarından ibaretti. Kendisi anlatır, arkadaşına anlattırır, anıların canlı bir şekilde tekrarlanmasından mutlu olurdu.

"YANİ" KELİMESİNİ ÇOK KULLANIRDI

Atatürk'ün bazı kelimeleri kendine özgü bir telaffuz şekli vardı. Mesela tabancaya *tapanca,* kırbaca *kirpaç,* henüz'e *henus,* muhakkaka *muhakkaka* (özellikle bu kelimeyi çok beğenir, yeni dil teorisinde *muhakkak* kelimesinin bu şekilde değiştirilmesini isterdi), yoğurda *yuğurt,* sarhoşa *sarfoş* derdi.

"Yani" kelimesini çok kullanırdı. Özellikle uzun açıklamalarda bulunanların sözü uzatmaması için *"yani"* diyerek muhatabını sadede davet ederdi.

En ağır kelimesi *ebleh* yerine geçen *hebenneka* idi.

Kelimeleri dikkat ederek, tam heceleriyle telaffuz ederdi.

Dil Kurultayları'nın birinde özel bir komisyon toplantısında tartışma yapılıyordu. Toplantıda konuşanlardan birine Atatürk takıldı:

"Çok renneli konuşuyorsunuz. Yani 're'leri yutarak konuşuyorsunuz."

Atatürk'ün takıldığı kişi de güzel bir karşılık verdi:

"Evet Paşam! Ama siz de çok ağdalı konuşuyorsunuz!"

Atatürk bu cevaba kahkahalarla gülmüştü. Bu kişi yanılmıyorsam eski Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'di.

Sofradaki sohbetlerinde özellikle yakın arkadaşı Nuri Conker'e çatmaktan ve ona diğer arkadaşları sataştırmaktan, Nuri Bey'e muziplikler yaptırmaktan çok zevk alırdı. Şaka yapmaktan çok hoşlanırdı. Fakat bu şakalı sohbetler sırasında birden-

bire sözü değiştirir, İsmet Paşa ve hükümet mensupları hazır bulunurken, Nuri Bey'e hükümetin icraatını tenkit ettirirdi. İsmet Paşa bu izin ve hoşgörünün anlamını çok iyi bilirdi. Zavallı arkadaşımız Nuri Conker, bu yüzden İsmet Paşa'nın gadrine az uğramamıştı.

Atatürk her gece sofraya oturmadan önce, denebilir ki gözleriyle hep Nuri Conker'i arardı. Eğer o sofrada yoksa hemen emir verir, Nuri Bey nerede ve ne durumda olursa olsun, onu buldurup sofraya getirtirdi. Bizim sofraya oturmadan veya sofraya oturduktan sonra arasıra kaçamak yaptığımız olurdu. Fakat Nuri Conker'in bu şansı yoktu. Nuri Bey'in sofrada önemli bir görevi de kaçamak yaptığımız zaman Atatürk nerede olduğumuzu sorduğunda mazeret icat etmek ve işi idare etmekti.

Atatürk çok dikkatli bir insandı. O koskoca sofrada bulunanların hal ve hareketlerini –ne durumda olursa olsun– gözlerinden kaçırmazdı. Konuşulanları asla unutmazdı. O kadar unutmazdı ki, yıllar ve yıllar sonra sırası gelince, geçmişteki bir gece içerisinde konuşulanları tekrar eder, hatırlatırdı.

○

Atatürk'ün sofrasına davetler şu şekilde gerçekleşirdi:

Başyaver akşam saat 19.00 sıralarında Atatürk'e gelir, sofra için kimleri emrediyorsa not edip davetlileri telefonla haberdar ederdi. Davetliler birer birer gelerek saat 20.00'de Köşk'ün bilardo salonunda toplanırlardı. Atatürk eğer gezintiye çıkmışsa tam saatinde mutlaka Köşk'e gelmiş olurdu. Davetlileri uzun süre bekletmek istemez, bu konuya bilhassa özen gösterirdi. Köşk'e geldiğinde bilardo salonunda toplanmış olan davetlilerine *"Hoş geldiniz"* der, ellerini sıktıktan sonra *"Buyurun, sofraya oturalım"* diyerek önlerine düşer, sofraya götürürdü.

Eğer gezintiye çıkmamışsa ve Köşk'te ise, davetliler toplanıncaya kadar bilardo salonuna iner, orada bilardo oynayarak vakit geçirmek suretiyle davetlileri beklerdi. Bilardo oynarken bir yandan da gelmiş olan davetlilerle sohbet ederdi.

Bilardo oyunu sırasında sohbet konuları uzar ve sofraya oturmak zamanı gelmiş olursa *"Buyurun, sofrada devam edelim"* diyerek davetlileri alıp sofraya otururdu.

Atatürk güzel bilardo oynardı. Oyun arkadaşları çoklukla Dr. Tevfik Rüştü Aras, Nuri Conker ve Salih Bozok'tu. Özellikle Nuri Conker'le oynamaktan ve oyun sırasında ona takılmaktan hoşlanırdı.

Yakınlarının mutlaka sofrada bulunmalarını isterdi. İzin almadan sofrada bulunmayanlara çok kızar, geç vakit bile olsa, nerede ve ne durumda bulunsalar onları buldurur ve sofraya getirtirdi.

Yemek masasının özel bir protokolü yoktu. Başbakan varsa sağına oturur, diğer davetliler diledikleri yere otururlardı. Bizim yerimiz ise oturduğu yerin tam karşısıydı.

Sofranın dağılma zamanı belirlenmiş değildi. Görüşülen konunun özelliğine göre dağılma saati değişirdi. Çok kereler sabahlandığı gibi erken saatlerde dağıldığı da olurdu.

Çok geceler ciddi konular ve bilimsel tartışmalarla, bazı geceler de eğlence ile geçerdi. Eğlence denilen şey ise, alaturka saz getirtip onu dinlemekten ve bazen de vakit geçirmek için sofradan erken kalkarak kazançların sonunda harman edilmesiyle biten poker partisi yapmaktan ibaretti.

○

Atatürk'ün özen göstererek yemek seçmesi ya da şu veya bu yemeği isterim diye tutturması görülmemişti. Sofraya ne cins yemek gelirse onu yer, sofradaki çok çeşitli mezelerden yalnız çok sevdiği kavrulmuş leblebiyi tercih ederdi.

Yemeklerden ise, omlet, patlıcan karnıyarık ve kuru fasulyeyi severdi. Patlıcan karnıyarık ile pilavı birbirine karıştırarak yemekten çok hoşlanırdı. Geceyarısından sonra veya günün herhangi bir saatinde karnı acıktığı zaman ilk aklına gelen yemek omlet olurdu. Geceyarısı kalkıp mutfağa gider, oturup aşçıya omlet yaptırır ve yerdi.

Ankara'da bir gün öğle yemeği için eve geldiğimde Atatürk'ün otomobilini kapıda görmüş, telaşla içeri koşmuştum.

Atatürk'ün aşağıda, mutfakta olduğunu söylediler. Mutfağa girdiğimde Atatürk aşçıya yaptırdığı omleti kahkahalar atarak yiyordu.

ZEKERİYA SOFRASI...

Bir ramazan günüydü.

Sofra kalabalık değildi. Salih Bozok, Cevat Abbas, Fuat Bulca ve ben vardık.

Atatürk yemekten sonra şöyle dedi:

"Haber aldım. Hemşire (Makbule Hanım) bugün evinde Zekeriya sofrası düzenlemiş. Baskın yapalım."

Bir çocuk kadar neşeli, muzip anları vardı.

Kalktık, Çankaya'dan uzakta olmayan Makbule Hanımefendi'nin evine gittik.

Bilindiği gibi Zekeriya sofrası, sadece yeşillikler yenilen ve Zekeriya Peygamber'e adanacak adakların böylelikle kabul edileceği inancıyla hazırlanırdı. Akla gelebilecek ve yenilmesi sağlık bakımından sakıncalı olmayan her türlü yeşillikler sofrada bulunurdu.

Hanımlar bizi görünce şaşırdılar, ama buyur ettiler. Bol bol yeşillik yedik. Adak konusuna hiç değinmedik. Onlar da, ancak adak adanmış olarak buraya gelineceği için bizlere bir şey sormadılar.

Atatürk dönüşte dedi ki:

"Bilin bakalım, bu Zekeriya sofrasının aslı nedir?"

Bizlerde cevap yok tabii.

Sonra kendisi açıkladı:

"Ramazan'da iftar ve sahurda bol bol unlu, tatlı, yağlı maddeler yenilir. Bedenin klorofile, vitamine ihtiyacı çoğalır. Zekeriya sofrasında hem beden ihtiyacı tatmin edilir, hem de hasretler ve ümitler dualaştırılır."

İnsanların iç dünyasını da, insan ruhunu da tahlil ve teşhiste inanılmaz kudret sahibiydi.

Atatürk'ün sofrası başlıbaşına bir âlemdi. Orada az şeyler görmedik, az şeyler duymadık, az olaylara tanık olmadık!

O sofradan neler, kimler geldi geçti. Asıl mutluluk, o sofrada yerini sonuna kadar koruyabilmekti.

O sofrada, o çevrede şahit olduğumuz olayların önemli bir bölümünü arkamızda bırakıyoruz. Gerek görmedikçe, mecbur kalmadıkça onlardan söz etmek bile istemiyorum.

Atatürk her cinsteki, her çeşit tipteki insanları olduğu gibi kabul eder ve bu gibileri yeteneklerine göre kullanmasını bilirdi. Halkın pek de sevmediği bazı kişileri çoklukla sofrasına davet etmesinin sırrı da bundaydı. Hatta bu gibilere sofrasında ve çevresinde birer mevki verir gibi görünür, bazı gezilerinde yanına aldığı bile olurdu. Gerçekte bu şekildeki hareket, bir liderin gerekli olan insanları tatmin edip istediği şekilde kullanmasından başka bir şey değildi. Bu nedenle Atatürk'ün çevresine girenlerle özel hayatına girenleri birbirinden ayırmak gerekir.

Atatürk özel hayatına çok güç arkadaş alırdı. Bir kez de özel hayatına aldı mı artık o arkadaşa çok güvenir, onunla özel sohbetlerinde aynı düzeyde ve aynı haklara sahip bir arkadaş olarak dertleşir, görüşürdü. Özel hayatına aldığı arkadaşlarıyla özel olan her şeyini konuşabilirdi. Sofrasına devam eden, herkesin gözüne batan öyle insanlar vardı ki, onlar hakkındaki kanaatlerini, onları neden sofrasında veya yakınında bulundurması gerektiğini, bunun nedenlerini yakınlarına açık açık anlatırdı. Fakat her şeyi açık konuştuğu özel ve yakın arkadaşları hakkında başkalarına asla bir şey söylemezdi.

Atatürk'ün, herhangi bir gün sofrada bulunan bir devlet adamına dönerek, *"Sen benden korkmuyor musun? Geç karşıma!"* demiş olması ilk bakışta alkolün etkisiyle söylenmiş herhangi bir sözden ibaret gibi görülmüştü. Oysa bizler biliyorduk ki, Atatürk'ün durup dururken böyle bir meydan okumasında elbette bir anlam ve hikmet vardı. O sırada sofrada bulunanlar sadece Atatürk'ün o andaki sözlerini duyarlar, fakat sonradan o konunun benim evimde özel olarak devam eden bölümlerini bilemedikleri için çok doğaldır ki Atatürk'ün sofradaki sözlerini istedikleri şekilde yorumlamaya çalışırlardı.

Bir gün sofrada Mısır'la aramızdaki ilişkiler konuşuluyordu. Konuklar arasında asıl mesleği coğrafya öğretmenliği olan milletvekiline Atatürk, Mısır'ın doğal kaynaklarını sordu. O da, Nil nehrinden öylesine uzun şekilde söz etti ki, o kendisini kürsüde, biz de kendimizi okul sıralarında sandık.

Sofra hizmetlerini okuma yazma bilen askerler görüyorlardı. Bir genç asker, bir köşede dikkat kesilmiş, Nil nehrinin yararlarını dinliyordu.

Ata'nın gözü, elindeki tabakları unutup coğrafya hocasının anlattıklarını hayranlıkla dinleyen askere kaymış olacak ki, açıklamalar tamamlanınca ona döndü:

"Söyle bakalım oğlum, Nil olmasaydı Mısır ne olurdu?"

Genç asker, hiç beklemediği bu soruya derlenip toparlanma fırsatı bulamadan şu cevabı verdi:

"Hapı yutardı Paşam!"

Atatürk kadehini kaldırdı:

"Mısır coğrafyasını bir derste bu kadar güzel anlatan hocanın ve uzun dersi iki kelimeye sıkıştıran Mehmed'in şerefine!.."

Sevdiği şarkı, türkü ve gazeller

Atatürk'ü anlatabilmek kolay değil. O, cepheden cepheye, zaferden zafere koşmuş büyük bir asker, büyük bir komutandı. Bir kahramandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları arasından yepyeni ve modern bir devlet kurmayı başarmıştı. Devlet adamıydı, devrimciydi, düşünürdü, iyi bir hatipti. Yaşamayı, eğlenmeyi severdi. Şiirden, edebiyattan, müzikten hoşlanırdı. Sofrada, Ömer Naci'nin *"İçelim her muhibbin mutlak / Ölmeyen bir canı vardır ki / Mevcat-ı mehasin-i âlem / Ona gühvare-i terennüm olur"* şiirini okur, sonra kadeh kaldırırdı.

Müziğe düşkünlüğü vardı. Alaturka sazdan hoşlanır, şar-

kılara çoğu kez kendisi de eşlik ederdi. Sevdiği bazı şarkılar vardı ki onları bizzat ve büyük bir neşe ile söylerdi. Sazı, peşrevinden başlayarak saz semaisine kadar bütün kaideleriyle dinlemeye tahammül edemezdi. Yarı yerde faslı kestirir, aynı makamdan olsun olmasın, kendi sevdiği şarkılara başlatırdı. Sevdiği başlıca şarkılar şunlardı:

"Cana rakibi handan edersin / Ben bî nevayı giryan edersin / Bigânelerle ülfet etme / Bana cihanı zindan edersin."

"Mani oluyor halimi takrire hicabım / Üzme yetişir, üzme beni harabım / Varsın gönül aşkınla harab olsun efendim / Cananıma nezr eylerim canımı kendim."

"Habgâh-ı yare girdim arz için ahvalimi / Bir perişan halini gördüm unuttum halimi."

"Nihansın dideden ey mest-i nazım / Bana sensiz cihanda can ne lazım."

"Saki sen icra ederken dide âlemi / Dillerimle topladım tebrik eden ikbalimi."

"Felek bana neler etti ah / Bu gençliğim elden gitti ah / Bu iftirak cana yetti / Bende takat bitti ah."

"Şahane gözler şahane / Yoktur üstüne bahane / Süleyman olsam cihane / Gönül eylenmez asla / Uçan kuşlar kebap olsa / Akan sular şarap olsa / Gönül eğlenmez asla."

Atatürk'ün sevdiği ve bizzat söylediği türküler de vardı:

"Maya dağdan kalkan kazlar / Al topuklu beyaz kızlar / Vardar ovası altın yuvası / Vardar ovası, vardar ovası."

"Pencere açıldı Bilal oğlan piştov patladı / Varın bakın Bilal oğlana yine kimi hakladı."

"Yemenim turalıdır / Sevdiğim buralıdır / Geçme kapımdan / Yüreğim yaralıdır / Ah allı yemenim / Pullu yemenim / Bir bahçeden bir bahçeye / Salla yemeni, salla yemeni."

Atatürk elini yüzüne koyarak, büyük bir keyifle gazel de çekerdi. Özellikle iki gazeli çok sever ve bizzat söylerdi:

"Canımı canan eğer isterse minnet canım / Can nedir ki anı kurban etmeyeyim cananıma."

"Ney ile, mey ile bir alay mahbub ile her dem gelin / Bezm-i cem ayini kabrimde ikad eyleyin."

Hediye vermekten hoşlanırdı

Atatürk eli açık, mert bir insandı. Ara sıra hasisliği tutardı. Fakat bu, marazi değildi. Hasislik sanılan davranışları, bazen mesela vermeyi, hediye etmeyi kararlaştırdığı bir şeyi son dakikada vermeye kıyamaması gibi geçici ruh hallerinden ileri gelmekteydi.

Bazen durup dururken misafirlerine dönerek, *"Sizlere hediye vereceğim"* der ve kimine elbise, kimine gömlek, kimine kravat, kimine kürk hediye etmekten büyük zevk alırdı.

Atatürk'ün misafirlerine böyle bir söz söylemesi onlar için büyük bir sevinç kaynağı olurdu. Çünkü hediye alacak olanlar, hediyenin kendisinden çok, Atatürk'ün kendilerine böyle bir hatıra vermesinin değerini takdir eder ve bundan büyük bir onur duyarlardı.

Atatürk bir akşam yine böyle hediyeler dağıtıyordu. Sofrada davetliler arasında olan doktoru Neşet Ömer Bey'e bir ara dedi ki:

"Doktor, sana bir kürk hediye etmeye karar verdim!"

Neşet Ömer Bey çok memnun oldu ve teşekkür etti. Hizmetliler hemen yukarı çıkarak Atatürk'ün tarif ettiği kürkü aldı, getirdiler. Atatürk:

"Bir kere prova et. Bakalım uyacak mı?" diyerek doktoru kürkü giymeye davet etti. Doktor hemen ayağa kalktı ve hizmetçinin tuttuğu kürkü arkasına giydi. Prova pek başarılı olmamıştı. Kürk, doktorun üzerinde, kendisine ait olmadığını belli edecek şekilde duruyordu ve çok uzun gelmişti. Etekleri yerde sürünüyordu. Fakat doktor kendisine tıpatıp uymuş gibi kürkü benimsedi:

"Aman Paşam, tam bana göre... Üzerime biçilmiş gibi efendim. Çok teşekkür ederim."

Bu sözler Atatürk'ün pek hoşuna gitmiş ve kahkahalarla gülmüştü.

Atatürk'ün elbiseleri bana uymadığı için hediye konusunda en şanssız ve talihsiz olan bendim. Buna rağmen O'nun bendeki her eşyasını her birine kutsal bir değer vererek büyük bir

özenle saklarım. Ve zaman zaman onları birer birer açar, bakar, Atatürk'ün yanında geçirdiğim anları yeniden yaşarım.

Atatürk'ün hediyelerinden en çok yararlananlardan biri, Atatürk'ün muhafız alayı komutanı arkadaşımız İsmail Hakkı Tekçe'ydi. Tekçe'nin bedeni Atatürk'e tam uyduğu için O'nun elbiselerinden de herkesten çok o yararlanmaktaydı.

O

Atatürk, arkadaşlarının sorunlarıyla yakından ilgilenir, onların dertlerini ve sıkıntılarını hafifletmek için hiçbir fedakârlıktan çekinmezdi.

Bir seyahat sırasındaydı. Beraberimizde bulunan Hasan Cavid pek konuşmuyor, durgun ve üzgün görünüyordu. Onun bu hali Atatürk'ün dikkatini çekmişti. Bize sordu:

"Hasan Cavid'in bir derdi var. Acaba nedir?"

Arkadaşlar, Hasan Cavid'in Adapazarı Bankası'na üç bin küsür lira borcu olduğunu, bunu ödeyemediği için üzüldüğünü anlattılar. Atatürk'ün söylediği şu oldu:

"Böyle bir şey için düşünmeye ve üzülmeye gerek yok. Söyleyin sıkılmasın, ben öderim."

Gerçekten ertesi gün Hasan Cavid'in bankaya olan borcunu ödediği gibi bir miktar parayı da kendisine verdirdi.

Fakat Hasan Cavid, Atatürk hastalanıp hayatından ümit kesildiğinde, sarayı hemen terk ederek yeni devre uyum sağlama çarelerini aramaya başlamış ve bunda da başarılı olmuştu.

KURTDERELİ SEVGİSİ

Bir gece Büyükada'da Monapark'ta oturuyorduk. Milli Eğitim eski Bakanı Vasıf Çınar ile Refik Koraltan da oradaydı. Bir ara güreşten söz açıldı. Vasıf, iyi güreştiğini söyleyerek meydan okur gibi konuşuyordu. Refik Bey de güçlü kuvvetli bir adamdı. Atatürk ona, *"Kalk, sen de pehlivansın, güreşin"* dedi. İkisini orada kapıştırdı ve güreşlerini heyecanla seyretti. Uzun süren bu güreşte Refik Koraltan, Vasıf Çınar'ı yenmişti.

Atatürk iyi güreşenleri ve iyi güreşleri severdi. Eski ünlü pehlivanlardan Kurtdereli Mehmet, bir ara Ankara'ya gelmişti. Atatürk bunu öğrenmişti. Bir geceyarısıydı. Arkadaşım Salih Bozok ile beni Kurtdereli Mehmet Pehlivan'ın kaldığı otele gönderdi.

Geceyarısından sonra gittik. Kurtdereli'yi uykudan uyandırarak, Atatürk'ün gönderdiği nakdi ödül ile taltifkâr mektubunu verdik. İhtiyar pehlivan, ummadığı ve beklemediği bu iltifattan dolayı ne kadar ağlamış, ne kadar dualar etmişti.

Evet, Atatürk'ün cömertliği yanında her nedense bazen de hasisliği tutardı. Mesela bir gün Salih Bozok'la ben yanındaydık. Çok neşeliydi. Şuradan buradan konuşuyor, şakalar yapıyordu. Bir ara ikimize birden şöyle dedi:

"Çocuklar, size bugün birer hediye vermek istiyorum. Gelin birlikte yukarı çıkalım."

Bizi aldı, yukarıdaki gardrop odasına çıktı. Bu anlattığım olay, Milli Mücadele'nin ilk yıllarında cereyan ediyordu ve o zaman başlara kalpak giyiliyordu. İyi deriden bir kalpak sahibi olmak hem mesele, hem de moda idi.

Atatürk:

"Size birer kalpak vereceğim" dedi. Kalpak dolabını açtırdı. Dolapta on beş-yirmi kadar kalpak vardı. Her biri ayrı ayrı güzeldi. Bu yirmi kalpağı ayrı ayrı bana ve Salih Bozok'a giydirdi.

"Şöyle sağa dön, sola dön. Olmadı çıkar, ötekini giy" diye emirler veriyordu. Bütün kalpaklar ikimizin başında tecrübe edildikten sonra şöyle dedi:

"Bakınız çocuklar! Bunların hepsinin ayrı ayrı zevki ve güzelliği var. Affedersiniz size veremeyeceğim!"

Salih'e burnu örülmüş bir çorap, bana da bir kravat verdi.

Fırtınada zeybek oyunu

Atatürk yenilgiyi asla kabul etmeyen, kabına sığmayan dinamik bir insandı. Kesinlikle bir programa tabi olmazdı. Şaha-

det parmağı ile orta parmağı arasına ve tam iki parmağın birleştiği yere sıkıştırarak ağzına götürüp içtiği sigarasından üfleyerek çıkardığı helezonvari dumanları dalgın bir şekilde izlemeye başladığında, bir düşünce ve karar arifesinde veya herhangi bir plan yapmakta olduğunu hemen anlardık. Olaylara karşı gereken şekilde hareket programını bizzat yapardı. Bu istisnai durumu sayesinde İzmir'de yapılmak istenen o meş'um suikastten kurtulmuştu. Bir programa tabi olarak belirli bir günde İzmir'de olmaması ve bir önsezi ile istasyonlardan birinde fazla kalması kendisini kurtarmış ve O'nu milletine bağışlamıştı.

Çevresi O'nun bu program dışı yaşayışına alışmıştı. *"Bir gece vapurla şöyle bir vapur gezintisi yapalım"* dedi mi bizim usulümüzdü, hemen dört beş günlük ihtiyaca yetecek dolu bir bavulla vapura giderdik. Çünkü Boğaz gezintisinin sonu ne olacak, nereye gidilecek, bunu kimse bilmezdi. Onun için bavullarımız ani hareketlere karşı daima hazırlanmış durumda bulunurdu.

Çoğu kez bir Boğaz gezintisi derken seyahatin günlerce uzadığı olurdu. Mesela bunlardan birini anlatayım:

Bir akşam geç vakitti. *Ertuğrul* yatı ile Boğaz'da bir gezintiye çıkmıştık. İktisat Bakanı Celal Bayar da yatta idi. Kavaklar'a geldiğimizde ona bir emrivaki yaptı:

"Öyle zannediyorum beni Zonguldak'a konuk olarak davet ediyorsunuz!"

Ardından da yatın süvarisi Cemal kaptana emir gönderdi:

"İstikamet Zonguldak!"

Atatürk, kamarasına çekilip yattı.

Ertuğrul yatı narin, ensizliği oranında uzundu. Üstelik bir de sonradan geminin üst güvertesine yapılan havaleli köşkün belki de yatın dengesine etki edeceği ihtimalleri bizi telaşlandırmıştı. Böyle bir yat ile Karadeniz'e çıkmak ve ani bir fırtına ile karşılaşmak ihtimali telaş ve endişemizi artırıyordu. Geminin süvarisi Cemal kaptan, değerli, tecrübeli ve gözü pek bir denizciydi. Kendisine böyle bir yat ile Karadeniz'e çıkıl-

masının sakıncalı olup olmadığını sordum. Cesurca bir cevap verdi:

"Bu tekne ile Hindistan'a kadar gider, gelirim."

"Cemal Bey!" dedim, *"Çok haklısınız. Fakat siz bu gemide Türkiye'yi taşıyorsunuz, görüşünüzü ona göre söyleyiniz."*

Cemal Bey bu sözlerim karşısında çok şaşırdı. Bu kez de kendisini ben teselli ettim.

Yine bu yatla bir gün Çanakkale Boğazı'na gitmiştik. Atatürk, orada donanmanın yaptığı bir tatbikatı izliyordu. Hepimiz kaptan köprüsündeydik. Bir ara Cemal Bey'e sağ elinin şahadet parmağı ile işaret ederek şu emri verdi:

"Son sürat ve şu istikamet!"

Cemal kaptan, son sürat emrini makine dairesine, Atatürk'ün işaret ettiği istikamet emrini dümene verdikten sonra bana gelerek sordu:

"Gittiğimiz yer sığ, ne yapalım?"

Cemal kaptan sadece Atatürk'ün emrini yerine getirmeyi düşünüyordu. Ben telaşlanmıştım. Atatürk'ün yanında kendimden geçtim ve Cemal kaptana bağırdım:

"Yahu sığ ise niçin gidiyorsun, stop etsene!"

Cemal kaptan şaşırmıştı. Atatürk'ü göstererek cevap verdi:

"Nasıl stop ederim? O emir verdi!"

Yine de benim müdahalemle yönünü değiştirmişti. Bizi arkadan dinleyen Atatürk, kahkahalarla gülüyordu.

İşte bu Cemal kaptan şimdi de Atatürk emir verdiği için *Ertuğrul* Yatı ile Hindistan'a kadar gidebileceğini söylüyordu.

Karadeniz'in ne durum alacağı belli değildi. Gayet dar yapılmış, ilavelerle havaleli bir duruma sokulmuş olan bu yatın ani bir fırtına çıkarsa ne dereceye kadar dayanabileceğini kimse kestiremiyordu. Üstelik şimdiye kadar böyle bir tecrübe de geçirmediğimiz için çok telaşlanmıştık. Nitekim bu telaşımızda ne kadar haklı olduğumuzu görmekte gecikmedik.

Güzel bir havada ve sabahın erken saatinde Zonguldak'a varmıştık. Oradaki gereken yerleri geziyorduk. O sırada Cemal kaptandan, barometrenin düşmekte ve bir fırtınanın gel-

mekte olduğu haberini aldık. Bir an önce yata dönerek hareket etmemiz gerekiyordu.

Atatürk buna rağmen incelemelerini yarıda bırakmak istemedi. İncelemeler tamamlandıktan sonra yata döndük ve hareket edildi.

Zonguldak'tan ayrılalı hayli olmuştu. Şile önlerine geliyorduk ki ani bir fırtına koptu. Atatürk'ün yemek yemesi için Denizyolları Genel Müdürü Sadullah Bey tarafından yukarı güvertede ek olarak yaptırılan köşk büyük bir hava akımı oluşturuyor, rüzgâr yatı aksi doğrultuya sürüklüyordu. Yat, bu yüzden fena halde yalpalıyordu. Sallantı o dereceyi bulmuştu ki, güvertede artık durulamıyordu.

Recep Zühtü ile ben telaş içinde, elimizde çakılar, tentleri kesmeye başlamıştık. Hatta bir aralık köşkü yıktırmayı bile düşündük.

Atatürk, bütün fırtına ve kıyamete rağmen hiçbir şeye aldırmıyor, aksine telaşımıza gülüyordu. Bir yandan da gramofona zeybek plağını koydurup çaldırıyor ve bazı arkadaşlarla birlikte zeybek oynuyordu.

Gazete kâğıdına sarılmış sigara

Kanunlara göre, Cumhurbaşkanı'na hakaret edenler hakkında dava açabilmek için bu makamdan izin almak gerekiyordu.

Bir köylüyü Atatürk'e küfrettiği için mahkemeye vereceklerdi, Atatürk'ün iznini istiyorlardı. Atatürk sordu:

"Ne yapmışım ben?"

"Gazete kâğıdına sardığı sigarayı yakarken kâğıt tutuşmuş, eli yanmış, 'Alsın bunu, içsin bakalım' demiş, küfretmiş!"

Atatürk, bunları söyleyen bakana sordu:

"Sen hiç gazete kâğıdına sarılmış sigara içtin mi?"

"Hayır" cevabını alınca dedi ki:

"Ben Trablusgarp'ta içtim. Bilirim, pek berbat şeydir. Köylü haklıdır. Onu mahkemeye vereceğinize doğru dürüst sigara içmesini temin ediniz!"

"Kanunlar günün birinde gülünç olurlar"

Ankara'da bir gece derin uykudayken telefonum çaldı. Arayan, Atatürk'ün başyaveriydi:

"Hemen seyahate çıkılıyor. Köşk'e gelmeniz için emir buyurdular."

Saate baktım. Geceyarısını hayli geçmişti. Hazırlandım. Köşk'e gittim.

Atatürk meğer o gün, Kırşehir Özel İdare öğretmenlerinden, birkaç aydan beri maaş alamadıkları için bir şikâyet mektubu almış. Sofrada bulunan ilgili bakandan öğretmenlerin birkaç aydır niçin maaş alamadıklarını sormuş. Bakan da, *"Mevsim kış... Belki de postalar işlememiştir"* şeklinde bir mazeret ileri sürmüş. Atatürk bu cevap üzerine demiş ki:

"Yaa... Demek şimdi kuşatmadayız, öyle mi? Öyleyse şimdi kalkar, gider, hem yolu açarız, hem de Kırşehir'de öğretmenlerin dertlerini yakından dinleriz."

Ve hemen hareket emri vermiş. Mevsim kış, hava fena halde yağışlı ve soğuktu. Sofradaki davetlilerden bazılarıyla birlikte geceyarısından sonra yola çıkıldı. Hava o kadar puslu idi ki, bir ara yolu kaybettik. Bir köyün kahvesine sığındık. Kahvenin sac sobasını yaktırdık. Isındıktan sonra tekrar yola devam ettik.

Ertesi gün Kırşehir sınırına varmıştık. Vali, protokol gereğince başında silindir, sırtında frak olduğu halde sınıra gelmiş, Atatürk'ü karşılıyordu. Atatürk'ün otomobili o sırada bir tarlaya saplanmış, çevreden yetişen köylüler tarafından kurtarılmaya çalışılıyordu. Vali de o kılık kıyafetiyle, çamurlar içinde köylülere ve jandarmalara emirler vererek onları teşvik etmeye çalışıyordu. Atatürk valiye bakarak güldü:

"İşte nazari yapılan yönetmelikler, hatta kanunlar günün birinde böyle gülünç olurlar!"

Valinin haline acıdı. Sırtına kalın bir palto giymesini söyleyerek zahmetlerinden ötürü teşekkür etti.

Güçlükle de olsa sonunda Kırşehir'e girildi. Öğretmenler

çağrılarak hepsi tek tek dinlendi. Sonra da büyük bir kavis çizilerek Konya üzerinden Ankara'ya dönüldü.

○

Recep Peker, bir türlü anlaşamadığı İzmir valisi Kâzım Dirik'ten hoşlanmazdı. Onun hakkında daima şikâyette bulunur, söylenip dururdu. Bu şikâyetler Kâzım Dirik İzmir valisi olunca başlamış, genel müfettiş olduktan sonraya kadar devam etmişti.

Bir yaz günüydü. Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. Recep Peker geldi. Atatürk'e, Kâzım Paşa'nın Köy Kanunu'na göre köylüden alınması gereken verginin haddinden fazlasını aldığını ve bundan köylünün şikâyetçi olduğunu anlattı. Aynı akşam Kâzım Dirik de İstanbul'a gelmiş, sofraya davet edilmişti. Geceyarısı olmuştu. Atatürk, bir ara Kâzım Paşa'ya dönerek şunları söyledi:

"Paşam! Sizden şikâyetler var. Köylü sizden şikâyetçiymiş. Fazla vergi alıyormuşsunuz. Şimdi birlikte gideceğiz. Muratlı'da inşa ettirdiğiniz köyü ve oradaki şikâyetleri hep birlikte yerinde dinleyeceğiz."

Başyavere otomobillerin hazırlanmasını emretti. Bir saat içerisinde otomobiller hazırlandı ve hareket edildi. Sabahın erken bir saatinde Çorlu'ya gelindi. Atatürk, Salih Paşa'nın kolordusunda biraz dinlendikten sonra, hazırlanan özel trene bindik, Muratlı'ya gittik. Kâzım Paşa, Muratlı'da Romanya'dan gelen göçmenler için övünülecek bir köy yaptırmıştı. Köyün karakolu, postanesi, sağlık ekipleri son derece düzenliydi.

Atatürk köyü gezdi ve bazı evlere girip göçmenlerle konuştu. Şikâyet şöyle dursun, herkes halinden memnundu. Evlerden birinde yaşlı karısı ve kucağında çocuğu ile yaşlı bir köylü oturuyordu. Çocuk sürekli ağlıyordu. Atatürk'le köylü kadın arasında şöyle bir konuşma geçti:

"Çocuk kimin?"

"Oğlumun!"

"Oğlun nerede?"

"Askerde efendim!"

"Anası nerede?"

"Hastaydı. Sağlık memuru geldi. Burada tedavi olamazmış, aldı Tekirdağ'a hastaneye götürdü."

Yaşlı kadınla Atatürk konuşurken kucağında çocuğu tutan ihtiyar, evine gelen ve karısıyla konuşanın kim olduğunu anlayınca söze karışarak şu ricada bulundu:

"Aman Paşam, benim şu gözlerimi açmaları için bir emir ver!"

"Sağlık memuru geliyormuş. Bak, gelini almış, hastaneye götürmüş. Ona söyledin mi?"

"Evet Paşam, söyledim. Hastaneye götürdü, muayene ettirdi. Fakat doktorlar 'Çok yaşlısın, sana ameliyat yapılamaz' dediler. Ama sen emret, onlar yaparlar."

"Böyle şeyler fen işidir, ihtisas işidir, emirle olmaz. Doktorlar ne derlerse onlara inanmalısın."

Atatürk köylülerle yaptığı konuşmalardan ve incelemelerden memnundu. Köyün her işi yerinde ve tam anlamıyla moderndi. Trene dönüldüğünde yanındakilere şunları söyledi:

"Arkadaşlar! Artık mesele anlaşılmıştır. Kâzım Paşa işte gördüğünüz gibi köyü, teşkilatı ve hizmetleri tamamlayabilmek için, köylüden yine kanun çerçevesinde vergi almaktadır. Gördünüz ki, köylü tamamen memnundur. İşte bizim Recep'in şikâyet ettiği şeyler..."

Atatürk böyle kabına sığmayan bir insandı. Devlet otoritesine, yöneticilere önem, şahıslarına değer verirdi. Fakat buna layık olmayanları görür, haber alırsa hemen kendilerini açıkça eleştirir, hatta tekdir etmekten asla çekinmezdi.

Atatürk'ü kızdıran prenses

Atatürk, her zaman söylediğim gibi, arkadaşlarının huzur ve refah içinde yaşamalarını isterdi. Nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını görmek için de, arkadaşlarının evlerine zaman zaman baskın şeklinde ziyaretler yapardı.

Biraz önce, Siirt Milletvekili Mahmut Bey'i Hitler'le gö-

rüştüren Berlin Büyükelçimiz Kemaleddin Sami Paşa'dan söz etmiştim. Sırası gelmişken onunla ilgili bir anıyı nakletmek istiyorum:

Kemaleddin Sami Paşa, açık ve temiz yürekli, Atatürk'e inanmış, çok hoş ve değerli kumandanlarımızdan birisiydi.

Kurtuluş Savaşı ve zaferden sonra Atatürk kendisini Berlin Büyükelçiliği'ne tayin etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerde dövüşmüş ve vücudunun birkaç yerinden yaralanmıştı. Sağ koluna isabet eden bir kurşun, Paşa'nın o kolunu işlemez hale getirmişti. Ünlü bir asker olduğu için Almanlar onu çok sever ve sayarlardı. Berlin'e gittiğimde bunu bizzat görmüş ve gurur duymuştum.

Kemaleddin Sami Paşa yaz iznini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmiş, kayınpederi Prens Abbas Paşa'nın Heybeliada'daki köşkünde kalıyordu. Savaştan sonra Prens Abbas Paşa'nın kızı Prenses Emine Hanım'la evlenmişti.

Bir gün *Acar* motoru ile Adalar çevresinde deniz gezisi yapıyorduk. Atatürk, Kemaleddin Sami Paşa'yı ziyaret etmek istedi. Motor Heybeli'ye yanaştı. Arabalarla Paşa'nın kaldığı köşke gidildi. Bu beklenmedik ziyaret Paşa'yı ve eşini çok sevindirmişti.

Atatürk'ün âdeti idi. Bir arkadaşının, bir yakınının evine gittiği zaman, evin her noktasını gezer, beğenirse çok memnun olurdu.

Kahveler içildikten sonra bu kez de aynı arzuyu gösterdi. Prenses önüne düşmüş, evi gezdiriyordu. Sıra yatak odasına gelmişti. Bir kapıyı açarak *"Burası yatak odam"* diye muhteşem bir karyolayı ve güzel döşenmiş bir odayı gösterdi. Sonra da yanındaki kapıyı açarak, *"Burası da Kemaleddin'in odası"* dedi. Siyah boyalı bir karyola, bir divan, şöyle birkaç koltuktan ibaret, basit döşenmiş bir oda idi.

Atatürk, bu odayı ve odadaki manzarayı, özellikle karyola örtüsünün ve yastık kılıflarının kirlenmiş bir halde olduğunu görünce şöyle bir irkildi ve bize yavaşça, *"Ben genç bir subay iken bile böyle bir yatakta yatmış değilim"* dedi. Ev gezintisini yarıda bıraktı. O kadar üzülmüştü ki, tekrar oturma-

dı. Şöyle adada bir tur atalım bahanesiyle köşkü terk etti. Prensese çok içerlemiş, Kemaleddin Sami Paşa'ya da çok acımıştı. O manzarayı bir türlü unutamıyordu.

Gel zaman git zaman, hatırımda kaldığına göre, galiba bir gün İzzettin Paşa'nın kızının sarayda düğünü yapılıyordu. Davetliler arasında tesadüfen İstanbul'da olan Kemaleddin Sami Paşa'nın eşi de vardı. Ali Hikmet Paşa'nın Balıkesir'den getirttiği bir zeybek ekibi de düğünde oyunlar oynuyordu. Bu oyunları seyretmekte olan Kemaleddin Sami Paşa'nın eşi Prenses Emine Hanım, hanedana karşı beslediği saygı ve bağlılık duygularını gizlemeyerek, çevresinde bulunanların işiteceği bir sesle, *"Zavallı koskoca muhteşem saray! Bir zamanlar burada padişahlara arz-ı ubudiyet edilirken, şimdi horonlar tepiliyor. Ne hale geldik"* gibi üzüntü belirtmekten çekinmedi. Fethi Okyar da prensesi bir ara dansa davet etmiş, ama refuze olmuştu. Atatürk bunu duydu. Kızdı. Kemaleddin Sami Paşa'yı yanına çağırarak, *"Karın burada sıkıldı. Bu muhitten hoşlanmadığını anlıyorum. Hemen al, evine götür"* diye uyardı.

Paşa bunun üzerine Prenses Emine'yi adeta çekeleyerek aldı. Ben de kendilerini sarayın kapısına kadar uğurladım. Çok sevdiğim ve saygı duyduğum Kemaleddin Sami Paşa çok üzgündü. Bu, prensesin vaktiyle Kemaleddin Sami Paşa'nın yatak odası diye gösterdiği yerin Atatürk'te yarattığı gücenmenin sonucuydu.

Ertesi sabah telefonla Paşa'yı aradım. Çok üzgündü. *"Üzülme Paşam, bu sana değil, senin namına prensese yapılmış bir ihtar olmalı. Ben öğrenir sana da söylerim"* dedim.

Aradan bir hafta kadar geçmişti. Bir sabah, sarayda kaldığım odaya, güzel ve hayli büyük bir sepet içinde dizilmiş ve üzeri beyaz geniş bir kumaş ile örtülmüş, kırmızı kurdela ile de bağlanmış, Prens Abbas tarafından kırmızı balmumu ile mühürlenmiş bir üzüm sepeti geldi. Bu üzümler Abbas Hilmi Paşa tarafından bizzat toplanmış, mühürlenmiş ve tarafımdan Atatürk'e takdim edilmek üzere gönderilmişti. Sordum, Atatürk henüz kalkmıştı. Keyifli olduğunu öğrendim. Sepe-

ti bir görevliye vererek Atatürk'ün odasına gönderdim. Sepeti görünce şaşırdı. *"Hayırdır inşallah, nedir o?"* dedi. Abbas Paşa'dan geldiğini söyledim. Memnun oldu. *"Bu Kemaleddin'in işidir. Sen onu bugün öğleden sonra buraya davet et"* diye buyurdu.

Bu daveti telefonla söylediğim zaman Kemaleddin Sami Paşa'nın sevincini anlatamam. Öğleden sonra geldi. Hiçbir şey olmamış gibi şundan bundan konuşuldu. Paşa izin alıp ayrılırken Atatürk, *"Seni aşağıya motora kadar götüreyim"* diyerek koluna girdi ve deniz kenarına kadar geldi. Motor hazırdı. Atatürk, *"Nereye gideceksin?"* diye sordu. *"Sahil köşküne"* deyince, *"Haydi biz seni oraya götürelim"* dedi. Hep birlikte motora bindik. Suadiye'deki Abbas Paşa Yalısı'na gittik. Yalının ev pavyonuna indik. Burada bir süre kaldık. Akşam olmuştu. Oradan da Suadiye Plajı'nda yazı geçiren Falih Rıfkı'nın gazinoya ait olan evine gittik. Geceyarısına kadar oturduk ve saraya döndük.

EMİN SAZAK'IN EVİ...

Atatürk, ilk yıllarda Ankara'da yeni bir ev yapıldı mı, hele de zevkli döşenmiş ise, bir sebep bulur, gider, görür, tebrik ve teşvik ederdi. Özellikle bahçeli ve çiçekli evleri...

İlk Meclis'ten beri yanında ve sofrasında olan Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'ın böyle bir ev yaptırdığını duydu. Aniden baskın yaptı. Ev geniş ve iki katlıydı. Kalabalık aile birinci katta oturuyordu. Orası daha çok pansiyonu andırıyordu. Özenli ikinci kat, sadece konuklara ayrılmıştı. Gerçekten de ilk kata göre çok konforlu, rahat ve genişti.

Atatürk, Emin Bey'i tebrik etti, *"Güle güle otur"* dedi, hediyelerini de verdi.

Yolda bize döndü:

"Hanginiz Emin Bey'e daha yakın dostsanız, tavsiye edin de kendi evinin ikinci katına bir süre misafir olsun" dedi.

"Mussolini iyi bilmelidir ki, ben ölmeyeceğim"

Atatürk aslında sağlıklı bir insandı. Bu nedenle olacak ki, doktorların tavsiyelerini hiç dinlemezdi. Hayatında bir kerecik olsun midesinin bozulmadığını ve yine hayatında bir kerecik olsun midesinin yediklerini iade etmediğini ileri sürerek övünür, sağlık tavsiyelerine kulak asmazdı. Kendisini o kadar dinç ve sağlıklı hissederdi.

Duyduğumuza göre Atatürk, Birinci Dünya Savaşı sırasında bir kez böbreklerinden rahatsız olmuş, Karlsbad'a gidip kür yapmıştı. Ben yirmi küsur yıl yanından bir an olsun ayrılmamak mutluluğuna ermiş biri olarak, bu süre içinde nezleden bile esaslı yattığını hatırlayamam. Bu yirmi yıl içinde tanık olduğum ilk rahatsızlığı şöyle gerçekleşti:

1924 yılı idi. Atatürk bir gün Başyaver Rusuhi Bey'in Kapon Caddesi'ndeki köşkünün arka tarafında yaya gezintisi yapıyordu. Ben, Rusuhi Bey, Salih Bozok ve birkaç arkadaş yanındaydık. Atatürk çok sağlıklı ve neşeli görünüyordu. Hatta ara sıra uzun koşu ve uzun atlamalar yapıyor, kayaların üzerinde sekiyordu. Bir ara rengi birdenbire sarardı ve terlemeye başladı.

"Çocuklar, bana bir fenalık geldi" dedi.

Bulunduğu yerdeki kayanın üzerine oturuverdi. Bizim telaşlandığımızı ve heyecanlandığımızı görünce ayağa kalktı ve yürümeye başladı:

"Telaş etmeyiniz. Geçti, bir şeyim kalmadı."

Atatürk'ün geçirdiği bu fenalık doğal olarak bizi endişelendirmişti. Durumdan hükümeti haberdar ettik. O zaman geçirdiği bu rahatsızlık ağızdan ağıza bütün ülkeye yayıldı, haklı olarak herkesi merak ve endişeye düşürdü.

İstanbul'dan çağrılan Prof. Dr. Neşet Ömer Bey, Atatürk'ü hemen muayene etti, gerekli testleri yaptırdı. Hastalığın sürekli çalışmanın verdiği yorgunluktan kaynaklandığını belirledi. Fakat hükümet, Neşet Ömer Bey'in muayenesini yeterli görmeyerek –Atatürk istemediği halde– Avrupa'dan iki uzman otoritenin çağrılmasına karar verdi. Atatürk, böyle bir uzmanın getirtilmesine gerek olup olmadığını sorduğu Prof. Neşet Ömer Bey'den şu cevabı almıştı:

"Bana göre kesinlikle gerek yoktur. Fakat madem ki hükümet emin olmak istiyor, izin verirseniz, gelsinler."

Merhum Neşet Ömer Bey iyi dostumdu. Kendisinden gerçeği öğrenmek istediğimde bana şunları söylemişti:

"Kılıç Ali Bey, hükümet öyle arzu ediyor ve belki de haklıdır. Bu adamlar gelsinler, eğer benim koyduğum teşhisten bir kelime fazlasını söylerlerse vallahi diplomamı yırtar, bir daha da doktorluk yapmam."

Uzmanlar geldi. Atatürk İzmir'e gitmiş, bir süre orada dinlenmişti. Yapılan muayeneler sonunda Atatürk'ün rahatsızlığının endişe verici olmadığı Prof. Dr. Neşet Ömer'in şu resmi bildirisiyle millete açıklandı:

"Reisicumhur Hazretleri'nin nahiye-i kasabiyede hissettikleri elemin mahiyetinin tayin ve tedavisi için 13 Teşrinisani (Kasım) 1924'te Ankara'ya davet edildim. Reisicumhur Hazretleri'nin nahiye-i kasabiyedeki elemin fartı tevaggulden mütevellit bir elemi asabi olduğu ve ne kalbde ve ne de rielerde bir arıza olmayıp bu azanın tamamen salim, tazyiki şiryaninin dahi normal olduğunu gördüm.

Reisicumhur Hazretleri'nin fartı meşguliyetten mütevellit taabbu dimağı ve cismanilerinin izalesi için bir müddet Akdeniz sahilinde istirahat buyurmalarını tavsiye ettim. Kanaatimi teyit için hükümetçe vaki talep ve davet üzerine Reisicumhur Hazretleri'nin ahvali sıhhiyelerinin 29 Kasım 1924'ten itibaren Ankara ve İstanbul'da istirahatleri esnasında yakından tetkik ve takip ettim. Müşahedat ve tetkiklerim zatı riyasetpenahinin bir hünnaki sadır nöbeti geçirmemiş oldukları hakkındaki ilk kanaatimi teyit etmiştir. Elyevm Reisicumhur Hazretleri'nin tamamen ve kat'iyen afiyette bulunduklarını mübeyyin raporum takdim kılındı.

02.02.1925

İstanbul Darulfünün Tıp Medresesi
Emrazı Dahiliye Müderrisi
Doktor Neşet Ömer"

Geçirdiği bu küçük rahatsızlıktan sonra, ölümünden iki yıl öncesine kadar Atatürk'ün nezle olduğunu bile görmedim.

Ölümünden iki yıl öncesine kadar göğsü açık, kolları sıvalı, sportmen denebilecek kadar zinde, kabına sığamayacak kadar hareketli olan Atatürk'te o güne kadar rastlanmayan kızarıklıklar, baş ağrıları ve halsizlikler son iki yılda görülmeye başlamıştı.

Özellikle son iki yıl içinde geçirdiği bir iki şiddetli ve ateşli soğuk algınlığı, çevresini çok haklı olarak endişelendiyordu.

İtalyan diktatörü Mussolini, en şımarık ve taşkın günlerinin birinde, topraklarımız üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için tek çareyi şu şekilde ifade etmişti:

"Atatürk'ün ölümünü beklemeliyiz!"

Doğru veya yanlış, diktatörün sarfettiği bu sözü Atatürk duyduğu zaman Büyükdere'de Tahsin Uzer'in yalısının balkonundan kendisini görmek için toplanan kalabalığa hitap ederken şöyle haykırmıştı:

"Mussolini iyi bilmelidir ki, ben ölmeyeceğim."

O gün yumruklarını sıkarak bağıran, kısa kollu ince keten gömlek giymiş, zinde, hareketli, heykel gibi duran ve aslan gibi kükreyen o güzel adamın son yıllarda mavi gözleri solmaya başlamış, altın sarısı saçlarına kırlar düşmüştü. Soğuğa karşı dayanıklılığı azalmıştı. Özellikle bu durum, doktorunun ve yakın çevresinin dikkatini çekiyordu. Giderek dermanı azalıyor, yüzü her geçen gün biraz daha soluyordu.

"Bu kıyafetimi de yazınız!"

Mussolini'nin, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz kıyılarındaki topraklarından söz ettiği günlerdeydi. İtalyan büyükelçisi, Atatürk tarafından özel olarak kabul edilmesini istemiş, ziyaretinde, ülkesinin Türkiye ile dost geçinmek arzusunu tekrarlarken, diplomatik tabir ile *"en çok müsaadeye mazhar ülke"* statüsünün iki ülke için de yararlı olacağından söz edivermişti.

Atatürk, elçi sözü buraya getirinceye kadar sivil giyiniyordu. Konuğuna *"Birkaç dakika bekleyin"* dedi. Döndüğünde üzerine

kendisine çok yakışan ve saygı ile birlikte korku da telkin eden mareşal üniformasını giymişti.

Gülerek yerine otururken:

"Sinyor Mussolini'ye şu son cümlelerinizi ve bundan sonra benzerlerini bu kıyafetimle dinlediğimi de yazınız" dedi.

Ve elçi, tabii maksadını anlatamamış olmanın özrüne sığınarak izin istedi.

Atatürk, Mussolini ve Stalin mareşal üniformasını giydikleri zaman, *"Üniformayı giymek kolay, fakat onu taşımak güçtür"* demişti.

Atatürk evhamlı bir insan değildi. Doktor muayenesini sevmez, biraz önce de söylediğim gibi doktor tedavisini ve tavsiyesini dinlemezdi. İlaçlarla başı hiç hoş değildi. Bu nedenle Neşet Ömer Bey'in yüreği kan ağlardı.

Neşet Ömer Bey bir gün Atatürk'ü ziyarete gelmişti. Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. Atatürk laf arasında Neşet Ömer'e sordu:

"Doktor, son zamanlarda bana birkaç keredir ateş geliyor. Eskiden böyle bir şey olmazdı. Sebebi nedir?"

Hoca bunu fırsat bildi ve Atatürk'e şu kısa cevabı verdi:

"Efendim bu bir ihtardır!"

Çok zeki olan Atatürk, Hoca'nın ne demek istediğini hemen anladı:

"Yaaa... O halde biraz teenni (yavaş gitme) ile hareket etmek lazımdır!"

O akşam sofraya Neşet Ömer Bey de davetliydi. Sofra hazırlanmış ve davetliler yerlerine oturmuşlardı. Metrdotel kadehleri dolduruyordu. Atatürk, metrdotele emretti:

"Bana koyma. Hocanın ifadesine göre ihtar vaki olmuş. Bir müddet alkolü keselim!"

Bu sözlerine şunları eklemeyi de ihmal etmedi:

"Bu demek değildir ki ben içmiyorum diye arkadaşların zevklerine mani olalım. Sen beyefendilere koy, onlar içsinler! Bilhassa Neşet Ömer Bey'e koyunuz. Madem ki beni men ediyor, benim yerime o içsin!"

Neşet Ömer Bey, gündüz yaptığı tavsiyelerin tutulmakta olduğunu görmekten memnundu. Bu nedenle de neşe içinde içiyordu. Oysa hocanın iki kadeh içmesine hemen hemen rastlanmamıştı.

Aradan bir süre geçmişti. Atatürk dayanamadı. Neşet Ömer Bey'e dönerek şunları söyledi:

"Doktor! Hayli senedir içtiğimiz alkolü böyle bir anda bırakıvermek de bilmem doğru mudur? Bunu yavaş yavaş bırakmak zannedersem daha iyi olacak. Mesela bu akşam birkaç kadeh içeriz ve bunu tedricen azaltarak sonunda tamamen bırakırız!"

Bunları söyledikten sonra, metrdotele kadehi doldurmasını emretti. Bir yandan içiyor, bir yandan da şu hikâyeyi anlatıyordu:

"Bismarck çok şampanya içermiş. Doktorlar artık alkolü kesme zamanının geldiğini kendisine ima etmişler. Bismarck, doktorları dinledikten sonra, 'Söylediklerıniz doğru olabilir. Fakat ben doktorumu terk ederim de şampanyayı terk etmem' demiş."

Atatürk bu hikâyeyi anlatırken Neşet Ömer Bey buram buram ter döküyordu.

Atatürk maalesef hastaydı

Atatürk, son yıllarda kendisindeki halsizliği hissetmiyor değildi. Hastalanan arkadaşlarına kızan, doktor muayenesi sevmeyen Atatürk, artık fırsat buldukça çok güvendiği Neşet Ömer Bey'e muayene olmayı ve sağlık durumunu öğrenmeyi gerekli görmeye başlamıştı.

Yaz mevsimiydi. Florya'daydık. Bir akşam sofrayı zamanından çok erken dağıttı. Misafirlere veda etti. Yalnız beni, Cevat Abbas'ı ve o gece sofrada misafir olan Neşet Ömer Bey'i alıkoydu. Kütüphane odasında kendini uzun uzun muayene ettirdi. Bu muayene isteği, muayeneyi gerektirecek bir acısı olduğunu gösteriyordu. Fakat çevresindekileri telaş ve endişeye düşürmemek için acısını saklıyordu. Ancak o geceki muaye-

ne sonucundan hoca memnundu. Kalpte, karaciğerde, böbrekte bir şey bulamamıştı. Buna rağmen Atatürk'ün renginde ve yüzündeki çizgilerde belirgin değişiklikler başlamıştı.

Atatürk, büyük zevki olan sofrasına mümkün olduğu kadar geç oturur ve geç kalkardı. Son zamanlarda bu alışkanlığı da değişmişti. Gündüzleri saat 17-18.00'e kadar uyur, uykudan kalktıktan sonra bir halsizlik hisseder, bu halsizliği de Sedal komprimelerini alarak gidermeye çalışırdı. Bazen de ağrısını veya halsizliğini alkolle gidermek için sofraya zamanından önce oturduğu olurdu. Akşamları yemek saatine doğru *"ah!.. of!.."* gibi mecalsizlik gösteren neşesizliğini artık gizleyemiyordu. Rengi çok solmuş, saçları önceki yıllara göre daha da grileşmişti.

Son iki yılda, İstanbul'da bulunduğumuz sıralarda iki ciddi soğuk algınlığı geçirdi. Doktorları bu soğuk algınlıklarının zatürreye çevirmesinden çok korkmuşlardı.

Atatürk son zamanlarda yürümeyi de sevmez olmuştu. Mümkün olduğu kadar vasıtalardan faydalanıyordu. Mesela son tarih kurultayında özel dairesinden konferans salonuna kadar otomobille gitmek ihtiyacını hissetmişti. Yine sarayın birinci katından ikinci katına asansör yapmak mecburiyeti doğmuştu. Düzayak yürüyüşte bile, mesela sarayın bir salonundan diğerine giderken birtakım bahanelerle sık sık mola veriyor, hatta otomobilinde bağdaş kurup oturmaktan rahatsızlık duyuyordu.

1937 yılında, yazın, bir gece Florya'da kendisinden idrarla birlikte kan gelmişti. İdrar içinde pıhtı halinde görülen bu kan bizi çok korkutmuştu. Hemen Haseki Hastanesi'ne gittik. Orada Prof. Dr. Neşet Ömer ve Fuat Kamil Beyler tarafından muayene edildi. Dr. Suphi Neşet Bey tarafından röntgeni çekildi, radyoskopi yapıldı. Bu genel muayene, tahlil ve röntgenlerde de, ne kalbinde, ne ciğerinde hiçbir şey olmadığı ortaya çıkmıştı.

Buna rağmen yaradılışında neşeli ve bütün hayatı neşe içinde geçmiş olan Atatürk'ün dikkati çekecek şekilde neşesiz olduğu göze çarpmıyor değildi. Üzüntülere, sıkıntılara dayanık-

lı ve sabırlı olan Atatürk, artık en küçük şeye bile sinirleniyordu.

Atatürk çok iştahlıydı ve çok yemek yerdi. Son yıllarda iştahı hemen hemen hiç yok gibiydi. Istırabını, halsizliğini yakınlarına ve doktorlarına asla söylemezdi. Yakınları bir endişe gösterdiklerinde canı sıkılır, bazen kızardı. Son zamanlarda bir de burnunun sık sık kanaması hepimizi ve özellikle kendisini üzmeye başlamıştı.

1938 yılı şubatında verdiği ani bir kararla Yalova'ya gelmiştik. Banyo mevsimi değildi. Anlaşılıyordu ki bu banyo, söylemek istemediği ve gizli tuttuğu bir ıstırabın ihtiyacıydı. Nitekim öyle olduğu ortaya çıktı. Yalova'da bir gün banyo yaparken o zaman kaplıcalar müdürü olan Prof. Nihat Reşat Bey'e her nasılsa kendini muayene ettirdi. Dr. Nihat Reşat Bey, Atatürk'ün karaciğerinin büyümüş olduğunu tespit etti. Oysa Atatürk'ü bir süre önce yine Yalova'da muayene etmiş, hiçbir şey bulamamıştı. Ertesi gün İstanbul'dan Neşet Ömer Bey çağrıldı. O da karaciğerin dört parmak büyüdüğünü söyledi. Bu sonuç hepimizi telaşlandırdı. Doktorları hemen gerekli önlemleri aldılar. Fransa'dan gereken ilaçlar sipariş edildi. Atatürk'ün hastalığının gerektirdiği rejimin uygulanması kararlaştırıldı.

Atatürk, sağlığı konusunda gösterilen ilgiye ve alınan önlemlere asla önem vermiyordu. Bu konu hoşuna gitmediği için konuşulmasından da çekiniyordu.

Yalova'da birkaç gün kaldıktan sonra Bursa'ya gitti. Bursa'dan İstanbul'a döndüğümüz günün akşamı Park Otel'e gidilmişti. Akşam yemeği orada yenilecekti. Sofra, camekâna yakın bir yerdeydi. Ben, Atatürk'ün arkasında oturuyordum. Soğuktan adeta omuzlarım tutulmuştu.

Saraya döndüğümüzde, ertesi sabah Atatürk 38 derece ateşle uyanmıştı. O günü ve ertesi geceyi çok rahatsız geçirdi. *"Gece Park Otel'deki yemekte soğuk aldı"* diye düşünüyorduk. Belki biz yanılıyorduk. Karaciğer ıstırabının ve iltihabının ateşi olabilirdi. Ateş iki gün sonra geçti. Bu olay Atatürk'ü bir hafta kadar yatakta kalmaya mecbur etmişti.

Yataktan kalkar kalkmaz hemen Ankara'ya hareket etti. O gün uğurlamaya gelenlerde büyük bir üzüntü görülüyordu. Çünkü Atatürk, on gün öncesine göre bitkin ve çok halsizdi. Güçlükle ayakta duruyor, güçlükle konuşuyordu. Yüzü de çok solgundu.

Ankara'da Atatürk'ün burnu sık sık kanamaya başlamıştı. Bacak ve karnında da kaşıntılar peyda olmuştu. Bu durum doktorlarının nazar-ı dikkatini çekmişti. İstanbul'dan çağrılan Dr. Frank ve Numune Hastanesi'nden cildiyeci bir Alman uzmanla birlikte genel bir muayene yapıldı. Aynı teşhis tekrarlandı. Atatürk artık hastaydı.

Devlet ve hükümet işlerinin ağır yükü altında didinip duran ve beklenmedik bir anda Atatürk'ün hastalığıyla karşılaşan Başbakan Celal Bayar çok üzgündü. Fakat bu üzüntüsünü çevresine belli etmemeye, telaş uyandırmamaya çalışıyordu. Onun için artık en önemli görev, bütün ilgisini ve dikkatini Atatürk'ün hastalığı ve sağlığı üzerinde yoğunlaştırmaktı. Durum gerçekten elim ve vahim bir safhaya giriyordu. Büyük bir insanın, büyük bir inkılapçının, büyük bir dayanağın zamansız olarak hastalanması hepimiz için büyük bir acı ve büyük bir talihsizlikti. Bütün bir dünyanın bir deha olduğunda ittifak ettiği o büyük insan hastalanmış ve hiçbir zaman korkmadığı ölümle karşı karşıya gelmişti.

O sıralarda –tam hatırlayamıyorum– ya Yunan ya da Yugoslavya başbakanı resmi bir ziyaret için Ankara'ya gelmişti. Konuk başbakana Çankaya'da bir çay veriliyordu. Atatürk ne kadar neşeli görünmeye çalışsa da rahatsızlığı açıkça hissediliyor, halsizliği gözden kaçmıyordu.

Bir ara Şükrü Saracoğlu Bey'i yakaladım. Atatürk'ü göstererek şunları söyledim:

"Bak Şükrü Bey, Atatürk gözümüzün önünde sönüyor. Biz hâlâ yüzüne bakıp duruyoruz. Kendileri gerçi doktorlardan ve muayeneden hoşlanmazlar. Fakat iş bu duruma gelince söz hükümete ait olmalı, dünya otoriteleri derhal buraya getirilmeli!"

Bu şekilde içimi kendisine döktüğüm Şükrü Saracoğlu da

aynı düşünce ve endişedeydi. Hükümetin ve özellikle Başbakan Celal Bayar'ın bunu daha önceden düşündüklerini, hatta ünlü karaciğer uzmanı Dr. Fissenger'i Fransa'dan getirteceklerini söyledi.

Atatürk'ün halsizliği devam ediyor, üstelik bacakları ve karnındaki kaşınmalardan çok rahatsız oluyordu. Özellikle bacakları daha çok kaşınıyordu. Burun kanaması da sık sık tekrarlanıyor, bu durum kendisini nedense çok sinirlendiriyordu. İstanbul'daki son muayeneden sonra ise artık kesinlikle alkol almıyordu.

Prof. Dr. Fissenger sonunda geldi. Atatürk'ü esaslı şekilde muayeneden geçirdi. Muayene sonucu hakkında vereceği raporunu Prof. Dr. Neşet Ömer Bey'in Yenişehir'deki evinde onunla birlikte hazırladı. Bu rapor hazırlanırken biz de Salih Bozok'un evinde sonucu merak ve sabırsızlıkla bekliyorduk. Raporu takip eden o zamanki Özel Kalem Müdürü Süreyya Bey'den, bizi derhal haberdar etmesini rica etmiştik. Onun vereceği haber için gözlerimiz ve kulaklarımız telefondaydı. Biraz sonra bize telefon etti ve endişeye değer bir şey olmadığını söyledi. Fakat onun *"Endişeye değer bir şey yoktur"* demesi hiçbirimizin endişesini gidermeye yetmemişti. Çünkü Atatürk'ün sağlığını bozan bir şeyler olduğu belliydi.

Süreyya Bey'le tekrar görüştük ve kendisini Salih Bozok'un evine davet ettik. Neşet Ömer Bey'i de telefonla bulduk, durumu sorduk. Bize söylediği şu oldu:

"Merak etmeyiniz, iyidirler."

Bu çok basit bir cevaptı ve bizi iyice endişelendirmişti. O sırada Süreyya Bey geldi. Bize şu bilgiyi verdi:

"Fissenger endişe göstermiyor. 'Tavsiyelere dikkat edilirse hastalık geçer' diyor. Profesörün tavsiyelerine göre, Atatürk'ün üç ay süreyle 24 saatin 23 saatini sırtüstü yatarak geçirmesi gerekiyor. Bir yıl da dinlenecek, çalışıp kendini yormayacak. İyi beslenecek, özellikle tatlıları bol yiyecek. Taze soğan, beyaz peynir, hatta çok sevdikleri kuru fasulyeyi de yiyebilecek. Yalnız kesinlikle alkol almayacak."

Verilen güvenceye rağmen bu tavsiyeler hoşumuza gitme-

mişti. Atatürk, yemekle ilgili tavsiyeleri dinleyebilirdi. Fakat O'nun gibi hareketli, kabına sığamayan bir insan 24 saatin 23 saatini sırtüstü yatarak nasıl geçirebilirdi? Böyle kayıt altına girebilecek, kendini böyle bir hareketsizliğe bırakarak bunu devam ettirebilecek miydi?

DOKTORUN SİGARA İZNİ...

Ünlü doktor Fissenger, Atatürk'ü muayene ettikten sonra sordu:

"Ne kadar sigara içiyorsunuz ekselans?"

"Sekiz paket!"

Fransız doktor aldığı cevaba şaşırmıştı. Günde sekiz paket sigara tiryakisine hiç değilse bir paket izni vermezse sınırlamanın teoride kalacağını düşünerek:

"Sizden ancak bir paket içmenizi rica edebilir miyim?" dedi.

Atatürk gülümsedi:

"Doktor... Ben zaten günde en çok bir paket sigara içiyorum. Ama bundan sonra sizin izninizle içmiş olacağım!.."

Prof. Fissenger'in endişe göstermeyerek, *"Tavsiyelere dikkat edilirse hastalık geçer"* demesi ne kadar teselli edici olursa olsun durum apaçık ortadaydı. Yani hiç de iyi değildi. Fissenger'in çağrılması, Atatürk'ün üç ay kesin dinlenmeye mecbur tutulması, bir yıl aktif çalışmaktan alıkonulması, bütün bunlar akla gelmeyen bir felaketin başlangıcı ve habercisi gibi görünüyordu.

Prof. Fissenger bu ilk gelişinde üç gün kaldı. Onun üçüncü günün sonunda dönecek olması moralimizi bozuyordu. Başbakan Celal Bayar'a koştum. Meclis'teki odasındaydı. Fissenger'in hiç değilse bir hafta daha kalmasının sağlanmasını kendisinden rica ettim. Herkesten çok acı ve endişe içinde olan Bayar, bunu bizden önce düşünmüştü. Profesörden kalmasını rica etmiş, fakat profesör fazla kalmasının hiçbir yararı olmayacağını, üç ay sonra tekrar geleceğini söylemiş. Bu arada yaptığı tavsiyelerin özenle ve eksiksiz uygulanmasını rica etmiş.

Prof. Fissenger, üç ay sonra tekrar gelmek üzere Paris'e döndü. Uygulanacak tedavi yöntemi ve alınacak önlemler hakkında da uzun bir rapor bıraktı.

Fissenger'in gittiği akşam Atatürk, Salih Bozok ile beni çağırdı. Süreyya Bey'i ve Fissenger'in yazıp bıraktığı raporu istetti. Bu raporu Süreyya Bey'e yanımızda tekrar okuttu. O arada Köşk yakınlarında oturan ve Köşk'ün özel doktorluğunu yapan Ragıp Bey'i de çağırttı. Fissenger'in raporunda anlayamadığı bazı tıbbi terimleri sordu ve uzun uzadıya bilgi edindi.

Atatürk, raporu istediği gibi yorumlamaya çalışıyordu. Oysa rapor içeriği hoşa gidebilecek gibi değil, aksine vahimdi.

Süreyya Bey, Prof. Fissenger'in muayene sonucunu bize anlatırken *siroz* diye bir kelime kullanmamıştı. Fakat konuşma sırasında ağzından şöyle bir söz kaçırdı:

"Su almak gerekirse falanca numaralı iğneyi kullanın!"

Su niçin alınacaktı? Ben bunu biliyordum. Çünkü enişte Kemal'in ölümüne *siroz* hastalığı sebep olmuştu. Siroz olunca su almak gerektiğini, bu hastalığın amansız ve ölümcül olduğunu o zaman öğrenmiştim.

"Yahu bu hastalıktan adam ölür!"

Atatürk, Fissenger'in tavsiyelerinden sonra, artık kesin olarak dinlenmeye başlamıştı. Recep Zühtü Bey'in İngiltere'den getirtip kendisine hediye ettiği bir koltuk vardı. O koltuk uzanır, kısalır, sağa ve sola istenilen şekle sokulabilirdi. Rahatça kitap okuyacak, hatta yazı yazacak yerleri vardı. Atatürk hemen hemen bütün zamanını bu koltukta geçiriyordu. Devlet işleriyle düzenli şekilde ilgileniyordu. Yalnız ne şekilde olursa olsun gezmek, gezinmek yoktu.

Atatürk hemen hemen her akşam beni, Salih Bozok'u, Cevat Abbas'ı yanına çağırır, karşısına bir masa hazırlattırırdı. Masanın üstü çiçeklerle süslenir, bizi o masada karşısına oturtur, kendisi de koltuğuna sürülen masada hep birlikte yemek yerdik.

Doktorlar çok tatlı yemesini tavsiye ettikleri için sofrada daima birkaç türlü tatlı bulunurdu. Bazen evlerimizden özel olarak aşure, helva gibi tatlılar da yaptırıp getirttiğimiz olurdu. Meclis başkanlarından Abdülhâlik Renda'nın yaptırıp gönderdiği Yanya tatlısı ve Muhlis Erdener'in eşi Münire Hanım'ın yapıp gönderdiği irmik helvası çok hoşuna giderdi. Bunları birkaç kez tekrarlatmıştı.

Atatürk daha ilk günlerde uzun oturuşlardan sıkılmaya, sinirlenmeye başlamıştı. Günün 24 saatinin 23 saatini uzun ve arka üstü yatarak geçirmesi gerekirken maalesef bunu daha ilk günlerde yapamıyor ve sıkılıyordu. Bir çeyrek saat kadar büyük bir tahammülle uzun yattıktan sonra tekrar bağdaş kurup oturuyor veya ayaklarını koltuktan aşağıya ve birbirlerinin üzerine atarak oturmaktan rahatlık duyuyordu. Oysa bu şekilde hareket kendisi için zararlıydı.

Doktorların ifadesine göre, Atatürk, sırtüstü yatarak karaciğerin sirkülasyonunu kolaylaştırmış olacaktı.

Bu durum aşağı yukarı 20-25 gün kadar böyle devam etti. İştahı ve neşesi yerindeydi ama halsizdi.

Bir akşam yemekten önce yine koltuk üzerinde uzanmış yatıyordu. Karnını biraz şiş gördüm. Fissenger de su almaktan, iğne numarasından söz etmişti ya! Bu durumu görünce içime bir kurt düştü. Endişemi kimseye söylemedim. Ertesi gün Salih Bozok'la konuşuyor, dertleşiyorduk. Bana dedi ki:

"Atatürk'ün karnını biraz şiş gördüm. Ne dersin Kılıç?"

Ben de aynı endişemi söyledim. Salih Bozok'un annesi salihatı nisvandan Çelebi Hanım da –kötü bir rastlantı olarak– siroz hastalığından ölmüştü. Onun için bu hastalığın nasıl bir felaket olduğunu Salih de iyi biliyordu.

Atatürk'te artık belirgin şekilde bir karın şişliği başlamıştı. O günlerde, birkaç günlüğüne İstanbul'a gitmiştim. Atatürk yatmaktan bıkmış, bir gün Salih'i de yanına alarak bir otomobil gezintisi yapmış. Çiftliğe, Ülkü'yü görmeye gitmiş. Öğle yemeğini de Ülkü'nün evinde yemiş. Oradan Baraj'a doğru gidip gezmiş.

İstanbul'da bir-iki gün kalarak Ankara'ya dönmüştüm. Ev-

de yatmış, uyuyordum. Telefon çaldı. Karşımdaki nöbetçi yaveriydi ve Atatürk'ün şu emrini tebliğ ediyordu:

"Yarın Mersin'e hareket edeceğiz. Hazır olunuz. Hareket saatini daha sonra bildireceğim!"

Gerçekten ertesi gün akşam, 19 Mayıs 1938'de Ankara'dan Mersin'e hareket edildi. Atatürk'ün bu Mersin ve Adana gezisini kitabımın ikinci bölümünde anlatmıştım.

○

İstanbul'a her gelişinde özel tren gara girdiği zaman, Atatürk, trenin sonunda bulunan vagondan iner, gara serilen halılar üzerinden, oldukça uzun bir mesafeyi yürüyerek geçer, motora giderdi.

Son kez gelişimizde ise bu mesafeyi yürümesinin mümkün olamayacağını anlamıştık. Kendisi de bunu bildiği için, önceden alınan bir tertibatla vagonu trenin önüne, lokomotifin hemen arkasına alınmış ve gardan motora kadar yürüyeceği yol mümkün olduğu kadar kısaltılmıştı.

Son seyahati sırasında uğradığımız her yerin halkı gibi İstanbullular da Atatürk'ün hastalığından ve yayınlanan resmi bildiriden dolayı endişe ve ıstırap içindeydiler. Bunun etkisiyle olacak, Atatürk'ü yakından görmek için garda toplanan halk her zamankinden kalabalıktı.

Atatürk de halkın üzüntüsünün, ıstırabının farkındaydı. Bu üzüntüyü gidermek için mümkün olduğu kadar neşeli ve zinde görünmeye çalıştığını seziyorduk. Motora girdikten sonra, çevrede toplanan halkı tatmin için, özel eşyalarının naklini ayakta durarak bizzat izliyordu. Bu eşya nakli tam yirmi dakika kadar sürmüştü. Bu kadar süre ayakta durmak için doğal olarak büyük bir enerji sarf etmesi gerekiyordu. Çok yorulduğunu ve acı çektiğini yakından görüyorduk ve içimiz kan ağlıyordu.

Saraya geldik. Atatürk dinleneceğini bildirerek özel dairesine çekilmişti. Yatağa girdiğinden emin olduktan sonra, bizler de bu dinlenme süresinden yararlanarak evlerimize dağılmıştık. Akşam tekrar saraya dönecektik.

Öğleden sonra, saraydan ayrılışımızdan hemen bir-iki sa-

at sonra, Atatürk'ün kalkıp otomobille Florya'ya gideceğini yaveri telefonla haber verdiğinde hayret etmiş ve hemen saraya koşmuştum. Fakat hareket anına yetişemedim. Atatürk kalkar kalkmaz hemen hareket etmişti. Mamafih yalnız değildi. Salih Bozok ile Cevat Abbas yanındaydı. Bir otomobille peşlerine takıldım ve Florya'da sonradan yapılan otelin bulunduğu yerde otomobilden inmiş, orada inceleme yaparken yetiştim.

Atatürk, araziyi bir süre inceledikten sonra Cevat Abbas'ı benim otomobilime verdi ve Salih Bozok'u yanına aldı. Birlikte sahildeki deniz köşküne gittik. Köşkü ayaküstü şöyle bir gözden geçirdikten sonra, köşkün karşısındaki benim eve çıktı. Evin girişinde bir koltuğa oturdu. Çok yorgun ve bitkin görünüyordu. İstemeye istemeye konuştuğu, konuşurken yorulduğu belli oluyordu. Herhalde o gün bir ıstırabı vardı. Fakat bizden saklıyor, söylemiyordu.

O sırada İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ da Florya'ya gelmiş, Atatürk tarafından kabul edilmişti. Birlikte oturuyorduk. Şurayı Devlet o günlerde Muhittin Üstündağ hakkında bir lüzum-u muhakeme kararı vermişti. Muhittin Bey bunu anlatıyor, Atatürk de bazı sorular soruyordu. Atatürk o kadar halsizdi ki, soruları yanındaki arkadaşa söylüyor, o da yüksek sesle, kulakları biraz ağır işiten Muhittin Üstündağ'a tekrarlıyordu. Bu halsizlik yüzünden orada fazla kalmak istemedi.

"Haydi gidelim, yatalım" dedi.

Akşam saat 20.00 sularında Florya'dan ayrılmıştık. Atatürk, Salih Bozok'la bir otomobilde, ben de Cevat Abbas'la ikinci bir otomobilde saraya dönüyorduk. Bahçelievler'e yaklaşmıştık. Bakırköy Hastanesi'ndeki kaviste Atatürk'ün otomobili birdenbire durdu. Otomobilin içerisinde bir telaş vardı. Biz de hemen koştuk. Atatürk fena halde sancılanmıştı. Sancı o kadar şiddetliydi ki, otomobili durdurmaya mecbur olmuşlardı. Sancı göğsüne doğru vurduğu için Salih Bozok da şaşırmıştı. Kendisi de kalp krizi geçirmiş olduğu için yanında daima Trinitrin taşır, gerektiğinde bu ilacı kullanırdı. Ata-

türk'ün sancısını da kalp sancısı sanarak hemen bu ilaçtan bir komprime vermişti. Sancı nispeten hafifledikten sonra yolumuza devam ettik. Karagümrük-Şehzadebaşı-Beyazıt-Divanyolu-Karaköy-Şişhane-Altıncı Daire yanından Tünel'e, oradan da İstiklal Caddesi'ni takiben saraya geldik.

Atatürk, sancıdan o kadar bunalmıştı ki, elbiselerinin bütün düğmelerini çözmüş, öylece serbest oturuyordu. Saraya indiğimizde ayakları adeta birbirine dolaşarak yürüyordu. Kendisine yardıma mecbur olduk. Kollarına girerek asansöre kadar götürdük. Asansöre bindirdik. Yukarı çıkar çıkmaz hemen soyunup yatağa girdi. Her zamankinden daha solgun ve halsiz görünüyordu.

Atatürk'ün bu durumu bizi her zamankinden çok telaşlandırdı. Başyaver Celal Bey, hemen Neşet Ömer Bey'i arattı ve buldurup saraya getirtti.

Biz bu sancıyı bir kalp krizi sanmıştık. Keşke öyle olsaymış. Neşet Ömer Bey gelir gelmez uzun uzadıya muayene etti. Olayın kesinlikle bir kalp krizi olmadığını, karaciğerin gösterdiği bir arıza olduğunu söyledi.

"Aferin sana çocuk!"

Bir gün Salacak ile Harem arasında motor gezintisi yapıyorduk. Atatürk, Salacak'ın çorak sırtlarına bakarak dedi ki:

"Şu sırtlara şimdiden çam fidanları dikseler, zamanla orman haline gelir. Memlekete girenlerin gözlerine güzel bir manzara çarpmış olur."

İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ yakın dostumdu. Kendisini çok severdim. Atatürk'ün bu arzusunu hemen naklettim. O da on, on beş gün içinde sırtları ağaçlandırmaya başladı.

O günlerde tesadüfen yine aynı yerden motorla geçiyorduk. Ağaç dikme faaliyetini gören Atatürk, bana sordu:

"Ne o? Sırtlarda bir faaliyet var Kılıç?"

"Galiba ağaçlandırılıyor efendim" deyince yüzüme tebessümle baktı:

"Bak bak şuna. Aferin sana çocuk!"

Ankara'dan Mersin'e giderken Atatürk'ün karnı biraz şişkindi. Bu durumu gören Cumhurbaşkanlığı maiyetindeki memurlar *"Maaşallah Atatürk şişmanlıyor"* diyorlar, hatta seviniyorlardı. Oysa Atatürk'ün rengine ve genel durumuna bakıldığında, şişmanlığının bir olağandışılık sonucu olduğu anlaşılıyordu.

Neşet Ömer Bey, Atatürk'ü muayene ettiği günün ertesi sabahı sarayda oturduğum odaya geldi. Neşesiz ve çok sıkıntılı görünüyordu. Bana dedi ki:

"Atatürk'ün geçirdiği rahatsızlığın kalple değil, karaciğerle ilgisi var!"

Kendisine sordum:

"Profesörüm, bu karın şişliğini, kilo fazlalığını olağandışı bulmuyor musunuz?"

"Evet" dedi, *"Önemli bir karaciğer hastalığı başlangıcıdır. Akşamki sancı, havanın önce kararmasına ve sonra da fırtına kopmasına delalet eder!"*

Bana özel olarak ilk kez hastalığın maalesef *"siroz"* olduğunu söyledi. Profesörün açıklamalarına göre, karın yavaş yavaş su toplamak üzere gaz ile dolmaktaydı. Sancıya da bu gazlar neden oluyordu.

Üzüntüden ağzımızı bıçak açmıyordu. Gizli gizli ağlıyorduk. 48 saat uyku uyumadan çalışan, yazı yazan, altı saat dimdik ayakta durarak rahat rahat konuşan o büyük insan artık ölüme yaklaşıyordu.

Hastalığın gerektirdiği bütün önlemler alınmıştı. Prof. Fissenger de bir iki gün içinde Paris'ten gelmiş olacaktı.

○

Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'nda artık hasta olarak yatıyordu. Yattığının ertesi günü akşam muayenesinde Salih Bozok'la birlikte ben de Atatürk'ün huzurundaydım. Neşet Ömer Bey geldi. Atatürk'ü yine uzun uzun muayene etti. Kendisine bazı tavsiyelerde bulundu. İlaçlarını düzenledi. O gün Atatürk'ün karnından başka bacaklarında da şişkinlik oluşmaya başlamıştı. Bunu kendisi de fark etmişti. Neşet Ömer Bey'e bunun

nedenini sordu. Zavallı doktor çok güç durumda kalmıştı. Ter döküyordu. Hastalığın durumunu tevile çalıştı:

"Barsaklarda ödem oluşmuş, su topluyor. Sırtüstü yatmakla ve ilaçları düzenli kullanmakla önüne geçilmesi mümkün olacaktır."

Atatürk sadece *"Yaa..."* demekle yetindi. Profesöre de gitmesi için izin verdi. Salih Bozok'la ben de profesörle birlikte çıkmak üzereydik. Emretti:

"Siz oturun!"

Oturduk. Profesör odadan çıkar çıkmaz o güzel dudaklarını bükerek bize şöyle dedi:

"Yahu iş profesörün dediği gibi çıkarsa adam ölür!"

Oysa Neşet Ömer Bey, hastalığı basit göstermek istemişti. Fakat Atatürk her şeyin farkındaydı. Böyle şeyler O'nun gözünden hiç kaçar mıydı? Ancak büyük bir dayanıklılıkla hiçbir şeyi, hiçbir ıstırabını açıklamıyordu. Profesörler hastalığı ne kadar basit göstermeye çalışırlarsa çalışsınlar, O, hastalığının ciddiyetini ve vehametini çok iyi biliyordu.

Komaya girdiğinde bile asla korku ve endişe göstermemiş, aksine çevresindekilerin moralini düzeltmeye çalışmıştı. Fakat gün geçtikçe ve hastalık ağırlaştıkça bunda başarılı olmak imkânının azalmakta olduğunu, O'nun gibi biz de görüyorduk.

O muayene gecesi Salih Bozok büyük bir üzüntü içinde evine gitmişti. Geceyarısından sonra saat 02.00'de Ankara'da olan Başbakan Celal Bayar'ı aramış ve üzüntü içinde yazdığı bir notu kendisine okumuş. Bu not, Atatürk'ün sağlık durumundaki vehameti bütün açıklığıyla bildiriyordu. Celal Bayar bu notu dinledikten sonra şunu söylemiş:

"Yarın hareket ediyor, oraya geliyorum."

Celal Bayar gerçekten ertesi gün Ankara'dan hareket etti. Kendisini Pendik istasyonunda karşıladım. Bayar'la Haydarpaşa Garı'na gelinceye kadar trende –özel olarak– Atatürk'ün ağırlaşmakta olan sağlık durumunu konuştuk. Avrupa'dan Prof. Fissenger'den başka tıp otoritelerinin çağrılmasını rica ettim. Bayar da aynı düşüncedeydi. Birlikte Hay-

darpaşa'dan motorla Dolmabahçe'ye geldik. Bayar, o sırada *Savarona* yatına geçmiş olan Atatürk tarafından kabul edildi.

Savarona'nın gelişine nasıl da sevinmişti

Atatürk'ün ateşi bazen yükseliyor, yazın müthiş sıcağında bu ateş ayrıca ıstırap veriyordu. Bu nedenle, hükümetin satın aldığı *Savarona* yatının gelmesini büyük bir sabırsızlıkla bekliyordu. Daima yeniliği sevdiği için, yatın gelişiyle belki bir değişiklik olacak, yatla bir süre oyalanacak ve yatta belki saraydan daha çok rahat edecekti.

Bir rastlantı olarak o gün İngiltere'den dönmüş olan İş Bankası Genel Müdürü Muammer Eriş de gezisi hakkında bilgi sunmak üzere saraya gelmişti. Atatürk onu da yanına alarak *Savarona*'ya geçmişti.

Atatürk'ün âdetiydi: Resmi veya özel hangi binaya girse, ayrıntısına kadar her yerini gezer, özellikle tuvaletlerde bide olup olmadığını inceler, yoksa hemen yapılmasını emrederdi. Yeni yapıları incelemekten büyük zevk alırdı. Onun için yakın arkadaşları bile bir ev yaptırsalar planlarını önce Atatürk'e gösterir, emrini ve onayını alırlardı. Herhangi bir yakınını konforlu bir evde, güzel bir salonda görmek Atatürk için büyük mutluluk olurdu.

Savarona yatına geçince de –o hasta haliyle– âdetini bozmadı. Yatın tüm ayrıntılarına kadar her yerini ve özellikle arkadaşlarının kalacakları kamaraları büyük bir özenle gözden geçirdi. O'nun *Savarona*'yı bu şekilde incelemesi –bir an önce yatmasını isteyen– arkadaşlarının ve doktorların hoşuna gitmiyordu.

Başbakan Celal Bayar, devlet ve ülke sorunları hakkında ayrıntılı bilgi arz etmiş, iç ve dış sorunlara ilişkin görüş ve emirlerini almıştı. Bayar, Atatürk'ün huzurundan çıkarken üzüntüsünü büyük bir özenle gizlemeye çalışıyordu. Ancak ne yapsa da gözyaşlarını içine akıttığı yüzünün ifadesinden belli oluyordu. Bayar, Atatürk'ün doktorlarıyla da uzun uzun gö-

rüştü. Prof. Fissenger'in hemen davet edilmesi, ayrıca Almanya ve Avusturya'dan bazı profesörlerin çağrılması kararlaştırıldı.

O

Atatürk, *Savarona* yatına geçtikten sonra da doktorların tavsiyelerine o kadar önem vermiyordu. Uzun oturmaktan, yatakta yatmaktan sıkılıyordu. Karnı şiştiği için eski pantolonları uymuyordu. Kendisine yeniden yat kıyafeti yaptırmıştı. Beyaz pantolon, üzerine lacivert ceket, ayağına beyaz ayakkabı giyerek yatta gezer, oturur, bazen Muammer Eriş'in İngiltere'den getirdiği beyaz şık yün süveteri giyerek salona ya da güverteye çıkardı. Öğle ve akşam yemeklerini yukarı salona çıkarak arkadaşlarıyla birlikte yerdi. Oysa yürümesi, hele merdiven çıkması hiç doğru değildi. Yorucu hareketlerden sakınması gerekiyordu. Çok gayret sarf etmesine rağmen iştahı yoktu. Sanki zorla yemek yiyordu.

O günlerde Prof. Fissenger de Paris'ten tekrar İstanbul'a gelmişti.

İsmet Paşa'dan özel mektuplar

Celal Bayar İstanbul'a geldiğinde kötü bir rastlantı ve şanssızlık oldu. O da ani bir karaciğer krizi ile yatağa düştü.

Atatürk ise kendi derdini unutmuş, Celal Bey'le ilgilenmeye başlamıştı. Özellikle hastalığın karaciğerle ilgili olmasını, kendi hastalığını göz önüne alarak, büyük endişe ile karşılamıştı. O'nun için karaciğer hastalığı artık –nasıl olursa olsun– felaket sayılıyor gibiydi.

Bayar'ın rahatsızlığını ve rahatsızlığının karaciğerden kaynaklandığını haber alınca üzüntü içerisinde şunları söylemişti:

"Ben hasta yataktayım. Celal Bey de hasta yatıyor. Fevzi Paşa'nın şekeri var, o da hasta. Ne olacak bilmem?"

Atatürk'ün bu sözlerinde İsmet İnönü'nün adının geçmemesi hepimizin dikkatini çekmiş, bundan türlü anlamlar çıkar-

mıştık. Haklıydık da. Çünkü İsmet Paşa artık ikinci plana düşmüş, sadık dostu Dr. Refik Saydam'la baş başa kalmıştı. Atatürk'le ilişkisini tamamen kesmiş gibiydi. Atatürk de kendisini ne arıyor, ne soruyordu. Gerçi İsmet Paşa, Atatürk'ün hastalığının ilk günlerinde, birkaç akşam ziyaretine gelmiş ve bizimle birlikte olmuştu. İsmet Paşa, o günlerde sık sık özel mektuplar da gönderiyordu. Atatürk, bej renkli zarflar içerisinde gelen bu mektupları okuduktan sonra yatağının yanındaki komodinin çekmecesine koyardı. Sonradan duyduğumuza göre, Atatürk'ün ölümünün hemen ardından, yed-i emin olarak tayin edilen Nafi Atıf Kansu bu mektupların hepsini komodinin çekmecesinden alarak İsmet Paşa'ya vermişti.

○

Arkadaşımız Salih Bozok, Atatürk'ün yakalandığı hastalık nedeniyle o kadar üzgündü ki, ne yapacağını ve ne de yaptığını biliyordu. Atatürk'ün günden güne daha kötüye gittiğini gördükçe hep şöyle derdi:

"Bu adam ölürse ben yaşayamam!"

Bu sözlerini namusu ve şerefi üzerine yemin ederek doğrulayan Salih Bozok, hastalığın vehametini Celal Bayar'a telefonla bildirdikten sonra –her nedense– İsmet Paşa'yı da durumdan haberdar etme ihtiyacı duymuştu. Atatürk bunu öğrenince çok sinirlendi. O gün Salih Bozok'la birlikte Büyükada'da oturan Fethi Okyar'a gitmiştik. Kapıya bir polis geldi:

"Şimdi Savarona'dan telefon ettiler. Kılıç Ali Bey'le Salih Bozok Bey'i acele olarak çağırıyorlar."

Hemen kalktık, motorla yata geldik. Atatürk, Salih'e biraz kızgındı:

"İsmet Paşa'ya niçin benden bahsediyorsun, niçin telefon ediyorsun? Bunun anlamı nedir? Bu hareketini hiç beğenmedim."

Bir keresinde de Salih Bozok'un İsmet Paşa'ya özel şekilde bir mektup gönderdiğini haber almış, bu mektup üzerinde de bir hayli durmuştu.

Hasta haliyle bile ne kadar yakışıklıydı!

Atatürk, Savarona'da ümitsiz şekilde yatıyordu. Prof. Fissenger tekrar İstanbul'a geldi. Yaptığı muayenede Prof. Neşet Ömer Bey'in koyduğu teşhisi maalesef doğruladı. Yani hastalığın siroz olduğu artık kesin şekilde anlaşılmıştı.

Fissenger ilk kez Ankara'ya gelip Paris'e döndükten sonra, Neşet Ömer Bey tarafından Atatürk'ün genel durumu sık sık raporlarla ya da telefonla kendisine bildiriliyordu. Fissenger, aldığı bu raporlardan pek memnun olarak, Atatürk'ün her gün biraz daha iyiye gittiği ve O'nu bu kez daha iyi durumda göreceği umuduyla İstanbul'a gelmişti. Daha kötü durumda görünce çok üzülmüştü. Atatürk'ü daha ilk görüşünde anlamış, O'na inanmış ve bir dost olarak bağlanmıştı. Şimdi ise çok üzgün ve endişeliydi.

Fissenger, hastalığın böyle vahim bir hale gelmesinin başlıca sebebi olarak Mersin gezisini görüyordu. Çünkü Atatürk'ün günün 23 saati kesin istirahate ihtiyacı vardı. Nitekim bu tavsiyeye tam olarak uymadığı halde düzenli bir hayat sayesinde ilk günlerde sağlık durumu belirgin bir düzelme göstermişti. Tam olmasa bile dinleniyor, yorulmuyordu. Bu kadarcık bir dinlenmenin bile olumlu sonuç verdiği görülüyordu. Tam o sırada Hatay meselesinin heyecanlı bir safhaya girmesi ve Atatürk'ün Mersin'e gitmesi, tedavi için o güne kadar verilen bütün emekleri heba etmişti.

○

Prof. Fissenger ikinci kez İstanbul'a geldiğinde, eski Başbakan İsmet Paşa da, Ankara'da safra kesesinden hastalanmıştı. Bu haberi Atatürk'e Vedit Bey, başyaver aracılığıyla ulaştırmıştı. Atatürk, Fissenger'in hemen Ankara'ya giderek İsmet Paşa'yı muayene etmesini emretti. Fissenger hemen o akşam Ankara'ya gitti. İsmet Paşa'yı muayene etti ve bir gün orada kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Atatürk'e bilgi verirken, İsmet Paşa'da şeker olduğu için, yapılacak ameliyatın tehlikeli olacağını anlatmış, bu nedenle de ameliyat yapılmamıştı.

Prof. Fissenger, Ankara'dan döndükten sonra İstanbul'da bir gün kaldı. Bu süre içerisinde bazı önlemler aldı ve Neşet Ömer Bey'le birlikte bazı tedavi yöntemleri kararlaştırdı. Üç ay sonra tekrar gelmek üzere Paris'e döndü.

Fissenger'in gelmesi bize ne kadar güç ve moral veriyorsa, gitmesi de o kadar moralimizi bozuyordu. Bunun için yine Başbakan Celal Bayar'ın yardımıyla İstanbul'da beş gün daha kalmasını rica ettik.

Atatürk, kendisini muayene edip gerekli ilaçları hazırlayan ve tavsiyelerde bulunan Prof. Fissenger'a şunları söyledi:

"Her şeyden önce benim bir asker olduğumu biliyorsunuz!"

Profesör, tavsiyelerine uyacağını ima eden Atatürk'ün bu sözlerinden çok memnun olmuştu. Bizim, beş gün daha kalması için yaptığımız ricaya ise şu cevabı vermişti:

"Beni bırakınız, hemen döneyim. Yoksa bir gün daha fazla kalırsam, anlıyorum ki derhal emrine gireceğim. O kadar güçlü bir adam, o kadar etkisi altındayım."

Prof. Fissenger, Atatürk'e hayran olmuştu. Çok eski sadık bir dost gibi o da bizimle birlikte üzüntü içindeydi. Duygulu ve samimi bir adamdı. Bir gün Atatürk'ün emriyle Florya'ya götürmüş, orada bana tahsis edilmiş olan evde kendisine ve yanında getirdiği kızına bir öğle yemeği vermiştim. Yemek sırasında dalgın dalgın denize bakıp düşünüyordum. Yanıma sokulup, üzüntümü paylaşmak istedi:

"Ne kadar kederli, ne kadar üzgün olsanız yeridir ve çok haklısınız. Fakat bu tehlikeli fırtına sırasında benim aynı gemi içerisinde sizinle birlikte bulunduğumu da kabul ediniz."

Bir gece de Moda Deniz Kulübü'nde Neşet Ömer Bey'in verdiği bir akşam yemeğinde, eşine, gözleri dolu dolu şunları söylemişti:

"Nereye, kimin gözüne baksam, gözlerinin içinde üzüntülerini, akıttıkları gözyaşlarını görüyor ve beraber ağlıyorum."[15]

O

Ne korkunç bir durumdu ki, fırtına yaklaşırken, Atatürk'ün hastalığının ağırlaştığını ve artık hiçbir ümit kalmadığını anlayan, O'nun gölgesi altında büyümüş Cevat Abbas, Hasan Cavit gibiler, bir anda Atatürk'ü terk etmişlerdi. Bunlar artık ne saraya, ne yata, Atatürk'ün çevresine bile uğramaz olmuşlardı. Bu durum hepimize ayrıca azap veriyordu.

Salih Bozok'la ben yalnız kalmıştık. Atatürk'ün yanından hiç ayrılmıyor, daima O'nun yanında kalıp elimizden geldiği kadar kendisini oyalamaya çalışıyorduk.

○

Fissenger ikinci gelişinde, Atatürk'ün yatta yemek için merdivenlerden yukarı salona çıkmasını yasaklamıştı. Atatürk ancak yattığı odanın bulunduğu kattaki salonlara ve güverteye çıkacak ve yemeğini yiyebilecekti. Çünkü hastalığın o evresinde soğuk alması çok tehlikeliydi. Kendisine soğuktan sakınması önemle tavsiye edilmekteydi. Prof. Noel Fissenger ve Prof. Neşet Ömer, özellikle bu konuda çok dikkatli olmamızı istiyorlardı. Atatürk bu tavsiyeyi dinliyor, yukarı kata artık çıkmıyordu. Yemeğini bulunduğu kattaki salonda veya hava iyi ise güvertede yiyordu.

Atatürk her zaman olduğu gibi hastalığı sırasında da –onca acı çekmesine rağmen– çok şık yat kıyafetiyle salona çıkardı. Yatak kıyafetiyle odasından başını bile dışarı çıkarmazdı. Salona çıktığı zaman bizi de yanına çağırırdı. Uzun koltukta oturur, masası önüne getirilir, bizim için de karşısında, tarif ettiği şekilde bir masa hazırlanırdı. Masanın üstü çiçeklerle süslenir, yemek bu şekilde yenirdi.

Atatürk'ün artık bütün zevki gramofon çaldırmaktan, bu şekilde sevdiği şarkı ve türküleri dinlemekten, bir de çok sevdiği Ülkü'sünü okşayarak onunla oyalanmaktan ibaret kalmıştı. Ülkü de gerçekten kendisini oyalıyor ve eğlendiriyordu. Zavallı çocuk, o küçük yaşında, tehlikenin ve gelmekte olan felaketin büyüklüğünden habersizdi.

Atatürk'ün yatta günlük hayatı şöyle geçiyordu:

Uykudan uyanır uyanmaz gramofon çalmaya başlar, Ülkü

hemen odasına giderdi. Ne kadar ıstırap içinde olursa olsun, bütün dermansızlığına rağmen devlet ve hükümet işlerinden bir gün bile uzak kalmadı. Genel sekreteri, o yoksa özel kalem müdürü her zaman olduğu gibi imzalanacak olan kararnameleri imzalatır, emirlerini alırdı.

Başbakan Celal Bayar, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, sık sık gelip devletin iç ve dış sorunları hakkında bilgi sunar, emirlerini alırlardı.

Atatürk, hastalığının ağırlaşması nedeniyle, daima pijama ve entari gibi rahat şeyler giymek zorundaydı. Oysa nezaket ve dikkati O'nu bu rahatlıktan alıkoyuyordu. Salona veya güverteye çıktığı ya da yabancı konukları kabul ettiği zaman mutlaka iyi giyinmiş olmaya dikkat ederdi. Beyaz pantolon, mavi ceket ve beyaz kasketten oluşan yat kıyafeti kendisine çok yakışırdı. O hasta halinde bile ne kadar güzel, ne kadar yakışıklı bir adamdı!

Önümüzde dimdik yürüyen bu büyük adamın ecelle karşı karşıya gelmiş olması ve etrafın eli kolu bağlı durumda kalması bize kan ağlatıyordu. Yarabbi, ne acı günlerdi! Düşündükçe hâlâ burnumun direği sızlıyor.

Şık giyinmiş, en güzel çiçeği yakasının iliğine iliştirmiş, sevimli Ülkü'sünü kucağına alıp çaldırdığı şarkıları dinleyen ve bazen şarkılara iştirak ederek asık suratlı görünmek istemeyen, yaradılışı itibariyle güzel ve sevimli olan bu büyük adam, gün be gün ölüme daha çok yaklaşıyordu. Buna rağmen gösterdiği insanüstü metanet, daha doğrusu ölümle pençeleşmesi, gözümüzün önünde her gün, hatta saatten saate biraz daha etinden, renginden kaybetmesi bizim gibi yakınında bulunanlar için hayatı ölümden farksız bir cehennem haline koymaktaydı.

Bütün günlerimiz odalarımıza kapanarak gizliden gizliye –birbirimize bile göstermeden– ağlamakla geçiyordu. Elden başka bir şey gelmiyordu. Çok güç durumdaydık. Bir yandan tehlikenin acısı bizi eziyordu, bir yandan da bu ıstırabı dışarıya hissettirmemek ve çevrenin moralini bozmamak için yoğun bir çaba gösteriyorduk.

"Ne olacaksa artık olsun" diyordu

Atatürk, *Savarona* yatından da sıkılmaya başlamıştı. Ne kadar konforlu olursa olsun, bir yandan alçak tavanlı kapalı bir oda, diğer yandan yazın müthiş sıcağı Atatürk'ü bunaltmaya başlamıştı.

Böyle sıkıntılı bir günde, belki bir değişiklik olur, hareket halindeki serinlikten yararlanılır düşüncesiyle Erdek'e doğru bir gezi yapmak istedi. Yat hazırlandı ve hareket edildi. Erdek'e vardığımızda demirlememizi emretti. Bir rastlantı olarak donanmamıza ait bazı gemiler de Erdek limanına demir atmış bulunuyorlardı. Donanma Komutanı Şükrü Paşa, Atatürk'e saygılarını sunmak için yata geldi. Atatürk tarafından kabul edildi.

Geceyi Erdek'te geçirecektik. Sonra bundan vazgeçti. Tekrar İstanbul'a hareket emrini verdi. İki gün kadar süren bu gezi Atatürk'ü epey avutmuştu. Fakat döndükten ve Dolmabahçe önüne demirledikten sonra sıcaktan yine bunalmaya ve sıkılmaya başladı. Gündüzleri sıcak, geceleri ise rutubetli olduğu için güverteye çıkmıyordu. Sürekli kapalı bir odada bunalması, sıkılması doğaldı. Bazı akşamlar artık dayanamayarak güverteye fırlıyordu. Güvertede fazla kalmaması, farkına varmadan üşütmemesi için herkes dikkat ve özenle üzerine titriyordu.

Kendisini serinletmek, biraz olsun ferahlamasını sağlamak için neler düşünülmüyordu ki! Belki yararı olur diye bir ara odasının köşelerine sandıklar içinde kalın buz kalıpları koymak bile düşünülmüş, fakat bu da para etmemişti.

Atatürk, hastalığının ne olduğunu ve bu hastalığın sonunun ne olacağını bilmiyor değildi. Ancak bunu kesinlikle belli etmiyordu. Uzun otururken ara sıra başını iki elinin arasına alarak derin derin dalmaları ve o arada iç çekişleri içler acısıydı. Bunu görmeye kimse dayanamazdı.

○

Bir gün yattan saraya çıkmıştım. Akşam hava biraz kararıktan sonra yata döndüm. Atatürk'ün güvertede, kıç tarafta bu-

lunduğunu haber verdiler. Hemen yanına gittim. Her zamanki gibi giyinmiş, üzerine bir pardesü almıştı. İsviçre'den aldığım ve bir gün motorda hoşuna gittiği için kendisine hediye ettiğim gri kasketi de başına takmıştı. Yatın hasır şezlonglarından birinin üzerinde dinleniyordu. Karşısında Salih Bozok oturuyordu. Ben de emirleri üzerine Salih'in yanına oturdum. O günlerde İzmir Milletvekili Diyarbakırlı Kâzım Paşa da ağır bir kalp krizi geçirmiş, yatıyordu. Atatürk, bize dönerek şunları anlattı:

"Çocuklar, bizim Kâzım Paşa çok hastaymış. Ne feci bir durum. Öleceğini anlamış olacak ki, evinin penceresinden dışarıya bakıp, 'Acaba iyi olup bir daha bu halkın arasına karışabilecek miyim?' diye ağlamış. Bunu bana karısından naklen anlattılar. Çok üzüldüm. Zavallıya çok acıdım."

Bunları söyledikten sonra, gözlerini kapayarak, bir şeyler düşünüyormuş gibi birkaç dakika sessizlik içinde dalıp gitti. Birdenbire gözlerini açarak sağ elini bana, sol elini Salih Bozok'a uzattı:

"Haydi, ortalık soğudu, içeri girelim."

O mübarek ellerinden tutarak kendisini şezlongdan kaldırdık ve hep birlikte içeri girdik.

Atatürk, şezlongda dalıp gittiğinde muhakkak ki Kâzım Paşa gibi düşünüyordu.

Güverteden içeri girdikten sonra bizi yanında alıkoymadı. Ellerimizi sıkarak gitmemize izin verdi. Ellerinden öperek yanından ayrıldık.

○

Prof. Fissenger ikinci gelişinde, Atatürk'ün sürekli yatta oturmaktan sıkılacağını düşünerek hem bir değişiklik olur diye, istediği zaman Boğaz'da motor gezintileri yapmasını tavsiye etmişti. Bir gün Acar motoru ile gezmek istedi. Motorda kızkardeşi Makbule Hanım, Afet ve Sabiha Hanımlar, Prof. Dr. Neşet Ömer Bey, ben, Salih Bozok ve yaverleri vardı. Öğle yemeğini yine motorda, yattaki gibi masalarda yedik. Yemekten sonra motorun salonundaki bir koltuğa uzandı. Önce Flor-

ya'ya gittik. Atatürk'ün hasta olarak yattığını bilen halk, O'nu birdenbire giyinmiş, kuşanmış halde Acar motorunda görünce sevinçten kıyameti koparıyordu. Atatürk, bu sevgi gösterileri karşısında ayağa kalkarak motorun yan küpeştesine kadar geldi. Oradan, motorun geçtiği yerlerdeki halkın sevgi gösterilerine karşılık verdi.

Florya'da bir süre kaldıktan sonra Dolmabahçe'ye döndük. Atatürk yata çıkmadı. Gezmeye devam edilmesini emretti. Uzun süre yattıktan sonra birdenbire başladığı bu sürekli gezi, belki de kendisini yoracak, sarsacaktı. Fakat O'nun istediğini yapmamak, arzusunu yerine getirmemek mümkün değildi. Dolayısıyla Boğaz'a doğru geziye devam edildi.

Boğaz'dan geçerken sahilde toplanan halkın içten tezahüratı görülmeye değerdi. Bu tezahürat arasında Rumelikavağı'na kadar gidildi. Atatürk herhalde bir yorgunluk hissetmiş olacak ki, son süratle dönüş emrini verdi. Dolmabahçe önüne geldik ve *Savarona*'ya geçtik. Vakit geç olmuştu. Florya ve Boğaz'a yapılan bu gezi de maalesef O'nun son gezisi olacaktı.

○

Prof. Fissenger, Atatürk'ün ateşinin yükselmemesi için bazı önlemler almış ve bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Çünkü ateşin yükselmesini hiç istemiyor ve bundan büyük endişe duyuyordu. Motor gezisinden birkaç gün sonra Atatürk'ün ateşi birdenbire yükseldi. Bu yüksek ateş birkaç gün devam etti. Prof. Dr. Neşet Ömer Bey ve hepimiz telaşa düşmüştük. Artık belliydi ki, hastalık vahim aşamaya doğru hızla ilerliyordu. Ateşle birlikte Atatürk'te sıkıntılar da yavaş yavaş çoğalıyor, kendisinde belirgin bir sinirlilik görülüyordu.

○

Bir akşamdı. Atatürk'ün yanında oturuyorduk. O akşam ateşi 38 derece idi. Ateşten başka karnı da hayli su toplamış ve şişmişti. Sıkıntı ve toplanan suyun baskısıyla birdenbire:

"Boğuluyorum!" diyerek yataktan fırladı.

"Odada oturamayacağım" dedi ve kendini güverteye attı. Hasır şezlonglardan birinin üzerine uzandı.

Hasan Rıza Bey, Sabiha Gökçen ve ben, akşamın rutubeti ve diğer endişelerle kendisine içeriye girmesini rica ettik, yalvardık. Bir soğuk algınlığıyla hastalığın maazallah vahim bir şekle girebileceğini anlatmaya çalıştık. Yatmaktan, ateşten ve özellikle karnında toplanan sudan o kadar bizar hale gelmişti ki, kendisini bir türlü ikna edemiyorduk. Bütün ısrarlarımıza cevaben şöyle diyordu:

"Ne olacaksa artık olsun!"

Nihayet dayanamadı, ayağa kalktı ve bir cehennemden farksız gördüğü odasına doğru yürümeye başladı. Fakat daha birkaç adım attıktan sonra ve tam güverteden salona gireceği sırada, daha fazla yürüyemedi ve salonun kapısı önünde bulunan koltuklardan birine yığılırcasına kendini bıraktı.

Ateşi çok yükseldiği için yürüyemediği belliydi. Hemen koltuğa yastıklar koyduk, rahat etmesini sağlamaya çalıştık. O sırada bana şunu emretti:

"Kılıç Ali, annene telefonla sor. Bu ateşimi, bu sıkıntımı giderecek bir ev ilacı biliyor mu, öğren."

Hemen yattan anneme telefon ettim. Annem bana gül sirkesi koymamızı tavsiye etti ve vaktiyle yapılmış olan bir şişe gül sirkesi gönderdi. Bu gül sirkesini, içerisine buz koyarak soğuttuktan sonra, küçük bezleri onunla ıslatarak başına, bileklerine soğuk soğuk koyuyor ve ateşini düşürmeye çalışıyorduk. Gerçekten o ara ateşi düştü, o geceyi rahat geçirdi. Ertesi sabah yanına girdiğimde şöyle dedi:

"Annene teşekkür ederim. İlacı beni çok açtı."

Gün geçtikçe yükselen bu ateş, hastalığın vehametini gösteriyordu. Ateşin yükselmesi sık sık tekrarlamaya başlamıştı. Dr. Fissenger'in korktukları birer birer oluyordu.

Fissenger'in gelmesi de yaklaşmıştı. Atatürk'ün ateşi bir gün çok yükseldi. Yazın ve kapalı odanın boğucu sıcağı da buna eklenince sıkıntısı artmıştı. Yattığı geniş kamaranın dört

köşesine kalıplar halinde koyduğumuz buzlarla çok sayıdaki vantilatör de amaca yetmiyordu. Bir çare olarak, seri bir hareketle havayı değiştirmek için yatın hareket etmesini emretti. Marmara'ya doğru seri bir gezi yaptık. Geceyarısı tekrar sarayın önüne döndük.

Atatürk yatmıştı. Ben de göz doktoru Şakir Ahmet Bey'le salonun bir kenarına çekilmiş, dertleşiyordum. Atatürk, Dr. Şakir Ahmet Bey'i çok sever ve onunla Dr. Ziya Naki Bey'i sürekli yanında bulundururdu.

Şakir Ahmet Bey'le konuşurken Atatürk birdenbire, sırtında entarisi, yatak kıyafetiyle yanımıza geldi ve aramıza oturdu. Sigara içmeye başladı. Doktor Şakir Ahmet Bey'e sordu:

"Doktor, şimdi ben hastalığın kaçıncı devresindeyim?"

Şakir Ahmet Bey bu beklemediği soru karşısında güç durumda kalmıştı. Atatürk, *Medical Larousse*'u gizli gizli okuduğu için hastalığını ve devrelerini iyi biliyordu. Buna rağmen korkmuyor, metanetini kaybetmiyor ve bilmezden geliyordu. Şakir Ahmet Bey teselli edici bir cevap verdi:

"Efendim bunun devresi yok. Hastalık tabii seyrini izliyor."

Atatürk güldü:

"Doktor, bırak bunları! Su almak ameliyesi güç ve tehlikeli midir? Bunları bana anlat!"

"Efendim, su almak gibi bir durum yok, bu söz konusu değil. Aslında bu iş o kadar basittir ki, profesörler bunu asistanlarına yaptırırlar. O kadar önemsizdir."

Atatürk bir sigara daha yaktı. Artık konuşmadı. Sigarayı bitirdikten sonra kalktı:

"Yatalım, uyumaya çalışalım!"

Vedalaşıp kamarasına çekildi.

Bu geziden de beklenen sonuç alınamamıştı. Atatürk, başka bir çare olarak, yatı terk edip saraya çıkmayı düşündü. Belki de saraydaki odası daha serindi. Belki orada daha rahat edebilirdi. Saraya nakil işi ise çok hazin, bizim için unutulmaz acıklı bir hatıra oldu.

Atatürk o kadar takatsizdi ki, zor yürüyebiliyordu. Aslında yürümesi sakıncalı ve tehlikeliydi. O nedenle yürütmeden,

yormadan saraya nakledilmesi gerekiyordu. Saraya geçme emrini verdiğinde vakit geceyarısı olmuştu. Sarayın bahçesindeki ve sahildeki bütün elektrikler söndürtüldü. Güzergâhtaki görevli memurlar birer bahane ile bulundukları yerlerden uzaklaştırıldı. Atatürk'ü yürütmemek için bir sedye ile nakletmek ve bu hazin durumu çevreye göstermemek gerekiyordu.

Fakat Atatürk sedyeye binmeye ve sedye ile nakledilmeye kesinlikle izin vermedi. Hatta ısrar karşısında fena halde sinirlendi. Sonunda Acar motorundaki rahat hasır koltuğu hatırladı. Bu koltuğu getirtti. Önce bir prova yapıldı. Koltuğu sağdan ben, soldan Muhafız Alayı Komutanı İsmail Hakkı Tekçe, arkasından da güvendiğimiz yazı işleri memurlarından Faik, birlikte tuttuk. Atatürk bir kolunu benim omuzuma, diğer kolunu da İsmail Hakkı Tekçe'nin omuzuna koydu. Koltuğu kaldırdık. Sarsılmamasına özen göstererek, *Savarona*'ya yanaşmış olan İstanbul motoruna getirdik. Prof. Neşet Ömer Bey'le Başyaver Celal Bey bizi izliyorlardı. Neşet Ömer Bey sürekli Atatürk'ün nabzını ve durumunu kontrol ediyordu. Motor yattan ayrıldı, sarayın kapısına yanaştı. Koltuğu aynı şekilde kaldırdık. İçeriye, asansöre kadar yine sarsmadan getirdik. Asansör yukarı büyük salona çıktığında, Atatürk bilinen her zamanki celadetiyle koltuktan silkindi, ayağa kalktı. Ricalarımıza rağmen asansörden yatak odasına yürüyerek gitti. Daha fazla koltuk üzerinde taşınmasına dayanamadı. Yatak odasına girer girmez hemen yatağına uzandı ve derin bir nefes aldı:

"Oh... Dünya varmış! Gerçekten burası yattan daha serin."

Gözleri memnuniyetten parlıyordu. Yatın sıcak ve sıkıntılı havası gerçekten O'nu sıkmış, bunaltmıştı. Elini öptük, yatakta dinlenmeye bırakarak çıktık.

Atatürk'ün, saraya nakledildikten sonra, hastalığı günden güne vahimleşmeye başlamıştı. Karnında su toplanması nedeniyle büyük acı çekiyordu. İdrar da günden güne azalmaya başlamıştı ki, bunların hiçbiri hayra alamet değildi.

Atatürk, Dolmabahçe'de hasta yatıyordu. Başbakan Celal Bayar, Atatürk'ü ziyaret etmek için İstanbul'a gelmiş, o arada da Maslak'taki Süvari Binicilik Okulu'nu ziyaret etmişti. Okulun tefriş tarzını beğenmemiş, saray eşyaları ile okulu iyi bir şekilde tefriş ettireceğini yöneticilere vaat etmişti.

Saraydan eşya verileceği meselesi kendisine aksettirilince, öyle zannediyorum ki, Atatürk'ün buna biraz canı sıkılmıştı. Beni yanına çağırdı. *"Celal Bey senin yakın arkadaşındır. Bir sırasını getir, ona, bir şey vaat ederken yapıp yapamayacağını hesaplaması gerektiğini hatırlat. Bu konu hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır"* dedi ve ekledi:

"Ayrıca çok konuşmamasını, çok vaatte bulunmamasını ve mümkün olduğu kadar merasimden, gösterişten kaçınmasını uygun bir dille ve arkadaşça söyle. Öyle yapmasını da temin et."

Bunları söyledikten sonra, sözlerini şöyle sürdürdü:

"Lider, kim olursa olsun, önce halkın güvenini kazanmak zorundadır. Milletin güvenini kazanmak, onun kalbine girmek ise verdiği sözü tutmakla, söylediklerini yerine getirmekle mümkün olur. Bu önemli nokta bir an olsun hatırdan çıkarılmamalı.

İnsanlar az konuşmalı, çok iş yapmalı. Yapılamayacak şeyleri söylememeli ve söyleneni de ne pahasına olursa olsun yerine getirmeli."

Atatürk, bunları söyledikten sonra, bir milletvekili adayının seçim konuşmasında *"köprü vaadi"* hikâyesini naklederek kahkaha ile gülmüştü.[16]

Vasiyetini kendi eliyle yazdı

Atatürk'ün karnının büyümesi iyice belirginleşmişti. Bu nedenle de yatmakta ve nefes almakta artık güçlük çekiyordu. Sıkıntı veren karnındaki suyun alınmasını istiyor ve bu isteğini sık sık tekrarlıyordu. Fakat doktorları suyun mümkün olduğu kadar geç alınması taraftarıydılar.

Atatürk, Dr. Şakir Ahmet Bey'in *Savarona*'da verdiği bilgi-

ye rağmen, bu su alınması işleminin, yani ponksiyonun önemli ve belki de tehlikeli olabileceğini tahmin ediyordu. Bunun için, ponksiyondan önce, düşündüğü birkaç meseleyi not halinde vasiyet etmek ihtiyacını duymuştu.

Atatürk'ün vasiyetnamesinin nasıl düzenlendiğini Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri aziz arkadaşım Hasan Rıza Soyak'tan dinleyelim:

"1938 yılı sonbaharıydı. Dolmabahçe Sarayı'ndaydık. Bir sabah Atatürk'ün yatak odasına girdim. O büyük insan, yatağında başı biraz yüksekte, arkaüstü yatıyordu. Salonu solgun bir güneş kaplamıştı. Yüzü fildişi rengindeydi. Yüzü, her gün biraz daha zayıflayıp uzadıkça gözleri irileşiyordu. O gök mavisi hareli ve harika gözler...

Bana yatağının ayak ucuna doğru bir yer gösterdi. Oturdum. Her zamanki sorusunu tekrarladı:

'Ne haber?'

O günlerde Avrupa'da siyasi hava çok bozulmuştu. Atatürk ise bazı kaygılara ve tehlike belirtilerine rağmen, rahattı. Almanların henüz, İtalyanların ise hiç hazırlanmamış oldukları görüşündeydi. O yıl savaş çıkmayacağını, anlaşmazlıkların mutlaka bir pamuk ipliğine bağlanacağını, savaşı ancak 1939 veya sonraki yıllarda beklemek gerektiğini söylüyordu.

Son yirmi dört saat içindeki sorunlara ilişkin haberleri özetledim. Görüşünü doğrulayıcı nitelikteki bu haberleri ilgi ile dinliyor, ara sıra bazı sorular soruyor ve kısa cümlelerle görüşlerini açıklıyordu. Ancak düşünceli ve heyecanlı olduğu belliydi.

Sözlerimi bitirince sağ kolunu bana doğru uzattı. Doktorlar, kesin olarak gerekmedikçe güç sarf etmesini yasaklamışlardı. Bu nedenle hareketlerine yardım ediyordum. Elini tuttum, doğruldu, yatağının içinde bağdaş kurdu. Birkaç dakika denizi ve karşı sahili seyretti. Heyecanını yenmeye çalıştığı belliydi. Gözlerini bana çevirdiğinde uzun kirpiklerinin ıslandığını fark ettim. Bütün hastalığı süresince benim yanımda gösterdiği tek zaaf–eğer bu ulvi sükûnete zaaf demek doğru ise– buydu. Sonra önüne baktı ve ağır ağır konuşmaya başladı:

'Bu yolda konuşmak benim için de, senin için de zor ama başka çaremiz yok. Konuşmaya mecburuz çocuk. Hani seninle ara sıra bir işimizden söz ederdik. Hatta bunun için bir de kanun çıkarılmıştı: Şu vasiyetname meselesi. Bugün, yarın o işi bitirmeliyiz. Nasıl olsa birgün karnımdan su alınacak. Ne olur ne olmaz. Barsaklardan biri delinebilir, başka bir arıza olabilir. Herhalde ihtiyatlı olmalı.'

Gerçekten bunu beş yıldan beri ara sıra konuşuyorduk. Medeni Kanun'un 452'nci maddesini tadil mahiyetinde bir kanun çıkarılmıştı. 19 Mayıs 1932 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan özel kanun şu idi:

1) Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin Kanun-ı Medeni'nin 452'nci maddesi dairesindeki tasarrufları mahfuz hisseler hakkındaki hükümden müstesna olup bütün mallarında muteberdir.

2) Bu kanun neşir tarihinde muteberdir.

Medeni Kanun'un 452'nci maddesi ise şöyle değiştirilmişti:

Madde 452) Furuun baba ve anası, erkek ve kız kardeşi yahut karısı veya kocası sağ iken vefat eden murisin ölüme bağlı tasarrufları, bu kimselerin mahfuz hisseleri miktarından fazla olan mallarında muteberdir.

Bu mirasçılardan kimse bulunmazsa, muris, bütün mirasta tasarruf edebilir.

Sevgili ve kıymetli vücudun fani âlemdeki günlerinin sayılı olduğunu, o acı gerçeği çoktan biliyordum. Buna rağmen Atatürk'ün vasiyetnamesinin yapılması lafından bile sarsıldım. İçimden yumruk gibi bir şey kabarıp boğazımı tıkadı. Atatürk'e güçlükle cevap verdim:

'Emirlerinizi sırf öteden beri düşündüğümüz bir konu olduğu için dinliyorum. Yoksa buna hiç gerek yoktur. Yapılacak iş gayet basit bir işlemdir ve buyurduğunuz tehlike kesinlikle söz konusu değildir.'

Artık kendisine tamamen hâkim olmuştu:

'Her neyse. Şimdi gerekli mi değil mi tartışmasını bırakalım ve bunu mutlaka yapalım. Mal olarak nemiz varsa hemen bir listesini yapıp bana getir.'

Odadan çıktım. Büroma indim. Defterlere ve kayıtlara bakarak istediği listeyi yaparken ben de sükûnet bulmuştum. Tekrar yanlarına çıktığımda kendilerini aynı durumda buldum. Listeyi aldı, inceledi ve şu emri verdi:

'Bunları ikiye ayıracağız. Bir kısmı hayatta kaldığımız sürece üzerimizde kalması lazımgelenlerdir. Nakit, hisse senetleri, Çankaya'daki köşk ve eşyası gibi... Hazırlayacağımız belgeye işte bunları koyacağız. Diğerlerini, yani başka yerlerdeki evleri ve emlaki, Ankara'ya döner dönmez mahalli belediyelere veya diğer kurumlara verir, işlemleri de yaptırırız.'

Vasiyetname hakkında düşündüğü esasları not ettirdi. Ve bunun duyulmamasına çok özen göstermemi de tembih etti.

Atatürk, nakit ve hisse senetlerinin –o zamana kadar olduğu gibi– İş Bankası tarafından nemalandırılmasını isterken şu görüşünü açıklamayı da ihmal etmedi:

'İş Bankası Celal Bey'in (Bayar) nezareti altında çok iyi çalıştı ve başarılı sonuçlar aldı. Celal Bey yaşadıkça daima banka ile alakadar olacaktır. Onun için bu kaydı koyalım.'

Atatürk'ün bu sözlerinden anlaşılacağı gibi, kendisi, Ankara'ya dönmek niyetindeydi. Elim akıbeti sezmiş olmakla birlikte, Ankara'ya dönerek bazı işleri halledeceğine inanıyordu. Ne yazık ki, hastalığının izlediği seyir, bu isteğinin gerçekleşmesini imkân dışına çıkarmıştı.

Vasiyet için en uygun kanuni şekli belirlemek ve dikte ettirdikleri esasları yine kanuni şekilde düzenlemek için bir hukukçu arkadaşla görüş alışverişinde bulunmaya ihtiyaç vardı. Aklıma Kocaeli Milletvekili Selahattin Yargı geldi. Kendisini Atatürk de tanır, sever ve takdir ederdi. Ona telefon ettim. Gece Osmanbey'deki Suna kahvesinin terasında buluştuk. Konu ile ilgili kanun hükümlerini birlikte inceledik. Vasiyetnameyi eliyle yazıp kapalı zarf içinde notere teslim etmesi şeklini uygun bulduk. Selahattin Yargı'nın tavsiyesiyle bu görevi Altıncı Noter İsmail Kunter'e yaptıracaktık. Konuyu Dr. Neşet Ömer İrdelp'e de açtım. Ev halkına noteri konsültasyon için getirdiği eski bir doktor arkadaşı olarak tanıtması konusunda görüş birliğine vardık.

Selahattin Yargı ile bir müsvedde hazırlamıştık. Ben bunu tape ettim ve Atatürk'e arz ettim. Okuduktan sonra:

'Hemen yazalım. Kapıyı kapa, içeriye kimse girmesin.'

Yine yatağının içine oturdu ve ayaklı yemek tablasını önüne aldı. Ara sıra müsveddeye bakarak yazmaya başladı. Hem yazıyor, hem de bazı kelimeleri değiştiriyor, cümleleri kısaltıyor ve sadeleştiriyordu. Ben yatağın yanında ayakta, büyük bir üzüntü ve aynı zamanda hayranlıkla kendisini seyrediyordum.

Çok sakindi. Yazdıklarına arada bir göz atıyordum. Eşsiz muhakemesi, büyük nezaketi ve zarafetiyle ne kadar ince düşünüyordu. Mesela bir maddede 'vefatlarına kadar' ibaresi vardı. Onun yerine 'yaşadıkları sürece' diye yazdı. O'nun için yaşamak esastı. Bir vasiyetnamede bile olsa insanın ölümünden söz etmeyi nezakete uygun bulmuyordu. Kızkardeşinin Çankaya'da oturduğu eve ait maddede 'İkametine müsaade edilecektir' deniliyordu. Onu da 'Emirlerinde kalacaktır' şeklinde düzeltti.

Atatürk'ün vasiyetnameyi yazarken yaptığı düzeltmeler şöyle idi: (Atatürk'ün yaptığı düzeltmeler parantez içinde ve beyaz olarak yazılmıştır)

'Malik olduğum bütün nukut ve hisse senetleriyle Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi Cumhuriyet Halk Partisi'ne atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:

1. Nukut ve hisse senetleri şimdiki gibi İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.

2. Her seneki nemadan bana hasıl olan nisbetleri şerefi mahfuz kaldıkça vefatlarına kadar (yaşadıkları müddetçe) Makbule'ye ayda bin, Afet'e sekiz yüz, Sabiha Gökçen'e altı yüz, Ülkü'ye iki yüzer lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdi olduğu gibi (şimdiki gibi) yüzer lira verilecektir.

3. Sabiha Gökçen'e bir mesken tedariki için ayrıca (bir ev de alınabilecek ayrıca) para verilecektir.

4. Makbule'nin vefatına kadar (yaşadığı müddetçe) Çankaya'da oturduğu evde ikametine müsaade edilecektir (emrinde bulunacaktır).

5. İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini bitinceye kadar (ikmâl için) muhtaç oldukları mümkün olan (olacakları) yardım yapılacaktır.

6. Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir.'

Dakikalar geçtikçe heyecanım artıyordu. Bu tarihi olayın tek şahidi olmak düşüncesi beni sarsıyordu. Tıkanacak, düşecek gibi oluyordum. Belki biraz da kendime nefes almak imkânını vermek için mırıldandım:

'Yoruluyorsunuz. Bırakınız. Birkaç saat sonra devam edersiniz efendim.'

Sakin fakat kat'i cevap verdi:

'Hayır, hayır! Başladık bitirelim.'

Eline aldığı işi bitirmeden bırakmak O'nun hayatta yapamayacağı şeydi. Devam etti ve bitirdi. Beni de uyardı:

'Müsveddeyi buna göre düzeltmeyi unutma!'

Müsveddeyi aldım ve hemen oracıkta düzelttim. Yazdığını alıp zarfladı, komodinin çekmecesine koydu. Bundan sonra yanında kaldığım birkaç dakika içinde öteden beriden konuştuk. Bir ara dış politikadan söz etti ve şöyle dedi:

'Bizim şimdiye kadar takip ettiğimiz açık ve dürüst siyaset memlekete çok faydalı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Böylece devam eder gider.'

○

Emrettikleri gün ve saatte noter geldi. Kendisine haber verdim. Biraz vakit kazanmak istedi. Dr. Neşet Ömer'le birlikte yatak odasının altındaki bir odada bir süre bekledik. Kendilerinden haber gelince üst kata çıktık. Yatak odasına girdik. Durumu şöyleydi:

Yataktan çıkmış, tıraş olmuş, yıkanmış, ipek bir pijama ve yine kırmızı ipek ropdöşambır giymişti. Boynuna koyu vişne renginde ipek bir eşarp bağlamıştı. Denize bakan pencerelerin önüne koydurduğu şezlongun üzerine oturmuş, sigara içiyordu. Bizi görünce hafifçe kımıldandı:

'Buyurunuz!'

Tam karşısına koydurduğu sandalyelerde üçümüze de yer gösterdi. Oturduk. Hatırımda kaldığına göre noterle, İstanbul'daki noter sayısı ve o yıl yeni çıkan Noterlik Kanunu üzerinde konuştu. Getirilen kahvelerin içilmesini bekledi. Sonra önündeki sigara masasının üzerine koyduğu kapalı zarfı aldı ve notere verdi:

'Bu benim vasiyetnamemdir. İcap ettiği zaman muamelesini yaparsınız.'

Hemen kalkıp odadan çıktık. Çıkarken baktım, üzerinden büyük bir yük kalkmış gibi ferahlamış, yüzü pembeleşmişti."

"Bak ben ne haldeyim!"

Atatürk, hastalığının ölümcül olduğunu bildiği halde, tıpkı meydan muharebelerinde olduğu gibi, şimdi de düştüğü yatakta ölümle alay ediyordu. Kendisini hiçbir zaman hastalığın doğal zayıflığına, düşüklüğüne ve üzüntüsüne kaptırmamıştı. Sağlıklı iken de, hasta iken de, hatta hastalığının en ağır evresinde bile âdetlerini kesinlikle bozmamıştı. Belirli saatlerde tıraşını olur, tuvaletini yapar, gücünü korumaya çalışırdı. Yorgun, mecalsiz ve hasta yüzü daima neşeliydi. Daima neşeli olmaya ve neşeli görünmeye çalışıyordu.

Karnı o kadar çok su toplamış ve o kadar şişmişti ki, artık yatakta dik oturamıyor, sıkıntı çekiyordu. Onun için arkasına yastıklar yığılarak mümkün olduğu kadar dik durmayı tercih ediyordu.

Vasiyetnamenin yazılmasından bir süre sonra Prof. Fissenger tekrar İstanbul'a gelmişti. Profesör hastasını daha iyi bulacağını tahmin ederek bu kez kızını da yanında getirmişti. Saraya gelir gelmez Atatürk'ü tekrar baştan aşağıya muayene etti. Muayeneden sonra bize sadece şunu dedi:

"Aziz hastamı daha iyi bulacağımı tahmin ederek çok neşeli gelmiştim."

Profesörün bu sözlerinden hastalığın ağırlaşmakta olduğunu anlamıştık. Aslında görünen köy için artık kılavuza ihtiyaç yoktu.

Atatürk'ün ıstırabı artık dayanılmaz derecede artmıştı. Karnında toplanan suyun verdiği sıkıntıdan kurtulmak ve rahat bir nefes alabilmek için suyun bir an önce alınmasını istiyor, bu arzusunun hemen yapılması için uyarılarını sıklaştırıyordu. Oysa doktorlar bir süre daha suyu almak istemiyorlardı. Suyun alınmasıyla meydana gelebilecek tehlikeden korkuyorlardı. İdrar hemen hemen tamamen kesilmiş denebilirdi. Prof. Fissenger'in gelmesi üzerine sonunda suyun alınmasına karar verildi.

Birinci ponksiyon, Prof. Fissenger ve Prof. Neşet Ömer Bey'in nezaretinde Operatör Dr. Mim Kemal Bey (Öke) tarafından yapıldı. Bu ponksiyonda karnından hemen hemen bir tenekeye yakın su alınmıştı. Ponksiyon işleminden sonra hemen odasına girdim. Gördüğüm tablo şuydu:

Atatürk adeta birdenbire zayıflamış, çok zayıflamıştı. İki kolunu başının altına alarak sırtüstü yatıyordu. Karnını büyük bir sargı ile sarmışlardı. Odasına girer girmez yanına koştum:

"Geçmiş olsun Paşam!"

Başının altına aldığı kollarının pazusunu öptüm. Bana, doktorların duyamayacağı kadar yavaş bir sesle şöyle dedi:

"Çıkan suyu gördün mü? Bu kadar bir su kabı insanın karnının üzerine konsa nasıl tahammül eder? Bak ben ne haldeyim, nasıl tahammül etmişim?"

Ben sözümü tekrarladım:

"Geçmiş olsun Paşam! Bunların hepsi geçecek."

Gözyaşlarımı kendisine göstermemek ve üzüntümü hissettirmemek için, bir fırsat bularak, doktorların arkasından sıyrılıp hemen odadan dışarıya çıktım.

○

Atatürk'ün artık tam bir dinlenmeye ihtiyacı vardı. Uzun boylu konuşmaması ve yanında konuşulup yorulmaması lazımdı. Buna doktorları çok önem veriyorlardı. Atatürk'ün kimseyi kabul etmemesi, kabul ettiği kişilerin de yanında fazla kalmaması gerekiyordu. Doktorların bu tavsiyesini yerine getirmek üzere Salih Bozok, ben, Hasan Rıza Soyak ve Muhafız Kıtası Komutanı İsmail Hakkı Tekçe, Başyaver Celal aramız-

da bir nöbet düzenledik. Atatürk'ün yattığı odanın yanında çalışma odası vardı. Her iki odanın arasındaki kapıyı açtık. Sırası gelen arkadaş bu odada iki saat nöbet tutuyor ve Atatürk'ün izni alınmadıkça hiç kimse yanına sokulmuyordu.

"Beni bir an önce Ankara'ya götürün"

Atatürk, ilk ponksiyonun yapıldığı günün gecesini diğer gecelere göre daha rahat geçirdi. Yalnız ara sıra yüksek sesle inlediğini nöbet odasından duyuyorduk.

Yapılan ponksiyon nispeten rahatlık vermekle birlikte, genel durumunda hemen dermansızlık meydana getirdi. O büyük adam yatak içinde sanki saatten saate küçülür gibi bir hal almıştı. Gün geçtikçe adeta bir deri bir kemik kalmaktaydı. Fakat o durumda bile düzenli tıraş oluyor, sabah gazetelerini izliyor, devlet işlerini görüyor, kanun ve kararnameleri imzalıyordu. Istırabına, dermansızlığına rağmen gramofon düzenli çalınıyor, radyo dinleniyor, üzüntüsünü hissettirmemek için yanına her girdiğimizde eski neşesini göstermeye ve latife yapmaya çalışıyordu. Geceleri uykusu kaçtığı zaman zile basar ve hademesine:

"Beylerden nöbette kim var?" diye sorar, hangimiz varsak yanına çağırır, uykusu gelinceye kadar şuradan buradan konuşur veya konuştururdu. Uykusu geldiğini hissettiğimiz zaman usulcacık kalkar, nöbet odasına çekilirdik.

Salih Bozok'la beni bir sabah erkenden yanına çağırmıştı. Yanındaki komodinin üstüne uzun yünlü çorap ve baldır sargısı koydurmuştu. Bunları göstererek fikrimizi sordu:

"Ankara'ya giderken bunu mu giyeyim, ötekini mi?"

Cevabı Salih Bozok verdi:

"Paşam, bende varis çorapları var. Onları getireyim. Onlar bacakları daha sıkı tutar."

Salih'in sözünü ettiği çorapları hemen getirterek bir kenara koymuştu. Hastalığının o en ağır günlerinde nedense bir an önce Ankara'ya gitmeyi çok istiyordu. Orada herhalde yapmayı tasarladığı bir iş vardı. Gitmek için sürekli ısrar ediyor-

du. Dermansızlıktan yürüyemeyeceğini düşünerek baldır çoraplarını, diz bağlarını, varis çoraplarını hep bu amaçla hazırlıyordu. Salih Bozok ile bana diyordu ki:

"Bunları ayağıma çekerim. Yakama bir eşarp sarar, trenden Gazi istasyonunda inerim. Trenden derhal otomobile geçerek Çankaya'ya çıkarım. Bunu çabuk yapmalıyız!"

O günlerde Romanya kraliçesi trende siroz hastalığından ölmüştü. Bununla ilgili gazete haberleri doktorları da etkilemişti. Doktorlar bu nedenle Atatürk'ün Ankara'ya naklini tehlikeli görüyor ve buna izin vermiyorlardı. Atatürk ise sürekli isyan ediyordu:

"Ankara'ya gidelim. Ne olacaksam orada olayım!"

Doktorların buna izin vermediği kendisine anlatılınca da hışımla söyleniyordu:

"Budalalar!"

Bunların, bu isteğinin ve *budalalar* kelimesinin hep bir anlamı vardı. Bunu bir gün çok açık olarak şöyle ifade buyurmuştu:

"Beni bir an önce Ankara'ya götürün. Yapılacak önemli işler var!"

○

Yapılan bütün tedaviye rağmen vehamet giderek artıyordu. Hükümet, belki bir yararı olur düşüncesiyle Viyana'dan Epinger, Almanya'dan da Biergmanns adında iki profesör getirtti. Dünyaca tanınmış olan bu iki profesörün teşhisi, tedavisi ve tedbirleri hep aynı idi. Bu profesörlerle birlikte konsültasyon heyetine Prof. Neşet Ömer ve Nihat Reşat Beylerden başka ülkemizin tanınmış profesör ve doktorları Akil Muhtar, Mehmet Kamil, Mim Kemal, Abravaya, Hayrullah Beylerle Süreyya Hidayet Paşa da katıldılar. Konsültasyonlara, muayenelere düzenli devam ediliyordu. Bu profesör ve doktorlar geceli gündüzlü sarayda, Atatürk'ün çevresinde pervane gibi dönüyorlar, canla başla çalışıyorlardı. Fakat maalesef herkes karamsardı.

○

Genel durumu, sağlığı düzenli olarak, saati saatine, Neşet Ömer ve Nihat Reşat Beyler tarafından izleniyordu. Celal Bayar sürekli Ankara'dan gelip dönüyordu. Son gelişinde durumun daha da ciddileştiğini anladı. Sağlık Bakanı Hulûsi Alataş'la Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Ömer Asım Beyleri hemen saraya göndererek sağlık durumunu izlemeye memur etti.

Dr. Ömer Asım Bey'in candan ve içten ilgisine karşılık, Sağlık Bakanı Hulûsi Alataş'ın görevi, sabah akşam saraya uğrayarak Atatürk'ün idrar miktarını cebindeki küçük bir deftere not etmekten ibaret kalıyordu.

Atatürk'ün hastalığı yalnız İstanbul'da ve Türkiye'de değil, dış dünyada da büyük yankı yapıyor, üzüntü yaratıyordu. Mesela Macar köylüleri, Peşte Büyükelçimiz Behiç Bey vasıtasıyla, Atatürk'ün karnındaki suların giderilmesi için bazı bitkileri, onları kaynatacak tencerelerle birlikte gönderiyor ve üzüntümüze ortak oluyorlardı. Fakat içte ve dıştaki üzüntülere, ıstırap ve çabalara rağmen ne yazık ki artık elden bir şey gelmiyordu.

○

Ekim ayının son günleriydi. Cumhuriyet bayramı yaklaşıyordu. Atatürk bu bayramda ilk kez Ankara'da bulunamayacaktı. Bu nedenle üzgün görünüyordu. Başbakan Celal Bayar'a Meclis'in açılış nutku ile törenlerde okunmak üzere bir de mesaj dikte ettirdi. Bunlar Bayar tarafından –içine akıttığı gözyaşları arasında– Meclis'te ve stadyumda okundu.

Cumhuriyet bayramı günüydü. Sabah nöbet sırası bende olduğu için Atatürk'ün yanındaki nöbet odasında yapayalnız oturmuş, denize bakarak düşünüyordum. Boğaziçi vapurlarından biri, içi Kuleli Askeri Lisesi öğrencileriyle dolu olarak geldi. Atatürk'ün yattığı odanın tam karşısında durdu. Öğrenciler hep bir ağızdan İstiklal Marşı'nı söyleyerek Atatürk'ü selamlıyorlardı.

Pencereye koştum. Atatürk'ün üzülmemesi için, durmayıp yollarına devam etmelerini elimle işaret ediyordum. Vapurdakiler, elimi sallayarak ilerlemeleri için işaret verişimi Ata-

türk'ün mukabelesi zannetmiş olacaklar ki *"Yaşa, varol"* sesleri ve coşkun tezahürat etrafı çınlatmaya başladı. Geri çekildim. Kapının önündeki paravananın arkasından Atatürk'e baktım. Yatağından doğrulmuş oturuyordu. Öğrencilerin yaptığı tezahürattan etkilenmiş, gözleri dolmuştu. Vapurdaki gençleri yatakta gözleriyle izliyordu. Bu bakış kısa sürdü. Sonra halsiz düşerek başını tekrar yastığa koydu ve içten bir *"ah"* çekerek gözlerini kapadı, düşünceye daldı.

Akşam olmuş, Cumhuriyet bayramı nedeniyle her yer ışıklarla donanmıştı. Fakat her yerde derin bir sessizlik vardı. Millet içten içe ağlıyordu.

O arada Kızkulesi de donatılmıştı. Oradan atılan havai fişekler ve patlayıcı maddeler Atatürk'ü rahatsız etmiş olmalı ki, zile basıp sofracı Kâmil'i çağırdı. Ben de yine paravana arkasından kendisini izliyordum. Sofracıya sordu:

"Bu patırtılar nedir?"

Zavallı Kâmil, aklınca Atatürk'ü üzmemek için bir yalan uydurdu:

"Gök gürlüyor Paşam!"

Atatürk, bu çocukça cevabın samimiyetini anladı ve güldü:

"Haydi enayi!"

Tekrar yatağına uzandı.

○

Cumhuriyet bayramının ertesi günüydü. Akşama doğru iki saat için saraydan ayrılmış, fakat gittiğim yerin adresini nöbetçi yaverine bırakmıştım. Saraydan ayrılalı henüz bir saat bile olmamıştı ki, hizmetime bakan Ali geldi. Başyaver tarafından aratıldığımı ve hemen saraya dönmemin istendiğini söyledi.

Hiç beğenmediğim bu haber beni çok heyecanlandırdı. Mutlaka kötü bir durumla karşılaşacakmışım gibi bir önsezinin etkisi altındaydım. Hızla saraya döndüm. Başyaverin odasındakiler üzgün, bitkin bir haldeydiler. Heyecanlı ve telaşlı halimi görünce beni teselli etmek istediler:

"Bir şey yok. Yalnız biraz ateşleri yükseldi, doktorları yanındadırlar."

Hemen koşarak odasına girdim. Baktım ki aziz Atatürk dalgın, kendini bilmez bir durumda yatıyor. Bütün doktorları yanında ve işbaşında... Kimisi ilaç hazırlıyor, kimisi şırınga yapıyor, kimisi nabzını kontrol ediyor, kimisi göz kapaklarını açarak göz hareketlerini ve göz hassasiyetini inceliyordu. Sevgili Atatürk komaya girmiş, o levent gibi, o heykel gibi adam şimdi sessizce sırtüstü yatıyordu.

İsmet Paşa, son görevini neden yapamadı?

Atatürk'ün ölüm döşeğinde yatması bazı insanları türlü hesaplara, ihtiraslara sürüklemiyor değildi. Arkadaşları, çevresinde ve yanında bulunanlar, O'nu sevenler ve bütün bir millet ise gözyaşı döküyordu. Herkes O'na karşı son görevini yapmaya çalışıyordu. Yakınları, büyük bir sadakatle yatağının çevresinde pervane idiler. Gözyaşlarını, acılarını içlerine akıtıyorlardı.

Başbakanlık görevinden uzaklaştırıldıktan sonra Atatürk'le ilişkisini kesen İsmet İnönü'den ise ses seda çıkmıyordu. Hükümetin, Atatürk'ün sağlık durumunu İsmet Paşa'ya adeta bir rapor halinde verdiği söyleniyordu.

Duyduğumuza göre bir kez Kâzım Özalp, Atatürk'ü hasta yatağında ziyaret etmesi için ikna etmişti. İstanbul'a gelmek üzere trende yeri bile hazırlanmıştı. Hatta Gazi istasyonundan trene binmesi kararlaştırılmış, fakat herhangi üzücü bir olaya sebep olmamak için bu ziyaret ertelenmişti. Refik Saydam, şu sözlerle İsmet Paşa'nın ziyaretine engel olmuştu:

"Eğer gidersen vagonun altında yatarım, beni çiğner öyle gidersin!"

İsmet Paşa'nın bu sözler ve telkinler üzerine gelip Atatürk'e son görevini yapmadığı söyleniyordu. Ancak İsmet Paşa, Vedit Bey aracılığıyla Atatürk'e bir mektup göndermişti. Vedit Bey bu mektubu, Hasan Rıza Soyak'ın da hazır bulunduğu

bir sırada Atatürk'e takdim etmişti. Mektubun içeriğinin ne olduğunu ise hiçbir zaman öğrenemeyecektik.

O

Atatürk'ün hastalığının ümitsiz bir safhaya girdiğini haber alan Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, o sıralarda görevini bırakarak İstanbul'a gelmişti. O kargaşa arasındaki gelişinin sebebini kısa sürede öğrendik. Fethi Bey, Salih Bozok'u aracı koyarak, milletvekili olmak istediğinin Atatürk'e bildirilmesini istiyordu.

Salih Bozok, Fethi Bey'in bu arzusunu benim yanımda Atatürk'e söylemişti. Atatürk, tek bir kelime ile olsun cevap vermedi. Birkaç gün sonra tesadüfen yine benim hazır bulunduğum bir sırada Salih Bozok, Fethi Bey'in ricasını Atatürk'e tekrarladı. O an hâlâ gözümün önündedir. Atatürk bu kez sükûnetle cevap verdi:

"Fethi Bey'in mebusluk istemesinin sebebi neymiş? Niçin mebusluk istiyor? O, mebus olarak kalır mı? Ben onun ne istediğini anlıyorum ama..."

Atatürk sözü burada kesmiş, Salih Bozok da fazla bir şey söyleyememişti.

Yalnız Fethi Bey'in iki gün sonra görevi başında olması gerektiği kendisine hatırlatıldı. Buna rağmen İstanbul'da kalmaya ve saray ziyaretlerine devam etti. Hemen hemen her gün, her saat saraya geliyor, fakat Atatürk'ü göremiyordu.

Fethi Bey, Atatürk'ün ölüm gününe kadar bekledi. Cumhurbaşkanı adayı belirlenince hemen Ankara'ya giderek İsmet İnönü ile görüştü. Ertesi akşam da Londra'ya, görevinin başına döndü.

Fethi Bey, kısa bir süre sonra tekrar Ankara'ya gelerek hiç hoşlanmadığı Refik Saydam'ın kabinesinde adalet bakanı olarak yer alacaktı.

Cafer Tayyar Paşa'nın bana anlattığı bir olayı da buraya aktarmaktan kendimi alamayacağım:

Cafer Tayyar Paşa, Atatürk'ün vefat ettiğini o sabah gazetelerden öğrenir. Gözyaşlarını tutamaz. O üzüntü sırasında ak-

lına gelen ilk kişi, Atatürk'ün ve kendisinin en eski arkadaşlarından Fethi Okyar olur. Onun da en az kendisi kadar üzgün olduğunu düşünerek, kalkar evine gider. Fethi Bey'le karşılaşır karşılaşmaz onu teselli etmek ister. Fethi Bey'in cevabı ise şu olur:

"İyi oldu, hatta geç bile kaldı!"

Cafer Tayyar Paşa yıldırımla çarpılmışa döner. Arkadaşına der ki:

"Fethi Bey, benim çektiklerimi bilirsin. Böyle bir küskünlük göstermek gerekirse, onu ben yapmalıyım. Fakat bunu asla yapmam. Çünkü aramızdaki anlaşmazlığa rağmen O'nun vatanseverliğini, arkadaşlığını hiçbir zaman unutamam. Sana yazıklar olsun! Bu durum karşısında seninle olan her türlü ilişkim bitmiştir."

Cafer Tayyar Paşa, bu olaydan sonra hemen Fethi Bey'in yanından ayrılacak ve bir daha da onunla karşı karşıya gelmeyecektir.

Dünya savaşı çıkacağını biliyordu

Atatürk artık son günlerini yaşıyordu. Bu arada Başbakan Celal Bayar İstanbul'a gelmişti. Atatürk'ü ziyaret ederek bütçe hakkında bilgi sunacaktı. Doktorlar Bayar'dan, Atatürk'ü sadece çeyrek saat kadar meşgul etmesini rica etmişlerdi.

Bayar, Atatürk'e bütçe hakkında bilgi sunuyordu. Fakat açıklamalarının çeyrek saate sığmasına imkân yoktu. Zamanı biraz aşınca doktorlar Bayar'ı uyarmak için Afet İnan Hanım'ı içeriye gönderdiler. Zeki Atatürk'ün gözünden hiçbir şey kaçmazdı. Afet Hanım'ın ne amaçla içeriye girdiğini hemen anladı ve ona dedi ki:

"Afet, otur, otur. Bayar bak ne güzel şeyler hazırlamış, dinle."

Bayar'ın arz ettiği bütçede, birkaç yerde kurulacak fabrikalardan söz ediyordu. Başbakana göre bunlar, bütçeye yük olmaksızın yapılacaktı. Atatürk, Bayar'ı dikkatle dinledikten sonra şunları söyledi:

"Çocuğum, ne yapılacaksa çabuk yapılmalı. İki yıllık bir zamanınız var. Behemehal dünya bir savaşa gidiyor. Bu durum karşısında bütçe görüşlerine ve formüllerine uyarak hareketsiz kalmak doğru değildir."

Atatürk şöyle düşünüyordu:

"En büyük kusurumuz dünyadan geri kalmaktır. Gerçekten de bütün gelişme hamlelerinde maalesef biz geri bırakılmışızdır. Bunu telafi etmek, medeni dünyanın seviyesine erişmek için bütçe veya buna paralel birtakım formalitelere ve prensiplere iltifat edilemez. Fertler yapacak, şirketler yapacak, hükümet yapacak, velhasıl işler hiçbir engele uğramaksızın yapılacak. Ancak aynı seviyeye geldikten sonradır ki formalitelere, bütçe ahkâmına tabi olmak zarureti hasıl olacaktır."

"Bu doktorlar adamı yaşatıyorlar!"

Atatürk'ün durumu saatten saate daha da ağırlaşıyor, durum resmi bildirilerle millete açıklanıyordu.

Dalgın ve bitkin olarak yatan Atatürk'ün gözleri nadiren açılıyordu. Herkesin hayranlığını kazanan o güzel mavi gözler artık eski parlaklığını kaybetmiş, solgunlaşmıştı. Hiçbirimizle konuşmuyordu. Sadece:

"Aman dil, dil efendim" diye bir şeyler söylüyordu. Bu sözlerin ne anlama geldiğini çözmek için bütün zekâmızı kullanıyor, geçmiş olayları düşünüyor ve aralarında bir ilişki kurmaya çalışıyorduk. Fakat yine de ne demek istediğini bir türlü anlayamıyorduk.

Atatürk'ün bazı kelimelerde kendine özgü bir telaffuzu vardı. Bazı harfleri yutarak konuşurdu. Mesela *"değil"* kelimesini *"diyi"* diye telaffuz ederdi. Son zamanlarda dil konusuna ve dil teorisine çok önem verdiği için, sayıklar gibi *"Aman dil, dil efendim"* mi yoksa *"Aman değil, değil efendim"* mi demek istiyordu? Bunu ayırmak bizim için bir türlü mümkün olmuyordu.

Bu koma hali 48 saat devam etti. Prof. Neşet Ömer Bey hemen Paris'teki Prof. Fissenger ile telefon görüşmesi yaptı.

Durumu ve alınan önlemleri anlattı. Fissenger, yapılan tedaviyi ve alınan önlemleri uygun bulduğunu bildirdi.

Ertesi gün sabaha karşıydı. Hava henüz aydınlanmamıştı. Hasan Rıza Soyak'la birlikte Atatürk'ün yattığı karyolanın yanı başında duran sedeften yapılmış bir masa kenarında oturuyor, Atatürk'ü bekliyorduk. Nasıl oldu şimdi tam hatırlayamıyorum. Hasan Rıza Bey bir ara galiba masaya dayandı, masa da biraz gıcırdadı.

"Aman dil, dil efendim" diye sayıklayan Atatürk, bu gıcırtı üzerine birdenbire sustu. Bu durum bizi ümitlendirdi. Hemen yerimizden fırladık, nöbetçi doktorlara koştuk, durumu haber verdik. Neşet Ömer Bey'le Süreyya Hidayet Paşa hemen odaya geldiler. Atatürk yine dalgın yatıyordu. Doktorlar Hasan Rıza Bey'e dediler ki:

"Sizin sesinize alışıktır, bir kere sesleniniz."

Hasan Rıza Bey seslendi:

"Atatürk!"

Atatürk, uzun süreden beri ilk kez bu soruya cevap verdi:

"Efendim!"

Hasan Rıza, bunun üzerine tekrar sordu:

"Nasılsınız efendim?"

Atatürk bu ikinci soruyu da cevaplandırdı:

"İyiyim."

Hepimiz sevinçten adeta titredik. Atatürk meşum komadan çıkıyordu. Doktorlar da, biz de memnunduk. Bu ümit verici belirti üzerine kendisini rahat bırakıp hep birlikte dışarı çıktık.

Artık şafak söküyordu. Salih Bozok da gelmişti. Onunla birlikte tekrar Atatürk'ün odasına girdik. İkimiz de birer sandalye aldık. Karyolanın sağına Salih, soluna da ben oturduk. Atatürk sakin yatıyor, fakat koma durumu devam ediyordu.

Salih Bozok Atatürk'ün sağ elini, ben de sol elini alarak avuçlarının içini ve kollarını oğuşturmaya başladık. Atatürk yine aynı sözü tekrarlamaya başladı:

"Dil aman, dil efendim!"

Biz kollarını oğuştururken başını sert bir hareketle sağa, sola çevirdiği için, belki sinirlendiğini, istemediğini düşündük. Ben sordum:

"Efendim sıkılıyorsanız bırakalım?"

Ben bu sözü söyler söylemez gözlerini açtı, bana bakarak cevap verdi:

"Hayır!"

Salih Bozok da sordu:

"Paşam, oğuşturmak efendimize iyi geliyor mu?"

Atatürk, ona da aynı cevabı verdi:

"Evet!"

Salih Bozok, aldığı bu cevaba rağmen sorusunu tekrarladı:

"Paşam, rahatsız ediyorsak bırakalım, çekilelim."

Atatürk bu kez:

"Hayır!" diye cevap verdi ve ardından bir şeylere hayret ediyormuş gibi kendi kendine söylenmeye başladı:

"Çok şey, çok şey!"

Ümitsiz bir durumdayken beliren bu iyileşme, bizi sevinçten adeta çıldırtıyordu.

○

Atatürk'ün komaya girdiği, durumun çok ciddi olduğu Başbakan Celal Bayar'a telefonla bildirilmişti. Bayar hemen İstanbul'a geldi.

Salih Bozok'la ben Atatürk'ün kollarını oğuşturduğumuz sırada Bayar odaya girdi. Hatırımda kaldığına göre İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ ve İstanbul Komutanı Halis Paşa da Bayar'la birlikteydiler. Bayar odaya girer girmez Atatürk'e seslendim:

"Paşam, Celal Bey geldi."

Gözlerini açtı. Bayar'a baktı ve tekrar uykuya daldı. Fakat bu kez koma hali değil, sadece uyku idi. Doktorlar durumdan memnun görünüyorlardı. Atatürk'ü dinlenmeye bıraktık ve hep birlikte odadan çıktık.

Biz odadan çıktıktan sonra nöbetçi doktor Mim Kemal Bey Atatürk'ün yanına girmiş ve bir sandalyeye oturarak bekle-

meye başlamıştı. O sırada Atatürk, uykudan uyanır gibi gözlerini açmış ve Kemal Bey'e sormuştu:

"Ne oldum?"

Kemal Bey cevap vermişti:

"Derin bir uyku uyudunuz efendim!"

O gün doktorlardan başka hiçbirimiz Atatürk'ün odasına girmedik.

Çok duyarlı olan ve kendisinden hiçbir şey gizlenemeyen Atatürk, atlattığı tehlikenin farkındaydı. Mutlaka bu derin uykunun sebebini soracak ve gerçeği öğrenmek isteyecekti. Üstelik komaya girdiği zaman doktorların işini kolaylaştırmak için geniş karyoladan alınarak dar bir karyolaya geçirilmişti. Bunların hiçbiri O'nun dikkatinden kaçacak şeyler değildi. Buna rağmen biz, sorduğu takdirde vermek üzere şu cevabı hazırladık:

"12 saat düzenli bir şekilde uyudunuz efendim!"

Bir aksilik olmaması için küçük Ülkü'yü de bu cevaba hazırladık. Bunda ne kadar isabet ettiğimiz hemen ortaya çıktı. Çünkü Atatürk biraz kendini toparlayınca hemen küçük Ülkü'yü yanına çağırmış, ondan durumu öğrenmek istemişti. Ülkü, henüz küçücük bir çocuk olmasına rağmen kendisine verilen görevi yapmıştı:

"Çok uyudunuz!"

Atatürk'e atlattığı komayı bildirmemek için bu şekilde çok çalışıldı. Fakat O, her şeyin farkındaydı. Nitekim Hasan Rıza Soyak sabahleyin odasına girdiğinde kendisine şöyle demişti:

"Biz gittik geldik. Bu doktorlar adamı yaşatıyorlar!"

Karyolanın neden değiştirildiğini Hasan Rıza Bey'e sormuş, o da şu cevabı vermişti:

"Temizlik yapılması gerekiyordu. Aynı zamanda bir değişiklik olur diye düşündük."

Atatürk, sözü kesmişti:

"Neyse... Arkasını sormayacağım."

Bundan da anlaşılıyordu ki Atatürk her şeyi biliyor, fakat belli etmek istemiyordu. Her söylenen söze inanıyor görünüyordu.

Son istediği "enginar"dı, fakat yemek nasip olmadı

Atatürk birinci komaya, birinci ponksiyondan –aşağı yukarı– dört beş gün sonra girmişti. O günden itibaren bütün doktorları artık her gün toplu halde bulunuyorlardı. Muayeneleri de toplu olarak yapıyorlardı. Prof. Neşet Ömer Bey sürekli yanında bulunuyor, diğer doktorlardan ikişer kişi nöbetleşe kalıyorlardı. Atatürk bu şekilde günün her saati, her dakikasında doktorların kontrolü altındaydı.

Sonunda koma hali geçmiş ve Atatürk nisbi bir iyiliğe yüz tutalı bir hafta kadar olmuştu. O sırada Atatürk'ün karnındaki su yine çoğalmaya, dolayısıyla da baskı artmaya başlamıştı. Atatürk yine oturmakta, uzanmakta fevkalade güçlük ve ıstırap çekiyordu. Buna rağmen hepimizi hayretler içinde bırakan bir gücü vardı. Metanetini kesinlikle kaybetmiyor, acizlik göstermiyordu. Her gün düzenli tıraş oluyor, bütün tuvaletlerini banyoya giderek orada yapıyordu.

Son zamanlarda çok dermansızdı. Ayakta duramayacak duruma gelmişti. Bu yüzden banyoya gitmesi için özel bir araba yaptırılmıştı. Bu arabayı çok ender kullandı. Yine her sabah gazeteleri düzenli inceliyordu.

Atatürk, karnında biriken suyun doğurduğu ıstırap o kadar artmıştı ki, ilkinde olduğu gibi, suyun bir an önce alınmasında yine ısrara başlamıştı. Doktorlar ise su ne kadar geç alınırsa o kadar iyi olacağı görüşündeydiler. Atatürk bir sabah, suyun alınması için çok ısrar etti. Doktorlar toplandı, uzun süren konsültasyon sonunda suyun alınmasına karar verildi. Çünkü artık nefes alma sıkıntısı da artmıştı.

İkinci ponksiyon bu kez Dr. Mehmet Kâmil Bey tarafından yapıldı. Yine hayli su alındı. Fakat bu ikinci ponksiyon, maalesef sevgili Atatürk'ü ölüme biraz daha yaklaştırmıştı.

O günlerde Atatürk'ün canı enginar istemişti. Mevsimi olmadığı için, Hasan Rıza Soyak Hatay'dan telefonla enginar sipariş etmişti. İkinci ponksiyonun ertesi sabahı odasına girdiğimde bana sordu:

"Yahu doktorlar bana niçin enginar yedirmiyorlar?"

Ben de kendisine enginar mevsimi olmadığı için Hatay'a sipariş edildiğini ve bu günlerde geleceğini söyledim. Memnun oldu.

Bu enginar yemeği Atatürk'ün yanında bulunduğum uzun yıllar içinde içten arzu ederek sipariş ettiği ilk ve son yemekti. Maalesef bunu yemek kendisine nasip olmadı.

"Koca bir tarih göçüyor"

8 Kasım günüydü. Nöbetçiydim. Yine nöbetçi doktoru olan Abravaya ile birlikte salonun Atatürk'ün yattığı odaya yakın penceresi önünde oturuyorduk. Saat 6.30 sularıydı. Atatürk'ün berberi Mehmet koşarak yanımıza geldi ve heyecanla, Atatürk'ün fenalaştığını, istifra etmekte olduğunu haber verdi.

Bu istifra olayı önemliydi. Zira doktorlar istifra etmesini tehlikeli buluyorlardı. Bu haber üzerine hemen Hasan Rıza Bey'e bilgi verdim. Ayrıca bir kişiyi de Neşet Ömer Bey'e haber vermeye gönderdim.

Abravaya ve Hasan Rıza Beylerle birlikte yanına girdiğimizde Atatürk, yatağının içinde doğrulabilmişti. İki eliyle yanlarına dayanıyor ve ağzına doğru tutulan tasa istifra edebilmek için büyük bir güç harcadığı açıkça anlaşılıyordu. İyice istifra edemediği için bulantının etkisinden sıkıntı duyarak sürekli söyleniyordu:

"Hay Allah kahretsin!"

Bu şekilde safra çıkarmakla uğraşırken bir ara Hasan Rıza Bey ile bana doğru bakarak sordu:

"Saat kaç?"

Hasan Rıza Soyak cevap verdi:

"Saat 7.00 efendimiz."

Artık Atatürk sürekli *"Saat kaç?"* diye soruyor, Hasan Rıza Bey de *"Saat 7.00 efendimiz"* diye saati tekrar ediyordu. Bu karşılıklı konuşma birkaç kez tekrarlandı.

Biz bunu şöyle yorumlamıştık: Henüz aklı başındaydı, ko-

maya girmemişti. Fakat o anda belki gözleri kararıyor, saati göremiyordu. Onun için aklının yerinde olup olmadığını, saati öğrenmek suretiyle anlamak ve kendini kontrol etmek istiyordu.

Son *"Saat kaç?"* sorusunun ardından birdenbire kendini arkaüstü yatağa attı. Aynı anda da fena halde bir titreme başladı. O kadar titriyordu ki adeta dişleri birbirine vuruyordu. O sırada yetişmiş olan Neşet Ömer Bey'le Abravaya, gereken müdahaleyi yapıyorlardı. Neşet Ömer Bey bir ara Atatürk'e seslendi:

"Dilinizi göreyim efendim!"

Atatürk, dilini yarıya kadar dışarı çıkardı.

Neşet Ömer Bey tekrar seslendi:

"Biraz daha uzatınız efendim!"

Atatürk, Neşet Ömer Bey'e baktı.

"Vealeykümüsselam!" diyerek gözlerini kapatıverdi.

Sevgili Atatürk'ümüz artık kendinden geçmiş ve bu kez açılması maalesef mümkün olmayan bir komaya girmişti. Doktorlar telaş ve çaresizlik içinde, olağanüstü bir çaba gösteriyor ve koşuşturup duruyorlardı. Bütün bu didinmelere rağmen artık tedaviye hiçbir cevap vermiyordu. Ateş 36,5, nabız 100, solunum 22 idi.

Atatürk ne bizi, ne de yanındaki doktorları tanıyabiliyordu. Ne bakıyor, ne de konuşuyordu. Birinci koma gibi hareketli değil, hareketsiz ve sakin yatıyordu.

9/10 Kasım gecesini çok rahatsız fakat birinci komadakinin aksine ıstırapsız geçirdi. Sabah ateşi 36,8, nabzı 128, solunumu 20 idi.

Gündüz yorgun ve dalgındı. Genel durumundaki vehamet daha da artıyordu. Nabız düzenli 124, solunum 40, ateş 36,7 görülüyordu.

Geceyarısına doğru dalgınlık son haddini bulmuştu. O muazzam insan artık hayatının sonuna gelmişti. Şimdi ateş 37,8, solunum 33, nabız 132 olmuştu.

Atatürk dakika dakika soluyor, sönüyordu. Hepimiz ümitsizlik ve çaresizlik içindeydik. Artık hiç kimsede gözyaşlarını

saklamak imkânı kalmamıştı. Herkes üzüntüsünü açığa vurmuştu. Nihayet meşum 10 Kasım 1938 Perşembe günü geldi çattı. Sabah saat 8.00 sularıydı. Hepimiz Atatürk'ün yanındaydık. Rengi tamamen solmuştu. Birdenbire *"hı... hı... hı..."* diye yalnız gırtlağından bir ses çıkarmaya başlamıştı.

Dr. Mehmet Kâmil Bey başucunda karyolaya dayanmış, gözlerinden dökülen nohut tanesi iriliğindeki yaşları ak bıyıklarını ıslatıyordu. Bir yandan ağlarken, bir yandan da ıslak bir pamukla Atatürk'ün ağzına su vermeye uğraşıyordu. Bu şekilde ağzına su vererek O'nu biraz ferahlatacağını ümit ediyordu. Süreyya Hidayet Paşa ile Dr. Abravaya ise karyolanın ayakucunda, üzüntüden sapsarı kesilmiş bir halde, Atatürk'ün ayak parmaklarını hassasiyetle incelemeye çalışıyorlardı. Gerçekten acıklı ve feci bir manzara vardı.

Hayatına herhangi bir şekilde kastedilmemesi için icabında canımızı bile fedaya hazır olduğumuz Atatürk, gözümüzün önünde, güpegündüz, fani hayata veda edip gidiyor, herkes ellerini kavuşturmuş, büyük bir acz içinde duruyor ve kimsenin elinden bir şey gelmiyordu. Aman yarabbi! Adeta dehşet içindeydik.

Hasan Rıza Soyak ve İsmail Hakkı Tekçe ile birlikte, ellerimizi kavuşturmuş, son saygı durumunda duruyorduk. Hasan Rıza dayanamadı, büyük bir üzüntü içinde şöyle dedi:

"Kılıç bak, koskoca bir tarih göçüyor!"

Saat tam dokuzu beş geçiyordu.

Atatürk birdenbire gözlerini açtı. O güzel mavi gözlerini son olarak bize yöneltti. Ve hemen kapadı. Başını hemen eski durumuna getirdi. O güzel gözler artık ebediyyen kapanmıştı.

Atatürk'ün vefatı üzerine şu resmi ölüm raporu yayınlandı:

"Reisicumhur Atatürk'ün umumî hallerindeki vehamet dün gece saat 24.00'te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün sabah saat 9'u beş geçe büyük şefimiz derin bir koma içinde terk-i hayat etmiştir."

Ölüm döşeğinde çenesi bağlanmış yatarken

Atatürk'ün vefat ettiği gün Dolmabahçe Sarayı'nın içi adeta bir ibret manzarası gösteriyordu. Bizler üzüntümüzden kahrolurken, ölüm haberini alınca kalbine ateş ederek intihara teşebbüs eden aziz arkadaşımız Salih Bozok kanlar içinde yatıyordu. Saray aniden boşalıvermiş, birkaç arkadaş acımızla ve derdimizle baş başa kalmıştık. Tıpkı tarihte gördüğümüz gibi, bir yanda padişahın hasıra sarılmış cenazesi, diğer yanda ise kılıç alayı töreni hazırlıkları gibi bir hava esiyordu.

Aziz Atatürk ölüm döşeğinde, sakin ve hareketsiz, çenesi bağlanmış yatıyordu. O'nu öylece bırakıp sarayı terk edenler, açılacak olan yeni döneme göre durumlarını sağlamlaştırmaya koşuyor ve bununla uğraşıyorlardı.

Ankara'da cumhurbaşkanı seçimi, yeni başbakan ve Bakanlar Kurulu'nun atanması telaşı vardı. Bütün cumhurbaşkanlığı memurları hemen Ankara'ya çağrılmışlar, zavallı Hasan Rıza Soyak yapayalnız bırakılmıştı. Sarayı ne arayan, ne soran kalmıştı.

Bu acı manzara karşısında isyan etmemek mümkün değildi. Ankara telefonla bulundu. Başbakanlık Özel Kalem Müdürü Baki Bey'den, bu acı durumu Başbakan Celal Bayar'a intikal ettirmesi istendi. Bu telefon görüşmesinin üzerinden bir saat kadar süre geçmişti ki, sarayda bir faaliyet başladı. Ordu müfettişlerinin cenaze töreni hazırlıklarıyla görevlendirildikleri bildirildi. Üniformalı subaylar, Atatürk'e saygı nöbeti tutmaya başladı.

Bu hazırlıklar sırasında Cemil Cahit Paşa'nın yaptığı hizmetleri şükranla anmak isterim. Paşa, Atatürk'ün aziz naaşının büyük bir özenle nakli için neler yapmadı, nasıl didinmedi ki... Atatürk'ün mübarek tabutunu sırtında götürdü denebilecek derecede gayret gösterdi.

Durum ne olursa olsun, artık hiçbir şey önemli değildi. Çünkü artık Atatürk yoktu.

Notlar

1 Alfred Rüstem'in dedesi Polonya asilzadelerindendi ve ülkesi Ruslara karşı özgürlük mücadelesi verirken Osmanlılara sığınmıştı. Müslümanlığı kabul etmiş ve oğlu Rüstem Paşa, Washington büyükelçisi olmuştu. Aynı adı taşıyan oğlu, Dışişleri'nde görevliyken Mustafa Kemal'in Samsun'a geçişinden sonra O'na katılmış, Sivas Kongresi'nde delege olarak bulunmuş, Ankara milletvekili olarak ilk Meclis'te hizmet etmiş, sonra istifa ederek ülkeyi terk etmişti.

2 Osmaniye'nin Haruniye nahiye merkezi, bir Fransız müfrezesi tarafından ansızın basılmış ve halk kılıçtan geçirilerek nahiye yakılmıştı.

3 Fransız Albayı Abadie'nin *Türk Verdün'ü Gaziantep* başlıklı kitabının çevirisi 1339/1923'te eski harflerle yayımlanmış, 1959'da yeni basımı yapılmıştır.

4 Adana, Hatay ve Antep'in bir kısım topraklarını kapsayan, merkezi Osmaniye olan sancak (Vilayetle kaza arası yönetim birimi; sancaklar da mebus çıkarıyordu). – e.n.

5 Atatürk sadece iki kişiyi istemeyerek de olsa sofrasından uzaklaştırmaya mecbur olmuştu. Biri, Marmara Köşkü'nde Falih Rıfkı Bey'e (Atay) nazik davranmayan en çok sevdiği arkadaşı Nuri Conker'i, ikincisi, Milli Eğitim Bakanı Esat Bey'e karşı saldırgan davranan Reşit Galip Bey'i.

6 Bizim dış politikamızda, imzaladığımız bir pakttan mektup alarak geriye dönme durumu ilk kez meydana gelmiyordu. Tevfik Rüştü Aras'ın bu gibi cilvelerle karşılaşması, daha önce de olmuştu. Mesela Atina'da Balkan Anlaşması imzalandıktan sonra aynı İsmet Paşa, aynı Tevfik Rüştü Aras'a tam imza günü bir telgraf çekerek Titulescu ile görüşmesini, Türkiye'yi paktın muhtemel bir saldırı karşısında kayıt altına alan yükümlülüğünden ibra ettirmesini istememiş miydi?

7 Satie davasının sanıkları tam 89 gün tutuklu kaldılar. Dava, çe-

şitli aşamalardan geçerek üç yıl sürdü. Sonunda sanıkların tümü beraat etti ve karar Yargıtay tarafından da onandı.

8 Rasim Bey eski komitacılardandı. Kara Kemal'in yakın arkadaşıydı ve onun yazıhanesinde çalışırdı. Kendisi aslında veteriner albaydı. Benim ve arkadaşım Topçu İhsan'ın yakın arkadaşıydı. Daima yanımızda ve aramızda bulunurdu.

9 Ziya Hurşit, Birinci Meclis'te Lazistan (Rize) milletvekili iken Yozgat İstiklal Mahkemesi üyeliğine de seçilmişti. İstiklal Mahkemesi'nin eski bir üyesi, yine İstiklal Mahkemesi'nin kararıyla idam edildi.

10 Aliye Cavit, İttihat ve Terakki'nin en yetenekli şahsiyetlerinden biri olan eşi Cavit Bey'in İzmir suikastı olayına karıştığı iddiasıyla tutuklanışını şöyle anlatmıştı:

"O yaz da Büyükada'da idik. 20 Haziran pazar günü Cavit, evde hazırladığı ekonomi lügatı üzerinde çalışıyordu. Ben de kulübe gitmiştim. Orada, Atatürk'e İzmir'de bir suikast yapılmak istendiğini öğrenince üzüntü ile eve döndüm. Cavit yazı masası başında işine dalmıştı.

'Bak' dedim, 'Ne yapmışlar? Suikast girişiminde bulunmuşlar.'

'Kime?' diye yerinden fırladı.

'Mustafa Kemal Paşa'ya' demem üzerine de, 'Allah belalarını versin. Bu memleket ne olacak, günah değil mi?' diye duygularını ortaya attı. Son derece üzgündü. Öğleden sonra Dışişleri eski Bakanlarından Bekir Sami Bey geldi ve o gece bizde kaldı. Tabii olarak bu olayı konuştuk.

Ertesi gün Cavit, Düyun-ı Umumiye'de çalıştığı için, Bekir Sami Bey'le İstanbul'a indi. Bu sırada evimizin etrafını sivil polisler sarmıştı. Ben evde idim, fakat olan bitenden haberim yoktu. Telefon çaldı. Cavit'le Bekir Sami Bey'i vapurdan çıkarken Köprü'de tutuklamışlar, dediler.

'Ne münasebet' dememize kalmadı, bırakıldıkları haberi geldi. Akşamüstü iskeleye gittim, Cavit'i karşıladım. 'Böyle zamanlarda olur böyle şeyler, hoş görmeli' diyordu. Geleneksel bayram ziyaretleri yapıldı. Polisler akşam saat 20.00'de kapıya geldiler. Cavit'i istediler. Yukarı çıkmadılar. Yukarıda tanıdıklarımız vardı. Onlar Cavit'e kaçmasını önerdiler. 'Arka kapıdan kaçabilirsin. Sandal da var. Bir süre gözden uzak kalmak yararlıdır' dediler. 'Hayır' dedi, 'Mahkeme var, kanun var.' Sonra giyindi ve polislerle beraber gitti."

11 Sonraları Siirt milletvekili olan İsmail Müştak Bey, bir zamanlar

mabeyn kâtibi iken bu iradeyi bizzat yazdığını, tesadüfen bu hikâye söz konusu olurken, Atatürk'e anlatmıştı.

12 Mustafa Kemal'i öldürmekle görevlendirilen Teğmen Mustafa Asım, daha sonra Babıâli baskınında şehit oldu.

13 Rasim Bey daha sonra Bilecik, Mahmut Bey de Sivas milletvekili seçildiler.

14 Enver Paşa o sırada Sarıkamış'ta olduğu için, kendisine Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa vekâlet ediyordu.

15 Ünlü Fransız doktor Noel Fissenger, öğrenimini tamamladıktan sonra Paris Tıp Fakültesi'ne öğretim üyesi oldu. İç hastalıkları alanında dönemin en ünlü ve güvenilir uzmanları arasında yer aldı. Fissenger, Atatürk'ü muayene ve tedavi etmek üzere üç kez İstanbul'a geldi.

16 Bu hikâye şöyledir: Bir aday, nutkunda kasaba halkına köprü vaat eder. Orada köprü yapılacak dere olmadığı söylenince de, "Onu da yaparız!" der.

Dizin

Abbas Hilmi 520, 606
Abdullah Azmi Efendi 182, 215, 225, 231
Abdurrahman Melek 336, 344
Abdurrahman Bey 101
Abdülkadir Kemali 168, 363, 375
Abilof, İbrahim 153, 170
Adıvar, Adnan 128, 137, 142, 181, 220, 231, 240, 242, 373, 393, 396, 402, 433, 447, 479, 485, 493, 495
Adıvar, Halide Edip 70, 403, 433
Afet Hanım 321, 582, 633, 642, 652
Ağaoğlu, Ahmet 153, 221, 254, 262, 267, 269, 278
Ahmet İhsan 402
Ahmet İzzet Paşa 23, 66
Alagöz, Cemal 582
Ali Cenani Bey 97, 237, 242
Ali Fehmi 394, 180
Ali Galip Bey 43, 60
Ali İhsan Paşa 396, 387, 397
Ali Recep (Teğmen) 386
Ali Rıza Efendi 29, 501, 502, 507
Ali Rıza Paşa 30-32, 123, 391, 398
Ali Sait Paşa 536-538
Ali Şükrü Bey 192, 193
Altay, Fahrettin 136, 229, 340
Arıkan, Saffet 273, 284, 352, 372
Arif Oruç Efendi (Sermuharrir) 383
Arsal, Sadri Maksudi 564
Asaf Bey 13-15, 52, 55, 247, 520
Asım Velid 248
Atasever, Memduh 36
Avidis (Başpiskopos) 95
Aybars, Faik 437
Aznavur Paşa 125

Baban, Cihat 373
Başar, Hamdi 415
Bayar, Celal 52, 129, 169, 184, 280, 281, 298, 299, 321, 322, 328, 329, 331, 333, 349, 350, 354, 547, 599, 615-617, 624-627, 629, 631, 638, 648, 655, 665
Baytar Basri Bey 275
Bayur, Hikmet 335, 558
Bekir Sami Bey 50, 51, 63, 64, 128, 299, 433, 467, 479, 433, 403, 664
Bele, Refet 36, 58, 66, 68, 79, 128, 129, 136, 145, 152, 154, 183, 182, 220, 229,

371, 433, 435, 444, 477, 479, 493, 495
Belger, Nihat Reşat 614, 647, 648
Bereket, Hüseyin Cebeli 129
Bozkurt, Mahmut Esat 180, 237, 242, 269, 272
Bozok, Salih 31, 52, 82, 123, 130-132, 135, 141, 146, 147, 190, 202, 251, 269, 279, 281, 283-286, 301, 327, 328, 331, 345-347, 382, 383, 501, 503, 519, 521, 522, 529, 530, 533, 535-541, 557, 558, 570, 573, 575, 591, 598, 603, 608, 616, 618, 619, 621, 623, 624, 627, 630, 633, 645-647, 651, 654, 655
Bulca, Fuat 247, 255, 505, 510, 517-519, 522, 535, 546
Burhan Cahit 16, 268

Canpolat Bey 421, 422, 426, 429, 433, 460, 476, 478, 482, 488, 491, 492
Cebesoy, Ali Fuat 71, 214, 219, 220, 228-231, 234-236, 243, 246, 404, 420, 428, 433, 435, 444, 467, 477, 493, 494, 665
Celalettin Arif Bey 128
Cemal Paşa 22, 23, 56, 123, 227, 428, 429, 479, 487, 525, 572, 600
Cevat Abbas 31, 36, 57, 75, 121, 140, 218, 229, 285, 293, 294, 316, 318, 320, 339, 523, 574, 592, 621, 630
Cevdet Bey 61, 104, 106, 363, 380
Cevdet İzrab 387
Cevdet Kerim Bey 306, 307
Cimcoz, Salah 422

Çalışkan, İzzettin 144
Çapanzade Halit 118
Çarıklı, Muhsin 375
Çerkez Deli Mustafa 118
Çerkez Deli Ömer 119
Çerkez Ethem 6, 16, 120, 125, 133-138, 141-144, 170, 381, 384
Çerkez Reşit 142
Çetinkaya, Ali 172, 240, 315, 330, 332, 333, 353, 405, 411, 431, 437, 464, 471, 521
Çolak Selahattin 63, 166, 168, 173, 175, 199, 420, 426

Damat Ferit Paşa 40, 57, 65, 66, 68, 78, 84, 99, 122, 123, 380, 486
Demir Ali 510
Demirci Mehmet Efe 130, 139, 386
Demsaz Hanım 13
Dilaver Bey 403, 425
Dirik, Kâzım 45, 46, 76, 149, 232, 270, 413, 442, 603
Dr. Nazım 485, 487, 488, 493
Dr. Tevfik Rüştü 168, 209, 308, 310, 331, 349, 350, 362, 433, 479, 485, 587, 591
Dr. Adnan Bey bkz. Adnan Adıvar
Dr. İbrahim Tali 36, 56, 168
Dr. Reşit Galip Bey 288, 289
Dr. Rıza Nur Bey 128, 137, 142, 179, 185, 202, 220, 242, 402
Dr. Rüstem Bey 419, 421

Ede, İsmail Hakkı 36, 65, 521, 524
Enver Paşa 14, 15, 22, 23, 51, 81, 414, 485, 521, 523, 525, 526, 665
Ertegün, Münir 140
Eryavuz, İhsan 246
Esat Bey 187, 286, 292-297, 663
Esat Hoca 230, 231
Evliya Efendi 91
Eyüp Sabri 137, 142, 169, 171

Faik Bey 426, 434-437, 444, 448, 451, 458, 467, 475, 479, 493-495
Falkenhein (General) 30, 525, 526
Fehmi Nuri 142
Fevzi Çakmak Paşa 116, 126, 128, 129, 142, 150, 154, 156, 168, 171, 228, 306, 340, 376, 472, 473, 531
Fuat Abdülselam 334

Galanti, Avram 564
General Sherill 71
Gerçekçi, Arif Hikmet 36
Gerede, Hüsrev 36, 45, 55, 72
Gökçen, Sabiha 14, 535, 536, 633, 635
Gürcü Yusuf 422, 432, 439-443, 447-450, 452, 456, 458, 475, 477, 483

Hacı Bedir Ağa 60, 77, 78
Hacı Musa Bey 50
Hacı Sami 414
Hafız Ali Efendi 91
Hafız Şahin Efendi 91
Hakkı Baha 30
Hakkı Behiç Bey 53, 128, 171
Halet Halis 437, 455, 467, 479
Halil Rami (Mutasarrıf) 61, 62
Halit Ziya Bey 534, 535
Hamdi Bey 102, 192, 363, 417, 433, 517
Hasan Cavit 597, 630
Hasan Fehmi 217, 237
Hasan Rıza Bey 194, 218, 242, 255, 277, 309-312, 314, 336-338, 342, 344, 554, 555, 586, 635, 639, 645, 650, 654, 658, 660, 661
Hayati Bey 135, 218, 425
Hayrünnisa Hanım 228
Hulûsi Salih Paşa 82, 123
Hümeyra Hanım 14, 16
Hüseyin Cahit bkz. Hüseyin Cahit Yalçın
Hüseyin H. Paşa 270, 271
Hüseyin Kâzım Bey 140
Hüseyin Nedim 383
Hüseyin Sahir Bey 582
Hüsrev Sami 30, 363, 515

İbrahim Süreyya Bey 49
İbrahim Tali Bey 36, 49, 56, 68
İnönü, İsmet 46, 111, 116, 126, 128, 129, 133-140, 142-144, 146, 159, 171, 174, 178, 179, 221, 222, 230, 232, 236-239, 241-243, 246-251, 253, 255, 259-262, 265, 267-272, 275-286, 290, 297-300, 305-335, 340, 341, 344, 350-353, 370, 371, 381, 387, 388, 403, 412, 413, 424-427, 443, 473, 484, 541, 551,

553, 555, 568, 569, 573, 580, 587, 590, 626, 627, 628, 643, 650, 651, 663
İsmail Fazıl Paşa 128
İsmail Hakkı (Teğmen) 36, 56, 65, 135, 190, 191, 196, 521, 524, 532, 597, 645, 665
İzzettin Paşa 306, 606

James C. Herbord (General) 69, 70, 72, 73, 75, 98

Kaplan, Rasin 223, 441, 449, 454, 456, 497, 664, 665
Kara Kemal 8, 414-420
Karabekir, Kâzım 38, 45-47, 49, 72, 73, 75-77, 124, 171, 174, 175, 184, 187, 219, 220, 229, 231-233, 236, 243, 246, 305-307, 425, 426, 428, 445, 451, 455, 467, 471, 473, 479, 493, 531
Kemal Doğan Paşa 36
Kemalettin Sami Paşa 388, 393, 548, 606, 607
Keskin, Mahmut 14
Keşmir, Halit Nazmi 351
Kılıç, Altemur 17, 255
Kılıç, Muzaffer 13, 36, 135
Koraltan, Refik 171, 375
Köprülü, Fuat 519
Kunter, İsmail 641
Kutluğ, Yasin 375

Latife Hanım 191, 218, 286, 288, 528-547

Mahir, Mahmut 83
Mahmut Bey (Soydan, Siirt milletvekili) 260, 332, 372, 517, 544, 604, 665
Mahmut Esat bkz. Mahmut Esat Bozkurt
Mahmut Hamdi 402
Mahmut Şevket 454, 456, 517
Mahzar Müfid 49, 145
Makbule Hanım 29, 261, 266, 501, 503, 592, 633
Manyaslı Şevket 382
Mehmed Reşad 21
Mehmet Arif 36
Menemencioğlu, Numan 334, 344
Muammer Eriş 351, 625, 626
Muhsin Bey 508, 509, 543
Mustafa Asım Bey 516, 665
Mustafa Fehmi Bey 128, 142, 166, 209
Mustafa Fehmi Efendi 128, 142
Mustafa Kaptan 190, 192, 193, 195, 196
Mustafa Kemal 13-15, 28-30, 32, 34-53, 55-83, 85, 86, 88-91, 95, 96, 98, 100, 107-109, 111, 113-118, 120-129, 131-155, 158, 160-162, 169-178, 181, 184, 190, 192, 193, 195, 196, 201, 202, 205, 206, 209, 216, 217, 231, 232, 235, 236, 246-249, 262, 273, 280, 281, 286, 315, 332, 335, 343, 344, 354, 357, 358, 363, 375, 383, 385, 387, 392-395, 397-405, 413-415, 417, 429, 436-439, 443, 461, 462, 475, 479, 481, 487, 501-504, 507-524, 526-530, 541, 542, 548, 550, 551, 562, 563, 578, 582, 640, 663-665

Mustafa Nuri Bey 383
Mustafa Şeref Bey 280, 281, 286
Müftü Rafet Bey 92
Mülazım Kemal 13, 36, 135
Müştak, İsmail 572, 664

Naime Hanım 13
Namık Kemal 511
Necip Ali 380, 411, 446
Necmettin Molla 258
Nedime Hanım 13
Neşet Ömer 596, 608, 611-614, 622-624, 628, 629, 633, 637, 645, 648, 653, 657, 659
Neşet Ömer (Prof.) 372, 549, 594, 596, 608, 609, 611, 612, 614, 616, 623, 624, 628-630, 637, 643, 645, 647, 648, 653, 659
Nidai Bey (Miralay) 389
Nihat Reşat (Prof.) bkz. Nihat Reşat Belger
Nurettin Paşa 157, 387
Nuri Bey (Kurmay Albay) 259
Nuri Paşa 14, 15, 52, 56, 81, 223, 231, 240, 257-262, 269, 270, 279, 283, 301, 303, 305, 327, 335, 368, 369, 374, 486, 510, 518-520, 524, 569, 570, 582, 590, 591, 663

Okyar, Ali Fethi 68, 172, 202, 203, 205, 207, 211-214, 217, 237-243, 246, 249, 258, 260-262, 266-272, 275, 277-279, 289, 320, 354, 522, 524, 606, 627, 651, 652
Orbay, Rauf 5, 8, 24-27, 39, 40, 45, 47, 124, 151, 159, 168, 172-175, 177-179, 181, 188, 190, 191, 193, 201-203, 205, 214, 219-224, 228-230, 233, 246, 395, 419-422, 428, 433-437, 444, 454, 455, 460, 467, 477, 479, 485, 492-494, 536, 539
Osman Bey 130, 189-193, 195, 196
Osman Nuri 223, 231, 263, 408-410
Osman Tevfik Efendi 29, 506
Osman Tufan 14, 15
Osman Zeki 383

Öke, Kemal 645, 647, 655
Ömer Naci 30, 510, 515, 594
Öndersev, Ali Şevket 36, 256
Öniş, Yusuf Ziya 177, 354, 363
Özalp, Kâzım 130, 137, 140, 142, 153, 184, 217, 226, 228, 242, 250, 300, 305, 322, 650
Özler, Safa 217

Pamir, İlhami Nafiz 351
Pars, Muhittin Baha 129, 132, 363

Querette (General) 91, 92, 94

Rahmi Bey (Vali) 133, 417, 422, 479, 485
Rasim Bey (Miralay) 452, 460, 497, 517
Refik Şevket 168, 359, 362, 363, 375
Reşit Galip Bey 288-290,

292-298, 406, 411, 418, 462
Rıza Bey (Binbaşı) 400, 401
Rifat, Samih 564

Sadullah Bey 27, 284, 601
Sagir, Mustafa 392-402
Sait Efendizade 110
Sait Halim Paşa 21, 23
Saka, Hasan 251, 291
Sarı Efe Edip 441, 442, 445, 449, 452, 453
Savcı, Sadun Galip 354
Saydam, Refik 36, 45, 242, 289, 290, 298, 322, 328, 547, 627, 651
Selahattin Bey 46, 63, 91, 124, 145, 147, 166, 168, 173, 175, 199, 363, 420, 426
Selçuk, Münir Nurettin 252
Sıtkı Bey (Binbaşı) 87
Sinan Tekelioğlu 130
Soyak, Recep Zühtü 76, 135, 194, 218
Soysallı, İsmail Suphi 177
Sökmen, Tayfun 336, 344
Suphi Nuri 248
Suphi Paşa 131, 334
Süreyya Paşa 49, 170, 266, 346, 508, 616, 618
Süsoy, Mustafa Vasfi 36

Şefik Avni Bey 79, 232
Şehzade Ömer Faruk 401
Şevki Bey (Miralay) 385
Şeyh Recep 123
Şükrü Kaya Bey 312, 313, 320, 337, 341

Tahsin Bey 266, 270, 311, 391, 392, 501, 502
Talat Bey 266
Talat Paşa 23, 200, 487, 572
Tandoğan, Nevzat 330
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 132, 182, 183, 223, 242, 289, 550, 551
Tansu, Semih Nafiz 582, 584
Tekçe, İsmail Hakkı 135, 190, 191, 196, 521, 597, 637, 645, 660, 665
Tengirşek, Yusuf Kemal 113, 114, 128, 209
Tevfik Bey 13, 143, 144, 146, 261, 294, 295, 306, 537, 542
Togan, Zeki Velidi 564
Topal Osman 137, 188-191, 194-196
Topçu İhsan 232
Toprak, Sabri 242
Torbalılı Emin 232, 457, 459, 479
Townshend (General) 24-26, 155-156
Toydemir, Cemil Cahit 100, 104, 120, 661
Tümay, Mümtaz 36

Ulaş, Hüseyin Avni 166, 168, 176, 185, 426
Uzer, Tahsin 278, 502, 610

Ünaydın, Ruşen Eşref 581
Üstündağ, Muhittin 621, 622, 655

Vahdettin (Padişah) 21, 32, 34, 67, 78, 186, 526, 665
Vali Saip Bey 304
Vesiret Hanım 13

Wilson (ABD Başkanı) 69, 96

Yakup Kadri Bey 415
Yalçın, Hüseyin Cahit 179, 208, 209, 220, 221, 247, 248, 422, 487, 490, 572
Yalman, Ahmet Emin 29, 30, 248, 505, 506
Yasin Efendi 110
Yörük Ali Efe 130, 386
Yunus Nadi Bey 273-275, 340, 341, 579
Yusuf İzzet Paşa 142, 177, 179
Yüzbaşı SelimYörük 14, 15, 52, 100

Ziya Hurşit 9, 413, 422, 423, 426, 427, 430, 431, 434, 436-442, 447, 449-454, 456, 458-464, 474, 475, 477, 479, 484, 493, 494, 664
Zübeyde Hanım 29, 404, 501-504, 508, 509, 529, 530, 543, 544
Zülüflü İsmail Paşa 511, 512, 521

Belgeler

HUZURDAN
HARBİYE NEZARETİNE MEVRUD ŞİFREDİR

Erzurum Vilayetinden aldığım malûmatta 5/6/35 günü refakatinde bir Ermeni tercümanı ile bir İngiliz zabiti Iğdır'dan Bayazid'e gelerek mutasarrıfa, İngiltere muhaberesinde teşekkül eden Ermenistan'a Bayezid havalisinin de terk edilmiş olduğu, ancak konferans mukarreratının derdest-i tebliğ bulunduğu ve bir maha kadar on beş bin Ermeni muhacirinin Ermeni kıtaat-ı nizamiyesi himayesiyle mevâ-yı sabıkları olan Bayezid lüvasına sevk edileceği bildirilmiştir. Mutasarrıf, hükümetten bu babda resmi bir tebligat ve ittihaz kılınan tedabirat-ı almamış olduğunu eğer muhacirinin avdeti takarrür ederse suret-i kabulleri hükümetce ittihaz kılınan tedabiri câmi' eldeki talimatname dairesinde olabileceği maa-hâza Bayezid livası muhacirinin on beş bin olup ancak yedi sekiz bir raddesinde olduğu, müsellah Ermeni askerle gelmelerine de hacet olmadığı cevabını vermiş ve İran'a, Ovacık ve Makû'ya gideceğini beyan eden İngiliz zabitine iki jandarma terfik etmiştir. Erzurum Valisi elyevm Bayezid livasında seksen bir bin İslâm sekene mevcut olduğu ve muhaceretten avdet eden Müslümanlarla bunun kariben yüz bine çıkacağı, bu hal Kürt ve Ermeniler arasında Vilayat-ı Şarkiyye mülhakatı gibi derin bir husumet mevcut olup, bunun önüne geçmenin adem-i imkân bulunduğu ve ancak Hükümet'in kabul edebileceği bildirilmektedir. Filhakika bu menatık hakkında icra eylediğim tahkikat-ı resmiye ve hukukiye nizada Vilayat-ı Şarkiyye'den bir karış toprağın bile Ermenistan'a terkinin mümkün olamıyacağı bir tek Ermeni askerinin hududumuzun bu cihetine geçmesinin ateşle mukabele göreceği ve ancak hükümetler beyninde kararlaştıracak ve hiçbir yerde ekseriyet teşkil etmemek üzere Ermeni muhacirininden arzu edenlerin memleket dahiline Hükümetin tekeffül ve zamân-ı adlisi altında kabul olunabileceği acizlerince de taayyün edilmiş olduğundan ana nazaran icabının icrası arz olunur.

12 Haziran 35
Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi
Mustafa Kemal

7-8 TEŞRİNİEVVEL 35 MASARIFI

	Adet	Kıyye	Dirhem	Kuruş	Para
Gaz yağı	1 teneke			605	
Kırık şeker		1		130	
Toz şeker		1		80	
Sehven ithali unutulan yumurta	20			50	
Sadaretle muhabere günü telgrafhanede kâğıt için				30	
Çermikte Paşa hazretlerinin emriyle kılavuz çocuğa bahşiş				50	
Şenlik günü davulculara				250	
				1195	

9 TEŞRİNİEVVEL 35 MASARIFI

	Adet	Kıyye	Dirhem	Kuruş	Para
Toz şeker		1		70	
10 adet tabak (çay şekeri için)	10			120	
				190	

٧ ، ٨ تشرین اول ٢٥ مصارف ٨

	عدد	قیه	درهم	غروش	پاره
غاز یاغی	١ اقه			٦٠٥	
قیرمه شکر		١		١٢٠	
توز شکر		١		٨٠	
[illegible] ادخال ایتدیکیم [illegible]	٢٠			٥٠	
صداینه محاربه کوی تلغرافخانه‌ده کاغد ایچون				٤٠	
[illegible] یا شامار [illegible]				٥٠	
[illegible] کوی [illegible]				٢٥٠	
				١١٩٥	

٩ / تشرین اول / ٢٥ مصارف ١

	عدد	قیه	درهم	غروش	پاره
توز شکر		١		٧٠	
١٠ عدد طباعه ([illegible])	١٠			١٢٠	
				١٩٠	

BÜTÜN MÜSLÜMAN KARDEŞLERİME

Kendini ve sözünü bilmeyen bazı adamların iğfallerine kapılan köy ahalisinin köylerini bırakarak başka yerlere gittiklerini işitiyorum. Evvela şunu anlatayım ki, çete tabiri doğru değildir. Bu söz fena bir manayı anlatır. Burada çete yoktur. Ancak millet kuvveti vardır. Bu Kuvayı Milliye'den zerre kadar zarar gören köylüler derhal yanıma gelerek hallerini anlatsınlar. En ufak bir zarar yapanı derhal en büyük cezaya çarpacağım. Kuvayı Milliyemiz'in en birinci istekleri memleketimize haksız girip topraklarımıza, namusumuza fenalık yapmak isteyen düşmanları kahrettirmektir. Yoksa hiçbir köylüye, hiçbir Müslümana düşmanlık etmeyen hiçbir adama eziyet vermek değildir. Allaha şükür olsun kuvvetimiz, topumuz ve tüfeğimiz vardır. Bunun hepsinden fazla kadir büyük Allahımız bize yardımcıdır. Dinini, namusunu, vatanını sevenler köylerinden kaçmamalı. Yalnız düşmanı makhur etmek için benim yanıma koşmalıdır. Köylü kardaşlarını kendilerini korkutmak isteyen düşmanların bu gibi sözlerine asla kulak asmasınlar ve Allahtan başka hiçbir şeyden korkmasınlar. Müslümanları ve bütün Osmanlı tebalığını muhafaza edenleri kayırmak ve kendilerini her zarardan kurtarmak başlarında bulunduğum ve bulunacağım Kuvayı Milliye'nin en birinci işidir. Hemen cümlemiz Allahımızdan muvaffakiyet isteyelim ve yüreklerimizi birbirimizle karşılaştırıp el birliğiyle çalışalım.

Kılıç Ali (imza)

بتون مسلمان قرده‌شلرمه

کندینی وسوزینی بیلمیان بعض آدملرك اغفاللرینه قاپیلان کوی اهالیسنك کویلرینی براقه‌رق بشقه یرلره کیتدکلرینی ایشتیورم . اولا شونی اکلاته‌یم که ؛ چته تعبیری طوغری دکلدر بوسوز فنا برمعنایی آکلاتیر بوراده چته یوقدر . آنجق ملت قونی واردر . بوقوای ملیه‌دن ذره قدر ضرر کوردن کویلیلر درحال یانمه کله‌رك حاللرینی آکلاتسونلر اك اوفاق برضرر یاپانی درحال اك بیوك جزایه چارپاجغم . قوای ملیه‌مزك اك برنجی ایستکاری مملکتمزه حقسز کیروب طوپراقلرمزه ناموسمزه قنالق یاپمق ایستیان دشمنلری قهر ایتدیرمکدر . یوقسه هیچ بر کویلی‌یه هیچ بر مسلمانه دشمانلق ایتمیان هیچ برآدمه اذیت ویرمك دکلدر . اللهه‌شکر اولسون قوتمز ، طوپمز و تفنکمز واردر . بونك هپسندن فضله قادر بیوك اللهمز بزه یاردمجیدر . دیننی ناموسنی ، وطننی ، سونلر کویلرندن قاچاملی یالکز دشمنی مقهور ایتمك ایچون بنم یانمه قوشملیدر . کویلی قارداشلرم کندیلرینی فورقوتمق ایستیان دشمنلرك بوکبی سوزلرینه اصلا قولاق اصماسونلر واللهدن بشقه هیچ برشیدن قورقماسونلر . مسلمانلری وبتون عثمانلی تبعه‌لغنی محافظه ایدنلری قایرمق وکندیلرینی هرضرردن قورتارمق پاشلرنده بولندیغم و بولنه‌جغم قوای ملیه‌نك اك برنجی ایشیدر . همان جمله‌مز اللهیمزدن موفقیت ایسته‌یه‌لم ویوره‌کلرمزی بربریمزله قارشیلاشدیروب ال برلکیله چالیشه‌لم

MUHTEREM KARDEŞİM EFENDİM,

Mektubu kapar iken bir mesele daha zuhur etti. Ankara'da iken İstiklâl Madalyası ile taltifleri icap eden müdafilerin esamisini arzu buyurduğunuzu söylemiştiniz. Bir kısmını tahkik ettim. Zirde arz ediyorum. Kilisli Arslan'ın yaptığı şantaj ve müdafaa şerefini nefsine inhisar ettirmesi yüzünden pek ziyade suitesir uyandırmış. Bu yazdığım adamların bazısı iki ay ilk mübadele-i üsera esnasında ve bazısı altı mah mukaddem kefaletle esaretten bırakılmış oldukları halde henüz 336 ve 337 senesi tahsisatlarından kendilerine beş para verilmemiş. Zaruret ve sefalet içindedirler. Ben burada muhassasatlarına ait muamele yaptırıyorum. Lütfen İstiklâl Madalyasıyla taltiflerine ait muameleyi zat-ı kerimaneleri takip buyurunuz. Bunlardan beş şehit vardır ki yine ailelerine yadigâr olmak üzere madalya vermek muvafıktır.

Gaziayıntap Yıldırım Tabur Kumandanı
Yüzbaşı Muharrem Nuri Bey
Gaziayıntap Yıldırım Tabur Zabitanından
Mülazım-ı Sani Mehmet Kasım oğlu Bahri Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Basmacızade Abdülkadir Efendioğlu Abdullah Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
zabit vekili zade Ahmet Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu
Zabıta Mahmut oğlu Mustafa Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Kâtip Antakyalı Faik Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
zabit vekili Kürkçü İzzet oğlu Mustafa Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı evvel Mustafa Fevzi Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Halil oğlu Ali Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Mustafa oğlu Zeki Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
zabit vekili Bedri oğlu Bekir Sami Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
zabit vekili Hacı Ömerzade Fehmi Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Luhanlı Mustafa Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Yahya oğlu Ali Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Şanlı Abdülvahap Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı sani Behiç Efendi
Gaziayıntap Yıldırım Taburu Zabitanından
Mülâzım-ı evvel Fethullah Efendi

ŞÜHEDÂ-YI MUHTEREME

Şahin Bey-nam-ı diğer
Dülgerzade Mehmet Said Efendi
Söylemezzade Mahmut Efendi
Attar attarzade Mehmed Ali Efendi
Şemsettin Efendizade Hasan Efendi
Abdi Beyzade Mustafa Yavuz Bey

İMALÂT-I HARBİYE USTALARI

Yıldırım Taburu Tüfekçi ustası
Abdullah oğlu Yusuf Efendi
İmalât-ı Harbiye Ustabaşısı
Tevfik Efendi

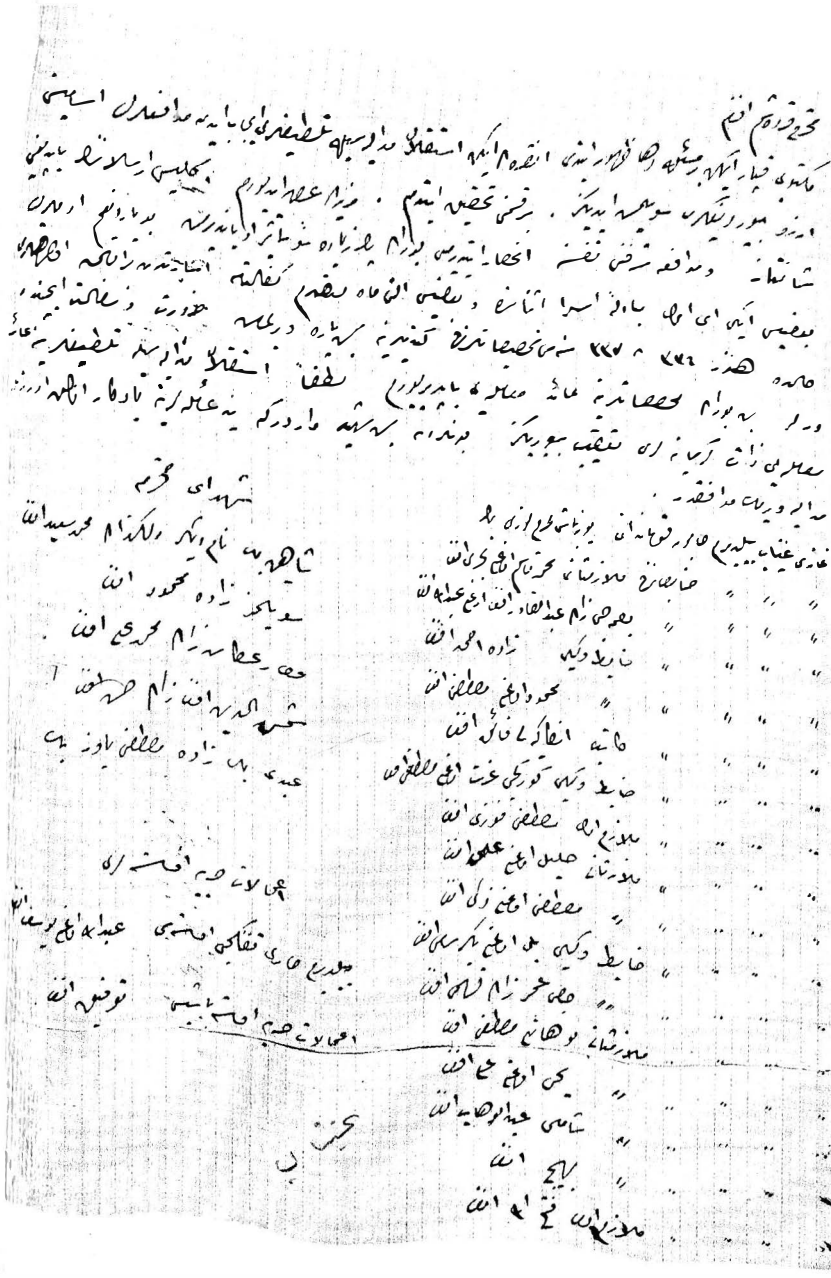

YAVER MUZAFFER BEYE

Bugün İsmet Beyefendi Ahz-ı Asker Kalem Reisi vasıtasıyla niçin baskına uğradığımızı ve niçin silahla mukabele etmediğimizi soruyorlar. Doğrudan doğruya benimle muhabere imkânı varken vasıta ile tebligatta bulunmalarına nazaran gazaba geldiğimi anlıyorum. Bu hususiaki teessür ve teessüfüm pek büyüktür.

Birçok mahrumiyetler içinde binlerce teşkilat vücuda getirip Fransızlarla aylarca mücalede edip her yerde muvaffak olan ve en nihayet mevki-i mütarekeye mecbur bırakan bir fedakâra yapılacak muamele bu mu idi? Muvaffakiyetlerime mezellet ilave ettirilmemesi için vaki olan mütemadi müracaatlarım işte hep bu nokta-i nazardan idi. Ayıntap'ta müttehem gibi beklemekte olduğuma bir mana veremiyorum. Baskın dolabına ceza yapılacaksa yapılsın. Hizmetime ihtiyaç kalmadı ise ona göre cevap verilsin. Müttehem bir vaziyette intizardan usandığım için sık sık zatıâlinizi tasdi ediyorum.

Mazur görmenizi rica ederim efendim.

Kılıç Ali

یاور مظفر بکه

بوکونه عصمت بك افندی افندمزک قلم یتیمی واسطه سیله تحریر یاصقی
ایتدیکنزی دیموه مسئله مقابله ایتدیکنزی جوریله . ضحیه مرضیه بیرلیه
محاربه اتمانی قابلیه واسطه‌سیله بیلمانده بولونمه‌لرینزی غضب کلدیکنی آکلادیم .
بو جهره‌ده‌کی تأثر و تأسفی بیلدیرملیم .

بر ده مجدداً ایکیده بیرده تشکیلات و جهده تربیه قشونله آیریجه
مجاهده ایدیلمک ایچون ده موفق اولامز حال نهایت موجودی متارکه جیش بر آدام بولماق
نابلی چه معامله یوقمیدر؟ موفقیتده متانت علاوه ایتمک لازمدر ایکی ده او
اولان فعالی مراجعتی . ایشته بو نقطه‌لر نظاردادر . تجربه‌ده متارکه
دیکله مکده اولدیغیله بو صفحه ویرمیورم . بانجه‌ده ۲۲ بنا یاپدیرمقده
بایلسون . فرستده اجتماع تالمدابیسه اولکوره جواب ویرلسون .
مرحمتی و حقیقت انتقادده ... ایدیلمه‌سی ایچون حیرم ذات عالیکزی تعمیم ایدرم .

[redacted] کوریلدی . مالوم افندم
مقدور

قاضی ...

Albüm

Kılıç Ali, o zamanki adıyla üsteğmen Asaf, Umumi Harp sırasında.

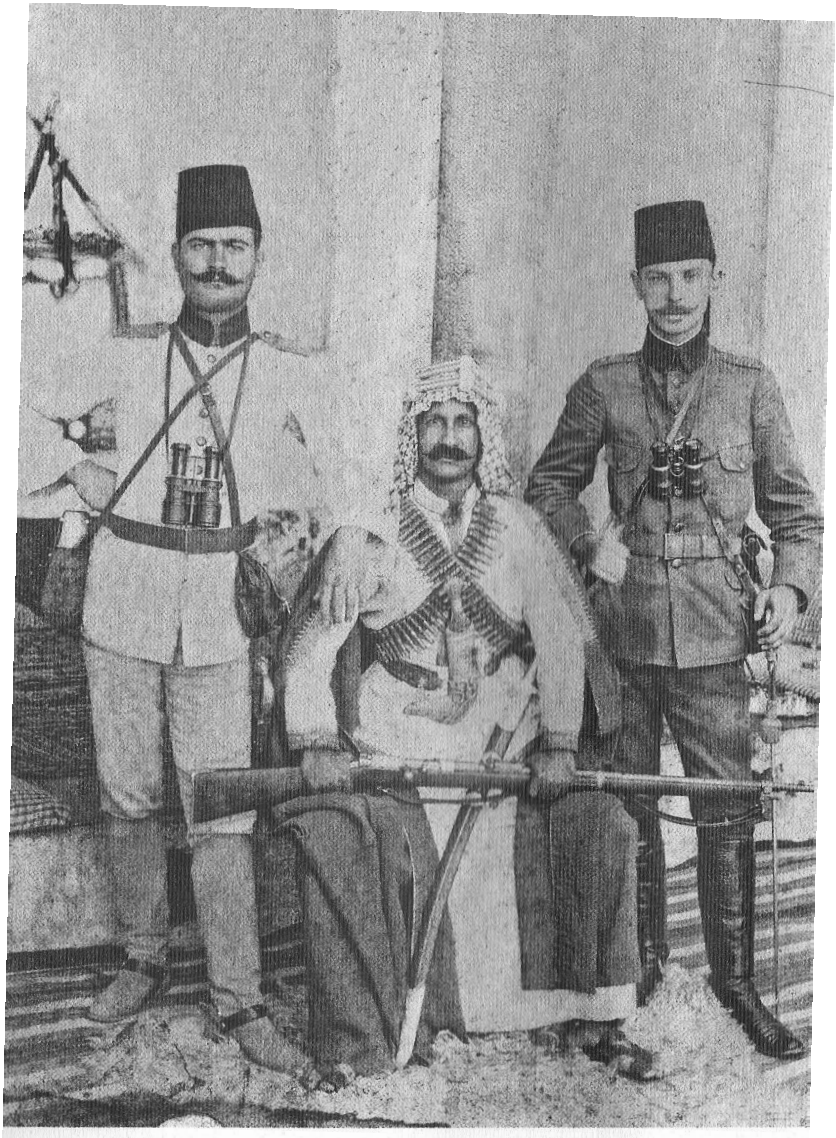

Kılıç Ali, astsubay Asaf olarak Medine'de (solda).

Üsteğmen Asaf. "1326 Medine-i Münevvere hatırası."

Kılıç Ali 1917'de Azerbaycan'a giden
İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın yaveri iken.
Nuri Paşa, Enver Paşa'nın kardeşidir.

Kılıç Ali Azerbaycan Bakû'da (1917).

Kılıç Ali Ayıntap savaşı esnasında.

Kılıç Ali Aymtap
Maraş dönüşü
Ankara'da.
"Kardeşim Naime'ye.
3/12/37"

Mustafa Kemal Milli Mücadele'de.

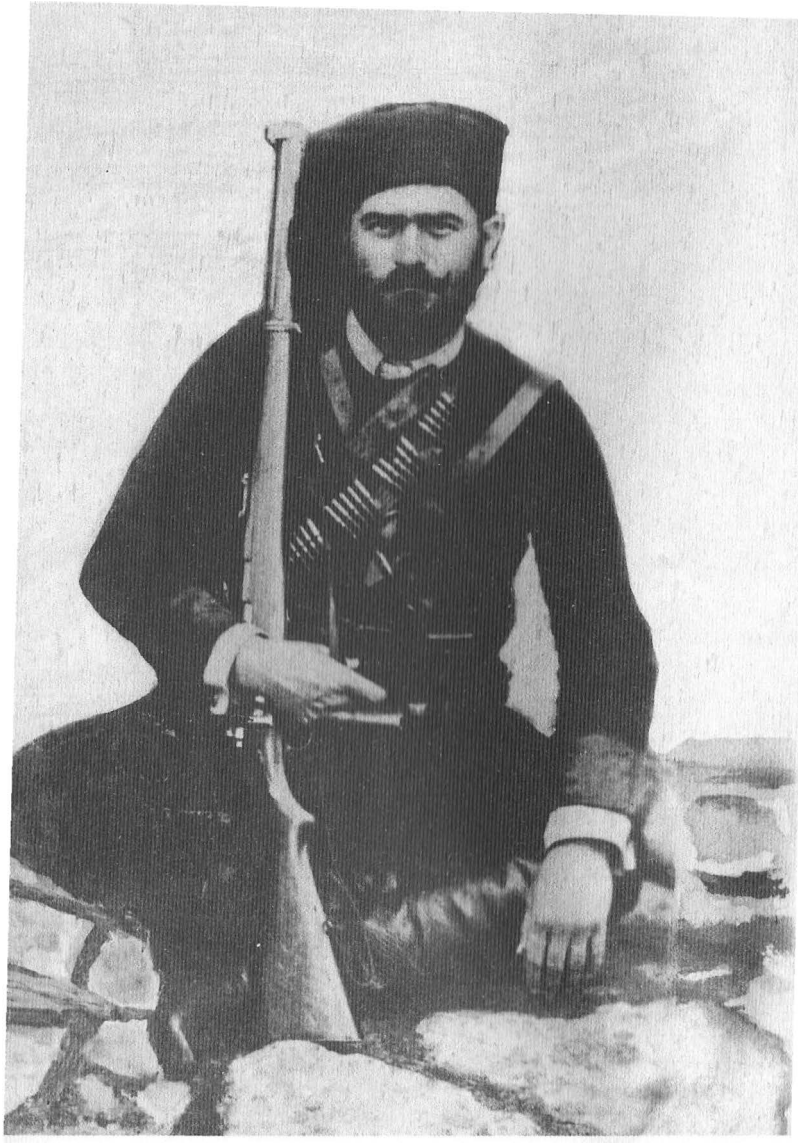

Kılıç Ali, Aymtap Maraş savaşında.

Maraş-Ayıntap dönüşü Ankara'da.

Arka yüzde: "Maraş muharebesinin bidayetinden nihayetine kadar bulunan, fevkalade kahramanlık ispat eden, Gaziaymtap muharebesinde de fedakârlık gösteren Kılıç Ali Paşa'nın erkân-ı harbiye reisi ve müfreze kumandanı kahraman Efe Hasan. Efe Hasan Ağa."

(Aymtap ya da) Maraş'ta, mücahitlerle beraber Kılıç Ali (ortada, dürbünlü ve kamçılı).

Kılıç Ali, Maraş'ta mücahitler arasında.

◁

Arka yüzde:
(1) Aymtap Merkez Kumandanı Arslan Bey.
(2) Kahraman merhum Şahin Beyin mahdumu Hayri Bey.
(3) Serseri bir top mermisiyle pederi ve biraderi rütbe-i şehadeti ihraz eden ve muharebenin bidayetinden nihayetine kadar her muharebeye iştirak ederek fedakârlık gösteren yol ağasının mahdumu kahraman-ı vatan Mehmed Ali Efendi.
(4) Muharebenin bidayetinden nihayetine kadar bilumum harplere iştirak ederek Fransız Norman kıtaatının memleketi sardığı o menhus günlerde Kılıç Ali Bey ile Arslan Bey miyanında muharebeyi temin ettiği sırada Fransızlar tarafından bir kurşunla sağ elinden yaralandığı halde mektupları götürüp getiren Tahsildar Ali Efendinin mahdumu İsmail Efendi 1/8/36 tarihinde tekrar memleketi muhasara eden düşmandan hariç köylerdeki mıntıka kumandanlığını haberdar etmek üzere yine mektup götürmekte iken dahi Fransızlar tarafından evvelce cerh edilerek Aymtap Amerikan Hastahanesi'nde aldığı yaradan müteessiren şehadet rütbesini ihraz etmiştir.
Her görüşte bizi derhatır etmek üzere Aymtap Harbi hatırasına olan işbu fotoğrafımızı serdar-ı ekrem, şair-i muhterem Ekrem beyefendiye yadigâren takdim ile kabulünü rica eyleriz.
28/10/36. Aymtap Merkez Kumandanı Arslan (İmza), Hayri (İmza), Mehmet Ali (İmza).

Kılıç Ali Ayıntap'ta (siyah pelerinli).

Kılıç Ali Ayıntap'ta (ortada, kılıçlı ve kalpaklı).

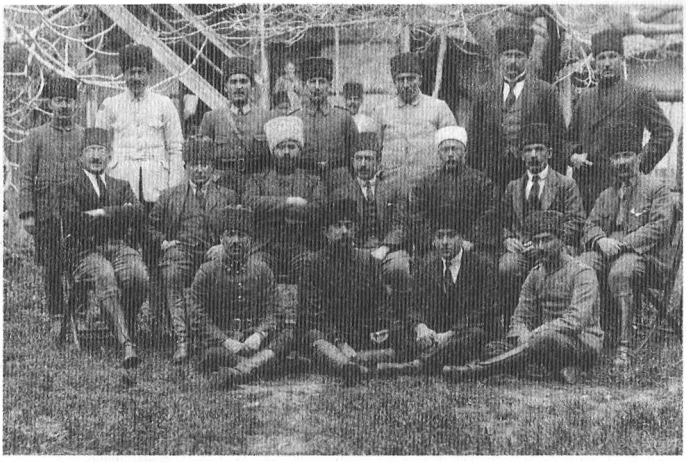

Ayıntap'ta eşraf ve mücahitlerle (kalpaklı).

"Kardeşim Muzaffer'e. Mücadele-i İstiklal hatırası. 15/10/36. Kılıç Ali."

Duatepe'de. Arka yüzde: "Başkumandanlık ve Erkân-ı Harbiye karargâhı. (12 Eylül) Karşı dağı yakın mesafeden tarassut ederken."

Mustafa Kemal Duatepe'de.

Kurtuluş Savaşı esnasında Muzaffer Kılıç'la. "Sevgili kardeşim Naime'ye: Muzaffer. 26/Haziran/37."

Kılıç Ali Aymtap Maraş dönüşü Birinci Meclis üyeleri arasında. Arka sırada Kılıç Ali'nin arkasında Kılıç Ali'nin jandarma subayı olan diğer dayızadesi.

Birinci Meclis Aymtap Milletvekili Kılıç Ali.

Kılıç Ali Aymtap Maraş dönüşü Ankara'da Ayıcı Arif ile.

Ankara'da İrade-i Milliye gazetesinde. "Muzaffer'e Ankara hatırası. 8/10/36. Kılıç Ali"

Ayıntap dönüşü Ankara'da. Kürk paltolular: Celal Bayar ve Kılıç Ali.

Müşir Fevzi Çakmak, Fahrettin Altay ve Kılıç Ali. "Müşir Fevzi Paşa Gaziayıntab'a ilk hatvelerini atarken."

Tahminen, Çerkez Ethem'in Ankara ziyaretinde Mustafa Kemal'in istasyondaki karargâhı önünde çekilmiş bir fotoğraf. Ethem (sağda içi kürklü siyah paltolu) ve Mustafa Kemal'in yaveri Muzaffer Kılıç (solda elleri belinde).

Gaziantep'te eşraf arasında. Ön yüzde: "Gaziayıntap mebus-ı muhteremi Ali Kılıç Beyefendinin Gaziayıntap şehrinden müfârekatı münasebetiyle ahz edilen fotoğraf." Arka yüzde: "Mücahid-i muhterem Ali Kılıç Beyefendi hazretlerine Gaziayıntap hatırası olmak üzere tarafımdan ihda edilmiştir. Ayıntap'tan hareket 8/Kânunuevvel/338 Cuma. Gaziayıntap Bidayet Mahkemesi Hukuk Ketebesinden (İmza)."

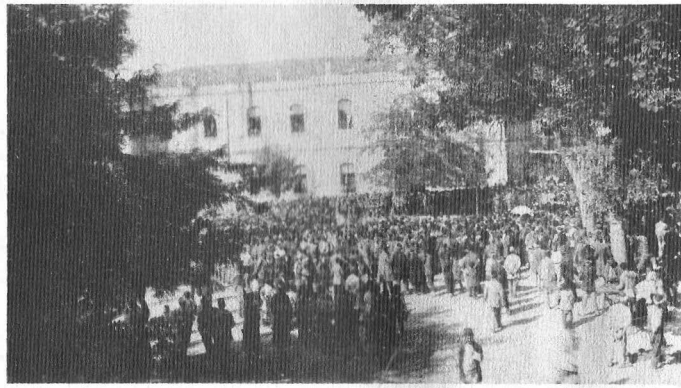

"Pek sevgili ve muhterem Reisicumhurumuz Gazi Paşa Hazretlerinin ilk defa Ankara'yı teşriflerini takdis maksadıyla Hükümet Meydanı'nda icra edilen mitingin hatırası olmak üzere İstiklal Mahkemesi aza-yı muhteremesinden Kılıç Ali Beyefendi hazretlerine takdim. 3/Teşrinievvel/926. Mütekait Erkân-ı Harbiye Miralayı Nuri."

"İstiklal Mahkemelerinde çok haksız yere hayati tehlikeler geçirdiğim sıralarda, tarafımdan hiçbir talep ve müracaat vuku bulmadığı halde, beni gıyabımda daima sahabet etmek necabetini göstermiş olan Kılıç Ali Beyefendiye, Milli Mücadelemizin çok canlı ve şerefli günlerine ait şu resmi, şükran borcumun bir hatırası olmak üzere takdim ediyorum. İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya. 25 Eylül 944. Ebüzziyazade Velid."

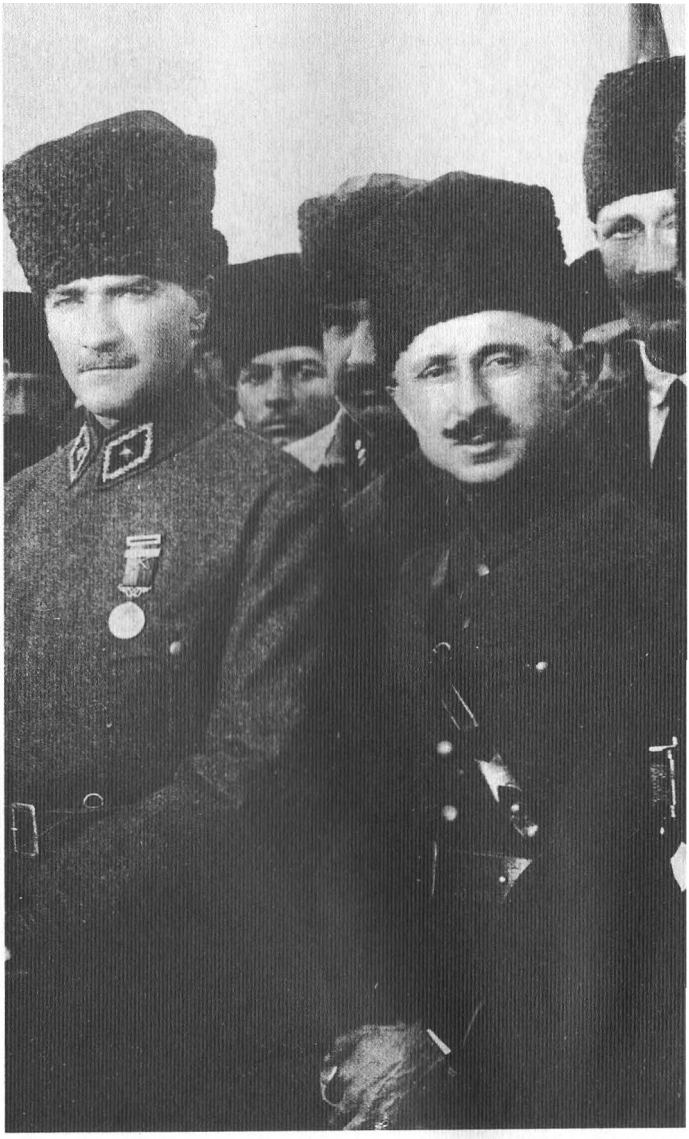

Mustafa Kemal ve Refet Paşa (Bele).

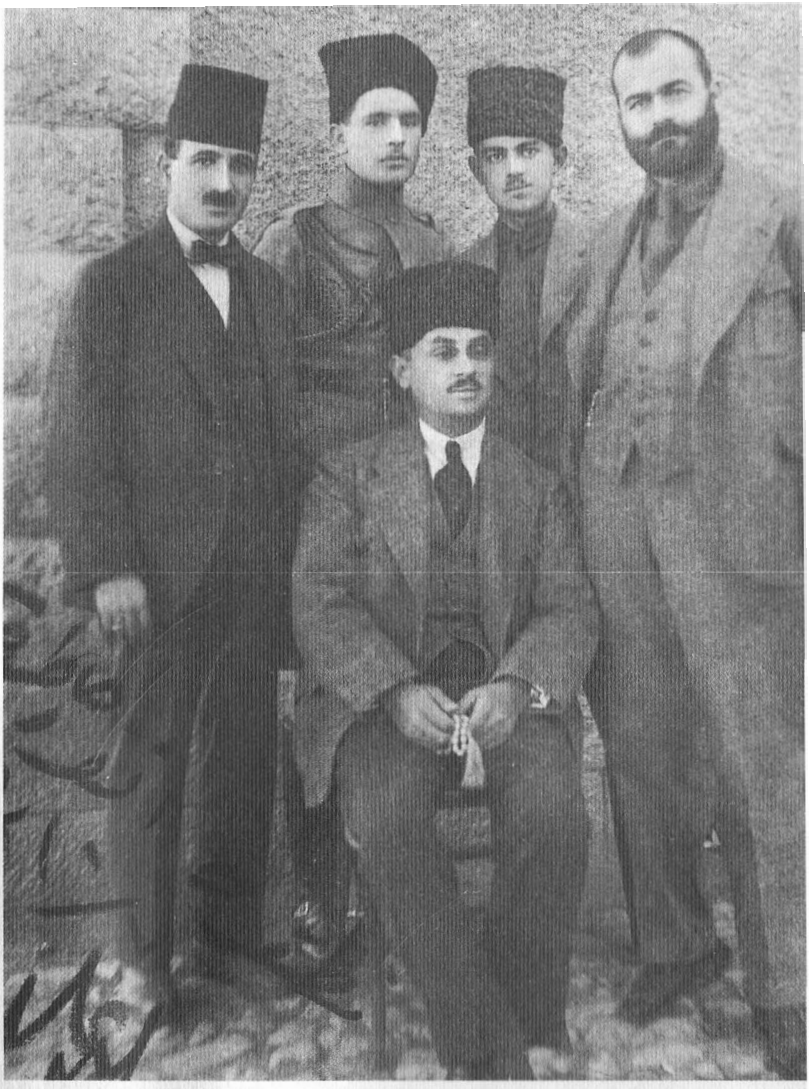

Ankara Çankaya'da; Celal Bayar, arkada Muzaffer Kılıç, jandarma subayı kardeşi, İstanbul polis müdürlerinden Salih Kılıç ve Kılıç Ali. "Muzaffer'e Ankara hatırası. Kılıç Ali. 7/10/26"

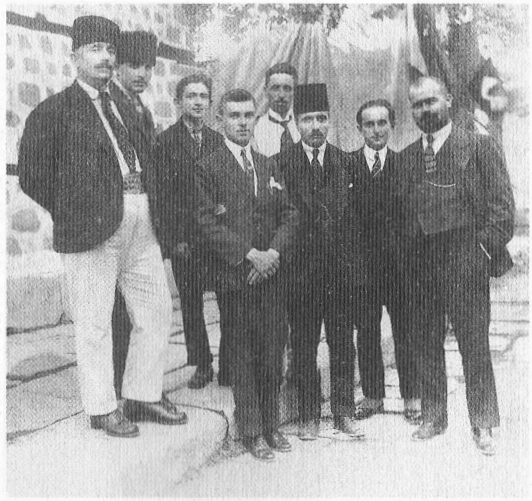

Kılıç Ali ve bazı Birinci Meclis üyeleri.

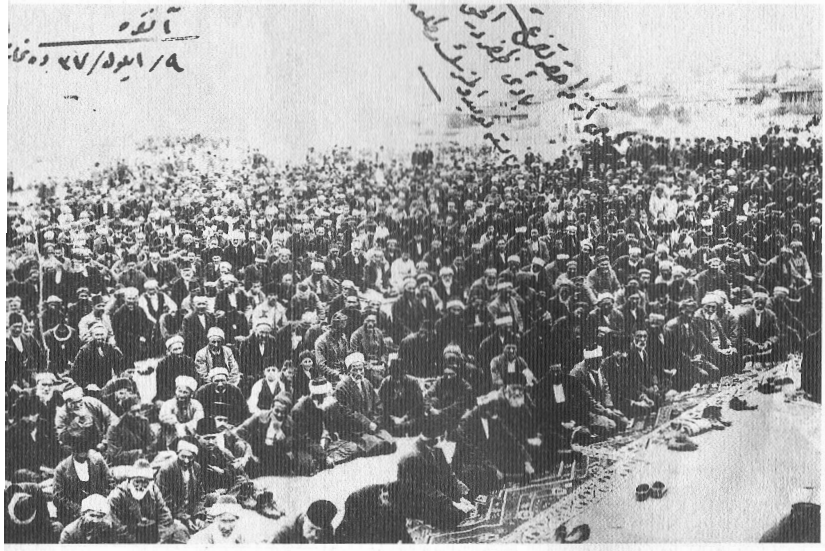

"Ankara 9 Eylül 38'de namazgâh." "Sevgili anneme! Hakka tazarru / Vadi-i zaferdir elhak / Vabeste-i nevmid olmazsın mutlak."

Ankara'da Birinci Meclis binası.

Birinci Meclis üyeleri; oturanlar: Ali Çetinkaya, Kılıç Ali ve Reşit Galip.

Ankara'daki ilk TBMM binası.

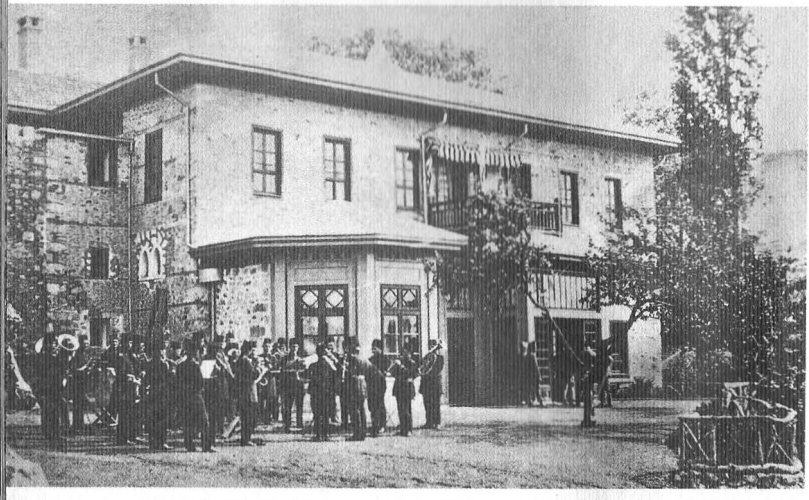

Ankara İstiklal Mahkemesi binası.

Mustafa Kemal'in yaveri, Kılıç Ali'nin dayızadesi Muzaffer Kılıç.

Ön yüzde: "İntihap (seçim) hatırası." Arka yüzde: "Unkapanı nahiyesinin sandığını taşıyan bir deve."

Kılıç Ali.

Atatürk'ün eski yaveri ve Selanik'ten beri yakın arkadaşı, akrabası Salih Bozok. "Vefakâr ve çok kıymetli kardeşim Kılıç Ali'ye. Ankara: 15/1/341. İmza: Salih Bozok."

Kılıç Ali Birinci Meclis üyesi.

Ankara'da Dârüleytâm (Yetimler Yurdu)'nun önünde. Kılıç Ali (soldan ikinci) ve Salih Bozok (Mustafa Kemal'in sağında).

Birinci Meclis üyesi Kılıç Ali.

"Sevgili enişteme. Ankara 21/20 (...)"

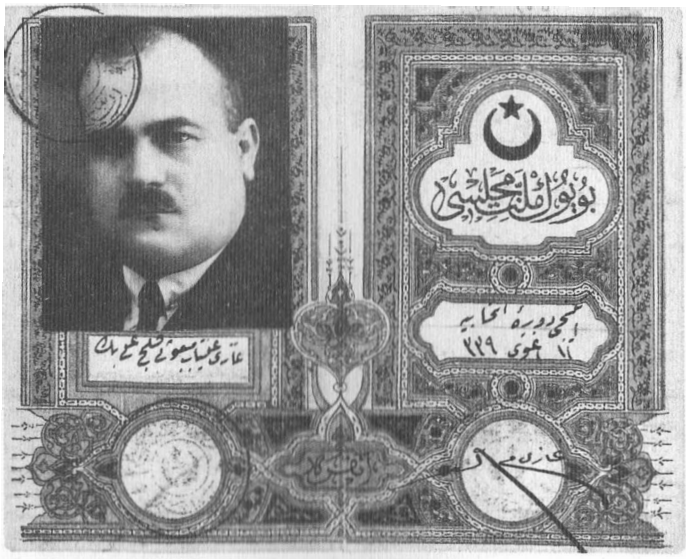

Kılıç Ali'nin TBMM kimliği. "Büyük Millet Meclisi ikinci devre-i intihabiye. 11 Ağustos 339. (İmza) Gazi M. Kemal. Ankara. Gaziaymtap Mebusu Kılıç Ali Bey."

Birinci Meclis üyeleri; arkada: Osmanzade Hamdi, Ali Çetinkaya, Topçu İhsan (Eryavuz), Kılıç Ali, Yunus Nadi. Önde en solda: Ziya Gökalp.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal.

Mustafa Kemal. Sol yanında Latife Hanım, sağında Aymtap'tan yeni dönen Kılıç Ali.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Ankara hükümetinin İstanbul Kumandanı olarak atadığı Selahattin Adil Paşa (solda, kalpaklı), İngiliz işgal komutanıyla.

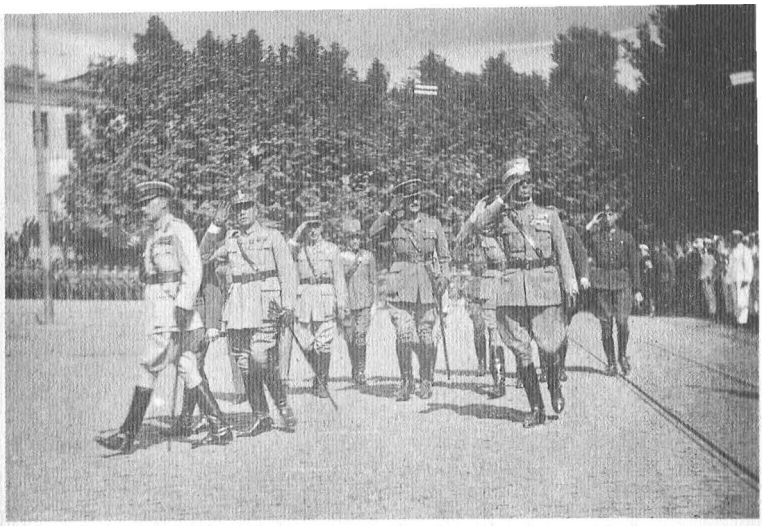

İşgal kuvvetleri İstanbul'u terk ederken.

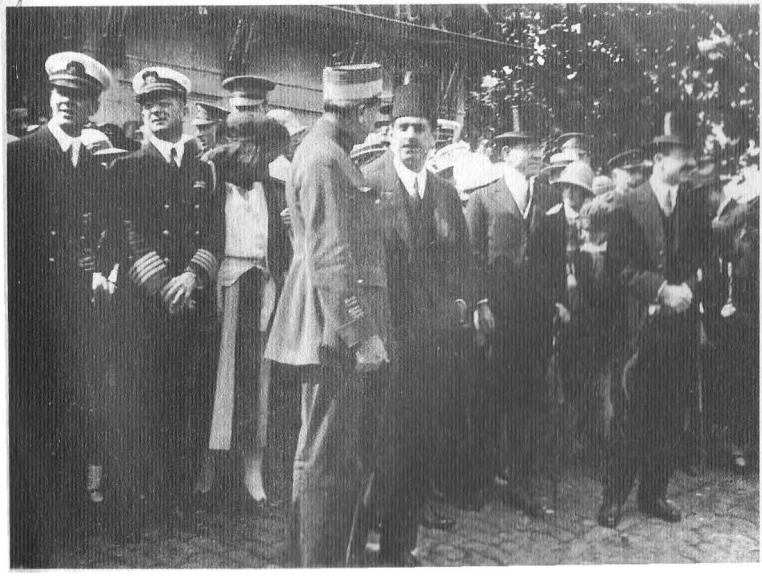

Atatürk Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yurt gezisinde, Latife Hanım'la. Latife Hanım'ın hemen arkasında Salih Bozok.

Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, yurt gezilerinde Latife Hanım'la.

Latife Hanım Çankaya'da. Arka yüzde: "Hümeyra Hanımefendi'ye. 4/1/39. Latife Mustafa Kemal."

Mustafa Kemal ve Latife Hanım. Arka yüzde: "Gazi'nin ve Latife Hanım'ın Dumlupınar seyahatlerinden bir intiba."

Çankaya'da (soldan sağa); Kılıç Ali, Fahrettin Paşa (Altay), Salih Bozok, Mustafa Kemal'in yaveri Kılıç Ali'nin dayızadesi Muzaffer (Kılıç).

Mustafa Kemal'in Kılıç Ali'ye imzaladığı fotoğrafı.

Kılıç Ali.

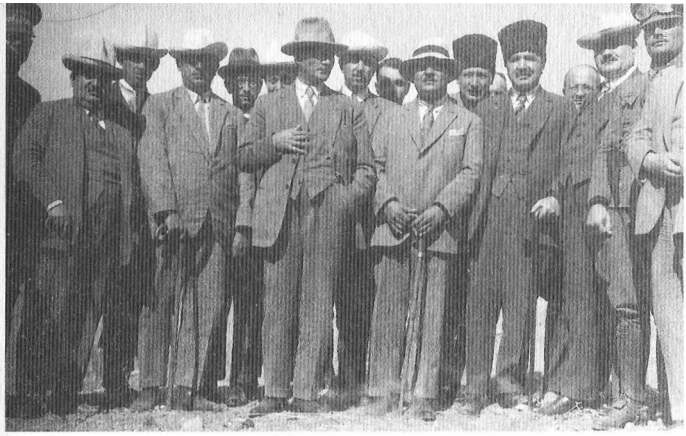

Şapka Devrimi sırasında Kastamonu'da ilk şapkalılar (soldan sağa); Yunus Nadi, Mustafa Kemal, Fuat Bulca, arada iki kalpaklı: Reşit Galip ve Ali Çetinkaya, en sağda Kılıç Ali.

Mustafa Kemal zaferden sonra yurt gezisinde.

Kılıç Ali İstiklal Mahkemesi üyesi.

Mustafa Kemal zaferden sonra Samsun'da. Tak üzerinde: "Samsunlular kurtuluş yolunda parlayan deha yıldızını minnet ve şükran çelenkleriyle haleler."

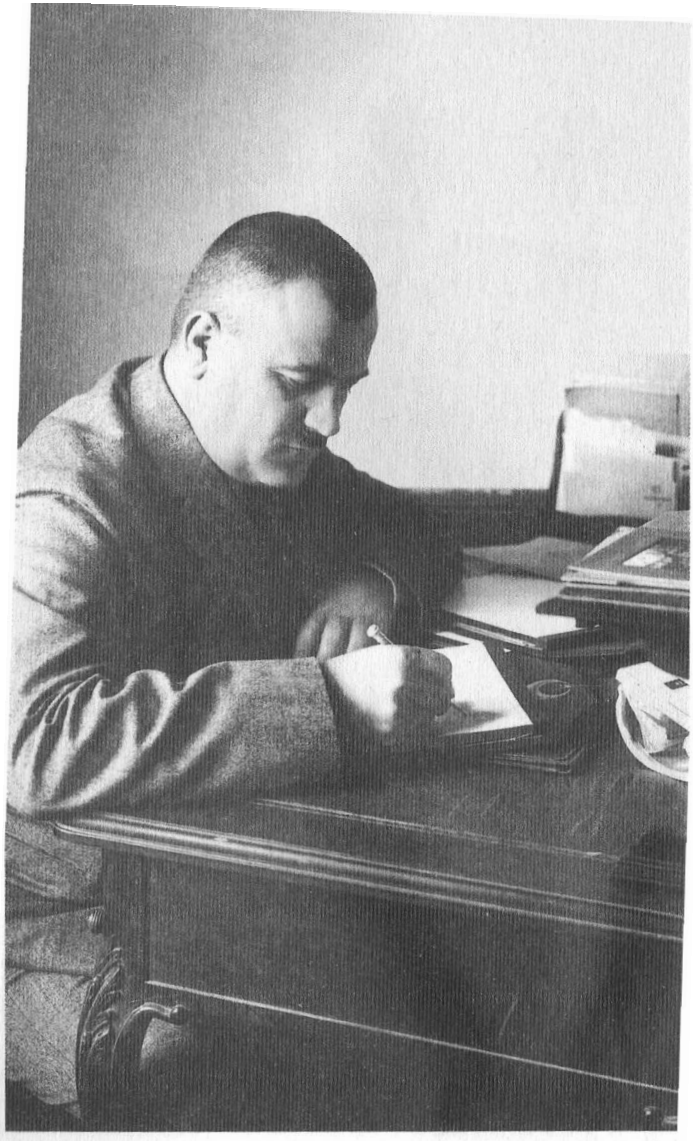

Ankara İstiklal Mahkemesi üyesi Kılıç Ali.

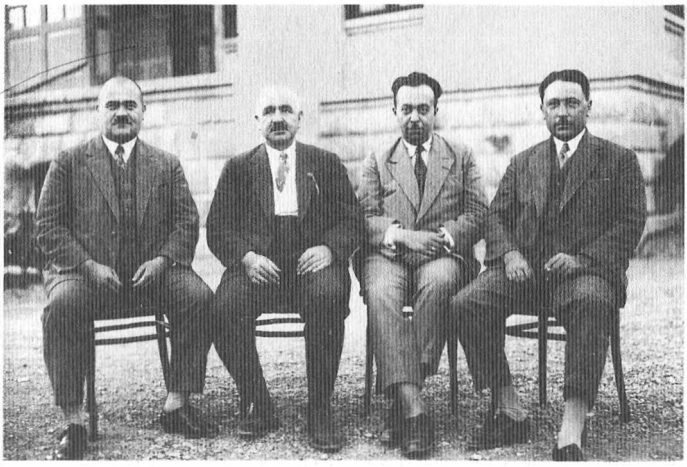

Ankara İstiklal Mahkemesi mahkeme heyeti. (Soldan sağa) Kılıç Ali, Ali Çetinkaya, Necip Ali, Reşit Galip.

Ankara İstiklal Mahkemesi üyeleri, İstanbul Darülfünun'da hocalarla. "İstiklal Mahkemesi heyet-i muhteremesinin Darülfünun'u ziyaretleri hatırası olmak üzere heyet-i mezkûre azasından Kılıç Ali Beyefendiye takdim. 27 Kânunuevvel 1925. Darülfünun Emini Doktor Profesör Besim Ömer."

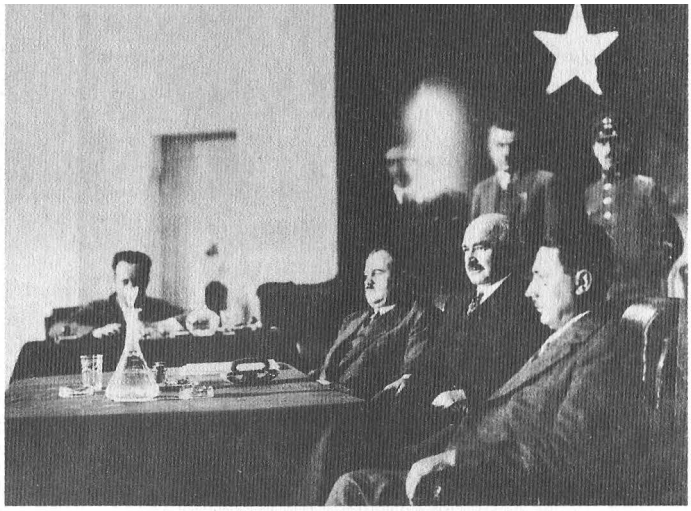

Ankara İstiklal Mahkemesi hakimleri İzmir Suikastı davasının Tayyare Sineması salonundaki duruşmasında.

İzmir suikastı davasının İzmir'de Tayyare sineması salonlarındaki duruşmasında mahkeme heyeti. (Soldan sağa) Rize milletvekili Ali (Zırh), Kılıç Ali, Başkan Ali Çetinkaya, savcı makamında Reşit Galip.

İzmir suikastı davası sanıklarından Cavit Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi huzurunda.

Karikatür: Ali Çetinkaya'nın pençesi sanıklar üstünde.

آنقره استقلال محکمه‌سی اعضاسندن

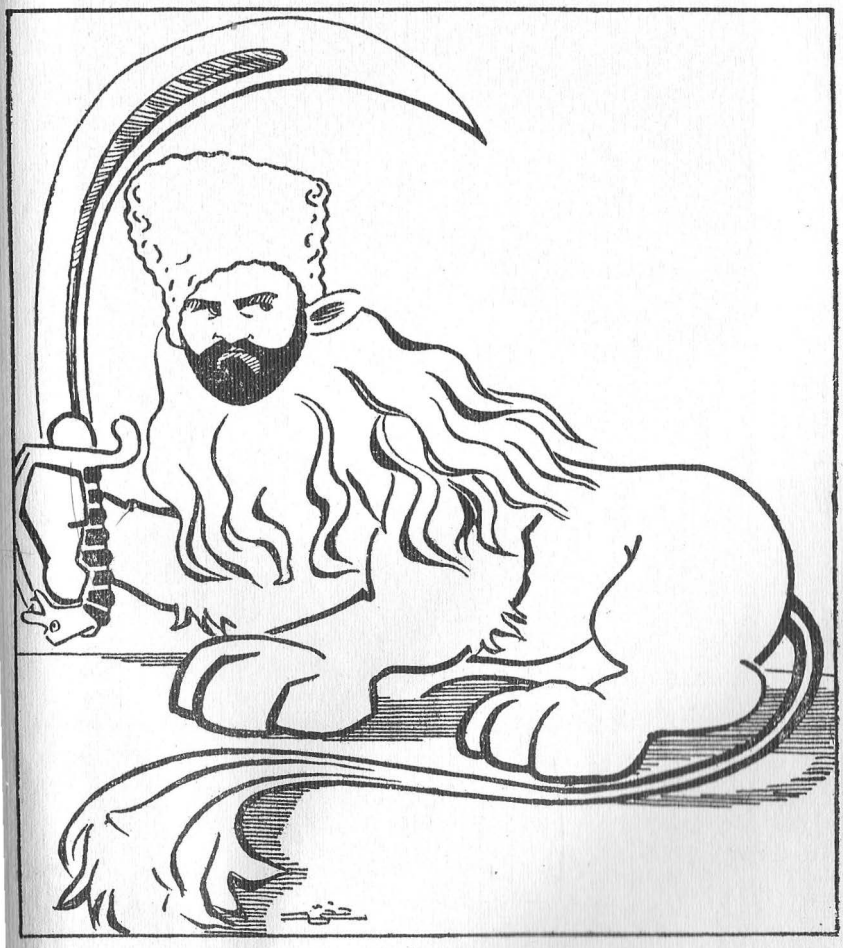

قلنج آرسلان

İzmir Suikastı davası dolayısıyla bir İstanbul gazetesinde yayımlanan karikatür: "Ankara İstiklal Mahkemesi azasından Kılınç Arslan."

Kılıç Ali.

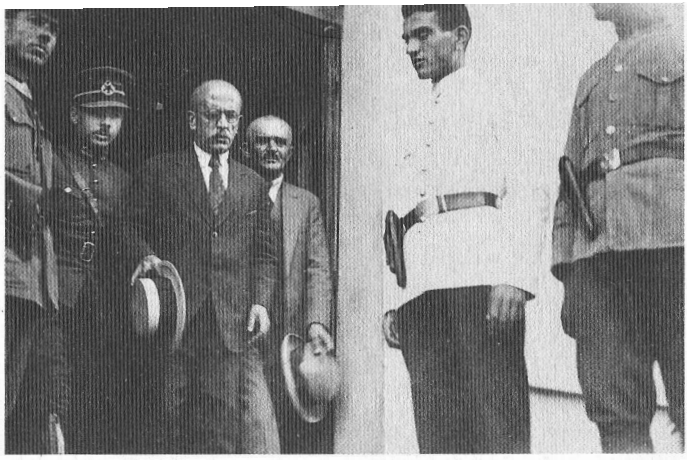

İzmir suikastı sanıklarından biri Ankara'da İstiklal Mahkemesi binasının kapısında.

Ali Çetinkaya, Kılıç Ali ve Reşit Galip bir arada.

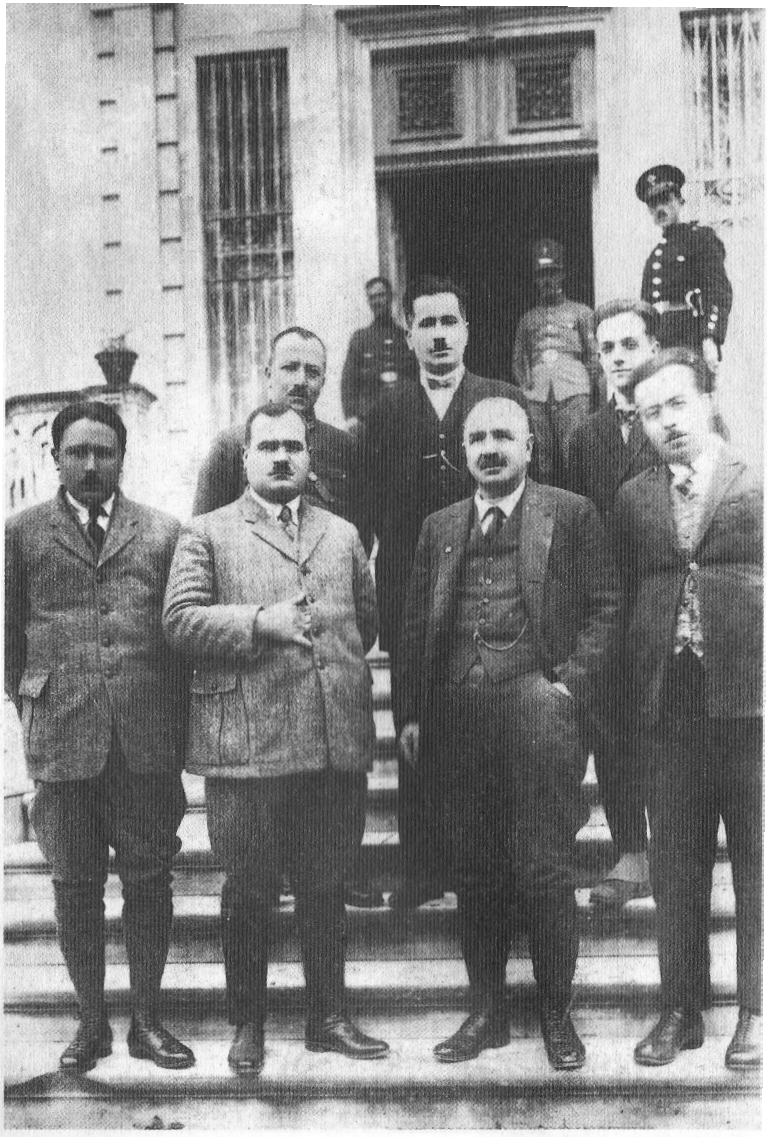

Üyeler İstiklal Mahkemesi önünde: Reşit Galip, Kılıç Ali, Ali Çetinkaya.

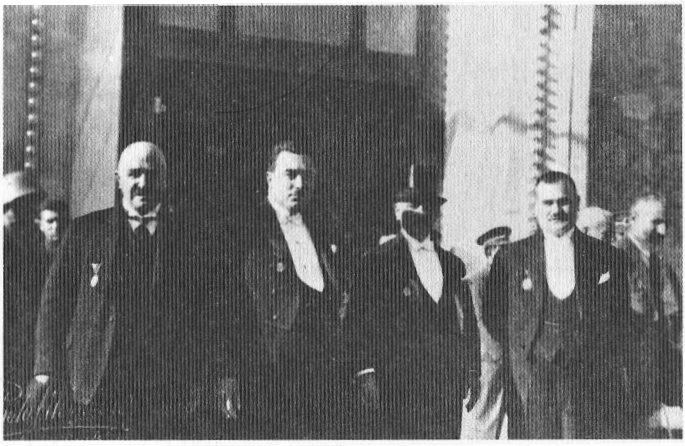

Ali Çetinkaya, Refik (Koraltan), Salih Bozok ve Kılıç Ali.

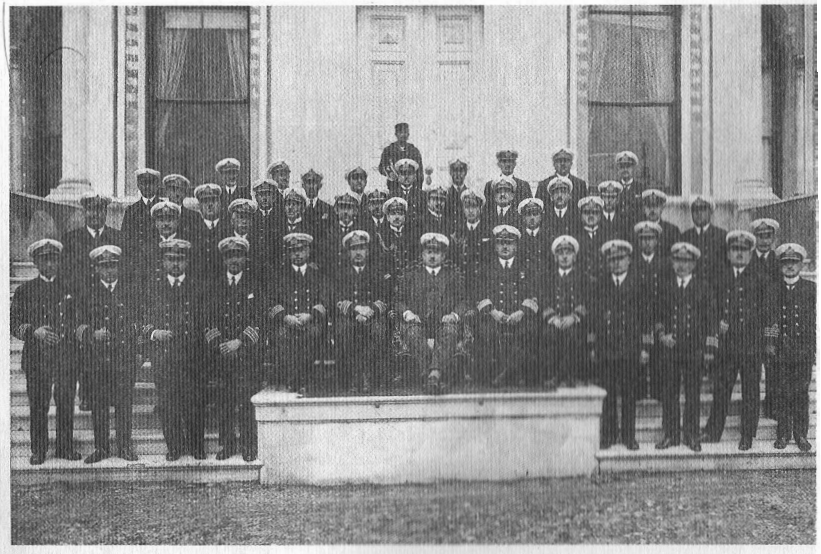

Bahriye Vekili "Topçu" İhsan (Eryavuz) İstanbul Kasımpaşa'daki bahriye binasında deniz subayları arasında. İhsan Bey daha sonra, Yavuz-Havuz Davası'nda Yüce Divan'da yargılanacak ve mahkûm edilecekti.

Kılıç Ali.

Kılıç Ali.

Kılıç Ali'nin Berlin'de yapılmış bir karikatürü.

Salih Bozok. "Ankara 19/1/37. Pek muazzez kardeşim Muzaffer'e."

Hasan Rıza Soyak. Önce Atatürk'ün özel kalem müdürü ve sonra da genel sekreteriydi. "Kardeşim Muzaffer'e. 27/2/1926."

Recep Zühtü Soyak. "Arslan kardeşim Muzaffer'ime. 26 Temmuz 1926."

Kâzım Paşa (Özalp). "Kardeşim Kılıç Ali Bey'e. 4 Kânunusani 926. Kâzım."

Eski Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati.

Serbest Fırka zamanımda İsmet Paşa'nın "Aziz kardeşim Kılıç Ali" ithaflı fotoğrafı.

Atatürk ve Kılıç Ali.

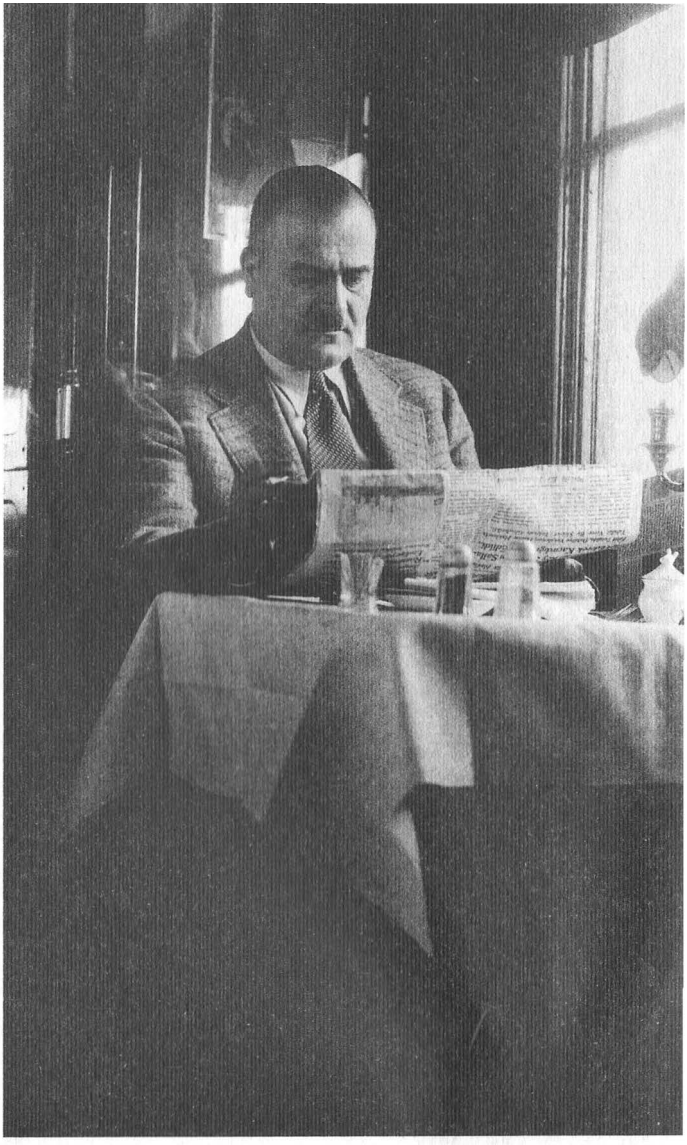

Kılıç Ali trende, 1930 başları.

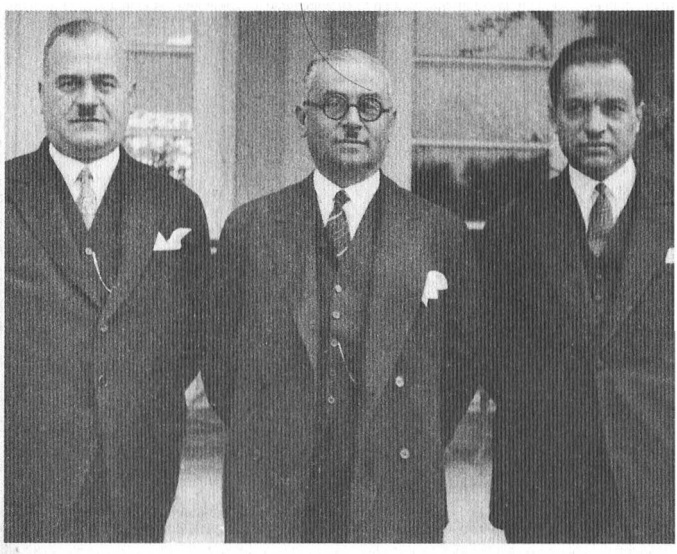

Kılıç Ali, Celal Bayar ve Recep Zühtü (Soyak).

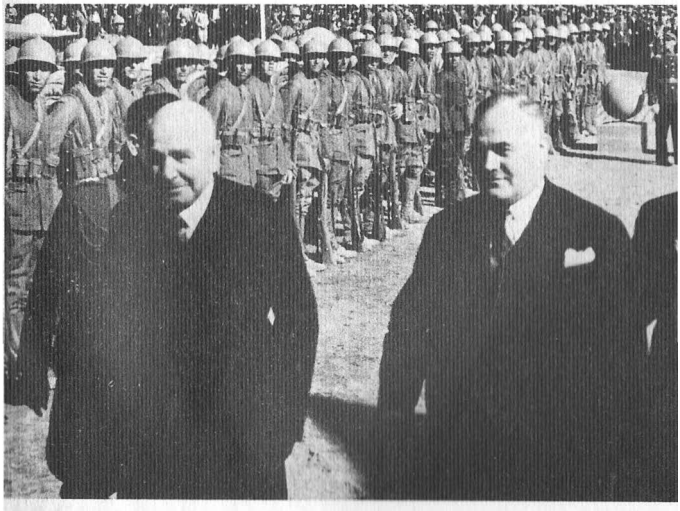

1930 sonlarında Kılıç Ali ve Ali Çetinkaya.

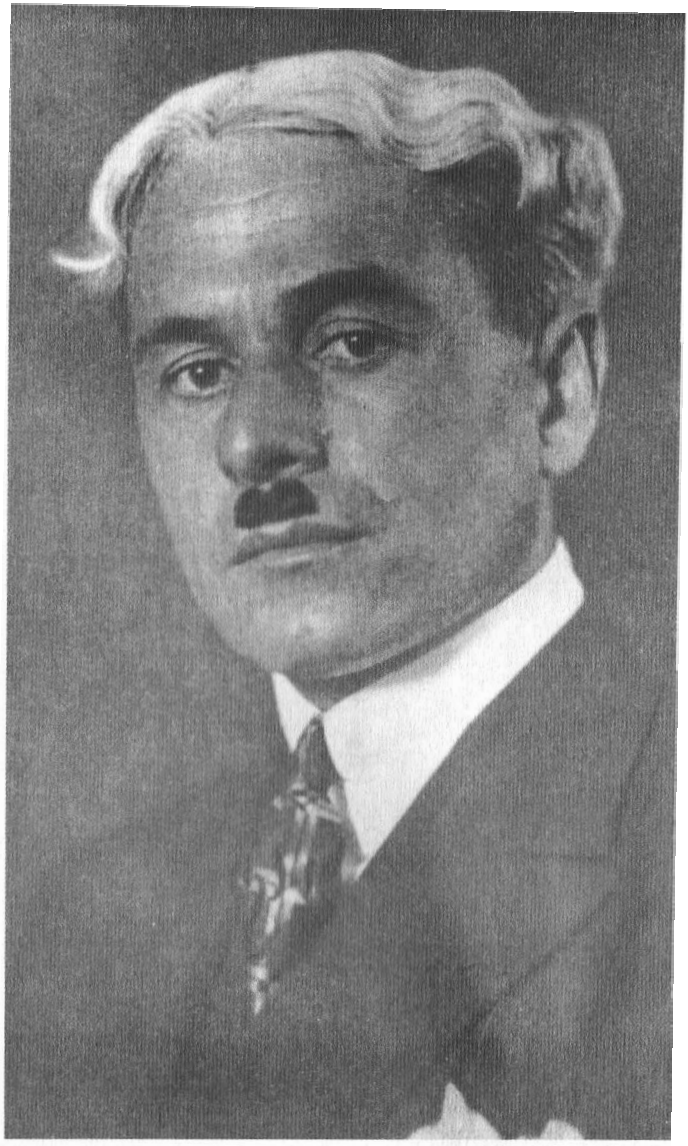

Hamdullah Suphi Tanrıöver.

Recep Peker.

Kılıç Ali 1930 başlarında, TBMM üyesi.

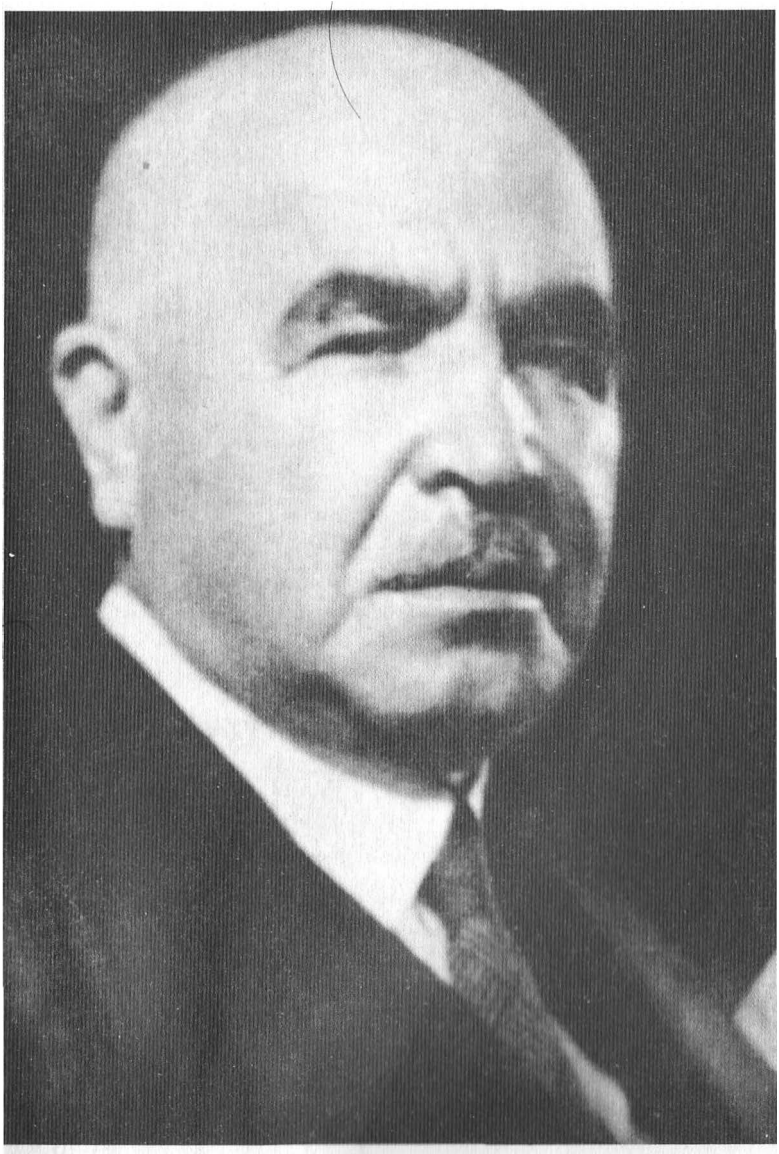

Nafıa Vekili Ali Çetinkaya.

Mustafa Kemal, Kılıç Ali'yle bir yürüyüşte.

Atatürk'ün Kılıç Ali'ye imzalı resmi.

Kılıç Ali, Atatürk ve Afet İnan Florya'da.

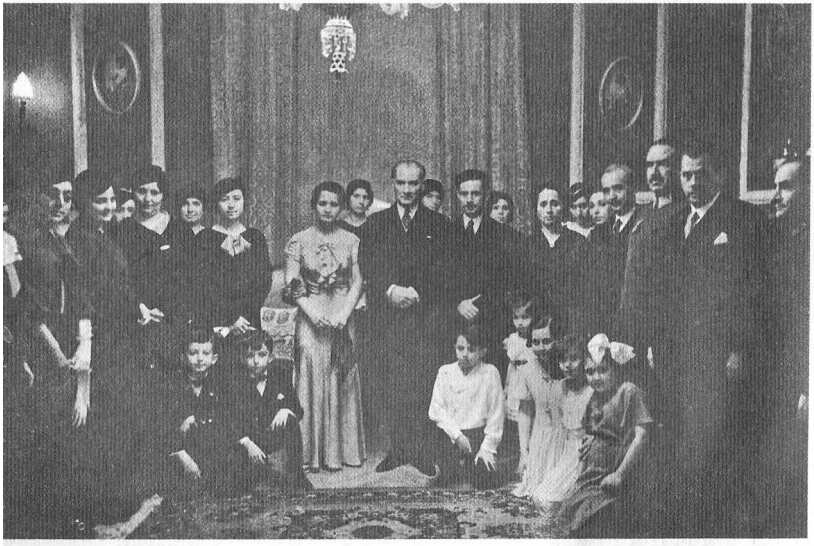

Atatürk, Kâzım Özalp'in kızı Neriman Hanım'ın Reşat Şemsettin Sirer'le evlilik töreninde.

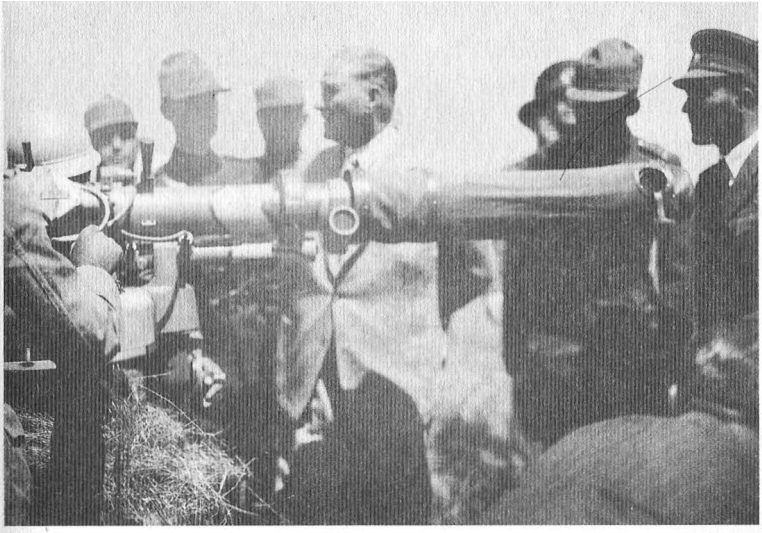

Atatürk, Trakya manevralarında.

Atatürk, İstanbul CHP binasında. Atatürk'ün sol omzunda İstanbul Başkanı Cevdet Kerim (İncedayı).

Atatürk, Ankara'da Gazi Orman Çiftliği arazisinde.

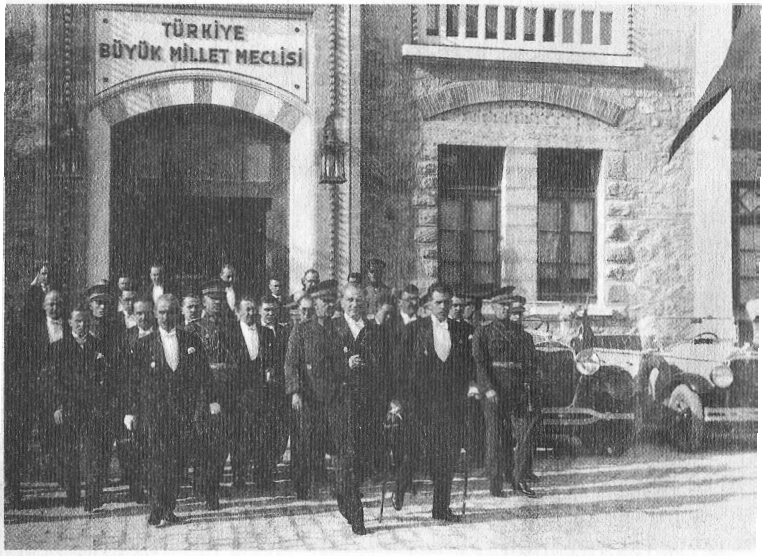

Atatürk, TBMM *önünde.*

Kılıç Ali.

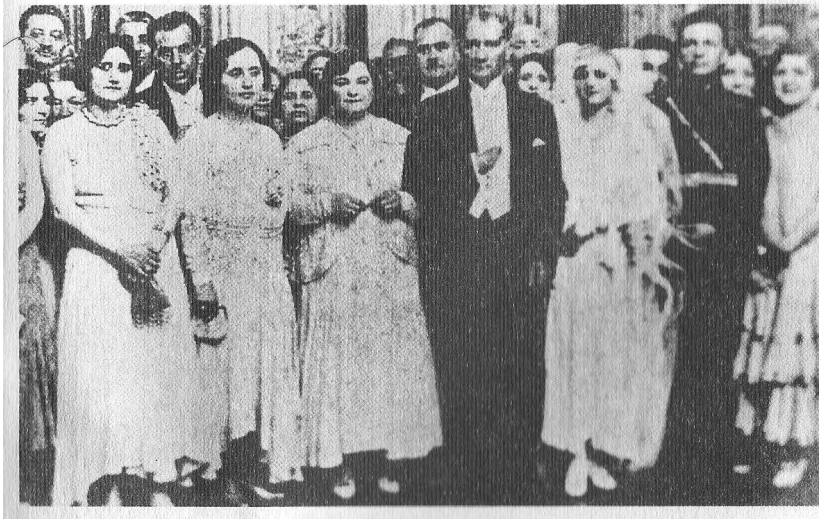

Atatürk, Dolmabahçe'de manevi kızı Nebile Hanım'ın düğününde. (Önde soldan sağa); Sabiha Fuat Bulca, Bayan Kâzım Özalp ve Makbule Hanım. Atatürk'ün hemen arkasında Kılıç Ali.

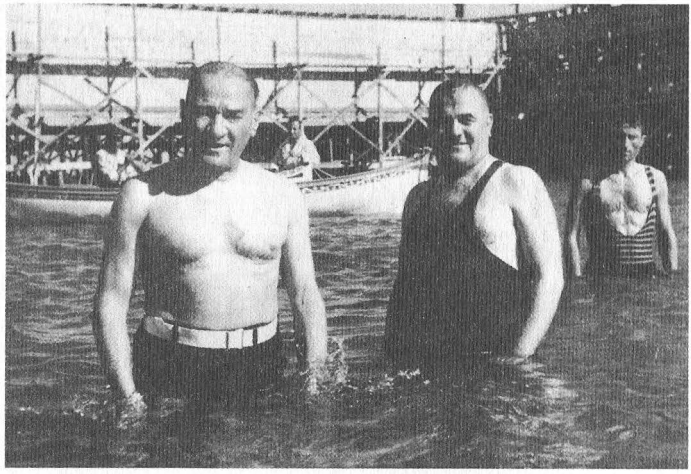

Atatürk ve Kılıç Ali Florya'da (1935). Deniz Köşkü inşa halinde.

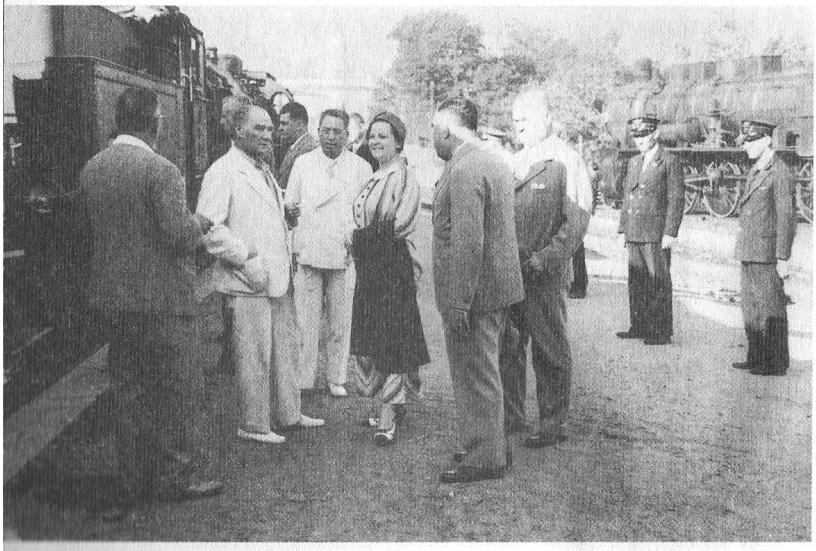

Atatürk, Florya tren istasyonunda. Arkada, Cevat Abbas (Gürer), Afet Hanım ve Kılıç Ali.

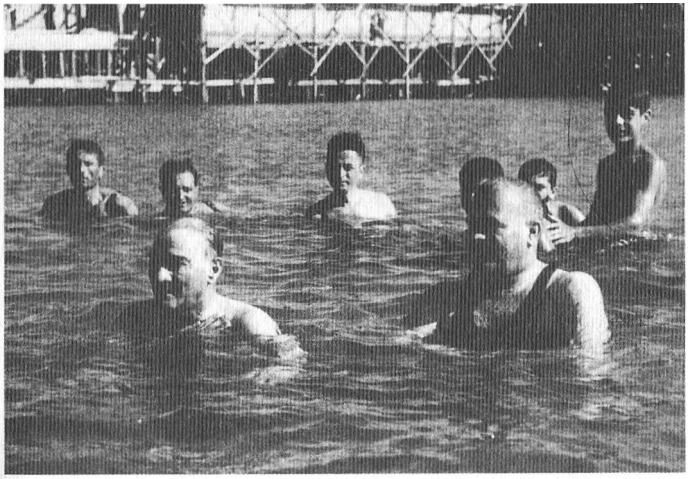

Florya'da Kılıç Ali ve Atatürk.

Atatürk Yalova'da. (Soldan sağa): Kılıç Ali, Hasan Cavit, Nuri Conker, Başyaver Rusuhi (Savaş), Necmettin Sadık Sadak, Ruşen Eşref, Şükrü Kaya.

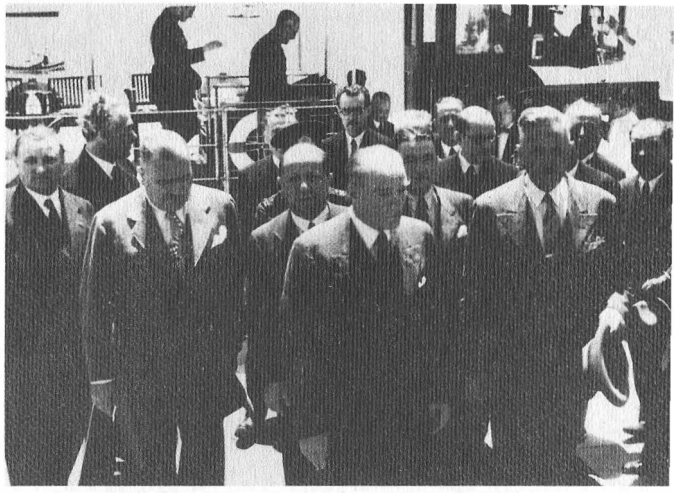

Atatürk, Ankara'dan gelişinde Haydarpaşa'da.

Atatürk, Kâzım Özalp ve Şükrü Naili Paşa ile.

Florya'da Kılıç Ali'nin evinin balkonunda Kılıç Ali ve Ülkü.

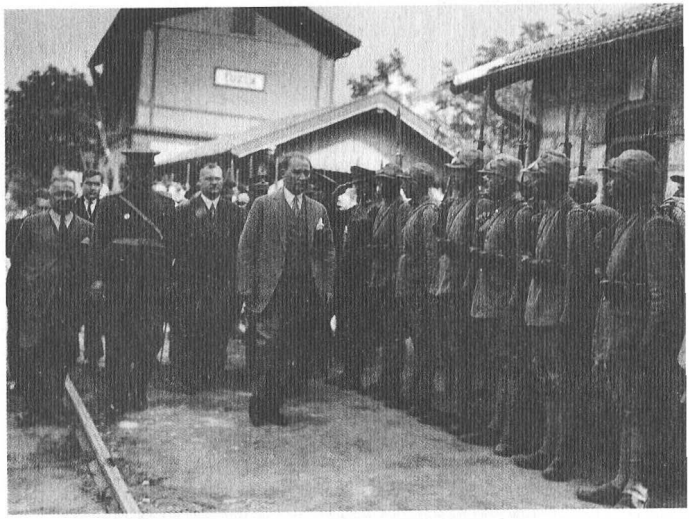

Atatürk Tuzla istasyonunda.

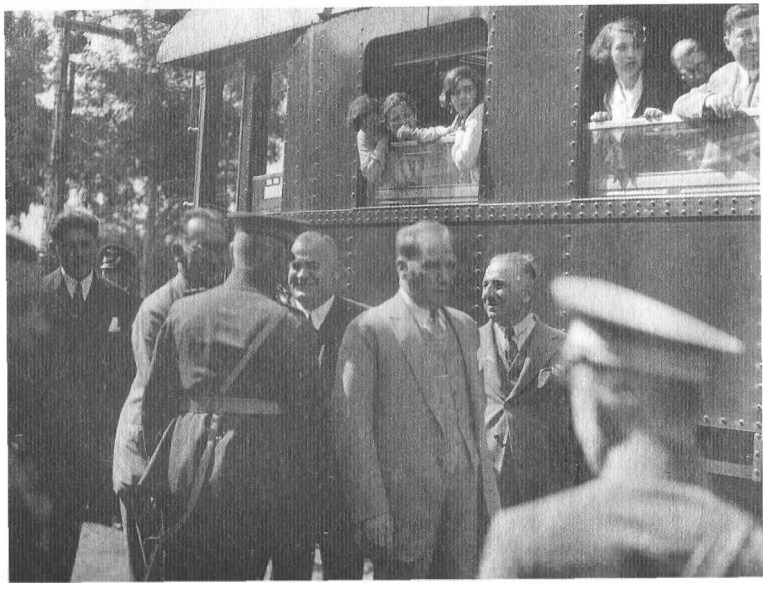

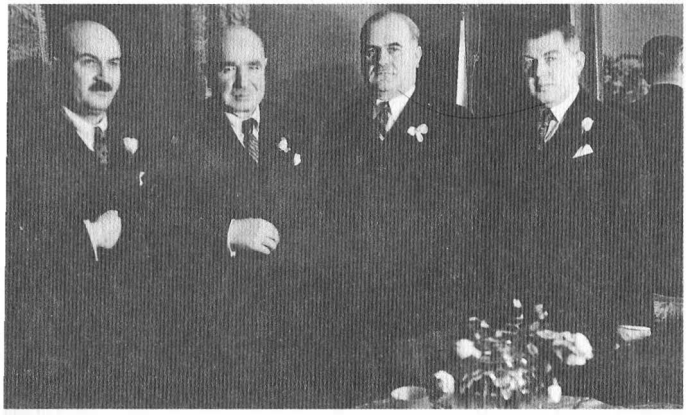

(Soldan sağa); İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ, Ali Çetinkaya, Kılıç Ali ve İsmail Müştak (Mayakon).

Atatürk Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde. (Soldan sağa); Kâzım Özalp, Salih Bozok, Yaver Celal, Atatürk, Hasan Rıza Soyak, Hasan Cavit ve Kılıç Ali.

Florya'da. (Soldan sağa); Hasan Cavit, Salih Bozok, Kılıç Ali ve Cevat Abbas.

İlk kadın pilotumuz Sabiha Gökçen.

Tevfik Rüştü Aras, İsmet Paşa ve Atatürk.

Atatürk manevralarda. Kılıç Ali (hemen arkasında), İsmet Paşa (Atatürk'ün solunda yere oturmuş) ve Celal Bayar'la (arkada, dürbünlü).

Kılıç Ali.

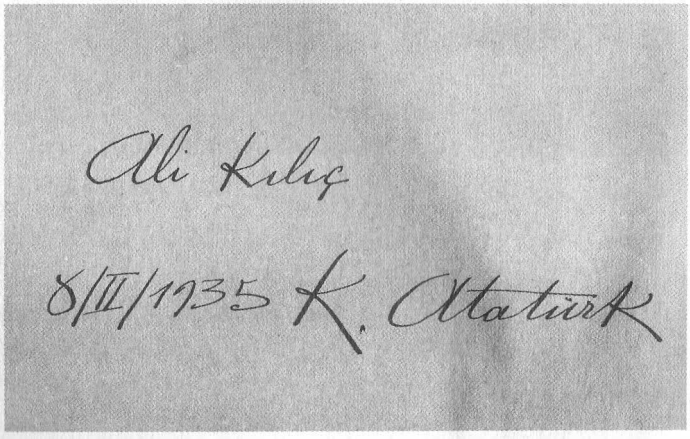

Atatürk'ün Kılıç Ali'ye 'Kılıç' soyadını verişi.

İstanbul Üniversitesi'ne ziyaret. Öğrenciler arasında Celal Bayar, Atatürk, Sabiha Gökçen ve Kılıç Ali.

Atatürk Ayvalık'ta (1934). Solda Fahrettin Altay, sağda Kılıç Ali.

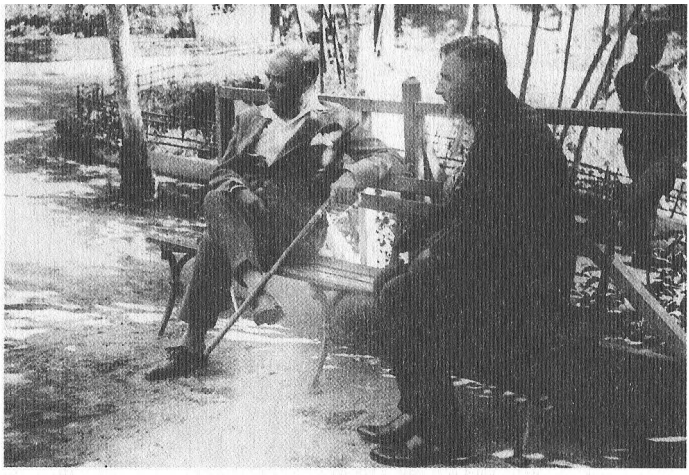

Atatürk, başyaveri Resuhi Savaş'la Yalova'da.

Atatürk Florya'da, halk arasında.

Atatürk, Ankara'da Gazi Orman Çiftliği arazisinde.

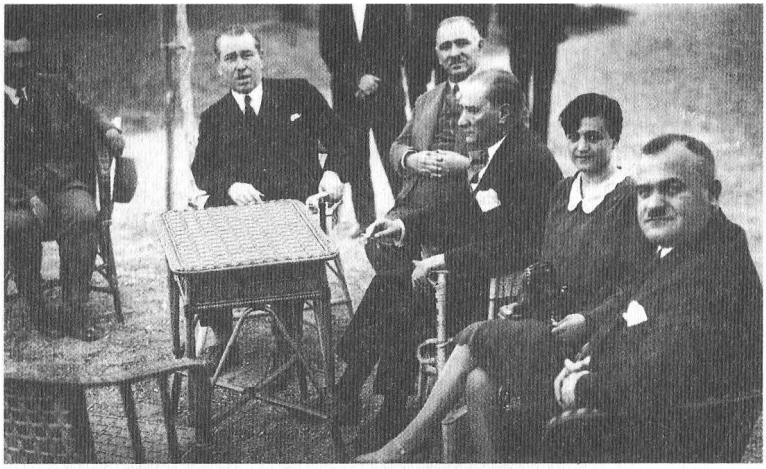

Yalova'da. Atatürk, Fethi Okyar, Salih Bozok ve Kılıç Ali.

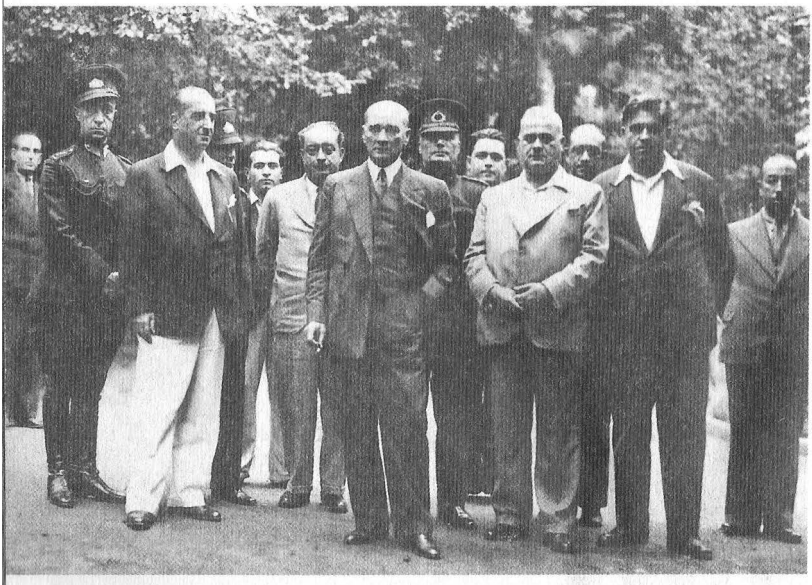

Yalova'da. Atatürk, yaveri Celal Bey, Hasan Cavit, Kılıç Ali.

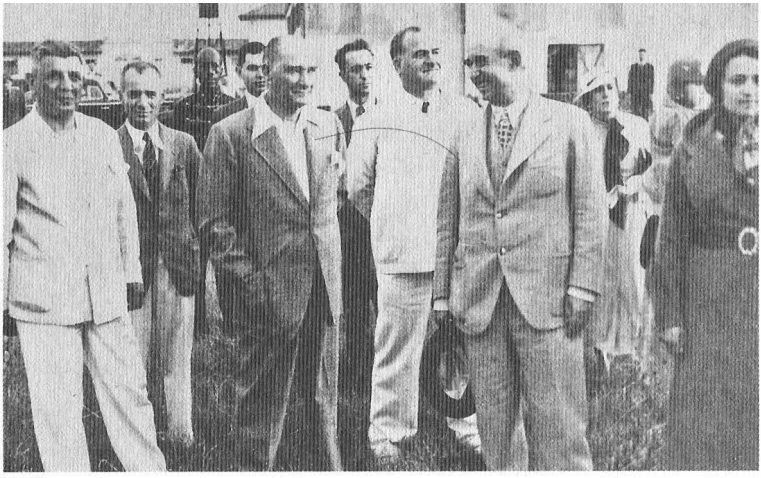

(Soldan sağa) İsmail Müştak (Mayakon), Atatürk, Kılıç Ali, İsmet Paşa ve Afet İnan.

Kılıç Ali eşi Füreya ile Gaziantep'te. Okşadıkları çocuk da Ali İhsan Göğüş.

Kılıç Ali'nin ailesi Çankaya'da Mustafa Kemal'le. En solda Kılıç Ali'nin eşi Hümeyra, Atatürk'ün sağında kayınbiraderi İsmail Bey, kardeşi Vesiret Hanım ve Latife Hanım. Öndeki kız çocuğu Kılıç Ali'nin yeğeni Berin Kılıç. Ön yüzde: "Kardeşim Latife'ye (imza okunamıyor). Arka yüzde: "Ankara 23/Mayıs/39. Paşa'nın yanındaki kayınbiraderi İsmail Beydir."

Atatürk'ün Ankara'da, Kılıç Ali'nin Bayındır Sokak'taki evinin bahçesinde çekilen imzalı fotoğrafı.

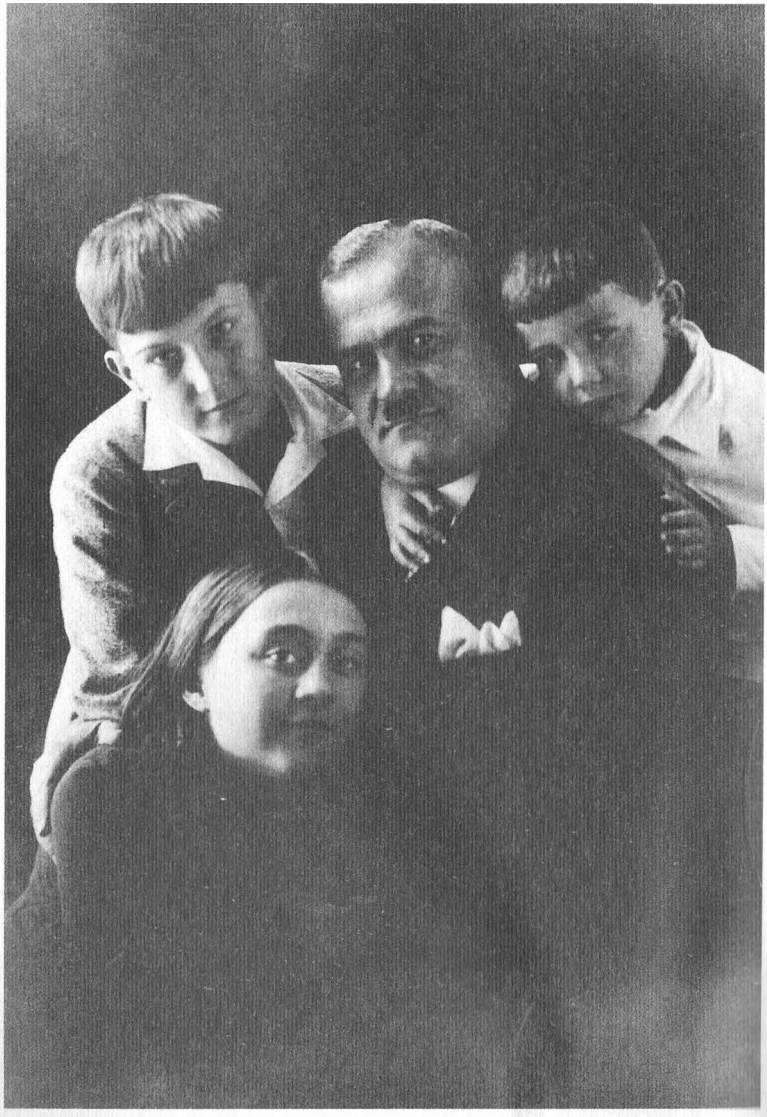

Kılıç Ali'nin solunda oğlu Gündüz Kılıç, sağında ise Altemur Kılıç. Önde yeğeni Berin Kılıç (İnsel).

Atatürk İstanbul'da, Vilayet Konağı'nın kapısında. Arkada Ali Çetinkaya ve Kılıç Ali.

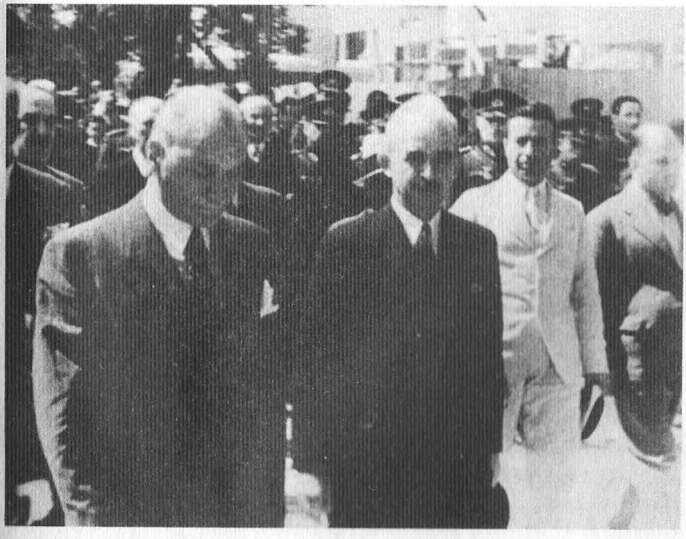

Atatürk, İsmet İnönü ile.

Kılıç Ali ikinci eşi Füreya ile. Arka yüzde: "Lugano. Resim pek iyi çıkmamış ama çiçekler için gönderiyorum. Büyükler rengârenk pembe lâleler. Küçükler de hep mavi mine çiçekleri. O kadar güzel gözüküyor ki, tasavvur edemezsiniz. Sokaklarda hep böyle parterler var."

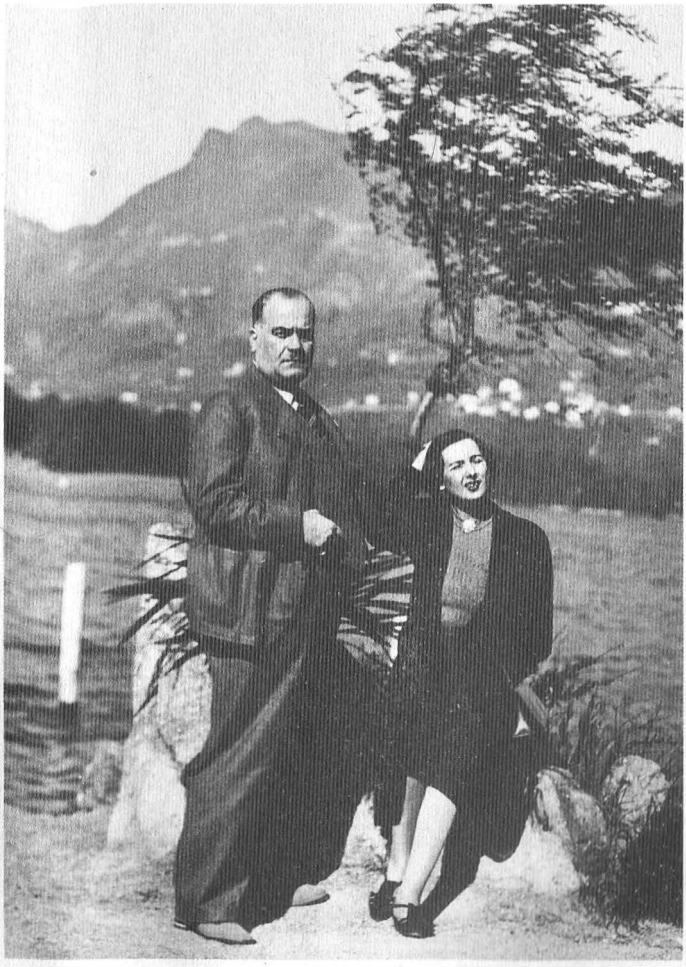

Arka yüzde: "Lugano. Bizim otelin tam karşısı Lugano Gölü. Karşıdaki dağdan manzara fevkalade. Otomobille hemen hemen tepesine kadar çıktık. Bundan yüksek bir dağa da (...) çıktık. Hiç aklıma gelmedi kalbime dokunacağı. Bir midesi bulansın, bir sıkılsın. Pişman oldum çıktığımıza. Ama görseniz 1800 fert çıkıyor ve yarısından fazlası hemen hemen düz olarak asansörle çıkarmış gibi. Bütün şehir ayak altında. Tayyarede gidermiş gibi. Demir'i hatırladım. Pek hoşuna gidecekti herhalde. Sizi çok öperim. Füreya."

Atatürk İstanbul'da, solunda yaveri Muzaffer Kılıç, hemen arkasında Kılıç Ali.

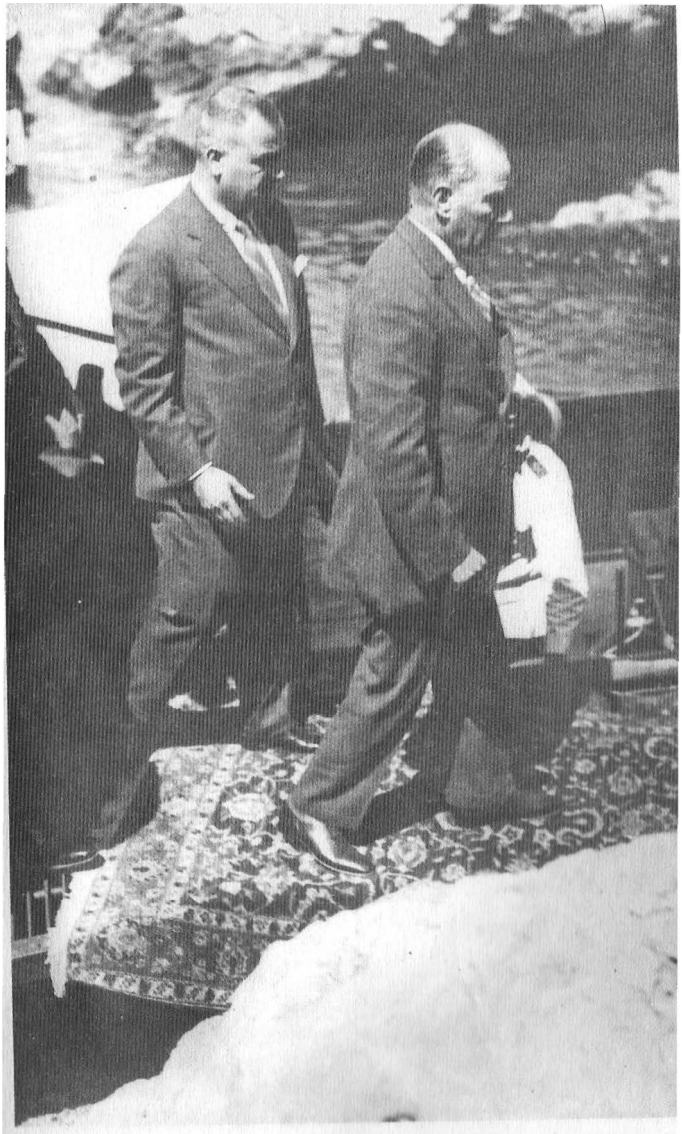

Atatürk ve Kılıç Ali.

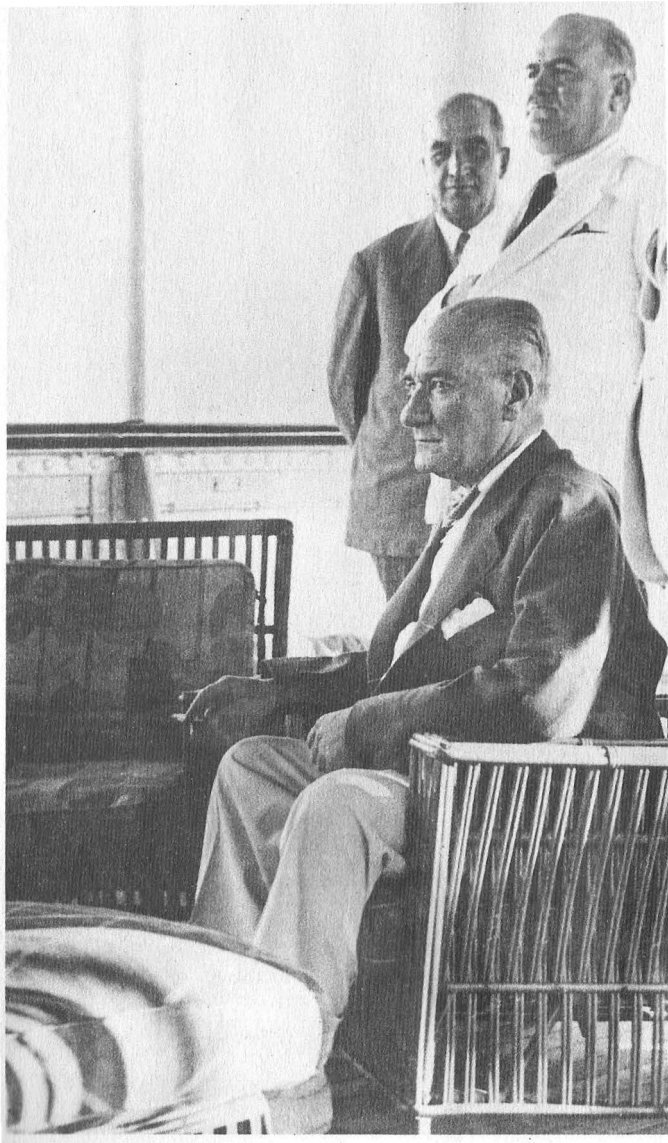

Atatürk Kılıç Ali ve Hasan Cavit'le.

Atatürk yurt gezisinde, Salih Bozok, Celal Bayar ve Şükrü Kaya ile birlikte.

Yaverleri ve en yakın arkadaşları Dolmabahçe'de Atatürk'ün katafalkı önünde son tazim duruşlarında. (Soldan sağa); Muzaffer Kılıç, Hasan Cavit, Recep Zühtü Soyak, Hasan Rıza Soyak ve Kılıç Ali. Üniformalı yaverler (soldan sağa); Naşit, Şükrü Cevdet ve Celal.

Atatürk'ün cenazesi Etnografya Müzesi'nden Anıtkabir'e kaldırılırken.

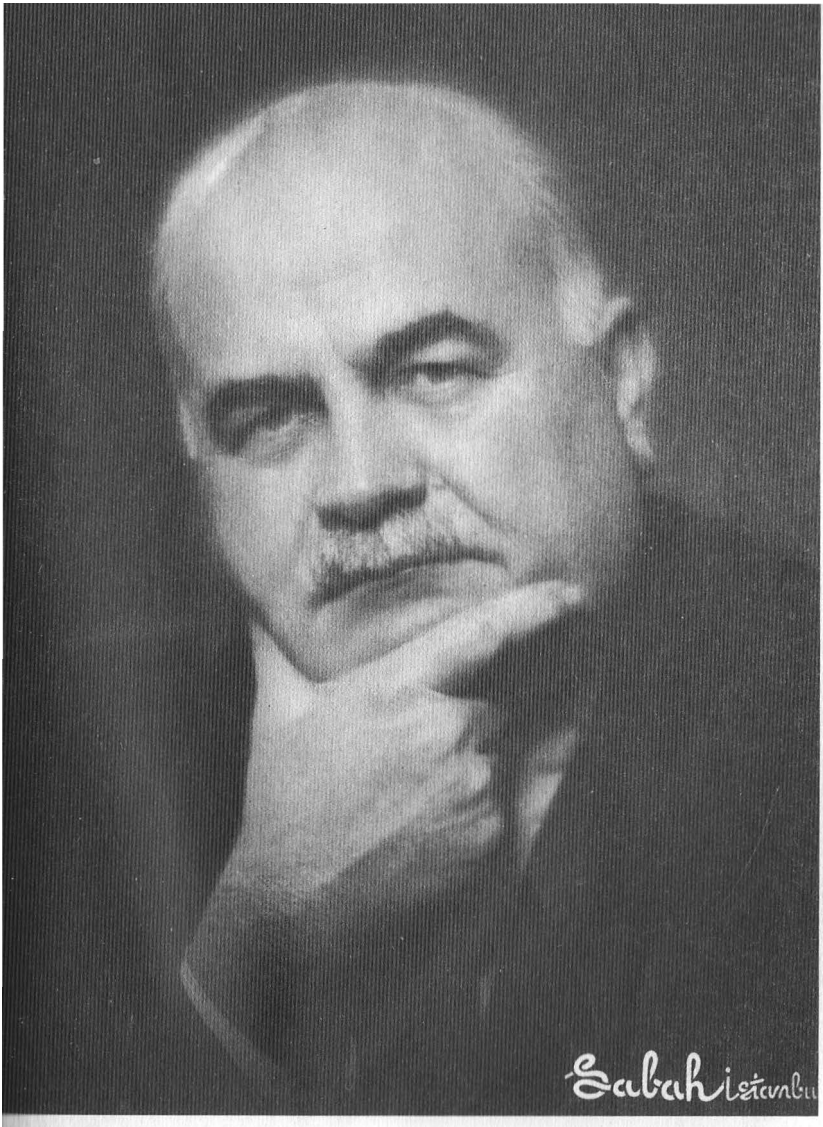

Son yıllarında Kılıç Ali.

Kılıç Ali'nin son fotoğrafı.

Filistin ve Suriye'de I. Dünya Savaşı boyunca süren mücadeleye dair ilk kez yayımlanan bu anılarda Casus Lawrence, Dürzi aşiretleri, Arap göçerler, aşiret reisleri, Teşkilat-ı Mahsusa, İttihatçılar, Cemal Paşa baş aktörlerden.

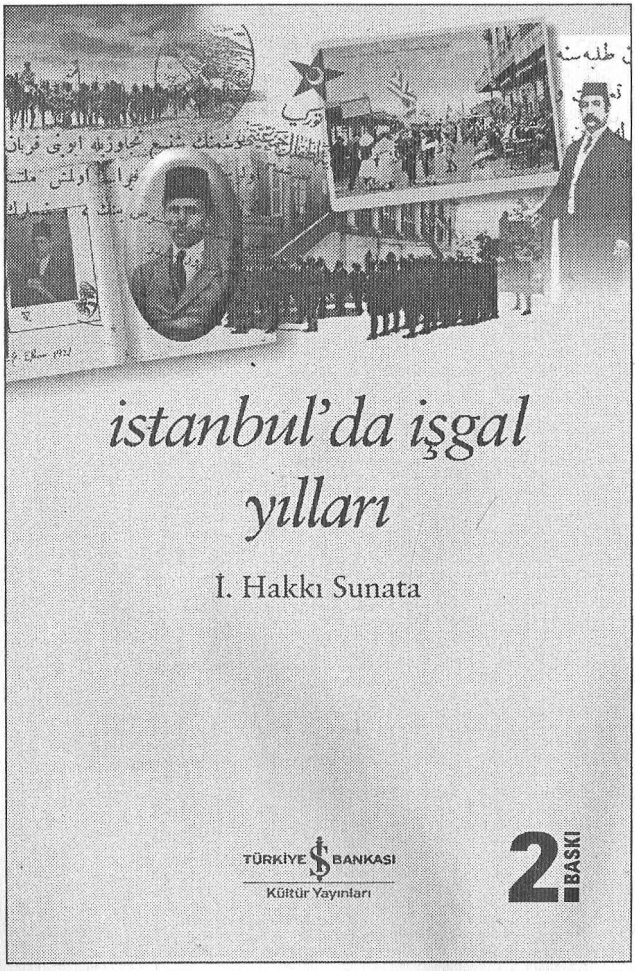

İlk kez, Çanakkale ve Doğu Cephesi'ndeki anılarından oluşan Gelibolu'nda Kafkaslara *kitabıyla okuyucuyla tanışan İsmail Hakkı Sunata, bu kez işgal altındaki İstanbul'u bilinmeyen yönleriyle anlatıyor.*

"Ben, sözünü edeceğim olayları tarihtir diye anlatmayacağım. Bu, gelecek nesillerin işidir. Benim yazdıklarım tarih gerçeklerini aydınlatacak bir kaynak olursa ne mutlu bana."

Çok genç yaşta Atatürk'ün silah ve mücadele arkadaşı, vefatına kadar da onun en güvendiği dostlarından, sırdaşlarından olan Kılıç Ali, kendi gözünden ve kendi yaşadıklarından, tanıklık ettiği olaylardan yola çıkarak Kurtuluş Savaşı ve sonrasını anlatıyor... Oğlu Altemur Kılıç'ın gün ışığına çıkardığı belge ve anıları, gazeteci-araştırmacı Hulûsi Turgut derledi.

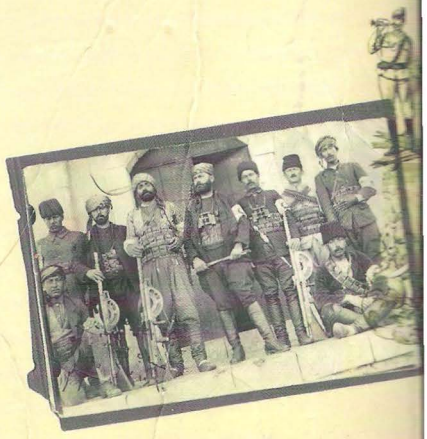

AliKılıç, (1888 - 1971) İstanbul Beşiktaş'ta doğdu. Asıl adı Emrullahzâde Âsaf'tı. Küçük Zabit Mektebi'nden mezun oldu. Balkan Savaşı ve Çanakkale Muharebelerinde teğmen-üsteğmen rütbeleriyle görev yaptı. Çanakkale'de yaralandı. Teşkilât-ı Mahsusa'da hizmet etti. 1917'de Azerbaycan'a giren İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın (Enver Paşa'nın kardeşi) başyaverliğini yaptı. Mütarekeden sonra, 1919'da, ülkenin kurtulması için çalışma imkânlarını ararken, Enver Paşa'nın Orta Asya'daki birliklerine iltihak etmek üzere harekete geçti. Ancak, Mahmut Celâl Bey'in (Bayar) önerisi üzerine, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu harekâtına katıldı. Mustafa Kemal Paşa, Kılıç Ali'yi Ayıntap (Gaziantep) ve Maraş (Kahramanmaraş) havalisinde Kuva-yı Milliye'yi teşkilâtlandırmaya memur etti. Emrullahzâde Âsaf, o tarihten itibaren Kılıç Ali namı ile tanınmaya başlandı. Cumhuriyet'in ilanından sonra Soyadı Kanunu çıkınca, Atatürk kendisine Kılıç soyadını verdi. Ayıntap ve Maraş'ta Fransız ve Ermenilere karşı direniş örgütlenmesinde büyük hizmetleri geçen ve Ayıntap Kahramanı diye anılan Kılıç Ali, Yozgat ve Düzce İsyanları'nın bastırılması sırasında Çerkez Ethem Kuvve-i Seferiyesi yanında görev aldı. 1920'de I. BMM'ye Ayıntap Milletvekili seçildi. Aynı yıl Ankara İstiklal Mahkemesi üyeliğine getirildi. Türkiye İş Bankası'nın kurucu üyesi de olan Kılıç Ali, İstanbul'da vefat etti.

9 789754 586176

KDV dahil fiyatı
25 YTL

KİTAP 2006 SKB 0823192 YCS